İsmail Kara

TÜRKİYE'DE İSLÂMCILIK DÜŞÜNCESİ 2

METİNLER KİŞİLER

DERGÂH

İsmail Kara

TÜRKİYE'DE İSLÂMCILIK DÜŞÜNCESİ 2

TÜRKİYE'DE İSLÂMCILIK DÜŞÜNCESİ
Metinler / Kişiler
2

Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi 2'nin yayın hakları Dergâh Yayınları'na aittir.

Dergâh Yayınları: 461
Sertifika No: 14420
Çağdaş İslâm Düşüncesi: 21
ISBN: 978-975-995-517-5
1. b. 1987, 2. b. 1988 (Risâle), 3. b. 1997 (Kitabevi)
Dergâh Yayınları 1. b. Mart 2011
2. Baskı: Haziran 2014

Seri Kapak Tasarımı: Işıl Döneray
Kapak Uygulama: Ercan Patlak
Sayfa Düzeni: E. Gökçe Aksoy

Basım Yeri: Adnan Kahveci Mah. Avrupa Cad. No: 62/A2 Blok Kat: 1
Beylikdüzü / İstanbul
Tel: [212] 422 79 29
Matbaa Sertifika No: 20699

Kapak Basım Yeri: Hanlar Matbaacılık San. ve Tic. Ltd. Şti.
Tel: [212] 324 08 82

Cilt: Güven Mücellit & Matbaacılık San. ve Tic. Ltd. Şti.
Tel: [212] 445 00 04

Dağıtım ve Satış: Ana Yayın Dağıtım
Molla Fenari Sokak Yıldız Han No: 28 Giriş Kat
Tel: [212] 526 99 41 (3 hat) Faks: [212] 519 04 21
Cağaloğlu / İstanbul

TÜRKİYE'DE İSLÂMCILIK DÜŞÜNCESİ
METİNLER / KİŞİLER
2

Hazırlayan
İsmail Kara

DERGÂH YAYINLARI

Klodfarer Cad. No:3/20 34112 Sultanahmet / İstanbul
Tel: [212] 518 95 78 (3 hat) Faks: [212] 518 95 81
www.dergahyayinlari.com / bilgi@dergahyayinlari.com

DÖRDÜNCÜ BASKI İÇİN

Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi'nin 1 ve 2. ciltlerinin ilk neşirleri üzerinden çeyrek yüzyıl geçti. Kitap, o zaman nerede ise tamamını müşahede ettiğim büyük heyecanlarla ve muhtemelen yeteri kadar göremediğim bazı tedirginliklerle karşılanmıştı. 12 Eylül ihtilâli sonrası şartlarda İslâm, Türkiye'de yeniden canlı bir şekilde tartışılıyordu. İçerisi kadar dışarının da ilgisi yoğundu. Katı veya gevşek taraflar teşekkül etmiş, yönlendirici kuvvetler ortaya çıkmıştı. Bu hacimli ciltlerin 5.000 adetlik ilk baskılarının bir yılı bulmadan tükendiğini söylersem belki o dönemin hissiyatına ve arayışlarına biraz daha tercüman olmuş olurum.

Kitap karşısında duyulan heyecanların da tedirginliklerin de sebebi aslında birden fazla idi; bunlar arasında isim ve metin tercihlerimin ve bir kısmı sert sayılabilecek hükümlerimin de hatırı sayılır bir yeri vardı. Türkiye'de herhangi bir düşünce akımı için, temsil gücü yüksek metinler ihtiva eden bu hacimde ve bu iddiada bir antoloji ilk defa yayımlanıyordu (malesef diğer düşünce akımları için benzer çalışmalar ortaya çıkmadı). Fakat çoğu kişi aradığını / bildiğini bulamamaktan, daha da önemlisi hiç tahmin etmedikleriyle / başka yerlerde zannettikleriyle karşılaşmaktan tedirgin olmuştu. Hayretleri bilgiye dönüşen, heyecanları istikrar bulanlar da vardı. Olan olmuş, İslâmcılık hareketinin yerli ve yabancı çevrelerdeki bakışaçılarıyla, yerleşik kalıplarla anlaşılmasının imkânsız olduğu artık bir şekilde ortaya çıkmıştı.

Başlangıçta pek düşünmediğim halde daha sonra bir tamamlayıcılık fonksiyonu icra edeceği ve mukayese imkânı vereceği düşüncesiyle hazırladığım 3. cilt de neşredildi (1994). Bu 3. ciltte Cumhuriyet dönemi İslâmcılık hareketi üzerinde etkili olmuş kişilere; Eşref Edip, Nurettin Topçu, Necip Fazıl Kısakürek, Sezai Karakoç, Hayrettin Karaman ve İsmet Özel'in hal tercümelerine ve temsil gücü yüksek metinlerine yer vermiştim. Bu cildin verdiği tedirginlik, çoğunu bildiğim veya tahmin ettiğim sebeplerden ötürü heyecanından fazla oldu. Her şeyden önce 80'li yıllardaki canlı İslâmcılık tartışmaları soğuk savaş sonrası şartlarda başka

vadilere evrilmiş, bir kısmı garip yeni renkler almıştı. İslâmcılar da süratle 12 Eylül müdahalesinin "nimet"lerinden yararlanmak ve her mânasıyla piyasanın sürükledikleri arasında yer almakta arzuluydular. Her grubun, her cenahın kendine göre hocaları ve üstadları, severek okuduğu yazarları, fikir adamları vardı. Onların niçin üçüncü ciltte yer almadıklarını doğrudan veya dolaylı yollarla soruyor, soruşturuyordu. Niçin İsmet Özel son büyük isim olmuştu? Ayrıca Cumhuriyet devrine, büyük ölçüde işlenmemiş, hesabı verilmemiş bilgilerle ve kaba ideolojik aralıklardan bakan okuyucular bu cilde aldığım kişiler ve metinler hakkında, 1 ve 2. cilde göre daha fazla ve yeterli bilgiye sahip olduklarını düşünüyor veya böyle davranmayı tercih ediyorlardı.

Kitaplar da insanlar gibi bir dönemin izlerini ve bir ruhun nefesini üzerlerinde taşırlar. Hepsi yerini bulmak, muhataplarına ulaşmak, hele yazarının beklentilerine paralel bir fonksiyon icra etmek konusunda şanslı değildir. *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi* Türkiye'nin yayıncılık şartları ve ilim-fikir-sanat ortamlarının kalitesi, arayışlarının seviyesi hesaba katıldığında talihi yaver giden kitaplar arasında sayılabilir.

*

1997 yılında üçüncü baskı için 1 ve 2. ciltlerin yeniden dizilmesi ve basılması gündeme geldiğinde geçen zaman içinde bu kitaplara almak istediğim metinlerin -tamamını hazırlamaya vakit olmadıysa da- önemlilerini ilave etmeyi uygun gördüm. Baskılar arasındaki farklılıklara bakmak isteyen okuyuculara kolaylık olması için bu ciltlerin üçüncü baskılarına ilave edilen (tabii olarak dördüncü baskıya da giren) metinlerin yazarlarını ve başlıklarını vermek istiyorum:

– Şehbenderzâde Ahmed Hilmi'nin "Hangi felsefî mesleği kabul etmeliyiz?" başlıklı yazısına "Ne olmak istiyoruz?", "Fikirlerin ve neticelerin sergi alanı", "Taklit etme ve seçerek alma" altbaşlıkları;

– Şeyhülislâm Musa Kâzım: "Kuvvet hazırlamak - İlim ve mektepler" ve "Meşrutiyet";

– İskilipli Mehmet Âtıf Efendi: "Meşrutiyet, meşveret";

– Mehmet Âkif Ersoy: "Sa'y ve amelin nazar-ı İslâmdaki mevkii" ve "Fatih Kürsüsünde vaaz", "Sa'y ve tevekkül";

– Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır: "İslâmiyet ve hilafet ve Meşihat-ı İslâmiye" ve "Müslümanlık mâni-i terakki değil zâmin-i terakkidir";

İlk cildin Ekleri için:

– "Musa Kâzım Efendi'nin Divan-ı Harb-i Örfî'de sorgulanması",

– "Said Halim Paşa'nın harp suçlusu olarak Divan-ı Âlî'ye verdiği yazılı cevaplar",

– Celal Nuri: "Said Halim Paşa'nın *İnhitat-ı İslâm* kitabı üzerine",

İkinci cilt için;

– Ferit Kam: "Dozy'nin 'İslâm Tarihi' ve tercümesinin etkileri üzerine sohbet",

– Mehmet Ali Ayni: "Osmanlı Devleti'nin son zamanları ve yeni Türkiye",

– İsmail Hakkı İzmirli: "Hilafet-i İslâmiye" ve "Medenî, ictimaî ve siyasî vazifeler",

– İsmail Fenni Ertuğrul: "Mucizeler, kerametler",

– Ahmed Hamdi Akseki: "Gizli teşkilatlar nasıl başladı?" ve "Dinî müesseseler ve din eğitiminin meselelerine dair rapor" ile önceki baskılarda var olan "İslâmiyet ve terakki" başlıklı yazının devamı,

– Şeyhulislâm Mustafa Sabri: "Kur'an'ın Türkçeye tercümesi meselesi",

– Bediuzzaman Said Nursi: "Ve şâvirhum fi'l-emr" ve "Leme'ân-ı hakikat ve izale-i şübühat".

İkinci cildin Ekler kısmında ise Abdülgani Seni Yurdman'ın "Hilafetin son şeklini Mısırlılar nasıl buldular? Firari Mustafa Sabri'ye bir Mısırlının mühim cevabı".

Geçen zaman içinde Manastırlı İsmail Hakkı Efendi'nin metinlerinin, özellikle de II. Meşruiyet'ten sonraki siyaset ağırlıklı vaazlarının mutlaka bu kitap içinde yer alması gerektiği düşüncesi kesinleşmiş olmakla beraber kitabın hacmiyle ilgili endişeler ve yeni isim ilave etmeme kararı bu düşüncenin kuvveden fiile çıkmasına şimdilik mani oldu. Belki onlar benzerleriyle birlikte başka bir çalışmanın konusu olmayı bekleyeceklerdir.

Üçüncü baskı yapıldıktan sonra ilk iki ciltten seçme yapılarak hazırlanan tek ciltlik, *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi - Temel Metinler* başlığıyla farklı bir baskısı da yapıldı (İstanbul, Gerçek Hayat Yay., 2001) ve bir dergi tarafından okuyucularına, abonelerine hediye olarak verildi.

*

Elinizdeki dördüncü baskı için iki cilde ilave edilen metinlerin sayısı sadece dörttür. Bunlar; Babanzâde Ahmed Naim'in "Tarih metodolojisine dair", Mehmed Akif'in "Koleraya dair", İzmirli İsmail Hakkı'nın "Peygamberler ve Türkler", nihayet Bediuzzaman Said Nursi'nin "Vehhabîlik hakkında" başlıklı yazılarıdır.

Bunlar dışında kitaba aldığımız kişilerin hal tercümelerini tashih ettim, tamamladım; yeni tespit edilen kitapları, kaynakları ve yeni neşirleri ilave ettim.

Birinci cildin başında yer alan uzunca "Giriş"in geçen zaman içinde yaptığımız yeni çalışmalarla aşıldığı açıktır. Özellikle *İslâmcıların Siyasî Görüşleri* (1994, genişletilmiş 2. bs., 2001), *Din ile Modernleşme Arasında Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri* (2003), halen yayını devam eden *Hilafet Risâleleri* (1-5 C., 2002-2005), *Cumhuriyet Türkiyesi'nde Bir Mesele Olarak İslâm* (2008)

kitapları ile bazı makaleler bu saha için birçok yeni bilgi ve değerlendirmeyi okuyucunun önüne getirmiştir. Bununla beraber meseleye dahil olmak ve metinlere daha iyi nüfuz edebilmek için bu "Giriş" hâlâ müstağni kalınamayacak bir metin gibidir. Onun için aynen kalması uygun görülmüştür.

Artık kaynak bir kitap ve tarihî bir metin haline gelen *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi*'nin bu baskısının da hayırlara vesile olması ve Türkiye'nin gittikçe daha da yoğunlaşan, derinleşen fikrî ve siyasî problemlerini, hususen İslâm meselesini daha üst düzeyde anlamak ve meselelere doğru / yerinde / yeterli çözümler üretmek için zemin teşkil etmesi en samimi temennimizdir. İndeksi yapma zahmetine katlanan Ali Adem Yörük, tashihiyle ilgilenen Fatma Er ve haltercümelerindeki bazı künyeleri tamamlayan Yusuf Ünal talebelerime müteşekkirim.

Bulgurlu, 9 Kasım 2010 İSMAİL KARA

İçindekiler

FERİD KAM, 565
Hayatı ve Eserleri, 567
CELÂL NURİ'NİN TARİH-İ İSTİKBAL'İ: SAKIZ ÇİĞNEMEK, 571
MİLLÎ HÜVİYET, 579
DOZY'NİN "İSLÂM TARİHİ" VE TERCÜMESİNİN ETKİLERİ ÜZERİNE SOHBET, 583
ALLAH'IN VARLIĞI VE KÂİNATIN DÜZENİ ÜZERİNE SOHBET, 596
ÂKİF'E MEKTUP: SANAT VE DİL, 608

MEHMED ALİ AYNÎ, 611
Hayatı ve Eserleri, 613
"TARİH-İ KADÎM" YAZARININ ŞÜPHELERİ, 617
İBN ARABÎ'Yİ NİÇİN SEVERİM, 625
BİZDEKİ TARİKATLAR, 629
HİLAFET HAKKINDA BAZI UMUMÎ MALUMAT VE YENİ TÜRKİYE, 633
OSMANLI DEVLETİ'NİN SON ZAMANLARI VE YENİ TÜRKİYE, 656

İSMAİL HAKKI İZMİRLİ, 671
Hayatı ve Eserleri, 673
MESLEK VE METODUM, 677
HİLAFET-İ İSLÂMİYE, 679
İCTİMAÎ FIKIH USÛLÜNE İHTİYAÇ VAR MI?, 684
MEDENÎ, İCTİMAÎ VE SİYASÎ VAZİFELER, 690
İSLÂMDA SİYASET, 700
İSLÂMDA KADIN HAKLARI, 707
İSLÂM FELSEFESİ VE YUNAN FELSEFESİNİN ETKİSİ MESELESİ, 715
KUR'AN'IN TÜRKÇE TERCÜMESİYLE NAMAZDA OKUNMASI, 726
PEYGAMBER VE TÜRKLER, 730

İSMAİL FENNİ ERTUĞRUL, 757
Hayatı ve Eserleri, 759
VAHDET-İ VÜCUD İTİKADININ DAYANDIĞI DELİLLER, 761
ORYANTALİSTLERİN İTHAMLARINA CEVAPLAR, 766
MUCİZELER, KERAMETLER, 788
İSLÂMIN MÜSBET İLİMLERE BAKIŞI, 803

DİNÎ HÜKÜMLERİN ZAMANA GÖRE DEĞİŞMESİ, 811
FELSEFE SÖZLÜĞÜ'NDEN, 814

AHMED HAMDİ AKSEKİ, 817
Hayatı ve Eserleri, 819
HER MİLLETİN KENDİ BAŞINA HAREKET ETMESİ İSLÂM İÇİN FELAKETTİR, 823
TESETTÜR VE KADIN HAKLARI KONUSUNDA BİLİNMESİ ELZEM HAKİKATLAR, 827
TASARRUF VE İKTİSADIN BAŞLICA ŞARTLARI, 838
İSLÂMIN BAZI ÖNEMLİ İLKELERİ, 845
İSLÂMİYET VE TERAKKİ, 881
GİZLİ TARİKATLAR NASIL BAŞLADI?, 890
DİNÎ MÜESSESELER VE DİN EĞİTİMİNİN MESELELERİNE DAİR RAPOR, 897

ŞEYHÜLİSLÂM MUSTAFA SABRİ, 913
Hayatı ve Eserleri, 915
YENİ İSLÂM MÜCTEHİDLERİ ÜZERİNE, 919
"BEYANU'L-HAKK"IN MESLEĞİ, 924
MEŞRUTİYET ÜZERİNE, 927
CİHAD-I EKBER FETVASI HAKKINDA, 935
DİN VE MİLLİYET, 937
VAHDET-İ VÜCUD MESELESİ, 941
KUR'AN'IN TÜRKÇEYE TERCÜMESİ MESELESİ, 957

BEDİÜZZAMAN SAİD NURSİ, 977
Hayatı ve Eserleri, 979
BEDİÜZZAMAN-I KÜRDÎ'NİN FİHRİSTE-İ MAKASIDI VE EFKÂRININ PROGRAMIDIR, 983
VE ŞÂVİRHUM Fİ'L-EMR, 988
KAHRAMAN ASKERLERİMİZE, 990
LEMEÂN-I HAKİKAT VE İZALE-İ ŞÜBUHÂT, 991
MUCİZELER VE YENİ KEŞİFLER, 998
MİLLİYETÇİLİK MESELESİ, 1013
TASAVVUF, TARİKATLAR VE VAHDET-İ VÜCUD, 1025
İCTİHAD RİSALESİ, 1043
TABİAT RİSALESİ, 1047
MEBUSLARA BEYANNAME, 1063
VEHHÂBÎLİK MESELESİ, 1066

M. ŞEMSEDDİN GÜNALTAY, 1069
Hayatı ve Eserleri, 1071
İSLÂM DÜNYASINDA UYANIŞ BELİRTİLERİ, 1075
İCTİHAD ÜZERİNE, 1080
GEÇMİŞTEN GELECEĞE, 1085
TEKKELER, TÜRBELER..., 1091
İSLÂM DÜNYASININ İNHİTATI SEBEBİ SELÇUK İSTİLÂSI MIDIR?, 1100

TÜRK TARİHİ TEZİ, 1112

EKLER, 1119
BİR "REDDİYE" MÜNASEBETİYLE / Nijad Tevfik, 1121
LUGATÇE-İ FELSEFE - İSMAİL FENNİ BEY / Abdullah Cevdet, 1123
LUGATÇE-İ FELSEFE HAKKINDA İSMAİL FENNİ BEYEFENDİ'NİN İZAHÂTI, 1126
FIKIH VE İCTİMAİYAT, İCTİMAÎ USÛL-İ FIKIH, HÜSÜN-KUBUH VE ÖRF / Ziya Gökalp, 1130
GAZALÎ VE İBN ARABÎ: İLİM VE NAZARİYE DÜŞMANLIĞI / Peyami Safa, 1142
HİLAFETİN SON ŞEKLİNİ MISIRLILAR NASIL BULDULAR? / Abdülgani Seni (Yurdman), 1144
BEDİÜZZAMAN'LA KONUŞMA / Eşref Edip, 1149
GÜNALTAY'IN BAŞBAKANLIĞI VE AKİSLERİ / Eşref Edip, 1153
1928 DİNİ ISLAH BEYANNAMESİ, 1162
"DİNİ ISLAH BEYANNAMESİ" ÜZERİNE YUSUF ZİYA YÖRÜKAN'LA KONUŞMA, 1165

UMUMİ FİHRİST, 1169

FERİD KAM
(1864 - 1944)

HAYATI VE ESERLERİ

Ömer Ferid Kam 1864'te Beylerbeyi / İstanbul'da doğdu. Ataları Çankırılıdır. Babası askerî doktor Ahmed Muhtar Paşa, annesi kütüphane sahibi defterdar Âtıf Efendi'nin torununun kızı Fatma Fıtnat Hanım'dır. Tanburî Ruşen Kam Ferid Bey'in oğludur.

Ferid Bey ilk ve orta tahsilini Beylerbeyi Rüşdiyesi'nde yaptı, ayrıca özel hocalardan dersler aldı. Kendisi istememekle beraber babasının arzusu üzerine Mekteb-i Tıbbiye'ye girdi. İki sene sonra buradan ayrıldı ve imtihanla Mekteb-i Hukuk'a kaydoldu (1882). Babasının vefatı üzerine buradan da ayrılmak zorunda kaldı. Özel hocalardan Arapça, Farsça ve Fransızca dersleri almayı sürdürdü. Özellikle Nüzhet Efendi'den (öl. 1887) çok istifade etti.

Hariciye Nezareti Tercüme Odası'na memur olarak girdi (1887). Bir yıl sonra açılan imtihanı kazanarak Beylerbeyi Rüşdiyesi'ne Fransızca muallimi oldu (1888). Fatma Rukiye Hanım'la evlendi (1889). Fatih Câmii'nde verdiği dersleri takip ederek müderris Mustafa Âsım Efendi'den (öl. 1945) icazetname aldı (1905). Felsefeye olan merakı onu bu devirlerde uzun süren buhranlara sürükledi. Agâh Sırrı'nın anlattığına göre zaman zaman hanımının yanına koşar, başını göstererek "Hanım! Burada kıyametler kopuyor, korkuyorum, korkuyorum" diye bağırırdı. Bu buhranlardan kurtulmak için birkaç şeyhten el aldıysa da aradığını bulamadı. Nihayet Mesnevî'ye sığındı ve sıkıntılarının büyük kısmını onunla giderdi.

1908'de çıkmaya başlayan *Sırat-ı müstakîm* ekibi içinde yer aldı, daha sonra *Sebilürreşad* adıyla devam eden bu mecmuada birçok yazı yazdı, iki kitabı da bu mecmuada tefrika edildikten sonra kitaplaştı. 1913 yılında Mehmed Âkif'in delaletiyle tanıştığı Abbas Halim Paşa tarafından *Sebilürreşad* adına "Avrupa ahvalini tetebbu ve ulema ve felasife ile tesis-i muarefe" için Avrupa'ya gönderildi. Bu seyahati sırasında yazdığı "Avrupa mektupları" *Sebilürreşad*'ın X ve XI. ciltlerinde yayımlandı.

1914'te Darülfünun Türk edebiyatı müderrisliğine, 1917'de Süleymaniye Medresesi felsefe-i umumiye tarihi müderrisliğine, 1918'de Dârü'l-Hikmeti'l-İslâmiye üyeliğine tayin edildi. 1919'da Darülfünun Edebiyat Fakültesi "şerh-i mütûn"

müderrisliğine getirildi. Burada verdiği derslerle eski edebî metinlerin, özellikle şiirlerin şerhi konusunda yeni bir çığırın başlatıcısı oldu. Millî Mücadele'den sonra bir müddet açıkta kaldı. Şeriye ve Evkaf Vekâleti bünyesinde kurulan Telifat ve Tedkikat-ı İslâmiye Heyeti üyeliği dolayısıyla Ankara'ya gitti, bu vekâletin 1924'te lağvına kadar heyet üyeliği devam etti. 1924'te Darülfünun İran edebiyatı müderrisliğine getirildi. Üniversite reformuna kadar bu görevde kaldı (1933). Bu reformla, birçok arkadaşı gibi Ferid Kam da üniversite bünyesine alınmadı. 1936-41 yılları arasında Maarif Vekâleti Kütüphaneleri Tasnif Komisyonu azalığı yaptı. 1943'te ise DTCF'nde yine İran edebiyatı dersleri okutmaya başladı, bu görevde iken 21 Mayıs 1944'te vefat etti.

Arapça, Farsça ve Fransızcayı çok iyi bilen Ferid Kam'ın Türkçe, Arapça ve Farsça şiirleri de vardır. Eski Türk edebiyatı, Arap ve Fars edebiyatları yanında genel felsefe, tasavvuf, İslâm felsefesi ve kelâmı ile çok yakından meşgul olmuştur.

Eserleri: *Türrehât* (Şiirler, 1886. Daha sonra yazdığı şiirlerin bir kısmı dergilerde yayımlandı ise de kitaplaşmadı. Afgan Kralı Emanullah Han'ın İstanbul'a gelişi için yazdığı 49 beyitlik Farsça şiiri de *Be-Hâkipây-i A'lâ Hazreti Padişah-ı Efgan Emanullah Han Halledellâhu Mülkehu* başlığıyla basılmıştır, 1928. Agâh Sırrı'nın kitabının sonunda Türkçe ve Farsça şiirlerinden seçmeler yer almaktadır). *Dinî Felsefî Musahabeler* (*Sırat-ı müstakîm*'in III-V. ciltlerinde tefrika edildikten sonra kitaplaştı, 1911. Süleyman Hayri Bolay'ın sadeleştirmesi *Dinî Felsefî Sohbetler* adıyla basıldı, ts.), *Vahdet-i Vücûd* (*Sırat-ı müstakîm*'in VI-VII ve *Sebilürreşad*'ın VIII. ciltlerinde tefrika edildikten sonra kitaplaştı, 1912. S. Hayri Bolay sadeleştirmesi aynı adla ts., Mustafa Kara'nın sadeleştirmesi, *İbn Arabî'de Varlık Düşüncesi* kitabı içinde [1992], E. Cebecioğlu'nun sadeleştirmesi ise orijinal adıyla yayınlandı [1994]), *Âsâr-ı Edebiye Tedkikatı Dersleri* (Darülfünun'da verdiği edebiyat derslerinin ancak 336 sayfası basılabilmiştir, 1915-16. Ali Yıldırım'ın Latin harflerine aktarması aynı adla 1998'de, Halil Çeltik'in sadeleştirmesi *Divan Şiirinin Dünyasına Giriş* üstbaşlığıyla 2003'te yayınlandı), "Kınalızâde Ali Çelebi" (*Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, I, sayı: 4, 1916), *Metin Şerhleri* (Ders notları, 1919-22), "Sabit" (İnceleme, *Peyam-ı Sabah*'ta 2 makale. Mart 1922, tamamlanamadı), *Mebâdi-i Felsefeden İlm-i Ahlâk* (E. Boirac'dan trc. ve notlar, 1923), *İlm-i Ma-Ba'de't-Tabîa* (E. Boirac'dan trc. ve notlar, 1925), *İran Edebiyatı Tarihi* (Pişdâdiyan sülalesinden II. Dârab'a kadar gelen 1. kısım basılmadı; 2. kısmı Sadî'ye kadar basıldı, 1927). *Eski İranlılarda Felsefe* (Türk Tarih Kurumu tarafından "Türk tarihinin ana hatları" adlı esere kaynak olmak üzere hazırlattırılmış küçük bir inceleme. Başvekâlet Müdevvenat Matbaası tarafından ayrıca yayımlanan müsveddelerin 37. sayısını teşkil etmektedir), *Avrupa Mektupları* (*Sebilürreşad*'da yayımlanan seyahat notlarının kitaplaşmış hali, haz. N. Yılmaz, 2000)

Ferid Kam'ın *Sırat-ı müstakîm-Sebilürreşad*, *Peyam-ı Sabah* dışında *Ceride-i İlmiye*, *Mahfil* mecmualarında da yazıları çıkmıştır.

Geniş bilgi için bk. Ruhi Naci Sağdıç, "Edebi sohbetler - Üstad hakîm Ferid Bey", *Yeni Sabah*, 12-14 İkinci Kanun 1941 (3 yazı); Agâh Sırrı Levend, *Profesör Ferit Kam - Hayatı ve Eserleri* (1946); *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, V, 127-28 (1982); Mahir İz, *Yılların İzi* (1975); A. Gövsa, *Türk Meşhurları*, s. 203 (1943); Süleyman Hayri Bolay, *Ferit Kam* (1988); M. Nazmi Özalp, *Ömer Ferid Kam* (2000).

I
CELÂL NURİ'NİN TARİH-İ İSTİKBAL'İ: SAKIZ ÇİĞNEMEK

Osmanlı mütefekkirlerinden Celâl Nuri Beyefendi'nin *Tarih-i İstikbal* adlı bir eserinin yayınlandığını, yazarın bu eserde birtakım işitilmemiş ictihadlarla akla ve nakle dayanan bilgi ve konuları altüst ettiğini işitmiş, fakat şimdiye kadar vakit bulup bu kitabı inceleyememiştim. Nasılsa geçende bir nüshası elime geçti. Sonuna kadar okudum, cidden hayretler içinde kaldım.

Eser o kadar muhtelif, o kadar birbirine zıt fikirleri ihtiva ediyordu ki okuduğum zaman fikri oturmuş, mesleği belli olmuş bir adam tarafından değil, değişik fikirlere hizmet eden birkaç kişi tarafından telif edildiğini zannettim. Zira müellif kitabının bir sayfasında bir metafizisyen, diğer sayfasında materyalist bir filozof, bir yerinde bir mümin, başka bir yerinde bir münkir oluyordu. Bu kadar zıt vasfın bir şahısta toplanması aklen imkânsız olduğundan böyle bir fikir sahibi olmam gayet tabii idi.

Celâl Nuri Bey iki satırdan ibaret karakuşi bir hüküm ile felsefeyi idama mahkum ediyor ve birtakım hafif, boş ve yanlış ictihadlarla İslâmiyeti başka bir şekle dökerek "İslâmiyet" adıyla kendi tarafından vaz edilen yeni dini halka kabul ettirmek istiyor.

Bundan başka yazar Allah'ın zat ve sıfatlarında istediği gibi tasarruflara kalkışarak Cenâbı Hakk'a, –hâşâ sümme hâşa– "İşte şimdi Allah'a benzedin" demeye kadar çıkışıyor. Hulâsa Kur'an'ı tashih, akait kitaplarını aforoz etmek falan daha birçok delilikler değilse bile yenilikler gösteriyor.

Bana öyle geliyor ki bu kitap muayyen bir maksada binaen yazılmış. Fakat hernedense maksada pek uzun, pek dolambaçlı yollardan gitmek ciheti benimsenmiş. Müellif bir şeyler söylemek istiyor, fakat söyleyeceği şeyleri açıktan açığa söylemeye cesaret edemiyor. Yahut hakikatın yüzünden örtüyü kaldırmaya çevreyi müsait bulmuyor, "bugün biraz kapalı, yarın daha açık" kaidesine riayetkâr görünüyor. Ben onun yerine olsaydım hiç böyle sakız çiğnemeye lüzum

görmez, "din yoktur, –hâşa sümme hâşa– peygamber yalancıdır, Kur'an da uydurma bir kitaptır" deyip işin içinden çıkardım. Zira böyle bir zamanda, insanın gerçek inancını gizlemeye lüzum görecek kadar cesaretsizlik ve korkaklığa mağlup olmasına hiçbir sebep görmüyorum.

Çevrenin bu gibi üstü açık telkinlere müsait, yahut gayrimüsait olduğu bahsine gelince, meslek sahibi bir adam için bu cihet de o kadar nazar-ı itibara alınacak bir mesele değildir. Yahut iş bizim anladığımız gibi değildir de müellif hakikaten dimağında teşekkül etmek üzere bulunan endişe dünyasının kaos denilen perişan devrinde bulunduğundan onun bir nümunesini kağıt üzerine resmediyor.

Kısaca müellifin aklında istikrar yok, zekâsı tıpkı rüzgâra maruz bir mum şulesi gibi mütemadiyen hareket ediyor. Bu daimi hareketten dolayı hiçbir şeyi hakkıyla aydınlatamıyor. Muhterem Fatin Efendi biraderimizin dediği gibi "bu din ya birdir, yahut sıfır, bunun kesiri yoktur". İşte bunun gibi insan da ya mümindir, ya münkirdir; bunun ikisinin ortası yoktur. Mesleğinden emin, cesaret sahibi olan bir adam fikrini, inancını açıkça söyler. Kimsenin kınamasından, tahkirinden korkmaz. Yoksa böyle sakız çiğnemek, bakışı ve düşüncesi altüst etmek, ruhunun en hassas noktalarına dokunmak mürüvvete, insanlığa aykırıdır.

Meydana çıkan hasım ile mücadele kolaydır, perde arkasından güreşmek isteyenlerle güreş tutmak mümkün değildir. Perde arkasına girmek de yalnız insanın ismini değil, fikrini, inancını gizlemesidir.

Celâl Nuri Bey dini yüceltmek perdesi altında onu imha etmek istiyor ve bu vadide oldukça maharet gösterir gibi oluyor. Çünkü İslâmın en esaslı itikatlarını birer birer çürütüp sonradan onun yüceliğinden bahsetmek, eline kirpi derisinden bir eldiven takıp halkın yüzünü okşamaya; buna da iltifat, okşama mânası vermeye benzer. Her ne ise yukarda söylediğimiz gibi müellif bir tekmede felsefeyi yıkıyor. En seçkin dimağların ictihadlarının ürünü, inançlarının hulâsası olan o muazzam ilim, onun fikrince vehme dayalı bir heyüladan başka bir şey değil imiş! Kant, Şilling, Spinoza gibi büyük filozoflar saçma şeylerle uğraşmışlar, vakit kaybetmişler, hayatı israf etmişler. Bu filozofların dehası insanlık dünyası için sırf mazarrat olmuş.

Celâl Nuri Bey üç beş bin seneden beri binlerce dahiyi meşgul eden, bugün bütün Avrupa üniversitelerinde "masal" değil, müstakil bir ilim olmak üzere okutulan felsefe gibi muazzam bir ilmi üç beş satır delilsiz sözle yıktım zannettikten sonra ikinci tekme ile İslâmın akait binasını altüst etmeye kalkışıyor.

İfadesine göre elimizdeki akait kitapları hezeyan mecmuası imiş, tefsirlerin de onlardan geri kalır yeri yok imiş. Çünkü müfessirler Kur'an'ı anlayamamışlar. Kur'an'da birçok İsrailiyat hurafeleri varmış. Müfessirlerin bu hurafelere hakikat nazarıyla bakmaları gülünç imiş.

Meselâ Viktor Hugo, Göte vesaire gibi büyük şairlerin, bu cümleden ken-

dilerinin (yani Celâl Nuri Beyefendi'nin) manzum, mensur eserlerinde mitolojiyle ilgili birtakım hurafelere telmihler var imiş. Bu telmihlerden dolayı kimse o şairlere ve Celâl Nuri Beyefendi'ye "siz bu gibi hurafelere inanıyorsunuz" diyemezmiş. İşte bunun gibi "İslâmiyet" de Kur'an'daki İsrailiyat hurafelerine inanmaktan münezzeh ve müteâli imiş! (Acaba hangi İslâmiyet?).

Kitabın, akıl ve mantıkla harp etmek için dizilmiş olan bu satırları beni hayli düşündürdü. İleri sürülen mütalaaları, akla tatbik için mantık denilen düşünme terazisine vurdum, terazinin altı üstüne geldi. Nakle tatbik etmek istedim, o hiç mümkün olamadı. Şairin "Bende mi ikbal yok / Meylerde mi tesir yok" dediği gibi ben de "Bende mi idrak yok, söyleyende mi temyiz yok" demeye mecbur kaldım.

Bu kitabın ihtiva ettiği sakatatı, zıt fikirleri birer birer göstermek lazım gelse onun beş misli kadar bir eser yazmak gerekir. Buna vakit müsait değildir. Yalnız pek göze çarpan birkaç yeri hakkında bir iki söz söylemekle yetineceğim. Celâl Nuri Bey *Tarih-i İstikbal*'inde söze şöyle başlıyor: "Hakikata ulaşmak için bir tek vasıtamız vardır: İlim. Ulaşılması mümkün olmayan hakikatın varlığından bizi haberdar eden veya onu sembolik bir şekilde gösteren vasıta ise dindir. Kâinatın muammasından bahseden, bunu şehre çalışan her ne nazariye, ilim ve fen, felsefe varsa cümlesi boştur".

Müellifin bu sözleri bir iddiadır. Her iddianın delile dayanması lazım gelir. Delile dayanmayan iddialara mücerret söz denir. Mücerret sözün de ilmî konular şöyle dursun, sıradan meselelerde bile zerre kadar kıymeti yoktur. Fikir fikirle reddedilir. Delil delil ile iptal edilir. Eğer *Tarih-i İstikbal* müellifi bu iddiasını isbat edecek delillere sahip ise onları getirmeli, değilse mücerret sözlerin zerre kadar ilmî kıymeti olmadığını bilip böyle büyük iddialara kalkışmamalı idi.

Çünkü iş mücerret sözde kaldıktan sonra başka biri de "kâinatın muammasından bahseden, onu şerhe çalışan ne kadar nazariye, ilim ve fen, felsefe varsa hiçbiri boş değildir, onlara boş demek boştur" diyerek yazarın iddiasını reddeder. Reddini teyit etmek için deliller getirmeye lüzum görmez. Zira bir iddianın, deliller getirmek suretiyle reddinin mümkün olabilmesi için iddia sahibinin dayanağı olan delillerin malum olması lazım gelir. O deliller bilinmedikçe zıddını teyit eden delillerin getirilmesiyle iddiasının reddi mümkün olamaz.

Bu gibi boş iddialara kalkışmak, yazarın tabirine göre "okyanusu kurutmaya teşebbüs etmek", bizim fikrimizce de puf demekle güneşin nurunu söndürmeye kalkışmak kabilindendir.

Yazar diyor ki:

> "Tecrübe haricinde yapılacak aklî spekülasyonlar pek mânasız ve esassızdır, apık sapıktır. Meselâ Spinoza'nın veya Kant'ın *Panteizm*'ini, *Sırf Aklın Tenkidi*'ni ele alınız. Birtakım formüller, nazariyeler, kıyaslar, neticeler, önermeler sizi epeyce meşgul eder. Ne hâsıl olacağını bilir misiniz? Hiç!"

Bu satırları okuyunca zihnim durdu. Az kaldı "el-Cunûnu funûn" (Cinnet çeşit çeşittir) deyip nezahet dairesinden çıkacaktım.

Ey insanlar! Meselâ bir cahil adam çıkıp da size dese ki: Ey mekteplerde ve medreselerde ilimler ve fenler adına okutulan hezeyanlarla vakit geçiren budalalar! O sizin cebir, geometri, üçgenler bilmem ne adlarıyla okuduğunuz ve onlara ait meselelerin halli için sabahtan akşama kadar örümcek ağına benzer çizgiler, rakamlar, harflerle tahtalar doldurduğunuz fenler yok mu? Bunların hepsi deli saçmasıdır. Aklı başında olan bir adam böyle şeylerle uğraşmaz. Hele gökteki yıldızların durumlarından bahseden, aralarındaki mesafeleri ölçmeye kalkışan, adına astronomi denilen ve o mevhum ilim... Artık onun için söyleyecek söz, kullanılacak tabir bulamam. Onunla meşgul olan adamı, hemen elini ayağını bağlayıp tımarhaneye tıkmalı!

Buyurun efendim, bu adama ne cevap verirsiniz? Bu fenler hakkındaki inancını ne suretle tashih edersiniz? Bana kalırsa bu iddiaya kalkışan kimseye verilecek en uygun cevap "evet efendim, hakkınız vardır!" deyip yanından savuşmaktır! Yalnız burada bir kör taşı atacağım ki, isabetinden yüzde yüz eminim: Eğer *Tarih-i İstikbal* müellifi, isimlerini saydığı bu eserlerden beşer sayfa okumuş, ihtiva ettikleri konulardan birini anlamak için beş dakika kafa yormuş ise ben buradayım. Usûl-i fıkıh ile mantığa olan vukufunun derecesi bence katiyyen meçhul ise de bu fenler hakkında kullandığı dile bakılırsa onlarla da arası pek açık olduğu sarahaten görülüyor.

Yazar diyor ki:

> "Bugün Kant ve Hegelvari felsefelerin ortaya çıkmasına imkân olmadığı şöyle dursun, o nazariyeleri şimdiki asır kesinlikle mahkum etmiştir".

Bu söz doğru olaydı, bugün Avrupa üniversiteleri programlarının hepsinden felsefe dersi çıkarılabilirdir. Gerçekten biz de vaktiyle *Donkişot*'u okuduğumuz zaman şimdiki asrın o gibi kahramanları kesinlikle mahkum ettiğine ve Donkişotvari adamların bir daha ortaya çıkmasının mümkün olmadığına inanmıştık. Meğer çok yanılmışız. Henüz rahmetlinin nesli kesilmemiş.

Müellif diyor ki: "Metafizik denilen mavera-yı tabiat ilmi yoktur. Çünkü tabiatın öbür tarafı mevcut değildir".

Biz de diyoruz ki: Metafizik denilen maba'de't-tabia ilmi vardır. İnsan düşüncesinin her türü mefafizikle bir ölçüde ilgili olmaktan hali değildir. Söz söyleyen, düşünen her şahsın yolu mutlaka metafizik sahasına uğrar.

Hatta metafizik yoktur diyen müellif de o sahaya uğruyor, bu inkârıyla metafiziği tasdik ediyor ve kendi kendini tekzip ediyor. Çünkü "metafizik yoktur" sözü metafiziğin konularındandır. Bu mesele ancak o ilmin yardımıyla hallolunabilir.

Eğer yazar bu sözü bilerek söylüyor, söylediği sözün bir hakikat olduğuna inanıyorsa iddiasını isbat etmek için behemahal birtakım delillere sahip olması lazım gelir. (Yahut öyle zannediyoruz). Metafiziğin inkârı için getireceği bu delillerin tümü de o ilmin ihatası dahiline girer. Ve onun tasdikine delil olmuş olur. Dünyada inkârı isbatını gerektiren bir şey varsa o da metafiziktir. Metafizik inkâr edilemez.

Bu sözümüz müellifin, metafiziğin butlanını usûlen isbat edebilecek delillere sahip olmasını takdir itibariyledir. Aksi takdirde yani bu delillere sahip olmadığı farzedildiği takdirde bu sözü de diğer sözleri gibi mücerret sözden ibaret kalır. Mücerret sözün ilmî kıymetinin olmadığını tekrar etmeye hacet yoktur.

Fakat madem ki biz müellife karşı ilm-i maba'de't-tabianın (metafiziğin) varlığını iddia ediyoruz; şu halde iddiamızı ilmî delillerle isbat etmemiz lazım gelmez mi idi? Evet gelirdi. Ancak o zaman münakaşa ders şeklini alırdı. Öyle zannediyoruz ki müellifin bizden ders almaya ihtiyacı olmadığı gibi bizim de kimseye ders vermeye vaktimiz yoktur. Gerçekte bizim sözümüz de mücerret sözden ibaret kalıyor. Fakat öyle bir mücerret söz ki binlerce ilmî kitap mücerret sözümüzün doğruluğunu teyit eden delillerle dopdolu.

Tarih-i İstikbal yazarı felsefî eserlerdeki metafizik bahsini derinliğine araştırmış olsaydı "metafizik yoktur" sözünü söylemek için biraz düşünürdü, aynı şekilde o bahsi derinliğine araştırıp anlamış, anladığını da eserinde genişçe anlatmış olsaydı o zaman iddiası başka şekilde reddedilirdi. Mademki kendisi hiç oralara yanaşmayıp herkese mücerret sözünü kabul ettirmek istiyor, biz de bu kadarla yetiniriz.

Müellif diyor ki: "Metafizik İngiliz filozofu Bakl'a göre kendi kendini mütalaa eder bir şeydir. Bu mütalaada zekâ hem bir elde edilen şeylerin vasıtası, hem de bir tetkikler sahasıdır". Ona şüphe mi var? Psikolojinin esası nedir ya?

Bu sözü Arap ahmaklarından Bâkıl söylese o kadar garip karşılamazdım. Fakat İngiliz filozoflarından Bakl söylediği için kendi hesabıma çok şaştım. Filozofun bu sözü şuna benzer: Meselâ bir adamın kendini bilmesi "ben"in hem âlim (bilen) hem de malum (bilinen) olması demektir. İngiliz filozofunun mantığına göre böyle muhtelifi ki mahiyetin bir şeyde, yani "ben"de birleşmesinin mümkün olmaması lazım gelecek. Şu halde "Beni bilen ben değilim, yahut benim bildiğim ben değilim! Beni bilen de bende bilinen de benden başka birisidir" demek gerekecek. Doğrusu güzel mantık! Arapların Bâkıl'ı da olsa ancak böyle bir kıyas düzenleyebilirdi.

Müellif diyor ki:

> "Volter demiştir ki: Bir kimse söze başladığında kendisini anlamaz ve muhataplar da onun sözlerinden asla bir şey çıkaramazlarsa işte o zaman metafizik başlar".

Metafiziğin anlaşılmaz bir şey olduğunu anlatmak için Volter tarafından söylenen bu sözden ilk anda biz de bir şey anlayamadık, nihayet aslını bulup şüphemizi hallettik.

Volter diyor ki: "Quand un homme parle de ce qu'il n'entend pas avec un autre qui l'entend pas davantage, c'est de la métaphysique". Anlamı şöyle olacak: "Bir kimse diğer birine, kendi anlamadığı bir şeyden bahseder, muhatabı da o sözden bir şey anlayamazsa işte o metafiziktir". Bu sözü söyleyen Volter vahdaniyet-i ilâhiye'ye (Allah'ın birliğine) inanmaktadır (yahut öyle görünmüştür).

Volter vahdaniyet-i ilâhiyeye inanmak için mutlaka bir meseleyi aklen muhakeme etmiştir. Çünkü "niçin vahdaniyet-i ilâhiyeye inanıyorsunuz?" diye kendisinden sorulacak olsaydı behemahal bu itikadını istinat ettireceği delilleri birer birer getirecek ve vahdaniyet-i ilâhiye hakkında birçok mülahaza ileri sürecekti. İşte Volter'in söyleyeceği o sözlerin bütünü metafiziğin ihatası içine girer.

Bir de Volter metafiziği nasıl inkâr edebilir? Çünkü *Felsefe Sözlüğü*'nde metafiziğe ait birçok meseleden bahsetmiştir.

Volter öyle diyorsa Avrupa felsefesinin vâzıı, müceddidi, babası olan Dekart da "felsefî ilimlerin bütünü bir ağaç, metafizik de o ağacın köküdür" diyor.

Tarih-i İstikbal yazarı Volter'in yukardaki sözünü senet ittihaz ederek metafiziğin varlığını inkâr ettiği gibi, olabilir ki bazı kimseler de Dekart'ın bu sözüne istinaden onu tasdik ederler. Halbuki bunun ikisi de makbul değildir. Hüner odur ki insan aklî muhakemelerle kendi kafasını yorup tasdikini de, inkârını da sağlam deliller üzerine bina etmeli.

Müellifin, "Çünkü tabiatın öbür tarafı mevcut değildir" sözüne gelince deriz ki: Eğer siz tabiat lafzıyla hissî ihatamazı dahiline giren, yani beş duyudan biri veya birkaçıyla idrak edilen bu âlemi kastederek onun ötesinde birtakım şeylerin varlığını inkâr etmek istiyorsanız çok acele ediyorsunuz. Çünkü bu konuda son sözü söyleyecek siz değilsiniz, fendir. Fen ise henüz o sözü söylememiş ve o davayı kati surette halledememiştir. Onun için hüküm vermede acele davranmak hafiflik belirtisi, izi olur.

Kimseye kabul ettirmek için değil, yalnız mülahaza kabilinden olmak üzere şunu derim: Bizim hissî ihatamız haricinde birçok şey vardır. Buna şeriat ve felsefe dilinde mücerredât ve mâneviyat denir. Onlar da mefafiziğin diğer mânasına göre tabiatın maba'di (sonrası, ötesi)dir. Yani bizim tabiat adını verdiğimiz genel mefhumun başka mahiyette birtakım tecellileridir.

Şu halde mücerredat da, tabiat tabirinin geniş şümulü dahilinde, fakat bizim hislerimizin haricinde olan birtakım varlıklar demek olur. Mücerredat ve mâneviyatı, mahdut mânasına göre tabiat haricinde saymaya hakkımız olduğu gibi tabiatın geniş şümulü itibariyle onun dahilinde saymaya da hakkımız vardır. Mademki tabiat adıyla küllî bir mefhumun varlığına inanıyoruz, onun sonsuz

durum ve hakikatları, bilmediğimiz birtakım yaratıkları, varlıkları olduğunu da kabul etmemiz gerekir. Yalnız şeriat dili ile fen ve felsefe dili o âlemlerin arasına hadler çizmiş, onları başka başka isimlerle adlandırmıştır.

...

Müellif Şopenhavr ile Hartman'a kaleminin ucuyla şöylece dokunup geçtikten, ortaçağ felsefesinin "eski Hint kitaplarında aşağı yukarı harfiyyen var" olduğunu beyan ettikten "bizim mutasavvıfa da bunları almışlar ve bazı kapalı, remizli, kinayeli lafızlarla ifade etmişlerdir. Sûfiyenin en esaslı sermayesi Panteizmdir" sözüyle tasavvufu, felsefeyi telif ettikten ve özetledikten sonra "cinnet, felsefenin süt kardeşidir, her tür felsefede biraz cinnetin yeri vardır" diyor ve iddiasını teyit etmek için tımarhanede vefat eden Niçe'nin sözlerinden bazılarını "tuhaflık olmak üzere harfiyyen" (*Tarih-i İstikbal*) naklediyor.

Deli saçmasıyla karaltıları çoğaltmak arzusunda olmadığımızdan Niçe'nin cinnet defterinden koparılan o yaprağın buraya nakline lüzum görmedik.

Yalnız şu kadar diyebiliriz ki: Niçe bir filozof, aynı zamanda bir divane olabilir. Bunların ikisi de insan içindir. Acaba müsbet ilimler erbabından cinnet getiren, cinnet yüzünden saçma söyleyen yok mudur? Müsbet ilimler erbabından birinin cinnet hastalığına mübtela olması, cinnet yüzünden saçma sapan söylemesi, müntesip olduğu ilimlerin butlanını mı gerektiriyor. Müellif için Aristo zamanından bu ana kadar zuhur eden binlerce felsefe erkânının seçkin sözlerini ihmal ediyor da Niçe gibi bir biçarenin hastalık buhranı anında söylediği saçmaları felsefenin butlanına delil olarak getiriyor?

İmamları gücendirmeyeceğinden emin olsam burada meşhur mesellerden birini aktarırdım.

Demek ki yazarın takdir terazisinde bir delinin saçmaları bin filozofun seçkin sözlerinden daha ağır basıyor.

Müellifin "cinnet, felsefenin süt kardeşidir" sözü üstünlük ve yücelikleri tahkir için söylenen adi sözlerin en aşağısıdır. İnsan bu kadar maddîleştikten, aklen, ruhen bu aşağı derekeye düştükten sonra bu sözü yalnız felsefe için değil herşey için söyleyebilir. Meselâ yüce ruhun semavi dili olan şiir için de "cinnet, şiirin öz kardeşidir" der, ne kadar edebiyat dahisi varsa hepsinin çalışma odalarından alınıp tımarhane odalarına nakılmaları gerektiği inancında olunur.

İş bu raddeye gelince kalbinde hikmet nuru, ruhunda güzellik zevki kalmaz. İnsanın dünyadaki vazifesi, kaydı, endişesi de yalnız hayvanî ihtiyaçlarının giderilmesinden ibaret kalır. Bu derekeye inince insan da tam mânasıyla bir hayvan olmuş olur.

Bu kitabın intihara kalkışan sayfalarından ikisi üçü bize bu kadar yazı yazdırdı. Sayfaların adedi 171'dir. Bunların hepsi için ayrı ayrı yazı yazılacak olursa yukarda söylediğimiz gibi *Tarih-i İstikbal*'in beş altı misli yazı yazmak gereke-

cek. Buna da vakit müsait değildir. Binaenaleyh bir iki makale ile bahse nihayet vereceğiz.

...

Ferid (Kam), "Tarih-i İstikbal – Celal Nuri Bey", *Sebilürreşad*, XI, sayı: 283 (12 Rebiulevvel 1332).

II
MİLLÎ HÜVİYET

Bir milletin hüviyeti, yani değişmez olan aslı, her türlü dış müessirlerin tesirinden azade müstakil bir mahiyet değildir; gelenekler, âdetler, inançlar vs. gibi birtakım kuvvetli müessirlerin bir şekle bürünmüş hulâsasıdır. Bu hakikat bütün akıl sahiplerinin kabul ettikleri kati bir düsturdur.

Her milletin medenî eserleri de millî hüviyetine has olan kâmil istidadının bariz suretleri ve şekilleridir. Türleri, mahiyetleri ne olursa olsun muhtelif milletler tarafından vücuda getirilen eserlerin hepsi onların şahsiyetlerine has olan bir damgayı taşır.

Meselâ herhangi bir sanatın üslubundaki bariz hususiyet, onu vücuda getiren milletin şahsiyetini, o eserin umumi âhenginde –fakat o eserin mahiyetine bürünmüş bir surette– tecelli ettirir. Bu şahsiyeti görmek hususunda melekesi olan bir göz ilk bakışta onu temyiz eder; eserde milletin umumi ve hususi simasını, daha doğrusu ruhunun, zevkinin tenasüh yoluyla o esere intikalini, onda tecellisini görür. Meselâ Mısır'ın ehramında, bugüne gelen tasvirlerinde, tasvire dayalı evraklarında, Romalılarla Yunanlıların, Asurlularla Keldanîlerin metruk eserlerinde ve dayanıklı, sağlam binalarında o milletlerin umumi ve hususi simalarının müşterek vasfı olan özel heyülayı görmek mümkündür.

Milletlerin şahsiyetleri ani olarak hâsıl olmuş bir şey değildir. Bu şahsiyet geçmiş devirlerin tezgâhlarından çıkan, öncekilerden sonrakilere intikal eden umumi bir mirastır. O şahsiyet daima o devirlere has olan halleri ve tavırları birlikte getirir. Bu da bir milletin öncekilerin hususiyetlerine mirasçı olmasıyla neticelenir. Öncekilerin hususiyetlerine mirasçı olmanın en kuvvetli bir müessir olduğundan kinaye olmak üzere "diriler ölülerin tercümanıdır" denilmiştir. Benim fikrime kalırsa "diriler ölülerin birer seyyar mezarıdır" demek daha uygun olur.

Milletler üzerinde sert ve katı hükmünü icra etmekten uzak kalmayan bu kuvvetli ve birbirine bağlı müessirlerin hükümden düşürülmesine kalkışmak imkânsızı mümkün hale yaklaştırmaya uğraşmaktan başka bir şey değildir ve

neticesi zaaf ve güçsüzlüğe düşmektir. Zira öznel (enfüsî) olsun, nesnel (afakî) olsun hadiseleri bir diğerine bağlayan müessirler silsilesi, bu silsileyi koparmaya kalkışmak suretiyle vukubulan isyanı şiddetle dumura uğratır.

Bugün bütün milletlerin, kuvvetine baş eğmek mecburiyetinde kaldıkları bu müessirlere karşı bizim de baş eğmemiz zaruridir. Hal böyle iken bu müessirlerin bir defada izale edilmelerinin mümkün olduğu görüşünde olmak biraz değil, gereği gibi safderunluktan, daha doğrusu âlemin iş ve hallerine vukufsuzluktan başka bir şeyle açıklanamaz. Çünkü onlar, pek kuvvetli, pek dehşetli birtakım âmillerdir. Bu âmillerin hakir görülmesi, millî hüviyetin diğer hüviyetler tarafından yok edilmesi ve temsil edilmesiyle neticelenir. Bir milletin, millî hüviyetinin diğer milletlerin hüviyetlerinde temsil edilmesine razı olacak kadar müsamaha belirtisi göstermesi, en kısa bir tabirle intihar demektir. Bu intihara yanaşmayan, millî hüviyetin bozulmaya yol açacak şeylerden korunması şartıyla tekâmülüne yol açmak isteyen bir millet, o hüviyetin oluşmuş ve şekil almış unsurları demek olan yukardaki müessirleri hiçbir zaman nazar-ı dikkatten uzak tutmaz; onların muhafaza edilmesini görevlerin en önde geleni ve vazifelerin en mühimi sayar.

Zira bir milletin, kendi hüviyetini diğer hüviyetlerde yok etmeye rıza göstermesi hüner değil ahmaklıktır; hüner diğer hüviyetlerin feyizli filizlerini kendi hüviyet ağacına aşılayarak onun meyvelerini devşirmektir. Bu inceliği hareketlerine esas kabul eden basiretli bir millet kendi değişmez, sabit aslını birtakım verimli dallarla süslemiş, kemale erdirmiş olur. Şahsın galip sıfatı, ondaki diğer sıfatlara hâkim olduğu gibi, bir milletin hüviyeti de istiklâlini muhafaza açısından âdeta diğer hüviyetlere hâkim olmalı, hâkim olmaya çalışmalıdır. Çünkü cihan, yiyen ve yenilenden ibarettir. Bu önermenin döndürülmesi (aks-i kazıyye) millî hüviyetin başka hüviyetler tarafından yutulması ve temsil edilmesiyle neticelenir. Bir millet ki, kendisini millî hüviyeti muhafaza etmek kaydından vareste görür, artık onun için terakkî yolunda hususi gayretler göstermesine mahal yoktur. Çünkü o müstakil mevcudiyetini feda etmeye razı olmuş, kendisini bir gıda gibi başkalarının iştahlı bakışına arzetmiş demektir. Onun için yapacak bir şey varsa o da gözünün kestirdiği hâkim bir hüviyete kendisini teslim etmekten ibarettir.

Zira himmeti kısa olan, kendi hüviyetinin istiklâliyle izmihlali arasında bir fark görecek kadar keskin bakışa, izzet-i nefse sahip olmayan bir millet için en sâlim yol budur.

İzzet-i nefsi bu zillete razı olmayan bir millet, hüviyetinin şekle bürünmüş unsurları olan âmillerin mizacını kollamaktan, bu suretle tekâmülüne müstakil bir şekil vermekten gafil olmaz. O doğunun büsbütün batı, batının da tamamiyle doğu olamayacağını; doğuya mahsus olan bir şeyin batıda müstait olduğu kemâli bulamayacağını, meselâ kutup bölgelerinde hurma ağacının yaşamayacağını bilir; bununla beraber doğunun da kendisine mahsus bir tekâmül tarzı olduğunu

asla unutmaz. Daima o yoldan gidip batının medeniyet gıdasını doğunun hayatî şartlarına göre tadil ve temsil eder.

Şu umumi sözlerden hususi bir netice çıkarmak gerekirse o da bizim daima âdetlerimize, ananelerimize, inançlarımıza sadık kalmamızı tavsiye etmekten ibarettir. Zira bunlar mevcudiyet binamızın birer taşı mesabesindedir. Onlardan birini çekip çıkarmak o binaya bir yara ve boşluk açmak demektir. Vakıa onun yerine başka bir taş koymak mümkündür, fakat bu şekilde devam edilecek olursa ortada bir bina kalır; fakat kalan bina herhalde bizim mevcudiyet binamız değildir.

Bu mütalâayı şahıs itibariyle de tekrar edelim. Meselâ bugün bir Müslüman, bir Osmanlı maddî, manevî hayatının bütün hususiyetlerini bir Avrupalının hayat tarzına benzetecek olursa acaba Müslüman ve Osmanlı olarak medenileşmiş mi olur, yoksa Avrupa'ya bir Avrupalı daha kazandırmış mı olur? Her Osmanlı millî hususiyetlerinin bütününü Avrupalıların millî hususiyetleriyle mübadele etmeye kalkışacak olursa ortada bir millet kalır ki o da herhalde Osmanlı milleti değildir.

Bu şekilde hareket etmenin neticesi de konumuz olan millî hüviyetin istiklâlinin muhafaza edilmesi değil, izmihlalinin süratlendirilmesidir. Eğer biz bugün her türlü millî hususiyetlerimizden soyularak büsbütün Avrupalılaşacak olursak emin olalım ki, frenklerin en aşağı bir tabakasını teşkil ederiz. Çünkü doğu mahsulüyüz, büsbütün batıyı temsil edemeyiz. Kötü bir taklitçi derekesinde kalarak yok olmaya mahkum oluruz.

Millî hüviyetimizi muhafaza etmek şartıyla tekâmülde devam edebilmemiz için sağlam akılların, doğru fikirlerin yolumuzu aydınlatmasına, bizi irşad etmesine muhtacız. Yoksa son durağı –isterse Avrupa'nın şaşaalı medeniyeti olsun– her şeyin dış görünüşünden ibaret olan, ondan öteye geçemeyen heyülanî akıllar bize her zaman serabı su diye gösterecek ve hiçbir zaman bizi selâmet vadisine götüremeyecektir.

"Karga ile beraber giden neticede harabeye döner gelir".

Eğer biz millî hüviyetimizin diğer hüviyetler tarafından yutulmasını arzu etmiyorsak onun adına bir damga yaptırıp bize mahsus olan şeylerin hepsini onunla damgalamalıyız. Yoksa milliyetimizle onun hususiyetlerini hakir görmeye yeltenmek gibi çıkmaz bir yola sapacak olursak akıbetimiz pek vahim, pek karanlık olur. Hakikaten memleketimizde öyle garip adamlar görülüyor ki beğenilmeye ve iyi görülmeye layık birçok hususiyetimizi hiçbir fikre, hiçbir muhakemeye dayanmadan kötü ve çirkin görüyorlar, onları sırf memleketimize has şeyler olduklarından dolayı tezyif etmekten lezzet alıyorlar. Sonra bir Avrupalı onlardan birini iyi gördü veya beğendi mi derhal bunlar da fikir değiştiriyorlar. Konumuz içinde yer alacak bir misâl değilse de yazmadan geçemeyeceğim. Sıradan misâller bazan pek mühim hakikatların anlatılmasına sebep olur.

Meselâ bundan önce Avrupa'da tahsil görüp vatana geri dönenler ez-kaza

sofrada yoğurt görecek olsalar, yoğurda, bedevilik yadigârı terkedilmiş bir gıda nazarıyla bakarak, hâlâ sofralarda bulundurulmasına şaşarlardı. Sonraları yoğurt Avrupalıların takdirine, beğenmesine mazhar oldu; bu suretle bugün en muhteşem sofralarda kendisi için bir mevki temin etti. Önceleri yoğurdu kötüleyenler Avrupa'nın teveccühünden sonra yoğurdun meddahı kesildiler. İdraksizliğin bu derecesine ağlamak mı lazım gelir, gülmek mi bilmem!..

Bu bir misâldir ki çok şeylerde emsâline tesadüf edilir. Bir millet ki takdirinde, temyizinde istiklâlini muhafaza etmek melekesinin takririne lüzum görmez, elbette millî hüviyetine sahip olamaz. Millî hüviyetine sahip olamayan bir millet de ergeç zevale mahkûm olur. Eğer biz bir millet, bir müstakil hüviyet olmak üzere yaşamak istiyorsak batıyı örnek alan değil, batının örnek aldığı olmalıyız. Batının bütün iyi taraflarını, yoluyla iktibas ederek memleketimizi müstait olduğu terakkîye ulaştırmaya çalışmalıyız. Fakat doğulu olduğumuzu da asla hatırdan çıkarmamalıyız; millî hususiyetlerimizi kötü ve çirkin görmek değil, aksine iyi ve güzel görmeliyiz. Memleketimize "bonjur"dan ziyade amele gömleği lazım olduğunu bilmeliyiz; gümrüklerimizden piyanodan ziyade ziraat ve sanayi aletlerinin geçmesini temenni etmeliyiz.

Güstav Löbon bir eserinde diyor ki:

> "Yeryüzünün yaratılışı devrinden beri birbirini takip eden medeniyetler hakkında yapılan araştırmalar gösteriyor ki bu medeniyetler terakkîlerinde birkaç düsturun delâletine uymuşlardır.
> Milletlerin tarihleri yalnız medeniyetlerine rehber olan bu düsturlara hasredilmiş olaydı o tarihler pek muhtasar olurdu.
> 'Eğer bir medeniyet bir asır zarfında sanayi, ilim, edebiyat, felsefe alanlarında rehber olacak iki üç düstur keşfedecek olursa o medeniyete pek parlak bir medeniyet gözüyle bakılabilir".

Güstav Löbon'un bu sözü hakikaten pek büyük bir düsturdur. Geçmişlerimiz zamanlarının gerektirdiklerine göre kabul ettikleri düsturlarla altı asırdan beri millî hüviyetlerini muhafaza etmişler. O mukaddes emanet şimdi bizim elimizdedir. Biz de onun muhafazası şartıyla tekâmül yolunda delâletine uyacak, çok değil iki üç düstura muhtacız.

Bu düsturlar ya vardır, ya yoktur. Fakat varsa onları bize gösterecek, yoksa vaz edecek dahiyi nerede bulmalı?

Ferid (Kam), "Hüviyyet-i milliyye", *Sebilürreşad*, VIII, sayı: 15-197 (27 Cemaziyelâhir 1330).

III
DOZY'NİN "İSLÂM TARİHİ" VE TERCÜMESİNİN ETKİLERİ ÜZERİNE SOHBET

Arkadaşım – Şu mahut *İslâm Tarihi*'ni okudun mu?

– Hangi İslâm Tarihi?

– Dr. Dozy isminde biri vaktiyle bir *İslâm Tarihi* yazmış bunun feyzinden herkesi faydalandırmak için hayır sahibinin biri [Abdullah Cevdet] de dilimize çevirmiş. Bu kitap İslâmiyet hakkında gayet müthiş tenkitleri ihtiva ve okuyanların itikat kalesini yerle bir ediyor. Her halde okunması elzem bir kitap. Şimdiye kadar okumadığına teessüf olunur.

– Evet *Sırat-ı müstakîm*'de de bu kitap hakkında bazı şeyler gördüm. Merak ettim, okuyacağım. Çok şey! İslâmiyet hakkında müthiş tenkitleri ihtiva ve halkın iman kalelerini yerle bir ediyormuş ha!? Olabilir, fakat herkes için değil. Öyle olur olmaz sadmelerle devriliveren itikat binalarının zaten temeli yok demektir. Her bina bir olmaz; bazısı ufak bir sarsıntı ile yıkılır, bazısı da ne kadar müthiş sarsıntılara uğrarsa uğrasın, yine dimdik ayakta kalır. Ancak insanın kendisinde iyi niyet olmalı. İman binasına vurulacak en müthiş darbe, insanın o binayı yıkmak hususundaki kendi azmidir. Her sadmenin önüne geçilir; fakat bu sadmenin önüne kimse geçemez. Azim onun imarı ve korunması yolunda kullanılırsa ona yönelen her sadme boyunun ölçüsünü alır, geldiği yere gider.

– Ben onu bunu bilmem, kitap müthiş vesselâm. İnsan okuyunca alt-üst oluyor. Lakırdı ile iş olmaz. Reddedilmeli, cevap verilmeli, yoksa...

– Ooo! Dozy'nin küfür bulaşmış zehirlerinin "doz"u sana da fena tesir etmiş, adetâ dengeyi kaybettirmiş. O kadar telâşa lüzum yok, kendine gel. İslâmiyet başlangıcından bu ana kadar binlerce "Dozy"lerin hücumuna maruz kalmış, onlara göğüs germiş, o bina öyle kolay kolay yıkılmaz.

– Evet doğru, fakat kuru lâfla da iş olmaz; bir şey hakkında ileri sürülen itiraz, onu delilleriyle reddederek defedilebilir. Yoksa kuru lâf iddianın reddine delil olamaz.

– Ben reddedilmesin demedim ki, bu sözleri söylüyorsun. Madem ki bu kitap İslâmiyet hakkında müthiş tenkitler ihtiva ve iman binasını da yerle bir ediyormuş, büyük din âlimlerimiz için bunun reddi en önemli vecibe ve en önde gelen farzdır. Onlar dururken seninle ben mi reddine kalkalım? İş bize kaldıysa vay halimize! Vatan hudutlarına hücum eden bir düşmana karşı hepimizin silah elde o hudutları müdafaaya koşmamız farz olduğu halde, ilâhî hududu tecavüz eden, imanımızın tertemiz harîmine kirli ayaklarıyla girmek isteyen bir din düşmanını olanca gücümüzle defetmenin ve cezalandırmanın, insanî hisler nâmına kalbimize hâkim olan kutsal duyguların asıl kaynağı olarak yüce dinimizi son ana kadar müdafaa etmenin, bütün farzlardan önce geldiğini onlar bilmezler mi? Yalnız ümid ederim, demekle yetinmem. Sana kat'i olarak söylerim ki bu sapıklık düsturunun zararlı ve sapıtıcı muhtevası yakında delilleriyle reddedilir ve çürütülür. Demek siz bu kitabı okudunuz, öyle mi?

– Evet okudum!

– Peki nasıl buldunuz?

– İyi bulmadım, neş'emi kaçırdı, kalbimin safiyetini bozdu. Keşke okumasaydım. Kendim için demem amma muhakemesi, dinî malumatı noksan olanların itikadını sarsacak mahiyette buldum. Fikren istenilen sağlamlıkta olmayan gençler üzerinde fevkalâde kötü tesir bırakacağı bence muhakkaktır. Onun için iman nuru ile en yüksek manevî makamlarda dolaşan birtakım saf kalpler, küfür ve dinsizliğin zifiri karanlığına dalmadan reddine gayret edilse dine büyük bir hizmet edilmiş olur. Yoksa bu kitabı okuyanların iman dairesinden çıkmaları yüzde doksan dokuzdur, diyebilirim.

Dinsizlik Hastalığı

– Sözlerin beni de ürkütür gibi oldu. Fakat kendi hesabıma değil, vatan evlâdı hesabına. Çünkü ben dinsizliğe, insanlık âlemini tehdit eden büyük âfetlerin en dehşetlisi nazarıyla bakanlardanım. Kendi evlâdımı, tanıdığım, bildiğim kimseleri o hüsran uçurumuna, o yalnızlık ve sefalet kaypancağına düşmekten daima sakındırır, dinsizliğin kapsadığı müthiş vehameti olanca gücümle tasvir ederim. Mademki halkın zihnine böyle öldürücü bir zehir saçılmış, bunun panzehiri bulunmalı, tesiri ortadan kaldırılmalı.

Şimdi onu erbabına terk edip şu medeniyetin yeni dini olan dinsizlik hakkında birkaç söz söylemek isterim: Halka nasihat vermek âdetim değildir. Hatta söyleyeceğim sözlere muhtaç bir kimse bile tasavvur etmem. Ancak durumun gösterdiği lüzum beni bu hususta birkaç söz söylemeğe mecbur ediyor. Söyleyeceğim sözler belki bu kitabın müdafaasına kadar bir ihtiyat tedbiri, önleyici bir çare olur. Amma sen söylediğim sözlere basit sözler, ilkel düşünceler diyecek-

sin; zararı yok. Öyle söyle. Bozuk olan bir mizaç için sade su ile çorbadan daha uygun bir gıda olmadığı gibi sakat olan bir kalbe de bu gibi basit düşüncelerin bazan çok iyi tesiri olur. Kırk bir derece hararet içinde yanan bir hastaya külbastı yedirilirse, harareti sıfıra düşer. Onun için benim sade suya fikirlerim de dinsizlik hastalığı gibi kavurucu bir hummaya tutulanlar, yahut tutulmak istidadında olanlar için faydadan halî değildir, sanırım.

Bak birader ben sana kendi fikrimi söyleyeyim: İnsan maddî gıdasının iyisine, kötüsüne nasıl dikkat ederse, manevî gıdası demek olan fikir bilgilerinin sağlam ve bozuk olanına da öylece dikkat etmelidir.

Aldıklarını, bulduklarını midelerine dolduran oburlar sonunda oburluk hastalığıyla hasta ve bunun da neticesi olarak nasıl dayanılmaz acılara duçar olurlarsa, her gördüklerini ve her işittiklerini, kıtık yastık doldurur gibi kafalarına dolduranlar da sonunda o mühim ve nâzik organı zedeler ve hasta eder. Mideyi doldurmadan doğan rahatsızlık hafif bir müshil, üç-beş gün kadar bir korunma ile geçer. Şayet geçmez de hastalık, ebedî hayata nisbetle bir hiç olan bu fânî hayatın sona ermesiyle neticelenirse hiç olmazsa ondan ötesi lekelenmekten ve bozulmaktan kurtulmuş olur. Halbuki dimağın rastgele doldurulması midenin doldurulmasına benzemez. Mide dolmasının bir müshil ile defi mümkündür, demiştim. Halbuki dimağın gereksiz yere doldurulmasının bin müshil ile define imkân yoktur. Adam Toptaşı'nda mecburen hücreye konur (Aklını kaybedeceği için). Bunun neticesi ise pek vahîm yâni ebedî hüsrandır. Eğer Dozy'nin sözleri de böyle bir dimağ doygunluğuna sebep olacak mâhiyette ise, vay okuyanların haline!

Sindirim gücünden emin olmayan bir kimse yemek-içmek hususunda nasıl ihtiyatlı davranırsa, temyiz gücünün selâmetinden emin olmayan kimse de bu gibi hazmı güç fikirleri kafasına doldurmamalı. Çünkü mesele mühim, akibet gayet vahimdir.

Aklın Yanılması ve Dinî Saha

Aklın garip halleri vardır. Elindeki mükemmel vasıtalar olmazsa insana büyük hatalar işlettirir. Akıl, hükmündeki isabeti temin için pekçok şeylere muhtaçtır. Başlangıç ve sonla (mebde' ve maad) ilgili mühim meselelerde akıllarını iyi kullanamayanlar, hakikata kolay kolay ulaşamazlar; büyük büyük zararlara uğrarlar. Fakat gariptir, herkes her şeyde aczini itiraf eder, dinî meseleler gibi yüksek konularda asla aczini itiraf etmez, allâme-i cihan kesilir. Meselâ birisine bir şarkı söyle, dersiniz, musikî ile meşgul olmadığını söyler. Şu saatimi tamir ediver, dersiniz. Saatçi değilim, demekten çekinmez. Sonra Allah var mı, yok mu? diye sorsanız, olur-olmaz bir sürü şeyler söyler. İnsanı sorduğuna soracağına pişman eder. Din hususunda cesur ve cüretli olanlar işte hep bu kabildendir.

Âlemde bedihî gibi görünen pekçok şey vardır ki inançlara taban tabana zıttır. İnsan sırf aklının, sırf hissinin gerektirdiği şeylere mağlup olursa bu gibi şeyleri tereddütsüz kabul eder. İnsaf edelim, astronomi kitaplarında okumamış olsaydık, bugün bedâhet derecesinde bir sabit hakikat olan arzın hareketini mi, yoksa güneşin hareketini mi kabul ederdik? Hiç şüphe yok ki güneşin hareketini kabul ederdik. Çünkü ilk bakışta zihnimize şu fikir gelirdi: Adam sende gören göz şahit ister mi? İşte pekâlâ görüyoruz ki hareket eden güneştir. Bunda düşünecek, tereddüt edecek ne var? Arzın hareketi kabul olunabilir mi? O koca kütle, dağlarıyla, denizleriyle bir kere yerinden oynayıp bulunduğumuz noktanın aksi yönündeki noktaya yönelmiş olursa, üzerinde ne var ne yok, tepe taklak olur gider. İşte size aklın apaçık (bedâheten) sabitliğine hükmettiği bir yalancı hakikat!

Fakat biz yalancı bir hakikat olduğunu, Galile ile Newton'dan işittikten, aşağı-yukarı sözlerinin uzaya nisbetle mânasız sözlerden olmadığını anladıktan sonra bildik. Mesele yalnız bizim aklımızın kararına kalsaydı, ihtimal ki ebediyyen güneşi döndürür, arzı yerinde durdurur idik. Akıl için bu hata imkânı her şey hakkında vardır. İnsan, aklının bir mesele hakkında verdiği bir kararı tekrar gözden geçirmeden, hatta temyiz etmeden kabul ederse neticede aldanır. Tek bir aklın kararı sağlam bir delil olmaz. Akıl kendi gibi milyonlarca aklın içtihatlarının mahsulüyle donatılmış ve silâhlanmış olmasaydı, bugün her şey hakkında böyle birçok yanlış hükümler verirdi.

Binaenaleyh akıllı ve kararlı olan bir adam aklının bu gibi hükümlerini daima ihtiyatla karşılar, muhtemel çeşitli görüşleri dikkat nazarından uzak tutmaz. Meselâ bundan birkaç sene evvel bir adam çıkıp da "dünyada kesîf cisimlerden geçen bir ışın varmış" diyecek olsaydı, tabiatın hikmetine karşı delice bir isyana cüret ettiğinden dolayı ihtimal ki ağzına iki tokat vurulurdu.

Şu sözleri söylemekten maksadım her şeyde, özellikle dinî bahislerde dikkatli davranmanın lüzumunu tavsiye etmektir. Çünkü karşılaşılacak zarar hiçbir zararla kıyas edilemez. Çoğunlukla cezası âhirete de kalmaz, insan dünyada belâsını bulur. İsimlerini kötülükle anmak mahzuru olmasa burada kaç kişinin inkâr ve ilhat (dinsizlik) yüzünden şu son zamanlarda uğradıkları müthiş akibetlerden bahsederdim. Fakat ne gereği var.

Avrupa ve Dinsizlik

Bugün Avrupa maddeten ne kadar ilerliyorsa manen de o kadar düşüyor. Bu düşüşün sebebi de dinsizliktir. Zira bâtıl dinler dinsizlikten ehvendir. Hele şu son zamanlarda dinsizliğin insanlık âleminde açtığı yaralar bütün Avrupa fikir ve ilim adamlarını düşündürmeğe başladı. Dinsizlikte insan toplumları için büyük sakıncalar gören bu düşünürlerin bazıları, mevcut dinlerden birisini kabul

etmemekle beraber, bu toplumların dinî inançlardan kopmaları halinde bekasına imkân görmüyorlar. Çağdaş ilerlemelere uygun yeni, "reformé" yani ıslah edilmiş bir dinin kurulması lüzumuna inanıyorlar. (Fakat bu dinin dayandığı kuvvet nedir, bilmem). Bunlardan kimi bu lüzumu açıkça beyan ediyor; kiminin eserlerinin okunmasıyla bu netice çıkıyor. Bu hususta aşırılığa gidenlerin itikadına göre, bu din insanın bulduğu kanunlardan meydana gelecek, bütün esasları matematik kesinlik derecesinde birtakım aklî istidlâllere (akıl yürütmelere) dayanacak; duyuların dışında kalan manevî âlemin daha doğrusu bu âlemin bizim göremediğimiz safhalarının sırlarına "ispiritizma - ruh çağırma mesleği"nin yardımıyla vakıf olunacak; Cennet, Cehennem vs. gibi şeyler maddeler alemindeki ilmî keşifler sırasına girecek; bunların varlığı veya yokluğu, inkârına imkân kalmayacak surette isbat edilecek; Cenâbı Hak ile doğrudan doğruya –fakat onların uygun gördüğü tarzda– ilişkiler kurulacak; O'nun, bizden gizlediği sırlar alenîlik kazanacak; ortada gizli kapaklı bir şey kalmayacak; dünya ve âhiret bu yeni din kurucularının arzusuna, iradesine uygun surette düzenlenecek, Cenâbı Hakk'a, haşa; "İşte din senin peygamberler vasıtasıyla tebliğ ettiğin dinler gibi değil, medeniyetin mevcut ilerlemelerine ayak uydurabilen bir dindir ve böyle olmalıdır" denecek. Bu fikrin, ne dereceye kadar doğru olduğunu siz tayin ediniz. Fakat şurası muhakkak ki bugün bütün düşünürler dinsizlikle insan toplumlarının devamı, bekâsı mümkün olmadığına inanmaktalar; çünkü insaniyet sözünün kapsadığı mâna din ile gerçekleşir ve devam eder.

Dinsiz Kişi ve Fazilet

Şimdi bir itirazcı çıkıp da dese ki: Evet öyle söylüyorsun, ama birçok adamlar biliyorum ki hiçbir din ile alâkalı olmadıkları halde en dindar adamlar kadar faziletlidirler, buna ne diyelim? Evet, doğrudur, birçok adam kendilerini herkesten yüksek bir seviyede göstermek, bu suretle şöhret kazanmak için dinsiz olduklarını ilân ediyorlar. Bana kalırsa bu gibi iddiaların hepsi bir gösterişten başka bir şey değildir. Onların cümlesi son nefeste tevbeye niyet etmiştir. Başları sıkılınca yine herkesten ziyade "aman yarab!" derler. Sevinçli zamanlarda böyle itikatlar çok görülür. Fakat sıkıntı ve felâket ânında o inançta sebat edecek metanet sahibi kimselerin sayısı çok mahduttur. Hatta Avrupa düşünürlerinden meşhur Littre'nin ölüm döşeğinde bir katolik papazı getirterek kendisini vaftiz ettirdiğini bir kitapta görmüştüm. Halbuki bazı vak'alar aksi iddiayı teyit edici olsa bile bu iddia için sağlam bir hüccet (delil) teşkil edemez. Çünkü insan toplulukları çok çeşitli anlayışlardan meydana gelmiş olup, onları meydana getiren fertler de her şeye istidatlı, her şeye kabiliyetlidir. Hoş zaten bir dinsizin fazilet dediği gereğine uygun hareket ettiği sabit kaidede dinî telkinin eseri budur işte! Dini ayak altına aldıktan sonra ne fazilet kalır, ne bir şey. O kimse aşırı gururuna dayanarak

dini inkâr ediyorum sanır. Fakat bu inkârıyla beraber yine dinin gösterdiği yola giriyor, haberi yok.

Yoksa dinsiz bir adam için ne fazilet vardır, ne de vicdan. Bunların varlığında ısrar ederse o kimse, iddiası isbatsız boş lâf olmaktan öteye gidemez. O gibi adamlar fazilet nâmına nefislerinde hüküm süren yüksek duyguları kendi içtihatlarının mahsulü sanırlar. Kendilerinin çevrenin, adetlerin, ilk aldığı terbiyenin tesiri altında bulunduklarını unuturlar. Bunların hali suyun içindeki bir sepete benzer, suya atılmış olan sepet, içindeki suyu kendi malı zanneder; sudan çıkarılınca durumun zannettiğinin aksi olduğunu anlar.

"Sepet suyun içinde her ne kadar dolu gibi görünürse de,
Yukarıya kaldırıldığında içinde bir damla su kalmaz".

Hakiki bir dinsizin aşağıdaki sözleri iddiamızı teyid için güzel bir delil olabilir: "Bu kadar aptal insan ikbal nimetinden ziyadesiyle nimetlendiği halde niçin birtakım akıllı ve zekî kişiler bin bir çeşit sıkıntı ile perişan bir haldeler?

"Bunun sebebi şudur: Çünkü onlar sâir hayvanlar gibi hareket edecek iken, fikirlerini fena bir terbiyenin, birtakım saçmalıklardan (herze ve hezeyan) ibaret bir felsefenin, çürümüş, köhneleşmiş dinlerin telkini olan bir vazife hissi ile alarak ahmakçasına kendilerini kurban ediyorlar. Bunun sonucu ise insan nev'inin mahvı, tükenmesi demektir. Şu halde biz de tam bir cesaretle tabiat mektebine girmeliyiz, oradan sülûk (tarikat) dersi almalıyız. O mektep asla insanı aldatmaz, asla yalan söylemez. Çünkü orada insan beyhude sözlere, hayalî masallara değil, sağlam ve gerçek olaylara dayanan bir öğretim ve eğitim görür. Kimin felâketlere karşı silâhı mükemmel ise, yaşamağa ancak onun lâyık olduğunu öğrenir.

"Azmimize engel olan endişelerden mümkün olduğu kadar tez kurtulmalıyız, bir kere bakınız; tabiat hayvanlara hiç bu gibi endişeler vermiş mi? Hayvanlar birçok hırsızlıklar, birçok katillerde bulundukları halde bir sürü saçmalıklardan (türrehat) ibaret olan ahlâk kurallarımızı onlar hakkında tatbik ve bu suretle onları itham etmek hiç hatır ve hayalimizden geçiyor mu? Vicdan denilen şey köhne bir bâtıl itikadın son mânasız hayalidir! Onu mahv ve perişan etmek için bir nazar kâfidir".

Benim fikrimce bu adam hakikaten takdire şayandır. Zira dinsizliğin ne demek olduğunu hakkıyla anlamış, çünkü kendi malı olmayan faziletleri kendine mal etmeye kalkışmak, hem dinsiz hem de faziletli geçinmek ne odur, ne de budur. Dinsiz olunca böyle olmalı.

Dinsizin Hâli ve Psikolojisi

Şimdi gelelim dinsizlerin haline: Dinsiz bir adam gayet karanlık bir gecede fırtınaya tutulmuş, yelkensiz, düzensiz, kaptansız bir gemi gibi bu hadiseler ummanının müthiş dalgaları arasında çalkalanır durur. Nihayet selâmet sahiline ulaşmadan dehşetli bir kayaya çarpıp parça parça olur.

Eğer dinsiz olmak, beşerin mümkün olan bütün zevklerden istenildiği kadar hisse almak maksadını güdüyorsa emin olmalı ki Cenâbı Hak asla buna meydan vermez. Bu kötü inanç sahiplerinin dimağından zevk alma kabiliyetini derhal kaldırır. Din gittiği dakikada insanın gözüne bir siyah gözlük takılır. Dünya insanın nazarında bir belâ zindanı kesilir. Bütün varlıkları simsiyah görmeğe başlar. Yer ve gök ateşten bir kement gibi boğazına geçmek için her an darlaşır. Kalp her türlü insanî meziyetlerden uzaklaşır.

Dinsiz, ailesi efradına kendisini geçim kaynağı edinmiş bir alay zararlı yaratık nazarıyla bakar, hem cinsine karşı hiçbir sevgi, hiçbir şefkat hissetmez.. Küfür ve dinsizlik bunalımı (buhranı) vücudunun bütün hücrelerine yayılır. Uykusu azap, uyanıklığı sayısız endişelerle doludur. Kuşların cana can katan nağmeleri ona matem iniltileri, bahar çiçeklerinin açılarak gülüşü elem ve dertten dolayı ağlama gibi gelir. Nereye baksa nefret ve lanetin derin izlerini görür. Bütün bu varlıkların kendisine diş gıcırdatmakta olduğuna hükmeder.

Sebebsiz, gayesiz, sahipsiz, mânasız gördüğü bu âlem, nazarında bir matem levhası ve belâ cehennemi kesilir. Onun için, fazilet mânasız bir söz, vicdan ahmakların sakındırma, korkutma âleti, sevgi bir hastalık, şefkat güdük akıllara mahsus ârızî bir vehimdir.

Din Giderse?

Din gidince fazilet binası yıkılır, yüksek duygular namına kalbde ve zihinde ne varsa hepsi birer birer çekilir. Kalp bomboş, tamtakır kalır. O sahayı aydınlatan ne kadar şule varsa hepsi söner. Onun yerini sonu olmayan bir meydan, göz gözü görmeyen bir zindan kaplar. O zindanın her tarafından müphem, vahşi ve müthiş sesler yankılanmaya başlar.

İşte buna zulmet içindeki küfür ve dinsizlik derler ki Cehennemin aynısıdır. Orada insanın dimağını istilâ eden karanlık fikirler, o Cehennemin ateşten kırbaçlı zebanileridir.

Cenâbı Hak dinsizlere en büyük azabın nümunesini burada bu suretle gösterir. Bu aklî ve asabî karanlığın neticesinin ne olmak lâzım geleceği herkesin malûmudur.

1820 tarihinde Fransa'da dinsizlik yüzünden her sene bin beş yüz kişi intihar ettiği halde bugün sekiz-onbin kişi intihar ediyor. Deliler bu hesabın dışındadır.

Olayım kayddan âzâde diyen kayda düşer,
Deliden uslu haber nâle-i zencir verir.

Hayatın sıkıntı ve felâketlerine ancak din ile mukavemet edilir. Dünyanın lezzeti de o his ile mümkündür. "İnsan dünyada kendisinin başıboş bırakılacağını mı sanır?" (Kıyame, 36) âyetinin yüce mânası uyarınca insanı bu dünyada öyle ilâhî emirlerden azâde, başıboş gezdirmezler. İnsan maddeten nasıl birtakım kayıt ve şartlara tabi ise, manen de öyledir. Bizim görmediğimiz bir kuvvet daima bize hâkimdir.

Dinsizlerin Âlem Görüşü

Dünya dinsizlerin nazarında belâ dolu bir levhadır, demiştim. Bunu ben demedim, o hüsran topluluğunun reislerinden olan Jules Sourie söylemiş. Bakınız bu zat âlemi nasıl görüyor: "Âlemde boş, faydasız bir şey varsa o da bitkiler ve hayvanlar sınıfında birtakım tufeylîlerin, bu sefil gezegenin (dünyanın) üstünde küflü bir madde gibi zuhur etmesi, bir müddet vücuda giyilen elbise kılığına büründükten sonra yokluk âlemine çekilip gitmesidir.

"Tesir altında kalmayan, duygusuz fakat mevcudiyeti itibariyle varlığı zaruri demek olan, şanı şerefi varlıkları arasında şiddetli çarpışmadan, tecavüzden, hileden, insan kederlendirmek hususunda ölüm acısından daha beter bir aşk ve muhabbetten ibaret bulunan bir âlem! İşte bu âlem, insan gibi şuura sahip olarak yaratılmış anlayışlı varlıklar nazarında kaçıp giden bir uğursuzluk rüyası, yokluğu varlığına bin kere tercih edilebilen bulanık bir hayâl görüntüsünden başka bir şey değildir.

"Tabiat bizi yarattıysa, biz de onu birtakım yüksek sıfatlarla süsledik, onun gönül alıcı örtüsü olan parlak perdeyi kendi tezgâhımızda dokuduk! [Ne acı bir şey! Zehî lutf-ı mürûret! Filozofun tabiata bu şekilde birtakım kötü sıfatlar yüklemesi Nef'i'nin bir kasidesindeki şu beyti andırıyor ise de dâvaca ondan çok yüksektir.

Haşredek âb-ı hayat-ı suhen bakidir.
Andırub zinde kılan nâm-ı Süleyman Hânı]

"İnsan kalbini memnûn veya mahzûn eden mânasız hayal yine onun düşüncesinin mahsulüdür. Zulmetten, sukûttan ibaret olan bu kâinatta daima uykusuz, huzursuz, elem ve kederle içkici olan yine insandır. Zira âlemde düşünme hassası

ona vergidir. İnsan şimdiye kadar, inandığı, sevdiği şeylerin hepsinin açıkça bâtıl olduğunu, iyilik-güzellik, hamlık-olgunluk gibi saf kategorilerle bütün ilim ve sanatların hakikatin özünden uzak, aldatıcı görünüşlerden ibaret olduğunu anlamağa başladı. Bunun gibi uzun zaman mabutlarla kahramanlara tapma perdesi altında safiyane bir şekilde nefsine taptıktan sonra ümit ve inanç gibi şeylerden sıyrılarak bizzat tabiatın da hiçlik olduğunu; zahirî bir görünüşten, bir hile ve düzenden ibaret olduğunu hissetmeğe başladı!"

İşte dinsizliklerin kâinat hakkındaki fikir ve görüşleri! (Beğen beğendiğini al!)

Dozy ve Benzerlerinin Maksadı

Herhangi bir şeye itiraz, daha doğrusu taarruz eden bir kimsenin ilk önce dikkat nazarına alacağı husus, taarruz ettiği şeyin en nâzik, en hassas noktasına hücum etmektir. Çünkü o nokta zedelendikten sonra diğer noktalar tabiatıyla, hükmünü ve önemini kaybeder.

Savaş meydanında birbirine karşı kılıç çeken iki kişi daima birbirinin can noktasını taarruz hedefi olarak seçer. Çünkü galibiyetin en kestirme yolu budur. Meselâ iki hasımdan biri kılıcını karşısındakinin tam kalbine sokmağa muvaffak olursa, sair organların kuvveti, metaneti, selâmeti kaç para eder? İsterse bir adamın kolundaki kuvvet bin beşyüz okkalık bir cismi top gibi yerinden fırlatacak derecede büyük olsun; kalbinden yaralandıktan sonra, kolundaki kuvvetle ne iş görebilir?

İşte İslâmiyete hücum etmek, akıllarınca onu çürütmek isteyenler de daima bu noktayı gözönüne alırlar. Yani onlar da dinin en nâzik, en hassas noktasına vurmak, esaslardan sonra gelen diğer meseleleri bu suretle kökünden yıkmak istiyorlar.

Yüce İslâm dinine aynı kızgınlıkla ve kinle bakan bu itirazcılar daha doğrusu bu taarruzcular, Peygamberimizin ahlâk ve yaşayışını birer birer inceleyip muhakemeden geçiriyorlar. Hz. Peygamber'in bütün yücelikleri, bütün faziletleri zatında topladığını, yalanın şanından olmadığını, bütün hal ve hareketinin yüksek ahlâk örneği, erdemlerin özü olduğunu görüyorlar. Peygamberin hareketlerinden bazılarına hücum etseler bile böylesi hücumları aksini iddiaya takat kalmayacak şekilde cevaplandırılıyor. Vaki olan isnat ve itirazlarının garaz, taassup, düşmanlık gibi rezilliklerden kaynağını aldığı eski bir paçavra gibi yüzlerine vuruluyor. Utanır gibi oluyorlar; fakat İslâmiyete, onun yüce kurucusu olan Peygamber'e karşı kalblerinde besledikleri husûmet hissi "O, sıcak suyun kaynadığı gibi karınlar içinde kaynayacak erimiş madenler gibidir" (Duhan, 45-46) âyet-i kerîmesinin yüce mânasında işaret olunduğu gibi, içlerinde erimiş bakır halinde bir dakika bile kaynamadan duramıyor. Akıllarını, fikirlerini, muhakemelerini

itidal dairesi ve istikametinden çıkarıyor. Bu gibi adamlar düşmanlık ateşinin galeyanı ile akıllarına zarurî bir istikamet veriyorlar. Ha!. Şimdi meselenin can alıcı noktasını bulduk, şimdi İslâmiyetin işini bitirdik, diyorlar. Mübarek dinin ana direklerini yıkmağa, resullerin efendisi Hz. Peygamber'i (a.s.) haşa, sar'a hastalığına tutulmuş göstermeğe kalkarak, kendilerinin, cinnet derecesini fersah fersah geri bırakan taassup illetiyle, kin ve haset hastalığına tütülmüş olduklarına delil gösteriyorlar.

İşte *İslâm Tarihi* müellifi Dr. Dozy de arkadaşları tarafından takip edilen mesleğe girerek kitabının bir yerinde şu şekilde bir ifade kullanıyor: "Önceleri âlimler Muhammed'in (a.s.) hastalığının sar'a olduğu kanaatini ileri sürüyorlardı. Fakat Muhammed'in (a.s.) hayatının son muharriri Sprenger yalnız müsteşrik değil tıpta da doktordur. Muhammed'in (a.s.) hastalığına "adalî histeri" adını veriyor. Muhammed (a.s.) de olduğu dereceye ulaşınca, bu hastalığa, bizim memleketlerimizde bazan kadınlarda ve daha çok nâdir olarak erkeklerde tesadüf edilir. Hastalık, çırpınma feveranlardan ibaret idi. Çırpınma, hafif olduğu vakit, bu hastalığa mahsus olan adale kasılması ve genişlemesi gibi arazlar görülürdü. Dudaklar ve dil titrerdi. Gözler bir müddet kâh bir tarafa, kâh diğer tarafa döner idi... ilh.".

İslâm Tarihi tercümesinden naklettiğimiz şu parçanın gerek baş tarafı, gerekse devamı mütalaa edilecek olursa, muallim Dozy'nin Hz. Peygamber'e hasta, gördüğü, yahut onun inancına göre, gördüm sandığı şeylere de hastalığın neticesi olan his sapıklığından doğan mânasız bir hayal demek istediği anlaşılır.

Kurucu Sar'alı Olursa...

İşte kitabın en mühim noktası hatta ruhu burasıdır. Çünkü İslâmiyetin dayanağı, esas temeli bu suretle çürütüldükten sonra ondan ötesi kendi kendine çürüyecek, temelsiz bina gibi yıkılacak! Öyle ya, hâşâ sünme hâşâ, sar'a veya delilik gibi bir hastalığa mübtelâ olan bir din kurucusunun, tutulduğu hastalığın dışa aksetmiş bir şeklinden, ârızî görünüşlerinden ve teferruatından başka bir şey olmaması gereken dininin, ne hükmü, ne önemi olabilir? Çünkü bu dini koyan hasta; koyduğu din de bu hastalığın neticesi!

Görüşlerine güvendiğim bazı kimselere bu iddianın bâtıl olduğunu isbat için çâre nedir? diye sordum, cümlesi şu cevabı verdiler: Gerçekten bu kitabın en kuvvetli yeri burasıdır. Bu iddia yalnız aklî muhakemelerle çürütülemez. Bunun reddi için sinir hastalıklarında büyük otorite olan bir tabibe müracaat etmeli; buna ilmen ne yolda cevap verileceğini ondan sormalı. İslâmiyetin bütünü hakkında ileri sürülen itirazlara gelince bu itirazlar, bu tenkitler, bundan önce birçok faziletli âlim tarafından nasıl red ve cerh edildi ise, yine öylece belki daha etraflı, daha mükemmel bir şekilde red ve cerh edilebilir.

Bana kalırsa bu cihet külfetli olup aşağıdaki tarz akıl ve hikmete daha uygundur.

Meselâ muallim Dozy hayatta olup da kendisine "Muallim cenapları, siz bir dine inanıyor musunuz?" diye sorulsaydı, Dozy'nin bu suale iki türlü cevabı olabilirdi. Yani ya "inanıyorum, dindarım", yahut "değilim" diyecek idi.

Dindarım, demiş olmasına nazaran kendisine şöyle bir sual daha sorulabilirdi: Madem ki inanıyorsunuz, dindarsınız, şu halde Hz. Musa'nın Tur dağında Cenâbı Hak ile konuşma, O'nun ilâhî zatından vahy alması ve tecellinin dehşetinden yere düşüp saatlerce kendine gelememesiyle bizim peygamberimizin Allah'ın bir yaratığı, bir tebliğ vasıtası olan Cebrail'i görmesi, ondan vahy telakki etmesi, sonra da ilâhî vahyin tesiriyle saadetli evine gelip "Beni örtün" demesi arasında ne fark görüyorsunuz?

Neden bu tecelliye erişmesinden dolayı Hz. Musa'ya sar'alı demiyorsunuz da bizim peygamberimizi böyle bir noksanlıkla vasıflandırıyorsunuz?

Eğer Hz. Peygamber'in "Cebrail'i gördüm, ondan vahy aldım" demesi, o yüce risâlet sahibine böyle itham yöneltmeyi gerekli gösteriyorsa, aynı şeyin kendilerinden iki bin üçyüz şu kadar sene önce gelen Hz. Musa'ya da yöneltilmesini gerekli kılardı.

Madem ki Hz. Musa hakkında böyle bir isnatta bulunmuyorsunuz. Son Peygamber hakkındaki bu cüretiniz İslâmiyete karşı fevkalâde bir husûmet beslemekte oluşunuzdan başka ne ile izah edilebilir? Hem öyle bir husûmet ki aklınızı, insafınızı, muhakemenizi alt-üst etmiş!

Şanı yüce peygamberler arasında hangi peygamber vardır ki bu suretle vahye mazhar olmuş olmasın? Bunların hepsine haşa, sar'alı mı diyeceksiniz? Madem ki diyemeyeceksiniz, niçin bizim peygamberimiz hakkında böyle bir isnatta bulunuyorsunuz? Adem'den Son Peygamber'e kadar gelip geçen nebilerin gösterdikleri hârikalara, mazhar oldukları yüksek tecellilere karşı sukûtu tercih edip de, Hz. Peygamber'e karşı ne hakla bu kadar cüretli bir ifade kullanıyorsunuz? Dindar olmanız cihetiyle peygamberlere mahsus olan bu harikulâde olayları kabul etmeniz gerekmez mi? Diğer peygamberler için mümkün olan bir şey, neden bizim peygamberimiz için imkânsız olsun? Şu halde Peygamberimize hastalık isnat etmekte ısrarınız, aklınızın noksanına ve insafınızın yokluğuna delâlet etmez mi? Sizin bir taassup hastası olduğunuzu göstermez mi? Bilmem mösyö Dozy kendisinin dindar olması itibariyle sorulan bu suale ne yolda cevap verirdi?

Şimdi bir de mösyö Dozy'nin hiçbir dine mensup olmaması haline, yani ikinci ihtimale göre düşünelim. Eğer Felemenkli muallim hiçbir dine inanmıyorsa burada gözönünde bulundurulacak iki nokta vardır. Yani bütün peygamberlere karşı böyle bir isnatta bulunabiliyor ise, yalnız İslâm dinini değil, semavî dinlerin hepsini birden çürütmek istiyor demektir; yok sair peygamberlere karşı bu gibi

isnatlarda bulunmuyor da yalnız Hz. Peygamber hakkında böyle bir cüret gösteriyorsa özellikle İslâmiyete karşı bir düşmanlık hissi besliyor demektir.

İlk şıkka yani diğer peygamberlere de bu gibi noksanları isnat etmiş olması ihtimaline göre münakaşa dairesinin çevresi çok büyür, semavî dinleri inkâr eden ne kadar filozof varsa hepsi o dairenin içine girer. Mesele bu şekli aldıktan sonra mahiyeti değişir; mutlak inkâr dünyasına karşı, semavî dinlerin hak olduğunu isbat gibi bütün filozoflarla, bütün inkarcılarla gerekli kılacak bir büyük bir tartışma kapısı açılır. Muhtelif felsefe akımlarına mensup filozofların dayanakları olan aklî ve ilmî delilleri kökünden yıkacak aklî ve ilmî delillerin ortaya konulması gerekir. Dozy kıvılcımından çıkan bu yangın bütün felsefe dünyasını kaplar. Çünkü meselenin özü, işin mahiyeti bir yönü gerekli kılar. Çünkü semavî dinlerin hak olduğu noktasından isbata kalkışmak meseleyi Dozy'ye inhisar ettirmez. Münakaşa bu şekle girdikten sonra, yukarıda dediğimiz gibi bütün felsefe mekteplerinin mensuplarıyla çarpışmak icabeder. Bu bahiste ise Dozy cenaplarının ehemmiyeti kalmaz. *İslâm Tarihi* yazarı bütün filozofları kuşatan o dairenin içinde bir nokta, bir sivrisinek gibi kalır.

Hem o zaman yalnız İslâm dininin hak olduğunu isbattan hiçbir şey çıkmaz. Yalnız o cihete ağırlık vermek, bir binanın temelini atmadan kiremidini koymağa kalkışmağa benzer ki aklen imkânsız olup belki de aklın noksanlığına delâlet eder. Çünkü meselenin kesin bir neticeye ulaşması için bütün inkâr edenleri içine alan o dairenin karşısına, ne kadar semavî din varsa hepsini içine alacak bir daire çizilecek, o dinlerin aklen kabulünde tereddüt edilen özellikleri birer birer gözden geçirilip muhakeme ile reddine imkân kalmayacak şekilde isbat edilecek.

Şimdi bi itirazcı çıkıp da: Meseleyi amma büyüttün, sadetten amma da çıktın, biz Dozy'nin kitabından, onun üzerine tartışmadan bahs ediyoruz, sen davayı kâinata yaydın, bu nasıl söz, nasıl fikir? diyecek olsa itirazcının bu sözü ilk bakışta haklı gibi görünür. Halbuki değildir. Çünkü bu dâvanın Dozy'ye karşı kesin delillerle isbatı, bütün inkarcı filozoflara karşı isbatı demektir. Bu meselede şahıs belli olmaz. Zira meselenin şekli tabii olarak genellik kazanır. İş bu dereceye geldi mi, insanın yaratılışından Peygamberimizin gönderilmesine kadar geçen bütün ahvalin olayların hepsi birer birer tetkik ve muhakeme edilir ki bu kadar geniş bir konuda yalnız Dozy'yi değil, bütün Avrupa filozoflarını muhatap almak zaruridir.

Semavî dinler bir silsile olup son halkası da İslâm dinidir. Bu silsileye –esası itibariyle– ister yukarıdan dokunulsun, ister aşağıdan, bu dokunmadan hepsinin, özellikle en son halkasının daha çok etkileneceği apaçıktır.

Hal böyle iken dinleri inkâr ettiği farz edilen Dozy'ye karşı yalnız İslâm dinini savunmağa kalkışmak şu misâlin aynı olur: Meselâ dolu bir haznenin içindeki su, dışardan içine düşen herhangi bir şeyden dolayı temizliğini kaybetse,

içinden bir maşraba su almakla suyun bütünü tasfiye edilmiş olur mu? Yapılacak şey, ya o suyun hepsini tasfiye etmek yahut olduğu gibi bırakmaktır.

Ferit Kam (sadeleştiren: S. H. Bolay), *Dinî Felsefî Sohbetler*, s. 40-61 (ts.).

IV
ALLAH'IN VARLIĞI VE KÂİNATIN DÜZENİ ÜZERİNE SOHBET

Üç beş gece önce gönlüm gibi hava da pek durgun idi. Kendi kendime rahat bir vakit geçireyim, dedim. Saat yarıma doğru karşımızdaki ormancığa bakan pencerenin önüne oturdum. Uyuyan her şeyi neşeli bir ruh sarmış, bütün varlıkları ilkbahar canlılığı kaplamıştı. Her taraftan hayat kokusu taşmaktaydı. Maziye ait lâtif hâtıralar tatlı tatlı kalbimi titretiyordu. Aradan biraz geçti. Lacivert tavana çakılmış altınbaş çiviler yer yer görünmeye başladı. Görünen ufuk dairesinin merkezinde bir safa mevkii işgal ediyordum. Etrafa baktım, manzaranın tamamını eski zamanın fanuslu saatlerine benzettim. Gerçekten âleme sınırlı bir nazarla bakılınca, bu benzetmem pek de münasebetsiz değildi. Fakat hava küresini, göz aldatan bir manzaradan başka bir şey olmayan o latif görünüşlü tabakayı aradan kaldırdım. Hayalimi uçuran bineği sonsuzluk sahasına doğru sürdüm. Menzil almaya, neşeli neşeli oradan buraya koşmaya başladı. Lâkin ilk merhalede dizlerinde kuvvet kalmadı. Aman, bu benim dolaşacağım saha değil, döneyim dedi. Hele biraz daha dedim. Zar zor biraz daha gitti. Fakat biraz daha gidecek olursam, mutlaka helak olurum, diye feryat ediyordu. Yalvarmasına dayanamadım, öyleyse dön, halini, haddini bil de dairen dahilinde cevelân et, dedim. Korku dolu bir titreyişle yerine çekildi. Fakat hâlâ tiril tiril titriyor, hâlâ alnından dolu taneleri gibi terler döküyordu.

Onu orada bıraktım. Bakışımı ufka doğru çevirdim. Ay, ufkun eteğinden nazlı ve salınarak görünmeye başladı; uçuk ışıkları gökyüzüne hüzün dolu bir renk veriyordu. En yakın olan gök komşumuzun çehresinde üzüntünün eseri gibi duran siyah benekler, gittikçe nazarımda tebessüm çizgileri şeklini aldı. Ayın bu tatlı gülümsemesi gönlüme aktı. İlkbahar hatibi, Nisan güzellikleri nağme şekline bürünerek kulaklara hisse dağıtmaya, ruhu o noktadan da etkilemeye başladı. Üstün ifade kudretiyle ruhuma birçok şeyler söyledi. Ruhum da onun söylediği şeyleri anladı. İkisi birbirine âşinâ (tanıdık) çıktı, arada ben yabancı kaldım.

Soluma bakışımı çevirerek denize baktım. Tatlı tatlı uyuyordu. Fakat o sırada esmeye başlayan genç, yaramaz bir rüzgâr, gündüzün yorgunluk veren ıztırabından takatsiz kalmış, o yorgunlukla derin bir uykuya dalmış olan onurlu satıh ile oynaşmak için onu uyandırmaya çalışıyordu. Deniz, rüzgârın gençlik şivesini andıran devamlı rahatsız etmesine korkusuz bir lakaydile mukabele ettikçe, o yaramaz çocuk yine rahat durmuyor, yine onun ötesini berisini gıcıklıyordu. Nihayet uyandırdı, uykusunu kaçırdı. Oynaşmaya, şakalaşmaya başladılar. Yaramaz çocuk onun yanağına hafifçe dokunup kaçar, o da yavaşça elini kaldırıp arkasından sular serperdi. Şakalar gittikçe şiddetlenmeye, sükun ile başlayan bu şakalaşmalar arasında sesler işitmeye başladı, rüzgârın sesi gençlik kahkahası, denizin sadası da hafif bir şikâyet ve korku inlemesini andırıyordu. Neyse sesler pek o kadar yükselmedi. Rüzgâr kaldı, deniz de tekrar tatlı uykusuna daldı.

Ufukta tecelli eden bu halleri gördükçe ben de neşelenmeye başladım. Kendi kendime dedim ki: Oh ne âlâ! Feleğin şu bedava safasından biraz istifade edeyim. Derhal gaybdan semavî bir ses bana şu sözleri söyledi:

Bedava dediğin safa hangisi? O safanın hâsıl olmasına sebep olan şu parlak levha, sayıları milyonları bulan değişme ve gelişme devirlerinin mahsulüdür. Fikrini gayet dar bir daire dahilinde dolaştırdığın için etken sebeplerin başlangıcından gaflet ediyorsun. Şu dakikada kalbinde hâsıl olan neşenin, güneşten zerreye varıncaya kadar kâinatın bütün parçalarının faaliyetleri neticesi olduğunu düşünmüyorsun. Bedava dediğin bu safada bütün tabiat âleminin mesaî hissesi bulunduğunu unutuyorsun. Bu hakikattan gafil olmasaydın, o neşenin gerçek değerini takdir eder, bedava demezdin!

Hakikatin hayâl yahut hayâlin hakikat suretinde garip bir tecellisi olan bu hâtıra beni –biraz değil– gereği gibi düşündürdü. Aklım başına geldi. Âlemde bedava gibi görünen pekçok şeyin hakikatta pek pahalı, pek kıymetli olduğunu çoğu zaman ben de düşünür, hayatın en önemsiz görünen hallerinde pek büyük önemlilikler görür, halkın hiçe saydığı şeyleri nazarımda pek büyük bulurdum, gaybdan gelen sesin bu ihtarından sonra fikrimin o ağır ve isabetli alışkanlığı olanca kuvvetiyle yine etkisini göstermeye başladı. Bu hatıranın ölçeğini zihnimde büyüttüm; birçok şeylere tatbik ve teşmil ettim. Ardarda zihnimde sıralanan fikirler hayal dairesine sığmayacak kadar boldu. Düşündükçe düşündüm. Nelere mâlik, ne tükenmez hazinelere sahip olduğumu mülâhaza ettim. Hulâsa yokluk içinde bir varlık, varlık içinde bir yokluk buldum ki, tarif edemem. Bir saat kadar süren bu dolaşma zihnimi gereği gibi yordu. Kendi kendime dedim ki: Haydi şu bulunduğum gerçeklik âleminden şiir ve hayal dünyasına geçeyim. Şu cazip manzaralara, şu ışık saçan yıldıza biraz da şair gözüyle bakayım. Herkesin kendine göre bir şiiri, bir şairliği vardır. Hatta Âşık Ömer bile kendi âleminin büyük bir şairi idi. Herkes fikrinde hürdür. Varsın kimse beni şair olarak tanımasın. Fakat ben şu dakikada kendime şair diyecek olursam, ona da kimsenin karışma-

ya hakkı olamaz ya? Ayla sohbet yahut can yoldaşım (Enis-i ruhum) Mehmet Âkif'in deyimiyle derûni bir konuşma yapayım diye hayâl hazinesindeki malzemelere başvurdum. Ne acı ki onu da bazı hazineler gibi tamtakır buldum. Adam sen de dünya borçla ayakta durur, bende sermaye yoksa, sermaye sahipleri de iflâs etmedi ya? Fikir servetine sahip olanların irfan hazineleri sağ olsun. İşte koca Fuzûlî yazıhanemin üstünde duruyor. Alır, fal açar gibi bir açarım. Elbette bir sohbete yetecek şiir bulunur dedim, mumu yaktım; Fuzûlî'yi açar açmaz:

Geceler encüm sayarım subha dek
Ey şeb-i hicrin bana yevmü'l-hesap

beyti karşıma çıktı. Beytin o anda düşünülen şeylere uygunluğunu gerçekten garip buldum. *Divan*'ı yastığın üzerine koydum. Ayın ışık saçan yüzüne bir daha baktım. Ya Rab, şuna ne söyleyeyim? diye düşünüp dururken kapının çalındığını işittim. Aradan iki dakika geçti. Bizim muhterem arkadaş odadan içeri girdi. Selâmlaştıktan sonra aramızda şu konuşma geçti.

– Arkadaşım karanlıkta oturuyorsunuz.

– Evet biraz mehtaptan istifade edeyim dedim.

– Demek bu gece şairliğiniz tuttu?

– Öyle gibi.

– Şu halde aldığınız ilhamların mahsulünü görebilir miyim?

– Böyle bir şey yok; fakat deminden beri zihnime doğan fikirleri bir yere toplamış olaydım, kocaman bir eser meydana gelirdi. Âhengine hayran olduğum ilâhî kudretin eserlerine baktım. Hikmet sahibi olan o yüce sanatkârın kudreti aklıma durgunluk verdi. Kendi kendime: Ne büyük kuvvet! Ne büyük tasarruf! dedim. Cenâbı Hak nasıl inkâr olunur? Bu kadar yaratılış hârikaları, bu kadar sanat incelikleri, kendi şuuruna sahip olma özelliğinden bile mahrum olan bir kör kuvvete nasıl bağlanabilir? Kendi kendinden haberdar olmayan bu kör kuvvet, nasıl olur da insan gibi idrâk sahibi bir yaratığı meydana getirebilir? Âlemdeki bu intizam nasıl olur da "tesadüf" denilen bir kör kelimenin mânasız kavramıyla meydana gelir? En küçük sonsuzdan en büyük sonsuza kadar her şeyde tecelli eden bu devamlı intizamın, her şeyi ayarlayan bir hikmet sahibinin sanatı ve tertibi eseri olmadığı nasıl kabul edilir? Bana kalırsa tedbiri, tasarrufu kâinatta yürürlükte olan mutlak ilâhî kudreti kör kuvvet gibi hayal edenler; "Onların kalpleri vardır, bunlarla idrâk etmezler; gözleri vardır, bunlarla görmezler; kulakları vardır, bunlarla işitmezler. Onlar hayvanlar gibidir, hattâ daha sapıktırlar" (A'raf, 7/179) âyetinin gerçek ifadesi olan kör gönül ve görmekten mahrum kimselerdir. Bunlar öyle kişilerdir ki gemide giderken geminin hareketinden gafil olduğu için kara parçalarının hareket ettiğini zanneden algı yanlışlığı içindeki insanlar gibidirler. Bunun için böyle kişiler kendi gözlerinin körlüğünü unutup hakiki sanatkârı kör kuvvet şeklinde tahayyül ve tasavvur ederler. Daha doğrusu

ilâhî hadiseler aynasında kendi gerçek görüntülerini görüyorlar.

Hayal atını sonsuz âlemlere doğru sürmeye ne hacet? İnsan ezelî hikmet sahibinin, nümunesi, modeli olmaksızın yokluğun sinesinden çıkardığı varlıkların asıllarına, bunlar arasında en yakın olarak kendi varlığına insaf nazarıyla baksa ve onda tecelli eden hayret verici yüksek sanatı düşünse, Cenâbı Hakk'ı tasdike mecbur kalır. Göklere, muntazam hareketleriyle uçsuz bucaksız fezada seyreden sayısız yıldızlara bakmaya, onların varlığıyla Allah'ın varlığı için akıl yürütmeye hacet görmez.

Az çoğa delâlet eder
Bir damla da bir göle

Fakat insanın ilmi, algılardan edinildiği, duyulara dayandığı için, derinliğine araştırma sahasında fikir dolaştırdıkça duyular haricinde bir şey kabul etmek istemiyor, gururu daima kendini inkâr bataklığına saptırıyor, ilmini ihatasını sınırlı değil, mutlak olarak gösteriyor.

Halbuki bugün duyularımızın ihatası içine aldığımız, en çok hakikatına vukuf iddiasında bulunduğumuz şeyler hakkındaki bilgimiz, o şeylerin sathından, kabuğundan ileri geçemediği insaflı kimselerce isbat edilmiş hakikatlar zümresindendir.

Beş duyu ile algıladığımız, analiz ve senteziyle birçok şeyler meydana getirdiğimiz maddenin ne olduğunu daha doğru dürüst bilmiyoruz. Maddenin hakikatına dair birçok nazariyeler, faraziyeler ileri sürülüyor. Bunların hepsi bilinmeyeni başka bir bilinmeyenle tarif etmekten öteye geçemiyor. Hakikata doğru hayli mesafe katettiğimize inanıyoruz. Sonra dönüp arkamıza bakıyoruz, bulunduğumuz noktadan bir adım bile ileri gidemediğimizi görüyoruz. Meşhur âlim Newton'un atasözü sırasına giren bir sözünün burada tekrarı zaruridir. Newton şöyle demiş: "Biz sahilde oynayan çocuklara benzeriz, ara sıra deniz sedeflerinden bir zarif sedef bulur; onu bir şey zannederiz. Halbuki gözümüzün önünde duran uçsuz bucaksız ummanda daha ne sedeflerin, ne cevherlerin olduğunu görmeyiz".

"Bilmediğimiz şeyleri ayağımızın altına koysaydık başımız göğe ererdi", diyen pek doğru söylemiş. Bildiğimiz katre, bilmediğimiz okyanustur. Halbuki o damla hakkındaki bilgimizin aslına uygunluğu da araştırmaya muhtaçtır, böyle şüpheli, sınırlı bir bilgiyle nasıl hakikata ulaştığımız iddiasında bulunabiliriz? İhatamızın, bilgi dairemizin dışın da bizim bilmediğimiz birçok şeylerin mevcut, yahut varlığının mümkün olduğu neye dayanarak inkâr olunabilir? Yaratıcı kudretin zihnimize bahşetmiş olduğu kuvvetlerin bütün yaratılış sırlarını kuşatıp kavramaya kâfi olduğunu bize kim temin etmiş?

Zihnimizi zorlaya zorlaya bir noktaya kadar gidebiliriz. O noktayı geçmek isteyince bize "geri dön", derler, akılla kavranan şeylere gitmeyelim, madde

âleminde bile mutlak acizlik içinde yüzüyoruz. Vücudumuz arzın tabiatına göre yaratılmıştır. Acaba bugünkü varlığımızla meselâ ayda yaşayabilir miyiz? Başka bir yıldıza geçtiğimizi farz edecek olsak, o yıldızda hayatımızı devam ettirmeye imkân olmadığını anlıyoruz. Çünkü yaratılışımız, tabiatımız o yıldızın yaratılışına ve tabiatına uymuyor.

Hal böyle iken fikrimizin maneviyat alanlarında dolaşamayacağına, bizim şu toprak kütlesinde hakikat olarak kabul ettiğimiz bir şeyin, onun haricinde mecaz bile olamayacağına neden bir imkân şıkkı görülmesin?

Maddenin tabiatında görülen bu zıtlıklar, aramızdaki maddî ilişkinin varlığıyla beraber, bizi bu kadar müşkül mevkide bırakıp dururken, maneviyat sahasında kendimizi niçin bu kadar serbest, bu kadar başı boş görüyoruz? Niçin o âleme ait hakikatların ihatasına nefsimizde mutlak iktidar olduğuna inanıyoruz?

İşte bu bencilliktir ki insanlardan bazılarını Allah'ın varlığı gibi her bedihîden daha bedihî (delile lüzum göstermeyen apaçık hakikat) olan açık bir hakikati inkâr vadisine sevk ediyor. Cenâbı Hakk'ın varlığı güneş gibi delile ihtiyaç göstermez. Hatta insanların o noktada ittifaka varmaları. Allah'ın varlığını isbat için ileri sürülen deliller sırasına geçmiştir. Güneşi biraz daha iyi göreyim diye ışığına başını çevirenlerden görme imkânının büsbütün ortadan kalkması gibi, Allah'ın varlığı hususundaki delilleri derinleştirmek gayretine düşenlerin beyhude gayretleri de bazan isteneni daha da güçleştirmekten başka bir işe yaramıyor. Hüdâî'nin hatırımda kalan şu beyti bu hakikatin başka bir tarzda ifadesidir.

Zuhûru perde olmuştur zûhura,
Gözü olan delil ister mi nura

Mademki söz buraya kadar geldi, bari biraz daha söyleyelim: Cenâbı Hak kendi varlığını bildirmek için bizi yaratmış. İdrâk merkezi olan küçük bir kütleyi kafa tasının içine koymuş. Onu dışardaki varlığın geçirdiği safhalardan haberdar edecek duyularla donatmış. Beş duyudan meselâ görme gücünü yaratmamış olsaydı, görünen âlem bizim için yok hükmünde olurdu. Mevcut yaratılışımızla varlık âleminden bize bildireceği kadarını bildirmiş. Fakat kim bilir bu âlemin, bizim hislere dayanan kavrayışımız dışında ne kadar çeşitli safhaları ve değişik halleri var? Biz onların ne olduğunu bilmeyiz. Çünkü bilmeye yeltenecek olursak, dolaşacağımız daire yine beş duyu dairesinden başka bir yer olmayacaktır. Onun haricine çıkamayız. Kuruntunun yardımıyla yakuttan bir dağ tasavvur edebiliriz. Fakat yakut ile dağın, algıladığımız ve duyumladığımız şeylerden olduğunu unutmamalıyız. Buradaki tasarrufumuz, parçaları maddeden alınan bir kuruntudan başka bir şey değildir.

Âlemin, bizim bildiğimiz safhalarından başka bir safhasının ne olduğunu bize bildirecek altıncı bir hisse sahip olduğumuzu farzetsek, o hissin ne olması

lazım geleceğini, o farzedilen his ile idrâk edilecek safhanın beş duyu ile idrâk edilen varlık safhalarının dışında ne şekilde, ne mahiyette meydana geldiğini, ortaya çıktığını kıyamete kadar düşünsek bilemeyiz. İşte bizim tabiat üstü adını verdiğimiz, el yordamıyla gezmek istediğimiz sahanın hududu buradan başlar. Duyularımız haricinde olan bu âlemin hakikatından bahsetmemiz tıpkı anadan doğma bir körün renklerden bahsetmesi gibidir. Bizim için yapılacak bir şey varsa o da duyumlayabildiğimiz alanın hududu içine girmeyen bu âlemin varlığına inanmak, onu inkâr etmemektir. Anadan doğma âmâ (kör), kırmızı, yeşil, sarı kelimelerini telâffuz eder. Fakat bunların delâlet ettikleri mânalara dair zihninde hiçbir renk tasavvuru olamaz. Çünkü anadan doğma körlük, renkleri algılamaya mutlak surette mânidir. Yüzbin sene çalışsak o âmâya renk hakkında bir fikir veremeyiz. Lâkin körün algılayamaması sebebiyle renklerin de mevcut olmaması gerekmez. Bu mukaddemeyi burada bırakalım da Allah'ın varlığı hakkındaki aşağıdaki düşünceleri, antiparantez, ortaya koyduktan sonra, her ikisini birleştirerek bir netice çıkaralım:

Malumdur ki bileşik cisimleri tahlil ede ede nihayet basit cisimlerde; ilk elementlerde karar kılıyorlar. Elementlerden ötesine de geçiyorlar, bazan. Fakat biz orada duralım; çünkü geçmenin sonuca etkisi yoktur. Bileşik cisimlerde görülen gelişme alâmetlerinin basit cisimlerde, elementlerde mevcut olmadığı, iki kere ikinin dört etmesi gibi sabittir. Acaba bu maddî elementler, basit, noksan derekesinden bileşik (mürekkep), gelişmişlik derecesine nasıl yükselmiş; bu mükemmelleşmeyi nereden almış ki, her gelişmesinde kendisini öncekinin üstünde ve ötesinde bir mükemmelleşmeye aday kılıyor; onun meydana geliş sebeplerini tamamlıyor? Evrim merdiveninin birinci kademesinden itibaren yüksele yüksele cansız madde derekesinden bitki, oradan hayvan, oradan insan derecesine kadar nasıl çıkıyor? Basit cismin bileşikte (mürekkepte) görülen kemâle sahip olmadığı bedâheten sabittir ve böyle olmak lâzım gelir. Çünkü o kemâli haiz olması lâzım gelse gelişme devirlerine bağlı olan tekâmül, ulaşılan netice, şu halde saçma (abes) olmak gerekirdi. Mükemmelleşmenin terkip (sentez) ile doğru orantılı olması itibariyle, aslında basit olan, başka deyimle meydana getireceği eserden, takip bakımından daha aşağı mertebede bulunan bir şey, kendisinin meydana getireceği diğer bir şeyde ortaya çıkacak kemâli –ondan noksan olması sebebiyle– vukuundan önce nasıl tayin edebilir? O kemâlin hâsıl olmasını hazırlayacak sebebleri nasıl elde edebilir?

Eşyada görülüp bizce kemâl adı verilen şeyin tabiatça esas maksat olmadığını, tabiatın, onun husulüne bilerek çalışmadığını iddia edenlerin bu iddiası, bana göre Cenâbı Hakk'ın mevcudiyetini teyid eden delillerin en kuvvetlilerinden sayılır. Oluşma âleminde görülen hallere uygun sebepler bulmak demek, inattan, kibirden daha doğrusu idraksizlikten başka bir şey değildir.

Gerçekten gözün görmek, kanadın uçmak için yaratılmadığını, bunların

yaratıldıkları için o vazifeyi ifa ettiklerini ikibin bu kadar sene evvel iddia edenler gelmiş, pekçok kimselerin bu gün bile bu inançta ısrarlı oldukları görülmüştür. Fakat âlem görülen şeylerle, onu dimağımıza bildiren görme organı iki müstakil varlık olduğu halde görülen şeylerin hakikati ile, gözün bunların hakikatına uygun olmak üzere ihtiva ettiği sanatkârâne incelikler arasında nasıl bir karşılıklı zaruret, nasıl bir irtibat ve münasebet bulunduğunu azıcık insaflı düşünülecek olursa, aksi iddianın doğrulandığı görülür.

"Allahümme erine'l-eşyâe kemâ hiye" (Hadis: Allahım eşyayı bize olduğu gibi göster). Eşyanın noksanlıktan mükemmelliğe gitmesine ve bu takdir üzere noksan bir şeyin meydana getireceği diğer bir şeyde ortaya çıkacak kemâli, mükemmellik bakımından, ondan daha aşağı olan o noksan şeyin hazırlamasına aklen imkân yoktur. Bunun için elementlerin tertibi ile meydana gelen tekâmül silsilesinin madde ile alâkası, münasebeti olmayan haricî idrâkli bir kuvvetin eseri olduğu, olması gerektiği kendi kendine ortaya çıkar. İşte o vakit o kuvvet de terkip ve sonradan olma noksanlığından uzak, ezeliyet perdesinin gerisinde gözlerin göremediği, zatı zaruri olan varlıktır.

Eğer bu herşeyi idrak eden kuvveti yahut tabiatçıların tâbiri ile idraksiz kuvveti maddenin mahiyeti icabı, ayrılmaz parçası olmak üzere farzedersek önceki mahzur yine baki kalır. Bundan başka, tekâmül geçirmemiş ayrı ayrı unsurlarda tekâmülü müdrik bir kuvvet tasavvuru gibi aralarını bozan bir çelişmenin varlığı kabul edilmiş olur.

Dağınık unsurlarda, bu kuvvetin varlığını düşünmek, dimağın unsurlarının bir yere gelip dimağı vücuda getirmeden evvel, dimağda tecelli edecek idrâki onun ayrı ayrı parçalarında tahayyül etmek gibi bir tuhaflığı kapsar.

Bu kuvveti, maddenin mahiyeti icabı olarak farzetmek, onu kuvvetlikten çıkarıp madde gibi âciz derekesine indirmekle kendi üstünde haricî bir kuvvete muhtaç kılar. Maddedeki değişmelerin behemehal bir dış kuvvetin tedbiri eseri olduğunu teslim etmek zaruridir. Çünkü madde kendi kendisini, noksandan kemâle sevkedemez. Noksan olan basit cisimdeki noksanlık, tam bileşik cisimdeki kemâlin tecellisine yeter sebep olamaz. O kemâli meydana getirecek sebeplerin hazırlanması, noksan cismin kabiliyeti sahası dışında olmak gerekir. Yalnız tabiat, eşyadaki gelişme istidadı ve maddedeki kemâlin dış tesirden uzak kalmasını icabettirmez.

Bir saatin makinasını vücuda getiren madenî parçalarında o makinayı vücuda getirecek istidat ne ise, elementlerin atomlarında mükemmel terkip (Comlexité supréme) hâsıl edecek istidat da odur. Meselâ demirin, bir dış etkenin tertibi olmaksızın bir milyon sene kalsa, saat haline gelmesi mümkün olmadığı gibi unsurların atomları da, bir mükemmel terkip hâsıl edecek dış kuvvetin tedbir ve tasarrufu olmadan kendi kendisini mükemmelleşmeye sevkedip mükemmel bile-

şik cisimler meydana getiremez. Çünkü onlarda câri olan kanun, karşılıklı çekme ve itme gibi basit bir kanundan ibarettir.

Madem ki cansız, unsurlar derekesinden idrâk derecesine kadar yükseliyor, onu o derekeden bu dereceye yükseltmek için, idrâk ve şuur hâsıl olmasını gerektiren bir terkibe ulaştıracak haricî bir kuvvet lâzım, o kuvvetin kendi zatında tecelli eden kemâlin varlığı için, başka bir kuvvete ihtiyacı olmaması da zaruridir. Çünkü başka bir kuvvete ihtiyacı olmak, mutlak kemâle sahip olmasına mânidir. Mümkünler âleminde tecelli eden mükemmelleşme eserini meydana getirecek kudret, tasarruf, o haricî kuvvetin zatının gerektirmesi olmasa yukarda söylenildiği gibi, maddede tahakkuk eden ihtiyacın kendisinde de ortaya çıkması gerekir. O da varlığında başka bir kuvvetin tesirine muhtaç olur, âlemde müşahede edilen bu mükemmellik kuvvede kalırdı. Kuvvetler silsilesinin sonsuza kadar uzatılması ise teselsülü doğurduğundan bu da aklen ve mantıken bâtıldır. Çünkü bir ilk başlangıç, bir zaruri varlık isbat edilemezse varlıklar silsilesinin iki tarafı müsavi kalır, varlığını yokluğuna tercih edecek bir tercih edicinin yokluğu sebebiyle hiçbir şey meydana gelemezdi. Varlıklar silsilesinin varlığı için bir müessir kabul etmek, sayılar silsilesinde bir'in kabulü gibi zaruridir. Bir belli edilmedikçe sayıların belli olmasına aklen imkân yoktur. Bunun gibi zaruri ilk varlık (Allah) olmadıkça mümkün varlıkların var olmasına da aklen imkân yoktur.

Kabulü zaruri olan bir kuvveti, maddenin özü icabı kabul etmek, cevaba değmeyen boş bir iddiadır. Çünkü bu takdirde o kuvvet etken ve ayarlayıcı kuvvet olmak mertebesinden madde seviyesine iner ve madde ile birlikte kendi fevkinde bir üçüncü kuvvete muhtaç olur ki bunun da bâtıl olduğunu biraz önce söyledik.

Bu âleme varlık namını vermeyenler, türlü türlü isimlerle isimlendirenler, hatta onu külliyen inkâr edenler de olmuş. Biz isim zıtlıklarına ve bu inkâra bakmayıp âlemin mâhiyetini bir tarafa bırakır, yalnız göğe, hâl-i hazıra bakarak bir müessire ihtiyaç olduğunu isbat ederiz.

Bu terkip kuvveti, sonradan olma (hudûs) gibi noksanlardan tamamiyle uzaktır. Meselâ kendisinde terkip tasavvur edilse, derhal şu düşünceler zaruri olarak akla gelir: Bir bileşiğin parçaları ayrı ayrı gözönüne alınsa, meydana getirdiği mükemmelin bütünden noksan olduğu görülür. Noksan parçalar sırf kendi kuvvetiyle bir mükemmel, bütünü meydana getiremez, demiştik. Mükemmel olan bütünü var edebilmek için, onun en küçük parçalarını (eczasını), mükemmel bütünü hâsıl edecek şekilde tertip ve tanzim edecek bir müessir (etken)in varlığına ihtiyaç duyulur ki böyle bir müessire muhtaç bir şey de tabii yaratıcı olamaz. Cenâbı Hakk'ın terkipten (bileşik varlık olmaktan) ve buna benzer noksanlıkların hepsinden münezzeh olması bundan anlaşılmaktadır. Esasen bu gibi şeyler maddenin mahiyetinin gerektirdiği şeylerdir. Cenâbı Hak hakkında ileri sürülen bu mülâhazalar Zaruri Varlık'ın delillerinden olmayıp şahsî düşünceler

olarak serdedilmiştir. Allah'ın varlığını isbat delilleri felsefe ve kelâm kitaplarında mevcut olup başka tarzda ileri sürülmüşlerdir.

Maksadımız, o kitapların münderecâtını buraya nakletmek değildir, nakledilmiş olsaydı, *Sırat*'ın sayfaları kâfi gelmezdi. Serdedilen bu düşünceler belki bazı fikirlere göre kabule şayan görülmeyebilir.

Pekâlâ, bizim varlık adı altında bildiğimiz varlıkların hâricinde olan bu kuvvet ne mâhiyette, ne hakikatta bir varlık olabilir?

İşte o varlık, hakikatına aklın ve nazarın nüfuz etmesine imkân olmayan Ulu Yaratıcı'dır. O'nun ne olduğu bilinmez, yalnız varlığı tasdik edilir.

"Allah hatırına gelen her şeyden başkadır". O'nun zâtî hakikatini idrâk etmenin mümkün olmadığını idrâk, tam idrâktir, bunun dışında başka fikirlere kapılmak tam şirk koşmaktır. Yukarıda; bu mukaddemeyi burada bırakalım da Yaratan'ın varlığı hakkında vârid olan bazı mülâhazaları, antiparantez, gördükten sonra her ikisini birleştirerek bir netice çıkaralım, demiştim. Bahsin o şıkkına dönelim: Anadan doğma körlük, Allah'ın varlığını idrâke mutlak mâni teşkil ettiği gibi, bizdeki kafi acz de Allah'ın künhünü idrâke en kuvvetli mânidir. Çünkü Cenâbı Hak kendisini kuşatacak kuvveti bizim dimağımıza koymamıştır. Çünkü o zaman kendisi kuşatıcı iken kuşatılmış olurdu. "O'nun yüce zâtı bundan daha yüksek ve daha büyüktür".

Anadan doğma âmâ (kör) için renkler hususunda yapacak bir şey kalırsa, o da mahiyetine nüfuzdan vaz geçerek görenlerin "Renk vardır" dediğini diliyle ikrar, kalbiyle tasdik etmekten ibarettir.

Bu böyle olduğu gibi, Yaratan'ın varlığı hususunda biz de bizi Cenâbı Hakk'ın varlığından haberdar eden peygamberlerin sözlerine inanmaya, iman etmeğe mecburuz. Çünkü anadan doğma körün renklere karşı hali, durumu ne ise, bizim de Cenâbı Hakk'ın zatî künhüne karşı hâlimiz, durumumuz aynen odur.

Şimdi siz diyebilirsiniz ki; beni Cenâbı Hakk'ın mevcudiyetinden haberdar edenler de benim gibi insan, onlar bu malumatı nereden almışlar da beni söylediklerine inanmaya zorluyorlar? Peygamberlere karşı bu sizin söylediğinizi, anadan doğma kör olan kimse de size söyleyebilirdi. Çünkü o da sizin gibi bir adam. Ama siz onun mâlik olduğu hislerden fazla bir hisse malik olduğunuz için kendinizin ondan mükemmel, onun fevkinde olduğunuzu, âmânın görme duyusundan mahrumiyeti sebebiyle sizden aşağı bir mertebede bulunduğunu bilirsiniz. Fakat ona bu hakikati yani hissen ondan mükemmel olduğunuzu anlatmak imkân ve ihtimali yoktur. Çünkü anadan doğma kör, renk gibi, görmenin mahiyetinin de ne olduğunu bilmez ki o feyzin sizde varlığına, onun vasıtasıyla görülen şeyleri idrak ettiğinize kanaat getirip sizin kendisinden daha mükemmel bir yaratılışa sahip olduğunuzu anlasın! Kıyamete kadar çalışsanız ona bu şekildeki üstünlüğünüzü, o üstünlüğün hakikati âmânın zihninde belirecek surette, anlata-

mazsınız. İşte yüce peygamberlerin de size kendi peygamberliklerini anlatmak hususunda karşılaştıkları güçlükler, biz görenlerin körlere üstünlüğümüzü anlatmak hususunda düçar olduğumuz güçlüklerin aynıdır.

Körlerin burada yapacağı bir şey varsa o da görenlerin eline yapışıp, bir uçurumdan aşağı tepe taklak gitmeden, gideceği yere ulaşmaktan ibarettir. Çünkü bu bahiste her şeyi bilirim, demek, hiçbir şey bilmem demektir.

Burada ikinci bir itiraz vârid olabilir. O da şudur: Madem ki Cenâbı Hakk'ın bizi yaratmaktan maksadı kendisini bize bildirmek imiş, bu kuvveti, bu kabiliyeti niçin doğrudan doğruya herkesin şahsında tecelli ettirmemiş de araya birtakım vasıtalar koymuş? Bunlar olmasaydı daha muvafık olmaz mıydı? Kendine has mantığıyla ortaya çıkan insanoğluna bu kabiliyetin doğrudan doğruya verilmemesi birçok ihtilâflara sebebiyet vermiştir; durum bunun aksi olsaydı ortada bu ihtilâflar da kalmaz, insanların birbirine muamelesi daha makul, daha münasip bir eksen etrafında dönerdi.

Bu itirazın cevabına son şıkkından başlayalım: İnsan, olmuş, meydana gelmiş şeyleri beğenmeyip de bunların kendi aklına göre olmasını, vücut bulmasını daha uygun gördüğü şeylerle mukayeseye kalkışacak olursa dinlere geçmeden, onların sebep olduğu ihtilâfları konu edinmeden evvel, kendi varlığından da başlayabilir. Meselâ bir akıllı çıkıp da dese ki; Cenâbı Hak bizde iki göz yaratmış; fakat bunların ikisini de bugünkü yerlerinde yaratacağına, birisini ensemizde yaratmış olsaydı, daha münasip olmaz mıydı? Çünkü yolda giderken hem önümüzü hem de arkamızı görür, iki tarafı da içine alan bu iki kat görüşten daha mükemmel bir şekilde istifade ederdik. Sonra başka bir akıllı daha çıkıp; Ne olurdu, Cenâbı Hak insanda iki kanat yaratsaydı? Onun yardımıyla havada uçar, o zevkten de nasibimizi alırdık, der, daha da öteye giderek insanı rahatsız eden haşerelerin, sakatlık ve hastalıkların yaratılmasına, hâsılı herbiri bir şeye itiraz edebilirdi. Bu itirazlar ne dereceye kadar makul ne dereceye kadar haklı ise, dinlerin ihtilâflara sebep olmasına dair ileri sürülen itirazlar da o dereceye kadar makul ve o dereceye kadar haklı olabilir. Yaratılışa karşı serdedilmesi mümkün olan bu ve benzeri itirazlara Cenâbı Hak tarafından ne zaman bir cevap verilirse, dinlerin çeşitliliği ve ayrılıkları hakkında ileri sürülecek itirazlar da o zaman belki bir cevap bulabilir.

Gelelim yukarıdaki itirazın, mantıkî cins bakımından ortaya çıkan, insan fertlerine doğrudan doğruya o istidadın verilmemesi şıkkına: Bu itirazlara gökyüzünden bir misal vereceğim. Onun insaflıca düşünülmesi itirazın o şıkkına başka cevap vermeye hacet bırakmaz. Öteki sohbetlerde serdettiğim delillerin çoğu gibi bu da semavî bir delil oluyor. Fakat ne çare öyle akla geliyor, o şekilde tesadüf ediyor: Mantıkî cins bakımından ortaya çıkan beşerî fertleri bahiskonusu etmeden evvel, yine o cins altında beliren yıldızları fert olarak gözönüne alalım: Gezegenler ile onların feyiz kaynağı olan güneşten teşekkül eden bir sistem mev-

cut olduğunu görüyoruz değil mi? Bu gezegenlerin hepsinin kendine mahsus bir tabiatı, bir yaratılış tarzı olduğunu, üzerlerinde kendi tabiatları ile, yaratılışları ile uygun düşen mahlûklar olması muhtemel bulunduğunu da işitiyoruz. Acaba bu gezegenlere bu feyiz nereden geliyor? Güneşten. Şu halde güneş nedir? Yıldızlar cinsi altında beliren sayısız yıldız fertlerinden bir yıldız. Pekâlâ; mademki diğer gezegenler gibi güneş de bir yıldızdır; niçin ezeli olan Yaratıcı tek bir cins altında beliren güneşe, yine o cins altında ortaya çıkan diğer yıldızlardan fazla bir özellik, bir meziyet vermiş de ona tâbi olan diğer yıldızları onun feyzine muhtaç kılmış? Acaba Cenâbı Hak ona tâbi, onun etrafında dönen gezegenleri de güneşin feyzine muhtaç olmayacak ve müstakil bir mahiyette yaratamaz mı, kendi tekâmülleri için muhtaç oldukları hassa ve kuvvetleri kendi ferdî unsurlarında kuvve halinde saklı bulunduramaz mı idi? Niçin böyle yapmamış da bu neviden olan yıldızlar arasında böyle bir fark koymuş; onların bir çoğunda ortaya koyacağı feyiz ve kemâl için mutlak surette şart olan birtakım hususiyetler ve kuvvetleri içlerinden yalnız birine tevdi ve tahsis etmiş?

Bu böyle olduğu gibi Cenâbı Hak tek bir cins altında beliren beşer fertleri arasında da tıpkı bu ilâhî kanunun hükmünü cari kılmış, yani o fertlerden teşekkül eden beşerî sistem dahilinde yine insan cinsinden birtakım zeki fertler yaratarak, gezegen yıldızlardaki feyzi, kemâli meydana getirecek özellikler ve kuvvetleri güneşe tevdi ettiği gibi, beşerî manzumenin fertlerinde tecelli edecek, kemâli vücuda getirecek özellik ve meziyetleri de o manzumenin güneşleri hükmünde olan Peygamberlere tevdi, onları bu yüksek ilâhî imtiyazı ile diğer insan fertlerinden mümtaz, diğer fertleri onlara muhtaç kılmıştır.

Kâr-ı pâkânrâ kıyas ez hod megîr
Gerçi mâned der nivîşten şer şîr

(Temiz kişilerin işini kendinle kıyaslama. Her ne kadar yazılışta şer (arslan) ile şîr (süt) birbirine benzerse de mânaları çok başkadır).

Bilinen gezegenlerden birinin, hâli hazırı ile meselâ güneş manzumesinden ayrılması farz edilecek olsa, acaba o gezegenin hali ne olur? Kendisinde tecelli eden feyiz ve gelişmeden eser kalır mı? Ne gezer... Derhal feyiz nuru, hayat fışkıran nuru, kemâli yok olmaya yüz tutar. İşte insan da tıpkı böyledir. Peygamberlik güneşinden aldığı feyiz ve nurdan uzaklaşmaya ve ayrılmaya meylettiği dakikada mutlak karanlık âleminde kalır. Kendisinde nurdan, hayattan, hâsılı insanı diğer hayvanlardan üstün kılan özellik ve meziyetlerden eser kalmaz. Sözün kısası: İnsan neslinde topladığı damlayı derya gibi görerek o damla içine girmesi imkânsız olan hakikatları inkâr etmemeli. Çünkü ebediyen çözülmesi müşkül olan bu muammanın henüz çözüm yoluna adım atan olmamış, çünkü muammayı tertip eden hal yolunu bizden gizli tutmuş. İnsanın bu muammayı

hallettim demesi, hakikatten fersah fersah uzak olan kendi inancından, kendi iddiasından başka bir şey değildir.

Bu iddia, sahibi için anî bir lezzet, muvakkat bir sevinç hâsıl eder; fakat yaratılış muamması olduğu gibi durur?

Ferit Kam (sadeleştiren: S. H. Bolay), *Dinî, Felsefî Sohbetler*, s. 80-100 (ts.).

V
ÂKİF'E MEKTUP: SANAT VE DİL

Safahat'ın üçüncü kısmını neşre muvaffakıyetinden dolayı seni hâlisane tebrik eder; diğer kısımlarının da peyderpey neşrine muvaffak olmanı Cenâbı Hak'tan temenni eylerim.

Lisan-ı nazma –mahiyetini tağyir etmeksizin– müstaid olduğu inkişâfı verdin. Türkçenin nazma gayet elverişli olduğunu eserinle isbat ettin. Bir müddetten beridir lisanımızda herkes istediği gibi tasarrufâta kıyam eylediğinden, lisanımız hepimizin [orijinalde "hepimizin" yerinde "bütün Osmanlıların" ibaresi yer alıyor. İ.K.] lisanı olmak derecesinden lisan-ı şahsî olmak derekesine düşmüştür. Filhakika, üslûp şahsın malı, tâbir-i diğerle sahibinin timsalidir; fakat lisanın ruhuna dokunulmamak şartıyle.

Herkesin lisanda bir tasarruf-ı mahsus icrasına salâhiyattar olması bir hadde kadar mücaz olabilir; o haddi tecavüz edenlere "dur!" demek lâzım gelir. Halbuki lisanımızda icra-yı tasarrufâta kıyam edenler, teceddüd gösterenler, hiçbir hadde riayet etmiyorlar; hiçbir mikyasa tâbi olmuyorlar; onun için lisanımız da günden güne çığırından çıkıyor.

Meselâ bir heykeltraş, tasarrufât-ı hayaliyesiyle eserini kemal-i mümküne îsâle çalışır. Lâkin hiçbir zaman tabiatın tayin ettiği haddi tecavüz edemez. Eserini o had dâhilinde kemal-i mümküne îsâl eder. O haddi tecavüz ettiği anda, eseri bir eser-i sanat değil, bir nümûne-i garâbet olur. Zira sanayie hâs olan kemal nev'inin zevk-i sahih denilen bir mikyası vardır. Âsar-ı sanatta gösterilecek kemal, daima o mikyas ile çözülür.

Ressamlık da böyledir. Ressam, eserinde göstereceği kemali, anâsır-ı sanatın nazm-ı tabiîlerini bozmamak şartiyle gösterebilirse maharet ibraz etmiş olur; gösteremezse tabiatı kaba bir surette istinsah ederek âdi bir mukallid derekesinde kalır.

Anâsır-ı sanatı vaz-ı tabiîlerinden çıkaran kimse, kavânîn-i sanatı ihlâl etmiş demektir. Vâkıâ bu hal ender olarak dühâttan sudur eder. Halbuki nazar-ı sahih ile bakılacak olursa dehâ-yi hakikînin, bu hareketiyle kavanîn-i sanatı ihlâl etme-

diği, belki sanatın kavanîn-i mevcudesine bir kanun daha ilâve eylediği görülür. Dehâya has olan bu tasarrufu taklide kıyam edenler daima aldanırlar; daima muvaffakıyetsizlik girdabına düşerler.

Mûsıkînin de o gibi tasarrufât-ı mübdiâneye asla tahammülü yoktur. Heykeltraş olsun, ressam olsun, mûsıkîşinas olsun, daima sanata has olan mikyas-ı nev'iyi elinde tutmaya, sanatında göstereceği eser-i kemali o mikyas ile ölçmeye mecburdur.

Bu şarîtaya riayet etmeyen sanatkârların eserleri âsâr-ı sanattan mâdut olamaz. Ne faide ki şiirde bu dakîka asla nazar-ı itibara alınmıyor. Çok kimseler sâhıa-i nazmı tasarrufât-ı mübdianeleri için gayet vâsî, gayet müsaid buluyorlar. O vâdide gösterdikleri garabetleri herkese birer bedîa-i marifet suretinde kabul ettirmek istiyorlar. Yeni şiirlerde bunun pekçok nümuneleri görülüyor. Çok kimseler de şiirin hakikatini, şiirde gösterilebilecek tasarrufatın hadd-i tabiîsini tâyinden âciz olduklarından bu başlıklara teceddüt, yahud kemal-i sanat nazariyle bakıyorlar. Elhâsıl öteki sanatların kabul etmedikleri o gibi tasarrufat-ı dâhiyaneyi zavallı şiir kolayca kabul ediyor. Eğer şiirimizde gösterilen keyfî tasarruflar bil-farz heykeltraşlıkta, ressamlıkta gösterilmiş olsaydı, heykeltraşın elinden çıkan bir heykel herhalde bizim bilmediğimiz bir mahlûk olurdu! Keza bir ressamın böyle bir tasarruf neticesinde vücuda getireceği eserler de bize görmediğimiz, bilmediğimiz bir âlemin menâzırını tasvir ederdi. Şiirimizde bu garabet çoktan taayyün etti. Fakat onun temyizi diğer sanatlardaki garabetlerin temyizi kadar kolay olmadığından bugün o garabetlere, yukarıda söylediğim gibi, teceddüt, yahut kemal-i sanat namı veriliyor. Bakalım bu hal ne zamana kadar devam edecek? Fakat sen lisan-ı şiiri, mahiyet-i nev'iyesine hâs bir tekâmüle namzet kıldın; muvaffak da oldun; daha da olacaksın.

Gelelim ikinci mülâhazaya: İhtimal ki "*Sanat sanat içindir; sanattan maksad yine sanattır; sanatta dinî, ahlâkî, siyasî bir gaye aramak abestir*" diye, senin mesleğine itiraz edenler, onu hoş görmeyenler vardır. Fakat o halde, yani sanat hakkındaki bu düstur kabul edildiği takdirde, onu dinsizliğe, ahlâksızlığa da âlet ittihaz etmemek lâzım gelir. Zira sanat, bu suretle kayıddan âzade edilmiş olmayıp, belki kuyûdun en berbadiyle takyid edilmiş olur. Ben, senin eserlerinde bu düstura muhalefetini gösterecek bir şey görmüyorum. Çünkü sen sanatta gaye aramıyorsun; lâkin gayede sanat arıyorsun. Mesleğin tamamiyle maksadını temine kâfidir. Hemen feyyaz kalemine istediği cevelânı ver; ciddî eserlere teşne olanları feyz-i kaleminle cereyan et! *Safahat*'ın bu kısmını teşkil eden manzûmelerin menbaı, Furkan-ı Hakim olduğundan hepsinin ilham-ı mahz eseri olduğunu söylemek zâittir. Hemen söyle, hemen yaz! Tevfik-i Huda refîkin olsun, azîzim.

30 Mayıs 1329 (1913)
FERİD
Safahat, s. 233-35 (1975).

MEHMED ALİ AYNÎ
(1869 - 1945)

HAYATI VE ESERLERİ

Mehmed Ali Aynî 25 Zilkade 1285 / 25 Şubat 1868'de Serfice / Manastır'da doğdu. Ailesi aslen Konyalıdır. Babası Mehmed Necib Efendi, annesi Refika Hanım'dır. İlk bilgilerini ailesinden aldı, Serfice Sıbyan Mektebi'ne devam etti. 8 yaşlarında iken ailesiyle birlikte önce Selanik'e, ardından İstanbul'a geldi. Bir müddet Çiçekpazarı Rüşdiyesi'ne devam etti. Babasının görevi dolayısıyla Sana / Yemen'e gitti, burada Askerî Rüşdiye'ye devam etti, dışardan Fransızca dersleri aldı. 2 sene sonra ailesiyle birlikte İstanbul'a döndü, Gülhane Askerî Rüşdiyesi, Mülkiye'nin İdadî kısmı ve yüksek kısmından mezun oldu (1888). Mülkiye'de edebiyat hocası Recaizâde Mahmud Ekrem, tarih hocası Mizancı Murad Bey idi.

İstanbul Hukuk Mektebi, Edirne İdadisi (1889), Dedeağaç (1890), Halep (1892), Diyarbakır (1893) da öğretmenlik ve maarif müdürlükleri yaptı. Diyarbakır'da Süleyman Nazif'le dost oldu. Ziya Gökalp'le Faik Âli'ye hocalık yaptı. İstanbul'a dönüşünde (1895) Maarif Nezareti İstatistik Başkâtibi oldu. Maariften ayrılarak idareciliğe başladı; Kosova (1897) ve Kastamonu (1899) vilayet mektupçusu oldu, Sinop Sancağı Mutasarrıf vekilliği yaptı (1902). Kastamonu'da görev yaparken Kastamonu Vilayet Matbaası'nı kurdu. 1903-12 yılları arasında Taiz / Yemen, Ammare / Basra, Karesi (Balıkesir), Lazkiye mutasarrıflığı; Elazığ, Yanya, Arnavutluk, Trabzon valiliği yaptı. Bu son görevinden Talat Paşa'nın emriyle emekliye sevkedildi (1913).

Emrullah Efendi'nin tavsiyesi üzerine Darülfünun Edebiyat Fakültesi Felsefe müderrisliğine getirildi (1914), Edebiyat Fakültesi Müderrisler Meclisi Reisi seçildi (1915), bu görevde iken *Edebiyat Fakültesi Mecmuası*'nı kurdu, Istılâhat-ı İlmiye Encümeni'nde görev aldı ve felsefe terimlerinin tesbitinde büyük emekleri geçti. Bu görevlerine ek olarak Çamlıca Kız Lisesi'nde, Darülfünun Tasavvuf Şubesi'nde ve Medresetü'l-İrşad'da hocalık yaptı. Mütareke'den sonra İttihatçıdır diye Şeyhülislâm Mustafa Sabri tarafından Medresetü'l-İrşad'daki görevine son verildi. 1922'de TBMM Hükümeti tarafından Medresetü'l-İrşad'daki görevine iade edildi. Ankara'ya çağrıldı ve Şeriye ve Evkaf Vekâleti bünyesinde kurulan Telifat ve Tetkikat-ı İslâmiye üyeliğine getirildi, 1924'e kadar bu görevde kaldı. İstanbul'a döndü, İlahiyat Fakültesi'nde tasavvuf, Harbiye'de ahlâk, Harp Akademisi'nde siyasî tarih

okuttu. Türkiye'yi temsilen milletlerarası felsefe kongrelerine katıldı, Türk tarih tezi çalışmalarında bulundu, 1935'te ikinci defa emekliye sevkedildi. Tedavi için gittiği Paris dönüşünden (1937) sonra İstanbul Kütüphaneleri Tasnif Komisyonu'nda çalıştı, komisyonun reisliğine getirildi (1 Haziran 1939). 75. doğum yılı dolayısıyla Eminönü Halkevi'nde kendisi için bir jübile yapıldı (1943). Geçirdiği ameliyattan kurtulamayarak 29/30.11.1945'te İstanbul'da vefat etti ve Zincirlikuyu Mezarlığı'na defnedildi.

Mehmed Ali Aynî Nakşî tarikatına müntesipti. Arapça, Farsça ve Fransızca bilirdi.

Eserleri: *Nazarî ve Amelî İstatistik* (1890), *Malumât-ı Nâfia-yı Fenniye* (Ders notları, Halep 1890), *Fakir* (N. Meyra'dan trc., Kastamonu 1900), *Küçük Umumi Tarih* (E. Lavisse'den trc., Kastamonu 1901), *Tarih-i Edebî-i Âlem* (F. Lolie'den trc., Kastamonu 1903), *Ziraat Dersleri* (S. A. Barral - H. Saniye'den trc. M. Kemaleddin'le, Kastamonu 1903), *Hüccetu'l-İslâm İmam Gazalî* (1911), *Hükm-i Cumhur* (J. Jiro'dan trc, 1911), *Örfiyât-ı Siyasiye ve Ahlâkiye* (M. Block'dan trc., 1911), *Darülfünun Tarih-i Felsefe Dersleri* (1914), *İlim ve Felsefe* (C. Bourdel'den trc., 1915), *Terbiyeye aid Tatbikat ile Birlikte Ruhiyat Dersleri* (E. Rayot'dan trc., 1915), *Muallim-i Sâni Farabî* (1916), *Şeyh-i Ekber'i Niçin Severim* (1923, İ. Kara'nın çevirim yazısı *İbn Arabî'de Varlık Düşüncesi* kitabı içinde, 1992, H. R. Yananlı sadeleştirmesi 1995'te basıldı), *İntikad ve Mülâhazalar* (Felsefe ağırlıklı tenkitler, 1923), *Tasavvuf Tarihi* (2 C. 1925. H. R. Yananlı tarafından kısmen sadeleştirilerek *İslâm Tasavvuf Tarihi* adıyla yayımlandı, 1985), *Felsefe Tarihi* (1925), *Ahlâk Dersleri* (1927), *Hacı Bayram-ı Veli* (1927, H. R. Yananlı sadeleştirmesi aynı adla basıldı, 1986), *Reybîlik, Bedbinlik, lâ-İlâhîlik Nedir?* (Tevfik Fikret'in Tarih-i Kadîm'ine tenkit, 1927. E. Cebecioğlu sadeleştirmesi *Ateizm Aynasında Tevfik Fikret* adıyla basıldı, 1997), *Darülfünun Tarihi* (1927. Latin harfleriyle, M. Hasırcı, 1995 ve A. Kazancıgil, 2007), *Türk Mantıkçıları* (*Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası* ve *Felsefe ve İctimaiyat Mecmuası*'nda makale olarak yayınlandıktan sonra kitapçık olarak da basıldı, 1928), *Siyasî Tarih* (Ders takrirleri, 1928), *Rûhu'l-Beyan Müellifi Bursalı İsmail Hakkı Hakkında Bir Tedkik* (1928), *Demokrasi Nedir?* (1934). *Hergün Bunu Oku* (1936), *Un Grand Saint de l'Islam: Abdal-kadir Guilanî* (Paris 1938), *La Quintessence de la philosophie de Ibn Arabî* (*Şeyh-i Ekber'i Niçin Severim*'in tercümesi, trad. Ahmed Reşid, Paris 1935), *Türk Ahlâkçıları* (1939, Gözden geçirilmiş baskısı, 1992), *Milliyetçilik* (1943. N. Uzel sadeleştirmesi, 1997), *Türk Azizleri I - Bursalı İsmail Hakkı* (1944, Muhtasarı 1933'te Paris'te *İsmail Hakkı - Philosophe mystique* adıyla basıldı), *Hayat Nedir?* (1945). Bu eserlerden başka *Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, *Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, *Felsefe ve İctimaiyat Mecmuası*'nda makaleleri, *Millî Mecmua*, *Mahfil*, *Fağfur*, *Yenigün*, *Akşam*, *Cumhuriyet*'te yazıları bulunmaktadır.

Geniş bilgi için bk. Ali Kemalî Aksüt, *Profesör Mehmet Ali Aynî-Hayatı ve Eserleri* (1944); *Canlı Tarihler*, I, 1-90 (1945); Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, III. 294-300 (1969); Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, II, 486-90 (1966); İbnulemin Mahmut Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, s. 154-56 (1930-42); *İslâmî Bilgiler Ansiklopedisi*, I, 282-84 (1981); İsmail Arar, "Aynî, Mehmet Ali", *DİA*, IV, 273-75 (1991); Thierry Zarcone, "Mehmet Ali Aynî et les cercles melâmî d'Istanbul au debut du XXe siècle", *Melâmis - Bayramis* s. 227-48 (1998); Abamüslim Akdemir, *Mehmed Ali Aynî'nin Düşünce Dünyası* (1997).

I
"TARİH-İ KADÎM" YAZARININ ŞÜPHELERİ

Ben ki hepsinden iştibah ederim
Kime sorsam diyor ki yok haberim
Kim bilir belki hepsi vehmiyyât
Belki aldanmak ihtiyac-ı hayat
Kim bilir belki hepsi doğru da ben
Bî-haber kendi sehv-i hissimden
Varı yok bilmek istedim, yoku var
İştibah işte töhmetim, ne zarar
Şüphe bir nûra doğru koşmakdır
Hakkı tenvîr ukûl için hakdır
Kim bilir belki bir adem mevcud
Belki ukbâ da var, fakat bu vücud
Sun'u olmakla sâni-i ebedin
Neye olsun esîri bin derdin
Hem niçin yokdan eyleyüb îcad
Sonra vermek zevale istidad
Kim bilir belki aslımız toprak
Bunu bir muzdarib çamur yapmak
Ki mesammâtı kanla, yaşla dolu
Hangi hâin tesadüfün işi bu
Bunu bir Hâlık irtikâb etmez
Halkeden mahv eder harab etmez
İşte en zorlu hasmın en Hallâk
Seni karşında eyliyor ıhnâk
Bize vaktiyle zehr-i gayzından
Verdiğin cür'adır, odur bu yılan
Bileceksin bu hasmı elbet sen
Şübhe en zâlim en kavî düşmen
Bize en gâfilâne taslîtın
Yahud en muğfilâne tağlîtın
O bugün hud'a, şeytanet, iğva
Seni mülkünden eyliyor iclâ
Üflüyor mabedinde meşaleni

Kırıyor elleriyle heykelini
Ve bütün kudretinle sen meflûc
Düşünüyorsun, ne in'idâm-ı burûc
Ne sava'ık, ne bir hubûb-ı jiyan
Ne cehennemlerinde bir galeyan
Ne nazarlar habîrin mateminin
Ne kulaklarda bir tanîn-i hazîn
Kopsa bir zerre cism-i hılkatden
Duyulur bir tazallu olsun, sen
Göçüyorsun da arş ve ferşinle
Yok tabiatda bir inilti bile
Bilakis her tarafda "kah kah"lar
Kizbe yalnız riya vü humk ağlar
–sene 1324–

Yukarıya yazdığım şu yirmi üç beyit esas fikri ihtiva ediyor:

Birincisi: Reybîlik (le scepticisme), felsefe ıstılahınca "hisbaniye",

İkincisi: Bu dünyadaki cismanî ve ruhanî ızdıraplardan şikâyet, yani bedbinlik (le pessimisme),

Üçüncüsü: İnsanlar Allah'ı azamet arşından indirdikleri ve O'nu inkâr ettikleri halde ne burçlar yıkılıyor, ne şimşekler düşüyor, ne kasırgalar esiyor, ne cehennemler kaynıyor. Kimsenin aldırdığı yok! Bilakis her tarafta bu manzaraya karşı kah kah gülüyorlar. Bu da kızıl bir lâ-ilâhîlik (l'athéisme)dir.

Şimdi şu üç fikri birlikte ayrı ayrı tahsil edelim:

Reybîlik (Şüphecilik) Nedir?

İnsanda fıtrî bir tecessüs vardır. Her ne görse bunun ne olduğunu anlamak ister. Çocuğa bakınız, anasına babasına sürekli sorular sorar. Eline bir oyuncak verince derhal içini açıp nasıl işlediğini görmek ister. Kısaca bütün ilmî terakkîlerimizi bu teesüskâr hasletimize borçluyuz. İnsanın bu tecrübeleri pek eskidir; zekânın ilk inkişafıyla beraber başlamıştır. Ancak tahkik etme vasıtalarımız, her şeyden önce bizi dış dünya ile münasebette bulunduran hislerimiz, duygularımızdır. Biz önce gözümüzle gördüğümüz, ellerimizle tuttuğumuz şeylere var diyebiliriz. Yani felsefe tabiriyle söylersek ampiristiz. Gözümüzle görmediğimiz, ellerimizle tutmadığımız, kulağımızla seslerini işitmediğimiz, burnumuzla kokusunu almadığımız şeylere nasıl var diyebiliriz? Bundan başka böyle hislerimizle tanıdığımız şeylerin bizim dışımızda müstakil olarak varlığa sahip olduklarına, yani biz onları idrak etmesek ve hatta ölsek bile onların yine "bizatihi mevcud" kalacakları görüşünde oluruz.

Tecrübeler ilerledikçe duyularımızın bizi aldatmakta olduğunu ve gerçeğin

(hakikat) başka türlü olması lazım geldiğini anlamaya başlamışız. Meğer uzaktan küçük gördüğümüz şeyler büyük imiş. Seyyar gördüğümüz şeyler sâbit, aksine sâbit gördüğümüz şeyler hareketli imiş.

(İmtiyaz-ı sâbit u seyyarı müşkildir hayal
Zan ider sükkân-ı keştî sâhil-i derya yürür – Ragıp Paşa).

Çölde uzaktan gördüğümüz suların serap olduğunu yanına yaklaşınca anlamışız. İnsana hatta dış dünyanın gerçeğinden şüpheler böyle gelmiş. Bu konu daha derinliğine araştırılınca eşyayı aslî gerçekliğiyle değil, kendi duyularımızın icaplarına göre idrak ettiğimiz anlaşılmış. Görme gücümüz, saniyede tahminen 450 trilyon ışık titreşimlerinin altında ve yine tahminen 750 trilyon ışık titreşimlerinin üstünde olan ışık titreşimlerini idrak etmiyor. Fakat bu tahdit indî değil midir? Meselâ duyu vasıtalarımız l'infra rouge (ednâ-yı ahmer) ile l'ultra violet (aksâ-yı benefşe) renklerini idrak etmeye müsait olacak şekilde teşekkül etmiş olsaydı bütün dünyayı başka bir şekilde görmüş olurduk. Bazı hayvanların duyu organları başka türlü olduğuna göre acaba onlar dünyayı bizim gibi mi görüyorlar? Hayallerimizin idraklerinin de başka bir şekle dönüştüğü tecrübe ile ortaya çıkmıştır.

Duyuların yanılmasına, hafızanın hataları ve aklî istidlâllerdeki yanlışlıklardan başka filozoflar ve âlimlerin mülahazalarının değişik olması eklenince bu şüpheler büsbütün kuvvet bulmuştur...

*

Ah bu şüphe, insanı azar azar kemiren, ağır ağır öldüren ne korkunç bir hastalıktır. Fakat ne olur bu şüpheciler Spinoza'nın nasihatını biraz dinleselerdi! Spinoza "Agnostik'in (lâ-edrî) vazifesi susup oturmaktır" demişti. Onlar bu nasihati dinleseydiler, zararları hiç olmazsa yalnız kendilerine olurdu. Halbuki onlar gönüllerde füturu, tembelliği doğrurarak terakkîye mâni oluyorlar.

...

Şüphenin İctimaî Neticeleri

Hayatın bazı durum ve hadiselerinde tesadüfen şüpheye düşmüş olan bir kimsenin gerek menfaatleri, gerek vazifesi ihmale maruz kalır. Müteredditve şüpheye mübtelâ olan kimseler, bazı durumlarda mesuliyeti göze alıp hareket etmek çok lüzumlu iken ya geri çekilerek yahut istenen zamanda hareket etmeyerek pek ciddi menfaatleri tehlikeye atarlar. Harpte veya siyasette işbaşına geçenlerin tereddüt ve şüphesi ne kadar tehlikelidir! Kendi nefsinden şüphe eden kimse başkalarına nasıl emniyet verebilir? Zira şüphe edilen şeyin konusu veya şekli ne olursa olsun bunun hakikatı kendinden şüphe etmektir. İnsan kendinden şüphe ederse hayatta nasıl hareket edebilir; kendi hesabına hareket edemeyen

başkalarının hesabına hareket edebilir ve başkalarını harekete geçirebilir mi? Her yeni şey insanı korkutur ve ona uymakta acz gösterilirse terakkîye nasıl yardım edebilir? Bununla beraber şüphecilerin çoğu mürteci ve terakkîye muhalif iseler de bazıları da bunun zıddına, ileri gitmek isteyenler ve hatta azgınlardır. Zira şüphecilerin açık vasıflarından biri de birden atılmaktır. Bulunduğu ihtiyatlı durumdan çıkmaya karar vermiş ürkek bir kimse kadar cüretkâr olamaz; onun bu şiddeti ona gerçekte sahip olmadığı bir kuvvete de sahip olduğunu vehmettirir. Kısaca şüphecilerin ne fiillerinde ve ne de düşüncelerinde itidal yoktur; ya pek fazla veya pek az! Mevkilerini, mesleklerini, memuriyetlerini, mesuliyet korkusuyla terk eden ne kadar adam vardır! Bazılarının zannına göre bu hal, iradenin yokluğundan doğmaktadır. Hayır bu hal sağlam ve süratli bir karar vermemekten, hayatla ilgili hadise ve durumların bize arzettiği çeşitli hallerden birini tercih edememekten doğmaktadır. Bunun içindir ki erkek ve kadın nice kimseler, hayat ve maişetin müşkilatlarına meydan okumaya cesaret edemiyorlar, yahut hayatın bekârlık, evlenmek, bir mesleğe girmek veya maiyet ve bir derece sorumsuz bir makamdan mesuliyet isteyen bir makama yükselmek gibi nazik anlarında hastalıklı bir şüphe içinde mahvoluyorlar. Nice kadınlar, ortaya çıkan isteklilerinden birini tercih etmeye karar veremedikleri için sonunda bekâr kalıyorlar. İctimaiyat açısından böyle bir tavır ve hareketin neticeleri neslin çoğalmasına ve insan türünün muhafazasına engel olacağı için vahim olmaz mı? Şüpheci, atılgandan daha kötüdür. Çünkü atılgan hiç olmazsa hareket edebilir, onu idare etmek mümkündür. Fakat şüpheci kendisi âtıl ve batıl oturmakla kalmaz, başkalarının da hareketlerine, itirazlarıyla, tenkitleriyle aşırı tembelliğiyle mani olur. Şüphe başkalarının şevkini söndüren bir şeydir. Kısaca şüphecilere, müteredditlere acımalıyız. Çünkü hayatları manevî daimi bir ızdırap içinde geçmektedir. Fakat böyle şüpheci adamların, tesadüfler sonunda ya refakatlarında veya maiyetlerinde bulunan kimseler daha ziyade merhamet edilmeye şayandırlar.

...

Bedbinlik (Pessimizm: Kötümserlik)

Tevfik Fikret'in manzumesinde münakaşa edilecek ikinci noktanın bu dünyadaki cismanî ve manevî ızdıraplardan şikayet etmek olduğunu söylemiştim. Bedbinlik (le pessimisme) bu şikâyetlerden ibarettir. Şairimiz de bu görüşte olduğundan insan için:

Kim bilir belki aslımız toprak
Bunu bir muzdarip çamur yapmak
Ki mesammâtı kanla yaşla dolu
Hangi hâin tesadüfün işi bu?

diyor.

Önce şunu haber vereyim ki bu mesele Tevfik Fikret'ten çok önce asırlarca zihinleri işgal etmişti ve ediyor. Hindistan'da Buda, bedbinliği, bir mezhep derecesine yükseltmişti. Fakat bu görüş Budizm'in dışında da yayılmıştır. Bha-trihari adıyla bilinen kasidelerde beşerî varlıktan bakınız nasıl şikâyet ediliyor:

> "İnsanın ömrü yüz seneyi geçmiyor. Bunun yarısını gece alıyor, geri kalan yarısını da çocukluk ve ihtiyarlık devirleri işgal ediyor. Arta kalan zamanda hastalıklar, hicranlar ve günlerin mahalefetiyle başkalarına hizmetle ve buna benzer işlerde didişmekle geçiyor. O halde saadeti, dalgaların suda meydana getirdiği kabarcıklara benzeyen bir varlığın neresinden bulmalı? İnsanın sıhhatini hastalıklar, endişeler tahrip ediyor; saadetin indiği yerde hemen felaket, kapı açıkmış gibi giriyor; ölüm bütün varlıkları birbiri ardınca yakalıyor, ona hiç kimse mukavemet edemiyor".

Bu bedbinlik felsefesi Hint'ten Mısır'a geçmiş, orada milattan üç asır önce Hégesias onu bütün şiddetiyle öğretmeye başlamış. Fakat Mısır hükümdarı Batlamyus insanlara hayattan nefreti öğreten Hégesias'ın mektebini kapatmış ve kendisini sürdürmüştü.

Artık bu eski zamanları bırakalım da biraz daha bize yakın olanlara geçelim. Müelliflerden Bayle neşrettiği tenkidî ve tarihi bir kamus'da (1697) Allah'ın adaletini ve insanların ihtiyar ve iradesini inkâr etmişti. İşte onun bu konudaki itirazlarını çürütmek için ünlü filozof Layibniç (1646-1716) *Théodicée*'sini yazmıştı.

Bu bilgin filozof şöyle diyor: Fenalık nereden geliyor diye soruyorlar:

Si Deus est, unde malum?
Si non est, unde bonum?

Yani: "Fenalık vardır. O halde iki şıktan birisi; yani Allah ya ona mâni olamamıştır, o takdirde âcizdir. Yahut men etmeye muktedir idi ama bunu irade etmemiştir, o halde Nâfi' (fayda veren) ismine layık değildir. İşte bu cihetle netice olarak Allah'ın ya kudret veya âtıfetine ve her iki takdirde inayet-i sübhaniyesine itiraz ediyorlar". *Théodicée*'nin ihtiva ettiği muhakemeleri burada tekrar etmek uzun sürer. Fakat başlıca mülahazalarını daha bazı mütalâalarla birleştirerek özet halinde yazarsam münasip olacağını zannediyorum.

Fenalık *metafizikî, cismanî* veya *ahlâkî* olabilir.

Metafizik fenalık yaratıkların noksanlığından, cismanî fenalık elemden, manevî (ahlâkî) fenalık da günahtan ibarettir. Bizzat fenalık bir varlık değildir, ancak varlığın bir arazıdır...

Fakat bütün bu durumlar için;

Hangi hâin tesadüfün işi bu?

mu demek münasip olurdu? Yoksa 1775'te şiddetli bir zelzele Lizbon'u yıktığı

ve 35 bin insanı öldürdüğü zaman bu hadiseden etkilenerek bedbinlik gösteren Volter kadar olsun;

Un jour tout sera bien, voilà notre espérance
Tout est bien aujourd'hui, voilà l'illusion

(Bir gün her şey düzelecek, işte ümidimiz / Bugün de her şey iyidir, işte yanılgı) demesi ihtiyata uygun olurdu.

Tevfik Fikret'in şu "hain tesadüf"ü bana mecburen Şopenhavr ile öğrencisi Hartman'ı hatırlatıyor. Şopenhavr'ın katında bu dünya mümkün dünyaların en kötüsüdür; bu dünyayı akılsız ve maksatsız kör bir kuvvet ihdas etmiştir.

Fenalık, yaşamak istemek gibi akılsızlıktadır. Bunun devası ise açlık vasıtasıyla intihardır. Bu görüşe karşı Caro şöyle diyor: "Felaketin büyüğü insan olmak değil, insan olduğu halde niçin bir hayvan olmadığı için canı sıkılacak kadar kendini hakir görmektir".

Hartman'a gelince bu filozof da âlemin sebebinin kendini bilmeyen bir fikir olduğunu öne sürüyor. İnsanlar hayattaki büyük butlanı anladıkları gün, âlem kendini yok etmek iradesiyle kendini kurtaracaktır, terakkînin son sınırı yokluk imiş.

Yalnız Şopenhavr'la Tevfik Fikret arasında şu büyük fark var ki Alman filozofu kendi bedbinlik felsefesinden çok güzel bir ahlâkî merhamet çıkarmayı bilmiş ve insanlara bir kurtuluş ve selâmet yolu gösterebilmiş. Onun görüşüne göre merhamet, "ene" (le moi: ben) ile "gayr-ı ene" (le non moi: benden gayrı şeyler) arasındaki her seddi, her engeli ortadan kaldırdığından, insana bütün varlıkların ikiz olduğunu anlatıyor ve bildiriyor.

Hayatının son senelerinde Aşiyan'ında kapanan, hemen herkese dargın, herkesten ve her şeyden şüphe eden Tevfik Fikret, keşke Alman filozofunun tavsiye ettiği mesleği de terviç etmiş olsaydı! Yahut insanların teselli ve sükunu için başka bir şey düşünmemiş idiyse bari onu da haber vermiş olsaydı!

Bununla beraber söz aramızda kalsın gençliğinde firengi hastalığına yakalanmış olan Frankfurtlu o büyük filozofun bedbinliği yaşı ilerledikçe geçmiş ve vefatından biraz önce daha yirmi sene yaşayabileceğini ümit ve temenni etmeye başlamıştı.

...

Bizim şairlerimizin terennüm ettikleri bedbinliklerine de hiç inanmıyorum:

Gelmeseydim âleme ma'dûm olaydım kâşke

diyen şaire "buyurun avdetiniz için mutantan bir cenaze alayı da tertip edilecektir" denilseydi kim bilir nerelere gizlenecekti?

Âsude olam dersen eger gelme cihana
Meydane düşen kurtulamaz seng-i kazadan

diyen Ziya Paşa'ya buraya gelirken görüşünü sormuşlar mı? Alırlarken de kendisine gitmek ister misin demişler mi? Herhalde böyle insanı zaaf ve tereddüde, fütur ve yeise sevkedecek sözlere ehemmiyet vermeyerek hayatın her türlü müşkilatına galebe çalmak sebeplerini temin etmeye çalışmalıyız.

Lâ-İlâhîlik (Ateizm)

"İnsanlar Allah'ı azamet arşından indirdikleri ve inkâr ettikleri halde ne burçlar yıkılıyor, ne yıldırımlar düşüyor, ne kasırgalar esiyor, ne Cehennemler kaynıyor. Kimsenin aldırdığı yok! Aksine her tarafta bu manzaraya karşı kah kah gülüyorlar!"

Tevfik Fikret'in anlamı bundan ibaret olan beyitleriyle kızıl bir ateizm gösterdiğini yukarda söylemiştim. Fakat onun şu tuğyanı överken, nasıl bir hisse tabi olduğunu sahih olarak bilmek isterdim. O hiç şüphesiz insanlara dargındı, çünkü onun nazarında insanların hepsi ahmak, hepsi hilekâr, hepsi bencil ve belki hepsi kirli idi.

Kaç nâsıye vardır çıkacak pâk u dırahşan!

diye soran şairimiz kaderinden, taliinden de şikâyetçi idi. Öyle ya parlak bir şairlik dehasına sahip olduğu halde kıymetini bilmemişlerdi. Galatasaray müdürlüğünden bile çıkarmışlardı. Kıymetini takdir etmemek yetişmiyormuş gibi başına bir de diyabet (şeker hastalığı) arız olmuştu. Haydi o cahil insanlar onun kıymetini takdir edemiyorlar, Allah olsun onu bu korkunç hastalıktan muhafaza edebilirdi ya! Fakat Allah da aldırmamış, çünkü âcizdir. Hem baksanız a, O'nu yüzlerce asır oturduğu azamet arşından kaldırıp yere çaldıkları halde hiçbir şey yapamıyor. O'nun sukûtundan gök kubbesinin bir çivisi bile oynamadı. Ne olur insanların başına birkaç yıldırım düşseydi, bir iki kasırga kopsaydı! Hayır hayır, tabiatta bir inilti bile yok. Aksine her tarafta bu sukûta kah kah gülüyorlar. Şu halde şairimiz artık bütün gayzıyla intikam alırcasına rahatlamış ve övünerek;

Kizbe yalnız riya vü humk ağlar

demekte kendisini haklı görmüş! Vakıa dünyada doğru yalnız şairimiz, samimi yalnız o, akıllı yalnız Tevfik Fikret değil mi ya? Vah zavallı bedbin hasta! Fakat ona sorsak, azamet arşından yere atılan hangi Allah imiş ve bunu yapan hangi insanlar imiş.

Vaktiyle Yunanlılar memleketlerinin en yüksek dağı olan Olimp dağını Tanrı'nın meskeni zannederlermiş, Zefes'in tahtı orada kurulu imiş. Fakat Tevfik Fikret şüphe yok ki bu veya şu milletin taptıkları özel tanrıları kasdetmiyor. O mutlak olarak insanlığın tapındığı Allah'a hücum ediyor. Gerek Tevrat'ta ve gerek Kur'an'da "Arş" tabiri kullanıldığı için Allah'ı, bir taht üzerinde oturan bir müstebit hükümdar gibi farzediyor! Vakıa Avrupa kiliselerinde Allah'ın en büyük sanatkârlar tarafından yapılmış insan şeklinde sayısız resim ve heykelleri vardır. Bunlara bakarsanız, âlemleri yaratmak üzere altı gün çalıştığı için yorulmuş ve bu yorgunluk sebebiyle alnı buruşmuş sakallı bir ihtiyar görürsünüz. Fakat insaf ediniz, hangi frenk bu resimlere ve heykellere Allah diye inanmış? Onlar Sifru't-tekvin'in temsilî bir kıssasını göstermek için yapılmış birer sanat eseridir. Fazla olarak Müslümanlarda Allah'ın böyle resmi, heykeli ve hayali de yoktur. Gerçi Kur'an-ı Kerîm'de "Rahman (Allah) arş üzerine istiva etti" (Taha, 20/5) âyeti de vardır. Ancak hiçbir müfessir arş'a taht, "istiva" lafzına da oturmak mânası vermemiştir. Çünkü bütün âlimler Allah'ın arşı olup "istiva" da kahr ve galebe demektir. Şu halde Müslümanlar arasında göklerin bir tarafında bir tahta oturmuş, etrafına meleklerini almış, elinde saltanat asası, oradan aşağıya hışm ve gazapla bakan bir Allah katiyen ve hiçbir zaman düşünülmemiştir.

Şimdi Yunan mitolojisinin bâtıl efsanelerini Tevfik Fikret'in bu asrın insanlarına mal etmek istemesi üzülecek bir şeydir. Şüphesiz ki bu "insanlar" tabiriyle fikrî ve medenî terakkîleri yeter ölçüde olanları kasdettiğimi takdir buyurursunuz. Bu konuda elbette kendilerini meselâ Kangourou denilen hayvan gibi bir totemle bir ve akraba sayan Avusturalya zencilerini hatıra getirmiyorum. Şimdiki insanlar Allah'ı tasdik ederler ve severler. Ancak O'nun hiçbir zaman ilmî tecrübenin konusu olamayacağını da anlamışlardır. Vakıa şurada burada Allah'ı inkâr edenler vardır. Fakat âlimlerin ve filozofların mutlak çoğunluğu Allah'ı tebcil ve tazim etmektedir...

Mehmed Ali Aynî, ***Reybîlik, Bedbinlik, Lâ-İlâhîlik Nedir,*** s. 43-66 (1928).
Bu kitabın tenkidi için Ekler kısmındaki ilk yazıya bakılabilir.

II
İBN ARABÎ'Yİ NİÇİN SEVERİM

Bu eseri büyük bir şevkle yazıyorum. Zira dinimizin şimdiki alemdarı Gazi Mustafa Kemal Paşa hazretlerine ithaf edeceğim. Gerçi bütün İslâm ümmeti şimdi ona gönlünü vermiştir. Fakat ondan başka hemen herkes ona bir şükran armağanı takdim etmeyi istiyor ve bununla bir vicdanî haz duyuyor. Ben de pek haklı bulduğum ve iftiharla hissedar olduğum bu umumi hissiyata uyarak ona bu naçiz hediyeyi takdim ediyorum. Yapılacak zafer abideleri yanında varsın bazı kitaplar da bulunsun. Zannedersem kitaplar taştan ve demirden yapılmış şeylerden çok dayanıyor. Bu risalenin hacmi gerçi küçüktür. Fakat konusu sırf İslâm değil bütün insanlık âleminde yetişmiş olan en büyük bir mütefekkire ait olduğu için müstesna bir değeri vardır... (s. 5).

İnsan

İbn Arabî *Fusûs*'unda hikmet-i ilâhiyeyi kelime-i Âdemiyeye tahsis ediyor. Niçin? Zira mahlukat içinde en son yaratılmış olan Âdem'dir. Jeoloji (ilmu'l-arz) haber veriyor ki dünyada başlangıçta hayat yoktu. Hayat belirtileri görülmeye başladığı zaman, önce basit bazı bitkiler, bitkilerin türleri yetiştikten sonra hayvanların en basiti ortaya çıkmış, yani kolsuz, ayaksız, gözsüz, midesiz bazı şeyler. Bir tarih-i tabiî müzesine girince mahlukat silsilesinde basitten mürekkebe, nakıstan mükemmele doğru olan seyir ve terakkî pek bariz bir şekilde görülür. Bu pek uzun tekâmül devirleri içinde nihayet zamanı gelince ve muhit, gerekli ve müsait şartları elde edince insan ortaya çıkmış. Yani iradeli hareket eden, hisseden, olayların sebeplerini düşünerek tabiatın kanunlarını keşf edebilen mahluk, varlık alanına çıktı. Fakat o ana kadar cansızlar, bitkiler ve hayvanlar hepsi tabiatın zebunu ve mağlubu oldukları halde onlardan pek bariz bir derecede mümtaz olan bu yeni mahluk (insan) derhal tabiata tasarrufa başlamış. Toprağı işlemeye, hayvanları zaptetmeye ve emri altına almaya, suları, rüzgârları, ateşi ve daha nice

tabiat kuvvetlerini kendi emri altında istihdam etmeye, muhtelif eşyayı bir araya getirerek yeni yeni cisimler meydana getirmeye muvaffak olmuştur. Bu muvaffakiyetin hududunun olmadığına, bugün binlerce kilometre mesafeden, arada hissî ve maddî diyebileceğimiz vasıta olmaksızın fikir alışverişi ve konuşma yapmanın gerçekleşmesi yeterli delildir.

İnsan bütün bu muvaffakiyetlerini, sahip olduğu düşünme kabiliyetine borçludur. Kısaca insanın tabiata tasarruf ve tahakkümünü temin eden düşünme gücü, Allah'ta toplu ve gizli olarak var olan sıfatların insan fıtratında toplu olarak ve açık bir şekilde ortaya çıktığını da gösteriyor.

Şeyh-i Ekber hazretlerinin insanı, Allah ile varlıklar arasında kevn-i câmi, berzah-ı câmi sayması bu sebeplere dayanmaktadır. İşte insanın büyük ve şerefli haysiyeti bu noktada bulunmaktadır.

İnsanlık

Şeyhimizin önem verdiği meselelerin en mühimi ve en önde geleni insanlıktır. Çünkü "insanın ruhanî ve manevî hüviyeti, ilâhî hüviyetidir" diyor. Ben şeyhin bu konuda ileri sürdüğü görüşleri okudukça zihnim ister istemez Ogüst Kont'a gidiyor. Niçin? Biliyoruz ki Kont pozitivist felsefenin kurucusudur. Bu sebeple metafiziği bilmek istemezdi. Fakat acaba ne oldu ki bu büyük filozof hayatının son günlerinde hidayet mi diyeyim, garip fikir değişikliği ve geri dönüş mü nedir bilmiyorum, birdenbire "*insanlık*"a ibadet etmek fikrini telkin etmeye başladı. Ve bu ibadet için âyinler bile talim etti. Fakat onun başka metodlarla ulaştığı neticeye bakarsak bu, Muhammedî irfanın varisi İbn Arabî'nin sahih keşf ile ulaştığı hakikata nisbetle ne kadar sönük duruyor. Kont için bundan daha ağır bir tabir de kullanabiliriz. Zira pozitivizm felsefesi insanı yalnız şimdiki hayatı içinde gözönüne alıyor. Halbuki bu araştırma tarzı insanın geçmişine ve geleceğine bakmaya engeldir. Bu cihetledir ki müelliflerden Léon Dénis bu araştırma metodu için, "akim ve hatalı yol, sanki basiret gözleri kör olanlar için yapılmış. Öyle olduğu halde bu metodu, pek yanlış olarak şimdiki düşüncenin en güzel bir zaferi şeklinde ilan ettiler" diyor. Hazır sırası gelmişken Şeyhimizin yüksek bir görüşünü aşağıya ilave edeyim:

Bazı Kimseler Niçin Eşyaya İbadet Etmiş Yahut Bazı Kimseler Niçin Tanrılık İddiasında Bulunmuş?

Şeyh-i Ekber insanın aslî fıtrat ve neş'etini tetkik ettikten sonra şöyle diyorlar: "İnsan rubûbiyet (rablık) ve ubûdiyet (kulluk) sıfatlarına birlikte sahip

olduğundan bazı insanlar kendilerinde buldukları rubûbiyet kudretini kendilerine isnat ederek yanılmışlar ve Firavun gibi 'Ben sizin en büyük rabbınızım' (Naziat, 79/24) iddiasına düşmüşler. Bazıları da yine bu kudret sebebiyle nefislerini bırakmak ve onun gerçek sahibini bilmekle beraber ya (Hallac-ı) Mansur gibi 'Ene'l-Hak' (Ben Hakk'ım) veya Bayezid Bistamî gibi 'Sübhanî ma a'zame şanî' (Kendimi tesbih ederim, şanım ne yücedir) demişler. Ancak Firavun'un 'ben' demesiyle Bistamî'nin 'ben' demesi arasında büyük bir fark vardır.

"Bunun gibi bazı kimseler de şu bahsettiğimiz rubûbiyet kudretini başka bir şeyde görür görmez derhal onun tanrılığına hükmederek ona karşı kulluk yapmaya başlamışlar. Meselâ güneşin eşyaya hayat veren tesirini görünce onu mabut edinmişler. Ve bunun gibi putlara, cansız varlıklara tapmışlar. Bununla beraber hakikat ehli nazarında onların bu ibadeti yine Hakk'a yapılan bir ibadettir".

Şeyh'in bu görüşü gayet derin ve isabetli hakimâne bir fikir olduğu halde cansızlara ibadet etmeyi caiz görüyor diye hakkında şiddetli hücumlara sebep olmuştur. İbn Arabî, herkesin Allah'ı kendi aklınca bir türlü tasavvur ettiğinden dolayı nasıl birbirlerini inkâr ve tekfir ettiklerini gayet ârifâne bir tarzda tetkik ettiği halde, onun şu yüce fikirlerini niçin takdir edemediklerine şaşılır.

İnsan Yeryüzünde Ne Zaman Ortaya Çıkmıştır?

Jeoloji ve insan ilmi erbabı bu meseleyi halledememişlerdir. Herhalde insanın neş'eti tarihi Yahudi âlimlerinin haber verdikleri gibi 7 bin senelik olamaz. Fakat ne faydası var ki diğer israiliyat rivayetleri sırasında bu rivayet de eski kitaplarımıza girmiştir.

Ancak Şeyh-i Mübarek'imiz bu meseleyi jeoloji mütehassıslarını güzel ve doğru kabul etmeye mecbur edecek bir şekilde halletmiştir.

Şeyhimiz bir gün Mekke-i Mükerreme'de tavaf yaparken nazarına şekil ve kıyafeti yabancı olduğuna delâlet eden bir adam tesadüf eder. Yanına yaklaşır, kim olduğunu sorar.

O yabancı "Ben senin büyük atalarındanım" der.

Şeyh sorar:

Hangi asırda yaşıyordunuz?

Yabancı: 40 bin sene önce vefat etmiştim.

Şeyh: Kitaplar insanların babası Âdem'in 6 bin sene önce yaratıldığını haber veriyorlar.

Yabancı: Sen hangi Âdem'den bahsediyorsun? Bil ki, insanların babası olan Âdem'den önce daha 100 bin Âdem geçmiştir.

Şeyhimizin böyle ruhanî bir konuşmaya atfettiği tahminini yeni ilimlerin

keşifleri ve tahminleri tamamen tasvip etmektedir. Vakıa insanın üçüncü devirde bile yaşamış ve hatta *eski fil* (elepha antiquus) denilen şimdi türü ortadan kalkmış bir hayvanla çağdaş olduğuna delâlet eden kemiklere, muhtelif araştırmalar sırasında tesadüf edildiğinden, insanın yeryüzünde herhalde 100 bin sene önce de var olduğuna inanmak lazım geliyor. İşte bu keşif ve temyiz sebebiyle olmalıdır ki Şeyhimiz insan için "hâdistir (sonradan olma ve yaratılmadır) ama ezelî bir hâdistir" hükmünü vermiştir. Âlimlerin ittifakla reddettiği bir mesele de budur.

İnsanların yeryüzünde yalnız eski değil, daha 40 bin sene önce bile bir dine girdiklerine ve ahirete inandıklarına açıkça delâlet eden bazı emarelere paléontologie ilmine ait birtakım keşifler sırasında tesadüf edilmiştir. İnsanın güya maymundan azma olduğunu iddia edenlerden Haeckel'ın bu konudaki uzun mülahazalarını, jeoloji, paléontologie ve cenin ilmiyle ilgili en muteber ilmî delillere ve muhtelif yerlerde bulunan insan kafalarının muayenesinden çıkan neticelere dayanarak tenkit ve reddeden Elie de Sion, insanların o eski devrede bile bir dine girmiş olmasını, insanların maymundan neş'et ettiklerine dair olan rivayeti tenkit ettikten başka insanla diğer hayvanlar arasını ayıran duvarın pek eski devirde bile geçmesinin imkânsız olduğunu açıkça isbata yeterli sayıyor.

Mehmed Ali Aynî, *Şeyh-i Ekber'i Niçin Severim*, s. 47-53 (1341-1339).

III
BİZDEKİ TARİKATLAR

Papanın Katoliklere Sen Fransuva tarikatına girmelerini tavsiye ettiğini haber veren Cevdet Bey'in son makalesini okudum. Bu makalede başyazarınızın bilmünasebe bizim tarikatların mahiyeti ve konularına dair verdiği malumat dikkat çekicidir. Ancak bugüne kadar şeyhlerden biri çıkıp o makalenin bazı noktalarını açıklamalı, düzeltmeli ve aydınlatmalıydı. Fakat onlar tarafından henüz böyle bir teşebbüs görülmediğinden bu hususiaki araştırma ve görüşlerimizin özetini yazacağım.

Önce şurasını arzedeyim ki Müslümanlık aslında Allah ve Resûlünü tasdik etmekten ibaret olmakla beraber bu tasdik etme keyfiyeti sonradan bir muahede ile teyid edilmiştir. Şöyle ki, bu mukavele pek muhataralı ve tehlikeli bir günde Müslümanlarla Peygamberleri arasında aktedilmişti. Müslümanlar o gün Resûlüllah'ın elini tutarak kendilerinden ayrılmayacaklarına söz vermişlerdi. İşte onların bu samimi birliktelikleri kendilerini o tehlikeden kurtarmıştı. Binaenaleyh bir Müslümanın bugün, özü sözü ve fiili birbirine uygun ve düzgün, fazilet ve istikametle muttasıf ve muhabbet ve itimada layık bir zatı bulup onun huzurunda, o güne kadar işlemiş olduğu günahlardan sahihan tevbe ettiğine ve pişmanlık duyduğuna ve ondan itibaren kimseye fenalık etmeyeceğine, yalan söylemeyeceğine, kimsenin malını çalmayacağına, kimseyi öldürmeyeceğine, kısaca her türlü yasaklardan sakınacağına dair söz vermesi ve bu taahhüdüne Allah'ı ve Resûlüllah'ı ve büyük şeyhlerden birini şahit tutması, (Hz. Peygamber'in Müslümanlarla yaptığı) o birinci muahedeyi yenilemek ve tekit etmekten ibarettir.

İşte şeriatın bâtını olan tarikata girmek bu demektir. Yoksa tekkede oturup çorba içmek değildir. Ondan sonra o adamın bütün fiilleri ve hareketleri, o intisap ettiği zatın nezaretine ve murakabesine tâbi olur. Ben dünyada bundan müessir ve bundan etkili, feyizli ahlâkî zabıtanın mevcut olacağını zannetmiyorum. Yemen'de müşerref olduğum Şazelî şeyhlerinden Şeyh Hassan ile Harput'ta elini öptüğüm Halidiye şeyhlerinden Bedreddin Efendi hazretlerinin, müntesipleri üzerinde pek mühim engelleyici bir zabıta vazifesini ifa ettiklerini fiilen

gördüm. Bununla beraber bazı şeyhler bu vazifeyi ifa etmiyormuş, ediyormuş bu o kaidelerin ve müesseselerin kusuru değil, belki o şeyhlerin ehliyetsizliğinden doğmaktadır. Eğer o şeyhler, tarikat ruhunun icabından olduğu gibi irşada, ahlâkın güzelleştirilmesine, karşılıklı yardımlaşmaya, insanoğluna şefkata ve fertler arasında adalet ve muhabbetin teminine, aralarını telife ait vazifelerini ifa etmiş olsalardı, Cevdet Beyefendi'nin benimsediği ve arzuladığı neticeler ne kadar feyizli bir şekilde tahakkuk etmiş olurdu!..

Kısaca yine tekrar edeyim: Herhangi tarikat olursa olsun o muahede yenilenirken "ben dünyadan kaçacağım, yalnız bir lokma bir hırka ile yetineceğim" diye bir taahhütte bulunulmaz. Eğer öyle olsaydı; o cesametli, mamur ve çorbası bol âsitane, dergâh ve zaviyeleri kimler inşa ettirecekti? Hz. Süleyman (a.s.) sultanlıkla peygamberliği bir araya getirdiği gibi ehlullahın bazı büyükleri de servet sahibi idiler.

Gelelim şimdi Yakup Kadri Beyefendi'nin geçenlerde Kadıköy'de seyrettiği oyunlar hakkındaki görüşlerine: Muhterem Edib'de o kadar büyük ruhanî bir safa hâsıl eden bu oyunlar vesilesiyle derim ki:

Ey beyefendi! Farzediniz ki, Ayasofya câmiindesiniz, tepenizde elli metre yüksekliğinde muazzam ve muhteşem bir kubbe var, etrafınızı sanatın şah eserlerinden sayılan heybetli, gönül okşayan sütunlar sarmış, başınızın üzerindeki binlerce kandiller yanıyor, sağınızda, solunuzda, önünüzde, ardınızda sizin gibi pak ve temiz binlerce insan dizilmiş, hepiniz birden kıbleye yönelerek huşu içinde bekliyorsunuz. Derken ta önde bir adam bir kumanda ile sizi toptan kaldırıyor, biraz sonra ikinci bir kumanda ile yine hepiniz tam bir intizam ve ihtiramla eğilip o mağrur ve bülend alnınızı ubûdiyet ve mahviyet toprağına sürüyorsunuz. Bir müddet böyle mütevazi ve hakirce kaldıktan ve yalvardıktan sonra yine insanlık şeref ve haysiyetinize layık olacak tarzda irkilip kalkıyorsunuz. Acaba mutlak ve tam eşitliğe tâbi muazzam bir cemaatin "muayyen mekân ve zamanlarda" böyle düzgün ve muntazam hareketlerindeki kuvvet ve azametin ruh ve mânasını o Moskof efendinin size gösterdiği hareketlerle mukayese buyurur musunuz? Muntazam ve düzenli hareketlerin muayyen vakitlerde ve özellikle toplu olarak yapılmasındaki büyük medenî faydaları herkesten önce ve herkesten ziyade takdir buyuran Nebiyy-i Ekrem bu sebeple namazı bedenî ibadetlerin en önde geleni ve en mühimi olarak Allah tarafından emir buyurmuşlardır.

Kısaca tertipli bir usûl ve kaideye uyarak yapılan hareketlerin insanda ruhanî bir tesir yaptığını bilen büyük şeyhler de kurdukları tarikatlarda bu tür hareketleri iltizam etmişlerdir. Vakıa İstanbul'da zahir uleması "bunlar rakstır" diyerek şiddetle yasaklamaya kalkışmışlar, hatta tekkeleri yıkmaya karar vermişler. Ötekiler de "hayır bunlar raks değil, sema ve deverandır" demişler. Her iki taraf müteaddit kitaplar yazmışlar, fetvalar almışlar. Fakat isim kavgasından ne çıkar? İşin hakikati bence budur.

"Birçok kimselerle elele tutarak bir halka olmak, hep beraber dönmek, dönerken öne arkaya veya sağa sola doğru sallanmak ve bu hareketleri düzenli ve âhenkli kaidelere tatbik ederek ve bir şeyhin kumandasına uyarak ilâhî nağmeler işiterek yapmak lâhutî bir rakstır. Fakat raks lafzını meselâ efelerin oyunları gibi nefsanî oyunlara tahsis ettiğimizden ötekilerine sema ve deveran demişler".

Pekâla! İşte bu sema ve deveran esnasında hâsıl olan ruhanî safanın diğer hiçbir zevkle mukayese edilmesine cevaz yoktur. Gerçi saçları kokulu, bedeninin her tarafından sarhoşluk veren ve şehvet saçan kokular yayılan müstesna bir dilberin belinden sarılıp göğüs göğüse, sıcak, süslü ve aydınlık bir mecliste dönmenin, sıçramanın da pek büyük bir lezzet ve safa olduğuna şüphe yoktur. Fakat bu pek şeytanî ve cehennemi bir lezzettir. Çünkü bunun içinde kıskançlık, hırs, haset, kin, intikam, hile ve şeytanlık gibi insanı ezen, kemiren çeşit çeşit alçaklıklar vardır ve bunların arkasından nice nice şenaet ve rezaletler ve bazan hıyanetler vukubulmaktadır. Tabii frenkçe romanlarda bunların envaını görüyorsunuz. Fakat o bizim sema ve deveranlarımızda yalnız nezahet, yalnız safvet ve yalnız samimiyet ve lâhutîlik vardır. İnsanı yükselten, temizleyen öyle bir muhit içinde insan yalnız rahmaniyetin en yüksek ve lezzetli safalarıyla sermest olur.

Her gün sabahtan akşama kadar hayatın nice nice sadme ve imtihanlarına tesadüf ederek bazan kendinden de, dünyadan da bazen biçare insanların, öyle safa bahşeden ruhanî bir meclise gelip bir müddet kaldıktan sonra oradan ne kadar büyük bir cesaret ve ne kadar şevk ve ümit, kalp huzuru ve teselli ile çıkacağını tasavvur ediniz! Bizde tarikat ve tekke denince, hatıra mutlaka tembellik ve mutlaka başkalarının kesesinden kibarca geçinmek gibi şeyler geliyor. Halbuki hakikat bunun tamamen hilafınadır ve dervişlikte başkasından bir şey istemek kadar ayıp ve merdut bir şey yoktur. Binaenaleyh bu ifademde tabii suistimalleri ve kötü yorumları nazar-ı itibara almamış oluyorum. Ve bundan dolayı şu tarikat dünyasından ruhu büyük, azim ve iradesi büyük bir adamın yetişerek sönmüş emellere, donmuş kalplere yeni bir heyecan ve hararet üflemesini şiddetle temenni ederim.

Vaktiyle bazı pehlivanlar bir kılıç vuruşta koca bir atlıyı başındaki miğferi, arkasındaki zırhı ve altındaki atıyla beraber ikiye biçermiş. Bunu mübalağaya yormamalı. Zira birkaç sene önce Bağdat'ta vefat eden Dağıstanlı merhum mücahit Muhammed Fazıl Paşa da çengele asılmış üç dört koyunu bir kılıçla ikiye biçerdi. Ancak o kılıçla cılız ve dermansız bir adam bir ağaç dalı bile kesemez. Acaba onun bu muvaffakiyetsizliğini kılıcın demirinin kötü olduğuna veya ağızının körleştiğine mi yoracağız? Hâşâ, bu muvaffakiyetsizlik onu kullanan bilekteki aczdendir. O halde en geniş kuşatıcı bir daire olan Tarikat-ı Muhammediye ile onun içinde mahfuz bulunan diğer tarikatların hepsi insanlığın saadet ve selâmetini tekeffül eden kaideleri ve âdâbı ihtiva etmekle beraber onların feyzini çıkaracak ancak bizleriz.

Netice-i kelâm; ne Cevdet Bey'in tavsiye ettiği gibi yeni bir tarikat icat etmeye ve ne de Yakup Kadri Bey'in bahsettiği hareketlere imrenmeye lüzum var. Hemen biz elimizdeki nimetlerin hakkını vermeye aşkile teşebbüs edelim.

Mehmed Ali Aynî, *İntikad ve Mülahazalar*, s. 139-44 (1923).

IV
HİLAFET HAKKINDA BAZI UMUMÎ MALUMAT VE YENİ TÜRKİYE

Muhterem nebimiz Hz. Muhammed (s.a.) bekâ âlemine intikâl ettiği vakit yerine birinin acele seçilmesi lâzımdı. Bu hususta ashap arasında birçok münakaşa olmuştu. Nihayet Müslümanların riyasetine Ebu Bekir seçilmişti. Hz. Muhammed'i bu iş bittikten sonra defnetmişlerdi. Ebu Bekir'e evvela Allah'ın halifesi ismini vermek istemişlerdi. Fakat Allah her yerde hazır değil midir? Yoksa ölü müdür ki, yeryüzünde bir mümessili olsun? Bu itiraz üzerine Ebu Bekir, Resulün halifesi ismini almıştı. Ancak Müslümanlar üzerine böyle bir halife, veyahut Şiilerin kabul ettiği ıstılaha göre imam intihabı (seçimi) vacip midir? Bir reisleri olmasa olmaz mı?

Sünnî âlimler bu vaciptir diye düşündükleri halde Haricîler, hayır böyle bir reise ihtiyaç yoktur, öyle bir cemiyet teşkili mümkündür ki buna girmiş bulunan her fert kendi borçlu olduğu şeyleri bir reisin cebir ve tazyiki olmaksızın, kendi isteği ile yapar, diyorlardı. Bundan başka bu Haricîler imametin münhasıran Kureyş kabilesine mensup adamlardan seçilmesini kabul etmiyorlardı. Zamanımızda bile Mısır hukukçularından Şeyh Ali Abdürrezzak tarafından 1925'te neşrolunan *İslâm ve Hükümet Kaideleri* unvanlı eserde serdedilmiş olan mülâhazalara göre hilâfet müessesesinin ne şer'an ve ne aklen hiçbir esası yoktur. Yine bu müellifin fikrine göre, İslâm hâlisen dinî bir müessesedir. Nebiyy-i Ekrem, hiçbir zaman bir devlet (état) tesisini murad etmemiştir. Şu halde hilâfetin hiçbir hikmet-i vücudu yoktur, zira halife bu mevhum Müslüman état'sının reisinden başka bir şey değildir.[1]

Müslümanlar yalnız Kureyş kabilesinden ibaret değil ya. Acemler de Müslüman değil mi? Bundan başka, bazıları imamın yalnız Kureyş kabilesinden değil, Kureyşin Beni Haşim ailesinden olmasını da istiyorlardı. Fakat Beni

[1] *İslâm ve Kavâid-i Hükümet*, s. 39-80.

Haşimden kimler daha münasipti? Peygamberimizin vefatından (Haziran 632) sonra en yakın akrabası olarak Abbas ile diğer bir amcasının oğlu ve damadı Ali kalmıştı. "Ravendiye" adıyla meşhur olan fırka; halife, Abbas'ın oğullarından olsun, diyorlardı. Şiîler ise, imamet Ali'nin ve oğullarının hakkıdır diyorlardı. Bundan başka en mühim mesele halifeyi kimlerin intihap edeceği (seçeceği) idi ve reyler nasıl verilecekti. Ebu Bekir'i Ehl-i Sakife intihap etmişti; fakat Ömer'i, Ebu Bekir kendi yerine halife olarak göstermişti. Hani intihap? Ömer de yaralandığı vakit altı kişiyi seçerek onların içlerinden birinin halife olarak intihap edilmesini emretmişti. Bu şura dahi intihap işini kendisini hariç bırakmak şartiyle Abdurrahman b. Avf'a havale etmişti. O da üç gün düşündükten sonra Osman'ı hilafete intihap etmişti. Hani milletin intihabı? Nihayet üçüncü halife Osman şehit edildiği vakit ihtilâlciler onun yerine Ali'yi intihap etmişlerdi. Fakat Şam valisi Muaviye bu intihabı kabul etmeyerek Ali ile harbetmişti.

Bu sebeple Müslümanlar ondan itibaren iki büyük parçaya ayrılmıştı. Ali'nin şehadetinden ve oğlu Hasan'ın da altı ay sonra imameti Muaviye'ye mecburen terkinden sonra, Muaviye daha sağlığında oğlu Yezid'i veliaht olarak göstermişti. Şu halde hilafet ve imamet o günden itibaren irsî ve müstebit bir monarşiye dönmüştü. Emevîlerin bu saltanatını (661-749) deviren Abbasîlerin de hilâfetini evlad-ı Ali kabul ve tasdik etmemişti. Karmatîler dahi Abbasiyenin hilafetini meşru addetmemişlerdi. Hatta onuncu asr-ı milâdide Bağdat Abbasîleri gibi Mısır'daki Fatımîler, İspanya'daki Emevîler dahi halife namını taşıyorlardı.[2]

Abbasîler Bağdat'ta Türkistan'dan getirttikleri Türk kuvvetleri sayesinde idame-i mevcudiyet edebiliyorlardı. Fakat bu Türk kuvveti keyiflerine göre halifeleri iskat ve intihap ediyorlardı. 945 senesinde bu kuvvetin yerine geçen Âl-i Büveyh'e gelince bunların 1055 senesine kadar devam eden hükümetleri zamanında ise halifeler daha zelil bir mevkiye düşmüşlerdi. Zira kendi vezirlerini bile tayin iktidarından mahrum edilmişlerdi. Binaenaleyh evvelce Abbasîlere tabi olan geniş memleketleri fiilen tasarrufları altına geçirmiş olan Selçukiye sultanı Tuğrul Bey Bağdat'a girerek Âl-i Büveyh hükümetine nihayet verdiği vakit (1055), halifeler bu Türk beyini bir kurtarıcı saymışlardı. Tuğrul Bey samimi bir Sünnî Müslüman olduğundan halifelerin manevî selâhiyetlerine ilişmemişti. Halifeler işte bu Selçukî Türklerin himayesi altında biraz can bulmuşlardı. Bununla beraber, Mısır çoktanberi Bağdat halifesiyle alâkasını kesmişti. Yukarıda söylendiği gibi orada bir hilafet-i Fatımiye teessüs etmişti. Bununla beraber hilafet-i Fatımiyenin teşekkülünden çok evvel Mısır, Bağdat'ı tanımamaya başlamıştı. Halife-i Abbasî Mûtez zamanında Mısır'a Tolunoğlu Ahmed vali olarak gönderilmişti (868). Bu Türk beyi halife Muvaffak zamanında Bağdat'tan büsbütün alâkasını kesmiş ve yalnız nezaketen Cuma hutbesinde halifenin ismini

[2] Barthold, *Le Calife et le Sultan*, s. 398.

okutmuşsa da sonra bunu da devlet kaldırmıştı. Mısır Tolunoğullarından sonra Ahşid Bey'e geçmişti. Bu da bir Türk idi. Mısır ondan bir müddet sonra Fatımîlere geçmişti (973).

Bağdat'taki Abbasiye hilafetini 1258 senesinde Bağdat'ı zapteden Moğol hanı Hülagu ilga ve halife Müsta'sım'ı bütün ailesi efradile beraber ifna (yok) etmişti. Bu katilden yalnız Müsta'sım'ın küçük oğlu kurtulabilmişti. Nihayet, Mısır kölemenlerinden sultan Baybars (1260-1277) zamanında Hâkim isminde birisi Mısır'a gelerek kendisinin Abasîoğullarından olduğunu iddia etmiş olduğundan Baybars onu halife ilân eylemişti. Esasen Haremeyn ahalisi daha evvel Baybars'ın metbuiyet ve hâkimiyetini kabul etmiş olduğundan Baybars bu hareketini kendi siyasetine muvafık bulmuştu. Bununla beraber Mısır'daki halifelerin hiçbir nüfuz ve ehemmiyeti yoktu. Mısır meskukâtında isimleri yazılı olmadığı gibi Haremeyn-i şerifeynde okunan hutbeler yalnız Mısır sultanı namına okunuyordu. Şu halde Mısır'daki bu hilafet mânasız bir isimden ibaretti.

Birinci Selim (Yavuz Selim) Mısır'ı fethettiği vakit (23 Kanunusani 1517) Mısır'a tabi olan Haremeyn de Selim'e arz-ı itaat etmek üzere Şerif Ebü'l-Berekat'ın oğlu Cemaleddin Kahire'ye gelip Harem-i şerifin anahtarlarını ve daha bazı emanat-ı mübarekeyi Selim'e teslim eylemişti. Mısır'daki halife Mütevekkil'e gelince bunu Selim birlikte İstanbul'a getirmişti (2 Haziran 1517). Fakat böyle bir imam neyi hamildi ki Selim'e bırakabilsindi? Onun güya Ayasofya camiinde hilafeti Selim'e devrettiğine dair söylenen hikâye Barthold'un tahkikatına göre müteahhirin tarafından tasni' edilmiştir (uydurulmuştur).[3]

Filhakika Osmanlı padişahını bu fütuhatı sebebiyle merkezi Asya ile İran'ın Sünnî ahalisi İmamu'l-müslimîn olarak tanıdıklarından o hiçbir kimsenin tasdik ve takdisine muhtaç değildi. Ancak ister Haremeyn ahalisinin metbu tanıması ve Kâbe'nin anahtarını Şerifin kendisine teslim eylemesi, ister Mütevekkilin hilafetini terketmesi suretiyle olsun İmamu'l-müslimîn addolunan Osmanlı sultanlarının 33'üncüsü V. Mehmed Reşad'ı harb-i umumide Araplar tanımaktan istinkâf etmişlerdi. Mekke Emiri Şerif Hüseyin b. Ali, ona isyan eylemişti. Bu Kureyşî Emir 1916 senesi Haziran ve Teşrinisanide yalnız Araplara değil bütün İslâm âlemine hitaben neşrettiği iki beyannâmesiyle gaddar Türklerden intikam alınmasını tavsiye etmişti. Yine bu şerif kendisini Hicaz kiralı ilân ettikten sonra ısdar ettiği 5 Mart 1917, 10 Cümadelulâ 1935 tarihli beyannamesinin sonunda Türkiye'deki Müslümanlar ile ordu, Türk hükümetini devirmek için isyan etmezlerse halifenin ismi hutbelerde badema okunmayacağını makam-ı tehdidde ihtar etmişdi. Hüseyin b. Ali'nin bu gülünç tehdidine karşı münasip vakti gelince Atatürk'ün hilâfeti ilga kararını vermesi ne parlak bir cevap olmuştu! (1924).

[3] Bu rivayeti kaynak göstermeksizin ilk nakleden Doson'dur (Barthold, s. 384). Prof. Arnold, tahkikatında bu rivayetin aslının olmadığını göstermiştir: *The Caliphate*, I, 138, 139.

Hem emperyalist olmayan ve kendi millî hudutları içinde bir sulh ve medeniyet unsuru olmak üzere yaşamaya azmetmiş olan yeni Türkiye için İrak'ı, Suriye'yi, Filistin'i, Mısır'ı, Arabistan'ı ve bahusus Hicaz'ı, terkettikten sonra İstanbul'da halife namına birini saklaması pek mânasız bir hareket olurdu. Mehmed Reşad güya bütün Müslümanların halifesi olduğu için yeryüzündeki Müslümanları mukaddes cihada çağırmıştı. Fakat İngiliz ve Fransız zabitlerinin kumandası altında o halifeye karşı gelip harbeden yine o Müslümanlar değil miydi? İşte bütün bu düşüncelere ve memleketin yüksek menfaatlerine binaen Millet Meclisi 3 Mart 1924'de isdar ettiği bir kanun ile hilafeti ilga etmiş ve Âl-i Osmanın bekayasını vatan hududu dışarısına çıkarmıştır.

Yeni Türkiye Bir Cumhuriyettir

Artık Büyük Millet Meclisi hükümetine hakikî ismini vermek sırası gelmişti. Millet meclisinde bu hususta geçen müzakereler neticesinde ittifakla kabul edilen bir kanun ile (29, 30 Birinci teşrin 1923) 23 Nisan 1920'den beri fiilen mevcut olan Türkiye Cumhuriyeti, hukukî şekline göre de teşkil edilmiştir. Bunun üzerine memleketin her tarafında gece yarısından sonra yüz bir pare top ile halkın fevkalâde taşkın sevinçleri içinde bu kanun ilân edildi.

Yeni Türkiye'nin Merkezi Ankara'dır

Osmanlı saltanatı Bizans'a varis olmuştu. Bunun üzerine bu saltanatın payitahtı tabii İstanbul'a nakledilmişti. Burası Dersaadet, Deraliyye, Darülhilâfetilaliyye idi. Buna rağmen eski Osmanlı padişahları orada uzun müddet oturmak istememişlerdi. Galiba havasının sinirleri gevşettiğini hissetmişlerdi. Onlar at üstünde ve orduların önünde gitmeyi tercih ederlerdi. Sonra gelenler ise Topkapı Sarayı'nda küçük bir oda içinde senelerce mahpus kaldıktan ve harici dünya ile alâkası kesildikten sonra taht-ı saltanata çıktıklarından İstanbul'un surları haricine bile çıkmak istemezlerdi. Yeni Türkiye pek derin muhakemelerden sonra kendisine yeni bir merkez bulmuştur: Ankara.

Yeni Türkiye'nin ne olduğunu ve yeni Türklerin ne yaptıklarını ve ne yapabileceklerini takdir için bir kerre Ankara'yı görmek lazımdır.

Yeni Türkiye'de Aile Hukuku Takviye ve Birkaç Kadınla Evlenmek İlga Edilmiştir

Eski Osmanlı Türkiyesi'nde bir erkek hiçbir ciddi sebep olmaksızın ani bir infial veya bedmestlik sâikasiyle karısını hemen bir sözle tatlik edebilirdi (boşayabilirdi). Bir erkeğin senelerce beraber yaşadığı ve evlât yetiştirdiği eşini evinden kovabilmesinden kolay bir şey yoktu. Vakıa İslâm dini böyle sebebsiz talakları hoş görmedikten başka takbih ediyordu (çirkin buluyordu)[4] fakat bu emirlere riayet edenler pek azdı. Bundan başka bir erkek dört kadınla evlenebilirdi. Fakat bunların birkaçını veya hepsini boşayarak isterse diğer dört kadınla daha teehhül etmesi de mümkündü. Odalıklar için de had yoktu.[5] Bu şerait Osmanlı hey'et-i ictimaiyesinde ailenin devam ve istikrarına mani olan kuvvetli bir sebep idi. Yeni Türkiye'de yeni hukukî esaslara göre tatbik mevkiine konulan kanunlar birkaç kadınla evlenmek usûlünü kaldırmakla beraber, talâkı da behemehal bir mahkemenin kararına talik etmiştir.

Yeni Türkiye'de Kadınlar Hayata Teşrik (Ortak) Edilmiştir

Osmanlı saltanatı zamanında dünyanın en güzel ırklarına mensup yüzlerce cariye sarayda sultanların hizmetlerinde bulunurdu. Bunlardan hangisinin çocuğu olursa o cariye haseki namını alırdı. Çocuk ileride saltanat makamına geçerse validesi sultan unvanını alırdı. Saray haricindeki konaklarda dahi büyüklerin ve zenginlerin nikâhlı haremlerinden mâda müteaddit cariyeleri ve odalıkları bulunurdu. Bu kadınlar harem dairelerinde şiddetli bir nezaret altında yaşarlardı. Sokağa çıkmaları ve seyir yerlerine gidebilmeleri birçok kaidelere tabi idi. Herhalde erkeklerle ihtilatları (beraber bulunmaları) katiyyen caiz değildi. Bu şerait altında kadınların hayata iştirak edebilmelerine imkân yoktu. Yeni Türkiye'de kadınlara hürriyetleri tamamen bahşedilmiştir. Bugün kadından hâkimlerimiz, avukatlarımız, hekimlerimiz, kimyagerlerimiz, mühendis ve mimarlarımız, gazetecilerimiz vardır. Bunlar istedikleri gibi çalışmakta ve erkek meslektaşlarından hiçbir veçhile geri kalmamaktadırlar.

Rütbe, Nişan, Madalya, Üniforma

Osmanlı saltanatında rütbe, nişan ve madalyanın envaı vardı. Rütbe sahiple-

[4] Hacı Zihni, *Münakehat ve Müfarekat*, s. 127.

[5] *a.g.e.*, s. 34 "Dört zevcesi ve bir cariyesi var iken bir cariye daha iştira etmek isteyenleri levmeden kimsenin küfründen korkulur".

ri resmî ve bayram günlerinde sırmalı elbise giyerlerdi. Abdülhamid zamanında bu rütbeler ve nişanlar bir veçhile liyakat ve istihkakı olmayanlara da mebzulen verilmeye başlandığından iğrenç ve gülünç bir hale gelmişti. Bu sebeple 1908'de Türkiye'de meşrutiyet-i idare ilân edildiği vakit efkâr-ı umumiyede bu rütbeler aleyhinde bir galeyan vukua gelmişti. Bunun tesiriyle artık rütbe tevcihinden vazgeçilmiş ve evvelce rütbe alanlar da bunlara mahsus üniformaları giymemeye karar vermişti. Fakat nişan verilmesi yine devam etmişti. Ve nihayet İttihad ve Terakki vükelası, vükelalığa mahsus bir de üniforma icad etmişti. Yeni Türkiye bunları suret-i kafiyede kaldırmıştır. Şimdiki Türkiye'de bir istiklâl madalyası vardır ki yalnız Millî Mücadele senelerinde vatana mümtaz hizmetleri geçenlere verilmiştir.

Yeni Türkiye'de Lâyiklik

Osmanlı saltanatı zamanında gerek devletin umumî ve siyaset idaresinde, gerek halkın hususî hayatında hâkim olan, din idi. Harp ve sulh için mutlaka cihet-i şeriyeden fetva alınırdı. Herhangi işe ait olursa olsun bir nizam yapılacağı vakit mutlaka dinî kaidelere bina ve tatbik edilmesine itina olunurdu. Şayet buna imkân yoksa hocalar bütün zekâvetlerini sarfederek bu mutabakatı şeklen olsun muhafaza yolunu bularak bu suretle güya vicdanlarını teskin ederlerdi. Faiz şer'an suret-i kafiyede memnu olduğu halde bu faizi almak için ne çapraşık tedbirler icat etmişlerdi. Türk milleti hocaların bu bârid ve mânasız taassuplarından çok zarar görmüştür. Ananeyi ve göreneği muhafaza gayreti bizi hakikaten birçok ıslahatı vakit ve zamanile kabulden men etmişti. Bir matbaa açılması bile o vakit fetva makamında bulunan Abdullah Efendi'nin yalnız lügat, tarih, tıp, heyet, coğrafya gibi ilimlere ait kitapların basılması caiz olduğuna dair fetva vermesi sayesinde mümkün olmuştu. Yani teassup saikasiyle yalnız fıkıh, tefsir, hadis gibi dine âit kitapların basılmasını caiz görmemişler. Daha düne kadar fotoğrafını çıkarmaktan imtina eden adamlar içimizden eksik değildi. 1839'da ilân olunan Tanzimat-ı hayriye pek korkak idi. Yapılacak yeni kanunların hep şeriata tatbik olunacağından bahsediyordu. Bunun ilânından uzun seneler geçtiği halde ulemanın zihniyeti hâla değişmemişti. İstanbul'da 1878 senesinde bir Mekteb-i Hukuk açılmıştı. Burada Roma hukuku da okunacaktı. Bunu haber alan ulemadan ve hattâ terakkî taraftarlarından Haydar Efendi, o vaktin sadrâzamı Said Paşa'ya gidip şikâyetle ref'ini (kaldırılmasını) talep etmişti. Fakat Said Paşa'nın kendisi de o hoca kadar dinî ilimlere vakıf olduğundan ona "Molla Hüsrev'in[6] ulema ellerinde mütedavil olan *Mirkat* ve *Mir'at*'ı Roma usûl hukukuna mutabakat etmiyor mu?", diye sorarak o itirazı geçiştirmiştir. Buna rağmen Said

[6] Tokat civarında oturan Varsak adıyla meşhur Türkmenlerden, pek büyük bir hukuk âlimidir (öl. 886 / 1481).

Paşa'nın azlinden sonra o ders yine programdan çıkarılmıştı.[7]

Hocaların terakkî taraftarları bu zihniyette olursa diğerlerinin nasıl düşünecekleri takdir olunabilir. Bunun için yeni doğan Türkiye devletinde dini dünyadan ayırmak bir zaruret halini almıştı. Bunun üzerine 3 Mart 1924 tarihli kanun ile Türkiye sécülariser[8] edildi. Bu suretle Şer'iye ve Evkaf idaresi ilga edilmiş ve medreseler kapanarak tedrisat tevhit edilmiştir. Onlardan Şeriye Vekâleti yerine Diyanet İşleri Riyaseti adı altında teşkil olunan bir daire Başvekâlet'e bağlanmış ve yine oraya bağlı olmak üzere ayrıca bir Vakıflar Umum Müdürlüğü kurulmuştur.

Yeni Türkiye'de Türk Vatandaşlığı

Osmanlı saltanatında bir Nakibuleşraf memuriyeti vardı. Bu memuriyetin vazifesi kendilerinin şerif ve seyyid olduklarını söyleyen zatların sicillerini yapmak ve muhafaza etmekti. Bu sicillerde mukayyet (kayıtlı) olan kimseler mümtazdı, haklarında istisnaî muameleler yapılırdı. Bundan başka memleketin her tarafında bu şerif ve seyyidlerden mâda emir, şeyh, dede, baba... gibi unvanlar hamilleri için bir imtiyaz ve menfaat bahşederdi. Yeni Türkiye'de böyle lakaplar büsbütün kaldırılmış ve efrad-ı millet için Türk vatandaşı olmaktan büyük bir şeref unvanı tanınmamıştır.

Yeni Türkiye'nin Milliyetçiliği

II. Abdülhamid zamanında sansürler gazetelerde ve kitaplarda *vatan*, *millet* ve *terakkî* kelimelerine tesadüf ederlerse bunları kemal-i dikkatle çıkarırlardı. Şayet bu kelimeler dikkatsizlikle gazete, mecmua ve kitaplarda intişar etmiş bulunursa hem sansür ve hem muharrir için şiddetli cezaları davet ederdi. Binaenaleyh o devirde milliyetçilik hatıra bile gelemezdi. 1908 senesinde Kanun-ı Esasi'nin ilânı matbuata hürriyetini temin edince bu kelimeler mebzulen istimale başlanmıştı. Bahusus, Rum, Ermeni, Arap, Arnavut unsurlarının milliyetçilik faaliyeti herkesin gözüne çarpacak kadar şiddetlenmişti. Bu hareket ve ceryanlara karşı asıl mülkün sahibi olan Türkler ne yapacaktı? Türk münevverlerinin bazıları Turan ittihadını (Pantürkizm) düşünüyordu. O zaman hükümet iktidarını ellerinde bulunduran İttihat ve Terakki ricali bu hususta sarih ve samimi bir siyaset takip edememişlerdi. Harb-ı umumî neticesinde muhtelif unsurlar bizden ayrıldıktan sonra artık açık bir meslek takibi zaruret halini almıştı. Türk milleti-

[7] Said Paşa, *Hatırat*, I, 173.

[8] *Sécülariser*: Fransızca olan bu kelimenin mânası, kiliseye bağlı olan bir şeyi veya adamı dünyevî yapmak demektir.

nin büyük müncisi Atatürk bu yolu bütün vatandaşlarına göstermiştir. Biz şimdi apaçık milliyetçiyiz. Bizim milliyetçiliğimiz şimdi;

> "Siyasî, iktisadî, harsî bir devlet sistemi halini almıştır. Türk milliyetçiliğine göre, Türk milleti büyük insanlar ailesinin yüksek şerefli bir uzvudur. Bu itibarla bütün insanlığı sever ve millî haysiyet ve menfaatlerine ilişilmedikçe başka milletlere karşı düşmanlık beslemez ve telkin etmez". "Türk milliyetçiliği bütün muasır milletlerle bu âhenkte yürümekle beraber Türk ictimaî heyetinin hususî seciyesini ve başka başka müstakil hüviyetini mahfuz tutmayı esas sayar. Bu itibarla millî olmayan cereyanların memlekete girmesini ve yayılmasını istemez".
> "Bizim milliyetçiliğimiz, gerek müstakil, gerek başka devletlerin tebeası halinde yaşayan bütün Türkleri hangi dinden olursa olsunlar candan sevmekle, onların refah ve inkişafını candan dilemekle beraber kendisine siyasî iştigal hududu olarak Türkiye Cumhuriyeti hududunu kabul etmiştir".[9]

Atatürk'ün Büyük Bir Hizmeti

Türkler arasında Türk milliyetçiliğini uyandırmak ve bu duyguyu kuvvetlendirmek için onlara Türkün şerefli mazisini, dünya medeniyetine yaptıkları hizmetleri göstermek ve isbat etmek lâzımdı. Bu, son derece mühim ve fakat aynı zamanda pek müşkil bir işti. Çünkü asırlarca müddet Türkün gayrı unsurların korkunç bir propagandası her tarafta Türklere karşı derin bir nefret ve kin duygusunu yaymıştı: Türk kurt gibi imiş...[10] Türkte şefkat olmazmış; Türk kan dökermiş. Türk zalim imiş. Türk cahil imiş, Türk kaba imiş, Türkün aklı azmış, bundan dolayı Türkü öldürmeli imiş, hatta bir adam babası Türk ise onu bile öldürmeli imiş. Ve daha bilmem neler? Çünkü İslâmın Nebisi Hz. Muhammed bile "Uktulü 't-Türke ve lev kâne ebâk", yani "Türkü öldür, baban da olsa," demiş. Fakat İslâm dinini dünyaya yaymak ve onu düşmanlarına karşı korumak için son derece fedakârlıkla hizmet edeceğini nübüvveti sebebile bilmesi icabeden Resûl-i Ekrem'in ağzından öyle bir söz nasıl çıkabilirdi? Bu bedahete rağmen Türkün şehamet, hamaset ve faziletini çekemeyen başka unsurlar meşum propagandaları için utanmadan Nebiyy-i Zişan'a da iftiraya cüret etmişlerdi. Nitekim İslâmın büyük din alimlerinden Aliyyü'l-Karî, "Türkü zem hakkında hiçbir hadis sahih değildir", demişti.[11] Bununla beraber o hezeyanlara yalnız Arapça ve Farsça kitaplarda değil bütün Yunanca, Sırpça, Bulgarca, Macarca, Fransızca... kitaplarda bol bol tesadüf olunuyor. Çünkü Hıristiyan milletlerde ayrıca din gayretiyle Müslüman Türklere karşı şiddetli bir adavet (düşmanlık) vardı. Bu duyguyu papalar hiç durmaksızın körüklüyordu. Bunun içindir ki Türk donanmasının Lepanntede 1571

[9] *Tarih*, IV, 182.

[10] Şeyh Sadi, *Gülistan*'ın baş tarafında öyle söylüyor.

[11] İzmirli İsmail Hakkı, *Siyer-i Celile-i Nebeviye*, s. 153.

senesinde bozguna uğradığını işittiği vakit, Fransa kralı 9'uncu Şarl o sırada Osmanlı padişahıyla da resmen dost geçindiği halde Paris'te Hıristiyanların o zaferinden dolayı kilisede bir Te Deum yani teşekkür duası terennüm ettirmişti. Yabancı dilleri bir tarafa bırakalım maalesef kendi dilimizde bile bu alçakça propagandayı görüyoruz. Kadimî adlı alçak bir şairin şu iğrenç manzumesini sabredip okuyalım:

Devr idelden beri şâhım eflâk
Zem olur âlem içinde etrâk
Vermemiş Türke Hüda hiç idrâk
Akl-ı evvel de olursa bi bâk
Uktülü't-Türke ve lev kâne ebâk

Dedi ol Kân-i kerem Şâh-ı celâl
Türkü katleyleyiniz kanı helâl
Daim oldu buların işi dalâl
Cümlesinden bunu ahzeyle misâl
Uktülü't-Türke ve lev kâne ebâk

Türk eğer ilimde olsa deryâ
Müfti olup verir ise fetvâ
Hemnişin olma bularla katâ
Bu kelâm içre muhassal câna
Uktülü't-Türke ve lev kâne ebâk

Türkü zannetme kim ola âdem
Türk ile durma oturma bir dem
Şeker alsa eline Türk ola sem
Ser-i etrâki kesüb hiç yeme gam
Uktülü't-Türke ve lev kâne ebâk

Ey *Kadimî* Türke hiç olma yakın[12]
Sözleri olur ise dürr ü semin
Zînhar olma sakın Türke yakın
Kes başın, kanını dök, çekme gamın
Uktülü't-Türke ve lev kâne ebâk

Bu ne husumet! Bu ne melanet! Bununla beraber o menhusun da Türkün ekmeğini yiyerek yetişmiş olduğu, bulunduğu memuriyetten belli. Fakat öyle nankörler yalnız o değildi. Osmanlı saltanatı zamanında iktidar mevkiine çıkmış olanların birçoğunda dahi Türkü aşağı ve kendi mensup olduğu ırkı yüksek görmek gibi şaibelere ben hayatımda birçok defalar şahid olmuştum. İstanbul'daki

[12] Kadimî Hafız Hamdi Çelebi, Divan-ı Hümayun kâtiplerinden olup, h. 905'te ölmüştür: *Sicill-i Osmanî*.

devlet adamlarının çoğu Türk kelimesini Anadolu'daki köy halkı için kullanırlar ve kendilerini Osmanlı sayarlardı. Şu halde Türkün tarihteki pek şerefli mazisini ve büyüklüğünü bütün dünyaya bağırarak söylemek ve bunu tasdik ettirmek için herkesin kılıcı önünde eğildiği ve yüksek zekâ ve dehası önünde ezildiği bir adamın bu işe bütün gayret ve hatta hayatını vakfeylemesi lâzımdı. İşte Atatürk bu işi üzerine almıştı. Onun bu hususdaki çalışmasının ilk semeresi kendi kurduğu Türk Tarih Kurumu vasıtasiyle çıkarttığı *Tarih* kitabıdır. 1937 senesinde yine o Dolmabahçe Sarayı'nda açtırdığı tarih sergisinde Türklerin medeniyete yaptıkları büyük hizmetlerin en canlı ve kat'î hüccetlerini bütün dünyaya göstermişti. Bunun içindir ki Atatürk'ün yeni Türkiye'de yapmaya muvaffak olduğu inkilâptan dolayı Avrupa dillerinde neşredilen yeni kitaplarda Türklerin yüksek kabiliyetleri artık mecburen itiraf edilmektedir.

Yeni Türkiye'de Ecnebi İmtiyazları Kaldırılmıştır

Fatih Sultan Mehmed II, İstanbul'u aldığı vakit Cenevizlerin Galata'daki müesses idarelerini resmen tanımamakla beraber onların kendi hallerinde yaşamalarına müsaade etmiş, fakat eski Bizans mukavelelerini hükmen iskat etmişti. Bununla beraber, bazı hususlarda imtiyazların fiilen devamına, meselâ bir dava zuhurunda konsolosların bulunmasına ilişmemişti. Yavuz Selim de Mısır'ı fethettiği vakit oradaki imtiyazları tasdik etmişti. Fakat bunların hiçbiri imtiyaz verilmesi şeklinde değildi. Ecnebilere asıl imtiyazları Kanunî Sultan Süleyman vermişti. H. 934 senesinde Fransa kralı birinci François'ya bir ferman verilmiş idi. İşte ilk kapitülâsyon bu idi. Selim II, dokuzuncu Şarl'a ikinci kapitülâsyonu, Murad III, dahi üçüncü Henri'ye üçüncüsünü vermişti. Nihayet Napolyon'a verilen sekizinci kapitülâsyon, Fransız kavmine en ziyade mazhar-ı müsade millet muamelesi temin etmişti. Bununla beraber, bu imtiyazlar yalnız Fransızlara inhisar etmemişti, diğer milletler de bu imtiyazları almışlardı.

Mürur-ı zamanla, bu imtiyazatın memleketin siyasî, idarî, adlî haklarını nasıl rahnedar ettiği, ticaret ve sanayiinin mahvına nasıl sebebiyet verdiği tamamen tebeyyün ettiğinden Tanzimat-ı hayriyeden itibaren bunlar kaldırmaya çalışıldı. Bu hususta Mustafa Reşid Paşa'nın himmetiyle devletlerle yeni ticaret muahedeleri yapılarak bu vasıta ile kapitülâsyonların ticarete ait müşevveş ve mühim maddeleri izale edildi. 1856 senesinde münakid Paris muahedesi Osmanlı Devleti'nin Avrupa hukuk-ı umumiyesi kaidelerinden istifade edeceğini kabul ettiği halde kapitülâsyonların ilgasına muvafakat edilmedi. Bununla beraber, yeniden akdolunan ticaret muahedeleriyle ecnebi imtiyazlarının ticaret ve seyr-i sefaine müteallik ahkâmı kaldırılmıştı. O esnada Tabiiyet Kanunu da neşredilerek şuna verilen mahmiyet beratlarından mütevellit suistimallere de nihayet verilmişti. Ancak kapitülâsyonların en muzır hükümleri yine bâki idi. Bu sebeple Osmanlı

meşrutiyeti idaresi de bu imtiyazları kaldırmak için epeyce çalışmıştı. Fakat hiçbir şeye muvaffak olamamıştı.

Nihayet 1914'te başlayan harb-i umumî içinde İttihat ve Terakki hükümeti kapitülâsyonları ilga ettiğini 27 Ağustos / 8 Eylül 1914 nota ile devletlere bildirmişti. Fakat garibtir ki Almanya ile Avusturya-Macaristan devletleri dahi bizimle müttefik oldukları halde, muharip oldukları diğer devletlerle birlikte Babıâlinin bu kararını protesto etmişlerdi. Bununla beraber itilâf devletleri bitaraf kaldığımız halde kapitülâsyonların iktisadî kısmını ve eğer ecnebilerin hukukunu mütekeffil yeni kanunlar yapılırsa adlî kısmını da ilgaya hazır olduklarını Babıâliye bildirmişlerdi. Fakat İttihat ve Terakki hükümeti kararında sebat ile ecnebi postalarını kapatmış, Karantine meclisindeki ecnebî azaya yol vermiş, ecnebî mektepler Maarif Nezareti'nin teftişi altına konulmuştu. Nihayet bu ilga kararı bizim harb-ı umumiye iştirakimizden sonra Berlin'de 21 Kânunusani 1917'de imza ve tasdik edilmişti. Bu imza aynı günde düvel-i itilâfiye tarafından neşredilmiş olan bir notaya cevap makamında telâkki edilmişti. İtilâf devletleri bu notasında, "harp gayelerinden birisi Osmanlı saltanatını Avrupa'dan dışarı atmak" olduğunu cihana ilân etmişlerdi. Şunu da burada haber verelim ki Berlin'de Almanlara o ilga kararını kabul ettirmek için bir seneden ziyade süren müzakereler ile konsolosluk, istirdad-ı mücrimin, ikamet, adlî himaye gibi... on mukavele akd ve teatisi icab etmişti.

Bundan başka Devlet-i Osmaniye'nin Berlin ve Viyana'daki sefirleri Almanya ve Avusturya hariciye nezaretlerine tebliğ ettikleri 1 Teşrin-i sani 1916 tarihli nota ile 30 Mart 1856 tarihli Paris ve 13 Temmuz 1878 tarihli Berlin muahedelerini de hükümsüz addettiklerini bildirmişlerdi.[13]

Harb-i umuminin neticesine göre Osmanlı saltanatı parçalanmış ve Osmanlı padişahı yukarıda söylediğimiz gibi Sèvres muahedesinden başka İngiliz mandasını da kabul etmişti. Şu halde kapitülâsyonların ilga kararı kendiliğinden hükümsüz kalmış ve Osmanlı ricalinden hiçbir kimse bir daha ağzına bu sözü alamamıştı.

Ancak Atatürk Mustafa Kemal'in kumanda ettiği Türk ordusunun ibraz ettiği muzafferiyetler itilâf devletlerini Mudanya anlaşmasını imzalamaya mecbur ettikten sonradır ki Lozan'da akdolunan konferansta Atatürk'ün en şanlı çalışma arkadaşı İsmet İnönü devletlere kapitülâsyonların ilgasını suret-i kafiyede kabul ettirmiştir. İşte bu sayededir ki yeni Türkiye şimdi malî, iktisadî ve adlî istiklâlini ibraz etmiştir.

[13] Déclaré nuls et non avenus les traités de Paris et de Berlin.

Türkçemizi Millîleştirmek Meselesi

Osmanlı Devleti zamanında dilimiz Osmanlıca idi. Bu dil Türkçe, Arapça ve Farsçadan yapılmıştı. Cevdet Paşa merhum bu Osmanlıcayı şöyle tarif ediyordu:

> "Zevk-i belagat ile halavetyah-ı hakikat olan üdebaya vâzıh ve ayandır ki asıl lisan-ı Osmanî Türkçe olduğu halde Arabî ve Farisî ile mahlut ve memzuç bir lisan-ı letafet-resandır. Güya derzhane-i maânide tarz-ı Arap üzere biçilmiş ve usûl-i Farisî üzere dikilmiş olan dibây-i Türkiye bürünmüş bir şahed-i şirin-eda-yı bediü'l-beyandır".[14]

Yani Paşa demek istiyordu ki Türkçe tatlı ve güzel bir dildir. Fakat bu dil güzel bir kız gibidir, edası ve konuşması pek sevimli olan bu güzelin arkasındaki elbisenin güzel kumaşı Türk kumaşıdır. Ancak bu kumaş Arap modasına göre biçilmiş ve Acem usûlüne göre dikilmiştir. Şu halde grameri ve sentaksı ve cümle inşası birbirine uymayan bu üç dilden yeni bir dil uydurmaya çalışmışlardı. Biz bu yapma dili öğrenmek için senelerce Arapça ve Farsça okumaya mecbur olduk. Böyle iken yine istediğimiz gibi öğrenemedik. O devirde bir insanın en büyük meziyyet nişanesi düzgün ve doğru yazması ve iyi kitabet sahibi olması idi. Çünkü meramını kalemle anlatmak o kadar güçtü. Velhasıl bugün Veysî, Nergisî, Okçuzâde gibi eski ediplerimizin kitaplarını okuyup anlamak bizim için pek müşküldür. Meselâ Nergisî'nin *Nihalistan* adlı kitabının dibacesinde ki şu: "Hame-i hamame-i mevzun terane-i dilkeş âvaz-ı marifet-perdâz" gibi bir ibaresinden, "kalem" demek istediğini anlamak ne kadar zordur! Nergisî'nin vehmine göre kalem güvercine benzermiş. Kalemin işlerken çıkardığı sesler dahi güvercinin nağmesini andırırmış. Kalemin bu cızırtıları insanın kalbine ferahlık verirmiş. Hem bu kalem marifet-perdâz imiş. Bilmem ki böyle sunî ve câ'lî bir lisana şimdi dünyanın neresinde tesadüf olunur?..

Bu şekilde yazılmış kitapları Araplar anlayamaz. Acemler anlayamaz, Türklere gelince bunlar da esefle söylerim ki hiç anlayamaz.[15] Velhasıl eslaf dilimizi tabiilikten tamamen çıkarmışlardı. Bundan başka büyük ve küçük ediplerimiz dahi tamamen Acem ediplerini taklit için âdeta yarışa çıkmışlardı. O zaman bu taklitçi şairlerimizin yazdıkları şiirler için Namık Kemal'in şu mütalaası ne kadar doğrudur:

> "Ekser şairlerimizin beyit ve mısraları arasında olan mâna televvünü parça bohçalarındaki renk televvününden ziyadedir. Divanlarımızdan biri mütalaa olunurken

[14] Recaizâde Ekrem, *Talim-i Edebiyat*, s. 9.

[15] Namık Kemâl: "Okumak bilenlerin ekseri edebiyat denilen âsârı dinlerken başka lisanda yazılmış bir dua zanniyle âminhan olur. Sade denilen yazıların ise silsile-i irtibatı arasında mâna aramak emvac-ı mütetabia içinde dalgıçlıkla sedef avlamak kadar müşküldür".

insan muhtevi olduğu hayalâtı zihninde tecessüm ettirse; etrafını mâden elli, deniz gönüllü, ayağını zuhalin tepesine basmış, hançerini mirrihin göğsüne saplamış memduhlar, feleği tersine çevirmiş de kadeh diye önüne koymuş, Cehennemi alevlendirmiş de dağ[16] diye göğsüne bastırmış, bağırdıkça arş-ı alâ sarsılır, ağladıkça dünya kan tufanlarına garkolur aşıklar, boyu serviden uzun, beli kıldan ince, ağzı zerreden ufak, kılıç kaşlı, kargı kirpikli, geyik gözlü, yılan saçlı maşukalarla malâmal göreceğinden, kendini devler, gul yabaniler âleminde zanneder".

Eslafımızın hepsi için bu ayıp, çirkin ve muzir hali görmemiş, anlamamış diyemeyiz. Onların bazıları nesirde olsun bu fenalığı düzeltmek için oldukça çalışmışlar, doğru yolu aramışlar ve kalem sahiplerinin zihinlerini açmağa ve dilimizi sadeleştirmeye himmet etmişlerdir. Bu işte hasseten Pertev, Âkif, Mustafa Reşit paşaların, Şinasi'nin, Namık Kemal'in, Ahmed Vefik, Edhem Pertev, Münif, Cevdet ve Sadullah paşaların, Abdülhak Hâmid'in, Ekrem'in, Ebuzziya Tevfik'in, Giritli Sırrı Paşa'nın, Muallim Naci'nin... büyük hizmetleri geçmişti. Fakat bu zatlar eski yoldan büsbütün ayrılmamışlardı ve ayrılamazlardı. Meselâ Namık Kemal bir dostuna gönderdiği resmin altına yazdığı:

Tasvirine düştü benden evvel
Takbil-i yed-i veliy-yi nimet
Bir ruha cihanda verdi gıpta
Bir resme nasip olan saadet

beyitleri gibi oldukça açık bir ifade ile maksadını anlattığı halde aynı zamanda diğer bir edip dahi yine o zata gönderdiği resminin altına aşağıdaki mânasız ve gülünç ibareyi yazmıştı: "Kühl-i uyûn-i kâinat olan hâk-i pay-i âli-i fehamet-penahilerine ruhsâr olmak üzere tasvir-i çâkeranemin takdimine ictisar olundu". Yani eski usûlün edibi resmini gönderdiği adama diyor ki: Senin ayağının toprağı bütün insanların değil hayvanların bile gözüne çektikleri sürmedir. Ben o toprağa yanaklarını sürmek üzere resmimi göndermeye cesaret ettim. Bu iki misal Kemal'in açmaya çalıştığı yenilik yolu ile eski Osmanlıcanın farkını göstermek için elverir.

Namık Kemal Türkçe yeni ve güzel bir edebiyat için yeni yetişecek nesli şu pek canlı ve hararetli irşatlarla uyandırmağa çalışmıştı:

"Âsâr-ı beşeriyede sözden payidar bir bergüzar yoktur. Çünkü en ziyade resanet-i mâmuriyetile maruf kişverleri bile devr-i zamane gavrına geçirse yine hâtıra-i enamda câygir olan bir beyt-i metin, rağbet-i eslaftan himayet-i ahlafa intikal ederek dünya durdukça halelden emin kalır..." "Ahlafına edibâne bir eser bırakanlar, mahiyet-i insaniyesini hayat-ı ebediye ile insaniyete hizmet için istihlaf etmiş olur. Böyle bir hayrü'l-halef, sahibine göre ne büyük şereftir ki beni nevi içinde ilelebed yad-ı cemilini saklar. Bir surette ki, inkılâbat-ı âlem bir edib-i kâmilin namını Senk-i mezarından ifna etse yine sername-i âsârından imha edemez..."

[16] Dağ, yara, kızgın bir demirle beden üzerinde yapılmış bir yaranın izi.

"... İttihad, medeniyet-i milletin bir müşahhas misâl-i zi-hayatıdır ki lisanı, edebiyattır. O cihetle edebiyatsız millet, dilsiz insan kabilinden olur".

Osmanlı dilindeki kusur ve ayıplardan bir mühimmi de kendimizden bahsederken abd, çâker, bende, kul, köle, kıtmir... gibi mezellet tabirlerine bol bol revaç verilmiş olması idi. Türkün ruhundaki şehamet ve necabet ile zillet ifade eden bu tabirler arasında ne kadar büyük bir tezat vardır.

Osmanlı dili hatipliğe de hiç müsait değildi. O lisana göre bir nutuk söylemek ve bu vasıta ile istenilen tesiri dinleyenler üzerinde husule getirmek mümkün olmuyordu. Halbuki güzel nutuklar söylemek medenî bir millet için en büyük ihtiyaçlardandır. Çünkü her müşkül düğümü onunla açmak kolaydır. Eski Romalıların şöyle bir doğru sözleri vardır: "Hürriyet hatipliğe, hatiplik hürriyete tevakkuf eder. Bu devir ve teselsülden ise yine hitabet ile kurtulunur".[17]

Osmanlıcada resmî devlet işlerinde kullanılan bir kitabet usûlü vardı. Takriben 1245 senesinden beri Babıâliye Fenerli Rum tercümanların sevkile girmiş bulunan[18] bu usûle göre yazılan ibareler sonu gelmeyecek kadar uzun olurdu. İnsan böyle yazılmış evrakı okurken adeta bunalıyor, iş nedir, ne olmuş, ne demek isteniliyor, bunu anlayıncaya kadar zihnini iyice yormaya mecbur oluyordu. Bundan başka bu yazılarda ibarenin içindeki kelimelerin imlâ, inşâ, inbâ, isrâ gibi bir kafiyeye mutabık olması beğeniliyordu. Fakat bu mecburiyet insanı mânayı elfaza feda etmeye mecbur ediyordu. Böyle kafiye hatırı için ne kadar

[17] Said Paşa, *Gazeteci Lisanı*, s. 31.

[18] *a.g.e.*, s. 106:
"Bundan seksen sene evvel kadar gerek tarih lisanında, gerek mükatebat-ı resmiyede cümleler münkati idi. Cümle-i mevsule ile yazı yazmak usûlü takriben 1245 tarihlerine doğru başladı. Milletimizin lisan-ı tahririnde bu inkılab-ı külliye ne sebep oldu? Ve müsebbib kimlerdir? Bunları da beyan edelim: İllet-i faile fikdan-ı temyizdir. Sebep olanlar ise, Fenerlilerdir. Çünki alelhusus 1245'ten 1250 tarihlerine kadar riyaset-i küttab mesnedinde olanlar umur-ı hariciyede Fenerlilerin reyleriyle hareket ettiler. Ekseriya siyasî muharreratı dahi anlara kaleme aldırdılar. Lisan-ı âtik-i Yunanî'de ise cümleler bir dereceye kadar birbirlerine merbut ve sanayi-i lafziye mültezem olduğundan umur-ı haricîye memur olan ricalimiz lisan-ı siyasî Fenerlilerin yazdıkları surettedir zannına düşerek o yola taklide başladılar. Bu tarz-ı inşa seksen senedenberi tedricen devair-i hükümetin cümlesine intikal etmiştir. Gariptir ki Reşid Paşa âmedci iken ne kadar mazbata kaleme almış ise cümlesi tarz-ı cedide muvafık olduğu halde sonraları o da bir dereceye kadar usûl-i mâhude üzere yani merbut cümleler ile yazı yazmaya başlamış ve Âli Paşa ise muhtaç kaldığı zamanlar, yâni daire-i silsilede hakkile tasvir-i meram bittabi gayri mümkün ve aksinde lüzumu kat'î beyyin bulunan işler müstesna olmak üzere bütün bütün nüsük mâhude iktifa etmiş, fazla olarak inşasında seci'ler dahi iltizam eylemiştir. Şu iki zatın bu yola rağbet göstermelerine sebep ise gerek kavlen gerek fiilen gayri musib olan bir şey bir milletin ahlâkına geçtiği gibi andan inhiraf, tabir-i âherle zehab-ı ammeyi şak etmek erbab-ı temyiz için de müşkül olmasıdır. Şinasi merhumun yukarıda tezkir-i ismi münasebetiyle şunu ilâve etmeliyiz ki bu zat cümlelerde yalnız fasıl usûlünü iade etmiştir".
Mütalaa: Said Paşa bu ifadesiyle Şinasi'nin hizmetini küçültmüş oluyor. Fakat onun bu hükmü haksızdır. İhtimal ki Şinasi ile geçen bir lisan meselesine aid münakaşada uğradığı mağlubiyet, Said Paşa'ya bu tarizi yaptırmıştır.

münasebetsizlikler yapılıyordu. Bununla beraber bütün bu kötü ve mantıksız itiyatlara rağmen dilimizde yavaş yavaş sadeliğe doğru bir hareket kendini gösteriyordu. Ancak bu hareketin daha feyizli ve bereketli olmasına Sadrâzam Âli Paşa'nın yanlış bir yola gitmesi engel olmuştu diyebilirim. Çünkü bu pek meşhur Osmanlı diplomatının Hariciye Nazırlığı'na geldiği güne kadar Babıâlinin ecnebi devletlerle yaptığı muhabereler daima Türkçe yazıldığı halde Âli Paşa bu usûlü bırakarak hem ecnebi sefaretlere ve hem Osmanlı İmparatorluğu'nun harice memur ettiği kendi elçi ve konsoloslarına bile göndereceği evrakın Fransızca yazılmasını emretmişti.[19] Ve bu usûl Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkıldığı güne kadar Babıâlide devam eylemişti. Vakıa çoğu ecnebi mekteblerde tahsil ettikleri için Fransızcayı Türklerden iyi öğrenmiş bulunan Rum ve Ermenilerin işine bu usûl pek uygun gelmişti. Ve bu sayede Hariciye Nezareti'nde mühim makamlar onların eline geçmişti ama dilimizin diplomatik sahada inkişafı akamete uğramıştı. Osmanlı saltanatının Londra büyükelçisi Mozürüs Paşa'nın, Viyana sefiri Kalimaki, Atina sefiri Fotyadi ve Berlin sefiri Aristarki beylerin Âli Paşa'ya gönderdikleri mektupları Fransızca yazmaları ve Babıâliden yine Fransızca yazılmış talimat almaları insana pek garip geliyor. Fakat bunun daha garibi Hariciyenin meşhur ricalinden Ârifî Paşa'nın Paris'te ve büyük ediplerimizden Sadullah Paşa'nın Berlin'de sefir bulundukları vakit dahi Hariciye ile yine Fransızca muhabereye mecbur tutulmaları idi.

Vakıa Fransızca diplomatik bir lisandır ama İngilizler yazdıkları siyasî vesikaların yanına Fransızca tercümelerini koysalar dahi hiçbir vakit bunu imza etmezler. Behemehal aslı olan İngilizce vesikayı muteber addederler ve onu imzalarlar.

Velhasıl Osmanlıcanın maalesef kitabet lisanını eslafımız o kadar tabiilikten çıkarmışlar ve Arapça ile Farisînin o kadar garip ve gayrı me'nus kelime ve cümleleriyle doldurmuşlardı ki bu gün o lisanla yazılmış kitapları anlayabilenler içimizde binde bir kişi çıkamaz. Bunu mübalağaya hamletmeyiniz. Tecrübeye istinaden söylüyorum. Bu gayrı tabiî lisanın bir kötülüğü de;

[19] Said Paşa, *Gazeteci Lisanı*, s. 83:
H. 900 tarihlerinden sonra inşa-yı Türkî başka bir şekil almaya başlamış, yani gayri me'nus sözler isti'maline Türkçe mukabilleri olan kelimatın Arabî, Farisî tabirler ile beyanına meyiller artmış, Farisî kelime ve edatlar ise Arabîye de galebe etmiştir. Âlî Paşa'nın Türkçe inşasında dahi Babıâlinin eski kitabet usûlü tamamen görülmektedir. Onun Girit'ten döndüğü vakit Sultan Abdülaziz'e verdiği bir lâyihanın şu ibaresini nümune olarak yazacağım:
"Rusya devleti enva-ı tesvilat ve teşvikat ile Hıristiyan ahaliyi Devlet-i Aliyyeden şikâyete ve ika-ı isyan ve şekâvete iğra ve diğer taraftan kendi nesic-i destigâhı hiyel ü fesadı olan kirspare-i ekâzib ve müfteriyatiyle ve basiretine talik-i perde-i amâ ve Sırbistan ve Karadağ ve Yunanistan'ı Avrupa halkının ve serbestiyet ve kavmiyet taraftarlarının çeşm-i hûs dahi tahrik ve tasalluta bezl-i mesai-i evfa ederek..."

"Tahririn takrire adem-i mutebakatıdır. Bu ise ekseriya bir maddenin mahiyetini tağyire kadar tesir ediyor. O halde mahiyet-i hakikiyesi başka, zannî mahiyeti başka olan bir iş hakkında kuvve-i idareye ait ise anın hakkında idare memurları nefsülemre muhalif nazariyatta bulunurlar. Kuvve-i adliyeye müteallik ise hâkimler hilaf-ı kanun hükümler tertip edebilirler ki mahzurları azimdir. Halbuki bir ressamın fırçası tabiatı taklide nasıl mecbur ise bir muharririn hususen hükümete mensup bir muharririn kalemi için de tasavvurat, meşhudat ve mesmuatı taklitte hâl-i tabiiyi temsile o surette mecburiyet vardır".[20]

Osmanlıcanın bu gayri tabiiliği ve fakirliği[21] yüz senedenberi hissedilmiş olduğundan yukarıda adlarını saygıyle yazdığım zatlar bunun ıslâhını düşünmüşler ve bu hususta çok çalışmışlardı. Fakat mühim bir netice elde edemediklerine henüz 1909 senesinde *Gazeteci Lisanı* unvanlı bir risale neşretmiş olan Sadrâzam Said Paşa'nın:

"Osmanlıca hitabete de müsait değildir... Keşf-i hakayikte esahh-i tarik mukayesedir. Tarik-i kıyasa sülûk etmeyenler şu mülâhazamıza karşı lisan-ı Osmanî efsah, her ne murad olunsa anı istihsal için eblâğdır diyeceklerine şüphe olunmaz. Lâkin Avrupa ve Amerika'daki hatiplerin beyanat-ı beliga ve müessirleri bizde usûl-i hitabeti taklit edenlerin sözleriyle mukayese olunursa müddeamızın sıhhati filhal sabit olur... Binaenaleyh lisanımızı ıslâh ve ikmale sa'y etmek vâcibattandır",

yolunda mütalea yürütmüş olması kâfi bir delildir.[22] Fakat son senelerin ve hatta Osmanlı meşrutiyetinin Sadrâzamı bu hususta ne yapmıştır? Said Paşa'nın reyine göre,

"Bu muzayekadan kurtulmak için evvelâ bir teftiş-i edebi, saniyen tanzimat-ı edebiye lâzım imiş. Bu sebeple evvelâ Arapça *Kamus*'u gözden geçirmeli, ondan başka diğer Arapça lügatları, bahusus *Lisan'ül-Arab*'ı[23] tetkik eylemeli imiş. Türkçe mukabilleri olmayan kelimat-ı Arabiyeyi anlardan almalı, ondan sonra Farisî lügatlara müracaat etmeli. Bu tarik ile lisan-ı Osmanî hayli lügata malik olur amma mahsul yine ihtiyacat-ı hazıraya kifayet edemez. O halde lisan-ı Türkîde, ne lisan-ı Arabî ve Farisîde bulunamayan lügatları ecnebî lisanlardan ahzetmelidir. Nitekim sair milletler dahi lisanlarını elsine-i saireden ikmal etmişlerdir".[24]

Velhasıl Osmanlı ayan reisi ve birçok defalar Sadrâzam Said Paşa'nın düşündüğü ve tavsiye ettiği tedbirler de neticeyi temin edemiyordu. Dilimizi Arapça ve Farsçanın hâlâ dikkatle riayet olunan kaidelerinin tahakkümünden kurtarmak

[20] Said Paşa, *Gazeteci Lisanı*, s. 84.

[21] *a.g.e.*, s. 138. "Hak olan lisanımızın farkına kâil olmaktır. İhtiyacatın izdiyadı ise farkı teşdid etmektedir".

[22] *a.g.e.*, s. 31, 32.

[23] Bu *Lisanü'l-Arab* yine Said Paşa ve Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın himmetleriyle basılmıştır (Mısır 1308, 3.800 sayfa).

[24] Said Paşa, *Gazeteci Lisanı*, s. 140.

istediğimiz halde yapamıyorduk. Çünkü içimizde Süleyman Nazif merhum gibi yüksek bazı edipler Arapça ve Farsça cemilerin, vasf-ı terkiblerin, terkib-i vasfilerin devamını şiddetle iltizam ediyorlardı.[25] Onlar bilhassa Arapçadan alarak dilimize sokmuş olduğumuz binlerce ilmî ıstılahların olduğu gibi kalmasını istemekte ve onların yerine, kendi dilimizden bulabileceğimiz yeni terimlerin konmasını âdeta büyük bir günah saymakta idiler. Ben de tarh yerine çıkay, zarb yerine çarpay demekten âdeta tiksiniyorum. Çünkü uzun seneler hesap okurken hep tarh ve zarb kelimelerini kullanmıştım. Bu ve buna benzer terimler benim kafama ve benim gibilerin kafalarına hâk olunmuştur. Bunları oradan nasıl çıkarabilirim? Fakat Türkçemizi biz bizim için değil yeni nesil için değiştiriyoruz. Bizden başka daha birçok milletler kendi dillerini yabancı dillerin tahakkümlerinden bizden çok evvel kurtarmışlardır. Çaresiz biz de bunu yapacağız. Ancak bu gerçekten ağır bir işdir. Bunu üzerine almış olan Dil Kurumu için tam bir başarı dilerim.

Yeni Türkiye'nin Yazısı

Yeni Türkiye'nin kabul ettiği yeni yazıdaki büyük ehemmiyeti bihakkın takdir edebilmek için bu meselenin tarihinden bahsetmekliğimiz lâzımdır. Türklerin İslâmı kabullerinden evvel kendilerine mahsus bir yazıları vardı. Fakat din-i İslâmı kabul ettikten sonra Arap yazısını da kabul etmişlerdi. Ancak bu yazı Arapların da değildi. Arabistan'da evvelce Himyerî, Nebatî yazıları biliniyordu. Himyerî yazısı (harf-i müsned) Yemen'de istimal edildiği halde Hicaz'da Nebatî yazısını biliyorlardı. Kûfe yazısına gelince bu hat evvelce Irak cihetlerinde Süryanîler ve Keldanîler taraflarında istimal olunan hatt-ı Satrancilî'den türemişti. Hatt-ı Nebatî de yavaş yavaş nesih yazısına dönmüştü. Hıristiyan Süryanîler mukaddes kitaplarını hatt-ı Satrancilî ile yazarlardı. Araplar da Kur'an'ı bu hattan çıkmış olan hatt-ı Kûfi ile yazmışlardı. Fakat bu yazının alfabesi nâtamamdı. Çünkü bu alfabede esaslı harfler olmadığı gibi bazı harfler birbirinin aynıydı. Binaenaleyh hicri birinci asrın birinci yarısı geçtiği halde Kur'an hem harekesiz hem noktasız yazılıyordu. Bu hal kıraat için pek mahzurluydu. İşte bu mahzura mâni olmak ve okumayı kolaylaştırmak için Arapça nahvin vâzıı olan Ebü'l-Esved Düelî harekeleri göstermeye mahsus birtakım noktalar icad eylemişti. Fakat yazı siyah mürekkeple yazıldığı halde bu noktalar harfleri birbirinden ayırmak için değil ismi fiilden ve fiili edatlardan ayırmak için vazedilmiştir. Birbirine şeklen benzeyen harfleri ayırmaya mahsus noktalara gelince bunları Emeviye halifelerinden Abdülmelik zamanında Irak valisi olan Haccac zamanında icadetmişlerdi. Zira Arap olmayıp İslâm dinini kabul etmiş olan Arabın gayrı milletler Kur'an'ı doğru okuyamıyorlardı. Bununla beraber, Araplar Kur'an'ın gayrı şey-

[25] Süleyman Nazif in *Sabah ve Hadisat* gazetelerindeki birçok yazıları.

leri noktasız ve harekesiz yazmayı tercih ederlerdi. Binaenaleyh yazılan şeyleri doğru okumak adamın ilim ve dirayetine bırakılırdı. Ancak bu âdet bazan pek acı neticeler vermişti. Meselâ Abbasî halifelerinden Cafer Mütevekkil, valilerinden birine "gayrimüslimlerin nüfusunu yazarak bize bildir" diye bir emir göndermişti. Bu emirnamede müstamel "İhsa" (ha ile) kelimesinin emri hazırı olan "Ahsi" kelimesi kullanılmıştı. Bu kelimenin hâ'sı üzerinde nasılsa bir nokta hâsıl olduğundan vali emri "Ahsı" (hı ile) "tavası yap" suretinde telâkki ederek vilâyeti dahilinde bulunan gayrimüslimleri toplayıp tavası etmiş ve onların iki kişiden mâdası bu ameliyeden helak olmuştu.[26]

Velhasıl bizzat Arapça için dahi kifayetsizliği sabit olan bu alfabe Arapların gayrı milletlerin dilleri için hiçbir veçhile elverişli değildi. Bahusus memleket ve insan isimlerini bu Arapça harflerle yazmak bizim için pek çetin oluyordu. Hele hattatların çoğu cahil olduğundan bu yüzden bazan gülünç ve bazan da ayıp hatalar vukua geliyordu. Misâl olarak bir tanesini arzedeyim. Prusya kralı aynı zamanda Brandeburg Elektörü unvanını haiz olduğundan Babıâlideki kâtip Prusya kralına yazılan bir mektupta bu Brandeburg kelimesinin noktasını yanlış attığından Babıâli ricali "Brandeburg"u "Trandelpol" şeklinde telâffuz etmişlerdi. Bunun için nisbetle pek yakın bir vakta kadar Alman sefareti tercümanlığında bulunmuş olan Baron de Testa kendisini ahbablarına Tırandepol tercümanı diye taktim eder ve bu suretle Babıâli ile eğlenirdi.

Filhakika bu yazıyı Türk çocuklarına öğretmek pek müşküldü. O halde çocuklarımıza az zamanda okumayı öğretebilmek için yeni bir usûl bulmak lâzımdı. Gariptir ki o günlerde Rum mekteplerinden birinde çalışan bir muallim gazetelerle isteyenlere üç günde Rumca alfabe ile okutmak öğreteceğini ilân etmişti. Anlayanlar için bu ne acı istihza idi ve ne basit bir hakikati haber veriyordu! Amerikan misyonerleri Ahd-i Kadîm ve Cedidlerin Türkçe tercümelerini Ermenice ve Rumca harflerle bastırarak Rum ve Ermeni ahaliye okutuyorlardı. 1277 / 1866 senesinde yani bu satırları yazdığım dakikadan tam yetmiş altı sene evvel İstanbul'da Şinasi'nin teşvikiyle çıkarılmaya başlanan *Tercüman-ı Ahval* gazetesine Vidin'den Salih Sabri imzasiyle gönderilmiş bir mektupta[27] "Başka milletlerde hammallar bile gazete okuyor ve dünya işlerinden haber alıyor, bizde ise gazetenizi kimse okuyamıyor, rica ederiz gazetenizi harekeli olarak neşrediniz" deniliyordu. Şinasi'nin bu mektup üzerine yazdığı benddeki mülâhazaları şunlardır:

> "Harekeli yazı ile gazete çıkaramayız. Çünkü çok pahalıya mal olur. Bizim gazetenin ancak bin kadar müşterisi vardır. Fakat milleti okutmak için çarelerin birincisi Arapça yazıya mahsus harfleri münasip ilâvelerle Türkçemize yarayacak surette

[26] Corci Zeydan, *Medeniyet-i İslâmiye Tarihi Tercümesi*, III, 106.

[27] *Tercüman-ı Ahval*, sayı: 48 (1277).

düzeltmektir. İkincisi: Tahsil usûlü gayet fenadır. Çocuk bu usûl ile okursa hiçbir şey öğrenemiyor. Onun için bu usûlü düzeltmelidir. Üçüncüsü: Kitabetimizi hamalların bile anlayacağı surete koymalıdır. İşte herkesin beklediği ve istediği lisanı ıslah böyle olur. Erbab-ı kemâlin bu canibe atf-ı nazara himmet buyurmaları halisen niyaz olunur".

O devirde İstanbul'da Türklerden gazete çıkarmış kimse yoktu. Yalnız Çörçil isminde bir İngiliz H. 1256 senesinden beri *Ceride-i Havadis* adlı bir gazete çıkarıyordu. *Tercüman-ı Ahval*[28] çıkınca İngiliz'in müşterileri bu yeni gazeteye abone olmuşlardı. Onun için Çörçil, *Tercüman-ı Ahval*'de çıkan bu harfleri ıslâh meselesini bir tezvir ve fesada vesile ittihaz ederek, "*Tercüman-ı Ahval* muharrirleri şimdiki usûlde adam yetişemiyor diyorlar, yani idare-i haziradan şikâyet ediyorlar", tarzında neşriyata başlamıştı.[29] Bu sebeple yenileşmek istiyenler bu hususta fazla ısrar edememişlerdi. Nihayet o neşriyattan bir müddet sonra yine İstanbul'da çıkan *Terakkî*[30] gazetesinde Hayreddin imzasıyla münteşir bir makalede Arapça yazıya mahsus harflerin Türkçeye uygun olmadığı vâkıfane bir surette isbat edilmiş olduğu halde gariptir ki bu mütalaayı o vakit Şuray-ı Devlet mülâzımlarından bulunan Tevfik Bey merhum[31] çürütmek için hayli uğraşmıştı. Bundan başka harfleri ıslah bahanesiyle Türklere Lâtince harfleri kabul ettirilmek isteniliyor diye bir ihtimal dahi hatıra gelmişti. Fakat, bu ihtimali hatırlardan çıkarmak için harfleri ıslah meselesinden ne anladığını o sırada yeni çıkmış olan *Tasvir-i Efkâr* ile Namık Kemal halka bildirmişti.

Bununla beraber Namık Kemal dahi esasen harflerimizin ıslahı taraftarı idi. Çünkü onun tabirince "İntişar-ı maarifin en büyük vasıtası olan tıbaat" Arap harfleriyle pek masraflı oluyor. Binaenaleyh "ıslahın lüzumu müttefakun aleyhdir". Ancak bu harfleri büsbütün tağyir etmeli midir? Namık Kemal bu hususta diyor ki, eğer yeni icad olunan harfler tatbik olunursa;

"On üç asırdanberi tedvin olunan hesaba gelmez mühallefat-ı İslâmiyenin nihayet bir asırda hatt-ı cedide tahvili veyahut rahle-i istifadeden ıskatı icabeder. Bir de harfler değişirse okuyup yazmak bilenlerin cümlesine tekrar hecadan ve karalamadan başlamaya eşkâl-i cedide ile ülfet için bir hayli zamanlar sarfına muhtaç

[28] *Tercüman-ı Ahval*, Şinasi'nin yardımıyla 1277'de intişara başlamıştır.

[29] *Ceride-i Havadis*'in 14 Zilhicce 1277, 162 nolu sayısından:
"Sadr-ı İslâmdan beri ittifak-ı âra-yı ümmetle ve selâtin-i izam-ı Osmaniye hazeratı taraflarından nice himmet-i lâyıka ve ikdamat-ı faika sarfile derece-i ulyaya îsal olunmuş olan usûl-i müstahsene-i tahsiliyenin aleyhine *Tercüman-ı Ahval*'in vukubulan zeban-dürazlığı seyyiesine uğrayarak on beş gün dili tutulmuştu. İşbu jurnal yani *Tercüman-ı Ahval* sahibine medar-ı taayyüş olduğundan, şeriat-i mahsusa ile mukayyed olarak geçende duçar olduğu memnuniyetin ref'ine bu kerre Babıâli'nin müsaade-i celilesi şayan buyurulmuştur. Demek ki Babıâli medreseler ve mekteplerdeki eski tedris usûlünün devamını istiyormuş".

[30] *Terakkî Gazetesi* muharrirlerinden Hayreddin, aslen Lehli ve tahsili mükemmel bir muharrir imiş.

[31] Sonraları Ebuzziya künyesini alan meşhur muharrir ve matbaa sahibi.

olacaklarından yapılacak şeyi umuma kabul ettirmek muhal hükmünde görünüyor. Tutalım ki bunun için her türlü fedakârlık göze alınacak olsun, acaba ihtiyaç o derece mübrem midir? Evvelemirde burası bilinmek lazım gelir..."

Fakat Namık Kemal düşünmemişti ki Arapça ve Farsça bilmeyen bir Türk o mühallefat-ı İslâmiyyeyi okuyup anlayamaz? Değil onları, eski Türkçe kitapları bile Arap ve Farsça edebiyatını bilmeyen bir Türk anlayamaz. O halde o kitaplar o dilleri ayrıca tahsil etmeyen bir Türk için yok demekti. Şu halde yeni yazı ile yazılmasına da ihtiyaç tasavvur edilemezdi. Bununla beraber Namık Kemal'in bu mülâhazalarına rağmen Türk alfabesini ıslah tasavvurları bırakılmamış ve yine o sırada bu hususta muhtelif tecrübeler yapılmıştı.

Bu ıslah işini düşünenler O, U, Ö, Ü, sesleri için Arapça harfinin altına ve üstüne ^, — v, işaretleri konularak veya vav'ın kuyruğu aşağı veya yukarı bükülerek yazıdaki müşkülâtın kalkabileceğine hükmettiler ve bazı kitapları da böyle bastılar. Vakıa bu icatların işi biraz kolaylaştırdığı inkâr edilemezdi. Fakat pratik olmadığı gibi Arapça harflerin yapılışındaki eksikliği ikmal edemiyordu. O sırada Kafkasya'daki Rus umum valisi Grandük Mişel'in yaveri Ahundzâde Fethiali de yeni bir yazı icad ederek bunu bir lâyiha ile Sadrâzam Âli Paşa'ya göndermişti. Onun emriyle Maarif Nezareti'nde bu yeni yazıyı tetkike memur olan Cemiyet-i İlmiyye-i İslâmiye bu yazının dahi "hutût-ı mütedavile-yi İslâmiye"[32] arasına konulmasını teklif etmişse de revaç bulamamıştı.[33] Yine o devirde İran'dan İstanbul'a Melkun isminde bir Ermeni gelmişti. Pek zeki ve girgin olan bu adamı Hariciye Nazırı Fuad Paşa Osmanlı Devleti hizmetine almak istiyordu. Uhdesine bir rütbe de vermişti. Fakat ne oldu ne gitti bilmiyorum. Bir müddet sonra İran Devleti bu adamı Londra elçiliğine göndermişti. İşte bu Ermeni İran diplomatı da o günlerde "Müslümanların medeniyetçe tedennilerine yazı için kullandıkları 28 harf sebep olmuştur" diye ortaya bir dava çıkarmış ve harflerin değiştirilmesi icabettiğini isbata çalışmıştı. Ancak bu müddeinin karşısına o sırada Londra'da *Hürriyet* gazetesini çıkarmakta olan Namık Kemal'i dikilmiş görüyoruz. Namık Kemal'in Melkun Han'a yazdığı parlak reddiyeyi *Mecmua-i Ebüzziya*'nın (Rebiülahir sene 1302 tarih ve 43 no.lu) nüshasında bugün tarihî bir vesika diye lezzetle okuyabiliriz.

[32] Aslında 22 türlü olan ve İslâm milletlerine mahsus bulunan bu yazıların başlıcaları şunlardır: Kûfi, nesih, talik, divanî, rik'a, gubar, siyakat, şeceri gibi... Maarif Encümeni azasından Habib'in *Hat ve Hattatan* kitabından. Cengiz Han zamanında Pehlevî yazısile elyevm İran'da kullanılan... kûfiden Uygurca yazıyı icad etmişlerdi. Moğollar İslâmiyeti kabul edinceye kadar aralarında bu yazıyı kullanıyorlardı. Fakat ilhanlılardan Sultan Ebu Said zamanında bu yazı ilga edilerek yerine paralarda Arapça yazı ve lisanı ve fermanlarda talik yazı ile Farsça kullanılması kararlaşmıştı.

[33] Ahundzâde'nin yazısı için Namık Kemal şöyle diyor: "Bu yazı mekteplerde talim olunmak şöyle dursun cemiyetin azasından birisi dahi onu öğrenmek külfetini ihtiyar eylemedi". Ahundzâde'nin yazısında harekeler kelime arasına alınmıştır.

Meşrutiyet Devri

1908 senesinde, İttihad ve Terakki Cemiyeti Abdülhamid'i ikinci defa olarak Kanun-ı Esasi'yi ilâna icbar etmişti. Bu, memleket için yeni bir devir açıyordu. O güne kadar kapalı olan ağızlar açılmış, bağlı olan eller çözülmüştü. Bütün halkın birden kabaran ve taşan sevinç coşkunlukları biraz yatışır yatışmaz ilim sahasında ilk düşünülen mesele yine yazımızı ıslah meselesi olmuş ve yine tıpkı eskisi gibi Arap harflerini bazı ilâvelerle düzeltmek mi, yoksa Lâtin harflerini kabul etmek mi iyi olacağını münakaşaya başlanmıştı. Gazi Ahmed Muhtar Paşa merhumun riyaseti altında acele teşekkül eden bir Islâh-ı Huruf Cemiyeti yeni bir alfabe yapmış ve bunu millete kabul ettirmek için çalışmıştı.[34] Bu cemiyetin bulduğu harfler yine Arapça harflerdi. Yalnız şekli biraz değiştirilmişti. Bu yazıya göre kelimeler bitişik harflerle yazılmayacak ve harflerin arasına cemiyetin bulduğu sesli harfler konacaktı. Bununla beraber kimse bu yazıyı kullanmadı. Maâdin Müdüriyeti Başmühendisi Bay Kenan dahi zarif bir yazı numunesi icad etti.[35] Daha bazı gayretli zatlar da bu işe akıl ve emek sarfetmişlerdi. Bu mesele hakkındaki münakaşalara Rejiumum direktörlerinden Paul Von Yanko dahi karışarak mahsusen neşrettiği bir risalede Arap harflerini bırakmamaklığımızı nasihat etmişti.[36] Çünkü Arapça harfler istenoğrafik imişler. Yine o günlerde doktor Milaslı İsmail Hakkı da bir yazı icad ederek bunu terviç için gece gündüz çalışmış, risaleler bastırmıştı.[37] Muhterem doktor bu hususta Mısırlı Şeyh Abdulaziz Çaviş'e, Iraklı meşhur Arap şairi Resafi'ye, Dürzi emirlerinden ve yine meşhur Arap şairlerinden Şekib Reslan'a, İstanbul'daki İran elçisi Mirza Mahmut Han'a başvurmuştu. Bundan maksadı bütün İslâm milletlerine bulduğu yeni yazıyı kabul ettirmekti. Milaslı, meslektaşları bazı doktorlardan da raporlar alarak bu yeni yazının gözün sıhhatine uygun olduğunu isbat etmek istiyordu. Fakat zavallı İsmail Hakkı ne kadar boşuna yorulmuştu. Bu işe o vakit Osmanlı Devleti Maarif Nezareti de yabancı kalmamıştı. Nezarette bir İmlâ ve Sarf Encümeni ile bir de İlmî Istılahlar Encümeni teşkil olunmuştu.

Tanin gazetesi de Lâtince harflerin alınmasını istiyordu. O sırada ortaya baş-

[34] *Yeni Alfabenin Muhassenatı Hakkında Risâle*, Islâh-ı huruf cemiyeti namına Ga, A. R. tarafından, sene 1334 Tercüman-ı hakikat matbaası.

[35] Ali Kenan, *Matbaacılık ve Kûfî Yazı*. Bu kitabı müellifi Fransızca neşretmiştir (1931).

[36] Von Yanko'nun bu babdaki yazısının tercümesi *Edebiyat-ı Umumîye Mecmuası*'nda, No. 94, 18 Teşrinisani 1918. Von Yanko'nun mütalaalarından birisi: "Lâtin harfleri Türk dilinin sesli yazılarına layıki veçhile tatbik edilirse Türkçenin tahsili pek ziyade kolaylaşacaktır. Fakat maalesef şimdiki Türkçe yazı bıraklacak olursa onun şayanı hayret olan cevherini de bırakmak lâzım gelecektir. Avrupa dillerinde kullanılan Lâtin harfleri o kadar ağır yazılmaktadır ki yalnız nutukların zabtı için değil bu ağırlığı gidermek için istenoğrafi usûlleri icad olunmuştur... Halbuki Türklerin kullandığı yazı istenoğrafilerin birinci derecesindedir... Demek ki Lâtin harflerinin büyük faydaları Türkçe yazının dahi büyük olan güzellikleri feda edilerek satın alınabilecektir".

[37] Dr. Milaslı İsmail Hakkı, *Tâmim-i Maarif ve Islah-ı Huruf*, Asaduryan Matbaası (1324).

ka bir mesele çıkmıştı: Arnavutların bazıları ve bahusus gençleri Arnavutçanın Lâtin harfleriyle yazılmasını istiyorlardı. Fakat o vakitki İttihat ve Terakki hükümeti Arnavutçanın Arapça harflerle yazılmasını şiddetle istiyordu. Şu halde bu hükümet Türkçenin Lâtin harflerle yazılmasına nasıl müsaade edebilirdi?

Nihayet günün birinde bu pek pürüzlü işi Harbiye Nazırı Enver Paşa aklınca kestirip atmak için askerî makamlara bundan böyle bütün evrakın munfasıl (ayrı) harflerle yazılmasını emretmişti. Askerî disiplin sebebiyle bu emir derhal tatbik olunmuştu. Ama o zamanın askerî paşa ve beyleri büyük bir derde girmişlerdi. Çünkü gelen ve yazılan kâğıtları okumak mümkün olmuyordu. Nihayet 1914'te başlayan cihan harbinin âmirlere tahmil ettiği ağır mesuliyetler, bu içinden çıkılmaz ve mânasız usûlün acele terkini icab ettirmişti.

Nihayet bütün Türk mütefekkirlerinin sabırsızlıkla beklediği bu ıslahatı bir müceddidin ilmî ve katî bir şekilde halletmesi kalmıştı. Atatürk bu işi üzerine aldığı vakit memleketin bütün fikir ve kalem sahiplerini uzun müddet münakaşa ettirmiş ve hepsinin mütaleasını dinlemişti. İşte bu mubahase ve müzakerelerin sona erdiği gündedir ki, yeni Türk alfabesi, Türk imlası ve Türk harfi 29 Ağustos 1928 Çarşamba günü İstanbul'da Cumhur Riyaseti Sarayı'nda katî şeklini almıştı. Bu gün yeni Türkiye'de yirmi yaşından aşağı çocuklar Arap harflerini bilmiyor. Eski yazı ile yazılmış kitapları okuyamıyor. Fakat ona mukabil eski yazıdan hiçbir şey bilmeyen ve kendi imzasını atamayarak imza yerine parmağını basan halk kütlesinden milyonlarca insan yeni Türkiye'nin yeni yazısı ile mektuplarını kendileri yazıyorlar. Bununla beraber yine o sene içinde Mülga Darülfünun müderrislerinden Avram Galanti neşrettiği *Arap Harfleri Terakkîmize Mâni Değildir* adlı kitabında yazımızı değiştirmeye lüzum olmadığını iddia etmiştir.

Ben de, gençlerimiz içinde Avrupa dillerinden birkaçını iyi bilenler çoktur; onlara, hususiyle Üniversite talebesine atalarımızın edebiyata, tarihe, hukuka, riyaziye ve tıbba dair olmak üzere yazıp bize bırakmış oldukları kıymetli eserlerini de okuyarak müstefid olmak için Türkçe eski yazımızı da öğrenmeye çalışmalarını tasviyeden geri duramam.

Atatürk'ün Emaneti

Bu kitabıma, Atatürk'ün büyük Türk Kurultayı'nda (12-20 Teşrinievvel 1927) Türk milletine verdiği hesabın neticesinde yeni Türk nesline hitaben söylediği şu vasiyeti ile son vereceğim. Bu vasiyeti her Türk gencinin son derece bir aşk ve sadakatle can evinde saklaması lâzımdır. Çünkü milletimizin saadeti ve selâmeti ona bağlıdır:

"Bugün vasıl olduğumuz netice, asırlardan beri çekilen millî musibetlerin intibahı

ve bu aziz vatanın, her köşesini sulayan kanların bedelidir. Bu neticeyi Türk gençliğine emanet ediyorum".

Ey Türk gençliği! Birinci vazifen, Türk istiklâlini, Türk Cumhuriyetini ilelebet, muhafaza ve müdafaa etmektir.

...

Mehmed Ali Aynî, *Milliyetçilik*, s. 385-409 (1943).

V
OSMANLI DEVLETİ'NİN SON ZAMANLARI VE YENİ TÜRKİYE

Eski Osmanlı saltanatı zamanında hâkimiyet tamamen padişahların elinde idi. Memleket onların mülkü, millet onların eline teslim edilmiş bir koyun sürüsü, asker de kulları idi. Padişahlar millet hazinesini istedikleri gibi sarfedebilirlerdi. Onlar herkesin hayatına da hâkim idiler. Milletin en büyük adamını bir işaretle boğdurdukları çok olmuştu. Büyük orduları kumanda etmiş, memlekete büyük hizmetler eylemiş, her yerde birçok hayrat ve hasenat bırakmış, velhasıl ömürlerini bu memlekete hizmet uğrunda geçirmiş nice vezirlerin boynuna kement attırılarak gaddarâne boğdurulmuştu. Bu padişahların kendi oğullarına bile merhametleri yoktu. Yeni bir padişah tahta geçer geçmez mevcut şehzadelerin hemen boğdurulmasını emrederdi. Bu, Âl-i Osman arasında bir kanun olmuştu.

Padişahlar haklı veya haksız öldürttükleri adamların saraylarına, konaklarına memurlar gönderip mallarını da müsadere ettirirlerdi. Hatta böyle müsadereden hâsıl olan nükut ve eşya padişah hazinesinin gayri muayyen varidatı arasına dahildi.[1]

Padişahlara vezirler fethettikleri yerlerde ele geçirdikleri ganimet mallarından hediye verirlerdi. Bu bir âdet olmuştu. Fakat sonraları böyle sefer ve ganayim emvali şartı kalktığından İstanbul'a gelen vezirlerin ve beylerbeğilerin gene böyle hediye vermeleri icap ediyordu. "Hattâ Silahtarlıktan Mısır valisi olan İbrahim Paşa Kubbe vezaretile davet olunduğu vakit Sultan III. Murat'a takdim ettiği hediyelere yirmi kere yüz bin altın kıymet takdir olunmuştu ki asrımız hesabına göre bir milyon altın demek olur. Bu hedeyelerin seksen bin miskal altından masnu murassa bir taht ve mücevherat ile süslenmiş silâhlar ve at takımları ve diğer eşya ve birkaç yüz hayvandan ibaret olduğu tarihlerde mesturdur".[2]

[1] *Netayicu'l-Vukuat*, cilt I, s. 17.

[2] *a.g.e.*, cilt I, s. 137; *Solakzade Tarihi*, s. 608.

Bundan başka vezirler ve emirler padişaha senede iki defa idiye ve nevruziye namile resmî hediyeler takdimine de mecbur idiler.

Bundan başka padişahlar rüşvet de alırlardı. Ezcümle III. Murat "cem-i mal ve işteha-yı hedaya-yı gayri mutade ile müştehir idiler".[3]

Sultanlar ve onların validelerile saraydaki kızlar ağası ve diğer nedim ve musahipler bu yolda olunca bittabi sadrazam ve vezirler ile valiler, hâkimler hep aynı yoldan yürümüşlerdi. Daha Kanunî Sultan Süleyman zamanında Sadrazam Rüstem Paşa rüşvetsiz hiçbir mansıp tevcih etmemeğe başlamıştı. "Sokullu Mehmet Paşa sadaretinde bu mel'unâne alış verişe filcümle kesel gelmişken Müşarunileyhin vefatından sonra o derece ilerledi ki aksam ve envaını beyan imkânsızdır".[4] "Sadrazam Hadım Hasan Paşa devlet mansıplarını alenen müzayedeye başlayıp tecrim ettiği kimselere dahi sizden aldığım mebaliğ yanıma kalır zannında olmayınız. Zira Valide Sultan beni taksite kesmiştir. Cem eylediğim akça ve eşyayı Müşarunileyhaya takdim etmeğe memur ve mecburum diye ilân etmekte idi".[5]

Netâyicu'l-Vukuat müellifi Mansurizade Mustafa Paşa'nın vasfettiği gibi bu mel'unâne alış verişin memleket idaresini ne hale düşüreceğini söylemeğe hacet var mıdır?

Şimdi Biraz da Memleketin Osmanlı Zamanındaki Maarifine Bakalım

Osmanlı ülkesinin her yerinde ilk, orta ve yüksek tedrisat için birçok mektep ve medreseler vardı. Bundan başka Darülkurra'lar, Darülhadis'ler vardı. Hatta yalnız Mesnevî müzakeresi için müstakil bazı Mesnevîhaneler vardı. Bursa, Edirne, Kayseri, Sivas, Konya ve Diyarbekir'deki medreselerin binlerce müdavimleri bulunurdu. İstanbul'daki yüksek medreselerde "*Sahn-ı seman*" yani sekiz kolejin programını Türk âlimlerinden meşhur Ali Kuşçu tanzim etmişti. Bu programa nazaran talebe dinî derslerden başka riyaziye ilimleri ve felsefe de okurlardı. Kanunî Süleyman'ın inşa ettirdiği medreselerde tababetle mühendislik tahsil olunurdu. Medreselerde talebenin yatmaları için mükemmel odalar olduğu gibi maişetlerini temin için de icap eden şeyler yapılmıştı.[6] Cetlerimiz içinde yetişmiş birçok âlim ve fakih, müverrih, tabip, mühendis, mimar ve edipler hep o medreselerden yetişmişlerdi.

[3] *Netâyicu'l-Vukuat*, cilt I, s. 132.

[4] *a.g.e.*, cilt I, s. 140.

[5] *a.g.e.*, cilt 2, s. 9; keza *Naima Tarihi*, cilt I, s. 179.

[6] *a.g.e.*, cilt 2, s. 117: "İntişar-ı ulûm ve funûn zımnında müderris ve hoca ve talebe-i ulûm ve hademe-i vakfe vazife-i nakdiye ve ayniye tertip ve tayin edip hattâ mektep çocuklarına bile kapama tabir olunur elbise vesaire tahsis eylemişlerdir".

Ancak hicrî bininci seneden sonra ilmî tarika mahsus kanunların ahkâmına riayet edilmemeğe başlandığından medreselerden uzun müddet dirsek çürüterek kemalât kesbetmiş hakikî üstatların yanında bir "*zadegân*" sınıfı türemişti. Bundan başka Ali Kuşçu'nun tanzim ettiği programı da ihmal etmişlerdi. Kâtip Çelebi'nin ifadesine göre sonra gelen hocalar *Haşiye-i Tecrit* ve *Şerh-i Mevâkıf* derslerini "bunlar felsefiyattır" diye kaldırmışlar. Yalnız *Hidaye* ve *Ekmel* derslerini okumağı tercih etmişlerdi. Daha sonra bu dersleri de kaldırdıklarından Rumeli ve Anadolu'daki medreselerde ilim nuru sönmüştü.[7] Kâtip Çelebi *Mizanü'l-Hakk*'ında müftü ve kadıların hendese bilmezlerse ne kadar yanlış hüküm edeceklerini birkaç misâl ile göstererek dikkat nazarlarını celbe çalışmışsa da kimse aldırmamıştı.

Artık iş büsbütün çığırından çıkmıştı. Büyük mansıp sahibi ilmiye ricalinin beşikteki çocuklarına "kidvetü'l-ülemai'l-muhakkıkîn" şeklinde yüksek bir unvanla müderrislik beratları tevcih olunduğu gibi müderrislikler satılığa çıkarılıyordu. Fakat hakikî hocalar müzayeka ve zaruret içinde inliyorlardı. Ulemaya mahsus yüksek mansıp ve unvanları haiz zadegan içinde okuma yazmak bilmiyenler de vardı. Kadılar ulema içinden intihap olunuyordu. Bu cihetle hâkimlikler de rüşvetle bu memuriyetleri alan cahillerin eline geçmişti. Daha Türk sancağı Budapeşte'de sallanırken ıslahat için IV. Murat'a bir lâyiha takdim eden Koçi Mustafa Bey bu lâyihasında şöyle demişti: "Voyvoda ve Subaşı kâtipleri ve avam-ı nastan niceleri beş on bin akça ile mülâzım ve badehu zaman-ı kalilde müderris ve kadı olup sahn-ı âlem cehele ile doldu. Ve iyi kimdir bilinmez oldu". Gene bu lâyiha sahibi şunu ihtar etmişti: "Şimdi ziyade addettikleri halde mansıbı eskiye verirler. Eskilik indallahi teâlâ medar-ı kaza değildir. Seccade-i şeriat âlim ve âdil olanlara gerektir. Bir cahil-i mücerret eskidir diye bir âlime takdim inde't-tahkık cevirdir. İlim ve diyaneti olıcak şebap ise de kayırmaz".

IV. Murat, Koçi Bey'in bu nasihatini dinleyerek bundan sonra ilmî ve kazaî memuriyetlerin yalnız ilim ve istihkak sahiplerine verilmesini emretmişti. O sırada bazı kadılıklar açık imiş. Beş on hoca bu memuriyetleri istemişler. Bunun üzerine Padişah bunları bizzat kendisi imtihan etmek isteyerek huzuruna getirilmelerini emretmiş. O zamanın zihniyetini göstermek için bu imtihanın nasıl yapıldığını yazmaktan kalemimi menedemiyorum. IV. Murat bu müsted'ilere iki sual sormuş.

Birincisi: İman cevher midir araz mıdır ve makulât-ı aşerenin hangi mekulesindendir?

İkincisi: Bir kimse et yememek için yemin ettikten sonra, balık yerse yemininde hânis olur mu olmaz mı? Balık etten madut mudur, değil midir?[8]

[7] *Mizanü'l-Hak*, s. 9.

[8] *Naima Tarihi*, cilt 3, s. 314.

Halkın davalarını kanunların ahkâmına tatbikan halle ve fasla memur edilecek kadılara hukuk meselelerini sormak lâzım gelirken, sorulan şu suallere bakınız. İman ister cevher olsun, ister araz, bunun alacak verecek ve icar... davalarında kıymeti ve faydası nedir?

Bununla beraber, Koçi Bey'in lâyihası hiçbir şeye yaramamıştı. Ondan yüz sene kadar sonra da III. Ahmet Sadrazam kaymakamına şöyle bir ferman göndermişti: "Sen ki kaymakamsın! Tarik-ı ulemada ehil ve nâ-ehle bakılmayıp kesret-i mülâzemet verilmek ilm-i şerifin adem-i rağbetine ve müstahikkinin mezelletine bâis olmakla fîmaba'd bîvecih bahane ile mülâzemet verilmeyip ancak medaris ve mevleviyette nasp ve hareket vukuunda vaz'-ı kadimi ne ise mutat üzere verilecek mülâzemetlerin vakitleri geldikte veyahut bir müstehikka mülâzemet verilmek iktiza ettikte şöhret-i şayiası ve kaç yaşında olduğu ve kimden okuduğu ve ne okuduğu efendi dâimizin malûmu olup ve işareti olduğu malûmun olduktan sonra rikâb-ı kâmıyâbıma arzeyleyesin. Mülâzemet arzolunan ulemazâdeden ise ancak kimin oğlu olduğu arzolunmak kifayet eder. Kaç yaşında olup ne okuduğu ilâma hacet yoktur".[9]

Bu, fermanın mânası açıktı. Yani dışarıdan İstanbul'a okumak için gelmiş, arkasız bir kimse olursa bir mansıp istediği vakit ne okuduğu, kaç yaşında olduğu ve diğer ahvali sorulacak. Fakat bir büyük adamın oğlu olursa ne yaşı sorulacak ve ne bir şey bilip bilmediği araştırılacaktı. Demek ki gene eskisi gibi beşikte süt emen çocuklara ilimde doktorluk payesi tevcih olunacaktı!

Cehaletin Osmanlı saltanatı zamanında her tarafa ne kadar dal budak saldığını göstermek için daha yüzlerce misal iradı mümkündür. Fakat daha bir tanesini ibret için göstermeliyim.

Koçi Mustafa Bey'den çok sonra bir ıslahat projesi yaparak bunu kitap halinde neşreden İbrahim Müteferrika'nın yukarıda münasebetle ismini yazdığım *Usûlü'l-Hikem*'inde devlet ricalinin coğrafya bilmeleri lüzumundan ehemmiyetle ve ayrıca bir fasl-ı mahsusta bahsetmesi zamanındaki büyük devlet adamlarının bugünkü çocukların bile bildikleri coğrafya malûmatından haberdar olmadıklarını gösteriyor: "Erkân-ı devlet olan rical-i zişana coğrafya bilmek lâzıme-i haldendir. Tâkim mehamm-ı memâlik-i enamda ve fetku refku mühimmat-ı saltanatta varit ve sadır olan rey ve tedbir karin-i isabet ola. Meselâ Moskof Çarı Hind-i şarkiye müstevil olmuş denilse heyet-i memalik-i âlem ile aşina olmayan eşhas derhal vücur verir. Lâkin aşina-yi fen olan havas mabeyninde mesafe-i baide ve ihtilâfat-ı memalik-i edyana nazar kılındığı birle bu iş mühalâttan idügine kafan hüküm ve cezmeder. Kezalik Moskof askeri Keylân'a gitmiş denilse aşina-yi fen olan mesafe-i mabeyine nazar edip bahr-i mezbur bu yolda şimalden cenuba tulanî vakı olmuş bir bahr-ı azimdir. Ve bahrin etrafında mütemekkin milel ve

[9] *Raşit Tarihi*, cilt 4, s. 48.

kabail ihtilâf üzere olmakla karadan eğerçi düşvarü'l-husul ve bahar ile dahi suûbet ve tehlikeyi mutazammın ve lâkin bu cümle ile beraber hadd-i imkânda olan bir mânadır deyu hükmeder. Ancak Leh memleketine asker göndermiş denilse ittisal üzere olduğuna nazar olunduğu birle badi-i nazarda imkânile cevap verilir".

İbrahim Müteferrika'nın bu nasihat ve ihtarı gösteriyor ki ondan yüz sene kadar evvel Kâtip Çelebi'nin yazdığı *Cihannümâ*'yı ve Fransız rahiplerinden mühtedi Mehmet İhlasi'nin muavenetile lâtinceden tercüme ettiği *Atlas-ı Mineur* tercümesi *Levamiu'n-Nur*'u okuyup istifade etmeğe o devletliler rağbet ve tenezzül buyurmamışlar! Meğer İbrahim Müteferrika bu ihtarında ne kadar haklı imiş! Zira bir hayli zaman sonra Alexi Orlof'un kumandasındaki Moskof donanması Çeşme limanında Osmanlı donanmasını yaktığı vakit (1770 milâdi sene) buna Osmanlı saltanatı ricali inanmak istememişlerdi. Zira Moskof donanmasının Karadeniz Boğazı'ndan geçtiğini kimse görmemişti. Baltık ve Şimal denizleri ve Septe boğazından dahi Akdeniz'e yol olduğunu bilmiyorlardı![10]

Böyle ricali okuyup yazmaktan mahrum, hâkim ve müderrislerinin çoğu tamamen cahil ve memuriyetlerini rüşvetle satın almağa mecbur, müstebit bir idarenin memleket için mütemadi felâketleri mucip olması zarurî idi. Halka gelince onlar da bu cahil ve gafil surî âlimlerin nüfuzu altında fırka fırka olmuşlardı. Bunlardan bazıları tütün ve kahvenin içilmesinde bir mahzur görmediği halde, diğer bir fırka bunu şiddetle red ve haram addetmekte idi. Hz. Muhammed'in ebeveyni Müslüman addolunur mu olunmaz mı? Firavun'un imanı makbul mudur değil midir? Sofiyenin yaptıkları âyinler raks mıdır değil midir? gibi meselelerle uğraşmakta idiler. Dat harfi nasıl okunmalıdır? Bu da halk arasında şiddetle münakaşa ve münazaayı mucip olduğundan Köprülü Darülhadis'inde muhaddis olan Şeyh Ali Mansuri Sarıyer'e nefyolunduğu gibi Sultan Ahmet camiinde vaiz İspirizâde'ye ağzını tutması için sadrazam ve şeyhülislâm tarafından sıkı emir gönderilmişti.

Fakat İstanbul'da halk bu mânasız şeylerle zihinlerini yorarken yanı başımızdaki memleketlerde Renesans bütün feyizlerini inkişaf ettirmekte idi!

Osmanlı saltanatı mülkî, adlî, ilmî ve askerî idaresindeki intizamsızlıklar ve bozukluklar sebebile tam bir anarşi içinde bocalıyordu. İstanbul'un fethinden itibaren payitahttan hiç eksik olmayan elçiler bu kötü idareyi mensup oldukları devletlere mütemadiyen bildiriyorlardı. Bu sebeple Osmanlı İmparatorluğu'nun paylaşılması devletler arasında hergün mevzubahis edilmekte idi. Bu mükaseme için muhtelif zamanlarda devletler arasında yapılmış olan projelerin sayısı yüzü geçer. Karlofça ve Pasarofça muahedelerile Osmanlı saltanatı sarsılmıştı. Fakat

[10] Rusya ile 1768'de açılan muharebenin başlarında Rusya'nın Akdeniz'e donanma sevketmek tedarikinde bulunduğu Fransalu tarafından Babıâliye ihbar olunduğu halde bunun imkânı olup olmadığı hakkında tereddüt edilmişti. bk. *Netayicu'l-Vukuat*, cilt 3, s. 53.

Kaynarca muahedesile devletin Kırım'ı zayi etmesi (1783 senesinde) ve Rusların Osmanlı tabiiyetindeki Ortodoks Rumların işlerine müdahaleye nev'ama hak kazanması saltanat için daha vahim bir darbe olmuştu. Nihayet Eflâk ve Buğdan'ın, Sırbistan'ın ve Mısır'ın birçok imtiyazlara ve Yunanistan'ın istiklâle nail olması saltanatı ciddî bir ıslahat yapmağa mecbur etmişti. Sadrazam Mustafa Reşit Paşa'nın (vefatı 7 Birincikânun 1857) himmet ve ibramile ilân olunan sene 3 İkinciteşrin 1839 Gülhane hatt-ı hümayununa göre bundan sonra

1. Herkes canından emin olacak.
2. Kimse bilâ muhakeme nefy ve hapis edilmeyecek.
3. Kimsenin malı müsadere edilmeyecek.
4. Kimseye işkence edilmeyecek.
5. Hiçbir kimseden rüşvet istenemeyecekti.

Fakat bu Tanzimat-ı hayriyeden hiç kimse memnun olmamıştı. Zira bu yeni tanzimat mucibince tebea arasında müslim ve gayrimüslim farkı olmayacağından bu hal cahil Müslümanların taassubuna dokunmuştu. Eski keyfî idarenin devamından müstefit olanlar, halkın bu taassubundan istifade ederek bu ıslahatın yapılmaması için hiçbir fesat ve tahrikten hali kalmamışlardı.

Ruslar dahi Tanzimat-ı hayriye sebebile Osmanlı saltanatının yeniden kuvvet kesbedebileceğini zannettiklerinden buna mani olmak maksadile Mekamat-ı Mübareke meselesini vesile ittihaz ederek 1853'te harp açmıştı. Ancak bu müthiş tecavüze karşı Mustafa Reşit Paşa İngiltere ve Fransa devletlerinin müzaheretini temin ettiğinden Rusya maksadına nail olamamış ve sulh istemeğe mecbur kalmıştı. Bunun üzerine Paris'te 1856 senesinde toplanan sulh konferansı esnasında, devletlerin manevî icbarile, Sultan Abdülmecit memleketi dahilinde yapacağı ıslahat hakkında isdar ettiği hatt-ı hümayunu (18 Şubat 1856) büyük devletlere resmen tebliğ etmişti. Fakat bu tebligat, her ne kadar onlar tarafından hiçbir veçhile müdahaleye vesile addolunmayacağına dair teminat verilmişse de, gene ondan itibaren Osmanlı saltanatının dahilî işlerine müdahale için vesile olmuştu. Bununla beraber, ıslahat fermanından da bir netice hâsıl olmamıştı. Esasen ıslahat yapılması Panslavistlerin hiçbir veçhile işlerine gelmediğinden bunlar Sırbistan, Bulgaristan, Bosna ve Hersek'te ve Karadağ'da, başka devletlerde Suriye ve Girit'te birbiri ardınca birçok isyanlar çıkarttıklarından Osmanlı hükümeti ta temellerinden sarsılıyordu.

Bu ihtilâflar saltanatın imtiyazlı birer emareti olan Sırbistan ve Karadağ üzerine tedip için ordular sevkine sebep olmuştu, (Temmuz 1876-Mart 1877) Ancak Osmanlı ordusunun Sırbistan'ı tamamen ezmesi hamileri olan Rusların işe müdahalesine ve Babıâli'ye muhasematı bırakmak için tehditkâr bir ültimatom vermelerine bâis olduğundan mütareke akdedilmiş ve Osmanlı Devleti ile Rusya arasında bir muharebe vukuuna mani olmak için işe diğer devletler de karışmıştı. Bunun üzerine, İstanbul'da Tersane konferansı ismile maruf bir meclis toplan-

mıştı. Devletler Rumeli için tasavvur ettikleri projeyi bu vasıta ile Babıâli'ye kabul ettirmek istiyordu. (24 Birincikânun). Onların bu teşebbüs ve kararlarına mukabil, Babıâli yalnız Rumeli'ye değil bütün Osmanlı memleketine şâmil bir ıslahat yapmış olmak için hazırladığı bir Kanun-ı Esasi'yi debdebeli merasimle ilân eylemişti (23 Birincikânun 1876). Fakat bunun bir faydası olmamıştı. Zira devletler projelerini kabul ettirmek istiyordu. Babıâli de Tersane konferansının o mukarreratını reddetmişti. Bunun üzerine büyük devletler sefirleri İstanbul'u hep birlikte nümayişle terkeylemişlerdi. Bundan sonra Londra'da bir protokol imza edilmiş ve Babıâli'ye tebliğ edilmişti. Osmanlı hükümeti bunu da kabul etmediğinden Rusya, biraz evvel gizlice Avusturya Macaristan'ın bîtaraflığını da temin ettiğinden (18/30 Mayıs 1877) harp ilân etmişti.

Bu meş'um harbin tarihi bizi burada alâkadar etmez. Yalnız bunun neticeleri Osmanlı saltanatı için pek ağır zayiata sebep olduğunu söylemek icap eder.

Rusya bize harp açtığı vakit II. Abdülhamid yeni tahta çıkmış bulunuyordu. Sadrazam Mithat Paşa ona Kanun-ı Esasi'yi zar zor kabul ettirmişti. Mithat Paşa makamında tutulmuş ve başladığı işte muvaffak olması için takviye edilmiş olsaydı belki o meş'um Rus muharebesinin önü alınacaktı. Fakat Abdülhamid bunu düşünmüyordu. O karşısında vatan ve millet aşkile yanan Mithat Paşa'yı yanından defetmekten başka bir şeye ehemmiyet vermiyordu. Bunun için hircî 1294 senesi İkincikânunun 24. Pazartesi günü sabahleyin erkenden Mithat Paşa'yı Dolmabahçe sarayına getirtip elinden mührünü aldırmış ve onu İzzettin adlı bir vapura bindirerek çoluk çocuğile görüşmesine de meydan vermeksizin Avrupa'ya sürdürmüştü! Bu ani tebeddül onun Sırbistan ve Karadağ'la girişmiş olduğu müsaleha müzakerelerini neticesiz bıraktığı gibi Bulgaristan'da icrasına tevessül ettiği ıslahatı da tatil etmişti. İşte Rusya bundan istifade ederek ve bizim devletler tarafından büsbütün yalnız bırakılacağımıza emniyet eyliyerek tasarladığı harbe girişmişti. Denebilir ki Abdülhamid bu harbi ve bu harpte hezimeti istemişti. Vakıa bu, onun hakkında pek ağır bir ittihamdır. Fakat bu risalede beyanına imkân olmayan hâdiseler bir araya getirilerek im'an ve dikkatle muvazene ve muhakeme edilirse maalesef öyle bir zanna düşmemek kabil olmuyor.

Abdülhamid, Mithat Paşa hakkındaki gayz ve nefretini yalnız onu nefyetmekle teskin edememişti. Nihayet onu gûya affederek vatanına avdet ettirdikten ve bir müddet valilikte istihdam eyledikten sonra Yıldız sarayında teşkil ettirdiği bir mahkemede idama mahkûm ettirmiş, sonra gûya lütfen affederek cezasını kalebentliğe çevirmiş ve onu Taife göndermişti. Bütün bu dolaplar gûya efkâr-ı umumiyeyi iğfal içindi. Fakat hakikî maksat onu imha etmekti.[11] Nihayet verdiği

[11] Abdülhamid'in idam cezasını tahfif etmesi hakikat-i halde merhametinden değil İngiliz parlamentosunda bu hususta sarfedilen ağır sözlerden ve İstanbul'daki İngiliz elçisi Lord Dafrin'in hükûmet-i metbuasının talimatile vukubulan müdahalesinden ileri geldiği *Sait Paşa'nın Hatıratı*'ndan (cilt I, s. 55-72) anlaşılıyor.

gizli bir emirle o millet ve hürriyet fedaisini Taif'te mahpus olduğu zindanda bir çuval içine koydurup boğdurmuş (hicrî 26 Nisan 1301) ve fakat kendisine tam bir kanaat gelmek için de başını kestirip İstanbul'a getirtmişti. Bununla beraber nihayet, Abdülhamid'e o kadar korktuğu ve otuz bu kadar sene hükümden iskat ettirdiği Kanun-ı Esasi'yi III. Ordunun genç, hamiyetli ve milletperver bazı zabitleri ayaklanarak 1908 senesi Temmuzu onunda cebren ilân ettirmişlerdi! Bundan maksat artık indiras ve izmihlâl haline gelmiş bulunan Osmanlı saltanatını yeniden diriltmekti.

Filhakika bu saltanatın artık ne hariçte devletler arasında, ne dahilde kendi müslim ve gayrimüslim tebaası arasında hiçbir itibarı kalmamıştı. Öyle bir saltanat ki kapitülâsyonlar sebebile ne siyasî, ne adlî, ne malî ve iktisadî hiçbir istiklâli yoktu. Öyle bir saltanat ki kendi mülkü dahilinde kendi mahkemelerinden başka birçok yabancı mahkemeler de işliyordu. Her ecnebi devletin hususî bir postahanesi vardı. Bu saltanat bütçesini düzeltebilmek için düşündüğü vergileri tarhedemiyordu. Bir şimendifer veya liman yaptırmak istese her taraftan çeşit çeşit itiraz ve mümaneatlara tesadüf ediyordu. Öyle bir saltanat ki Babıâli'sindeki büyük memurlar bile sefaret tercümanlarının hergün her nevi taciz ve tahkirine hedef olmakta idi. Bu saltanatın pek mümtaz bir veziri olan Bahriye Nazırı Hasan Paşa Osmanlı donanmasını muattal bir halde büsbütün çürümeğe mahkûm ettiği için Abdülhamid'in fevkalâde makbulü olmuştu.[12]

Bu saltanat müflis mevkiine düştüğü için varidatından en sağlam kısımlarını ayırıp idaresini ecnebi alacaklıların tayin ettikleri vekillerin eline teslime razı olmuştu!

Bu saltanat ecnebi memleketlerine gönderdiği elçilerine maaş veremiyordu.

Nihayet öyle bir saltanat ki kendisinin yegâne kuvvet menbaı olan Türkler-

[12] *Alman Başvekili Prens de Bülow'un Hatıratı* cilt 1, s. 204. Abdülhamid ve sarayını biraz daha göstermiş olmak için bu hatırattan bir sayfa daha nakledeceğim: "Kiel kanalında bir Osmanlı harp gemisinin senelerce kaldığını görmüştüm. Bu gemi, eğer hafızam iyi ise, oraya Alman Kayserine Sultanın bir hediyesini teslim için gelmişti. Geriye dönemiyordu. Zira kömür satın almak için gemi süvarisinde para yoktu. Tayfalar da maaşlarını alamıyordu. Bunlar açlıktan ölmemek için Holstein civarında bazı çiftliklerde rençberlik gibi bir iş arıyorlardı. Abdülhamid bahriyeden nekadar korkuyorsa elektrikten de o kadar korkuyordu. İstanbul'u ziyaretimiz esnasında da büyük bir elektrik şirketinin mümessili payitahtı elektrikle tenvir imtiyazını almağa çalışıyordu. Fakat bunu almak için yapılan bütün gayretler semeresiz kalmıştı. Zira Sultan elektrik kıvılcımından korkuyordu. Kayser II. Vilhelm bunları hiç görmemişti, yahut Abdülhamid'i pek beğendiğinden görmek istememişti. "Dinlemek istemeyen adamdan fena sağır olamaz" derler. İmparatoriçeye gelince Türklerdeki zevcenin taaddüdü sebebile onlar hakkında o derece teveccühkâr değildi. Sultanın haremini ziyarete güçlükle razı olmuştu. Hem Alman kadını ve hem bir Hıristiyan olmak sıfatile harem denilen öyle bir mahpesi ziyaret etmeğe kendi şan ve şerefine mugayir görüyordu, öyle bir mahpeski bütün ziynet ve ihtişamına rağmen içindeki kadınlar esir gibi yaşıyorlar. Nihayet bu ziyaretin vukuunu isteyen kocasının ısrarına itaatle hareme gitmişti. İmparatoriçeye hakikî olarak ne gördüğünü sormuştum: "Vallahi ne diyeyim, Paris tuvaletleri yapmış bir sürü şişman kadınlar, bu tuvaletler onlara yakışmamış, reçel ve badem şekeri yiyorlar, pek şiddetle içleri sıkıldığı görülüyor". bk. *Prince de Bülow'un Hatıratı*, cilt 1, s. 205.

den aldığı askerleri senelerce Yemen'in kızgın çöllerinde veya buzlu dağlarından istihdam ettikten sonra içlerinden ölümden kurtulabilenleri yurtlarına dönerken İstanbul'a uğramamaları için İskenderun limanına çıkarır, oradan Sivas'a, Erzurum'a, Trabzon'a yaya gitmelerini icbar ederdi!

Bir padişahın kendi velinimeti ve efendisi olan milletinden bu kadar korkması ne kadar hazin ve acıklıdır!

Evet bu padişah zamanında Maarif Nezareti'nde müteşekkil encümen teftiş ve muayene ile bizzat nazırın riyaseti altında toplanan Tetkik-i Müellefat heyeti ile Babıâli'deki matbuat müdiriyetinde müstahdem sansörlerin en ehemmiyetli vazifeleri neşredilecek kitaplardan, mecmualardan ve gazetelerden bilhassa millet, vatan, hamiyyet, terakkî, teceddüt... kelimelerini arayıp çıkarmaktı! Millete, vatana, hamiyyete, hürriyete bu kadar düşman olan bu adamın hiçbir şeye ve hiçbir kimseye emniyeti yoktu. Gûya pek beğendiği ve en ziyade itimat ettiği sadrazam Sait Paşa'yı hayatından meyus ettiği için İngiliz sefaretine ilticaya mecbur etmişti.[13] Diğer pek muteber Sadrazamı Kâmil Paşa merhum da İzmir valisi iken İngiliz konsoloshanesine iltica etmişti.[14] Zira her iki paşa müstebit ve gaddar padişaha karşı hariçten bir müzaheret görmezlerse Mithat Paşa'nın âkibetine uğratılacaklarını yakinen biliyorlardı. Kim bilir onlar bizim bilmediğimiz daha nice gizli şeylere vakıftılar!

Böyle bir saltanat elbette yıkılacaktı. Fakat ondan evvel başında bulunan sultanlar yıkılmalıydı.

Yıkılacaktı. Çünkü Abdülhamid idaresinin son senelerinde âdeta temellerinden sarsılmıştı. Bu idare yeni meşrutiyet devrine ne belâlar bırakmamıştı! Bunların başında evvelâ bir müzmin Makedonya meselesi vardı. Ondan sonra Ermeni meselesi geliyordu. Daha sonra Girit, Yemen, Cebelidürûz, Kuveyt, Bahreyn, Necit, Tunus hududu... gibi meseleleri vardı. Bu meseleler sebebile hiç arkası kesilmeyen askerî sevkiyat mütemadiyen ve muntazaman Türk nüfusunu azaltmakta ve Türk kanını akıtmakta idi.

Saltanatın Rum ve Ermeni patrikhanelerine sözü geçmiyordu. Bunlar devlet içinde hakiki bir devlet idiler.

Osmanlı ülkesinde İngiliz, Fransız, Rus ve İtalyan devletlerinin siyasî ve iktisadî rekabetleri şiddetle çarpışıyordu. Haydarpaşa'dan Bağdad'a ve oradan Basra körfezine kadar uzayacak "Bağdadı ban" namile maruf timuryolu için Londra ve Berlin, Paris ve Petersburg arasında ne hummalı ve bitmez tükenmez muhabereler geçiyordu. Pancermanistler Anadolu'yu bir müstemleke haline koymak için tamamen hazırlanmışlardı.

[13] *Sait Paşa Hatıratı*, cilt 1, s. 125 ve 364.

[14] *Kâmil Paşa Hatıratı*, cilt 1, s. 198.

Bu hususta neşriyat açıktan açığa gazete, mecmua ve risaleleri doldurmuyordu. Büyük devletler arasında Osmanlı ülkesini paylaşmak için gizli anlaşmalar yapılmıştı. Yalnız icraat için münasip bir fırsat gözlüyorlardı. İşte 1908'de Meşrutiyet bu şerait içinde ilân edilmişti. Fakat dahilde Bulgarların, Sırpların, Rumların, Ermenilerin, Arapların ilh... o kadar şiddetlenmiş, kızışmış ihtiraslarını, kinlerini ve hariçte Pancermanistlerin, Panslavistlerin tamalarını bizim kuru bir hürriyet ve müsavat sözümüz nasıl teskin edebilecekti? Kanun-ı Esasi ilânı o sene Temmuz ayının onuna tesadüf ettiği halde gene o senenin Eylülü içinde Avusturya, Macaristan Hariciye nazırı D'Aerenthal ile Rusya Hariciye nazırı İswolski Moravya'da kâin Buchlau malikânesinde gizlice görüşmüşlerdi. Bu iki hariciye nazırı orada Osmanlı Avrupasını nüfuz mıntıka ve daireleri ismi altında paylaşmak için anlaşmışlardı. Bundan başka Karadeniz ve Akdeniz boğazlarımızı Rusların harp gemilerine açtırmak için müzaheret edeceğini Avusturya-Macaristan Hariciye nazırı İswolski'ye vadetmişti. Buna mukabil bir müsait zamanda bizim Bosna ve Hersek vilâyetimizi Avusturya-Macaristan kendi mülküne ilhak ederse Rusya'nın itiraz etmeyeceğini İswolski taahhüt eylemişti. Ancak bu müsait zaman için aralarında kafi bir anlaşma olmamıştı.

Fakat bu mülakattan biraz sonra, D'Aerenthal Bulgaristan Prensi Ferdinand ile ayrıca anlaşmıştı. İşte bu anlaşma neticesinde 5 Birinciteşrin 1908'de Ferdinand kendisini birleşmiş Bulgaristan ve Rumeli-i şarkî Bulgarlarının Çarı olarak ilân ettiği gibi ertesi 6 Birinciteşrinde dahi İmparator Fransuva Josef Bosna-Hersek'i kendi memalikine ilhak ettiğini ilân eylemişti. Bu iki hareket Osmanlı saltanatının hem Bulgaristan ile Bosna ve Hersek üzerindeki hükümranlık hukukuna ve hem Berlin muahedesinin ahkâmına bir tecavüzdü. Fakat bu hareket Babıâli'den ziyade Rusya, Sırbistan ve Yunanistan'ı heyecana düşürmüştü. Çünkü onların davasınca Rumeli'de muvazene Almanların lehine bozulmuştu. Almanlar bu ilhak sayesinde biraz sonra Selânik'e kadar inebileceklerdi. Bu mesele yüzünden Rusya ile Avusturya-Macaristan arasında bir muharebe vukuuna kıl kalmıştı. Nihayet büyük devletlerin çalışması ve hususile Büyük Britanya ve İngiltere Krallığının ibramı ve Almanya'nın teşebbüs ve tehdidi üzerine Rusya hükümeti Berlin muahedesinin 25. maddesinin ilgasına bilâkayd ü şart muvafakat ile ilhakı tanıdığından 31 Mart 1909'da bu harp tehlikesi Avrupa için bir müddet bertaraf edilmişti. Babıâli'de gene devletlerin yardimile Bulgaristan ve Avusturya-Macaristan ile meseleyi muslihane halletmişti.[15]

D'Aerenthal Bosna ve Hersek'i ilhak etmeği düşündüğü vakit İtalya'nın da ağzını kapamış olmak için İtalya Hariciye Nazırı Titoni'ye de şayet İtalya bizim Trablusgarp vilâyetimize el uzatırsa Avusturya-Macaristan'ın itiraz etmeyeceğini gizlice bildirmişti. Filhakika, çok geçmeden İstanbul'daki İtalya elçisi 28

[15] Mufassal malûmat için Sadrazam Kâmil Paşa'nın Sait Paşa'ya cevaplarına bakılması, s. 74.

Eylül 1911'de Babıâli'ye bir ültimatom vererek "Trablusgarp ve Bingazi'yi işgal edeceğinden o vilâyetlerdeki Osmanlı memurlarının buna mümaneat etmemeleri için emir verilmesini" istemişti. Bu ültimatoma yirmi dört saat içinde cevab-ı muvafakat verilmesini de ihtar eylemişti. Babıâli'nin cevabı İtalya'yı tatmin edemediğinden ertesi 29 Eylülde harp ilân etmiş, Amiral Farvelli kumandasındaki donanmasile de gönderdiği orduyu Teşrinievvel içinde o iki vilâyetimize çıkarmıştı. İttihat ve Terakki hükümeti İtalya'nın hukuk-ı düvele mugayir olan ve müttefiki Avusturya-Macaristan matbuatı tarafından dahi bir haydutluk (brigandage) diye tavsif edilen bu gâsibane hareketine kolay boyun eğmedi, çok çalıştı, büyük fedakârlıklara katlandı. O vilâyetlerin himmeti, ahalisinin vatanlarını müdafaa için gösterdikleri pek kahramanca gayretler de İtalya ordusunu ve donanmasını acze düşürdü. Bunun üzerine İtalyanlar Şubatta Beyrut'u topa tuttular. Nisanda Çanakkale'de Kumkale'yi topa tuttular, Boğaz'ı tehdit ettiler ve nihayet Ege denizinde on iki adamızı işgal ettiler.

İtalya ile savaş yapılırken Balkan ahvali pek ziyade karışmağa başlamıştı. Evvelce Sırplar, Bulgarlar ve Rumlar arasında şiddetli bir rekabet ve husumet vardı. Rus diplomatları başta İswolski olduğu halde bunları barıştırmak, anlaştırmak ve bu vasıta ile teşkil edecekleri bir "blok"la Avusturya-Macaristan'ın yani hakikat-ı halde Almanların cenuba, Akdeniz'e doğru yayılmalarına mani olmak istiyorlardı. Bosna-Hersek'in ilhakı sebebile D'Aerenthal'in kendini aldatmış olduğuna zahip olan İswolski bu yüzden hariciye nazırlığından istifa ederek Rusya'nın Paris sefaretine gitmişti. Oradan Balkan devletlerinin ittihadına çalışıyordu. Nihayet bu ittihat oldu: Sırbistan, Bulgaristan, Yunanistan ve Karadağ Osmanlı saltanatı aleyhinde ittifak ettiler.

Bu ittifakı pek ziyade kolaylaştıran pek mühim bir sebep de gene Avusturya-Macaristan'ın tahrikatı ve ifsadı yüzünden Malisörlerin isyan etmesi ve bütün Arnavutların muhtariyet ve imtiyaz istemeleri olmuştu. Babıâli nihayet bu imtiyazları vermişti. İtalya ile de Almanya ve Avusturya'nın her iki tarafı tazyiki üzerine 15 Teşrinievvel 1912'de Lausanne de sulh akdetmişti.

Fakat pek geç kalınmış. Çünkü gene bu ay içinde ve o günler evvelâ Karadağ ve arkasından Sırbistan, Bulgaristan ve Yunanistan Osmanlı saltanatına harp açmışlardı.

Osmanlı ordusu bu muharebelere pek fena ve gayri müsait şartlar altında girişmişti. Saltanat makamında, otuz bu kadar sene sarayında sıkı bir hapis hayatı geçirdikten sonra o makama geçmiş iradeden ve kudretten mahrum bir âciz ihtiyar vardı. İstanbul'da İttihat ve Terakki Fırkasile Hürriyet ve İtilâf Fırkası birbirlerile şiddetle çekişip duruyorlardı. Velhasıl siyasî ve askerî birçok noksanlar, hatalar ve ihanetler sebebile Birinci Balkan muharebelerinin (Teşrinievvel 1912 - Mayıs 1913) neticeleri Türklerin harp tarihlerinde büyük ve insanı utandıracak bir leke olmuştu.

Bu muharebelerin başlangıcında büyük devletler harbin neticesi her ne olursa olsun arazice istatukonun değişmesine müsaade etmeyeceklerini ilân etmişlerdi. Çünkü Türklerin galip geleceğini tahmin ediyorlardı. Fakat Osmanlı ordusunun hezimetini görünce o kararlarından çabuk dönmüşlerdi. Bu hezimet bütün Hıristiyan Avrupa'da Türkler aleyhinde ne zalimane hakaretleri ve nefretleri uyandırmıştı! Âdeta bütün Avrupa'yı bir sevinç kaplamıştı!

Birinci Balkan muharebelerinin neticesinde devletlerin müşterek müracaatları üzerine Osmanlı saltanatı Midye-İnoz hattının öbür tarafındaki bütün vilâyetlerini müttefik Balkan devletlerine terketmeğe muvafakat eylemişti! Edirne, Dimetoka, Dedeağaç, Gümülcine, İskeçe, Drama, Selanik, Manastır, Üsküp, Priştine, Pirzerin, İşkodra ve Yanya ilh... hep gidiyordu! Halbuki bu yerlerin herbir noktasında ecdadımızdan kaç binlerce kişi yatıyordu! Milyonlarca halis Türk oğlu Türkler orada mağdur, perişan ve ayaklar altında bırakılıyordu! Fakat onları kim düşünüyordu! Sultan Mehmet Reşat'ın büyük oğlu Şehzade Ziyaettin Efendi Bulgarların Çatalca hattı müdafaasını tazyik için attıkları toplar İstanbul'dan işitilmekte olduğu günlerden birinde akrabamdan bir mimara Maçka'da sokakta tesadüf ettiğim vakit: "Acaba Bulgarlar İstanbul'a girerlerse bizim maaşımız ne olur!" diye sorduğunu bana o mimar o gün akşamüstü hayret, hiddet ve nefretle anlatmıştı. Bu sultanlar yıkılmalıydı dediğimin sebeplerinden biri de budur.

Osmanlı saltanatının terkettiği o geniş yerlerin paylaşmasında Balkanlılar uyuşamadığından kendi aralarında harbe başlamışlardı. Bu muharebede Bulgarlar müttefiklerine mağlup olduğu gibi Romanya'nın da hücumuna uğramıştı. Romanya büyük bir ordusunu Tuna'dan geçirerek Sofya'ya doğru yürütmüştü (13 Temmuz).

İşte bu hadiselerden bilistifade, biraz evvel İstanbul'da gene iktidar makamına geçmiş olan İttihat ve Terakki hükümeti Çatalca'da bulunan Osmanlı ordusunu ileriye göndererek Edirne'yi tekrar geri almıştı (20 Temmuz).

Bundan sonra Bulgaristan mecburen sulh istediğinden Bükreş'te açılan konferansta Romanya, Yunanistan, Karadağ, Sırbistan ve Bulgaristan arasında kat'i bir sulh muahedesi akdolundu (10 Ağustos 1913).

Biraz sonra da Osmanlı hükümeti ile Bulgaristan arasında İstanbul'da bir sulh konferansı açılarak Bulgaristan'a Edirne'yi, Dedeağaç şimendifer hattını bıraktığı kabul ettirilmişti (29 Ağustos tarihli İstanbul muahedesi). İkinci İstanbul muahedesile de Sırbistan'la musaleha edilmişti (14 Mart 1914). 13 Teşrinisani Atina muahedesile Yunanistan'la yalnız adlî meseleler tanzim edilmişti. Londra sefirler konferansı da Yunanistan'a yalnız Girit Adasile merkezî adaları vermişti. İmbros ve Ténédos adaları Çanakkale boğazına hâkim olduğundan Osmanlı hükümetine bırakılmıştı.

Bu felâket ve rezaletten sonra Osmanlı saltanatı nasıl yaşayabilecekti. Erme-

nileri ve Arapları tutabilmek ne kadar müşküldü! Ermeniler zaten çoktan gemi azıya almışlardı. Rusların da kuvvetli bir müzaheretile davalarında teyit edileceklerini biliyorlardı. Arapları Fransızlar mütemadiyen tahrik ve tehyiç ediyorlardı. Bundan başka Ruslar Boğazları Rus harp gemilerine açtırmak için Babıâli'yi tazyik etmeğe başlamışlardı. Rusya Anadolu'nun şark vilâyetlerinde muhtar bir Ermenistan teşkilini emel etmişti. Bu sebeple Petersburg kabinesi devletlere bir nota göndererek bir ıslahat programı yapmak üzere İstanbul'daki sefirlerini memur etmelerini istemişti. Bu teşebbüsün neticesi olarak İstanbul'da Yeniköy'de bir "Sefirler konferansı" toplanmıştı. Rusya'nın teklifi şark vilâyetlerimizde Rumeli-i şarkî veya Lübnan teşkilâtına muadil bir muhtariyet tesis ettirmek idi. Bu bapta Babıâli'ye müracaattan evvel sefirlerin aralarında anlaşmaları lâzımdı. Nihayet bu vilâyetlerin iki mıntıkaya ayrılmasını ve herbirinin bir ecnebi müfettiş idaresi altına verilmesini karar altına alarak Babıâli'ye tebliğ etmişlerdi. Ancak bu meseleye ait geçen birçok münakaşa ve mücadelelerden sonra Babıâli o ıslahatı 26 Kanunusani 1914 tarihinde devletlere değil yalnız Rusya'ya karşı taahhüt etmişti.

Bundan sonra bu lâyihanın tatbikine başlanmış ve Avrupa'dan biri Norveç ve diğeri Hollanda'dan getirilmiş olan iki müfettişin birisi Mamuretülâziz'e, diğeri Van'a gönderilmişti. Bunun mânası birkaç sene sonra Anadolu'nun şarkında büyük bir Ermenistan'ın teşekkülüne evvelce muvafakat demekti.

Araplara gelince bunlar daha 1908'de neşrolunan Meşrutiyetin temin ettiği matbuat serbestliğinden ve ictima hürriyetinden bilistifade Beyrut'ta ve Suriye'nin diğer şehirlerinde müteaddit gazeteler çıkararak halkı hükümet aleyhine açıktan açığa tahrike başlamışlardı.

Ehau'l-Arap, Münted el-Edebî, Kahtaniye, El-Ahd, Servetu'l-Arabiye, Nahatu'l-Lubnaniye... gibi birçok cemiyetler Arabistan için istiklâl aramağa çalışıyordu. 1912 senesindeki Balkan hezimetleri Suriyelilerin nazarında Osmanlı hükümetinin itibarını büsbütün azalttığından tahrikât ve fesat daha ziyade şiddetlendirilmişti.

Bu şerait içinde eski ve mütefessih bir saltanat bu tazyik ve hücumlara nasıl mukavemet edebilecekti! Arapların yaptıkları nümayiş ve tehditlere yeni yapılan idare-i umumiye-i vilâyet kanunile mukabele etmek isteniyordu. Beyrut valisi 5 Temmuz 1913'te bu kanunu okumuştu. Fakat Suriyeliler "Lâmerkeziye" demekte ve Cebelilübnan'daki muhtariyetin aynını istemekte musır idiler. Bu maksatla Paris'te bir de "Arap kongresi" açmıştılar.

Babıâli Ermeni, Arap, Bağdadban ve Boğazlar... meseleleri içinde çırpınmakta ve İbrahim Hakkı Paşa'yı hususî memuriyetle Londra'ya göndererek bazı muallak meseleleri İngilizlerin arzusuna göre, tesviye ile bu sayede İngiliz kabinesinin biraz müzaheretini elde etmeğe" Almanların ve Fransızların da teveccühlerini başka suretle kazanmağa abes yere çalıştığı sırada, öbür tarafta Avusturya

- Macaristan İmparatorluğu'nun askerî ve siyasî ricali Balkan muharebelerinin neticesinde Sırpların Adriyatik sahillerine kadar indiklerini gördüklerinden fevkalâde heyecan içinde bulunuyorlardı. Bunlar Nemçe ordularının mühim bir kısmını seferber ederek her ne kadar Sırpları bu sahillerden uzaklaşmağa ve onları İşkodra'yı bıraktırmağa mecbur etmişler ve bir Arnavutluk Prensliği teşkilini devletlere kabul ettirmişlerse de yine endişeleri geçmemişti. Zira Kosova ve Manastır vilâyetlerinin mühim kısımları Sırbistan'a geçmiş. Yani Selanik yolu Almanlara kapanmıştı. Bundan başka, Bosna'daki Hıristiyan ahali ile Hırvatistan'ın ve imparatorluk tebaasından olan Slovenlerin de Sırbistan'la birleşmek emelinde olduklarını biliyorlardı. Bunun için behemehal bir bahane bulup Sırbistan'ı iyice ezmek ve melhuz tehlikelerin hepsini bir saat evvel bitirmek lâzımdı. İş daha ileriye bırakılırsa, o vakte kadar Rusya devleti hazırlıklarını bitirmiş olacağından, Sırbistan'ın ezilmesine behemehal mani olmak isteyecekti. İşte Avusturya-Macaristan askerî erkânı bunu düşündükleri sırada aranılan bahane çıkmıştı. Zira Saray Bosna'da Avusturya-Macaristan veliahtı Arşidük Fransuva Ferdinand'ı bir Sırplı genç öldürmüştü. Bu hâdise barut dolu bir fıçıya bir kurşun sıkmakla müsaviydi. Bunun üzerine Sırbistan'a verilen gayet ağır bir ültimatom ve devletler arasında umumî bir harbin önünü almak için cereyan eden müzakere ve muhabereler ve nihayet umumî harbin infilâkı ve bunun daha derin sebepleri buna ait mufassal tarihlerde yazılıdır.

Osmanlı saltanatına ve daha doğrusu İttihat ve Terakki hükümetine gelince böyle bir harbin zuhurunu galiba bir fırsat addetmişti. Çünkü hemen devletin başında asırlardan beri belâ olan kapitülasyonları ilga ettiğini devletlere bir nota ile bildirmişti. Cebelilübnan'daki muhtariyeti kaldırmıştı. Biraz sonra Almanya ile de gizlice ittifak ederek harbe karışmıştı. Hükümetin böyle ağır bir kararı ittihaz etmesi iyi mi olmuştu? Fena mı olmuştu? Bîtaraflık ihtiyar etse mümkün veya daha iyi olmaz mıydı? Bu meselelerin tetkiki bu risalenin tamamı mevzuu haricindedir.

Yalnız herkesin bildiği meş'um âkibet, o kadar can, mal ve mülk zayi ettikten sonra, evvelâ Mondros müzakeresini imza (30 Teşrinievvel 1918), ikincisi Sèvres muahedesini (10 Ağustos 1920) kabul eylemesi olmuştur.

Bu muahede Türk milletinin boynuna bir esaret zinciri takmak demekti. Buna rağmen Osmanlı Padişahı Mehmet Vahdettin o muahedeyi millete kabul ettirmek için bütün kuvvetile çalışmağa başlamıştı. Mütarekeyi takiben İtilâf devletlerine mensup donanmalar, askerî kuvvetleri İstanbul limanına nasıl geldiler ve şehri nasıl işgal ettiler? İstihkâmları, kal'aları, kışlaları... nasıl tahliye ettirdiler? Silâh depolarını nasıl mühürlettiler? Askerimizi nasıl terhis ettirdiler. Tersaneyi ne yaptılar? Harp gemilerimizi nasıl hapsettiler? Yunan ordusunu İzmir'e nasıl, ne zaman ve niçin çıkarttılar (15 Mayıs 1919)? Bu orduyu nasıl içerilere kadar yürüttüler? Anadolu'nun her yerine birçok İngiliz, Fransız ve İtalyan zabitleri dağılıp gûya mütareke ahkâmının tatbikatına nezaret bahanesile

neler yaptılar? Yurdumuzun daha hangi yerleri işgal edildi? Ve nihayet bütün bu hainâne suikastlara karşı Millî mücadele ne zaman başladı? Millî hükümet nasıl ve ne zaman teşekkül etti?

Hakimiyet milletindir düsturu ne zaman ilân edildi? Bu mukaddes düsturun feyzi ve icazile vatan evlâdı sevgili ana yurdumuzdan düşman ordularını nasıl sürüp çıkardı? Mudanya mütarekesi İtilâf devletleri murahhaslarına nasıl imza ettirildi? Pek muhterem Başvekil İsmet Paşa Hazretleri, siyasetteki pek müstesna meziyetlerini de Lausanne'da göstererek son sulh muahedesini Türklerin siyasî, adlî, iktisadî, malî istiklâlini bütün cihana tasdik ettirmek şartile, nasıl kabul ettirdi? Saltanat ve Hilâfet nasıl ilga edildi? Millet haini Vahdettin bir İngiliz harp sefinesine iltica ile İstanbul'dan nasıl kaçtı?

Ve yepyeni bir Türk Cumhuriyeti nasıl kuruldu?

Bütün bunları iyice anlamak ve herkesin nazarında ölmüş, bitmiş addolunan Türk milletinin bu pek şerefli ikinci doğuşunu kime borçlu olduğunu bihakkın takdir etmek için, bu yeni Türk Cumhuriyetini tesis eden kahramanların kahramanı Ulu Gazi Mustafa Kemal Hazretlerinin Ankara'da toplanmış olan Halk Fırkası'nın ikinci büyük kongresinde söylemiş olduğu (15 Teşrinievvel 1927) büyük nutku ihtiva eden muazzam kitabı her Türkün behemehal dikkat ve im'anla okuması elzemdir.

Altı gün süren ve söyleniş müddeti 36 saat 33 dakika tutan bu nutuk 543 büyük sayfadan mürekkep olup hakikaten muhalled bir dasitan-ı ibret ve mefharettir.

Mehmed Ali Aynî, *Demokrasi Nedir - Tarihî ve Felsefî*, s. 46-72 (1934).

İSMAİL HAKKI İZMİRLİ
(1868 - 1946)

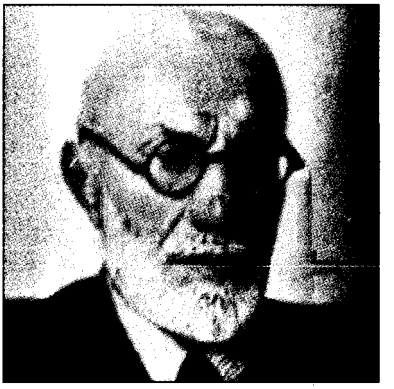

HAYATI VE ESERLERİ

İsmail Hakkı İzmirli 1285 / 1868'de İzmir'de doğdu. Babası yüzbaşı İzmirli Hasan Efendi, annesi Kandiyeli Hafize Hanım'dır.

İlk ve orta tahsilini İzmir'de yaptı; İkiçeşmelik İbtidaî Mektebi'ni ve Rüşdiye'yi bitirdi. Babasının amcası Ama Hafız'dan Kuran hıfzını tamamladı. Medrese derslerine devam etti. Kâmil Efendi'den Farsça okudu. Bu arada Şazeli tarikatından da icazet aldı. Rüşdiye'yi bitirdikten sonra bir süre İzmir'de Farsça muallimliği yaptı. Ahmed Âsım Bey adlı bir zattan 10 yıl tasavvuf dersleri aldı.

İstanbul'a geldi ve yeni açılan Dâru'l-Muallimîn-i Âliye'ye girdi (1892), aynı zamanda Şakir Efendi'nin Yavuz Selim Câmii'ndeki derslerine devam etti ve hadis icazeti aldı. Dâru'l-Muallimîn'i birincilikle bitirdi (1894). Maarif Nazırı Rüşdü Paşa İzmirli'nin İstanbul dışına gitmesine razı olmadı. Mercan İdadîsi'ne din dersleri, tarih ve ahlâk hocalığına tayinini yaptı, çocuklarının hocalığını da ona verdi. 1895'te Nakşî şeyhlerinden Lüleburgaz kadısı Süleyman Necati Efendi'nin kızı Nuriye Hanım'la evlendi ve kayınpederinin Vefa'daki evine yerleşti (Nuriye Hanım'ın 1907'de vefatı üzerine Kadıköy'de mütevelli Aziz Efendi'nin kızı Kadriye Hanım'la ikinci evliliğini yaptı).

1908'de çıkmaya başlayan *Sırat-ı müstakîm* ekibine katıldı, daha sonra *Sebilürreşad* adıyla yayımını sürdüren bu mecmuada çokça yazısı çıktı, özellikle tartışma ve cevap türü yazılarını burada neşretti.

Mülkiye Mektebi'nde Arapça, kelâm, İslâm tarihi, fıkıh usûlü, Mecelle (1904-08); Daruşşafaka'da mantık, kelâm, İslâm tarihi; Darülfünun İlahiyat'ta fıkıh usûlü, ilm-i hılaf, hikmet-i teşrî, siyer, Arap felsefesi, hadis ve hadis tarihi, fıkıh tarihi, İslâm tarihi; Darülfünun Edebiyat'ta felsefe, felsefe tarihi, İslâm felsefesi, mantık, ma-ba'de't-tabîa (metafizik), Arap edebiyatı (1911-15); Mekteb-i Hukuk'ta fıkıh usûlü; Sahn-ı Süleymaniye'de felsefe, ilm-i hılaf, hikmet-i teşrî; Medresetu'l-Mütehassısîn'de İslâm felsefesi tarihi, ma-ba'de't-tabîa, dinler tarihi; Medresetu'l-Vaizîn'de kelâm, felsefe, dinler tarihi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde (1933'ten sonra) hadis ve tefsir tarihi, Müslüman Türk âlimleri dersleri okuttu. Ordinaryüs profesörlüğe yükseldi.

İzmirli bu hocalıkları yanında idarecilikler (Daruşşafaka, Dâru'l-Muallimîn, Darülfünun İlahiyat ve Edebiyat, Medresetu'l-Mütehassısîn, İ.Ü. İslâm Tetkikleri Enstitüsü... müdürlükleri) ve birçok ilmî komisyonda üyelikler (Maarif Nezareti Teftiş ve Muayene Heyeti, Medreseler Teftiş Heyeti, Dâru'l-Hikmeti'l-İslâmiyye, Maarif Nezareti Tedkik-i Kütüb, Istılahât-ı İlmiye Encümeni, Şeriye ve Evkaf Vekâleti Tedkikat ve Telifat-ı İslâmiye Heyeti...) de bulunmuştur.

1932 ve 1937 yıllarında yapılan Tarih kongrelerine iştirak etti, tebliğler sundu, tartışmalara katıldı. 1939'da emekliye ayrıldı. *İslâm Ansiklopedisi*'ne tepki olarak düşünülen *İslâm Türk Ansiklopedisi*'nin ilim heyeti başkanlığını yaptı ve bu ansiklopediye birçok değerli madde yazdı (1940-46). 8 Aralık 1944'te Kadıköy Halkevi'nde kendisi için bir jübile yapıldı. 3.700 ciltlik kütüphanesini ve basılmamış eserlerini Süleymaniye Kütüphanesi'ne vakfetti. 31 Ocak / 1 Şubat 1946 gecesi Ankara'da vefat etti, 2 Şubat 1946'da cenaze namazı Hacıbayram Câmii'nde kılındıktan sonra Cebeci Asri Mezarlığı'na defnedildi.

İzmirli Arapça, Farsça, Fransızca, Rusça, Rumca ve Latince biliyordu (Son iki dili annesinden öğrendi).

Eserleri: *Miyaru'l-Ulûm* (1897), *Mantık-ı Tatbikî ve Fenn-i Esâlîb* (1909), *Kitabu'l-İfta ve'l-Kaza* (1910. A. Şenocak sadeleştirmesi aynı adla *İslâmiyat* dergisinde yayınlandı, sayı: 3, Temmuz-Eylül 1998), *İlm-i Mantık* (1911), *Hikmet-i Teşrî* (1912), *Usûl-i Fıkıh Dersleri* (1913), *Arab Felsefesi* (1913), *Fenn-i Menahic* (Metodoloji, mantık, 1913), *Muhtasar Felsefe-i Ûla* (Philosophie premiére, 1913), *Mizanu'l-İtidal* (1913), *Felsefe Dersleri* (1914), *İlm-i Hilaf* (1914. S. F. Ateş'in hazırladığı metin aynı adla basıldı, 2010), *Siyer-i Celile-i Nebeviye* (1916. İ. H. Uca sadeleştirmesi aynı adla basıldı, 1996), *Gazilere Armağan* (Harbiye Nezareti'nin siparişiyle yazıldı, 1916. K. Şenocak sadeleştirmesi *Yiğitlere Öğütler - Gazilere Armağan* adıyla basıldı, 1964), *Muhtasar Ma-ba'de't-Tabîa* (Metafizik, ts.), *Felsefe-Hikmet I* (İlmü'n-nefs, 1917), *İslâmda İlk Tercüme* (1919), *Muhassalu'l-Kelâm ve'l-Hikme* (1920), *Felsefe-i İslâmiye Tarihi - I: Kindî* (1920), *İhvan-ı Safa Felsefesi* (1921), *Mulahhas İlm-i Tevhid* (1922), *Ebu Bekir Zekeriya er-Razî ve Felsefesi* (1925), *Yeni İlm-i Kelâm* (2 C. 1923, 1924. S. Hizmetli tarafından Latin harflerine aktarılarak basıldı, 1981), *el-Cevabu's-Sedîd fî Beyanı Dîni't-Tevhid* (Anglikan Kilisesi'ne cevap, 1923), *İslâm Felsefesi Tarihi I* (1924. R. Ergin sadeleştirmesi aynı adla basıldı, 2008), *Tarih-i Hadis* (1924. İ. Hatiboğlu tarafından Latin harflerine aktarılarak *Hadis Tarihi* adıyla yayınlandı, 2002), *Din Dersleri* (Lise 1 için, 1926), *Mustasvife Sözleri mi, Tasavvufun Zaferleri mi? - Hakkın Zaferleri* (Şeyh Safvet Yetkin'in *Tasavvufun Zaferleri* adlı kitabına cevap, 1925), *Nârın Ebediyet ve Devamı Hakkında Tedkikat* (1925. Ö. H. Özalp'ın hazırladığı *İlahi Adalet* kitabı içinde yer aldı, 1996), *Yahudilik, Hıristiyanlık, Müslümanlık* (1926), *Arab Filozofu Yakub el-Kindî* (1926. Abbas Azavî tarafından *Feylesûfu'l-Arab Yakub b. İshak el-Kindî* adıyla yapılan Arapçaya tercümesi basıldı, Bağdat 1963), *Dürzî Mezhebi* (1926), *Meâni-i Kur'an* (Kur'an tercümesi,

2 C. 1927. *Türkçe Kur'an-ı Kerîm Tercümesi* adıyla 1932; *Kur'an-ı Kerîm ve Türkçe Anlamı* adıyla, 1977), *Müslüman Türk Hukuku ve Dini* (1935), *Müslüman Türk Filozofları* (1936), *Şark Kaynaklarına Göre Müslümanlıktan Evvel Türk Kültürünün Arap Yarımadasında İzleri* (1937), *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler* (T. Hausen'den trc. ve tenkitler, 1941), *Gençlere Din Dersleri* (*Din Dersleri*'nin gözden geçirilmiş 3. baskısı, 1947), *İslâm Mütefekkirleri ile Garb Mütefekkirleri Arasında Mukayese* (Son eseri, 1944. S. H. Bolay'ın sadeleştirmesi, 1973), *Tarih-i Kur'an* (3. bs. 1956. Bu eser daha önce *Meâni-i Kur'an*'la birlikte basılmıştı).

İzmirli'nin *Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*'nda "İslâmda felsefe cereyanları" anabaşlığı altında yayımlanan (1927-29) yaklaşık 600 sayfa civarındaki makaleleri A. Özalp tarafından sadeleştirilerek *İslâmda Felsefe Akımları* adıyla yayınlandı (1995). Bu mecmuadan başka *Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, *Sırat-ı müstakîm, Sebilürreşad, Ceride-i İlmiye, İslâm-Türk Ansiklopedisi* (birçok madde), bu ansiklopedinin mecmuası, *Mihrab, Selâmet* gibi dergilerde ve *İkdam, Tasvir, Ulus* gazetelerinde birçok makalesi yayımlanmıştır.

Geniş bilgi için bk. Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, II, 1000-07 (1968-69); Sabri Hizmetli, "İsmail Hakkı İzmirli'ni hayatı, eserleri ve mezhep anlayışı", *Milli Eğitim ve Kültür*, sayı: 18, 19 (Ekim 1982, Ocak 1983); Celaleddin İzmirli, *İzmirli İsmail Hakkı-Hayatı, Eserleri, Dinî ve Felsefî İlimlerdeki Mevkii* (1946); Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, II, 453-58 (1966), *İslâm Türk Ansiklopedisi Mecmuası*, I, sayı: 16 (1941); II, sayı: 53, 54, 63-66 (1945-47'deki Kâmil Miras, Eşref Edip, Ö. Rıza Doğrul, Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu'nun İzmirli üzerine yazıları); A. Gövsa, *Türk Meşhurları*, s. 196 (1943); Necati Öner, *Tanzimattan Sonra Türkiye'de İlim ve Mantık Anlayışı* (1967); *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, V, 43-44 (1982); Sabri Hizmetli Sorbon'da İzmirli üzerine master ve doktora tezleri hazırlamıştır: *La vie et les ouvres d'İzmirli İsmail Hakkı* (1975); *Les Idées Théologiques d'İsmail Hakkı İzmirli dans le Yeni İlm-i Kelâm* (1979); Aynı yazar, *İsmail Hakkı İzmirli* (1996); *İzmirli İsmail Hakkı* (sempozyum bildirileri, 1996); Ali Birinci, "İzmirli İsmail Hakkı: Bir ilim adamının hikâyesi", *Tarihin Alacakaranlığında*, s. 15-54 (2010).

I
MESLEK VE METODUM

.....

Bu münasebetle kendi meslek ve metodum hakkında bir iki söz söylememe müsade ediniz: Allah'a hamdolsun din-i mübinimize naçizane bir hizmet yapmakla cidden iftihar etmekteyim. O mukaddes ve yüce dinimizin gerektirdiklerinden olmak üzere Kâinatın Serveri –en kâmil selâmlar O'na olsun– Efendimiz Hazretleri'nden başka hiçbir Müslümanı masum (günah ve hatalardan korunmuş) bilmem. Bütün âlimlerin sözlerini yalnız burhan ve delille kabul ederim. Düşünce ile o sözlere kıymet veririm, izan ile onu kalbime, derecesine göre derin köşelerine getiririm. Lehte ve aleyhte olanların sözlerini dinlerim, muhaliflerin sözünü sırf muhalefetlerinden dolayı reddetmediğim gibi doğru ve uygun bulanların sözünü de sırf uygun ve doğru bulduklarından dolayı kabul etmem. Hiçbir âlimin şiddetli taraftarı değilim. Hiçbir âlimin sözünü vahiy gibi telakki etmem. İbn Teymiye'nin şiddetli taraftarı olmadığım gibi Gazalî'nin de şiddetli taraftarı değilim. Hanbelî de değilim, Eşarî de. Körükörüne mutasavvıflara da, kelâmcılara da tâbi olmam. Hak taraftarıyım. Her nerde bir hakikat kokusu alırsam hemen ona el atarım. "Hak tâbi olunmaya en layık olandır" (Yunus 10/35) sözü düsturumdur. İslâm büyüklerinden her kimin sözünde burhan ve delile dayalı bir hak görürsem yine burhan ve delille ona tâbi olurum. Bir söz ve görüş (kavl) hakkında delil olmadıkça onu kendime mal etmem. Kendime mal ettiğim söz ve görüşü doğrudan doğruya yazarım, yoksa sırf nakletmekle geçer giderim. Nakillerde asla tahrifte bulunmam. Yanlış anlayabilirim, istinsah sırasında yanlış da nakledilebilir. Fakat bile bile kalemimden tahrif sadır olmaz. İstediğiniz kadar hafife alınız "emin nâkil" (güvenilir nakledici) olmakla da iftihar ederim. Kur'an'ın nazmına uyarak yalnız gerekli olan kısmı naklederim. Anlamayı ihlal edecek derecede kısa tutmak, ihlale yol açacak derecede uzatmak memnu olduğundan maksuda dahil olmayan sözü zikretmemeye çalışırım.

Mensubiyetim ancak İslâm dininedir. Tarik(at)ım ancak en hayırlı tarik(at) olan tarikat-ı Muhammediyyedir. Selefiye olsun, mütekellime (kelâmiye) olsun, mutasavvıfa (sûfiye) olsun, felasife (felsefe) olsun hangi grup (fırka) olursa olsun hak

ve hakikat uğrunda çalışan bir grubu ulu orta reddetmeyi hiçbir vakit kabul etmem. Her zaman aldığım söz ve görüş ancak Son Peygamber'in söz ve görüşüdür. Yalnız o Nebiyy-i Akdes'in ümmetiyim, yalnız o Nebiyy-i Muhterem'in son derece şiddetli savunucusuyum. Şu kadar ki herşeyden önce Peygamber'in sözünün sübutunu araştırırım. Sözün Zat-ı Akdes-i Peygamberî'ye ulaşması (isnadı) hakkında kalbim tatmin olur, Peygamber'in yüce maksadını da anlarsam aklı bertaraf ederek hemen onu kabul eder "Aklı Mustafa'nın yoluna kurban et" mısraını okurum. Peygamberlerin Hakîmi –en kâmil selamlar O'na olsun– Efendimiz Hazretleri'nden yakînen mahfuz olan zaruriyat-ı dinin dışındaki konularda her Müslümanı serbest görürüm. İhtilaf edilen konuda herbirinin birer mazeretleri olduğunu takdir eder, herbir grupta bir yönden bir hakikat görürüm. Âlimlerin sınıflarına birer yer ayırırım; hepsini de lüzumlu görürüm. Hadis-i şeriflerin tetkik ve tenkit edilmesini hadisçilere, ferî hükümlerin çıkarılmasını fıkıhçılara, aslî hükümlerin açıklanmasını tevhid âlimlerine, bu konudaki savunmayı kelâmcılara; kalbe ait vâridlere, bâtınî amellere, hallerin tezkiyesine ait hususları mutasavvıflara, hisse dayalı gerçekleri fen bilginlerine, doğruluk ve iyiliğe ait tetkikleri filozoflara, hulâsa her hali ehline bırakırım. Herhangi bir âlim kendi meydanında at oynattıkça ona itimat ederim, dışına çıkınca ona itimadım kalmaz. Hasma karşı Huccetulislâm Ebu Hamid Gazalî ile Şeyhülislâm İbn Teymiye Harranî'yi de, İslâm filozofu Farabî, İbn Sina, İbn Rüşd ve Mübeşşir b. Fâtik'i de, bunların takip ettikleri usûl ve tarikleri de gerektiğinde müdafa ederim. Eslafa çok muhabbet ve hürmetim vardır. Faziletten yanayım, ona tutkunum. Ancak görebildiğim bir hatayı da söylemekten çekinmem. Tehditlere pabuç bırakmam. Bir zat evliyaullahdan olur da yine yanlışları bulunur. Bu yanlışları açıklamak onun mertebesine nakîse getirmez. İmam Ahmed b. Hanbel bir zatı medhettiği halde yine birçok yanlışını açıklardı. Serî Sakatî hakkında "Helal lokma yemekle meşhur şeyh" dediği halde onun "Allah (c.c.) harfleri yarattığı zaman 'ba' harfi secde etti" dediğini işitince aleyhine dönmüştü.

Binaenaleyh asla mutasavvıfa aleyhtarı değilim, aksine onları takdir ederim, hatta 22 sene önce Şazeliye tarikatından hilafetnamem vardır. Bunun gibi mutasavvıfa aleyhtarı olan âlimlerin de aleyhtarı değilim, onları da takdir edenlerdenim, yalnız tadlîl ve tekfîr (sapık ve kâfirliğe hükmetme) konularında onlardan ayrılırım. Bu konuda çok çekinirim ve ihtiyatlı olurum. Münazara sebebiyle söylenmiş sözlerim, hiçbir zaman mutasavvıfanın veya diğer bir grubun aleyhinde bulunduğuma delâlet etmez. Bilirsiniz ki, sözden dolaylı olarak anlaşılan şey o sözün kendisi değildir. Sözden dolaylı olarak anlaşılan şeylerde didişme ve çekişmeyi uzatanlar Şeyh-i Ekber'in ne kadar tenkidine uğramıştır. Evet emir ve nehyi ihmal eden zındıkların aleyhindeyim. Taassubu kabul edilmez, salabeti ise medhedilmiş bilirim. İyi biliniz ki fikirlerim de Gazalî'nin eserlerinden mülhemdir.

Sapıklığa düşmekten ve başkalarını sapıklığa düşürmekten Allah'a sığınırım.

İzmirli İsmail Hakkı, *Hakkın Zaferleri*, s. 6-8 (1341).

II
HİLAFET-İ İSLÂMİYE

Hilafet-i İslâmiye siyadet-i diniye ve saltanat-ı dünyeviyedir, hükümât-ı mütemeddinenin efdali ve menasıb-ı diniyenin ecellidir, adl ve takva ile müesses ve kavanîn-i diniye ve zavabıt-ı şer'iye ile mukayyeddir; halife şerayi'-i ilâhiye ve kavanîn-i meriye dairesinde âmir ve mutasarrıftır, hal-i sulhte nâsın emiri ve hal-i harpte kumandanıdır.

Halife ikamesi bi'l-icma ümmet üzerine vaciptir. Ancak bazı Havaric ile Ehl-i itizalden el-Asam tagallübden ihtirazen "ümmet din-i kavîme ittiba ederek Kitap ve sünnet ile amel ederse halife ikamesi vacip olmaz" demişlerdir.

Halife ahkâm-ı şeriyeyi tenfiz ve ikame ve din-i mübini himaye ve mesalih-i ibâdı tedbir ve düşman ile muharebe etmek gibi vezaif-i mukaddese ile muvazzaf olduğundan halifede evvela ilm ve kifayet ve selamet-i havass bulunmak şarttır.

Cahil tenfiz-i ahkâma kadir olamaz, aciz din-i mübini himaye edemez, cihaddan korkar, ahkâm-ı şer'iyeyi muattal kılar ve mesalih-i ibâdı yüzüstü bırakır. Tenfiz-i ahkâma kadir olmayan ve din-i mübini himaye etmeye ve lede'l-icab muharebeden korkan ve ahkâm-ı şer'iyenin tatiline ve mesalih-i ibâdın yüzüstü bırakılmasına sebep olan cahil ve aciz siyadet-i diniye ve saltanat-ı dünyeviyeye asla ehil olamaz.

Sâniyen; "Adaletli olun..." (Maide 5/8) nazm-ı celili mucebince bilumum ahkâmda adalet şart olduğundan mansıb-ı celil-i dinî olan imamet-i kübrâda adalet şart-ı azam olması bi tarîkı'l-evlâ sabit olur. Zalim halife olamaz, zalim lisan-ı şeriatta melundur, Cenâbı Hak hükümet-i zalimeye asla nusret etmez, hükümet-i zalime payidar olmaz, kahr-ı ilâhiye müstahak olur.

Mârru'l-beyan ilm ve adl ve kifayet ve selamet-i havass şartlarında ümmet asla ihtilaf etmemiştir. Bu şurût-ı erbaa müttefekun aleyhtir. Yalnız kure[y]şî olmak şartı muhtelefun fihtir.

İbn Haldun'un beyanı üzre bideyet-i İslâmda kureşî olmak def'-i tenazü' için şart kılınmış idi. Kureyş'in akvâm-ı sâire üzerine izz ü şerefi var idi.

Kureyşîler nası asa-yı asabiyet-i galibe ile sevk ve idareye kadir idiler. Eğer kureşîden mâdasında emr-i hilafet takarrür etmiş olsa idi kureşîlerin muhalefeti derkâr idi. Bu cihetle cemaat-ı İslâmiye tefrikaya duçar ve asa-yı müslimîn münşakk olacak idi. Bu ise "Dini ikame edin, onda tefrikaya düşmeyin" (Şura 42/13) nazm-ı celiline muhalif idi. Sonraları Kureyş'te asabiyet-i galibe kalmadı.

Ümmeti himaye için asabiyet-i galibe sahibi olmak kureşî olmağa mahsus değildir. Bundan dolayı bu şarta lüzum yoktur. İrtihal-i Nebi'yi müteakip beyne'l-ashap halife intihabında üç rey hâsıl olmuş idi. Birinci reye göre; siyaset-i dünya ve hiraset-i dine kadir olan zat halife intihap olunmağa salih idi. Bu rey ekser-i ensar-ı kiramın muhtarı idi. Bunların namzedi Sa'd b. Ubade idi. Bilahare âmme-i Mutezile ve ekser-i Havaric bu reyi kabul etmişlerdir. Bu rey "Dinleyin ve itaat edin; üzerinize Habeşli bir köle yönetici tayinedilse bile" hadis-i şerifine muvafık idi.

İkinci reye göre; siyaset-i dünya ve hiraset-i dine kadir olan zatın kureşî olması şart idi. Bu rey ekser-i muhacirîn-i kiramın muhtarı idi. Bunların namzedi Ebu Bekri's-Sıddîk idi. Bilahare âmme-i Ehl-i sünnet bu reyi kabul etmişlerdir. Bu reye kail olanlar "İmamlar Kureyş'tendir" hadis-i şerifiyle ihticac ediyorlardı.

Üçüncü reye göre; hilafette karabet ehakk idi. Bu rey ekser-i Beni Haşim ile onlara tabi olanların muhtarı idi. Bunların namzedi Ali b. Ebi Talip idi. Bu reye kail olanlar "(Ya Ali) sen benim için Harun'un Musa'ya olan menzilesi gibi bir menzilede olmaya razı olmaz mısın?" hadis-i şerifiyle ihticac ediyorlar idi. İmam Müslim'in rivayeti üzre Hz. Ali b. Ebi Talip Hz. Ebu Bekri's-Sıddîk'a "Biz Resûlüllah'a olan karabetimiz sebebiyle kendimizde bir hak görüyorduk" demiş idi. Âmme-i Şîa rey-i sâlisi kabul etmişlerdir.

Bu üç namzetten Ebu Bekri's-Sıddîk ekseriyeti ihraz ederek icma-ı ümmetle halife intihap olundu. Sa'd b. Ubade'den mâda kâffe-i nâs birinci halife-i müslimine biat ettiler.

Ümmet tarafından halife ikame etmede dört suret vardır:

Suret-i ûlâ; şûra-yı âmme ile intihap tarikidir ki umur ve mesalih-i ümmeti hall u fasl ve akd eden zevatın intihabıyla hilafet münakid olur. Hz. Ebu Bekir ile Hz. Ali'nin hilafetleri gibi. Ehl-i hail ü akd "Meclis-i Umumi-i millet" azasıdır. Nitekim vak'a-yı hal' [II. Abdülhamid'in hal'i] münasebetiyle taraf-ı şer'-i enverden verilen fetvada tasrih olunmuştur. Fetvalara şer'-i müevvel ıtlak olunur.

Ehl-i hall ü akdin kâffesinin biat etmesi şart değildir. Belki "Ekseriyette bütünün hükmü vardır" kaide-i fıkhiyesince ekseriyet kâfidir. Şeyhayn [Hz. Ebu Bekir ve Ömer] hazaratına bile biat etmeyen var idi. Sa'd b. Ubade ölünceye kadar ne Ebu Bekir'e, ne Ömer'e biat etmemiş idi. Hz. Ali'ye de bazı ashap biat etmemişler idi.

Suret-i sâniye; şûra-yı hâssa ile intihap tarikidir ki halife-i sabıkın ihtiyar

ettiği bir kısm-ı mahsusun intihabıyla hilafet münakid olur. Hz. Osman'ın hilafeti gibi. Halife-i sabık Ömeru'l-Faruk'un intihap ettiği ashab-ı sitte-i şûradan Osman ile Ali ekseriyeti ihraz etmişler idi. Müverrih-i şehir İbn Cevzi'nin beyanına göre ashab-ı şûradan hakem tayin olunan Abdurrahman b. Avf namzetten birini tercih için ehl-i hail u akde müracaat etti. Bu kere Hz. Zi'n-nureyn ekseriyeti ihraz ettiğinden Abdurrahman b. Avf emr-i hilafeti Hz. Osman'a tevdi etti.

Suret-i sâlise; vesayet veya velâyet-i ahd tarikidir ki halife-i sâbıkın şerait-i hilafeti haiz olanlardan birini veliaht tayin edip ümmetin mazhar-ı kabulü olmasıyla hilafet münakid olur. Hz. Ömer'in hilafeti gibi. Halife-i sâbık Ebu Bekri's-Sıddîk Hz. Ömer'i veliaht tayin ettiği zaman bazı ashap veliahtın fazz ve galiz olduğu[nu] dermiyan etmişler ise de Hz. Halife onları ikna etmiş ve intihap ettiği veliahtı ümmet tarafından mazhar-ı kabul olmuş idi.

Asr-ı evvel hilafet-i celile-i İslâmiye ancak suver-i selâse-i mezkûreden biriyle münakid olur idi. Halife icma-ı ümmetle makam-ı hilafeti ihraz eder idi.

Suret-i râbia; tegallüb tarikidir. Şöyle ki: Müslimin için bir imam bulunmayıp beyinlerinde ihtilaf cari olur ve içlerinden hiçbirine razı olmazlar ise dirayet ve asabiyeti ile siyaset-i ümmete kadir olacağını aklı kesen bir zatın hilafeti talep etmesi caiz olur. Artık tav'an ve kerhen nâs ona itaat eder ve ahval sükûnet bulur ve nidasına icabet olunursa böyle bir zatın hilafeti sahih olur. Bu tarika "hakk-ı seyf tariki" de denir. Hakk-ı seyf tariki asr-ı evvelden sonra bizzarure ulema-yı ümmet tarafından kabul olunmuştur.

Hulefa-i raşidin zamanında hilafet irsî değil idi. Halife bila hasr ve tayin ümmet tarafından bi'l-istişare intihap olunur idi. Hatta Hz. Ömer ashab-ı şûraya oğlu Abdullah'ı intihap etmemelerini tenbih etmiş idi. Hz. Ali emr-i hilafeti tamamiyle ümmete tevdi ederek oğlu sıbtu'n-Nebi Hz. Hasan hakkında "Size [onu] emretmiyorum, nehy de etmiyorum, siz idrak sahibi insanlarsınız" demiş idi. En evvel hilafeti irsî kılan Muaviye b. Ebi Süfyan'dır. Muaviye ahd-i nübüvvetin uzaklaştığını nazar-ı itibara alarak beyne'l-Müslimîn bir fitne zuhurundan korktuğundan hal-i hayatında ehil ve müstahak gördüğü oğlu Yezid'i veliaht tayin etmiş idi. Kerbela faciasıyla surre fecîasına ve muhasara-i Kâbe hâilesine bakılınca Muaviye korktuğuna uğramış ise de yine hilafetin Beni Ümeyye hanedanında istikrarına sebep olmuştur. Emevilerden yalnız Ömer b. Abdülaziz hulefa-yı raşidin tarikine ittiba etmeyi kasd ederek meşahir-i tabiinden ve fukaha-yı seb'adan Kasım b. Muhammed b. Ebi Bekri's-Sıddîk'ı veliaht tayin etmek istemiş idi. Fakat âmmenin tegallübüyle ona muvaffak olamadı. İrtihalinden sonra Emeviler yine tarik-i Muaviye'ye rücu ettiler. Âl-i Abbas da tarik-i Muaviye'yi iltizam ettiler. Ancak el-Me'mun b. Harunu'r-Reşid Ömer b. Abdülaziz gibi hulefa-yı raşidin tarikine ittiba etmeyi kasd ederek âl-i Ali'den Ali er-Rıza b. Musa el-Kazım'ı veliaht tayin etmiş idi. Bu hal Beni Abbas'a pek güç gelerek Bağdat'ta Me'mun'un biatini nakz ile amucası İbrahim b. el-Mehdi'ye biat ettiler. Bu sırada Me'mun Horasan'da

ikamet ediyor idi. Bağdat'taki ahval Me'mun'un sem'ine vasıl oldu. Artık Horasan'da ikamet edemeyip Bağdat'a azim oldu. Yolda füc'eten Ali er-Rıza vefat etti. Me'mun Bağdat'a bilâ mukavemet dahil oldu. Ve biraz sonra şiar-ı Aleviyyin olan yeşilleri çıkarıp şiar-ı Abbasiyyin olan siyahları giydi. Me'mun'dan sonra hiçbir kimse diğer hanedandan veliaht tayini meselesini ortaya koymadı. Âl-i Osman da Âl-i Abbas'a ittiba ettiler. Böylece hilafet irsî olarak kaldı.

Hilafet-i İslâmiye saltanat-ı diniye ve dünyeviye olduğu halde ilcaât-ı asriye ile bazan saltanat-ı dünyeviyeden infikâk ederek yalnız saltanat-ı diniyeye münhasır kalmış idi. Hulefa-yı raşidin zamanında hilafet saltanat-ı diniye ve dünyeviyeyi câmi idi. Emeviler zamanında da hükümet hilafetten ayrılmamış idi. Yalnız Mervan zamanında ve oğlu Abdülmelik b. Mervan'ın bidayet-i ahdinde hükümet-i İslâmiye dûçar-ı tefrika olmuş idi. Mekke'deki İbnu'z-Zübeyr esbak ve efdal olması itibariyle halife tanındığından Mervan ile Abdülmelik'e halife namı verilmemiş idi. İbnu'z-Zübeyr'in şehadeti üzerine Abdülmelik hilafeti ihraz etmiştir. Irak'taki Abbasiye devleti bidayette hilafet ve hükümeti cem etmiş idi. Bilahare hükümet Âl-i Büveyh ile Âl-i Selçuk'a intikal etti, Beni Abbas'da yalnız saltanat-ı diniye kaldı.

Âl-i Selçuk'un Bağdat'tan kalkması üzerine be-tekrar Abbasiler saltanat-ı dünyeviyeye sahip olmuşlar ise de bu da çok sürmedi. 656 tarihinde Cengiz'in hafidi Hülagu'nun tîğ-ı gadriyle hilafet-i Abbasiye münkariz oldu. Üç sene hilafet-i İslâmiye münhal kaldı. 659 tarihinde Mısır'da yeniden hilafet-i Abbasiye teessüs etti. Fakat Mısır Abbasilerinde hükümet yok idi. Hükümet memalîk-i bahriye ve memalîk-i Çerakise elinde idi.

923 tarihinde hilafet-i İslâmiye Beni Abbas'tan Beni Osman'a intikal etti. Beni Osman hilafet ve hükümeti cem etmişlerdir. Âl-i Osman'ın birinci halifesi bulunan Sultan Selim hilafet-i İslâmiyeyi dest-i kifayetine aldığı zaman kendisine karşı duracak bir hükümdar yok idi. Dirayet ve asabiyeti ümmeti himayeye bâliğan mâ-belağ kâfi idi.

Sâniyen; hatime hulefa-yı Abbasiye olan Mütevekkil Alellah Selim-i evvelin kifayetini takdir ederek hilafeti vasiyet etti. Bu vasiyet ve terk-i hilafet ehl-i hail u akd tarafından kabul edildi. Ulema-yı Ezher ile ulema-yı Rum'dan mürekkep bir Meclis-i Umumi Sultan Selim'i halife intihap ederek seyf-i şehameti teslim ettiler. İşte cülusu müteakip icra edilen taklîd-i seyf ayini bundan neşet etmiştir.

Sâlisen; Sultan Selim kıblegâh-ı müminin olan Haremeyn-i muhteremeyni himaye etti. Çerakisenin "mâlikü'l-Haremeyn" unvanına bedel teeddüben "hâdimu'l-Haremeyn" unvanıyla iktifa etti. İlâ yevmina hâza Haremeyn selâtîn-i Osmaniye tarafından himaye edilmiştir. Yalnız karn-ı âşirde yedi sene kadar Zeydiye imamları tarafından ve karn-ı ahirde yine yedi sene kadar Vehhabiler tarafından zabt edildiğinden o zamanlar Haremeyn-i muhteremeyn himaye edilememiştir.

Râbian; Sultan Selim Han emanât-ı mübarekeyi hıfz etti. Elhasıl safder-i

devran Sultan Selim Han hakk-ı seyf ve vesayet ve himaye-i Haremeyn ve muhafaza-i emanât-ı mübareke ile hilafet-i İslâmiyeye ehakk oldu. Ve ehl-i hail u akdin intihabıyla makam-ı celil-i hilafeti ihraz etti. El-yevm padişahımız Sultan Mehmed Han-ı hâmis hazretleri milletimizin intihabıyla tercüman-ı âmal olarak ictima eden ve ba-fetva-yı şer'î ehl-i hail u akd olduğu sabit olan "Meclis-i Umumi-i Millet" tarafından bi'l-intihab kürsi-i hilafete iclâs edilmekle bilumum Müslümanların halifesi ve bilumum Osmanlıların padişahıdır.

Tavaif-i mülûk-ı İslâmiyeye gelince onlara yalnız emir, melik, sultan, hükümdar, padişah denir, fakat halife ıtlak olunmaz. Halife bir olur, emir, sultan, melik, hükümdar, padişah müteaddid olabilir.

Sırat-ı müstakîm, III / 56, s. 49-51 (1327 / 1325).

III
İCTİMAÎ FIKIH USÛLÜNE İHTİYAÇ VAR MI?
(Ziya Gökalp'e Cevap)

Soru: İçtimaî fıkıh usûlüne ihtiyaç var mıdır? Faraza ihtiyaç hâsıl olduğunda burada ne gibi kaideler hakim olacaktır?

Cevap: "İçtimaî fıkıh usûlüne ihtiyaç vardır" önermesi tâli bir önermedir, bir neticedir, birtakım öncüllere bağlıdır. Öncelikle o öncüllerin sübutunun kabul edilmiş olması, ikinci olarak da öncüllerle netice arasında mantıkî bir ilgi, bir bağ olması en önemli şarttır.

İçtimaî fıkıh usûlü iddiasında bulunanlar birtakım öncüller ileri sürüyorlar ki o öncüllerin hiçbiri neticeyi gerektirici değildir. İleri sürülen öncüller ictimaî fıkıh usûlünü intac etmiyor; belki fıkıh usûlüyle, fıkıhla uyuşturulması mümkün olmayan bir nazariyeyi, bir görüşü; makbul olmayan bir görüşü netice olarak gerekli kılıyor. İçtimaî fıkıh usûlünün dayandığı öncüllere bir göz atalım:

> 1. "Fıkıh ilmi fayda ve zarara müteallik olan amelleri tetkik etmez, hüsün ve kubuha (iyilik ve kötülüğe) müteallik olan amelleri tetkik eder" (*İslâm Mecmuası*, s. 40)

Bu öncül İslâm fıkhına asla mutabık değildir, doğru değildir, bu konudaki tafsilat için *Sebilürreşad*'ın 292. sayısına müracaat edilsin.

> 2. "Fıkıh ilmi ibadetler (menasik-i İslâmiye), hukuk (hukuk-ı İslâmiye) adlarıyla iki müstakil konudan meydana gelir" (*İslâm Mecmuası*, s. 41).

Bu öncül de İslâm fıkhınca doğru değildir. *Sebilürreşad*'ın 292. sayısına müracaat edilsin.

> 3. "Akıl tarafından takdir edilen hüsün ve kubuh, fayda ve zarardan başka bir şey değildir. Fayda ve zararı temyiz etmekle hüsün ve kubuhu takdir etmek ayrı ayrı şeylerdir" (*İslâm Mecmuası*, s. 41).

Bu iddiayı ortaya atan muhterem müellif (Ziya Gökalp) hüsün ve kubuh mese-

lesinde Hanefî mezhebini tercih ediyor, bu hususta kendisiyle beraber oluruz. Fakat bu mezhebin "faydalıya hüsün, zararlıya kabîh" dediğinden gafil görünüyor. Hüsün ve kubuhun kullanıldığı dört mânadan üçünü akıl doğrudan doğruya takdir eder, yalnız dördüncü mânada kullanılan hüsün ve kubuhun aklen veya şer'an takdir edilmesi hususunda fıkıh usûlcüleri ihtilaf ediyorlar. Muhterem yazar bu cihetten de gafil bulunuyor. Tafsilat için *Sebilürreşad*'ın 292. sayısına müracaat edilsin.

4. "Şeriat amellerin hüsün ve kubuhunu iki ölçüye müracaat ederek takdir eder: Nas, örf. Nas Kitap (Kur'an) ve sünnetlerdeki delil; örf cemaatin amelî sîret ve maişetinde tecelli eden ictimaî vicdandır" (*İslâm Mecmuası*, s. 42).

Bu öncülde şerî hükümlerin delilleri ikiye ayrılıyor: Nas, örf. Fakat icma, kıyas, istihsan, istıshab, berâet-i asliye, amel-i ehl-i Medine, ıstıslah, şeru men kablina, kavl-i sahabî, kavl-i tabiî, nefy-i medarik, sedd-i zerayi', ahz bi'l-akall, ahz bi'l-ekser, ahz bi'l-ahaff, ahz bi'l-eşakk, ahz bi'l-ahvet, ahz bi'l-asl, ahz bi'z-zâhir veya ahz bi'l-azhar, umum belva, istikra, telazüm, iktiran, ismet, ilham, şehadet-i vicdan, taharrî ve tevahhî, Nebi'yi rüyada görmek, kura, amel bi'ş-şebîheyn, taaruz-ı eşbah, kavâid-i külliye gibi usûlcüler arasında ittifak veya ihtilaf edilen şer'î hükümlerin delilleri tamamiyle ictimaî vicdandan, örften sayılıyor. Halbuki şeriat nazarında, fıkıh âlimleri nazarında örf şer'î hükümlerin delillerinden biridir; icma, kıyas... gibi şer'î hükümlerin delillerinin kasîmi (türü, parçası)dır, yoksa mukassim'i (cinsi, küllü) değildir. Kasîmi, mukassim kılmak ne mantıkan, ne fıkhan doğru değildir. Vakıa örf, maruf mânasına alınırsa zikredilen hükümlerin delillerinin bütününe, Kitap ve sünnet de dahil olmak üzere örf denebilir. Örfü ictimaî vicdan mânasına aldıktan sonra icma ve kıyas... gibi hükümlerin delillerini örfün kısımları kılmak İslâm fıkhınca katiyen reddedilmiştir.

Şer'î hükümlerin delilleri aslî delillere irca edilebilir: Kitap, sünnet, icma, kıyas; veyahut: nas, icma, kıyas; veyahut: vahy, rey. Yoksa şer'î hükümlerin delilleri nas ve örfe irca edilemez.

5. "Şeriat nassa ne kadar ehemmiyet veriyorsa örfe de o kadar ehemmiyet veriyor" (*İslâm Mecmuası*, s. 146).

Bu öncül bozuk (fasit) bir öncüldür. Nas şeriatın aslıdır. Örfe müracaat etmek kuraya müracaat etmek gibi ihtilaf ve çekişmeyi kesmek içindir. Örf nasıl nassa aykırı olabilir, onun yerine geçebilir? Tafsilat için *Sebilürreşad*'ın 292, 293. sayılarına müracaat edilsin.

6. "Ümmet, ictimaî vicdanın (örfün) güzel, iyi ve faydalı kabul ettiği marufu emretmek ve kötü, çirkin, zararlı gördüğü münkeri nehyetmekle mükelleftir" (*İslâm Mecmuası*, s. 145 ve 146).

Bu öncül de yalan ve uydurma bir öncüldür. Büyük görevlerden biri olan

iyiyi emretmek, kötüden menetmek (emr bi'l-maruf, nehy ani'l-münker) de şeriatın iyi ve kötü, faydalı ve zararlı görmesi şarttır. Yoksa ictimaî vicdan yeterli değildir. Tafsilat için *Sebilürreşad*'ın 293. sayısına müracaat edilsin.

7. "Kubuh ikidir: nassa dayalı kubuh, örfe dayalı kubur". (*İslâm Mecmuası*, s. 146).

Bu söz safsatadır. Fıkıh adına, şeriat adına, nassa dayalı kubuh, örfe dayalı kubuh denemez. Fıkıh usûlünde kubuh iki kısımdır: Kabîh liaynihi, kabîh li-gayrihi. Kabîh li-aynihi'de nehyedilen fiilin aynı (bizzat kendisi) kabîhtir, kubuhu hariçten gelmez. Kabîh li-gayrihi'de nehyedilen fiilin aynı kabîh değildir, kubhu başkasından gelir.

.....

Nassın takbih ettiği şey ancak mürüvveti ihlal eder. Tafsilat için *Sebilürreşad*'ın 293. sayısına müracaat edilsin.

8. "Örf gerektiğinde nassın da yerini tutar. Buna delil 'Müminlerin güzel ve iyi gördükleri şey Allah katında da iyi ve güzeldir, hadis-i şerifi ve 'örf ile amel nas ile ameldir' fıkıh kaidesidir" (*İslâm Mecmuası*, s. 42).

Bu sözden maksat "örf nas gibi şer'î hükümlerin delillerinden biridir, fakat nassın önüne geçmez" demek ise doğru bir söz olur. Şu kadar ki bu husus örfe has değildir. Bu hususu örfe has kılmak hatadır. Gösterilen deliller neticeyi gerekli kılmamaktadır. Delilin netice ile münasebeti tam değildir. Tafsilat için *Sebilürreşad*'ın 292 ve 293. sayılarına müracaat edilsin.

9. "Fıkıh bir taraftan vahye, diğer taraftan ictimaiyete istinat eder. Binaenaleyh İslâm şeriatı hem ilâhî, hem ictimaîdir" (*İslâm Mecmuası*, s. 42).

Bu öncül de bozuk bir öncüldür. Fıkıh bir taraftan vahye, diğer taraftan ictimaiyete istinat etmez; belki bir taraftan vahye, diğer taraftan reye, elverişli reye istinat eder. Tafsilat için *Sebilürreşad*'ın 295. sayısına müracaat edilsin.

İyi bilmeli ki İslâmın bir şeriatı vardır, o da ilâhî şeriattır. Şeriat Cenâbı Allah'ın kullarına vaz ve tayin ettiği din ve âyindir. Din Allah'ın vazıdır ve akıl sahiplerini kendi ihtiyarlarıyla bizzat hayırlı olan şeylere sevkeder.

İslâm Mecmuası'nın 2. sayısında yazılmış olan bu öncüle muhalif olarak 8. sayısında "Şeriat koyucu'dan başka hiçbir zatın şeriat adına ahkâm vaz etmeye hak ve salahiyeti yoktur. Dinde, şeriatta vekâlet geçerli olmaz. Bu apaçık bir şeydir. Bunda hiçbir akıl ve irfan sahibi tereddüt etmez" deniliyor. Adı geçen mecmuanın 8. sayısı 2. sayısını zımnen reddediyor. Artık bizim için başka bir söz söylemeye ihtiyaç yoktur.

10. "Hükümlerin zamanın değişmesiyle değil, nisbet edildikleri cemaatların değişmesiyle de değişmesi gerekir" (*İslâm Mecmuası*, s. 43).

Bu öncül de bozuk bir hükmü ihtiva etmektedir: Küllî hükümler, serî âdetler asla değişikliğe uğramaz. Değişen ancak carî âdetlerdir. Örf ve âdete istinat eden hükümler cüzî hükümlerdir; küllî kaideleri hadiselere tatbik etmek cihetidir. Tafsilat için *Sebilürreşad*'ın 293. sayısına müracaat edilsin.

11. "Kıyas, hükmü nassa irca etmenin gizli bir şeklidir" (*İslâm Mecmuası*, s. 149).

Bu öncül, "naslar hadiselerin hükümlerini ihata eder" önermesini kabul etmeye bağlıdır. Halbuki bu önerme kabul edilirse örfün ehemmiyeti kalmaz. Bu öncülün, ne gibi neticeler doğuracağı, ne gibi öncüllere bağlı olacağı düşünülmeksizin ortaya atılmıştır. Bu öncül aleyhtedir, lehte değildir. Tafsilat için *Sebilürreşad*'ın 295. sayısına müracaat edilsin.

12. "Bazı fakihlere göre nas örften doğmuşsa nas olan konuda içtihada cevaz vardır" (*İslâm Mecmuası*, s. 44).

Bu öncülü de fıkıh usûlüne tatbik etmek mümkün değildir. Ebu Yusuf'a isnat edilmiştir. İmam Ebu Yusuf yalnız riba (faiz) meselesinde nassı örfle tevil etmişti. Tafsilat için *Sebilürreşad*'ın 292, 293. sayılarına müracaat edilsin.

13. "İmam Mâlik Medine halkının ictimaî ananesini yaygın olan sünnet (yaşayış, davranış) olarak kabul etmiştir" (*İslâm Mecmuası*, s. 149).

İmam Mâlik'in mezhebi hiç anlaşılmamıştır. Medine halkının amelini kabul edenler Medine halkının ictimaî ananesini sünnete (Hz. Peygamber'in sünnetine) irca ediyorlar, sünneti amelin ölçüsü tutuyorlardı. Şaşılacak bir şeydir ki İmam Mâlik'in mezhebini tersine anlamışlar. Tafsilat için *Sebilürreşad*'ın 294. sayısına müracaat edilsin.

14. "İmam Azam örfün müstakil bir esas olarak gözönüne alınması lüzumunu hissederek 'insanların ihtiyacına en uygun olan ciheti kıyasa tercih etmek'ten ibaret olan istihsan kaidesini vaz etmişler" (*İslâm Mecmuası*, s. 85).

Bu söz araştırmadan söylenmiştir, ilmî bir söz değildir. Vakıa İmam Azam istihsan görüşünü ileri sürmüştür. Fakat (bunu) hangi mânada kullandığı şimdiye kadar kati olarak malum olmamıştır. Şurası muhakkaktır ki istihsan örfün bir tecellisi değildir. Tafsilat için *Sebilürreşad*'ın 295. sayısına müracaat edilsin.

15. "Davud (Zahirî) örfe ve içtihada itibar etmedi, hayata kıymet vermedi. Hayat tarafından (da) kabul edilmedi" (*İslâm Mecmuası*, s. 85).

Esef edilecek bir şeydir ki yalnız ismi işitilen Davud Zahirî'nin mezhebi bilinmediğinden yanlış fikirler ortaya konmuş, pek büyük hatalara düşülmüştür. Tafsilat için *Sebilürreşad*'ın 296. sayısına müracaat edilsin.

16. "Zahiriye mezhebi hiçbir iz bırakmamıştır" (*İslâm Mecmuası*, s. 85).

Bu söz coğrafyaya, tarih ilmine, fıkıha taban tabana zıttır. Tafsilat için *Sebilürreşad*'ın 296. sayısına müracaat edilsin.

17. "İctihad örfe intibak etmek ihtiyacından doğmuştur" (*İslâm Mecmuası*, s. 85).

Bu sözün ilim ve fıkıh huzurunda hiçbir kıymeti yoktur. Tafsilat için *Sebilürreşad*'ın 297. sayısına müracaat edilsin.

18. "Başlangıçta aslî bir kaynak gibi telakki edilmeyen örf fakihlere kendisini başka yollarla kabul ettirmeye muvaffak olmuştur" (*İslâm Mecmuası*, s. 85).

Bu söz ne kadar yanlıştır! Örf başlangıçta ne ise sonra da öyle olmuştur. Örfe Hz. Peygamber zamanında ne kadar ehemmiyet verilmiş ise tabiîler, tebe-i tabiîler, ictihad asırlarında da o kadar ehemmiyet verilmiştir. Fıkıh tarihi ve fıkıh usûlü bu sözü şiddetle reddeder. Tafsilat için *Sebilürreşad*'ın 293. sayısına müracaat edilsin.

19. "Fakihlerin icmaı örfün bir tecellisidir" (*İslâm Mecmuası*, s. 85).

Bu söz de İslâm fıkhına mutabık değildir. İcmaın esası; çok sayıdaki fakihin görüşü, menşei; Kitap ve sünnet veya kıyastır. İcma örfün tecellisi değildir. Belki örf âmm-ı icma demektir. Aslolan icmadır, örf değildir. Tafsilat için *Sebilürreşad*'ın 295. sayısına müracaat edilsin.

20. "Fıkhî hükümlerin naslardan ne yolda çıktığını gösteren fıkıh usûlü adıyla bir ilim ortaya çıkmıştır. Acaba örf hakkında da böyle ihtimamlı tetkikler yapılamaz mıydı?" (*İslâm Mecmuası*, s. 85).

Bu öncül hakkında ilmî kitaplara müracaat edelim: Fıkıh usûlü ilmi, İslâm milletinde sonradan ortaya çıkan ilimlerdendir; Hicrî I. asırda ve II. asrın ilk yıllarında fıkıh usûlü yoktu. Selef bu ilimden müstağni idi. Şöyle ki: Asılların aslı olan Kur'an-ı Kerîm Arap diliyle nazil oldu. İkinci asıl olan sünnet Kur'an hükümlerini Arapça ile açıkladı. Selefin lafızlardan mânaları çıkarmak konusunda dil melekeleri vardı. Selef Kur'an lafzını veya sünnet lafzını duydukları zaman kasdedilen mânayı anlarlardı. Zira konuşmalarının, anlaşmalarının medarı olan (şeyler), Arapça ile ifade ediliyordu, lafızlardan mânaları çıkarmak konusunda vasıtalara muhtaç olmuyorlardı.

İzmirli İsmail Hakkı, "İçtimaî usûl-i fıkha ihtiyaç var mı?", *Sebilürreşad*, XII, sayı: 293 (3 Receb 1332).

Not: Ziya Gökalp *İslâm Mecmuası*'nın 2. sayısında "Fıkıh ve ictimaiyat" (30 Rebiulevvel 1332), 3. sayısında "İçtimaî usûl-i fıkıh" (14 Rebiulâhir 1332), 8. sayısında "Hüsün ve kubuh - İçtimaî usûl-i fıkıh meselesi münasebetiyle" (25 Cumadelâhire 1332), 10. sayısında "Örf nedir?" (24 Receb 1332) başlıkları altında yazılar yazmış, (Bu yazılar için ayrıca bk. Ziya Gökalp, haz. F. R. Tuncer, *Makaleler VIII*, s. 16-35, 1981), aynı mecmuanın yazarlarından ve müdürü Halim Sâbit (Şıbay) da Ziya Gökalp'i destekler mahiyette makaleler neşretmiştir (Gökalp'in yazılarını, bu kitabın ekinde bulacaksınız).
İzmirli İsmail Hakkı bu yazılara uzun uzadıya cevaplar vermiş. İslâm ilimleri açısından sözkonusu edilen görüşlerin yanlış, eksik, uydurma... olduklarını haklı olarak savunmuştur. Ziya Gökalp üzerine çalışan kişilerin İzmirli'nin bu yazılarını sükutla geçmeleri, çoğunluğunun ise bu yazılardan haberdar olmaması. Ziya Gökalp'in fikirlerinin doğru tanınması açısından da Türk kültürü açısından da bir kayıp olmalıdır.
İzmirli'nin, birini buraya aldığım yazıları şu başlıkları taşıyor: 1. yazı başlıksızdır ve Ziya Gökalp'in fikirlerini özetleyen sorularla başlamaktadır. *Sebilürreşad*, XII, sayı: 292 (20 Cumadelûla 1332); "Örfün nazar-ı şeriatdeki yeri", sayı: 293 (27 Cumadelûla 1332); "Amel-i ehl-i Medine", sayı: 294 (4 Cumadelâhire 1332); "İcma, kıyas ve istihsanın esasları", sayı: 295 (11 Cumadelâhire 1332); "Fıkh-ı Zahirî", sayı: 296 (18 Cumadelâhire 1332); "İçtihadın bâis-i tevellüdü", sayı: 297 (25 Cumadelâhire 1332); "İçtimaî usûl-i fıkha ihtiyaç var mı?", sayı: 298 (3 Receb 1332).

IV
MEDENÎ, İCTİMAÎ VE SİYASÎ VAZİFELER

"Cenâbı Hak size emanâtı ehil olanların eline bırakmanızı ve beyne'n-nâs icra-yı ahkâm ettiğiniz zaman adl u hakkaniyet ile hükmetmenizi emrediyor. Cenâbı Hak size ne güzel vaaz ediyor! Muhakkak ki Cenâbı Hak adl u hakkaniyet ile hükmettiğiniz zaman hükmünüzü işitir, emanâtı ehline bıraktığınız zaman fiilinizi görür" (Nisa 4/58).

Feth-i Mekke esnasında redd-i miftah hakkında şeref-nâzil olan bu ayet-i celile bilumum nâsa veya vülât-ı müslimine hitaptır. Çünkü usûl-i fıkıhta beyan olunduğu üzere sebebin hâs olması hükmün umumuna münafi değildir. Âyet-i celile Hz. İmam Ali el-Murteza ve Zeyd b. Eslem'e göre yalnız vülât-ı müslimine, Hz. İbn Mesut, İbn Abbas, Übeyy b. Ka'b'a göre cemî'-i nâsa hitaptır.

Âyet-i celile ümmehât-ı âyattandır, pekçok ahkâmı müştemildir.

Âyet-i celile bir devletin müesses olduğu esaslarını bize bildiriyor. Devletin mebdeleri, esasları ikidir: Efradın hukukunu muhafaza, umumun menafiini himaye. Hukuk-ı efrad adl ile, menafi-i âmme işleri ehline tefviz ile temin olunur.

Âyet-i celile hem adaleti, hem tediye-i emanâtı emr ediyor. "Emanet zayi olduğu zaman kıyameti bekleyin. Emanet nasıl zayi olur? diye soruldu. Dedi ki: İş ehli olmayana tevdi edildiği zaman; işte o zaman kıyameti bekleyin" (Buhari) hadis-i şerifi mucebince umûru ehline tefviz etmek tediye-i emanâtı, bilakis işleri ehlinin gayrıya bırakmak zıya-ı emanâtı mucib olur. Ziya-ı emanât, işleri ehlinin gayrıya tefviz devletin mahvı demektir. "Hakları mutlaka ehillerine verin" (İbn Kesir) hadis-i şerifi mucebince her halde hukuku ehline vermek muktezîdir. "Zimmiye zulmedildiği zaman devlet düşman olur" (*Cami-i Sağîr*) hadis-i şerifi mucebince zimmiye bile adl u hakkaniyet ile muamele etmemek devleti, milleti, memleketi harap eder. "Cenâbı Hak cevr u zulm etmeyen hakim ile beraberdir".

Devlete İhtiyaç

İnsan devletsiz yaşayamaz; kâffe-i zî hayat evvelâ şahıslarının, saniyen nevilerinin bekasına hadimdir. Akl ü şürb, müdafaa-i nefs şahıs; tenasül nevi muhafaza içindir. İnsan da şahsını, nevini muhafaza için birtakım ihtiyacât içindedir: Yiyecek, içecek, giyecek şeyler, yatacak yerler ister. İnsan yalnız başına yiyeceğini, içeceğini, giyeceğini, yatağını nasıl temin eder? Bütün ihtiyacâtını temin insan için kabil midir? Aile teşkili ihtiyacâtı daha ziyade artırmaz mı? İnsanlar arasındaki ihtiyacât bizzarure birtakım münasebât husûlüne badi olur. İşte münasebât-ı umumiye ve dâima ile birleşmiş olan insanların heyet-i mecmuasına "cemiyet" derler. İnsan bütün ihtiyacâtını ancak cemiyet vasıtasıyla temin eder, cemiyetsiz yaşayamaz.

Efrad-ı cemiyet arasındaki bu münasebât ne kadar mühim, ne kadar devamlı olur ise şahs-ı manevi-i cemiyet de o kadar hakiki olur. Bir cemiyetin bekası efradının arasındaki münasebâtın şedid, medid olmasına muhtaçtır; efradı arasında münasebâtı bozulmuş olan bir cemiyet beka bulamaz. Artık efrad-ı cemiyet arasındaki münasebâtı idare, beyne'l-efrad zuhuru tabii olan münazaâtı hall u fasl ile intizam-ı cemiyeti muhafaza etmek; efradı, efradın sakin olduğu mukaddes toprağı her türlü teaddi ve tecavüzden masûn bulundurmak ve levazım ve zaruriyat-ı medeniyeyi ifa etmek; hulâsa menafi-i âmme ve hukuku temin eylemek maksadıyla teşekkül etmiş bir cemiyete ihtiyaç katidir, zaruridir; bu cemiyet de devlettir, devletin azası gibi addolunan insanların vezaifine "vezaif-i medeniye" ıtlak olunur.

Vezaif-i Devlet

Devlet makasıdını temin için üç kuvvete muhtaçtır: Kuvve-i kanuniye, kuvve-i icraiye, kuvve-i adliye.

Kuvve-i kanuniye: Devletin muhtaç olduğu kavanîni tanzim eder;

Kuvve-i icraiye: Tanzim olunan kavanîni icra eder;

Kuvve-i adliye: Tanzim olunan kavanîni hâlât-ı hususiyeye tatbik eder, kavanîn-i devleti nakz edenleri cezaya çarpar.

Bununla devletin üç vazifesi hâsıl oluyor: Vazife-i kanuniye, vazife-i icraiye, vazife-i adliye.

Her vazifeye bir hak mukabildir; nitekim sa'y vazifesine mâlik olan bir kimse her halde hakkına mâlik olur. Evladını terbiye etmek vazifesiyle muvazzaf olan bir peder terbiye-i evlada muvafık gördüğü evâmir ve nesayihi vermek hakkına da mâlik olur. Fakat her hakka bir vazife mukabil değildir, hak vazifeden daha vâsidir; nitekim kavanîn-i ahkâmiye ile mükellef olmayan çocuklar, mecnunlar hakk-ı hayata, hakk-ı irse mâlik olurlar fakat vezaif ile mükellef olmayanlar bir vezaif ile mükellef olmamak onları haktan mahrum etmez.

Hukuk-ı Devlet

Devletin bir hakk-ı aslîsi vardır, o da hakk-ı mevcudiyetidir. İki hakkı tevellüd ediyor: Hakk-ı hürriyet, hakk-ı beka.

Hürriyet mesuliyetin şartıdır, mesuliyet olmayınca cemiyet-i düvel azasından olmak mümkün değildir. Hakk-ı hürriyetten hakk-ı muhtariyet, hakk-ı istiklâl tevellüd eder. Devlet hakk-ı muhtariyeti ile müstefit olduğu hakimiyet-i dahiliye mucebince teşkilat-ı esasiyesini kendi arzusuna göre yapmak, kanun-ı esasiyi tadil etmek gibi iktidar ve salahiyete mâliktir.

Devlet hudut ve arazisi dahilinde kavanîn vaz' eder; vâzı'-ı yegâne devlettir; arazisi dahilinde bulunanlara kavanîni tatbik eder, arazisinde münhasıran ve tamamen tasarruf eder. Devlet hakk-ı istiklâl ile devletler arasında münasebette hür olur, devlet hakk-ı istiklâl ile mesail-i hukukiyede diğer devletlere müsavidir, bir devleti tahkir hakk-ı istiklâline taarruz etmektir. Hakk-ı istiklâl haddizatında kabil-i ferağ değildir.

Devlet hakk-ı beka ile temamiyet-i maddiye ve maneviyesini sıyanet için iktiza eden kâffe-i hukuku istimal eder, halen mevcut olan her fenalığı izale eder, mehâlik-i âtiyeye karşı her nevi tedabir ittihaz eder. Hakk-ı bekadan hakk-ı tekemmül, emniyet-i dahiliyeyi muhafaza hakkı, emniyet-i hariciyeyi muhafaza hakkı tevellüd eder. Devlet hakk-ı tekemmüle binaen ulûm ve fünûnu teşvik eder, efradın kesb-i kemal etmeleri için lazım olan vesaiti ihzar ve istikmal eder. Tekemmülât-ı medeniye ve terakkiyat-ı medeniye ancak ilim ile husûle gelir. "Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?" (Zümer 39/9) nazm-ı celili kâffe-i terakkiyat ve tekemmülât-ı medeniyenin üssü'l-esası olan ilmi ne güzel tebcil ediyor! "Allah kendilerine ilim verilenlerin derecelerini yükseltir" (Mücadele 58/11) nazm-ı celili ehl-i ilmi ne âla ilâ ediyor! "Size ilimden az şey verildi" (İsra 17/85) nazm-ı celili ilmin namütenahiliğini ne sarih bir surette beyan ediyor!

Devlet emniyet-i dahiliyeyi muhafaza için mahkemeler küşad eder, memurin-i zabıta tayin eder. İlm-i celil-i fıkhın muamelat ve ukubat kısımları emniyet-i dahiliyeyi muhafaza için ne güzel bir kanun-ı ebedidir! Kavaid-i fıkhiye [kanun] fikrini bile hayrette bırakıyor. Tedkikat-ı fıkhiye yeryüzünde bulunan hiçbir kanunda yoktur.

Devlet emniyet-i hariciyeyi muhafaza için birçok vesait-i müdafaa ihzar eder, "Düşmanlara karşı gücünüzün yettiği kadar kuvvet ve savaş atları hazırlayın ki Allah'ın düşmanı ve sizin düşmanlarınızı ve bunların dışında Allah'ın bilip sizin bilmediklerinizi yıldırasınız" (Enfal 8/60) nazm-ı celili emniyet-i hariciyeyi muhafaza hususunda ne âli bir düsturdur!

Devletin zikr olunan hukuktan mütevellit daha pekçok hukuku vardır, tafsilatı hukuk kitaplarında vardır. Devletin hukuk-ı asliyesinden mâda bir hukuk-ı

müktesebesi vardır ki ahit ve akit ile iktisap eder. Devlet hukuk-ı asliye ve müktesebesini muhafazaya mecburdur, hukukuna halel ârız olursa mesul olur; mesul olan devlet tarziye verir, mâfâtı telafi eder, hal-i sabıkına iade eder. Mesuliyet müdafaa-i hukuku, icra-yı vazifeyi temin eder.

Mesuliyet bir vasıftır ki onunla efâlin hesabı verilir. "Hepiniz çobansınız ve hepiniz kendi sürüsünden mesuldür. İmam çobandır ve sürüsünden mesuldür" (Buhari, Müslim, Ebu Davud, Ahmed b. Hanbel) hadis-i şerifi mesuliyetten hiçbir ferdin kurtulamayacağını tasrih eder.

Anasır-ı Devlet

Bir devlet hukuk-ı düvele mazhar olmak için dört unsura muhtaçtır:

Evvela: Devlet menfaatları müşterek bir cemiyet olmalıdır. Cemiyet devletin unsur-ı mühimmidir, cemiyet ittihad ile yaşar, tefrika ile ölür

"Allah'ın eli cemaatın üzerinedir" (Tirmizî), "Cemaattan bir karış ayrılan İslâm halkasını boynundan çıkarmış olur" hadis-i şerifleriyle "Allah'ın ipine sımsıkı sarılın" (Âl-i İmran 3/103) nazm-ı celili cemiyetin derece-i ehemmiyetini "ve tefrikaya düşmeyin" (aynı âyet) nazm-ı celili ile "Kim azalarınızı birbirinden ayırmayı ve cemaatınızı tefrikaya düşürmeyi isteyen birini başınıza getirir ve ona itaati emederlerse onu öldürün" (Müslim) hadis-i şerifi tefrikanın ne büyük cinayet olduğunu tebliğ ediyor.

Sâniyen: Devlet muayyen ve mahdut arazi sahibi oluyor; bu müşterek araziye, bu pak toprağa "vatan" derler, bir karış yer vermek vücud-ı devletten o miktar yer koparmaktır ki vücut ondan pek müteessir olur.

Sâlisen: Devlet muntazam ve meşru bir hükümet olmalıdır; hükümet ancak şer'-i şerif ve kanun-ı münif ile muntazam ve meşru olur. İdare-i keyfiye meşru değildir, muhıll-i intizamdır.

Rabian: Devlet hakimiyette müstakil olmalıdır; müdahale-i ecnebiye istiklâli ihlal eder, muhafaza-i istiklâl en mühim bir unsurdur.

Hükümet

Devleti temsil eden şeye hükümet derler, hükümet devletin mümessil ve vekilidir. Hükümet efradın hukukunu, umumun menafiini temin için ehil olan efraddan müteşekkil olmak üzre intihab olunmuş bir heyettir. Bu heyetin bu hizmetine mukabil bir ücret verilir ki ona maaş derler. Hükümet müstevda'dır, mâlik değildir. Memurîn-i hükümet hademe-i millettir. Nitekim kibar-ı tabiinden Ebu Müslim el-Havlanî bir gün huzur-ı Muaviye'ye dahil oldukta "es-Selamü

aleyküm eyyühe'l-ecîr" diye selam vermiş ve huzzar-ı meclis "Ya Eba Müslim Eyyühe'l-emir" de demişler ise de Müşarunileyh yine "eyyühe'l-ecîr" diye sözünü tekrar etmiştir.

Hükümetin fiilen menşei kuvvettir. Fakat adaleti, arzu-yı milleti temsil etmez ise hakkan meşru olmaz.

Enva-ı Hükümet

Hükümet üç türlü olur: Mutlaka, meşruta, cumhuriye. Hükümet-i mutlakada riyaset-i hükümet irsen intikal eder, hükümdar hiçbir kayıt ile mukayyet bulunmaz. Rey ve nüfuz ile tasaruf eder, efrad hükümdara bilâ kayd u şart itaat eder.

Hükümet-i meşrutada riyaset-i hükümet irsen intikal eder fakat hükümdar tasarrufta kavanîn-i mevzua ile mukayyet olur.

Hükümet-i cumhuriyede reis-i hükümet millet tarafından intihap olunur, hükümdar hükümet-i meşrutada olduğu gibi kavanîn-i mevzua ile mukayyet olur.

İslâmiyet asla hükümet-i mutlakayı kabul etmez, İslâmiyette hükümdar keyfe ma yeşâ tasarruf edemez, kavaid-i celile-i fıkhiye icabınca raiyyede tasarruf maslahata menûttur. Hükümdarın hukuk ve vezaifi şer'-i celil ile mahduttur, hükümdar bilâ kayd u şart muta' değildir. Masiyette değil hükümdara belki hiçbir mahluka itaat olunmaz.

İslâmiyet serlevhamızdaki nazm-ı celil mucebince hükümetin esaslarını gösterir. Adalet (efradın hukukunu muhafaza), umuru ehline tefviz (menafi-i âmmeyi temin). İslâmiyet "Onların işleri aralarında şûra iledir" (Şura 42/38), "Emirleriniz en hayırlınız, zenginleriniz cömertleriniz ve işleriniz aranızda şûra ile olduğu zaman yerin üstü altından daha hayırlıdır" (hadis, *Camî'-i Sağîr*), "Hayra çağıran, marufu emreden, münkerden nehyeden bir ümmet olun" (Âl-i İmran 3/104), "Sizi orta bir ümmet kıldık" (Bakara 2/143), "Hepiniz çobansınız ve hepiniz sürüsünden mesuldür" nusûs-ı celilesi mucebince hükümetin şeklini de gösteriyor: İstişarî ve mesul bir hükümet, emr-i bi'l-maruf ve nehy-i ani'l-münker ve davet-i ile'l-hayr ile muvazzaf ve adl u itidal ile mevsuf bir ümmet.

Vazife-i icraiyeyi temin eden hükümetin iki vasfı bulunur: İstişare, mesuliyet.

Vazife-i kanuniyeyi temin eden bir milletin dört vasfı bulunur: Emr-i bi'l-maruf, nehy-i ani'l-münker, davet-i ile'l-hayr, adl u itidal.

Bu esas, bu şekil icab-ı zamana göre tatbik olunur. İşte bu esasa, bu şekle raci olan hükümete hükümet-i İslâmiye denir. Meşrutiyet bu esası, bu şekli temin ettiği cihetle makbul, meşru, hüsün oluyor; yoksa meşrutiyet maksud-ı bi'z-zat, hüsün li-zatihi değildir. Bu esasa, bu şekle raci olmayan hükümete, hangi şekilde olursa olsun ashab-ı kiramdan Abdurrahman b. Ebu Bekir'in dediği gibi "hükü-

met-i hırakliye" denir. "Sizden yalnızca zulmedenlere isabet etmeyen fitneden korkun" (Enfal 8/25).

Hükümet-i İslâmiye hükümet-i hırakliye değildir, göreneğe bağlı değildir, belki siyaset-i Kur'an'a, siyaset-i sünnete merbuttur; esasları, şekl-i aslîleri vardır, yalnız bu esaslar ile şekilleri icab-ı zamana göre tatbik eder.

Hükümet-i İslâmiyenin gayesi hayır ve saadet, mebdei, esası adl ve hakkaniyet ve ehline tefviz-i umur, şekli istişare ve kaidesi emr-i bi'l-maruf, nehy-i ani'l-münker, davet-i ile'l-hayrdır. Avrupa'da cari olan hükümetlerin ne gibi menafii var ise hepsini havi, ne gibi mehazîri var ise hepsinden âridir. Tarih-i temeddün-i İslâmî sahibi olan gayrimüslim bir müverrih "şeraitini cami olan hükümet-i İslâmiye yeryüzünde bulunan hükümet-i mütemeddinenin efdalidir" diyor.

Şurasını unutmayalım ki şimdiye kadar meşrutiyet-i meşruaya nail olamamaklığımız yine kendi kusurumuzdur, kendi kabahatimizdir. Biz muîn müstebiddîn ne yapabilirler idi.

"Bu ellerinizle önceden yaptığınız sebebiyledir" (Âl-i İmran 3/182) nazm-ı celili mucebince bu hal amelinizin cezasıdır. "Nasılsanız öyle idare edilirsiniz" (*Camî-i Sağîr*) hadis-i şerifi mucebince her millet layık olduğu hükümet ve idare altında bulunur.*

Vezaif ve Hukuk-ı İçtimaiye

Vezaif-i içtimaiye: İnsanların hemcinslerine karşı olan vezaifdir. Herbir ferdin hayatına, hürriyetine, hakk-ı tasarrufuna, haysiyetine riayet bir vazife-i içtimaiyedir. Buna mukabil herbir fert hakk-ı hayata, hakk-ı hürriyete, hakk-ı tasarrufa, hakk-ı haysiyete mâliktir. Kendi hayatına, hürriyetine, hakk-ı tasarrufuna, haysiyetine riayet olunmasını istemeye hakkı vardır. Binaenaleyh hukuk-ı tabiiye üçtür: Hakk-ı beka, hakk-ı hürriyet, hakk-ı tasarruf. Çünkü insan için evvela yaşamak, sonra düşünmek ve mutadı veçhile hareket etmek, daha sonra kendisine lazım olan eşyayı ele geçirmek ve emr-i zaruridir.

İnsana evvela; hayat lazımdır. Her zî hayat yaşamak ister, zî hayatın ilk fiili mevcuduyetini idame, ihtiyacât-ı hayatiyesini temin eden birtakım mesaiden ibarettir. Bunun için insan evvela hakk-ı bekaya mâliktir, diğerleri[ni]n hakk-ı bekasına riayet ile muvazzaftır. Binaenaleyh evvelemirde "hayat-ı beşeriye taarruz-

* Millet, kavim, ahali aralarında fark vardır:
Millet: Müşterek bir toprak üzerinde yaşayan menfaatleri müşterek olan bir cemiyete derler. Millet başka türlü de tarif edilmiştir.
Kavim: Menşeleri, âdât ve ahlâkları, lisanları, efkâr ve hayatı, hatıratı, menafii müşterek olan cemiyete derler.
Ahali: Meskenleri müşterek olan cemiyete derler.

dan masundur". Ancak muntazam bir cemiyet efradının terakkî ve tealisi, saadeti ancak hakk-ı bekalarına malikiyete mütevakkıftır, hayatı tehlikede bulunan bir adam ne kendisine, ne sairlerine müfid olmak üzere sa'y etmez.

Hakk-ı beka kâffe-i hukuk-ı beşeriyenin esasıdır, hakk-ı bekanın bütün hukuk-ı beşeriyenin üssü'l-esası olmasındandır ki şer'-i celil-i Ahmedî katl-i nefsi a'zam-ı kebâir kılmıştır. "Kim kasten bir mümini öldürürse onun cezası ebedi olarak Cehennemdir" (Nisa 4/93).

Hayat-ı sûriye taarruzdan masûn olduğu gibi hayat-ı maneviye de öyle taarruzdan masûndur. Binaenaleyh "Irz, namus, haysiyet-i beşeriye taarruzdan masûndur".

Hayat-ı maneviye hayat-ı sûriyeden daha mukaddes, daha muhteremdir. İftiralar, hücumlar, tahkirler hayat-ı maneviyeye taarruzdur. Hayat-ı maneviyenin ehemmiyetidir ki mahdud fi'l-kazf olanlar "Onların şehadetlerini ebediyen kabul etmeyin" (Nur 24/4) nazm-ı celili mucebince tevbekâr olsalar bile fukaha-yı ehl-i rey ve kıyasa göre asla şehadetleri makbul olmayacaktır. "Ademoğlunu mükerrem kıldık" (İsra 17/70), "Emaneti insan yüklendi" (Ahzab 33/72) nazm-ı celilleri mucebince mükerrem ve emanât-ı ilâhiyeyi hamil olan insanın haysiyeti birtakım hukuk ve vazaifin menşeidir.

Sâniyen: İnsan düşünmek, mutadı veçhile hareket etmek lazımdır. Çünkü insan hilkaten muhtardır, akıl ve idrak ile hayvanat-ı saireden mümtazdır, fikrine, muhakemesine, hayatına, ihtiyacâtına göre arzusuna nail olmak ister, neyl-i meram için serbest düşünmek, serbest muhakeme etmek, serbest beyanatta bulunmak, serbest hareket etmek ister. Hiçbir kimseye şöyle düşünemezsin, böyle hükmedemezsin, böyle çalışamazsın denemez. Herkes istediği gibi düşünür, hükmeder, çalışır. Artık insan hakk-ı bekadan sonra hakk-ı hürriyet-i efkâr ve vicdana, hakk-ı hürriyet-i beyan u tedris ve tederrüse, hakk-ı hürriyet-i harekete mâlik olur, binaenaleyh hürriyet-i efkâr ve vicdan taarruzdan masundur. "Dinde ikrah yoktur" (Bakara 2/252) nazm-ı celili, "Kalbini yardın mı?" (*Şerh-i Akaid*) hadis-i şerifi hürriyet-i vicdan ve efkârın masun olduğunu bildiriyor.

Şu kadar ki efkâr ve mu'tekadat-ı vicdaniye vicdanda kaldıkça ona hiçbir şey denemez, ona müdahale olunmaz, orada hakim-i yegâne Cenâbı Kadir-i Kayyum'dur. Fakat efkâr ve mu'tekadat-ı vicdaniye harice çık[ar]ılınca kavaid-i şeriata, kavaid-i hukuka dahil olur, kavaid-i şeriat ve hukukun taht-ı hükmünde kalır.

İşte bu esasa mebni "hissiyat-ı diniye asla cerihadar edilmez". Dinin şekl-i haricîsi olan ibadet, mahall-i ibadet olan me'âbid ve mesâcid taarruzdan masundur. Hayat-ı diniyeyi cerihadar etmek doğrudan doğruya hürriyet-i vicdana taarruzdur. Dünyada ehl-i İslâm kadar hürriyet-i vicdana riayet eden bir kavim görülmemiştir.

Hürriyet-i efkâr ve vicdan hakkına mâlik olan insan hürriyet-i beyan hakkına

da maruz olur. Zira beyan efkârın vücud-ı haricîsidir. "Muhakkak hak sahibine söz düşer" (Buhari), "Cihadın en faziletlisi zalim sultanın yanında hakkı söylemektir" hadis-i şerifleri hürriyet-i beyanı âmirdir, binaenaleyh "hürriyet-i beyan taarruzdan masundur". Hürriyet-i tedris ve tederrüs hürriyet-i beyanda dahildir.

Hürriyet-i beyan sahibi olan insan aklına, iktidarına göre harekâtında serbest bulunmak ister ve bu sebeple hürriyet-i harekat hakkına da mâlik[tir]. "Kim amel-i salih işlerse kendi lehine, kim kötülük yaparsa kendi aleyhinedir" (Câsiye 45/15), "Her nefis kazandıklarıyla rehindir" (Müddessir 74/38) nazm-ı celilleri insanın hürriyet-i harekâta mâlik olduğunu müş'irdir.

Hürriyet-i beyan ve hürriyet-i harekât hürriyet-i efkâr ve vicdan gibi değildir, daima haricde tezahür eder. Doğrudan doğruya kavaid-i şeriat ve kavaid-i hukuka tâbi olur.

Her insan âharın hukukuna, âharın hürriyetine tecavüz etmemek üzere istediği gibi beyanda bulunur, istediği gibi hareket eder. Onun hudud-ı hürriyeti diğerlerinin hudud-ı hürriyetidir, binaenaleyh "hürriyet-i hareket taarruzdan masundur". Hürriyet-i beyan, hürriyet-i harekât menafi-i âmmeye mugayir maksıda matuf olur ise hakk-ı hürriyet suistimal edilmiş olur. Artık menafi-i âmmeyi vikaye için suistimal eden kimse hürriyetten men olunur. İşte ilm-i hukukta bu cihetler nazar-ı itibara alınarak ona göre birtakım kavaid-i hukukiye vaz olunur.

Hürriyet haysiyet-i insaniyenin şahididir, terakkiyat-ı beşeriyenin saikidir. Hürriyetin nefs-i insanîden zevali müstahildir, ef'âl-i meşruayı vikaye eden hürriyettir. Emr-i bi'l-maruf nehy-i ani'l-münker hürriyeti takyid etmez, belki teyit eder.

Sâlisen: İnsan yaşamak için ihtiyacât-ı zaruriyesini istifa edecek mevaddı eline geçirmek, onlara mâlik olmak ister. Bundan dolayı hakk-ı tasarrufa mâlik olur. Çünkü ele geçirmek için sa'y lazımdır. İnsan sa'y eder, sa'yini akîm bırakan kimseye husumet eder, bu ise nizaı müeddi olur. Kavaid-i şeriye mucebince sebeb-i niza ve hısam kat olunmak lazım olduğundan ahval-i mübahada ihraz esbab-ı temellükten ad edilmiştir. Artık insanın da sa'yine mukabil bir hakk-ı temellükü bulunur. Görülmez mi ki bir çocuğa verilen oyuncak elinden alınırsa çocuk ağlamağa başlar, çocuğun ağlaması hakk-ı temellüküne taarruz edildiğini ihbar değil midir? İnsan için hakk-ı malikiyet sabit olunca onu istediği gibi istimalde bir mania kalmaz. Buna hakk-ı tasarruf derler, binaenaleyh "âharın emval ve emlaki taarruzdan masûndur". "Mal canın yongasıdır" hükmünce hayat-ı beşere en ziyade kuvvetle merbut olan hakk-ı temellük ve hakk-ı tasarruftur.

İnsan idame-i hayatı ve saadeti için çalışıp çabalayıp semeresini iktitaftan emin olmazsa artık vesait-i meşrua ile çalışmayarak gasb u gâret ile ihtiyacâtını temin eder, bu da intizam-ı cemiyeti haleldar eder.

Şeriat-ı garrâ-yı Ahmedî bu cihetleri nazar-ı itibara almış, gasb u sirkat ve nehb u gâreti nehy-i katî ile nehy etmiş ve zekât ve öşür ve haraç gibi ihtiyacât-ı

maliyede yüsr gözetmiştir. İnsanın her vech-i maruz muhafazasına mecbur olduğu hayatı, namus ve haysiyeti, hürriyeti, malı mesken ile muhafaza olduğundan "mesakin de taarruzdan masundur". "Size ait olmayan evlere izin verilmedikçe girmeyin, ev halkını selâmlayın" (Nur 24/27) nazm-ı celili mesakinin taarruzdan masun olduğunu tebliğ ediyor. Mesakine taarruz hem hayata, hem namusa, hem hürriyete, hem mala taarruzdur. Mesken bir ailenin muhafaza-i hususiyetidir. Hususiyet arttıkça mesâkinin ehemmiyeti artar. Binaenaleyh tiyatrolara nazaran klüpler, klüplere nazaran evler, evlere nazaran odalara daha ziyade taarruzdan masûn olmak lazım gelir.

Hayatı, namusu, hürriyeti, malı, meskeni taarruzdan masûn olan her ferdin, her ailenin diğerlerine mektup olmayacak esrarı vardır. Esrar-ı hususiyeye tecavüz en büyük vahşettir. Bundan dolayı "muhaberat da taarruzdan masundur". Mektupları açılan bir kimse hayatını, namusunu, malını nasıl masun ad eder?

"Tecessüste bulunmayın" (Hucurat 49/12) nazm-ı celili bize bu hakikati ifham ediyor, me'ayib teharrisi kadar buğz ve nefreti mucib bir hal yoktur.

İşte hayata ihtiram, namus ve haysiyete ihtiram, hürriyete ihtiram, meskene ve muhaberata adem-i taarruz adaletin emr ettiği vezaif-i ictimaiyedendir. Hakk-ı beka, hakk-ı hürriyet, hakk-ı tasarruf ve temellük hukuk-ı ictimaiyedendir. Kütüb-i ahlâkta beyan olunduğu üzre vezaif-i ictimaiye ikidir: Biri mecburi ve menhi diğeri gayrımecburi ve memurdur. Vezaif-i menhiyenin menşei şefkattir ki buna ihsan ve uhuvvet de derler. İmam Buhari'nin *Tarih*'inde Ebu'l-Ala'nın *Müsned*'inde rivayet ettikleri "Nefsin için sevip istediğini insanlar için de iste" hadis-i şerifi, sen kendine yapmak istediğini başkalarına yap, kendine yapılmasını istemediğini başkalarına yapma vezaif-i ictimaiyenin en büyük düsturudur.

Başkalarına karşı ibraz-ı meveddet, fedakârlık, hayırhahlık, muavenet, denize düşen kimseyi kurtarmak, yabacılara yol göstermek gibi evsaf-ı memduha şefkat ve ihsanın emr ettiği vezaif-i ictimaiyedendir, vezaif-i memuredendir. Vezaif-i memure uhuvvet ile teavünde hulâsa olunur. "İyilik ve takvada yardımlaşın" (Maide 5/2), "Allah'ın kulları kardeş olun" (hadis) nusûs-ı şerifesi vezaif-i memure-i ictimaiyeyi emr ediyor, "Adaletli olun" (Maide 5/8) emr-i celili vezaif-i müttehiyenin menşeini bildiriyor, "Allah adaleti ve ihsanı emrediyor" (Nahl 16/90) nazm-ı celili cemî'-i aksamıyla vezaif-i ictimaiyeyi tebliğ ediyor.

Adl: Hemcinsimizin malına dokunmasını nehy eder.
İhsan: Malımızdan hemcinsimize bir hisse ifrazını emr eder.
Adl: Hemcinsimizin hayatına suikasdı nehy eder,
İhsan: Hemcinsinimizin hayatını kurtarmayı emr eder.

Adlden neşet eden vezaif-i ictimaiye bir hakka mukabildir ki buna hukuk-ı tabiiye diyoruz. İhsan ve şefkattan neşet eden vezaif-i ictimaiye bir hakka mukabil değildir. Vezaif-i hukukiyenin kâffesi vezaif-i adildendir, bir hakka mukabildir,

Vezaif-i ahlâkiye ise vezaif-i uhuvvet de şefkattendir, bir hakka mukabil değildir.

İnsanın hukuk-ı tabiiyesinden mâda hukuk-ı müktesebesi de vardır. Uhûda riayet, ukûda riayeti talep etmek hukuk-ı müktesebedendir. Uhûd ve ukûda riayet de vezaif-i müktesebedendir.

Vezaif-i Medeniye-i Raiyye

Devlete karşı altı vazife vardır:

Birincisi: "Allah'a itaat edin, Resûl'e ve sizden emir sahiplerine (ulu'l-emre) itaat edin" (Nisa 4/59) nazm-ı celili, "Dinleyin ve itaat edin, üzerinize Habeşli bir köle idareci tayin edilse bile" (hadis, Buhari ve Ahmed), "Sizi Allah'ın kitabıyla yönetmeye çalışan bir köle de başınıza idareci tayin edilse itaat edin" (Müslim) hadis-i şerifleri mucebince, şer'a, şer'a raci olan kanuna, şer' ve kanun namına emr eden ulu'l-emre itaat etmektir.

Şer' ve kanuna itaat külfet değildir, belki şart-ı hürriyettir. Kanuna karşı gelmek devletin bozulmasına, vatanın harap olmasına sebeptir. Ulu'l-emre itaat sadakate makrûn olmalıdır, sadakatsiz itaat itaat değildir, münafıkane itaatin hiç meziyeti yoktur. Şer' ve kanuna muhalif olan emirlere, keyfi iradelere asla itaat olunmaz. "Allah'a isyan olan konuda itaat yoktur, itaat maruf olandadır" (Buhari, Müslim), "Allah'a isyan emredilmediği müddetçe Müslüman kişiye istesin istemesin işitmek ve itaat etmek düşer. Allah'a isyan emredilince işitmek de itaat da yoktur" (Buhari, Müslim) hadis-i şerifleri, Hz. Sıddık-ı azamın hutbe-i meşhuresi itaatin bilâ şart ve kayıt olmadığını bildiriyor.

İkincisi: Etfali terbiye etmektir. Terbiye-i etfal yalnız çocuklara karşı bir vazife değildir, belki vatana karşı bir vazifedir. Bir peder yalnız evladına değil belki vatandaşlarına vatanı anlatmalı, sevdirmeli, müdafaa etmeyi, ettirmeyi, lazım ise uğrunda feda-yı can etmeyi öğretmelidir.

"Evlatlarınıza ikramda bulunun ve edeplerini / terbiyelerini güzelleştirin" (İbn Mace) gibi hadis-i şerif ve Hz. Ali el-Murteza'dan mervi olan "Çocuğunu kendi edep ve terbiyenle sınırlandırma çünkü o senden başka bir zaman için yaratıldı" kelâm-ı lâtifi İslâmiyette terbiye-i etfalin ehemmiyetini işâr ediyor.

Üçüncüsü: Vergileri tediye etmektir. Vergi devletin ruhudur, devlet vergisiz yaşayamaz. Devlet bizim için mektep açar, hastahane tesis eder, yollar, şimendüferler, limanlar yapar, ordular, donanmalar, toplar, tüfenkler vücuda getirir, mahkemeler küşad eder. Bunlar mebaliğ-i külliyeye mütevakkıftır. "Azim nimetle olur" hükmüne, "külfet nimete, nimet külfete göredir" kaide-i fıkhiyesine binaen bu gibi menafi-i âmmeye ait olan umur ve mesainin husûlü için kâr u kisbimizden bir hisse ifraz etmeye mecburuz; işte bu hisseye vergi derler.

Asr-ı adl-i Sıddık'da hadis-i şerifteki "illa bihakkıha" lafz-ı şerifinden bi'l-is-

tidlâl şer'î bir vergi olan zekâttan imtina edenler hakkında istimal-i seyf olunmuş idi.

Dördüncüsü: Hakk-ı intihabı kanaat-ı vicdaniye dairesinde istimal etmektir. Vicdanını satmak pek büyük hamiyetsizliktir, menafi-i hasise ve hususiye uğrunda satılmak kadar hamiyetsizlik yoktur.

Şehadet-i vicdan hucec-i şer'iyedendir. "Müftüler sana fetva verse de sen kendinden fetva iste" (*Camî'-i Sağîr*) hadis-i şerifi şehadet-i vicdanın ehemmiyetini gösteriyor.

Beşincisi: Hizmet-i celile-i askeriyede bulunmaktır. Milletlerin efrad gibi mukadderatı, hukuku, vezaifi, haysiyeti, mesuliyeti vardır; fakat milletler üzerinde bir hükümet yoktur ki bunları kanun-ı adalete mecbur etsin. Bir milletin asayişi, hürriyeti, haysiyeti ihlal olunduğu zaman millet hukukunu müdafaa eder, bunun için kendi kuva-yı mahsusasına müracaat etmekten başka çare bulamaz. Hizmet-i askeriyenin mecburiyeti bundan naşidir. Millet amalini ancak kuvvetli ordu, kuvvetli donanma ile terviç ettirir. Hizmet-i askeriye de bir vergidir, fakat akçe vergisi değil kan vergisidir.

Asker raiyyenin kalesi, dinin vesile-i i'tilâsıdır. Hizmet-i askeriyeden kaçmak hakikaten hamiyetsizliktir. "Harpten geri kalan üç kişi..." (Tevbe 9/118) nazm-ı celilinde beyan buyurulan üç sahabi gazve-i Tebük'te geri kaldıklarından adeta askerlikten firar ettiklerinden Nebiyy-i zişan efendimiz hazretleri "Bütün genişliğine rağmen yeryüzü onlara dar gelince" (aynı âyet) nazm-ı celilinden müstenbat olduğu üzre ashab-ı zişanı onlar ile görüşmekten men etmiş ve onları böylece cezaya çarpmış idi. (Sefere çağrıldığınızda hemen yola koyulun" (Buhari) hadis-i şerifi mucebince ne vakit davet olunur isek icabete hazırız.

Altıncısı: Vatan hakkında fedakârlık etmektir. Vatan mübarek toprağımızdır, her zerre-i mevcudiyetimiz vatanımızdan feyiz bulmuştur. Hayatımız, malımız, namusumuz, evladımız, dinimiz vatan ile muhafaza olunur; vatana tecavüz bunlara tecavüzdür. Hubb-i vatan amîk bir histir, imandandır. Vatanı dahilen marûz-ı emraz, haricen dûçar-ı tecavüz olmadan muhafazaya dinen, aklen, hikmeten mecburuz.

Vatanı seveceğiz, sevdireceğiz, müdafaa edeceğiz, ettireceğiz, lazım olur ise yolunda terk-i can edeceğiz. Artık "Allah mücahitleri yurtlarında oturanlara tafdil etti" (Nisa 4/95), "Allah yolunda hakkını vererek cihad edin" (Hac 22/78) nazm-ı celilleriyle hatm-i kelâm edelim.

"Vezaif-i medeniye ve içtimaiye", *Mevaiz-i Diniye*, ikinci kısım, Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Şehzadebaşı Kulübü Heyet-i İlmiyesi tarafından tertip edilmiştir. İstanbul Matbaa-yı Amire, 1329, s. 15-33.

V
İSLÂMDA SİYASET

...

İslâmda siyasî kuvvet ancak âdil hükümet kuvveti, manevî kuvvet ise ancak irşad ve tebliğ kuvvetidir. Hükümetin kuvvet ve satveti daha ziyade zamanımızdadır, irşad ve tebliğ kuvveti, yahut mütefekkirin kuvveti ise halden ziyade istikbale aittir. Siyasî ve manevî kuvvetlerde de re'sen asla sulta yoktur; İslâmda sulta ancak emr-i bi'l-maruf ve nehy ani'l-münkerdedir, bu da "Allah korkusu" (mehafetullah) esasına dayanır.

İslâm siyaseti: Hükümet devletin mümessili ve vekilidir. Devlet de hak ve adalet'i, umumi menfaatleri korumak kasdıyla teşekkül etmiş siyasî bir cemiyettir. Her millette siyasî hal ve durumları doğuran ictimaî hal ve durumlardır. İçtimaiyatın teşekkülü ne gibi düsturlara istinat ederse siyasiyatta da o düsturlar hakim olur.

"Din-i fazilet" konusunda açıklandığı üzere İslâm ictimaiyatının temeli yardımlaşmadır (teavün). Bu yardımlaşma malla sınırlı değildir. Bedenî yardım da ihtiyaç zamanında insana vacip olur. Yardımlaşma, insanın sosyal çevresine karşı bir vazifesidir.

İslâm, yardımlaşmada "Kendin için istediğini (sevdiğini) insanlar için de iste" düsturu ile hareket eder ve kendisi için her neyi severse halk için de onu sevmek, kendisi için neyi terketmek lazımsa halk için de onu terk etmek bu düsturun gereğidir. Yardımlaşmada İslâmiyet değil insanlık gözetilmiştir. İslâm ictimaiyatından doğan İslâm siyaseti âdil bir siyasettir, zâlim bir siyaset değildir. İslâm siyasetinde en mühim iş halkın din ve mesleğinin salahıdır, kötülük yapanları uzaklaştırmak, halkı zâlim ellerden kurtarmaktır.

İslâm siyasette genişlemeyi caiz kılmış fakat bunu şerî maslahata dayandırmıştır. İslâm siyaseti içine aldığı konular itibariyle üçe ayrılabilir: Ferde ait siyaset, içişlere ait siyaset, dışişlere ait siyaset. İslâm ferde ait siyasette fedakârlığı, içişlere ait siyasette iyilikseverliği (hayırhahlık), dışişlere ait siyasette İslâmın ve

dinin üstün olmasını (isti'la) takip eder.

1. İslâmda fedakârlık "Allah'ın yaratıklarına şefkatli davranmak" esasına dayanır.[1] Bu esas üzerine kurulu olan İslâm fedakârdır. Ferdin hayatını cemaatın hayatına, şahsî menfaati kamu menfaatine bağlar. İkinci sorunun cevabında açıklandığı üzere hayat vazife uğruna tükenir, hakka hizmet için feda edilir.

Hz. Ömer (r.a.) Irak'ın fethinde arazi meselesini, muvahhid gazilerin menfaatine değil, belki İslâmın gelecekteki menfaatini temin edecek şekilde halletmiştir.

2. İslâm iyilikseverliği (hayırhahlık) bütün insanlığa teşmil eder. Halk için iyilikseverlik, yardımlaşma, şefkatli davranmak gibi şeylerdir. Hükümet için iyilikseverlik şeriata uygun olan işlerde emirlerine itaat ve boyun eğme, ona karşı gelmekten sakınma, bir de hak olan hususta yardımdır. Yoksa hiçbir ferde, hiçbir cemaata gayrımeşru ve bâtıl olan hususta itaat etmek, yardımda bulunmak caiz değildir. İtaat ve yardım ümmetin hükümete karşı iki vazifesi olup mutlak değildir, şarta bağlıdır. Ümmet ancak hakkı gözeten emirlere, âdil velilere itaat eder. İslâm izzetinefs sahibi olduğundan gayrımeşru şeye itaat etmez, nefis temizliği sahibi olduğu için de bâtıl olan şeye yardımda bulunmaz. Vergiler, askerlik hizmeti, çocuk terbiyesi, seçim için oy vermek, vatana karşı fedakârlık gibi hususlar itaat ve yardıma dahildir. Şeriata itaat esaret değil, hürriyetin şartıdır. Birtakım insanlar şeriata ve kanuna itaati hürriyete aykırı görüyorsa da bu fikir doğru değildir. Çünkü ictimaî nizama halel getirir.

3. İsti'la (İslâmın ve dinin üstün tutulması) Allah'ın kelimesinin üstün olmasını ve üstün tutulmasını istemekten ibarettir ve İslâmın kemal gayesidir. İstila İslâm hakimiyetini nüfuz sahibi kılmak suretiyle tecelli eder. Zillet ve esarete tahammül etmek İslâmın ruhuna aykırıdır. Bu konuda İslâm her yönüyle tam bir istiklâl sahibidir. "İslâm (veya hak) üstündür, onun üstüne çıkılmaz" düsturu İslâm için hareket rehberidir.

Avrupa'da görüldüğü gibi ortaya çıkan siyasî partiler ictimaî halleri ve durumları değiştirir. Halbuki İslâm sahasında böyle bir hal vukubulmaz. İslâm sahasında ortaya çıkan siyasî fırkalar İslâmın ictimaî usûlünü –mütekâmil olmasına dayalı olarak– korumaya mecbur olur. İslâmda hükümet âdil bir siyaset üzerine kurulu olduğundan hükümeti değiştirecek siyasî bir kuvvetin ortaya çıkmasına ihtiyaç kalmaz. Ancak kudret ve kuvveti ellerine alıp suistimalde bulunan idarecilerin (evliya-yı umûr) suistimallerine son vermek için Allah'ın vahyinden kaynaklanan mütekâmil bir kanunu tatbik etmeye en ziyade ehil ve evla gördüğü

[1] İslâmın serveti ümmet arasında eşit şekilde tevzi etmesi, servetin tekelleşmesine izin vermemesi, fakirliği cinayet saymaması bütünüyle "Allah'ın yaratıklarına şefkatli davranmak" esasına dönüktür. İslâmın şefkati hayvanlara da şamildir. Nitekim canlı hayvanı ateşe atmayı, nişan edinmeyi, hayvan tokuşturmayı, hayvanı eza ile öldürmeyi... yasaklamıştır. Yenmesi helal olan hayvanların boğazlanmasında bile hayvana eziyet etmemek, hayvanları istihdam ederken rıfk ile muamele etmek İslâmın tavsiyelerindendir. Hatta bitkileri bile haksız ve lüzumsuz yere telef etmek de yasaklanmıştır.

zevata işleri ve idareyi tevdi etmek için inkılap vukua gelebilir. İçtimaî usûlün mütekâmil hale gelmesi siyasî fırkaların ehemmiyeti ile ters orantılı olduğundan İslâmda siyasî fırkaların Avrupa'da olduğu gibi mevcut olmaması bundan ileri gelmektedir. İslâmda tahakküm etme, galebe çalma, üste çıkma kasdıyla teşekkül etmiş bir fırka yoktur, belki hukuka riayet, zayıfları koruma esasına dayalı bir fırka bulunur. İslâm kalplerin bölünmesine sebep olan bir siyaset takip etmez, belki kalpleri birleştirmeye sebep olan siyaseti takip eder.

İslâm devleti: İslâmın ictimaî nizamı muhafaza etmek maksadıyla tesis ettiği devlet, Kur'an-ı Kerîm'in telkin ettiği bir devlettir. İslâm devleti Kur'an'ın siyasetine, Kur'an'ı tafsil ve izah eden sünnetin siyasetine bağlıdır.

İslâm devletinin esası en sağlam bir esas, şekli devlet şekillerinin en güzel yönlerini bir araya getiren bir şekildir. İslâm devletinin temel taşları âdil siyaset, salih idare ve yönetim (vilayet)dir. Şekli de kamu hâkimiyetidir.

Âdil siyaset ve salih yönetimi Kur'an-ı Mübin Nisa sûresinde "Allah emanetleri ehline vermenizi ve insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adaletle hükmetmenizi emreder" (Nisa 4/58) âyeti ile tecelli ettiriyor. Emanetleri ehline vermek "salih yönetim", adaletle hükmetmek "âdil siyaset" Kur'an-ı Mübin'in telkin ettiği İslâm devletinin iki ana esası olmuş olur. Bu "emr âyeti" idareciler ve yöneticiler (vulat-ı umûr) hakkında nazil olduğundan idarecilere, hükümet memurlarına emanetleri ehil olanların eline bırakmalarını, insanlar arasında hüküm verdikleri zaman adaletle hükmetmelerini emrediyor. İşte bu iki ilke, âdil siyaset ve salih yönetimin aslıdır, menşeidir, âdil siyaset, salih yönetim bütünüyle bunda toplanır. Bu iki esas her asır için, her millet için düsturdur. Bütün bu düsturlar tahkim edilmiş düsturlardır ve ebedî kanunlardır. Hiçbir şekilde aklın kanunlarına muarız ve asrın ihtiyaçları için yetersiz değildir. Hiçbir medenî ve ictimaî kanunla yıkılamaz. Ancak asrın icaplarına göre tatbik edilir. Tatbik başka (tatbikin) dayanağı olan ebedî kanun yine başkadır. Bugün bir devletin ilkeleri hakkında ileri sürülen yeni nazariyeler, Kur'an-ı Mübin'in gösterdiği nazariyelerden fazla birşey ifade etmemektedir.

Adalet: İslâm devleti her seviyede adaleti yaymak ve dağıtmakla görevlidir. "Bir topluluğa olan hiddet ve nefretiniz sizi (onlara karşı) adaletsizliğe sürüklemesin" (Maide 5/8) âyeti buğz ve düşmanlık beslediğimiz bir kavim hakkında bile adaleti yerine getirmemekten dolayı vebale düşmekten bizi sakındırıyor. Adalet İslâmî hükümlerin temelidir, bütün şerî hükümlerin dayanağıdır. İslâm adaletle ayakta durur, kılıçla değil. İslâm dini adaleti yalnız mensuplara, muhiplere, hemşerilere tahsis etmiyor, belki bütün insanlara teşmil ediyor. Öyle ise İslâm adaleti bir bütün olarak tamamiyle üstleniyor. Adaleti ifa etmeyen, zulmü itiyat haline getiren devlet İslâm devleti değildir. İslâmın ilk devirlerindeki fetihlerin dayanağı adalettir.

"Zâlim olan nice nice şehir halkını kırıp geçirmiş sonra yerlerine başka bir millet vücuda getirmiştik" (Enbiya 21/11) âyeti ve "Allah kâfir de olsa âdil dev-

leti zafere ulaştırır, mümin de olsa zâlim devleti zafere ulaştırmaz" hadisi gereğince âdil devlete Allah yardım eder, zafer verir, zalim devleti ilâhî yardımından mahrum bırakır. Devlet adaletle payidar olur, yoksa kuru bir iman devleti payidar etmez. "Zimmet ehline zulmedilince devlet düşman devleti olur" hadisi gereğince, zimmet devam ettikçe zimmet ehline, gayrimüslim tebaaya veya bu hükümde olan anlaşmalı ve kendisine eman verilmişe zulüm eden devlet düşman devletidir. Düşman devletin müddeti ise pek azdır. Ya zulüm kalkar veya zulüm devleti de milleti de mahveder, bütün memleketi harabeye döndürür. Nitekim tarih bize birçok misal gösteriyor.

Âdil muzafferdir, zâlim kahra uğramıştır. "Halktan Allah'a en sevimli gelen âdil devlet başkanı, en buğza uğrayan da zâlim devlet başkanıdır" hadisinin ifade ettiğine göre Allah katında en sevgili kimse âdil devlet başkanı, en buğza uğramış kimse de zâlim imamdır. Zâlimlerle onlara yardım eden yardakçılar ahirette şiddetli cezaya çarpılacaktır. Zâlimlere kalem açan, onların hokkasına lif koyan da zâlimlerin yardakçılarındandır. "Adaleti gözetip ona göre hareket eden, dosdoğru yol üzere gidenle o bir olur mu?" (Nahl 16/76) âyetine göre adalet ve hakkaniyeti emreden kimse doğru yolda bulunur. İslâmın ilk devrinde dünya tarihinde bir benzeri daha görülmeyen, Müslüman ve gayrimüslime adaleti genelleştiren bir İslâm devleti kurulmuş idi. Bir valinin haksızlığına karşı Peygamberimizin (s.a.) torunu Hz. Hüseyin (r.a.) "Allah'a yemin olsun ki adalette bulunmazsak elimde kılıç olduğu halde Hz. Peygamber'in mescidinde ayaklanırım" sözünü sarf etmişti.

Hakkı tahakkuk ettirmek yolunda birinci halife Hz. Ebu Bekir'in torunu Abdullah b. Zübeyr (r.a.) nefsini feda ederek "ya insaf ya ölüm" diye seslenmişti. Adalet zamanla, mekânla, şahısla muteber değildir. Adalet olmazsa helak ve harap olma başgösterir. "İşte onların zulümleri yüzünden ıssız kalan yurtları" (Neml 27/52), "Rabbin, halkı doğru dürüst hareket ettikçe, iyi işler işledikçe onları haksız yere helak etmez" (Hûd 11/17) âyetleri bu hakikati ne güzel ifade etmektedir.

Adalet iki hasım arasında hüküm vermede olur: "Onların arasında adaletle hükmet" (Maide 5/42).

Adalet doğruyu söylemekle olur: "Söz söylediğiniz zaman adaletli olunuz, doğruyu söyleyiniz" (En'am 6/152).

Adalet doğru şahitlik etmekle olur: "Allah için adalet ve insafla şahitlik yapın" (Maide 5/8).

Adalet ölçü-tartıda olur: "Ölçüyü-tartıyı insafla dosdoğru yapın" (Rahman 55/9).

Bunlar zahirî adalettir. Bir de bâtınî adalet vardır ki o da insanda nefis muhasebesi ve kalbi kötülüklerden temizleme ve saf hale getirme hususunda tecelli

eder. Şerî hükümlere riayet etmek, Allah'ın takdirine rıza göstermek, güzel ahlâkî huylarla bezenmek bu cümledendir.

*

Üç kuvvet: Her medenî devlet, hak ve adaleti, kamu menfaatini temin etme hususunda teşri (taknin: yasama), icra (tenfiz: yürütme), kaza (yargı) adıyla üç kuvvet kullandığı gibi İslâm devleti de bu konuda böyle üç kuvvet kullanır.

1. Teşri hakkı ehliyet ile kaimdir, ehil olan bir topluluk teşri hakkına sahip olur. Bir memleket ancak kanun ile idare edilir. Kanundan asıl maksat, "geçim (maişet), refah, emniyet, eşitlik" denilen dört rükündür. İnsan geçimini ancak kanun sayesinde tedarik eder. Refah ve iyi geçimi de yine kanun sayesindedir. İnsanın hayat ve hareketini tanzim eden emel ancak emniyet ile hâsıl olur. Emniyet insanın nefsine, malına, şerefine, medenî haline emin olmasıdır. Kanundan asıl maksat budur. Hürriyet emniyete dahildir. Kanunun takip ettiği saadet, eşitliğe bağlıdır. Çünkü bir kimse hakkı olmadan taltif edilirse diğeri elem duyar. Emniyet ile geçim insanın hayatı, refah ile eşitlik insanın zineti, süsü makamındadır. Binaenaleyh İslâm dini emniyet ve geçime son derece ihtimam göstermiş, insanı refah yollarına sevketmiş, eşitliği vazederek memleketi ancak ilâhî kanunla, şeriat ile idare etmiştir.

2. *Kaza* hakkı kadı ve hakimlerindir. Kaza, insanlar arasında vukubulan dava ve muhasamayı şerî hükümler dairesinde çözüme kavuşturmaktan (fasl) ibarettir. Buna dayalı olarak hangi hükümet reisi olursa olsun onun tarafından üstlenilir. Kaza ilâhî hükmün hâdiselerde tatbiki işi olduğundan Allah hakkındandır, Allah hakkı olarak icra edilir, hâdisede ilâhî hükmün ortaya çıkarılması ve tatbik edilmesi demek olur. Kaza Allah'a imandan sonra en kuvvetli farzlardan biridir, serî vazifelerin en mühim bir gayesidir. Kadı'nın iki tarafın sözlerini iyice anlaması, hakkı hükümle yerine getirmesi, iki tarafı eşit tutması, aleyhine çıksa da, kendisi için tehlike muhtemel olsa da yine hak hususunda niyetinin halis olması, mahkeme sırasında ekşi suratlı olmaması, müracaat eden kişilerden rahatsız olmaması, gadaptan, hiddetten, sesini yükseltmekten kaçınması gerekir.

Kadı hükmünde müstakildir, hürdür. Hükümet başkasının nüfuz sultasından azadedir. İslâmda mahkemelerin hür ve müstakil olmaları kesindir. Yalnız hükümet başkanı kazayı sınırlıyabilir, şartlara bağlayabilir, yoksa hiçbir şekilde hükmüne müdahale edemez. Kadı'nın idareciliği (vilayet) özel olabileceği gibi genel de olabilir. İdareciliği genel olduğu zaman kaza dairesindeki yollara, binalara ait sulhleşmeler de idaresine dahil olur. Dinî ahlâk ve kaza hakkındaki serî hükümler mahkemelerin hür ve müstakil oluşlarını teyit eden birer kuvvettir.

İslâmda kadılardan ve diğerlerinden halkın şikâyetlerini dinleyerek tetkik etme ve çözüme kavuşturma salahiyetine sahip bir vilayet de ortaya çıkmıştır ki ona Vilayet-i Mezalim (yargıtay vazifesini de gören bir üst mahkeme) derler. Mezalim başkanının (veliy-yi mezâlim) kadri yüce, işbitirici, heybetli, iffetli,

az tamahlı, zühd ve verai çok olması şarttır. Emevîlerden itibaren zulüm yoluyla alınan malları meşru sahiplerine geri vermek için Divan-ı Mezalim teşekkül etmişti. Divan-ı Mezalim valilerden, kadılardan, memurlardan, şehzadelerden, emirzadelerden, bölgenin nüfuzlu kişilerinden; kısaca büyük ve küçük herkimden olursa olsun zulme uğrayan biçarelerin başvurduğu yer idi. Divan-ı Mezalim'de bir önceki halifenin gasbetmiş olduğu arazi meşru sahibine tazminatıyla beraber iade edilmişti. Halife Velid b. Abdulmelik'in Mervanoğullarından bazılarına verdiği araziyi halife Ömer b. Abdulaziz "Beldeler Allah'ın beldesi, kullar Allah'ın kulu... Kim ölü bir araziyi ihya ederse o arazi ihya edenin olur" hadis-i şerifini okuyarak sahibine iade etmişti. Bunun gibi Velid'in oğlu Abbas'ın gasbettiği araziyi de sahibine teslim etmişti. Halkın zulme uğramasını ortadan kaldırmak hususunda İslâm devleti kadar himmet gösteren bir devlet şimdiye kadar görülmemiştir. Zulümden şikâyetçi olma hakkı hürriyetin direklerinin en kuvvetlilerindendir. Bu hak fertlerin haklarındandır, her ferdin hakkıdır, ferdin vasfı, ehliyeti ne olursa olsun. Yoksa seçme hakkına sahip olan siyasî haklardan değildir. Nitekim Velid'den şikâyetçi olan zat bir bedevi idi.

Kadı'nın altında bir de hisbe idaresi (Vilayet-i Hisbe) vardır. Hisbe idaresi Abbasîler zamanında maslahat gereği eklenmişti. Hisbe başkanı (veliy-yi hisbe) kulların hakları konusunda yardımda bulunmak, isteyenlerin yardımına koşmak için tayin edilmiştir. Hisbe başkanı kadı'nın, kadı mezalim başkanının altındadır. Bu konuda mevkilerin en üstünü mezalim idaresi mevkiidir.

3. İcra kuvveti kaza idaresinden başka olan idarî konulardadır ve hükümetin elindedir.

Kuvvetler birliği (Tevhid-i kuva): Ayrı ayrı ihtisaslara ve ehliyetlere ihtiyaç gösteren bu kuvvetler İslâmda bütünüyle birbirinden ayrılmış değildir. İslâmda kuvvetlerin birliği asıldır. Dört halife teşri (ifta) ile kaza ve icra (vilayet) de bulunduğu gibi Ömer b. Abdulaziz gibi bazı Emevî halifelerinde de bu üç kuvvet toplanmıştı. Hz. Peygamber'in Yemen'e ve Mekke'ye vali tayin ettiği Muaz b. Cebel ile Attab b. Üseyd'de (r.a.) bu üç kuvvet toplanmıştı. Bununla beraber maslahat ve hikmet dini olan İslâm dininde kamu maslahatına uygun olan hareket yapılır. İslâm hükümeti maslahata dayalı bir hükümettir. Yönetenle yönetilenin, idareci ve halkın maslahatı için teşekkül etmiş bir hükümettir.

İzmirli İsmail Hakkı, *el-Cevabu's-Sedîd fî Beyanı Dîni't-Tevhîd*, s. 236-242 ve 249-252 (1339-1341).

VI
İSLÂMDA KADIN HAKLARI

...

İslâm dininin ötedenberi kadına bahşedip Avrupa kadınlarının mahrum oldukları eşit haklar ve imtiyazlar aşağıdaki şekilde beyan edilir:

1. Kadın erkek gibi fikir ve irade hürriyeti (istiklâli)ne sahiptir. İslâm dini, insanlığın olgunluk doruğuna yükselmesi için iki kanat hükmünde olan fikir ve irade hürriyetini erkeğe, kadına eşit şekilde bahşediyor. Erkek de kadın da fikrinde hür oluyor, birbirlerine mütehakkim olmuyor. Ancak erkek idareci ve hakimdir (kavvam), ailenin reisidir. Ev işleri idarecilik ve reislikle düzene gireceğinden reislik, sahiplik ve idarecilik erkeğe verilmiştir. Bütün canlı türlerinde olduğu gibi erkeğin üstünlüğü aşikârdır. Kadın kocasının rızası olmaksızın bir yere çıkmaz. Kadın kocasının malına, evine mukayyet ve mülazim olur. Malından hiç kimseye birşey vermez.

Kavvamiyet, idarecinin halkı idare etmesi demektir. Buna sebep erkeğin hayatın zorluklarına göğüs gererek, geçim yüklerini sırtlayarak kadının nafakasını taahhüt etmesidir. Erkek bu ağır vazifesine mukabil kadından da şeriata uygun olan konularda itaat etmesi(ni istemek) hakkına sahip olur. Erkek kadına hürmet gösterir, onu ailenin işlerine ortak eder, erkeklere yakışır şekilde himaye eder ve nafakasını verir. Erkek bu hakka mukabil iki mühim vazife ile de mükelleftir: İyi geçinmek, arkadaşlık ve bağlılık hakkını gözetmek. "Onlarla iyi geçinin. Şayet onlardan hoşlanmayacak olursanız belki Allah sizin nefret ettiğiniz bir şeyi hayırla doldurmuştur" (Nisa 4/19), "...Onlar sizden en sağlam sözü almışlardır" (Nisa 4/21) âyetleri bu hakikati açıklar. Evlilik akdinden sonra en mühim esas iyi geçinmektir. Karı koca arasında güzel bir ülfet ve muamele bulunmazsa bağlılık devam etmez. Bunun için herbiri kendilerine düşen vazifelerde kusur yapmamakla diğerinin haklarına tecavüz etmemekle mükelleftir.

Bir defa erkek geçim hallerine katlanıyor, servet sahibi de olsa kadın müşterek nafakada erkeğe ortak olmuyor. Erkek, Müslüman olmasa da karısının nafa-

kasını temin etmeye mecburdur, kadının nafakasını teminde hiçbir kimse kocaya ortak olmuyor, bir de koca iyi geçinmekle vazifeli oluyor. Bunun için de söz veriyor ve bunu taahhüt ediyor. Bu gibi mühim vazifelere karşı kadından şeriata uygun olan konularda itaat istiyor. İslâmda kadın rüşd ve kudretten mahrum bir iş makinası değildir, erkeğin saadet ve zevki için bir alet değildir, erkeğin elinde bir şehvet ve hakaret oyuncağı da değildir. Belki tabiî haklara sahip bir hayat ortağıdır. Ay gibi bir peyk değil, erkek gibi bir güneştir, erkek gibi –şerî sınırları aşmamak ve şerî edep kaidelerini ihlal etmemek şartıyla– davranışlarında irade sahibi ve fikirlerinde müstakildir.

Ailenin yapısı esir (olan kadın) ve emir (olan erkek)den meydana gelmiş değildir, iki hayat ortağından olmuştur. Erkek kadının hayatta iradesini öldüremez, dimağını ezemez, şeriatın bahşettiği hakları istemede ve vazifelerini yapmada hürriyetini kısıtlayamaz. Bununla beraber kadının hürriyeti, iş ve hakların bütününde erkeğe eşit olması demek değildir. Erkek gibi âdabı muhafazada ortayolu tutmak, kötülükten uzaklaşmak, haramdan kaçınmak şartiyla hareket ve davranışlarında serbest olması demektir.

2. Kadın erkek gibi aynı gaye için yaratılmıştır: "Ben cin ve insan türünü ancak bana ibadet etsinler diye yarattım" (Zâriyat, 51/56) âyeti kadına da erkeğe de aynı gayeyi gösteriyor.

3. Kadın erkek gibi ilim öğrenmekle, itikadî ve amelî hükümlerle mükelleftir. Kadın –ittifakla– âlim olur, müftü olur, veli olur, ârif-i billah olur. Öğretmeye, ictihad etmeye de salahiyeti vardır. Nitekim faziletli Müslüman kadınların içinde nice âlimler, nice arifler vs. yetişmiştir. Kadın bazı bilgilerimize göre –peygamber göndermenin mümkün olduğu zamanlarda– Allah'ın fazlı ile peygamber bile olur. Nitekim Hz. İsa'nın annesi Meryem, Hz. Musa'ya bakan Asiye bazı bilginlerimize göre peygamberdirler.

4. Kadın erkek gibi idareci olabilir. Hanefî mezhebine göre had cezaları hariç kadılığın diğer şartlarını kendinde toplayan kadın hukukî konularda kadı olabilir. Kadın yalnız halife olamaz, çünkü halifeliğin esas şartları erkeklerde bulunur. Yukarda açıklanan işler dahi emretme ve yasaklama makamında bulunacaklar için bir eksik olduğuna göre, kadının memleket idaresinde, siyasetin önemli işlerini yürütmede ve hükümlerin tebliğ edilmesi konularında âciz ve yetersiz olduğu şüphe götürmez.

5. Kadın umumiyetle Allah'ın emir ve yasakları karşısında erkek gibidir: "Ben kadın olsun erkek olsun sizden iş yapan birinin amelini zayi etmem" (Âl-i İmran 3/195), "Müslüman erkekler ve Müslüman kadınlar..." (Ahzab 33/35) âyetleri buna şahittir.

6. Kadın erkek gibi iyiliği emretme, kötülükten sakındırma (emr-i bi'l-maruf, nehy ani'l-münker) ile görevlidir. Kadının bu salahiyeti pek büyük bir salahiyettir.

7. Erkekle olduğu gibi kadınla da Allah'ın hükmü ortaya çıkar. Allah'ın hükmü müftülükle, kadılıkla, rivayetle ortaya çıktığından, kadın fetva vermekle Allah'ın hükmünü haber vermek konusunda adetâ Cenâbı Hakk'ın bir tercümanı; kadılık yapmakla Allah'ın hükmünü haber verme ve yerine getirilmesini istemede âdeta Cenâbı Hakk'ın bir vekili hükmünde olur. Kadın râvi (hadis rivayet eden) olabileceğinden onun diliyle Allah'ın hükmünün lafzı ortaya çıkar. Kadın şahit olabileceğinden onun diliyle hükmün dayandığı sebebi haber vermek ortaya çıkar. Bu hak en büyük bir haktır, bu hakda kadın erkeğe ortaktır.

8. Kadının medenî hakları vardır. Bu haklara istinaden umumi hayata atılabilir. Akitlerde, mukavelelerde, muamelelerde kadının hakları erkeğin hakları gibidir.

Kadın kocasının iznine bakmaksızın kendi malında dilediği gibi tasarruf eder; satar, rehin verir. Kadın kocasının malına varis olur, gerek kocasının ve gerek başkalarının küçük çocuklarına –ölümden önce vukubulan ihtiyar ve tayinleri veya öldükten sonra kadı'nın tayini ile– vâsi olabilir. Diğer vâsilerin bütün haklarına kavuşur.

Alım satım, nikâh, hibe, şufa, malını birine emanet olarak verme, kira, geçici olarak verme, kefalet, vekâlet, ortak olma türleri, dava, ikrar, sulh, vasiyet gibi serî tasarruflarda kadın erkeğin sahip olduğu haklara bütünüyle sahip olur. Ancak çoğu durumlarda mahkeme celselerinde bulunmalarında zorluk olduğundan, yukarda zikredilen arızalardan dolayı bir şeyi muhafaza etme ve akılda tutma konularında erkeklerin altında bulunduklarından şahitlikte bir fark gözetilmiştir. Bununla beraber kadınların tekbaşlarına şahitlik etmelerinin kabul edildiği konular da vardır. Ezcümle erkeklerin muttali olamayacağı doğum, emzirme, ay başı, örtü altında ayıp işleme gibi âdeten unutma olmayan yerlerde tekbaşlarına şahitlikleri geçerlidir. Veraset hükümlerindeki fark da ihtiyaç nisbetinden ortaya çıkmıştır. Diyet, iş yapma gücüne göre tayin edildiğinden bu konuda da bir fark vardır. Diğer farkların da makul bir sebebi vardır. Arızî durumlardan doğan farklar itiraza konu olmaz.

9. Örtü (hicab) kadın haklarını ve kadınların hürriyetlerini daraltmak için değil, belki namuslarını aşağılık insanların nazarlarından korumak içindir, kadınlara has meziyetleri ahlâkî musibetlerden, şaibelerden muhafaza etmeye yöneliktir. Hısımlıkları akrabalıkları, nesebleri temiz tutmanın, kötülükleri azaltma ve sınırlandırmanın en güvenilir çaresi budur. Kadının şerefi erkeğin şerefi gibi ırz temizliğine bağlıdır. Şu kadar ki kadınların şerefi insan türüne olan fazlaca bağlılığından dolayı daha önemlidir. Kadın namusunu muhafaza eder, kadının örtünme halini muhafaza etmesi namusunu muhafaza etmesi hakkında en büyük bir şeref ve saadettir. Kadının izzeti iffetindendir. İffet hem kadın için, hem erkek için bir fazilettir. İffetsizliğin cezasını kadın erkek aynı seviyede çekerler. İffete saldırmak mânasına gelen "kazf-i muhsane" en büyük cezayı gerektirir. Kadı-

nın iffeti, göreceği tecavüzden uzak oluşu nisbetindedir. Bu uzak kalma için de örtünmeden daha güvenilir bir yol yoktur.

Örtü, hürriyeti temin eden birşey olmadığı gibi esaret alameti de değildir. Belki kadının istiklâlinin tek teminatı, kadının hürriyetinin erkeklerin tahakkümüne karşı aşılmaz bir seddidir. Üşüşme ve tecavüz etme unsuru olan erkekten lâtif, ince ve matlup unsur olan kadının şeref ve kerametini himaye etmeye yöneliktir.

Örtü olgunluğa aykırı değildir, belki olgunluğu hazırlayandır.

Örtü kadının salahı için zaruri bir şeydir. Evet örtüde vücudî bir zararın olması muhtemeldir, zıddı olan açıklıkta ve erkeklerle beraber olmada da insanî meziyetlerden kayıtsız şartsız istifade için erkeklerin ihtiraslarında bir menfaat olabilir. Fakat bu menfaat zararına nisbetle azdır, örtüdeki hayır ve menfaat ise daha çoktur. Nitekim cihad da böyledir. Bu hayır ve menfaatin en bariz olanı, kadını tabiî vazifesi dışına çıkmaktan korumasıdır. İslâm dini kadın hakkında tercih edilen bir hayır olan örtüye mukabil (ona) birtakım menfaatlar temin etmiştir:

a) Kazanç temin etme yolları kadından düşmüş olmasına karşılık erkek üzerine vaciptir. İslâm kadın hakkında rıfk ve yumuşaklığı o kadar ileri götürür ki ondan meşakkat ağırlıklarını kaldırmış, erkeğin tahammüllü sırtına yüklemiş, evin nafakasında kadını erkeğe ortak kılmamıştır. Kadının nafakası, yukarda açıklandığı gibi evli ise her halükârda kocasına aittir, serveti ve kocası olmayan kadının nafakası ise velisine, velisi yoksa devlet hazinesine (beytulmal) aittir.

En ağır vazife olan geçim temini örtüye mukabil kadından kaldırılıyor. Namus –hayatta değişme hâkim olduğundan– İslâm işte o namusa riayet etmiş, dışarda erkeğe, içerde kadına önemli bir vazife ayırmıştır. Bununla beraber evli olmayan kadın zaruret halinde kazanç temini için zahmetlere atılabilir, geçim ve kazancını şerî yollarla tedarik eder. Şu kadar ki bu konudaki cevaz da zaruret ve ihtiyaç miktarınca takdir edilir.

b) İbadetlerin en büyüğü olan cihad kadından düşmüş olmasına karşılık erkek üzerine vaciptir. Bununla beraber kadın cihad sevabına nail olur. Cihad esnasında kadının iğnesi, Müslüman gazilerin düşmanın bağrına dayadığı süngüsü gibidir. Mücahitlerin süngüsüne nasıl sevap verilirse kadının mücahitler için işlediği çorap, elbise gibi lüzumlu işlerde kullandığı iğnesine de öylece sevap verilir. Erkek o sevaba hunhar düşman karşısında, kadın ise ona evinde nail olur.

c) Çocuklara, babadan daha çok anaya lütuf ve ihsanda bulunması tavsiye edilmiştir. İslâmda analık çok mühimdir. "Cennet anaların ayakları altındadır" (hadis) düsturu analığın kıymetini gösterir. Bununla beraber kadın hakkındaki rahmet ve şefkat ana olmakla sınırlı değildir.

Kısaca İslâm dini örtü sayesinde kadınları koruyor. Örtü konusunda kadınlardan önce erkeklere hitap ediyor: "İnanan erkeklere söyle, gözlerini kıssın-

lar..." (Nur 24/30) diyor. Kadına örtünme, erkeğe gözleri kısmayı emretmekle haya ve iffeti kadına kararlılık ve ihtiyatı tavsiye etmiş oluyor.

Böylece adalet ve insafı eşitçe taksim ediyor. Bu hususta her iki cins mukayyet oluyor. Örtü, ilim ve faydalı bilgi tahsil etmek için hiçbir zaman engel olmaz. Kadın ilmi ile, aklı ile yüceliyor. Kadına faydalı terbiyeyi vermek lazımdır.

İslâm dini kadına umumiyetle eve gerekli olan idare, nizam, çocuk terbiyesi, el işleri gibi hususlarda genişliğine inkişaf etmeyi, İslâm şeriatının asıllarını ve dinî adabın öğretilmesini tavsiye eder. Kadına şeran yasak olmayan şeyler öğretilebilir. Kadın erkek gibi yalnız fesada yol açacak şeylerin önünü alarak, aslında yasak olmadığı halde kötülüklere sürükleyen şeylerden men edilir.

Evet kadın ile erkek arasında fikir, ahlâk, maksat ve rağbetler itibariyle yakınlık bulunması, terbiye hususunda büyük bir farkın bulunmaması gerekir. Kadın güzelliğiyle değil akıl ve edebiyle kadındır. İrfan nuru ile münevver olan bir kadın irfan nurundan mahrum olan kadından elbette daha hayırlıdır. Eğitim ve öğretimden maksat milletlerin saadeti olduğundan kadın da erkek gibi eğitim ve öğretime tabi tutulur.

Ancak bu husus neslin azalmasına sebep olursa, bir fitneye, fesada yol açarsa o büyük fesat ve kötülükten dolayı bu küçük fayda erkekten men olunduğu gibi kadından da men olunur.

Neslin azalmasına sebebiyet vermek insan türü için büyük bir hıyanettir. Bu büyük hıyanet eğitim ve öğretim maslahatından daha büyüktür. İslâm dini meydana gelmesi korkunç olan nadir şeyleri men etmek için yeter derecede ihtiyatlı davranır. Kadının eğitim ve öğretimi fıtrî vazifelerini ihlal etmeye kadar varırsa, meselâ kadın ev işlerini terk ederek dışişlere giderse, zaruret olmaksızın maişet ve kazanç peşine düşerse, analıktan nefret ederse, evlenmeye karşı isteksiz olursa bu gibi kötü durumları ortadan kaldırmak için tabiî olarak eğitim ve öğretimi sınırlandırılır.

İşte mutlak olarak kadın hürriyeti, doğumların düşme göstermesi, kayıp çocukların çoğalması, evliliğin azalması, atıfet-i hayatın asla razı olmayacağı hallerin zuhura gelmesi, en nihayet birtakım zararlı mesleklerin doğmasıyla neticelendiğinden, olmuş veya olabilecek karışıklık ve fesatları men eden ve gideren yüce şeriat, kadın hürriyetini bir dereceye kadar sınırlandırarak örtüyü meşru kılmıştır. Kadının mesut olması, iyi bir geçime kavuşması Allah'ın emirlerine uymakla hâsıl olacağından, her ne zaman Allah'ın koyduğu sınırları tecavüz ederse masıyet ve mefsedete maruz kalacağı ve bundan bütün insan cemiyetinin zarar göreceği muhakkaktır. Bu maddî medeniyetin gereği olarak mutlak olarak kadın hürriyetinden, kadınlara ait eğitim ve öğretimden hâsıl olacak kötü akıbetten sakınmak vacip olduğundan, eğitim ve öğretim hususunda İslâm dininin yüce tavsiyelerine ihtimam göstermek gerekir.

İslâm örtüsü (hicab) iki türlüdür. Biri örtünme (tesettür)dir ki açık olmanın (tekeşşüf) zıddıdır. Diğeri kapanma (tahaccüb)dır ki açılıp saçılmanın (tebezzül) zıddıdır ve namahrem ile beraber bulunmamakdır. Kadın için tebezzül ve tekeşşüf yasaklanmıştır.

Kadının iç zinet yerleri müstesna olduğu halde dış zinet yerleri yani yüzü, eli, ayağı gibi uzuvları avret değildir. İnsanî olmak şartıyla yani fitne korkusu nazara alınmaksızın erkek şehvet olmaksızın kadının avret olmayan yerlerine bakabilir. Kadı İyaz merhum, "Kadınlara yüzlerini örtmek vacip değildir. Fakat onlara bakmamak erkekler için gereklidir" diyor. Kalbi, tefekkür ve vesveseden korumak ihtiyarî olmadığından onda mesuliyet yoktur. Kadın alış veriş ihtiyacı için yüzünü alıp-verme ihtiyacı için elini, ayakkabı giymek mecburi olmadığından yürüme ve hareket sırasında ayaklarını, ekmek yoğurmak, çamaşır yıkamak gibi ihtiyaçlar sırasında kollarını açabilir. Ancak fesat galebe çalarsa yüzünü örtmesi gerekir. Kadının elbisesine –vücudun hatlarını belli edecek şekilde bedene yapışık (dar) olmaması şartıyla– dikkatlice bakmada da bir yasaklama yoktur. Fakat vücut hatları belli olacak şekilde bedene yapışık olursa bakmamak gerekir. Bakmak, fitne şüphesi doğurur ve şehveti tahrik eder. Şehvetle bakmak haramın işlenmesine yol açar. Bakmak kalbe şehvet düşürmekle kalbin fesadına sebep olur. Bakmamanın lüzumu bundan dolayıdır. Kadın örtülü bir avrettir, ancak ihtiyaç ve zaruret zamanında bazı yerlerine bakmak mubahtır. Çünkü yüce şeriat bir kolaylık dinidir. İnsanlara uygun olanı taahhüt etmiştir. Zaruretin olduğu yerde haramlar düşer. Haram olmamakla beraber harama dönüşmesi veya harama sebep olması imkân dahilinde olan (sedd-i zerai)dan dolayı yasaklanan bir şey tercih edilen bir maslahat için caiz olacağından güvenilir bir doktorun kadının göğüslerine bakması, emzirme şahitliği için emziren kadının göğüslerine bakmak ve benzerleri caizdir. Şu kadar ki zaruret ve ihtiyaç olduğunda ancak zaruret ve ihtiyaç miktarınca avret olan bir yeri göstermek caiz olur. Bakılması mubah ve caiz olan yeri tutmak da mubah olur. Şu kadar ki gerek kendi ve gerek kadın hakkında şehvetten emin olmak şarttır. Kadın evin içinde kocası ve mahremlerinden başkasına gözükmez, dışarda da yabancılara görünmemek için endamını örter.

Süslenmeye erkekten ziyade muhtaç olduğundan erkek için caiz olmayan ipek giymek kadın için caiz kılınmıştır. Kadının süslenmesi kocası içindir. Sokakta tesadüf edeceği erkeğin nazar-ı dikkatini çekecek bir şekilde süslenmek, aile için kötü netice vereceğinden buna da izin verilmemiştir. Zaten kadının dışarı çıkması, imkân ölçüsünde zinetini gizlemek, çıkmaya mecbur olmak, fitnenin yokluğunun kesin olması gibi kayıtlarla sınırlıdır. Örtünün, zaruri olarak kullanılan uzuvları içine almaması, onu yerine getirmenin o kadar müşkil bir tedbir olmadığını gösterir.

Kadınların erkeklerle beraber bulunmaları (ıhtılat) fuhşun artmasına sebep olacağından kadının erkeklerin toplantılarında erkekle beraber bulunması yasak-

lanmıştır. Bundan başka, beraberce bulunma sırasında, insan kalbi muhtelif kadın ve erkekte gördüğü çeşitli meziyetlere meyleder, artık kalpte muhabbet bölünmeye uğrar; muhabbet karıya veya kocaya mahsus kılınmaz. Böylece karı koca arasında güzel geçim ve bağlar kuvvetli kalmaz, aile ocağı kurur gider.

Günaha düşme muhtemel olduğundan ve töhmet altında kalmak da kuvvetli olduğundan mahrem olmayan biriyle yalnız başbaşa kalmak (halvet) da yasaklanmıştır. Fakat yanında mahremi bulunduğu halde mahrem olmayan biriyle halvet olmak bundan müstesnadır. Çünkü bu takdirde günah işlemek ve töhmet altında kalmak sözkonusu değildir. "Allah'a ve ahiret gününe inanan, yanında mahremi olmayan bir kadınla başbaşa kalmasın. Şüphesiz o ikisinin üçüncüsü şeytan olur" hadisi buna delâlet eder. Güvenilir kadınların mahrem yerine geçip geçmemesi ihtilaf konusudur. Bir mezhebe göre bu durumda töhmet altında kalmak zayıf olduğundan güvenilir kadınlar mahrem yerine geçer, onların huzurunda namahrem olan diğer bir kadınla beraber bulunmak caizdir. Zahir-i mezhep olan diğer görüşe göre caiz değildir.

Kadın şehvetten kesilmiş bir ihtiyar olursa onunla tokalaşmak caizdir. Çünkü haramlık fitne korkusundandı, bu durumda ise fitne korkusu yoktur. Aynı şekilde ihtiyar bir erkek hem kendinden, hem kadından emin olursa kadınla tokalaşabilir. Aksi takdirde tokalaşmak yasaklanmıştır. Kadın için hâsıl olan sınırlama ahlâk zayıflığının doğurduğu bir netice olduğundan örtü ictimaî bir zaruret olur.

10. Nikah hukukî bir akitleşmedir. Bunun için iki tarafın aslî hakları üzerinde bir tür değişiklik meydana getirmez. Binaenaleyh iki taraf nikâhtan önce sahip oldukları hukukî özelliklerini muhafaza ederler. Şu kadar ki iki taraf nikâh akdi ile üstlendikleri evlilik haklarına riayet etmeye mecbur olurlar.

İslâm dininde nikâh sebebiyle kadının medenî ve tabiî haklarından hiçbir şey azaltılmamıştır. Karı kocanın birdiğeri üzerinde hakları ve haklara mukabil vazifeleri vardır.

Evlilikten doğan haklar, kocanın güzel muamele ve geçimi, nafaka ve himayesi; kadının şeriata uygun olan işlerde itaatidir. Ancak aralarında yukarda açıklandığı üzere idarecilik ve hakimiyet (kavvamiyet) konusunda bir fark vardır.

Evlilik hayatında en önemli şart, sevgi, iyilik ile merhametten ibarettir. Nitekim Kur'an'da "O'nun âyetlerinden biri de size kendinizden eşler yaratmasıdır. Siz onlarla huzur ve istirahata kavuşursunuz. Ve Allah sizin aranıza sevgi ve merhamet koydu" (Rum 30/21) âyeti vardır. Kocanın karı üzerindeki veliliği hayrı tavsiye etmeye mahsus bir veliliktir, irşad veliliğidir. Evliliğin saadeti aşağıda belirtilen konulara bağlıdır:

a) Kadının, erkeğin ailenin ve evin reisi olduğuna inanması ve bu inancı dinî bir inanç bilmesi,

b) Tabiatlarında uygunluğun, fikir ve ahlâklarında yakınlığın bulunması,

c) İki tarafın evliliğin hak ve vazifelerine riayet etmeleri, iffete ve ahlâkî nezahete aykırı durumlardan sakınmaları.

İşte yüce şeriatın aile hususunda tavsiye ettikleri bunlardır. Evliliğin faydası iki şeyde ortaya çıkar: Çocuk terbiyesi, ev idaresi. Kadının çocuk terbiyesi konusundaki güzel hareketlerinden insanlık, ev idaresindeki dirayet ve iktisatlı davranmasından da aile fayda görür.

İzmirli İsmail Hakkı, *el-Cevabu's-Sedîd fî Beyanı Dini't-Tevhid*, s. 129-141 (1339-1341).

VII
İSLÂM FELSEFESİ VE YUNAN FELSEFESİNİN ETKİSİ MESELESİ

"Peyami Safa'nın İslâm Feylesoflarına Haksız Hücumu"

Alman müşteşriki Profesör Sachau'ın ilham ve tesiri altında, muhterem Peyami Safa'nın *Çınaraltı*'nda yazdığı "İlim ve nazariye düşmanlığı" makalesi fikirleri hayli meşgul etmiş olduğunu bana vukubulan müteaddit müracaatlardan anladım. Okuyucularımızdan biri *Çınaraltı*'nın o nüshasını da bana göndermiş, muharririn bu hükümleri(nin) ilmî ve felsefî bir esasa müstenit olup olmadığını soruyor. Yazıyı dikkatle okudum. Hakikaten acele yazılmış, ilmî ve felsefî hakikatlardan ziyade şahsî kanaat ve müfrit fikirlerden ibaret bir yazı. Peyami Safa gibi cevval fikirli, güzel yazar, müdekkik bir edibimizin ilmî ve felsefî bir mevzuda bu kadar şiddetli hücumlarda ve müfrit hükümlerde bulunacağını hiç de zannetmezdim. Bilhassa serbest düşünceleriyle şarkta ve garpta felsefî taharriyata yol açan yüksek İslâm feylesofu Gazalî'ye haksız hücumları, onun ilim ve felsefe âleminde büyük kıymeti olan fikirlerini "kör iman görüşü" diye tezyif ederek bir felâket şeklinde göstermesi, İstanbul fethinin Yunan düşüncesinin yeniden dirilişine bir başlangıç teşkil ettiği gibi garip bir fikri ileri sürmesi, Aristo, Farabî, İbn Sinâ, Muhyiddin Arabî ve İbn Rüşd gibi feylesofların meslek ve sistemlerine başka şekiller ve renkler vermesi, İbn Rüşd'ün doğumundan on beş sene evvel vefat eden Gazalî'ye İbn Rüşd'e karşı gelmiş bir düşman şeklinde göstermesi hayretimi mucip oldu. Bunu ihtisas işinden başka bir şeye atfedemedim. Hakikat yolunda kendisine yardım etmeyi muvafık buldum. Bu meseleler hakkında kısaca vereceğim izahat, umarım ki, ilim ve fikir hareketlerinde büyük rolleri olan İslâm-Türk âlimlerine karşı olan husumetlerini giderecek ve düşüncelerini yabancı tesirlerden âzade, öz bünyan-ı ilmîmize istinat ettirerek Türk milletinin kendine mahsus yüksek bir kültüre sahip bulunduğunu kabul ve teslim buyuracaklardır.

1. Aristo Tabiatçı Feylesof mudur? ve "Yunan Mucizesi"!

Bu mevzuda hepimizce müsellem olan kaynak, Yunan felsefesidir. Buna göre Aristo tabiatçı feylesof değildir. Tabiatçı feylesoflar Sokrat'tan evvel gelen feylesoflardır.

İlk devrede felsefede metot farziye, mevzu insan harici olan tabiat, gaye eşyanın asılları ve gayeleridir. İslâm felsefesinde isimleri geçen feylesoflar, Fisagores, Eneksagores, Embezokles, Zimikratis ile Sofestaîler (Sofistler)dir. Eneksagores, Embezokles ve Zimikratis yeni tabiiyundurlar.

İkinci devrede tasavvurcu felsefesi hâkimdir. Bunların metodu tasavvurları istikra' (induction) ile tarif, mevzuu beşer tabiatı, gayeleri de ahlâkî ve ictimaî hayatı tanzimdir. İlk tasavvurcu feylesof olan Sokrat'a göre, nefsi bilmek mantık ve ahlâk kaidelerindendir; Allah hakikî illet (cause)dir, hayr-ı a'lâ'nın kendisidir. Sokrat Allah'ı illet-i fâile ve gâiyye olmak üzere iki delil ile isbat eder. Sokrat metafizikçi (mabade't-tabiacı) ve ahlâkçı feylesoftur. Şakirdi Eflatun da Sokrat gibi Allah'ı hayr-ı a'lâ ve vahdet-i mutlaka biliyor ve bunu iki delil-i aklî ile isbat ediyor. "Allah Sanî'dir, âlemi mümkün olduğu kadar bedi' olarak yaratmıştır" diyor. Allah hayr veya vahdettir, akıldır (maddî olmayan müdrikdir), âlemin nefsidir. Eflatun ilk devre feylesoflarından Heraklit ile Fisagores felsefelerini tetkik etmiş, Sokrat'a mahsus bir metot ile yürümüştür. Bundan dolayı felsefesi âdeta Sokrat felsefesine bina kılınan bir Heraklit ve Fisagores felsefesidir. Eflatun *müsül* (idées) *nazariyesini vaz' ediyor*, metafizikin temeli müsül'de görüyor. Müsül cevher (substance)dir, küllîdir, bütün fertlere şâmildir. Müsül bilgi ve varlığın prensipleridir. Müsülsüz ne bilgi, ne varlık hâsıl olmaz. Müsül, Eflatun felsefesi etrafında döner. Eflatun'a göre, his ve umumiyetle tecrübe ilme yabancıdır. Şakirdi Aristo, Eflatun'un müsülünü sûrî illete çeviriyor, müsül nazariyesini kabul etmiyor; illet-i maddiye, sûriyye, fâile ve gâiyye olmak üzere *dört ille* kabul ediyor. Eflatun ahlâkta doğrudan doğruya bir hayır tasavvur ettiği halde, Aristo ancak insana mahsus bir hayır tasavvur eder, metafizikin temelini heyûlâ ile surette görür. Ona göre heyûlâ muayyen birşey değildir, fakat herşey olabilir. Heyûlâ (yani madde) ancak suretle taayyün eder. Aristo'ya göre Allah müteharrik olmayan ilk muharriktir, mahz-ı akıldır, mahz-ı ilimdir âlemi bilmez, yalnız hayır câzibesi ile âlemi tahrik eder. Zikrolunan feylesoflar arasında üç rükün (aslî esas) birinci devrede Fisagores, ikinci devrede Eflatun ve Aristo idi.

Üçüncü devrede Yunan mütefekkirleri Aristo'nun mahza mabade't-tabiî olan yüksek nazariyelerinden usanıyorlar. Bundan dolayı *tasavvur felsefesi* kalkıp yerine *ahlâk felsefesi* konuyor. Üçüncü devrede metot irade, mevzu saadet, gaye hayr-ı a'lâ ve kalbin huzur ve istirahatidir. Epikür, sistemini Zimikratis sistemine bağlıyor, marifetin yegâne kaynağını his görüyor; ruhu maddî, ecsamı nâmütenahi biliyor; Allah'ı inkâr ediyor. Epikür'e göre saadet hayr-ı a'lâ ile bir-

leşmiş lezzettir, fazilet saadete sebeptir. Revakıyyun reisi Zenon indinde Allah küllîdir ve yegâne cevherdir, marifetin kaynağı hisdir. Bu, bir pantheisme (vahdet-i vücut) sistemidir. Septiklerin ihtimalî (probablisme) kısmı his ve aklı kâfi bulmuyor, his ve akıl ile hakikat-ı mutlakanın elde edilemeyeceğine kail oluyor. Bu sistem eski Sofestaîlerin yeni bir şeklidir. Septiklerin tecrübî veya hissî kısmı ise yalnız hâdiseleri araştırmakla kalıyor ki bugünkü pozitivistlerin eski mezhebidir. Bunların tarafdarı çokdur.

Görülüyor ki her üç devrede Aristo felsefesi Yunan milleti arasında bir ekseriyet kazanamıyor. Aristo'nun "Yunan mucizesi"ni bizzat Yunanlılar tanımadığı halde ona "Yunan mucizesi" demeye aklım ermiyor. Hususiyle garptaki rönesans, aşağıda izah olunacağı veçhile, ancak Aristo felsefesinin yıkılması ile başlıyor, artık "Yunan mucizesi" büsbütün hayalden ibaret oluyor.

2. Yunan Felsefesinin İslâm Âlemine Geçişi

Birinci asrın sonlarına doğru Müslümanlar arasında felsefî mücadeleler başladı, felsefî eserler terceme olundu. Atina'daki ahlâk felsefesinden sonra felsefe, talim olacağı İskenderiye'ye geçti. İskenderiye'deki felsefe muallimleri Aristo'nun metinlerini şerhederlerdi. İslâmdaki Meşşaî felsefesi (Peripateisme) İskenderiye Aristo'cularının yeni Eflatunî tarzında Aristo şerhi medresesi ve İskenderiye şârihlerine doğrudan doğruya bağlanan Süryanîlerin aks-i sadası idi. Yoksa bizzat Aristo felsefesi değildi. Terceme faaliyetinden sonra üçüncü asırda ilk defa Basra'da kelâmî felsefesi sistemi başladı. Bu sistem Mutezilî kelâmcıların tabiatçı sistemi idi. Bu sistemi takip eden tabiatçı feylesoflar, Yunan ile birlikte Hind ve İran felsefî reylerini de birer prensip olmak üzere alırlardı. Diğer sistemlerde olduğu gibi muayyen bir reisleri yok idi.

En evvel Ebu Huzeyl Basra'da bu sistemi kurdu, kelâmî felsefe ekolünü açtı. Bu ekol mucebince kelâm usûlü ile felsefe usûlü araları bulunup kelâm usûlü haricine çıkılıyordu. Ebu Huzeyl Zimikratis'in atomunu tadil eyledi ve Hind'deki Kanada'dan müteessir olarak İslâmda bir Atomizm sistemini vazetti. Embezokles'ten müteessir olarak Zat-i Bâri'yi sıfatlarının ayni kılarak felsefî bir tevhidi ortaya koydu. Umumiyet itibariyle kelâmîlerin başlıca esasları atom'dur. Zimikratis ve Epikür tamamiyle kuvveti atoma hasrettikleri halde İslâm kelâmcıları bu kuvveti atomdan alıp Allah'ın kudretine hasrettiler. İslâm kelâmlarınca atom cevherdir, fakat zatî (essentiel) vasıfları haiz değildir. Bu vasıflar ve filler ancak Allah'ın iradesi ile muttasıf kıldığı ârızalardır. Atom zatî vasıflardan âri olmakla her an değişmeye ve yaradılmaya muhtaç olur. Bu nazariye, yeni felsefenin vâzıı Dekart'ın crêationcontinue (matemadî hilkat) nazariyesine pek benziyor.

Nazzam –Farabi ve İbn Sinalar gibi– atomu inkâr ediyor ve ilk devredeki

Eneksagores nazariyesini alıyor. Nazzam'a göre mukadderatın hepsi bir anda yaratılmıştır, yalnız evvel ve sonra olarak zâhir olmuştur. Bu nazariyye maruf bir tâbir ile "*kümûn ve bürûz*" (gizli kalmak ve meydana çıkmak) nazariyesidir.

Cahız her şeyde tabiatın fiilini görür, yalnız o fiilin Allah'dan sadır olduğuna kail olur; böylece doğrudan doğruya tabiatçı feylesoflara yaklaşır.

Ebu Haşim Cübbaî'nin, Aristo'nun *Semâ' ve âlem* namiyle tabiiyat fenninde yazdığı eseri red hakkında, *et-Tefahhus* adlı bir eseri vardır. Ebu Haşim bu eserinde Aristo'nun tesis ettiği kavaidi esasından sarsarak iptal eylemiştir.

Zamanında bir tek olan meşhur tabip Ebu Bekir Râzi de Aristo'dan yüz çevirip Fisagores yolunu tuttu, doğrudan doğruya tabiatçı felsefesini kurdu. Bu tabiî feylesoflar mahsus şeylerden bahsederler; tecrübe, istikra, bilhassa müşahede metodunu alırlar, mahsüsların ötesinde de ruh ile beraber bir tek Allah kabul ederler.

Râzî tabiiyat ilminin mümessili idi. Sırf tecrübeyi, tecrübeden geçmeyen sırf mantıkî istidlâlin neticelerine tercih ederdi. Râzî mabade't-tabiada muasırlarının Eneksagores ve Embezokles gibi kadîm nazariyelerine itimat ederdi.

Tabiîler tabiatın zâhiri ile uğraştıktan sonra ruha geçerlerdi. Bundan dolayı Allah'a "Sani-i Hakîm, Müdebbir-i Âlem" derler ve Allah'ın tedbiri(nin) daimî olduğuna, âlemin de sonradan yaratıldığına (hudûsuna) itikat edelerdi.

Görülüyor ki Yunan felsefesi İslâm âlemine geçtiği sırada İslâm mütefekkirleri tamamiyle Aristo'dan yüzçevirmişlerdir. Bundan sonraki feylesofların sistemlerini de gelecek yazımızda izah edeceğiz.

3. İslâm Meşşaîleri, Kindî, Farabî, İbn Sinâ ve İbn Rüşd, Aristo'ya Tam Bir İtimat Beslediler mi?

Yunan feylesoflarının ekseriyeti nasıl Aristo'ya itimat göstermemişlerse İslâm Aristocuları da Aristo'ya tam bir itimat göstermemişler, hepsi de Aristo'yu tenkidden hâli kalmamışlardır. İslâm Aristocuları her Aristo şarihine itimat etmemişlerdir. İlk Aristocu feylesof olan halis Arap Ebu Yakub İshak Kindî, Aristo şarihi İskender-i Efrûdîsî'ye itimat ederdi. Üzerine şarihin büyük tesiri görülmüştü. Kindî'nin nazarında Mesel-i â'lâ (ya'ni tâbi' olacağı, yolunda yürüyeceği, ilminin nurundan ziya alacağı yegâne reis) Sokrat idi. İbn Sinâ Savmestiyos'a itimat gösterdi. *el-Milel ve'n-Nihal* namile din ve felsefe tarihi yazan Şehristânî de bu şarihe itimat etmişti. İbn Rüşd, ekseriya Savmestiyos'u İskender-i Efrûdîsî'ye tercih ederdi. Nazarında Aristo mesel-i a'lâ idi. Fakat vahye, kitaba, Kur'an'a pek ziyade ta'zim ettiğinden dolayı İslâm akaid-i asliyesinde Aristo'yu bırakır idi. İbn Rüşd, farkına varmaksızın, akıl nazariyesinde Aristo'ya pek mübayin reyde bulundu. Aristo şarihleri içinde şarkta en meşhur olan filolog (nahivci) Yahya idi.

Meşşaîler indinde Aristo'nun en büyük feylesof olmasının sebebine gelince, terceme olunan Yunan eserlerinin pek çoğu İskenderiye kanaliyle geldiğinden dolayı Aristo'nun eserleri başta geliyordu. Bununla beraber bazı müsteşrikler, eski Yunan tarihi Aristo'nun şakirdi büyük İskender ile malûm olmakla, Aristo'nun en büyük feylesof olmasına bâis olduğunu beyan ediyorlar. İslâm meşşaîleri yalnız Aristo şarihliği ile kalmadılar, belki Aristo şarihliği ile beraber kendi reylerini de kattılar, Aristo'yu orjinal ve tam bir surette şerhettiler ve bu şerhleri İslâma mahsus olan fikrî unsurlar ile birleştirdiler, eski Yunan fikirlerini büyük bir serbesti ile şümullü bir dairede âdeta kendilerine mal ettiler, felsefî maddelerden hamur yapıp dağınık fikirler arasındaki boşlukları doldurdular, felsefî nazariyeleri âhenkli bir hale koydular, o zamanlar maruf olan felsefeden başka yeni bir felsefe meydana getirdiler.

İskenderiye'de yeni Eflatunî tasavvufu da vardı. Bunun reisi Filotin (Ploten) idi. Filotin, Eflatun gibi, Allah hakkında *üç cevher* kabul ederdi: 1. Vahdet-i mutlaka veya hayır, 2. Akıl, 3. Nefs. Bu sistem yüksek seziş (intuition, hads) sistemi idi. Meşşaî felsefesi nazar (raisonnement, istidlâl) ve tecrübeden geçen akıl yolunu tuttuğu halde İslâmdaki işrakî (illuminative) felsefesi yeni Eflatunî sisteminin İslâma tatbiki mahiyetinde idi. İslâmda en ziyade şayi olan meşşaî ile işrakî felsefeleri idi.

İslâm Meşşaîlerinin Aristo'ya İtimat Etmedikleri Noktalar

1. *Kindî.* Kindî tam Aristocu değildi. Birçok cihetten Mutezilî kelâmcıları ile yeni Fisagorî mezhebini tutan tabiiyyun felsefesine muttasıl idi. Kindî en evvel ehl-i mantık tarikı ile, münkirlere karşı tevhid ve nübüvveti müdafaa hususunda kıymetli eserler yazmıştı. Nübüvvet ile akıl arasını bulmaya pek ziyade gayret etmişti. Âlemin hudusu meselesinde Aristo'dan ayrılmıştır. Kindî'ye göre âlem mahlûk, hâdis olduğu halde Aristo'ya göre âlem kadîmdir, hâdis değildir.

Meşşaîler eşyayı varlık ile takdir etmekle onlara göre Allah vâcibu'l-vücud idi. Yoksa Ebu Bekir Râzî'nin temsil ettiği tabiî feylesoflar gibi Allah âleminin sânii ve müdebbiri değildi.

2. *Farabî.* Farabî, tabiiyyatda, Aristo mezhebini yeni Eflatunî şeklinde kabul etmekle beraber şu noktalarda Aristo'dan ayrıldığı görülüyor: Farabî tabiiyyat kanunlarını zarurî (necessaire) görmüyor, belki mümkün (contingent) görüyor. Bugünkü klâsik kitaplardaki "Tabiat kanunları mümkündür, zarurî değildir" düsturunu haber veriyor. Aristo'nun *Organon* (Fass)'ını Arapçaya terceme etti. Mantıkın derin köşelerini, gizli yerlerini açığa çıkardı. Farabî en büyük mantıkçı idi. *İkinci Analitika* (Yani bürhan) adlı eserinde Aristo'yu gerek bürhanın tertibi, gerek kanunları, gerek tarifleri hususunda reddetmişti. Farabî nazarî ilimde emin

yolu ancak mantık yolu bilirdi; Aristo'ya muhalif olarak, beşer bilgisinin vehbî olduğuna kail idi, intuition yolunu tutmuştu.

Farabî mabade't-tabiada Aristo'yu üç noktada reddediyor:

1. Aristo başlı başına bir kuvvet ile heyûlâ, diğer tabir ile bir Allah ile bir madde kabul ediyordu. Farabî bunu tevhide munafi gördü. Aristo şarihi olan yeni Eflatunîlerin ilk akıl veya küllî akıl, ikinci akıl, ilh... maddî olmayan on akıl silsilesini Allah ile madde arasına koyarak Aristo'nun düalizmini (seneviyesini) kaldırdı.

2. Aristo'nun tasavvuruna göre Allah kâinatın merkezidir. Kâinatı bilmeksizin ve görmeksizin mücerred hayır ve hüsün cazibelerile tahrik ederdi. Farabî bunu da reddetti. Allah'ın zat-i mukaddesesi ile eşyayı bildiğini bildirdi.

3. Aristo'ya göre ilk muharrik küllî akıldır, Allah'ın kendisidir. Farabî bunu da kabul etmedi. Küllî akıl Allah'ın ilk ibdaı olduğunu söyledi. Bu suretle Farabî'ye göre, Allah'ın ilk ibdaı olan küllî akıl kâinatın ilk muharriki oluyor. Farabî nass ile (Allah sözü, Peygamber sözü ile) felsefe arasında bir âhenk görmekle Kur'an'ın lâfızlarını felsefî bir ıstılah ile te'vil, nübüvveti psikolojik olarak tavzih ederdi. Farabî bu yolda bir din felsefesi vazetmişti. Farabî mutasavvıftur, mutasavvıflar üzerinde çok tesiri olmuştur. Farabî'nin tasavvufu psikolojik bir haldir, bir zevktir.

Görülüyor ki Farabî Aristo'yu red ediyor, vahyi ve tasavvufu kabul ederek bunları felsefesi ile beraber yürütüyor.

3. *İbn Sina*. İbn Sina zamanının bir tek feylesofudur. Nazarında mantık, hakikate götüren bir yoldur. Hakikati bulan, his ve aklın fail olan kuvvetleridir. Filvaki' tecrübî ve keşfî (hadsî) bilgiler var ise de nazarî ilimlerde yol ancak mantık yoludur. Şu kadar ki, Allah tarafından te'yid olunan ârifler mantıkdan müstağni olabilirler. İbn Sinâ, Farabî felsefesini tanzim etmiş, dehâsiyle kemale erdirmiş, birtakım yenilikler katmıştır. Muhitin tesiri altında bir taraftan keşfîlere (mutasavvifeye) yaklaşmış, diğer taraftan kelâmîler ile alâkasını kesmemiştir. İbn Sinâ'ya göre Aristo'nun ilim için lâzım bir şart gördüğü tecrübe ne kadar çoğalırsa çoğalsın yalnız, bir kanaat verir. Tecrübenin yakınî (certain) ve zarurî (necessaire) olması birtakım şartlara tâbidir. İbn Sina orta zamanlarda tabiiyatta hâkim olan istintac (deduction) ve farziye metodu ile son zamanlarda hâkim olan tecrübe ve müşahede metodlarının âhenkdar olduklarını ilk defa ilim âlemine bildirdi. İbn Sinâ, Farabî gibi yalnız Aristo şarihlerini okumakla kalmıyor, belki Yunan ilmini şark hikmeti ile mezcediyor, yeni bir tarzda eski nazariyelerini tasvir etmek istiyor.

İbn Sinâ mabade't-tabiada Farabî'nin ta'dillerini tamamile kabul ediyor. Allah'ın ilmi hakkındaki tadilini pek ziyade açığa çıkarıyor. "Allah âlemlerin nevi'lerini, umumî kanunlarını küllîleri bilir; ferdleri, cüzîleri ayrı ayrı bilmez; fakat küllî ve mücmel olarak bilir" diyor.

İbn Sinâ felsefe ansiklopedisi olan *Şifa*'sında Aristo felsefesini münakaşa etmeksizin bazı noktalarının hak görmediği halde zikrediyor. Bununla beraber gayet ince noktalar ile Aristo'dan ayrılıyor. İbn Sinâ mümkün meselesinde yine Aristo ile beraber yürümüyor. İbn Sinâ'ya göre evvelâ mevcut iki kısma ayrılır: Biri bizatihi (en soi), lizatihi (pas soi) vâci ve zarurî (necessaire)dir. Vâcib ve zarurî olan mevcud Hak Teâlâ'dır. Diğeri mümkündür (contingent). Mümkün kendiliğinden var olamaz. Mümkün de iki kısma ayrılır: Biri kevn ve fesada maruz olan, meydana gelmeye ve yok olmaya kabiliyeti bulunan mevcudlardır, bu âlemde gördüğümüz hâdiselerdir. Diğeri Vâcib Teâlâ gibi bizatihi ve lizatihi zaruri olmayıp ancak kendisinden hariç olan bir sebep ile yani Vâcib Teâlâ ile zarurî olur: Akıllar silsilesi gibi.

İbn Sinâ din felsefesi ile tasavvufunu mabade't-tabiaya bağlamıştır. En sonra yazdığı ve hususi sistemini beyan ettiği *İşarat*'ında din felsefesini ve tasavvufu beyan ediyor.

İbn Sinâ, ictimaî hayatın tanzim ve adalet kaidelerinin temini ve dinî his ile fikirleri tatmin hususunda ömrünü tüketmişti. İbn Sinâ peygamberlerin bulunmalarını ictimaî ihtiyaçtan sayıyor, peygamberleri feylesoflardan efdal ve âriflerin (sofiyenin) en yükseği görüyor, nefs-i peygamberînin beşer aklının varamayacağı sırlara nüfuz edeceğini bildiriyor. Peygamber o sırları hatasız anlayacaklarından Kur'an hakkında "Kur'an insanlara mahsus bir tarzda o sırları beyan eder. Kur'an maddî bir zarf içinde yüksek ve hatasız bir ilmi camidir" der.

İbn Sinâ vahiy, rüya, mügayyebat (âtiye aid bilgileri) ile sebepleri hakkında kendisinden evvel hiçbir feylesofun söylemediği sözleri Hikmet-i İlâhiye lâhikalarından sayıyor. İbn Sinâ Hanefî mezhebi üzere fakih olmakla felsefe ile Ehl-i sünnet akaidi arasını bulmak hakkında pek ziyade çalışmış, kaza ve kader meselesinde Ehl-i sünnet ile beraber yürümüştü. "Eş-Şeyhu'r-reis" unvanını alan İbn Sina iman ile ilim arasında tam bir âhenk görür.

İbn Sinâ *İşârât*'ın sonunda "Âriflerin makamları" başlığı ile tasavvuf ve din ve felsefesini uzun uzadıya izah ediyor.

Görülüyor ki Farabî ile İbn Sinâ vahy ile tasavvufu meşşâî sistemlerine idhal ediyorlar. Hususile İbn Sinâ vahye yüksek derecede kıymet veriyor. Kur'an'ı ne güzel tasvir ediyor: "İlim ile iman arasında tamamiyle âhenk bulunduğunu" serbest bir surette ileri sürüyor.

Felemenk münekkid müsteşriki Boyer'in beyanına göre: "İbn Sinâ'dan sonra şarkda felsefî yeni bir re'y görülmüyor. Ondan sonra metinler kalmıyor. Yerine telhisler, şerhler, haşiyeler ve ta'likler kaim oluyor. Âlimler ve feylesoflar medreselerde tedrisat ile vakitlerini geçirdikleri halde âmme, sofiye şeyhlerine uyuyorlar. Mütefekkirler reylerine uygun olan hususda Aristo mezhebini iltizam ediyorlar. Şarkda felsefe erbabı ekseriyetle İbn Sinâ'yı, ekalliyet ise Farabî ile İbn

Sinâ'nın aralarını bulmaya çalışıyorlar. Felsefe şarkdan Mısır'a geçiyor, sonra Endelüs'te ikamet ediyor". Boyer'in bu sözü tashihe muhtaçtır. Filvaki sonraları telhisler, ilh... görülüyorsa da İbn Sina'dan bir asır sonra şarkda İbn Sina'nın reylerine muhalif olarak metin yazan İşrakîler Ebü'l-Berekât Bağdadî ve Abdullâtif Bağdadî ve Sünni feylesofları gelmişlerdir. Netekim âtide zikrolunacaktır.

Kindî Sokrat'ı, İbn Rüşd Aristo'yu mesel-i a'lâ tanıyorlar. Halbuki iki büyük Türk feylesofu hiçbir feylesofu mesel-i â'lâ tanımıyorlar, ilimden başka bir hâkim bilmiyorlar.

4. *Gazalî*. Gazalî'nin doğum tarihi hicrî 450, ölüm tarihi de 505 (1111)dir. İbn Rüşd ise 520 tarihinde doğmuş, 595 tarihinde ölmüştür. Bu takdirde Gazalî'nin İbn Rüşd'e karşı çıkması mümkün olabilir mi? Kıymetli edibimiz Peyami Safa, zannederim, Gazalî'nin *Tehafütü'l-Felâsife*'sini görmemişlerdir. Bu izahattan sonra her halde fikrini değiştireceklerini ümit ederim. Gazalî sistemi mevzuumuzun ruhunu teşkil etmekle evvelemirde sistemini izah etmek iktiza eder.

Gazalî bir kelâmcı feylesof sıfatı ile kendinden evvel gelen feylesoflara karşı gelmiş, İbn Sinâ'yı muhatab kılmıştır.

Gazalî *Tehafütü'l-Felâsife*'yi ne maksatla yazdığını baş tarafında beyan ediyor: Gazalî bir güruh görüyor ki, bunlar kendilerini keskin zekâda temeyyüz etmiş addediyorlar, İslâmın vazifelerini ve ibadetlerini atıyorlar, dinin şiarlarını istihkar, tekliflerini istihfaf ediyorlar, hatta dinden büsbütün sıyrılıyorlar... Bu güruhun böyle küfre sapmalarının menşei, Sokrat, Bokrat, Eflatun, Aristo ve emsâli zevat-ı haileyi duymaktan başka bir şey değil. Bu zatların akılda, tuttukları usûlde ilimlerinde (hendese, mantık, tabiiyat ve ilâhiyatta) ki inceliklerinde, yüksek zekâda ve gizli olan mevzuları çıkarmak hususunda biricik olduklarını onlara tâbi olanlar mübalağa ile vasfediyorlar. Bir de akıllarındaki vakar ve temkinle beraber şeriatleri, mezhepleri, dinler ve milletler hakkındaki tafsilleri inkâr edip bunların telif olunmuş din kanunları ve yaldızlı hilelerden başka bir şey olmadığı da onlardan nakil ve hikâye olunuyor. O güruh bu hususları işittikçe onlardan hikâye olunan akîdeler tabiatlarına uygun düşüyor. Zuumlarınca fazıl bir cemaat arasında bulunmak ve onların yolunda gidip babalarının dinlerini bırakmak hevesine düşerek küfre alışıyorlar. Diğer taraftan halkın bir kısmı da feylesofların bütün ilimlerini, bürhanlarını, hattâ vazıh ve bedihî olanlarını bile inkâr ederlerdi.

İşte Gazalî bu hali gördükten sonra tabiatindeki görüş serbestisi ve fikir istiklâli saikile, gerek eski feylesofların körükörüne arkasından giden düşmanlara, gerek dini müdafaa uğrunda feylesofların bütün ilimlerini hiçe sayarak cahil dostlara karşı harp açtı ve felsefî davaların hepsinin itirazdan vareste kalamayacaklarını anlatmak maksadiyle *Tehafütü'l-Felâsife*'yi yazdı.

Gazalî, eski feylesoflar arasındaki ihtilafları nakletmek uzun olacağı cihetle *Tehafüt*'de ilk önce nazarını Aristo'ya hasr etti. Fakat, iddia ettiği gibi, Aristo'yu

red ile kalmadı, belki bütün feylesofların reylerini karıştırdı.

Gazalî Aristo mütercimlerinin sözlerini tahriften, tebdilden hâli görmedi. Mütercimlerin sözlerini tefsir ve te'vile muhtaç gördü. Hattâ mütercimler arasında münakaşa zuhur ettiğini de beyan eyledi. Bu yüzden İslâm feylesofları içinde en doğru tercüme ve tahkik edenleri Farâbî ile İbn Sina'ya kasretti. Artık bu ikisinin ihtiyar ettikleri ve dalâlette kalan reislerinin mezhepleri arasında sahih gördükleri reyleri *Tehafüt*'de iptal etmeye koyuldu. Gazalî *Tehafütü'l-Felâsife*'de feylesofların mezheplerini hakikati veçhile dinsizlere açıkça bildirmeyi istihdaf etti. Bu dinsizler, babalarının dinlerini taklit ile kabul ettikleri gibi, dinsizliği de taklit ile kabul etmişlerdi.

Gazalî'den evvel şarkta kelâm hareketi felsefeden müteessir olmuştur. Mutezilî kelâmcıları sistemlerini teyit veya hasımları olan feylesofları tenkide yarayacak birçok felsefe asıllarını almışlar, hattâ kelâm asılları haricine bile çıkmışlar, kelâmî bir felsefe vaz'etmişlerdi. Bunlar yalnız kendilerine muhtaç olan bahisleri alırlar, muhtaç olmayan bahisleri ya haliyle bırakırlar veya iptal etmek için delil getirirlerdi. Bunun neticesi olarak muayyen bir felsefe ile veya muayyen bir feylesof ile mücadeleyi havi olan birçok kitaplar zuhur etmiştir. Bu gibi eser yazanlar içinde Ebu Bekir Bakillânî (403) Eş'arîler mezhebini ıslah etmiş, birtakım aklî mukaddimeler, asıllar katmış, atom ve halâ ile kelâmı nazarî ilimlerin en yükseği tutmuştu. Bu kelâmcılar, feylesofların ilimlerine ıttıla için felsefeyi kitaplarından tedkik etmediler. Şarkta Yunan felsefesi esasına müstenid olan bütün felsefî mezhepleri ilk defa reddeden Gazalî idi. Gazalî feylesoflar mezhebini, hususa Farabî ile İbn Sinâ mezhepleri hakkında yazılan eserleri iyiden iyiye incelemiş, İbn Sinâ'dan çok müteessir olmuştu. Gazalî feylesofları tenkid maksadiyle yazdığı *Tehafütü'l-Felâsife*'den evvel yazdığı *Makasıdü'l-Felâsife*'de ancak felsefeyi beyan etmeyi emel edindi. *Makasıdü'l-Felâsife*'de beyan ettiği felsefe tamamiyle İbn Sina felsefesi idi. *Makasıdü'l-Felâsife, Tehafütü'l-Felâsife*'nin mukaddimesi mahiyetinde idi. Gazalî kendisinden evvel gelen yüksek feylesoflara karşı mantıka sımsıkı yapıştı. "Mantık bilmeyenin ilmine itimat yoktur" diyerek yüksek üstadların ve kelâmcıların ilminden itimadı kaldırdı.

Gazalî riyaziyatı asla inkâr etmedi. Çünkü burhana müstenit gördü. Güya dini müdafaa uğrunda riyaziyatı inkâra yeltenenler hakkında "Böyle cahillerin dini müdafaaya kalkışmaları dine ta'n edenlerin zararlarından daha beterdir", dedi.

Gazalî, tabiiyatta hak ile bâtılın karıştığını, ilâhiyatta ise hak ve savabın nadir bulunduğu cihetle feylesofların mezheplerinde gördüğü tenakuzu, aciz ve hilelerini izhar etmek üzere 16 tabiiyata, 4 de ilâhiyata ait yirmi mesele geçti. Feylesofların delillerini birer birer reddettikten sonra müessir ve metin bir mücadele (dialectique) ile muhaliflerini susturdu.

Gazalî yola şek metodu ile girmişti. Ondan sonra Dekart da bu metod ile yola girdi. Gazalî *Tehafüt*'de delili ile beraber kendi re'yini beyan etmiyor, ancak

feylesofların tenakuz (contradiction), aciz ve hilelerini izhar ederek mezheplerini tahrip etmek istiyor. Bu emeline ermek için feylesofların silâhı olan mantık ile karşılarına çıkıyor. Gazalî mantık kanunları ile feylesofların getirdikleri delillerdeki safsata veya kusurları meydana çıkarıyor. Yahut feylesofların akıl harici olan usûllerini inceleyerek lâzım gelen neticelerle onları susturuyor. Gazalî'nin aleyhinde olan bazı müsteşriklere karşı yine müsteşrikler Gazalî'yi müdafaa ediyorlar.

Gazalî'nin *Tehafütü'l-Felâsife*'de İbn Sinâ'ya karşı beyan ettiği reyler ve fikirler bugün garb mütefekkirleri arasında yaşıyor. Birkaçını beyan edelim:

1. Gazalî "Tecrübe ancak hâdise silsilesinde bir yakınlık gösterebilir ise de aralarında zarurî bir nisbet yoktur" diyor. Böylece illiyyet veya sebebiyyet (causalite) prensibinden, aklî meselelerden itimadı kaldırıyor. Hûyum ve Kant da bu yolu tutuyorlar.

2. Gazalî, zaman ve mekânı hissî idrakin veya muhayyile kuvvetinin mümâresesi için bir şart görmekle zaman ve mekânın hakikî ve hariçte vaki olduğunu inkâr ediyor. Kant da böyle düşünüyor.

3. Gazalî, bütün mevzuları ihata edebilmesi hususunda müstakil olmadığını ve her iki nakîz (contradictoire) bir netice verebileceğini bildiriyor. Kant da bundan başka birşey yapmıyor.

4. Gazalî tabiatte Farabî yolunda illet ile ma'lûl (müessir ile eser) arasında zarureti (nécessité) inkâr etmekle Fransa'da Butru ve Bergson'a bir iz veriyor.

Gazalî, seleflerinden olan Eş'arîlerden ayrılmayarak sebebiyyet veya illiyyet nazariyesini inkâr ediyor. Çünkü feylesoflar tabiiyyatta harikulâdeyi mümkün görmediklerinden hissî mucizeyi ve cismanî maâdi inkâr ediyorlar.

5. Gazalî, hususî bir pragmatizm tesis etmek için mantık ve aklı kullanıyor. Bugünkü pragmatizmin tohumlarını atıyor. Pragmatizm mucibince felsefedoğrudan doğruya hayata bağlıdır. Hakikatin ölçüsü amelî kıymetten başka bir şey değildir.

6. En sonunda hads yolunu tutmakla Bergson'a mübeşşir oluyor. Nitekim Farabî de hads yolunu tutmuştu. Gazalî Aristo şarihi Savmastiyas'a itimat eden İbn Sinâ'yı diğer şarih filozof Yahya ile reddediyor. Görülüyor ki Gazalî'nin İbn Sinâ'yı diğer felsefî bir nazarla reddetmesi yalnız felsefî bir mücadeleden başka bir şey değildir.

Karfurlender, Gazalî'nin serbest felsefeye vurduğu darbeden sonra ya'ni *Tehafütü'l-Felâsife*'sinden sonra felsefenin Endülüs'e hicret ettiğini felsefe tarihinde beyan ediyor ki en büyük bir hatadır.

Gazalî sofiyedendir. Farabî ile İbn Sinâ da mutasavvifedendirler. İman ile ilmin âhenkdar olmasında Gazalî ile iki hasımı birleşmiş oluyor. Yalnız Gazalî işrakî feylesofları gibi hads ve keşf yolunu nazar yoluna tercih eder.

Gazalî *Tehafütü'l-Felâsife*'de mezheplerinin fâsid, delillerinin kasır olmasını felsefî nazarlar arasındaki tenakuzu veya tearuzu cedel tarikiyle meydana çıkarmak istiyor.

Tehafüt'ün felsefî kıymeti zâhirdir. Çünkü uzun uzadıya felsefe ile uğraşmanın ve felsefî düşüncelerinin neticesidir. Birçok farziyeler ve tedkikler ile orijinal fikirleri vardır. Gazalî ekseriya tıbda olduğu gibi eşyanın hassalarını bilmek ve insanın nefisdekini müşahede etmek, hakikatleri kalp ile tatmak gibi mânalarda tecrübeye çok kıymet verir.

Gazalî mâbade't-tabia meselelerinde vahye uymak, makulât nokta-i nazarına göre felsefe usûlünün din usûlüne muarız olabilecek bir kuvveti haiz olamadığını meydana koymak gibi bir maksad güdüyor. Aklın iflâs etmesiyle, hisse itimat etmemesile insanın nefislerinin din ve tasavvufa dönmesini istiyor. Dakik ibareler ile nefsi tasfiye, halvet ve uzlet yollarile, keşf ve hads metodu ile Allah'ın hakikatlerine ermesini talep ediyor. İslâm feylesoflarının maksatları ise İslâmî fikirleri felsefe sahasına yaklaştırmak ve vahy ile sabit olan hakikatleri tahlil ederek akıl ile sâbit bir hale getirmek, vahy ile aklın âhenkdar olduğunu göstermek ve kitabın hakikatini o vakitler yaşayan felsefeye uygun bir surette izah etmekti.

Görülüyor ki kelâmcıları temsil eden Gazalî ile İslâm feylesofları arasındaki fark yalnız felsefî düşünce farkıdır. Çünkü İslâm feylesofları dine, vahye pek kıymet veriyor, tasavvuf ile yürüyorlar. Gazalî felsefe âleminde İbn Sinâ'nın otoritesini düşürüyor, İbn Sinâ'ya itiraz olunabilecek bir fikir tohumu atıyor. Bundan dolayı şarkta felsefe araştırmalarının çoğalmasına bâdi oluyor, hiçbir vakit serbest düşünceyi kapatmıyor.

...

İzmirli İsmail Hakkı, "Peyami Safa'nın İslâm feylesoflarına haksız hücumu" *İslâm-Türk Ansiklopedisi Mecmuası*, I, Sayı: 45-50 (1942-43).

VIII
KUR'AN'IN TÜRKÇE TERCÜMESİYLE NAMAZDA OKUNMASI*

Bu meselenin başında Kur'an'ın ne olduğu bilinmek lâzımdır. Ebu Hanife'ye göre Kur'an lâfız değil; belki lâfzın ifade ettiği mânadır.[1]

Bunun için Kur'an'ın Arapça, Türkçe ve Acemce (Farsça) gibi herhangi bir dile ihtisası yoktur. Mânadan ibaret olan Kur'an'ın herhangi bir dil ile ifade olunması müsavidir.[2]

Ebu Hanife'nin bu baptaki delilleri şunlardır:

1. "Şüphe yoktur ki Kur'an; önden gelip geçen Peygamberlerin kitaplarında var idi" (Şuara 26/196).

2. "Şüphe yoktur ki bu Kur'an; ilk kitaplarda var idi" (A'lâ 87/18).

Pek aşikârdır ki Kur'an; önden gelip geçen Peygamberlerin kitaplarında Arabî değildi. Halbuki bu âyetlerde kat'î surette Kur'an'ın bu kitaplarda mevcut olduğu beyan edilmekte olduğundan Kur'an kelimesinin önden gelip geçen Peygamberlerin kitaplarında olan ile Peygamberimize indirilmiş olan arasında iştirak noktasını ifade ettiği anlaşılmaktadır. Bu iştirak noktası ise yalnız Arapça değildir. Belki Arapçanın ifade ettiği mânayı bildiren herhangi bir dil ile olan terkib-i hususîdir.

* Hikmet Bayur'un özel isteği üzerine İsmail Hakkı İzmirli ve Şerafeddin Yaltkaya tarafından kaleme alınan bu yazı Hikmet Bayur tarafından 1958 yılında iki sayfalık bir giriş yazısıyla beraber "Kur'an'ın dili üzerinde bir inceleme" başlığıyla yazının sonunda adı ve sayısı verilendergide yayımlanmıştır. Yazarlar dipnotları Arapça verdikleri gibi Hikmet Bayur da yazıyı neşrederken onlara sadık kalmış ve Arapçalarını vermiştir.
Yazıda aynen veya özet halinde verilen bu Arapça dipnotların yeniden tercümesi, tekrarlar doğuracağından buraya yalnız kaynakları alıyorum (İ.K.).

1 Ebu'l-Leys Semerkandî, *Kitabu'l-Muhtelif*, üçüncü mesele.

2 Hüsamüddin Buharî, *Şerhü'l-Câmi's-Sağîr*.

Bundan dolayı namazda okunması emredilmiş olan Kur'an; bu iştirak noktasını teşkil eden Kur'an'dır. Bu ise yukarıda söylenildiği veçhile Arapçanın ifade ettiği mânayı bildiren herhangi bir dil ile olan terkib-i hususîdir. Kesilen bir hayvanın kesildiği esnada çekilen besmelenin herhangi bir dil ile çekilmesi icma ile caiz olduğu gibi; namazda dahi herhangi bir dil ile olursa olsun Kur'an'ı kıraat caiz olmuş olur.[3]

Bundan dolayı Kur'an'ın yalnız namazdan ibaret olduğunu kabul eden İmam Ebu Hanife'ye göre bu kitabın Arapça olan hususî nazım ve terkibini güzelce telâffuz kudreti olanlar ile bu nazm-ı Arabîyi telâffuza kudreti olmayanlar arasında bir fark gözetmeye bir mahal kalmadığından nazm-ı Arabîyi telâffuz kudreti olsun ve olmasın herhangi bir kimsenin namazda Kur'an'ı herhangi bir dil ile okuması caizdir.[4]

Namazın başlangıcında dahi İmam Ebu Hanife'ye göre Arapçadan başka herhangi bir dil ile Allah zikredilerek meselâ "Tanrı Uludur..." demek caiz olur. Çünkü "Rabbının adını anar anmaz namaza durdu" (A'lâ 87/15) âyetiyle sabit olduğu veçh üzere namazın başlangıcında maksut olan, Tanrı'nın anılmasıdır. Bunun ise hiçbir dile ihtisası yoktur. Tanrı'yı herhangi bir dil ile anmak diğer bir dil ile anmaya müsavidir.[5]

Netice: İmam Âzam'a göre Arapçadan başka herhangi bir dil ile namazan başlangıcında Tanrı'yı anmak namazın içinde Kur'an'ı ve kadelerde teşehhütleri okumak ve Cuma günleri hutbe irat etmek caiz olur.[6]

İmam Âzam'a göre ezanda muteber olan örftür.[7]

Şakirtlerinden Hasan b. Ziyad'ın İmam'dan rivayetine göre bu nokta şöyle izah ediliyor: Meselâ Acemce ezan okunduğu takdirde halk ezan olduğunu anlayacak olursa bu ezan caizdir, anlamayacak olurlarsa caiz değildir. Çünkü ezandan maksat namaz vaktinin gelmiş olduğunu halka bildirmektir.[8]

İmam Ebu Yusuf ve İmam Muhammed'e göre Kur'an yalnız mâna değil; mâna ile beraber nazm-ı Arabînin mecmuundan ibarettir. Bunların delilleri şunlardır:

1. "Biz o kitabı Arapça Kur'an kıldık" (Zuhruf 43/3).

2. "Açık bir dil ile olan Arapça ile (sana indirdik)" (Şuara 26/195).

İmameyn bu âyetlerden Kur'an'ın yalnız mâna değil; lâfız ve mânadan mürekkep olduğunu anlamışlardır. Bunlara göre lâfız ve mâna Kur'an'ın ayrı

[3] Zevzenî, *Şerhu Manzume-i Nesefî.*

[4] Hüsamüddin Buharî, *Şerhu'l-Câmîi's-Sağîr.*

[5] Serahsî, *Mebsût*, I, 36.

[6] Zevzenî, *Şerhu Manzume-i Nesefî.*

[7] *a.g.e.*

[8] Serahsî, *Mebsût*, I, 36.

ayrı birer rüknüdür. Şu kadar var ki lâfız rüknü zait olmakla acz zamanında sakıt olur.[9]

Halbuki:

"Biz o kitabı hükmü Arabî olmak üzere indirdik" (Ra'd 13/37) buyrulduğu halde yine bu âyet; hükmün Arabî diline ihtisasına delâlet etmiyor. Çünkü Acemce ile olan hüküm dahi bu kitap ile hükümdür.[10]

Bununla beraber bu iki İmam Kur'an'ın hususî nazmı olan Arapçayı telâffuzdan âciz olan kimseler hakkında Arapçadan başka herhangi bir dil ile Kur'an'ın okunmasını caiz görmüş olduklarından üstatları ile bu iki şakirt arasında ihtilâf kalkmış olur.[11]

İmam Ebu Hanife'nin bilâhara şakirtlerinin fikirlerine rücu ettiği diğer bir şakirdi Nuh b. Meryem Mervezî'den naklolunmuşsa da bu nakil hilâfiyat kitaplarında görülmüyor. Yalnız hilâfiyata ait manzum bir eser yazan Ömer b. Muhammed Nesefî (vefatı h. 357) Ebu Hanife ile tilmizleri arasındaki yukarki ihtilâfı bildirdikten sonra şu: "Ebu Hanife'nin bilâhara tilmizlerinin kavline döndüğünü kendisinden itimada şayan olan raviler rivayet etmiş olduklarından aralarında ihtilâf kalmamıştır" sözünü söylüyor.

Ve bu âyetin şerhinde Zevzenî, İmamı Âzam'ın bu rücu rivayetini Ebu Bekir Razî'ye atfetmektedir.[12] Halbuki:

Ebu bekir Razî *Ahkâmü'l-Kur'an*'ında Şuara sûresindeki şukarıda zikrettiğimiz "Şüphe yoktur ki Kur'an; önden gelip geçen Peygamberlerin kitaplarında var idi" âyetinde: "Bu âyet; Kur'an'ın bir dilden başka bir dile naklolunmasının Kur'an'ı Kur'an olmaktan çıkarmayacağına delildir..." (Bir satır okunamamıştır. H.B.) diyerek İmam Âzam gibi Kur'an'ın mânadan ibaret olduğunu beyan etmekte olduğundan İmam Âzam ile ayni fikirdedir. Ve bu rücuu rivayet etmediği meydandadır. Bundan başka bu rücu rivayeti kat'î olmak için (h. 370)'te vefat etmiş olan Ebu Bekir Razî'ye değil; ilk asırlara kadar çıkarılmak, daha sarihi İmam Âzam'a mülâki olan kimselerden veya tek bir kimseden inkıtaa uğramaksızın müselselen rivayet edilmek lâzım gelirken biz bu rivayeti İmam Âzam'dan iki üç asır sonra yazılmış olan kitaplarda görüyoruz.

Ebu Bekir Razî'den sonra (h. 490) hududunda vefat eden Serahsî, *Mebsût*'unda asla bu rücu'dan bahsetmiyor. Bilâkis Serahsî, Ebu Hanife'nin namazda Kur'an'ın Arapçadan başka bir dil ile okunmasını caiz gördüğünü söylediği sırada diyor ki:

[9] Zevzenî, *Şerhu Manzume-i Nesefî*.

[10] Ebu'l-Leys Semerkandî, *Kitabu'l-Muhtelif*.

[11] Hüsamüddin Buharî, *Şerhu'l-Câmîi's-Sağîr*.

[12] Zevzenî, *Şerhu Manzume-i Nesefî*.

"İranlılar Selman'dan Kur'an'ın birinci sûresi olan Fatiha'yı Acemce yazıp kendilerine göndermesini istemişler? Selman da bu sûreyi Acemce yazıp kendilerine göndermiş ve bunlar dilleri Arapçaya yatıncaya kadar namazlarda Fatiha'yı Acemce okumuşlardır". İşte Ebu Hanife namazda Kur'an'ın Arapçadan başka bir dil ile okunmasının caiz olduğunu bununla istidlâl etmiştir. Bununla beraber namaz kılan kimseye vacip olan, belâgat ve fesahatiyle insanları acze düşüren Kur'an'ı okumaktır. Umum insanları acze düşürmek ise yalnız Arapça ile değil herkesin konuştuğu ana dili ile olacağından meselâ: İranîlerin acze düşmeleri Arapça ile değil kendi lisanları olan Farisî ile zahir ve sabit olmuştur. Ve Allah'ın kelâmı olan Kur'an mahlûk ve muhdes değildi. Lisanlar ise umumiyetle mahlûk ve muhdestir. Şu halde Kur'an'ın bir lisan-ı mahsusu kalmamış olur.[13]

Şafiî'ye göre namazda Kur'an'ı Farisîce okumak hiçbir veçhile caiz değildir. Ümmî olup Kur'an'ı Arapça okumakta âciz olan kimse hiçbir şey okumaksızın namaz kılar.[14]

Hulâsa: İmam Âzam nazm-ı Arabîyi rükûn olarak kabul etmediği ve kendisinin rücuu ise sonradan şuyu' bulduğu halde bilâhare gelen fakihler İmameyn ile beraber nazm-ı Arabî'nin rükn-i aslî değil ancak rükn-i zait olduğunu ve acz zamanında sukut edebileceğini ileri sürmüşler ve bu noktada her iki tarafın ittifakı hâsıl olmakla artık Hanefî imamları arasında bir ihtilaf kalmamıştır.

5/Mart/1934
İ. HAKKI - M. ŞERAFETTİN

Hikmet Bayur, "Kur'an'ın dili üzerinde bir inceleme", *Belleten*, XXII / 88 (1958).

[13] Serahsî, *Mebsût*, I, 36.
[14] *a.g.e.*, I, 36.

IX
PEYGAMBER VE TÜRKLER

Asırlarca Müslümanlara önder olan *Türkler* ile Müslüman *Peygamber*'i arasında ne gibi münasebet vardır? Bu münasebet bizleri nereye kadar götürebilir? Şimdiye kadar araştırılmamış olan bu mevzu hakkında *Türk Tarih Kurultayı* için hafî kalan bazı noktaları, kuvvetli vesikalar, ihticaca şayan mehazlar ile izah edeceğim.

Mevzumuz şu bahisleri ihtiva edecek: 1. Peygamber, kuvvetli bir ihtimal ile, oruk itibariyle Türk olabilir. 2. Evs ve Hazreç kabileleri de Türk oruğundan gelebilirler. 3. Peygamber'in eshabı arasında malum olan üç Türk vardır. 4. Peygamber Ramazanda bir Türk çadırında itikâf etmiştir. 5. Peygamber Türkçe bir mektup yazmıştır. 6. Peygamber'in Türkler hakkında hadisi vardır. 7. Kur'an'da Türkçe kelime vardır. 8. Malum olan Türk yüksek âlimi Mübarekoğlu, sahabe derecesindedir. 9. İmam-ı Âzam Türk'tür. İçtihatları da Türk ideolojisine uygundur. 10. İmam-ı Âzam kadınlara hâkimlik vermiş, Kur'an'ı mânadan ibaret görmüştür.

I. Peygamber, Kuvvetli Bir İhtimal ile, Oruk İtibariyle Türktür

Umumiyetle şark müverrihlerinin yazdıklarına göre, Peygamber, *Adnan* göbeğinden gelmekle, Arab-ı müstaribe [yani] yabancı Arap'tır. Oruk itibariyle *Arap* değildir. Peygamber'in büyükbabası *İbrahim* peygamberdir. *İbrahim*, dedelerinden *Abir*'e (Avar) nisbetle *İbranî*'dir; *İbraniler* de *Sâm*'a nisbetle *Sâmî*'dir.

İbrahim'in Sâm'a kadar dayanan dedeleri hakkındaki sözler, hiçbir tetkike müstenit değildir. İlk önce ne söylenmiş ise, o sözler ayniyle tekrarlanmıştır. Bu sözler ince elekten geçirilirse İbrahim'in Sâm evladından olmayıp belki Türkler'in babası saydıkları *Yafes* evladından olduğu daha ziyade anlaşılır. Şöyle ki:

1. İbrahim'in babası *Azer* ile *Tarekh* adlarında dönüyor; babası Tarekh'dir, Azer vasfıdır; veya Tarekh'in Arapça adı Azer'dir. Yahut İsrail ve Yakup gibi ikisi de bir addır. Veya Azer amcasıdır. Kur'an'da babası denmesi, Arap âdeti üzeredir.

Türkler'in Yafes göbeğinden geldiklerinde şüphe olunmuyor. İbn Haldun bütün Türk kabilelerini Yafesoğulları'ndan (Kömer), İbn Sait *Amur*, Mesudî *Abur* göbeklerinden gösteriyorlar. *Kömer*'e bedel *Tevrat*'ta *Cömer*, Mirahunt ile Ebülgazi'de *Kümari*'dir. *Tevfikü'l-Ahbar* sahibinin dediği gibi bu lafızların hepsi bir asıldandır.

Mesudî, İbrahim'i Sâmîoğulları'ndan *Abir*'e (Avar) nisbet ediyor. Türklerin büyükbabası olan abur ile Sâmî evladından olan Abir'in ilk bakışta bir nesilden olmadığı anlaşılabilir ise de, inceden inceye araştırılırsa, her ikisinin aynı nesilden bulunduğu zâhir olur.

Abur veya *Amur* Orta Asya'dan kalkıp Mezopotamya'nın şimaline gelen *Abiro* veya *Amur*'dan, yani *Âmra*'dan başka ne olabilir? *Tevrat*'ın beyanına göre *İbrahim Âramî*'dir.

Sâmî evladından olan Abir'e nisbetle *İbranî* olanlara gelince, bu babda bugünkü tahkika göre ya Mezopotamya'nın şimalinden gelen *Âramîler*'den veya *Sümerler*'den bir gruptur. *Âramîler*'den olduğuna göre Mesudî'deki *Abur* veya İbn Sait'teki *Amur* ile *Abir* bir nesildendir. *Asurîler*, *Keldanîler* ve *Süryanîler* de *Âra-mîler*'den teşaup etmişlerdir. *Âd* kavmine de *Âramî* bedevileri denir. *Âramîler* Mezopotamya, Irak ve Suriye'nin bir kısmında sâkindiler.

Sümerler'den olduğu hususuna göre, *Tevrat*'ın beyanı veçhile İbranîler, Sümer elindeki *Ay* mâbudunun makarn olan *Ur* şehrinden İbrahim'in reisliği altında Suriye'ye gelmişlerdir. Ur şehri Türkçede hendekle çevrilmiş bir kale demek olup, Sümer'in medeniyet merkezi olan büyük bir Türk şehridir. İbrahim de işte bu Türk şehrinde doğmuştur. İbranîler Filistin ve Suriye sahillerindedir. Ur adı müteaddit yerlerde bulunabilir. Mezopotamya'nın şimalinde de ayrı bir Ur şehri olabilir. *Urmiye*, *Urfa* adları hep Ur adiyle alakadardır.

Müverrih İbni'l-İbrî'nin *Muhtasarü'd-Düvel* tarihinde beyanına göre İbrahim, Türk hakanının kızı *Kantura*'yı almış, Türk hakanına damat olmuştur. "*Kantura*" *Türk* hakanı mânasına gelen "*Kantur*"dan Arapçalaşmıştır. Şark kitaplarında Türkler'e Kanturaoğulları denmesi, pek ziyade şâyidir. Bu babda bir hadis bile rivayet olunmuştur.

2. İbrahim'in babası Yafes evladından Tarekh ile tesmiye olunmuştur. Tarekh ismi Yafesî isimlerinden olmakla, İbrahim'in Yafes göbeğinden geldiğine bir emâredir. *Tarekh*, *Tarek*, *Türk* adlarında da bir münasebet vardır.

3. Azer, Fahri Razî'nin *Tefsir-i Kebir*'inde beyanına göre Harezm dilinde düşkün ihtiyar mânasına da gelir. Azer ile *Aser* bir asıldandır. Azer ile *Hazer* bir kökten olabilir.

Hulâsa, Tarekh ile Türk, Azer ile Hazer ve Haser, Abur ile Amur ve Aram, Abir ile Avar adları göz önünde tutulunca, Türk şehrinde doğan, Türk hakanına damat olan İbrahim, Türk oruğundan olacaktır. Artık İsmailoğulları olan

Adnanîler ve bu arada Peygamber, İsrailoğulları olan Yahudiler ve bu arada peygamberler hep oruk itibariyle Türk olurlar.

II. Evs ve Hazreç Kabileleri Türk Oruğundan Olabilirler

Medine'deki *Evs* ve *Hazreç* kabileleri, *Yemen*'deki *Fahtânoğulları*'ndandır. "*Seylü'l-arîm*" hâdisesi üzerine bunlar Medine'ye, *Huzaaoğulları* Mekke'ye, *Gassanoğulları* Suriye'ye, *Lâhmoğulları* Irak'a göçmüşlerdir. Evs ile Hazreç bir babanın oğulları olup, kardeş çocuklarıdır. Büyükbabaları Fahtân Mezopotamya'dan, Babil taraflarından, yani Sümer medeniyetinin münteşir olduğu şehre gelmiş, oradan dölü kalmayan (veya Âramî bedevileri olan) *Âd* kavmine galebe etmiş, dili (*Âramîler*den bir kol olan) *Süryanî* dili iken Arapça olmuştur ve ilk Arapça söyleyen, *Fahtânoğlu Yarüb*'dür.

Fahtân'ın konuştuğu dil Âramîler'den bir kol bir kavmin dili olmasına, kendisinin Sümer diyarından kalkıp Sümer medeniyetinin münteşir olduğu bir şehre hicret etmesine göre Fahtânoğulları da, yani "*Arab-ı Aribe* [yani] halis *Araplar*" da Türk oruğundan olabileceklerdir. Fahtân göbeğinden gelen Evs ile Huzaa us ve özün, Hazreç de Hazer'in Arapçalaşmış adı olduğu, pek kuvvetli bir ihtimale makrundur. Mezopotamya'ya Hazer tarafından geldiği rivayet olunan kabile adına Hazreç denmiş olacak. Hazer'in Hazreç'e çevrilmesinin bugün canlı bir şahidi vardır. Süyutî *Tarihu'l-Hulefa*'sında 183 senesi vukuatı arasında "*Harece'l-Hazreç*", mutarıza içinde de "*el-Hazer*" yazılmıştır.

Arapçada *Hazreç* arslan mânasına gelir. Bu mânanın Hazer ile bir münasebeti vardır. Türk hükümetleri arasında Hazerliler'in kuvvet ve şevketleri dolayısiyle, tecavüzlerinden korunmak emeliyle İranîler tarafından onlara karşı bir sed olmak üzere "*Demir kapı*" yapılmıştı. Arapçada *Evs* de kurt mânasınadır. Filvaki *Uz*, *Us* öküz mânasına gelen *Oğuz*'un muhaffefi ise de, onun iştikakını düşünmeyen veya ondan haberdar olmayan Arapların, şâyi olan kurt ananesini hatırlayarak Evs'e kurt mânası vermesi, bariz bir ihtimal ile anlaşılabilir. Evs ile Hazreç'in kardeş çocukları olmaları da şüphe yok ki aynı oruktan olmaları demektir.

III. Peygamberin Eshabı Arasında Malum Olan Üç Türk Vardır

Hicrî bin tarihlerinden evvel *Tarihu'l-Hamis fî Ahvali Enfâsı Nefis* sahibi Diyarbakırlı Kadı Hüseyin, baş tarafında beyan ettiği veçhile, pekçok kitaplardan iktibas ederek, bütün rivayetleri yazdığı ve herbir bahiste naklini gösterdiği sırada Mısır Kralı Mükavkis'in Peygamber'e dört Türk kızı gönderdiğini, ikisinin de adını zikrediyor ki, bunlar *Mâriye* ile *Sîrîn*'dir. Diğer iki kızın adı bilinmiyor. Mâriye ile Sîrîn'in cariye, kul cinsinden oldukları meşhur ise de, Mükavkis'in

yazdığı mektupta her ikisinin *Kıpt* kavmi arasında yüksek bir mevki ihraz ettikleri bildirilmiştir. Arapçada cariye "taze genç kız" mânasına gelir, sonraları halayığa ıtlak olunmuştur.

Peygamber, Mâriye'yi almış, ondan İbrahim adlı bir oğlu olmuştur ki, peygamberliği zamanında yegâne doğan erkek çocuğudur. İbrahim küçükken ölmesinden dolayı Peygamber'in ne derecede mahzun olduğu malumdur. Peygamber'in Mâriye'yi alması, Mısırlılar üzerinde pek iyi bir tesir bırakmıştır. Ne güzel bir tesadüftür ki, Peygamber de büyükbabası İbrahim gibi bir Türk kızı almıştır.

Sîrîn, Peygamber tarafından meşhur şair Hassan b. Sabit'e verilmiş, ondan Abdurrahman adlı bir oğlu olmuştur. Mâriye ve Sîrîn ile beraber bir de Mebur adlı bir erkek gelmiştir. Mebur iki kardeşin ya kardeşi veya amca çocuğudur.

İşte İbn Hacer-i Askalanî'nin *el-İsâbe fî Marifeti's-Sehabe* adlı sehabe tabakasına ait yazdığı mühim eserinde adları yazılı *Mâriye*, *Sîrîn* ve *Mebur*, *Tarihu'l-Hamis fî Ahvali Enfâsı Nefis*'in tasrihiyle üç Türk sehabedir.

IV. Peygamber Bir Türk Çadırında İtikâf Etmiştir

Müslim'in *Sahih*'inde Kadir gecesinin fazileti babında İstanbul'da metfun Ebu Şeybet-i Hudrî'nin kardeşi Ebu Said-i Hudrî'den tahriç ettiği üzre, Peygamber, bir Ramazan ortalarında, bir Türk çadırında itikâf[1] etmiştir. Şârih Nevevî bunu küçük geçe çadırı diye tefsir ediyor ki tamamiyle bir Türk çadırıdır. Bu Türk çadırı hakkında tafsilat yoktur. Çadırın Peygamber eline nasıl geçtiği belli değildir.

V. Peygamber Türkçe Mektup Yazmış, Türkçe Davette Bulunmuştur

Kazan büyük âlimlerinden olup hicrî 1306 tarihinde vefat eden Şehabettin Mercanî *Müstefadu'l-Ahbar*'ında İbni'l-Esir'in sahabe tabakatına ait kaleme aldığı *Üsdu'l-Gâbe fî Marifeti's-Sahabe*'sinde "Ümeir İbni Efsel Eslemî" tercümesini Türkçeye şöyle çeviriyor:

> "İbni'l-Esir, *Üsdu'l-Gâbe'de* Ümeir b. Efsel Eslemî tercümesinde yazdığına göre Resûlü Ekrem'e Ümeir öz kabilesinden bir cemaat ile geldi, Peygamber ona Türkçe bir mektup yazdı. Ravi, Ebu Hüreir'e o yazılan sözü zikretti. Fakat o mektubu rivayet edenler, Arapça lafızlar ile naklettiler. Tebdil ve tashif ettiler. Bu tağyir ile hata vaki oldu. Bundan dolayı biz o mektubu zikretmeden geçtik".

[1] Cemaat ile beş vakit namaz kılınan cami içinde niyet ile eğlenmektir [kalmaktır].

Mercanî bundan sonra şu sözleri de ilave ediyor:

"*İbni'l-Esir*'in öz asrına yakın olan zamanda yazma ve musahhah nüshada "*Türkiya*" kelimesi kâf'tan sonra olan harfe iki noktalı ya, üstüne de teşdid koyup "*Türkiyyen*" "*bi-elfâzın Arabiyyetin*" ile yazılmıştır. Böylece mâna pek zâhir ve sahihtir. Fakat Kahire nüshasında hata ve rabıtasız ibare vardır ki, mânayı müfid değildir. Bu mektup Ümeir'e ve Beni Eslem'e yazılmış değildir. Belki Türk halkına yazılmıştır. Arap, Şam ve Rum diyarında Türk malum değildir. Çin ve Hıtâ da uzaktır. Belki Bulgar ve Hazer Türklerine yazılmıştır. Çünkü İslâmın zuhurundan çok zaman evvel Araplar buralara gelmişlerdir.
Filvaki Mısır basmasında "*Türkiyyen*" yerine "*Tereknâ*", "*bi-elfâzın Arabiyyetin*" yerine "*bi elfâzın garibetin*" basılmış; İstanbul kütüphanelerinin yazma nüshalarında bu veçhile yazılmıştır. *Üsdu'l-Gâbe*'nin bu beyanından anlaşıldığı üzere, Peygamber huzurunda Türkçe bilen ve Türkçe mektup yazan vardı. O vakitler Hicaz'a yakın yerlerde, Anadolu'da Etiler[2] gibi *Türkler* bulunmakla, onlardan birine yazılmış olması daha racih görünüyor.

Mercanî'nin bu beyanı nazar-ı dikkati celbetmiş, Mısır'da *el-Menâr* sahibi Trablusşamlı Reşit Rıza'ya, matbu nüshada tahrif ve tebdil bulunup bulunmadığı sorulmuş, o da Mercanî'nin *Müstefadu'l-Ahbar*'ını görmeksizin, mücerret sorulan sual ile iktifa etmiş, *el-Menâr*'da yazdığı cevapta tahrif ve tebdili kabul etmeyerek, matbu nüshadaki "*ketebe li-Ümerin ve men maahü kitaben tereknâ zikrehu, fe-inne rüvatin nakalûhu bi-elfazın garibetin ve beddelûha tereknâha li-zâlike*" ibaresinin doğru olduğunu bildirmişti. Bu ibareye göre mâna şöyle olur: "Peygamber, Ümeir ve beraberinde bulunanlara bir mektup yazdı. Biz onu zikretmekten vazgeçtik. Çünkü raviler onu yabancı lafızlar ile naklettiler. Bu lafızları tebdil ve tashif eylediler. Biz de onu zikretmekten vazgeçtik".

Reşit Rıza bu mânayı teyit makamında "*türkiyyen*" kelimesinden sonra "*zikrehu*"nun mânası yoktur. Fakat "*tereknâ*" kelimesi olursa mâna zâhir olur. Müellif ravilerin anlayamadıkları yabancı lafızların bulunmasiyle onda tahrif vaki olduğundan dolayı hadisi zikretmekten vazgeçmiştir. Yazma nüshalarda nokta bulunmadığından Mercanî "tereknâ"yı "türkiyyen", "geribet"i "arabiyye" okuyarak tashife düşmüştür, sözlerini sarfediyor. Daha sonra şu sözleri de ilave eyliyor: "Peygamber'imiz mucize tarikiyle Türkçe bilmesi caiz olabilir ise de nasıl olur da Ümeir ve kavmi olan Beni Eslem Türkçe bilebilirler. Arapçadan başka dille Araplara davette bulunmasına sebep nedir?".

Reşit Rıza *Müstefadu'l-Ahbar*'ı görmüş olsa idi "türkiyyen" lafzında iki noktalı ya ile üstündeki şeddeyi; Ümeir ve kavmi olan Beni Eslem'e mektup yazılamayacağını tasrih ettiğini görür ve bu itirazlardan dolayı hicap duyardı.

Reşit Rıza "türkiyyen" kelimesinden sonra "zikrehu"nun mânası yoktur,

[2] Şam ve daha yakın yerlerde Etiler veya Sümerler varsa o yolda tashih olunmasını pek ziyade rica ederim.

diyor. Anlaşılıyor ki "zikrehu"yu mastar zannetmiş. Halbuki kendisinin tavsif ettiği Fazıl Mercanî o lafzı mastar değil, mazi okumakla bu itirazı da varit olmaz. Hadisin nihayetinde ayrıca "tereknâhu" bulunması buna bir karinedir. Yoksa ibare tekrardan başka bir şey değildir. Arap edebiyatına vâkıf ve belâgat ilmi ile meşgul olanlar bilirler ki, tesis tekrardan, tekitten evlâdır. İki fâzıldan Mercanî tesis, Reşit Rıza tekrar ve tekit yolunu tutuyorlar. Mercanî bu tesisi eski yazma bir nüsha ile teyit ediyor. Artık Mercanî'nin dediği gibi Peygamber Türkçe davette bulunmuştur.

VI. Peygamberin Türkler Hakkında Hadisi Vardır

Altı ana kitaptan Müslim'in *Sahih*'inde Peygamber'in bir Türk çadırında itikâfı tahriç olunduğu gibi Ebu Davud'un *Sünen*'inde "Melâhim"; Nescî'nin *Sünen*'inde "Cihat" babında "Ütrükü't-türke mâ-terekûküm" hadis tahriç olunmuştur. Bu hadis ile Peygamber Türklere tecavüzü menediyor. Münavî *Câmiu's-Sagîr* şerhinde hadisi şerhettiği sırada Türklerin savaşta şiddetli, cengâver olduklarını, memleketlerinin soğuk olduğunu, Türklere tecavüzü mene sebep gösteriyor. Hadis, mantûku ile Türklere karşı tecavüz etmeği menettiği gibi, mefhumu ile de Türklerin savaşta şiddetli ve cengâver, yiğit bir kavim olup karşılarına durulamayacağını bildirmiş oluyor. Bu hadisin birtakım şahitleri bulunduğunu, hadis münekkitleri Sahâvî ve İbni'd-Deibe beyan ediyor.

VII. Kur'an'da Türkçe Kelime Vardır

Kur'an'da Arapça olmayan kelimeler de vardır. Fakat bu kelimeler Arap üslubu ile varit olmuştur. Arapça olmayan kelimeler arasında Türkçe kelimeler de bulunuyor.

1. Meşhur Arap lügati âlimi Cevalikî *Camiu't-Tarih*'de Kur'an'da "Nebe" suresinde soğuk ve kokmuş su mânasına gelen *gassak* veya *gasak*'ın Türkçe olduğunu tasrih ediyor.

2. "*İbrik*" kelimesinin Arapça olmadığında ihtilaf etmemişler, yalnız hangi dilden alındığında ihtilafa düşmüşlerdir. *Kamus* sahibi Fars dilinden alındığını bildiriyor. Müellif Türkçe bilmemekle, Türkçe kelimeyi Farsça göstermekte mazur olabilir. *Divan-ı Lügati't-Türk* sahibi "ivrik" Türkçedir demekle ivrikten alındığı sabit oluyor. İbriğin cemi olan *ebârîk* Kur'an'da vardır.

3. Yukarıda zikrolunduğu üzere *Azer* Türk dillerinden olan Harizm diliyle düşkün ihtiyar demektir.

Nümune olarak üç misâl getirilmiştir. Bu babta araştırmalar devam ederse, başka kelimeler de bulunabilir.

VIII. Türk Yüksek Âlimi Mübarekoğlu Sahabe Derecesindedir

Mervli Mübarekoğlu Abdullah, malum olan Türk yüksek âlimidir. Hicrî 191 senesinde ölmüştür. Zehebî'nin hadis hafızları tabakatında beyan ettiği üzere Mübarekoğlu hadis, fıkıh, Arabiyat, halkın vakıalarını toplamıştır. Şecaat, sehavet ve fesahat ile muttasıftır. Mücahitlerin mâ-bihi'l-iftiharı, zâhitlerin muktedâsıdır.

Mübarekoğlu, zamanında en büyük müçtehit idi. İslâm dünyasında ilk önce ahlâk fennine ait risale yazan, Horasan'da ilk önce hadis toplayan, Türklerden ilk önce Arap dilinde edip olan, ahlâkî faziletleri ile tanınan işte bu Türk çocuğudur.

Tasavvuf cereyanının başlıca merkezlerinden olan ve sıdk mahal sayılan Horasan'da ilk cereyanı uyandıran Türk sofisi Mervli Mübarekoğlu'dur. Mübarekoğlu ata binmekte çok mâhir idi. Vaktini gaza ve hac ile geçirirdi. Şam âlimi İsmail Ayyaş, hakkında "faziletlerin hiçbiri eksik değildir" demişti. Meşhur Şuayp b. Harp, "Mübarekoğlu kendi gibisini görmemiştir" demişti ki, kendinden evvel gelenler arasında bu kadar faziletleri toplamış kimse yok demektir. Yüksek muhaddis ve sofi Fudayl b. İyaz-ı Mervezî hemşerisi olan Mübarekoğlu hakkında, ondan sonra da onun gibisi gelmemiştir, diyor. İbn Mehdî bu Türk müçtehidini, ilk takarrür eden dört mezhep[3] sahiplerinden biri olan ve İmam-ı Âzam muasırlarından bulunan Süfyan-ı Sevrî'den daha âlim görüyor. Bu halde o dört mezhep sahipleriyle hem-âyar oluyor. Hicaz'ın yüksek muhaddisi olup Mekkelilerin yegâne en sahih isnadı olan Süfyan b. Uyeyne, "Sahabeye baktım, Peygamber ile olan sohbet ve gazalarından başka, Mübarekoğlu'na karşı bir fazl ve meziyetlerini görmedim" demişti.

Görülüyor ki Mübarekoğlu'nun ilmî ve ahlakî faziletleri tamamiyle Peygamber'in terbiyesi altında bulunan sahabe derecesindedir. Bu hususta sahabenin faziletleri Mübarekoğlu'nun faziletlerinden ziyade değildir. Yalnız sahabede bir fazilet vardır ki o fazileti iktisap, Mübarekoğlu'nun elinde değildir. O da Peygamber ile beraber bulunmak, doğrudan doğruya Peygamber'den feyiz almak, Peygamber ile beraber cihada gitmek gibi faziletlerdir. Mübarekoğlu iktisabı kâbil olan bütün faziletlerde sahabe ile beraberdir. Onlardan farklı değildir.

Mübarekoğlu'na "hadiste emirü'l-müminin: müminler beyi" dendiği gibi "fakih-i ehl-i maşrık, fakih-i ehl-i mağrıp: doğu ve batı fakihi" yani dünya fakihi de denmiştir. Diğer İslâm kavimlerinde Mübarekoğlu'nun bir benzeri gösterilebilir mi? İslâm dünyasında bu kadar faziletleri nefsinde toplayan bir fert bulunabilir mi?

Mübarekoğlu'nun üstadı Kâbilli Zotaoğlu İmam-ı Âzam'dır. Mübarekoğlu hukuk kurultayının mümtaz azasındandır.

[3] Ebu Hanife, Mâlik, Süfyan-ı Sevrî, Abdurrahman Evzaî.

IX. İmam-ı Âzam Ebu Hanife Türktür, İçtihadı da Türk İdeolojisine Uygundur

1. İmam-ı Âzam oruk itibariyle Türk'tür. Sabitoğlu Numan'ın büyükbabası Zota, Kâbil şehrindendir. Kâbil, *Camiü't-Tarih*'te tasrih olunduğuna göre Türk ilinin en meşhur bir şehridir. *Mu'cemu'l-Buldan*'ın tasrihi veçhile Halaç Türkleri'nin sakin oldukları bir şehirdir. *Mürucu'z-Zeheb*'in beyanı üzere Kâbil, Büst, Bukhaç'ta Halaçlar, Dokuz Oğuzlar vardır.

Filvaki Zotaoğlu'nu Tirmiz gibi Maverâünnehir diyarından, Anbar ve Nese gibi Horasan diyarından, Babil gibi Sümer ilinden gösterenler de vardır; bunlar da hep Türk ilidir. Torunu İsmail b. Hammad'dan İranî olduğu da rivayet olunuyor ise de bu rivayet muğlaktır, zaiftir, terâcim ve tabakat kitaplarında yalnız Kâbir şehri gösterilir, veya başta Kâbil yazılır, diğerleri "*kîle*: denildi" ile zikrolunur. Ancak en sonunda "*kale İsmail b. Hammad*: Hammatoğlu İsmail dedi ki" yazılıyor. Görülüyor ki terâcim ve tabakat sahipleri hususan hadis hafızı ve münekkidi, Türk müverrihi Kaymağoğlu Türkmen, Zehebî İsmail b. Hammad'ın sözünü kuvvetli bulmadıklarından başa almıyorlar, sonuna koyuyorlar. En sonra yazılan *Tarih-i Teşrîi'l-İslâm* yalnız Kâbil şehrinden olduğunu yazmakla iktifa ediyor.

Artık büyükbabasının Kâbil şehrinden olduğu hepsinden kuvvetlidir. Kendisi de oruk itibariyle Türk'tür.

2. Zotaoğlu'nun içtihadı Türk ideolojisine uygundur; Türk olduğunu teyit eder.

a) İmam-ı Âzam Allah'ı bilmenin aklen vacip olduğuna kaildir. Bununla beraber tecrübeyi de şart kılmıştır. Bu içtihadı ile İbn Sinâ'nın bilgi nazariyesindeki içtihadı birbirine uygundur. İbn Sinâ da hissî idraki aklî idrakin mukaddimesi kılmıştır. İki büyük, pek büyük, derin, pek derin âlimin kafaları ne kadar birbirine yakındır.

b) Zotaoğlu hukuk ilmini bütün müçtehitlerden evvel danışmak suretiyle vazetmiştir. İslâm dünyasında ilk ilmî kurultay Ebu Hanife'nin kurultayı idi. Kurultay azası kırk kadar müçtehit olup, yarısından ziyadesi Türk ili evladı idi. Mübarekoğlu, Horasanlı Davud-ı Tâî, Belh kadısı Ebu Mutî-i Belhî, Merv kadısı Nuh b. Meryem-i Mervezî, Nişaburlu Vekî b. Cerrah, Ebu Sait Muhammed-i Sagânî, Ebu Mukatil Hafs-ı Semerkandî, Marûf-ı Semerkandî, Mekkî b. İbrahim-i Belhî bu meyanda zikrolunabilir.

c) Ebu Hanife'nin cevabı pek keskin idi, lafızları pek düzgün, mânaları pek derin idi. Rey ve kıyasta yeryüzü fakihlerinin başkanı idi. Rey, dinin umumî kaidelerine binaen hükmetmek, kıyas, muayyen bir asla irca etmek demekti. Rey kıyastan daha geniş idi. Filvaki kendisinden evvel rey var ise de rey sahiplerinin malum ve vazıh kaideleri yoktu. Rey prensibini genişleten, malum ve vazıh

kaideler koyan Ebu Hanife'dir. Bu kaidelere göre hukukun her bir babında birtakım asıllar vardır. Bu asıllara münafi olan hadis ile amel olunmaz. Türkler'in kesif bir surette bulunduğu Basra'da ehli hadise muarız bulunan, yine Kâbilli Bapoğlu tarafından vazolunan mektebin mütekâmil bir şekli olan Belhli İbrahim Nazzâm tarafından yürütülen rey sahipleriyle Kâbilli Ebu Hanife arasında bir fark vardı. Her iki taraf sünnetin, hadisin miyarı hususunda muhaddislere muhalefet etmişler ise de aslî bir teşri meselesinde ayrılmışlardır. Ebu Hanife sünneti aslî bir teşri saymış, diğerleri aslî bir teşri saymamıştır.

ç) Sünnette miyar: Muhaddisler sünnet ve hadiste senetlerin, ravilerin kuvvet ve zaaflarını miyar addettikleri halde Zotaoğlu, hadis ve sünnetlerle amel etmenin şayi olup olmadığını nazar-ı itibara alıp, mucibiyle amel edilmesi şayi olmayan hadis ve sünneti tanımamak suretiyle bir miyar kabul etmiştir. Böylece hukuka ait olan hadislerin pek büyük bir kısmını teşkil eden ve âhât denilen hadislerde teâmül miyar olmuştur.

d) *İstihsan*: İmam-ı Âzam istihsan prensibi ile mütemayizdir. İstihsan, kıyası bırakıp ya umumî asıllara, reye veya diğer muayyen bir asla veya kıyasa muhalif olan bir esere, nakle rücu etmektir. Türk ili evladından olup en yüksek hukuk mütehassısı Şemsü'l-Eimme Serahsî istihsanı "kıyası bırakıp halka en uygun olanı almak", kıyası "güçlüğü atıp kolaylığı elde tutmak" suretiyle tarif ediyor. Sonra avam ve havassın müptelâ olduğu ahvale ait ahkâmda kolaylık aramaktır diyor ki, Ebu Hanife'nin ne derece halkın ihtiyacını gözettiğini, nasıl olursa olsun güçlüğü, sıkıntıyı kaldırıp kolaylık suretiyle içtihat ettiğini gösterir. Kurultayda kıyaslar hakkında serbestçe münazara esnasında şakirtleri tarafından vukû bulan itirazlara karşı "bunu ben müstahsen görüyorum" der ve bu babda o kadar meseleler getirirdi ki, hiçbiri ses çıkaramazdı.

e) *Örf ve âdet*: Dünyevî muamelelerin bir esası da örf ve âdettir. Halkın teâmülüne bakmak prensibini güden Ebu Hanife ilk önce meseleyi kıyasa bağlar, kıyası yürütemezse, istihsana geçer, istihsanı yürütemezse örf ve âdeti ele alır. Teâmüle verdiği ehemmiyet yüzünden "teâmül veya örf ve âdet, şer'î bir hüccettir. Umumî teâmül ile amel vacip olurdu, hakkında kitap ve sünnet varit olmayan hükm-i şer'îyi ispat için örf ve âdet hakem kılınır. Örf ve âdete bina kılınan cüzî hükümler değişebilir". Bu prensibe mebnî halkın örf ve âdeti yüzünden birçok meseleler hallolunmuş, ihtiyacı üzere birtakım meseleler tecviz olunmuştur.

f) *Hürriyet*e ihtimam: Ebu Hanife sehabenin kavliyle mukayyet değildir. "Nereden söylediğimi bilmeyen veya delilimizi anlamayan kimsenin bizim sözümüz ile fetva vermesi helal olamaz" sözü hakkı arama, araştırma hususunda ne güzel bir tavsiyedir. Ebu Hanife kıyasa mebnî, birtakım hadiseleri almamış, sıkıntıdan kurtulmak için şakirdi Ebu Yusuf'un, kavillerini zapt ve tahrir etmesine razı olmamıştır.

g) İmam-ı Âzam ateş ve güneş ile necasetin tahir olacağını bildirmiş, gayrimüslimin camilere, hatta Mekke'deki Mescid-i Haram'a bile girebileceğini, gayrimüslimin zekâtta tevkil olunacağını caiz görmüş, cihadın illetini gayrimüslim olmağı kabul etmemiş, belki muharip bir düşman göstermiş, cihadı hacdan efdal bulmuş, vakfı yalnız bir atiyye sayıp hâkimin hükmü lâhık olmadıkça vakfın mülkünden çıkmayacağını, ölüme bağlı olan vakfın vasiyet kabilinden olacağını beyan etmiş, aklın hayr u şerri, hüsn ü kubhu idrak edebileciği düsturunu koymuş, sihrin hakikatini ve cisimde tesirini, müslim ile gayrimüslim arasında kısastaki farkı kaldırmış, büluğa eren erkek ve kadın hakkında velisinin iznine lüzum görmemiştir.

Nümune olarak gösterilen şu misâllerden ve bundan sonra zikrolunacak iki mühim meselelerden zâhir olacağı veçhile içtihadında asrın ihtiyacını gözetmiş, hürriyete ve akla ehemmiyet vermiş, serbest düşünmüş, reyi eline almış olmakla ve sâliklerinin ekseriyet-i azimesini Türkler teşkil etmekle, içtihadının Türk ideolojisine uygun olduğu tamamiyle zâhir olur.

Ebu Hanife'nin sâlikleri, imamlarından aldıkları feyiz sayesinde serbest reylerini izhar etmişler, "örfe bina kılınan nassın (kitap ve sünnetin) örfe göre değişebileceğini, icma-ı ümmet ile mensuh (hükümsüz) bırakılabileceğini, icma-ı ümmetin diğer bir icma-ı ümmet ile bozulabileceğini, naklî teşri gibi aklî bir teşri de bulunabileceğini, yani aklın idrak edemediği yerler naklî teşrie bırakılıp bunun maadasını aklın şer' gibi bir şeyi helal veya haram kılacağını, hadislerin rey ile doğrultulabileceğini, âdete bina kılınan sünnetlerin terkolunabileceğini, sıkıntıları def hususunda birtakım kaidelere müracaat edilebileceğini" bütün İslâm dünyasına bildirmişlerdir.

Zotaoğlu'nun bir de iradesine bakalım: İradesi gayet metindir, reyine tamamiyle sadıktır, onu hiçbir şey sarsamaz, bu babda her fedakârlığı gözüne alır. Nitekim, Emevi ve Abbasi devletlerini muhik bir devlet görmemiş, sevememiş, beğenmemiş olmakla, mücerret, bu devleti teyit etmemek, muhik olmayan devlete muîn olmamak emelini gözeterek, devlet işinde bulunmamağı azmeylemiş olmakla, emaretten sonra en yüksek, en büyük bir makamı, Bağdat kadılığını reddetmiş idi. Böylece devletten yüz çevirdiği anlaşılarak hapis ve darp cezalarına duçar edildi. Abbasi halifelerinden el-Mansur zamanında hapishanede kamçı ile dövülerek dayağın tesiri ile can verdi. Reyinden dönmedi, artık içtihadı ile, iradesi ile tam bir Türk kafasında olduğu zâhir olur.

X. İmam-ı Azam Kadınlara Hâkimlik Vermiş, Kur'an'ı Mânadan İbaret Görmüştür

a) Zotaoğlu İslâm dünyasında ilk defa kadınlara hâkimlik vermiş, hudûd ve kısas gibi ağır cezadan maada bütün hukukta kadı olabileceklerini bildirmiş, hasımlar arasında ahkâmı ilzam, tenfiz ve imza vazifesinde erkeklerle müsavi tutmuştur. Irak fıkhını Ebu Hanife'nin sâliklerinden ahzettikten sonra, başlıbaşına müçtehit olan, yine Türk ili evladından İbn Cerir Taberî bu babda büyük üstadından daha ileri giderek, her hususta kadının kadı olabileceğine kâil olmuştur. Hanefî müçtehitlerinden hiçbiri imamlarının içtihatlarından ayrılmamıştır. Bu bahis fıkıh kitaplarının hemen hepsinde musarrahtır. Kadınlara hâkimlik vermek, Türk kafasının en bariz bir vasfıdır. İslâmın zuhurundan evvel Türkler kadınlara hâkimlik vermişlerdi.

b) Ebu Hanife İslâm dünyasında ilk defa Kur'an lafız değil, belki lafzın ifade ettiği mânadır, demiştir.[4] Bu prensibe göre Kur'an'ın Arapça, Türkçe ve Acemce gibi herhangi bir dile ihtisası yoktur. Mânadan ibaret olan Kur'an'ın herhangi bir dil ile ifade olunması müsavidir.[5] Zotaoğlu'nun bu babdaki delilleri tamamiyle gösterilmiştir. Kur'an nazm-ı Arabînin ifade ettiği mânayı bildiren herhangi bir dil ile olan bir terkib-i hususî olmakla, namazda okunması emrolunan Kur'an, işte bu iştirak noktasını teşkil eden Kur'an'dır.[6] Bu, tıpkı bir hayvanın kesilmesi esnasındaki besmele gibidir ki, herhangi bir dil ile besmele çekilirse çekilsin, icma-ı ümmet ile tecviz olunmuştur.[7] Kur'an yalnız mânadan ibaret olmakla Arapça olan hususî nazım ve terkibini güzelce telaffuza kudreti olsun, telaffuza kudreti bulunmasın, nazm-ı Arabîyi telaffuza gücü yetsin, gücü yetmesin, herhangi bir kimsenin namazda Kur'an'ı herhangi bir dilde okuması caizdir.[8] Artık namazın başlangıcında herhangi bir dil ile Tanrı'yı anmak, meselâ: "Tanrı uludur" demek, namaz içinde Kur'an'ı ve kadelerde teşehhütleri okumak, Cuma günleri hutbe irat etmek caizdir.[9]

Ezanda muteber olan örftür.[10] Ebu Hanife'nin şakirtlerinden Hassan b. Ziyadi'l-Lü'lüî'nin rivayetine göre, meselâ: "Farsça ezan okunduğu takdirde, halk, bunun ezan olduğunu anlayacak olursa, bu ezan caizdir. Anlamayacak olursa, ezan caiz olmaz. Çünkü ezandan maksat, namaz vaktinin gelmiş olduğunu halka bildirmektir.[11]

4 Ebu'l-İyes-i Semerkandî, *Kitabu'l-Muhtelef.*
5 Hüsameddin-i Buharî, *el-Câmiu's-Sağîr Şerhi.*
6 Zevzenî, *Şerh-i Manzume-i Nesefî.*
7 Zevzenî, *a.g.e.*
8 *el-Câmiu's-Sağîr Şerhi.*
9 *Mebsût-ı Serahsî.*
10 Zevzenî, *Şerh-i Manzume-i Nesefî.*
11 *Mebsût-ı Serahsî.*

Şakirtleri Ebu Yusuf ile Muhammed b. Hasan Kur'an'ın yalnız mânadan ibaret olması hususunda üstatlarından ayrılarak Kur'an'ın mâna ile beraber nazm-ı Arabînin mecmûundan ibaret olduğunu kabul etmişler, yalnız nazm-ı Arabîyi rükn-i zait saymışlardır. Bu prensibe göre Arapçadan başka herhangi bir dil ile Kur'an'ın okunmasını tecviz etmişlerdir.[12] Hanefî imamlarınca Arapçayı telaffuza gücü yetmeyenlerin kendi dillerince namazda Kur'an'ı okumalarında hiçbir ihtilaf yoktur.

İmam-ı Âzam'ın bilahare şakirtlerinin kavillerine rücu ettiği diğer bir şakirdi Nuh b. Meryemi'l-Mervezî'den naklolunmuş ise de bu nakil bilahare yazılan hilâfiyât kitaplarında yoktur. Bu rivayet İmam-ı Âzam'dan iki üç asır sonra yazılan kitaplarda görülmektedir. Nitekim Zevzenî, *Manzume Şerhi*'nde 370'de ölen Ebu Bekir Razî'den naklediyor. Halbuki Ebu Bekir Razî *Ahkâmu'l-Kur'an* tefsirinde bu rücu rivayetini yazmayıp, adem-i rücu rivayetini yazmaktadır. Ondan sonra 940 tarihinde ölen Serahsî *Mebsût*'unda adem-i rücu rivayetini teyit ediyor.

Kur'an'a mânadan ibaret demek de tamamiyle Türk ideolojisine muvafıktır. Görülüyor ki, Türkiye Cumhuriyeti'nce kadınlara hâkimlik vermek ve ezanı ve kâmeti, selât ü selâmı Türkçe okumak, hutbeyi Türkçe irat etmek, Ebu Hanife'nin mezhebine uygundur. Daha hâlâ Ebu Hanife'nin Türklüğünden şüphe edilir mi?

Türk Evladı ve Çıraklariyle Avrupa

Türk evladı ve çırakları, on altıncı asırdan bugüne kadar imtidat eden yeni felsefenin müessisleri sayılan Beykın ve Dekart'tan beri gelip geçen batı filozof ve mütefekkirlerinin birtakım esaslı reylerini, akıl ve mantık kaidelerine ittibadan başka ellerinde tahkik vasıtaları yok iken, mücerret yüksek zekâlariyle, derin varışlariyle onlardan evvel haber vermişlerdir. Onların batıda yaptıklarını Türk evladı ve çırakları doğuda yapmışlardır. Biz Türkler bunlar ile ne kadar iftihar etsek yeri vardır. İşte göğsümüzü kabarta kabarta tarih sırasiyle o yüksek simaları bildiriyoruz.

I. *İbrahim Nazzam-ı Belhî* (226 hicrî): İslâm dünyasında kelâmî felsefe mektebini açan iki âlimden biri olan İbrahim Nazzam-ı Belhî'nin şu reyleri bugün yaşıyor:

a) "Cevherler ve cisimler bir halden diğer bir hale intikal etmek suretiyle yenileşir". Bugün "beden, dimağ daima tebeddül etmektedir". Tabiiyyunun meşhurlarından *Güviye* "hayat daimî dolap gibi döner bir rüzgârdır" diyor. Eski maddeler yerine hissolunmaksızın yeni maddeler kâim oluyor.[13] Şu kadar ki Nazzam'ın reyi

[12] *el-Câmiu's-Sağîr Şerhi.*

[13] Emil Buvarak, *Felsefe Mebâdisi Dersleri.*

daha umumîdir, insanın bedenine, sâir cevher ve cisimlere de şâmildir.

b) "Cisimler arazlardan mürekkeptir". Bugün fenomenizm sistemi de böyledir. İngiliz filozofları Lok, Huyum, Berkley, Stuart Mil, Hüksley hep fenomenisttir, yalnız izahlar ayrıdır.[14]

c) "Cisimler hep müteharriktir; cisimde iki hareket vardır. Hakikatte sükûn yoktur". Baron dö Holbach da şöyle diyor: "Hareket küllî ve daimî bir vakıadır. İki türlü hareket vardır. Sükûn-ı mutlak yoktur".[15] Yalnız iki hareket ayrı izah olunuyor.

ç) "Hareketten başka araz yoktur". Bu sözle tabiî hadiseler harekete irca olunuyor ki bugünkü nazariyeye tamamiyle uygundur".[16]

II. *Ebu Bekir Razî* (330 hicrî):[17] Tabiat felsefesini vazeden Razî'nin şu reyleri vardır:

a) "Halâda cazibe vardır" sözleriyle Nevton'a mübeşşir oluyor. Nevton cazibe denilen kuvveti halâda bütün cisimlerin umumî cazibesi diye kâinata ithal etti.[18]

b) Bugün hâkim olan tecrübe ve müşahede medâdını tutmuştur.

III. *Ebu Nasr Farabî* (339 hicrî): Muallim-i Sâni şu reyleri haber veriyor:

a) Farabî "medine-i gayr-i fâdıla"yı izah ederken, "Gördüğünüz mevcudat birbirine zıttır, herbiri diğerini tahribe çalışır" mukaddimesiyle insanlar arasında cidalin, tegallübün hâkim olduğunu ilk defa beyan etmiştir. Bugün İngiliz filozofu Hobbes, cidalci cemiyet nazariyesini ileri sürüyor.[19]

b) Farabî diğer bir rey olmak üzere, "İnsanlar birbirlerine muhtaç olmakla, arzulariyle ictimaî varlığın hâsıl olduğunu" da bildirmiştir. Bugün de İngiliz filozofu Lok ile Fransız filozoflarından Russo "ictimaî mukavele nazariyesi"ni ortaya koyuyorlar.[20]

c) Farabî beşer bilgisini, insanın fevkinde olan ruhun amelî bir neticesi görüyor, bilginin yukarıdan neşet ettiğini bildiriyor. Yalnız aklî bir cehit ile hâsıl olacağını kabul etmiyor. Kısa[ca]sı, bilgi Allah tarafından verilen bir şeydir, hads

[14] Emil Buvarak; *Karl Forlender* Tercümesi; Fuyye, *Felsefe Tarihi*.

[15] Pol Jane ve Gabriyel Seay, *Felsefe Tarihi*.

[16] Emil Buvarak.

[17] Bey Cebel Diyr'indendir. Cebel Diyr Türk diyarıdır. *Tarihu'l-Mülûk ve's-Selâtin*; *Çağatay Lügati*, Şeyh Süleyman.

[18] Almanca *Karl Forlender* Tercümesi, Edebiyat Fakültesi neşriyatından.

[19] *Karl Forlender* Tercümesi; Fuyye, *Felsefe Tarihi*.

[20] Fuyye, *Felsefe Tarihi*.

iledir, yoksa insanın kisbi ile değildir. Fransız filozofu Bergson, bilgide bu hads veya iftitâr nazariyesini tutuyor.[21]

ç) Farabî bugünkü feylosofların vâcibi isbatta yürüttükleri imkân ve hareket delillerini veciz bir surette izah ediyor.

d) Farabî din âlimlerinin "ahlâk ulûm-ı şer'iyedendir" sözlerine karşı gelerek, "aklın ahlâkta temel olarak kabul ettiği sülûkün en yüksek yolu olduğunu, tek başına hayır ile şerri temyiz kudretinde bulunduğunu" ileri sürerek, tamamiyle aklî ve müstakil bir ahlâk vazetmiştir. Farabî'de görülen aklî hayır ve şer, fıkıhta ilk kısımda görüldüğü veçhile, aklî teşri şeklinde tecelli ediyor. Bugün Alman feylesofu Kant da, dine tâbi olmayan müstakil bir ahlâk ortaya koymuştur.[22]

e) Farabî "mümkünün ademi, tenakuzsuz tasavvur olunur" diyor. Bugün de klasik felsefe kitaplarında böyle deniyor.[23]

f) Farabî iknaî olan kaziyeler gibi mümkünlerde "tekâfü-i edille"yi tecviz eder. Tekâfü-i edille kaziyelerdeki hükmü gösteren nisbetin nef'i ve isbattan ibaret olan her iki tarafa ait delillerin aynı kuvvette olması demektir. Artık mümkünler iki müsavi olan nakiz-i netice verebilir. Kant'ın antinomisi de iki müsavi olan nakiz-i netice verir. Nitekim, "Âlem basit cüzlerden mürekkeptir, cevherin ilâ-gayri'n-nihâye taksimi kâbil değildir" dava, "Âlemde mutlaka basit hiçbir şey yoktur, cevher ilâ-gayri'n-nihâye taksimi kâbildir" nakiz-i dava, "Bir vâcibu'l-vücud vardır" dava, "mutlak olarak bir vâcibu'l-vücud yoktur"[24] nakiz-i dava. Şu kadar ki Farabî delil itibariyle, Kant delilin verdiği netice itibariyle beyan etmiştir.

IV. *Yahya b. Adî* (346 hicrî):[25] Tabiî hadiseleri harekete irca etmekle, bugünkü nazariyeyi bildiriyor.[26]

V. *Ebu'l-Hasan Âmirî*: Aristo şârihi Horasan feylesofu Ebu'l-Hasan Âmirî, felsefedeki gayeyi nefsi bilmekte görür, tabiatı bunun merdiveni sayardı. Böylece felsefesini ruhiyata bina etmekle, felsefeyi tamamiyle ruhiyata bina eden İskoçya feylesofu Reyd'e mübeşşir oluyordu; Dügald, Stüvart da Reyd'i taklit etmiştir.[27]

VI. *Ebu Süleyman Büstî*: *Basra*'da dinî, felsefî ve siyasî cemiyet teşkil eden

[21] Lutfi Cuma, *Felâsifetu'l-İslâm*, Mısır basımı.
[22] Fonsgriv, *Felsefe Mebâdisi*; Emil Buvarak.
[23] Emil Buvarak.
[24] Kant, *Akl-ı Mahz Tenkidi*; Emil Buvarak.
[25] *Farabî*'nin şakirdi.
[26] Emil Buvarak.
[27] Fuyye, *Felsefe Tarihi*; Buvarak.

"İhvan-ı Safâ: Kardeşler"in risalelerini kaleme alan Ebu Süleyman Büstî, şu reyleri ortaya koymuştur:[28]

a) "Hasseler doğrudan doğruya idrak ettiği şeyde hata etmeyip vasıtalar ile idrak ettiği şeyde hata eder". Kant da ayniyle böyle diyor:[29]

b) İlim dünyasında en evvel ilmî bir üslup ile tekâmül nazariyesini bildiriyor. Böylece Darvinizmi çok zaman evvel ortaya koymuştur.

c) Ebu Süleyman Büstî "İnsan küçük âlemdir, âlem büyük insandır" nazariyesini izah ederek, Spenser'in ictimaiyat nazariyesine temas ediyor; Spenser bu nazariyeyi ictimaiyat ilmindeki bahsine esas kılmış, "Hakîmlerin sözlerini bilmek hususunda âlem büyük insandır, ilh..." demişti.[30]

ç) Ulûmu tasnifte tertip göstermekle Amper ve Ogüst Kont'tan evvel ulûmu tasnifte tertip tarzını göstermiştir.[31]

VII. *Ebu Süleyman Siczî*[32] (390 hicrî hududu): Bir vasıta ile Farabî'nin şakirdi olan ve zamanında Bağdat'ta felsefe mümessili bulunan Ebu Süleyman Siczî, din ile felsefe sahasını ayırırdı. Klod Bernard da din ile felsefe sahasını ayırmış, Fonsgriv pozitivizme karşı müdafaada bu esası tutmuştur.[33]

VIII. *Ebu'l-Feth Nuşençanî*: Müstakil feylesoflardan tam ahlâkçı olan Ebu'l-Feth Nuşençanî'nin nazarında âlem bir rüya, bezenmiş bir bezek, dost kisvesine bürünmüş bir düşmandı. Şopenhoer hayat rüyadır derdi.[34] Hartman'ın "Hayat daimî iğfallerden ibarettir" sözü ile Nuşençanî'nin "Âlem dost kisvesine bürünmüş bir düşmandır" sözü aynı mânadadır.[35]

IX. *Ebu Bekir Kumsî*: Horasanlı Ebu Bekir Kumsî de Ebu Süleyman Siczî'nin şeriki idi. "Nefs vahdet ister" diyerek "felsefî bilgi tamamiyle birleşmiş bir bilgidir" düsturunu Spenser'den çok zaman evvel haber vermiştir.[36]

[28] Basra'da Kâbilli Bapoğlu ile başlayan felsefî cereyan yine Kâbil mülhakatından Büstli Ebu Süleyman ile nihayet bulmuştu. Burada İbrahim Nazzam-ı Belhî'nin vâzılarından olduğu kelâmî felsefe veya Mutezilî felsefesinin fikirleri neşrolunurdu.

[29] Emil Buvarak.

[30] *Felâsifetu'l-İslâm Tarihi*, Mısır basımı.

[31] Spenser, *Tasnifu'l-Ulûm;* Rabiye, *Mantık.*

[32] Fonsgriv, *Mebâdi-i Felsefe*.

[33] Sicistan ve nahiyelerinde Oğuz Türkleri vardı. *el-Bed'ü ve't-Tarih*. Hallâc'lar eskiden beri Hind ile Sicistan arasında idi.

[34] Frank, *Felsefe Kamusu*; Paul Jane, *Metafizik ve Psikoloji Prensipleri* ve Gabriyel Seay ile müşterek olarak yazdıkları *Felsefe Tarihi*.

[35] Pol Jane ve Gabriyel Seay.

[36] Buvarak.

X. *Miskeveyh-i Razî* (421 hicrî): İki vasıta ile Farabî'nin şakirdi olan Meşşaî sâliklerinden meşhur ahlâkçı feylesof Miskeveyh şu sözleri beyan ediyor:

a) "Basitten mürekkebe gittikçe güçlükler hâsıl olur". Ogüst Kont da ulûmu tasnifte bu esası gözetmiştir.[37]

b) Mâbade't-tabiada üç ahlâkî sıfat isbat ediyor: Cûd, kudret ve hikmet. Laypniç de ayniyle bu üç sıfatı isbat etmiştir.[38]

c) Tekâmül nazariyesinde maymunu tasrih ederek "İnsanın ilk mertebesiyle hayvanın son mertebesi arasında ittisal vardır" diyor. Darvinizmi Ebu Süleyman Büstî'den daha ziyade inkişaf ettiriyor.

ç) Fert için bir mesel-i âlâ, numune-i imtisâl arıyor, ona erişmek için çalışıyor. Amel ile ona erişince kemâlin en son derecesini bulmuş oluyor. Bu mesel-i âlâ, Şopenhoer'in "Hayat Hikmeti" kitabında yer bulmuştur.[39]

d) Ölümden korkmamanın çareleri hakkındaki fikri de Güyo'nun "müstakbel akidesi"nde yer bulmuştur.[40]

e) "İnsan küçük âlem, âlem büyük insandır" nazariyesini de izah etmiştir.

XI. *Şeyhü'r-Reis İbn Sinâ* (428 hicrî): Baş feylosof birçok reyleri haber vermiştir:

a) "Sofizm mantıktaki tenakuz şartlarına vâkıf olma[mak]dan ileri gelir". Pol Jane ile Gabriyel Seay'ın felsefe tarihlerinde ayniyle şu söz vardır: "Sofizm, tenakuz mebdeine müphem bir şuurdan ileri gelir".

b) "İlim bürhansız olmaz, şu kadar ki bazı malumat vasıtasız elde edilir" sözü, sofistleri reddeder. Bugün de klasik kitaplarda sofistler öylece reddolunuyor.[41]

c) "His ve tecrübenin çoğalması, olsa olsa bir ikna verir, his ve tecrübe ile elde edilmiş malumatın yakinî ve zarurî olması bir kıyas-ı hafiye bağlıdır"; kıyas-ı hafiyi şöyle tertip ediyor: "Cüzîlerde, mahsuslarda gördüğümüz böyle küllî bir ittirat olmasaydı, gördüklerimiz bu kadar çok olmazdı". Bir de bugünkü metodolojiye bakalım: İskoçya ve eklektizm felsefesi sâliklerine göre istikranın mebnası mahfuz bir kübradır: Tabiat kanunları sabittir ve umumîdir, diğer tabir ile tabiat kanunlara tâbidir. Ravesson "İlliyet mebdei istikranın damarıdır" diyor. Menşei tecrübe olmayıp bizzat zihinde olmadıkça istikra, ulûmun muhtaç olduğu yakini temin edemiyor. Bu halde istikranın mebnası aklî bir mebde oluyor. Baş feylesof

[37] Ogüst Kont, *Felsefe-i İspatiye Dersleri*; Fonsgriv.

[38] Buvarak.

[39] *Tarih-i Felâsifetu'l-İslâm.*

[40] Lutfi Cuma, *Tarihu Felâsifeti'l-İslâm*, Mısır basımı.

[41] Fonsgriv.

kıyas-ı hafî ile işte bu reylerin esasını ilim dünyasına haber veriyor.[42]

ç) "Hissî idrak bütün nefis ameliyesinin temelidir". İbn Sinâ böylece bilginin başında ihsas ve tecrübeye bir hisse veriyor da, Kant'a mübeşşir oluyor.

d) Bilgi nazariyesini bugünkü reprezantasyonistler gibi düşünüyor. Bu sisteme göre meleklerde; hissî âletlerde intiba hâsıl olur. O vasıta ile idrak vuku bulur. İbn Sinâ da idrakin vukuunu kuvvetler vasıtasiyle görüyor. İdrake şuur hâsıl olunca, teemmül etmeksizin, doğrudan doğruya idrakin vukuunu kabul etmiyor.

e) İbn Sinâ bilgiyi "Eşyanın nefiste hâsıl olan suretlerinden ibarettir" diye tarif etmekle, bugünkü idealistlere mübeşşir oluyor.[43]

f) İbn Sinâ mantıkta kaziyenin cihetlerini bildiren kaziyeleri tabir-i mahsusu üzere müveccahâtı, ilk önce mutlaka, mümkine, zaruriyeye ayırıyor.[44] Kant da İbn Sinâ gibi *apodictique*, *problématique*, *assertorique* kısımlarına ayırmıştır.[45]

g) İbn Sinâ *Şifa*'da kaziye-i münharifeden bahsediyor, kaziye-i münharife mahmulün kemiyetini bildirir. Bu kemiyet hakkı kaziyenin tabiî vazına göre mevzua ait iken tabiî vaziyetinden inhiraf etmekle bu namı almıştır. Bugün Hamilton, bu reyi *qualification du prédicat* (mahmulün kemiyetleşmesi) prensibiyle ortaya koymuştur.[46]

h) İbn Sinâ tabiatte istintaç ile müşahede arasındaki boşluğu doldurmuş, aralarında a priori bir âhenk bulmuştur; ortaçağlarda tabiiyatta istintaç veya talil ile faraziye, son çağlarda bu ikisi yerine müşahede ve tecrübe geçmişti. İbn Sinâ bu sistemi ile akıl kanunlariyle tabiat kanunlarının ahengini bildirmişti. Bugün ampiristler, Laypniç ve Kant, bu ahengi bildiriyor, yalnız izahta görüş farkı vardır.[47]

i) İbn Sinâ *Şifâ*'da bir tertip gözeterek, maddenin tedricî olarak kaldırılmasını hedef ederek, nazarî ilimleri üçe ayırıyor. Bugün Spenser de nazarî ilimleri üçe ayırmış, Fransız felsefe müellifi klasik kitapta bu yolu tutmuştur.[48] Baş feylesof ilimleri tasnifte mantıkı tasniften hariç tutmuştu, bugün de Ogüst Kont mantıkı tasnif harici tutmuştur.[49]

j) İbn Sinâ "mantık ilimlerin başıdır" der. Alman feylesofu Hegel de "mantık bütün felsefenin aslıdır" diyor.

k) İbn Sinâ cismin ilk kemâlini "kaldırılmakla mevzu kalmaz, cisim yok

[42] Emil Buvarak.

[43] Emil Buvarak.

[44] Hükümlerin madde veya ciheti varlık ise kaziye mutlaka, imkân ise mümkine, zaruret ise zaruriye olur.

[45] Kant, *Akl-ı Mahzı Tenkit*.

[46] Buvarak.

[47] Buvarak; Fuyye.

[48] Spenser, *Tasnif-i Ulûm; Felsefe-i İspatiye Dersleri*.

[49] Fuyye; Buvarak.

olur", ikinci kemâlini de "kaldırılmakla mevzu kalır ise de kemâl kalmaz" diye tarif ediyor. Lok da cismin evvelî ve tâlî keyfiyetlerini böylece tarif ediyor.[50]

l) İbn Sinâ akıl nazariyesinde ilk mertebesi olan akl-ı heyulânîyi mutlak bir istidat, bilmek hakkında mutlak bir imkân mertebesi gösteriyor ki, bir nevi "*table rase*" perdahlı, düz levha halindedir. Lok da, henüz doğmuş bir çocuğun zihni bir "*table rase*" tır diyor.[51]

m) İbn Sinâ hareketi "cisimde sabit olan bir halin tedricî olarak fiile çıkması" ile tarif etmekle, bugünkü kuvve-i zinde nazariyesini andırıyor.

n) İbn Sinâ *Necat*'ta on yedinci asırda keşfi haber verilen su tazyiki ile hava tazyiki hadiselerinden yedi asır evvel bahsediyor. Fakat bu nazariyeyi iltizam etmiyor.

o) İbn Sinâ varlık tasavvurunu bedihî görür. Bugünkü klasik kitaplarda da böyledir.[52]

p) İbn Sinâ mümkünlerin varlığı mahiyetten başka olduğunu bir prensip olarak kabul eder. Bugünkü klasik felsefe kitaplarında da böyledir.[53]

r) İbn Sinâ ruhu ilk defa psikolojik bir tecrübe ile isbat etmiştir, ondan evvelkiler mücerret mantık delilleriyle isbat ederdi. Bugün Dekart bu yolu tutmuştur.[54]

Baş feylesof ruhun mahiyetini isbat hususunda *İşarât*'ta bugünkü vahdet, ayniyet delillerini bildirir.[55]

s) İbn Sinâ vâcibi isbat hususunda imkân delilini nasıl başa koymuş, harket delilinden nasıl bahsetmiş, namütenahi illetler silsilesinin muhal olduğunu nasıl bir asıl olarak kabul eylemişse bugünkü klasik kitaplar da o yolda tertip olunmuştur.[56]

ş) İbn Sinâ varlık mefhumundan vâcibin varlığını istintaç ederek Sen Anselm delilini daha evvel haber veriyor ve bu vasıta ile Dekart'a mübeşşir oluyor. Bu delili Laypniç tadil ediyor. Spinoza bedîî bir surette inkişaf ettiriyor. Bosüe de bu delili derin ve kuvvetli bir tarzda serdediyor, Hegel delili Kant'a karşı iltizam eyliyor.[57]

t) İbn Sinâ *İşarât*'ta bu'dun tenahisi münasebeti ile namütenahinin tefadulü prensibini Laypniç'in "asgarî namütenahi" prensibinden evvel anlamış ve tatbik etmiştir.[58] Gerek Meşşaîler ve gerek kelâmîler hep İbn Sinâ ile beraber yürümüşlerdir.

[50] Frank; Stuart Mil, *İstintacî ve İstikraî Mantık*.
[51] Fuyye.
[52] Fonsgriv.
[53] Fonsgriv.
[54] *İslâm Ansiklopedisi*.
[55] Buvarak.
[56] Buvarak.
[57] Fuyye; Pol Jane ve Gabriyel Seay.
[58] Fuyye.

u) İbn Sinâ'nın inayet-i ezeliyesi[59] Laypniç'in "âheng-i ezelî" düsturundan[60] evveldi. Lok'un "Bizde madde ve idrak mânaları var ise de, sırf maddî bir mevcudu idrak edip etmeyeceğini olabilir ki bilemeyiz. Çünkü Allah kabiliyetli bulduğu bazı madde kütlesine idrak mi bahşetmiştir? Yoksa o maddeyi gayr-i maddî bir cevher-i müdrik ile mi raptetmiştir? Bunu sırf kendi düşüncelerimizle, ilham vuku bulmadan evvel keşfedemeyiz" sözü ile bir tercümede görüldüğü veçhile "Fikirlerimiz öyle idrakler verirler ki, onlar Allah'ın irade ve hikmet-i samedaniyesi ile tanzim edilmiştir" sözü arasında münasebet vardır ki, aheng-i ezelî sistemini Laypniç'ten evvel zımnen ikrar etmiş oluyor. Yine bu sisteme göre Fransız feylesofu Geulinx "Allah ruh ile cismin birbirine daimî tesirini temin etmiştir" diyor.[61]

ü) İbn Sinâ hayır ve şer nazariyesinde; uz görüşlü olmakla bu bapta ne söylemiş ise, Laypniç ondan fazla bir şey yapmamıştır.[62] İbn Sinâ şerri noksan, elem ve günah olmak üzere üç kısma ayırdığı gibi Alman feylesofu Laypniç de mâbade't-tabiî (mevcutların tabiî noksanı), cismanî (elem) ve manevî (günah) olmak üzere bu büyük Türk feylesofu gibi üç kısma ayırıyor.[63]

v) İbn Sinâ'nın nazarî ve amelî akıl taksimi Kant'ta görülüyor. Yalnız bu Alman feylesofu *Numen* "eşyanın hakikati, vücudun hakikati" saydığı iki yüksek mefhum olan Allah ile ruhu akl-ı amelî ile buluyor. Türk feylesofu ise yüksek dereceye çıkan nazarî akıl ile buluyor.[64]

y) İbn Sinâ'nın, ihsas lâmesini tahlil edip mukavemet hissi, adalî his gibi zahirî hissi beşten ziyade çıkarması, bugün psikoloji kitaplarında görülüyor.

z) İbn Sinâ'nın ruh ile bedenin ayrılması hususundaki sistemini bugün Dekart ile birçok Fransız feylesofları yürütüyorlar.

ab) İbn Sinâ'nın pisikolojisinde dinamizme dayanan *parallelism* sızıntısı vardır.

ac) İbn Sinâ iradeyi "tasavvur-ı cüzî, şevk, azim, adalât ve a'sâbı tahrik" unsurlarına ayırır ki, bugün klasik kitaplarda vardır.[65]

aç) İbn Sinâ ve onunla beraber yürüyen Meşşaî ve Kelâmîler "Mahiyet mec'ul değildir" demekle, mahiyetin ezelî olduğunu kabul ederler. Bugün de klasik kitaplarda zatın, mahiyetin ezelî olduğu zikrolunuyor.[66]

[59] Pol Jane ve Gabriyel Seay.

[60] İnayet ilm-i Bârî'nin kâinatın nizam ve hayır üzerine en layık olan veçhile taaluk etmesi, kâinatın da ilm-i Bârî'nin taalluku veçhile hayr-ı mahzdan sadır olması demektir ki ilim, irade, kudret ve hayır vasıflarını camîdir.

[61] *Karl Forlender* Tercümesi.

[62] Fuyye; Buvarak; Pol Jane ve Gabriyel Seay.

[63] Fuyye; Buvarak; Pol Jane ve Gabriyel Seay.

[64] Fuyye; Kant, *Akl-ı Ameliyi Tenkit*.

[65] Fonsgriv.

[66] Fonsgriv.

ad) İbn Sinâ *Şifa*'da ikinci keyfiyetlerin sübjektif olduğunu zikretmiştir. İngiliz feylesoflarından Hamilton ve Stuart Mil arasında bu tetkik ve münakaşa devam eyliyor.[67]

ae) İbn Sinâ kıyas-ı şartînin vâzıidır, kıyas-ı şartî, kıyas-ı istisnaîden daha umumidir. Bugün de mantık-ı surîde mevcuttur.[68]

af) Nihayet Dekart'ın *adventice*, *factice*, *inné* ideleri İbn Sinâ'nın *İşarât*'ında görülüyor.

XII. *Basralı İbn Heysem* (430 hicrî): Farabî'nin şakirdi olan Basralı İbn Heysem, Meşşaî olmakla beraber kendisini riyazata vermişti. İbn Heysem şu gibi rey sahibidir:

a) Hak yalnız his veya yalnız akıl tarikleriyle elde edilemez. Belki madde ve unsuru hissiyât, sureti akliyât olan reyler yolunda gidilerek elde edilebilir. Kant da "ilimlerin maddelerini tedarik eden tecrübe, ona suret veren akıldır" derdi.[69]

b) İbn Heysem ilk önce şüpheye düştü. Hiçbir yol tutamadı. Sonra yukarıda zikrolunan yolu tuttu. Dekart'ın şüphe yolu meşhurdur.[70]

c) İbn Heysem ahlâkî sıfatları Laypniç gibi isbat etmiştir.[71]

ç) İbn Heysem *Mizanu'l-Hikme* eserinde kuvve-i muharrike esaslarından bahsetmiş, cazibeyi bir kuvvet telakki edip, sukut kanunlarını tesbit eylemiştir.

d) Draper *İlim ile Din Kavgaları* adlı eserinde Darvinizm nazariyesi münasebetiyle bahsettiği el-Hâzin, birçok Avrupa müelliflerinin zanlarına göre, İbn Heysem'dir. Draper de bu reyde bulunmakla İbn Heysem Miskeveyh'den sonra üçüncü olarak Darvinizm nazariyesinden bahsetmiş oluyor.

XIII. *Horasanlı Ebu Sait Ebu'l-Hayr* (440 hicrî): İlk evvel kıyasa, birinci şekle itiraz etmekle yeni mantık vâzıları olan Beykin ile Dekart'a mübeşşir oluyor.

XIV. *Nişaburlu Ebu'l-Maali İbn Cüveynî* (478): İbn Cüveynî aklî nazara son derece ehemmiyet vermiş, sonra gelenlere nasıl İbn Sinâ bir *Zebur*, *İşarât* yazmış ise, İbn Cüveynî de bir *Zebur* yazmıştır: *el-İrşat*'ta[72] İbn Cüveynî'nin şu sözleri vardır:

a) Eski Kelâmî arkadaşları gibi Aristote mantığının esasını çürütüyor, küllîyi

[67] Stuart Mil, *İstintacî ve İstikraî Mantık.*

[68] Rabiye, *Felsefe Dersleri, Mantık*; Pol Jane, *Felsefe Mebâdisi Tecrübeleri.*

[69] *Akl-ı Mahzı Tenkit*; Buvarak.

[70] Fuyye, *Dekart'ın Nutku.*

[71] Fonsgriv.

[72] *İşarât*, Meşaîlerle Kelâmîlere *Zebur* olduğu gibi *İrşat* da Kelâmîlere *Zebur* olmuştur, her iki *Zebur* Türk evladı tarafından yazılmıştır.

emr-i itibarî sayıyor. Stuart Mil de küllîyi ilga ediyor.[73]

b) Zihinde ve hariçte küllî kabul etmemekle İngiliz feylesofu Huyum, Fransız feylesofu Kondiyak'a mübeşşir oluyor.[74]

c) Allah'tan başka yalnız maddiyat âlemi görüyor. Fransız feylesofu Gasandi ile İngiliz feylesofu Beyl de İbn Cüveynî gibi düşünürler.[75]

XV. *Tuslu Ebu Hâmit Gazalî* (508 hicrî): İki Türk feylesofunun karşısına çıkan ve şiddetle hücum eden ve kelâmda yeni bir çığır açan, felsefî tetkikata özenen Ebu Hâmit Gazalî şu gibi reyler beyan etmiştir:

a) "Şüphe hakka iletir". Gazalî bu düsturu Dekart'tan evvel vazetmiştir.[76]

b) Tecrübe ancak hadiseler silsilesinde bir yakınlık gösterir ise de, aralarında zarurî bir nisbet yoktur. Gazalî bu düstur ile akliyattan itimadı kaldırmış, illiyet prensiplerini hiçe indirmiştir. Huyum da ayniyle bu düstura tutunur.[77]

c) Gazalî felsefeyi tetkik ederek aklın bütün matlupları ihatada müstakil olmadığını, bütün müşküllerden perdeyi kaldırmadığını, aklın her iki nakiz verebileceğini ortaya atmıştır. Bu rey Kant'ta tamamiyle görülüyor.[78]

ç) Zaman ve mekân hiss-i idrakin veya muhayyilenin mümaresesi şartıdır. Bunların haricî hakikatleri yoktur. Kant da böyle diyor. Lok, Huyum, Stuart Mil de zaman ve mekânda haricî bir mefhum bırakmıyorlar.[79] Ampristler zamana emr-i itibarî derler.[80]

d) Gazalî en sonra hadse dönüyor. Bugün Bergson da bu yoldadır.[81]

e) Ebu Hâmit *İhyâu'l-Ulûm*'unda muhabbet nazariyesinin esasında egoizmi beyan ediyor. İngiliz feylesofu Hobes, Bentham ile Stuart Mil, Alman feylesofu Şopenhoer de egoizmi yürütüyorlar.[82]

f) "Delilin ademinden medlûller ademi lazım gelmez" nazariyesi, bugünkü klasik kitaplara tatbik olunuyor.[83]

g) Gazalî müessir ile eser arasındaki mantıkî lüzumu inkâr ediyor. Fransız feylesofları Butru ile Bergson da bu esasa göre "imkâniye" felsefesini yürütü-

[73] *İstintacî ve İstikraî Mantık.*
[74] Fuyye; Buvarak.
[75] Pol Jane ve Gabriyel Seay; Karl Forlender.
[76] Fuyye; Buvarak.
[77] Renan, *Averroés ve l'Averroisme.*
[78] *Akl-ı Mahzı Tenkit.*
[79] Fuyye; Buvarak; *İstintacî ve İstikraî Mantık.*
[80] *İslâm Felsefesi Tarihi.*
[81] Fuyye.
[82] Buvarak.
[83] *İstintacî ve İstikraî Mantık.*

yorlar ve klasik kitaplarda "tabiat kanunları zarurî değildir, mümkündür" davası ortaya konuyor.[84] Malbranş bu esasa göre "illet-i âdiye" nazariyesini iltizam ediyor.[85] İngiliz ampristleri "Hiçbir kanun daimî devam edemez" diyorlar.[86]

h) Gazalî mümkünler arasında tayin ve tahsis prensibini vazediyor. Laypniç mümkünler arasında tayini zarurî görüyor ve bu esas dairesinde "illet-i kâfiye" prensibini bildiriyor.[87]

i) Gazalî iman ile ilmi arıyor. Hamilton da bu yolda gidiyor.[88]

j) Gazalî akla, tabiate itimat etmeyip vahye itimat ediyor. Paskal bu yolda bulunuyor.[89]

k) Gazalî "bu âlemden daha bedîî bir âlem mümkün değildir" diyor. Laypniç ve Malbranş da bu yolda gidip öz görüşlü oluyorlar.[90]

l) Gazalî hususî bir brahmatizm tesis etmek için mantık ve aklı kullanıyor. Böylece bugünkü brahmatizmin temelini atmış oluyor. Vilyam Ceymis'e mübeşşir oluyor.[91]

XVI. *Nişaburlu Ömer Hayyam*: Ömer Hayyam mebde ve meâd (dünyanın iptidası ve sonu) akıl ölçüsüyle ölçülemez diyor. Bugünkü pozitivistler böyle iddia ediyorlar. Ömer Hayyam yavuz görüşlü olmakla Şopenhoer'e mübeşşir oluyor.[92]

XVII. *Harzemli Mahmut*: *Türk* olduğu tasrih olunan Mahmut, Ebu'l-Berakât mektebinin mümessilidir. Üstadı Ebu'l-Berakât yolunda gitmiş, nazar-ı aklî ile felsefî akidesini tesbit etmiş, iki Türk feylesofuna muarız sistem takip eylemiştir. Bu mektep şu gibi reyler talim eder:

a) İlimleri tasnifte yenilik gösterip, evvelemirde ilimleri nazarî ve amelîye ayırdıktan sonra, nazarî ilimleri zihnî, hissî ve küllî olmak üzere üç kısma ayırmıştır. Zihnî ilimler de halis ve gayri halis olmak üzere ikiye ayrılır. İlimler ilmi dediği mantıkı bir de riyaziyeyi halis, heyeti gayri halis, tabiati hissî, mebadî ilimlerini (ilâhiyatı) küllî ilimler dizisine koymuştur. Spenser de ilimleri böylece üçe ayırır.[93] Beykin mantığı riyaziyenin başına geçirir.[94] Ogüst Kont heyeti

[84] Fonsgriv.
[85] Fuyye; Pol Jane ve Gabriyel Seay.
[86] Fuyye; Fonsgriv.
[87] Fuyye; Buvarak.
[88] Fuyye.
[89] *İslâm Ansiklopedisi.*
[90] Fuyye; Pol Jane ve Gabriyel Seay.
[91] *İslâm Ansiklopedisi.*
[92] Pol Jane ve Gabriyel Seay.
[93] *Tasnif-i Ulûm.*
[94] *İstintacî ve İstikraî Mantık.*

tabiat ile riyaziyat arasına alır. Fransız felsefe müellifi Rabiye[95] heyeti muhtelit ilimler dizisinde zikreder.[96]

b) Riyaziyattaki yakin, yakin-i mutlak, tabiatteki yakin nisbî, ilâhiyattaki yakin daha ziyade nisbîdir. Bugün klasik kitaplarda metodoloji fenninde böyle deniyor.[97]

c) Bugünkü nazariye gibi buutların namütenahi olduğunu müdafaa eder.

ç) Uful ve nüfus-ı felekiyeye ilişir. Bugün bu nazariyenin kıymeti kalmamıştır.

d) İlâhiyat bürhanları mütesavi değildir, orada nazarlar uyuşamaz. Bugün pozitivizm de bu esası tutuyor.[98]

XVIII. *Endülüslü İbn Tufeyl* (580 hicrî): İbn Sinâ'nın mânen şakirdi olan İbn Tufeyl ilk defa Batlamiyos'un ecram-ı semaviyenin hareketleri hakkında vazettiği kanuna muhalif başka bir kanun vazetmiştir. Böylece Kopernik'e mübeşşir oluyor.

XIX. *Şehabettin Sühreverdî*[99] (587 hicrî): İşrakî mektebinin vâzıı Şehabettin Sühreverdî, Aristote mantığının muhtelif baplarında birçok yanlışlıklar bulunduğunu bildirir. Beykin ve Dekart bu yanlışlıklardan dolayı yeni mantığı vazetmişlerdir.

XX. *İbn Rüşt* (595): Avrupalılar nazarında Meşşaîlerin en büyük mümessili olan İbn Rüşt, Kelâmîler ve Gazalî'ye karşı çıkmış, Meşşaîliği müdafaa etmiş ise de Meşşaîlik namına orijinal fikirler gösteren iki Türk feylesofuna da hücum etmiştir. Endülüs felsefesi İbn Sinâ felsefesinin eteğidir, İbn Rüşt'ün başlıca reyleri şunlardır:

a) İbn Rüşt birbirini velyeden hilkat nazariyesini tutuyor. Dekart da bu nazariyeyi tutmuştur.[100]

b) İbn Rüşt akl-ı müessir veya fail, akl-ı müteessir veya münfail olmak üzere iki akıl kabul eder. Akl-ı müessir aklî suretleri yapar, akl-ı müteessir o aklî suretleri telâkki eder. Zâhirde iki vazife gibi görünür ise de, hakikatte bir vazife vardır. İbn Rüşt ukûl-i beşeriyenin birliğini ileri sürüyor, böylece Laypniç'in *monopsychisme*ini (mâna birliğini) ilan ediyor.[101]

[95] *Felsefe-i İsbatiye Dersleri.*

[96] *Felsefe Dersleri, Mantık.*

[97] Buvarak.

[98] Buvarak; *Felsefe-i İsbatiye Dersleri.*

[99] Türk evladından Mecdi Cilî'nin şakirdi olup İslâmda İşrakiye mektebini vazetmiştir.

[100] Pol Jane ve Gabriyel Seay; Fuyye.

[101] Renan.

c) İbn Rüşt nüfuz birliği sistemini de haber veriyor. Bununla insaniyetin ebedî olarak yaşadığını, akl-ı faalin ebediyetinin insaniyet için daimî bir ihya, medeniyet için daimî bir istimrar mahiyetinde olduğunu anlatıyor. Ogüst Kont da "vücud-ı âlâ vücud-ı âzam-ı insanîdir" diyerek, insaniyet dinini vazetmiştir.[102]

ç) İbn Rüşt beşerî uhuvvet ve insaniyet prensiplerini bina etmekle yeni fikirlerin temelini atmış oluyor.

d) İbn Rüşt "bereketsiz hiçbir şey vaki olmaz" der. Bu görüş Dugald, Stuart Mil'in görüşüne pek benzer.[103]

XXI. *Fahri Razî* (606 hicrî): Sonra gelen Kelâmîlerin reisi olan Fahri Razî'nin şu gibi reyleri vardır:

a) Fahri Razî keyfiyetlerin, hadiselerin enfüsî olup olmadığını uzun uzadıya tetkik ve münakaşa etmekle bugünkü Hamilton ve Stuart Mil münakaşalarını tamamiyle bildiriyor.[104]

b) Bilgi nazariyesinde bilgiyi "Bedahate veya delile dayanarak vâkıaya mutabık azim bir itikattır" diye tarif ediyor. Spinoza'nın "Hâk mânanın mevzuuna mutabık olmakla iktiza eder" sözüne temas etmiştir.[105]

c) Ruhî hâdiseler ile uzvî hâdiseleri ayırıyor, bugün de klasik psikoloji kitaplarında bu hâdiseler ayrılır.[106]

ç) Fahri Razî cismanî haşrı isbat sadedinde adâletin tamamiyle tecellisini bir delil olmak üzere beyan eder. Kant'ta adâlet ihtiyacına mebni emel gayesini tatmin için ruhun bakası hususundaki sözleri birdir.[107]

XXII. *Nasir Tusî* (672 hicrî): İbn Sinâ'nın mânen şakirdi olan Nasir Tusî Batlamiyos nazariyesini Kopernik'ten evvel tenkit ediyor. Şakirdi Kutbettin-i Şirazî de (710 hicrî) bu iki nazariyeyi tenkit etmiştir. Nasir Tusî Darvinizm nazariyesini uzun uzadıya izah etmiştir.

XXIII. *Celâlettin-i Rumî*[108] (672 hicrî): Celâlettin-i Rumî ilk defa Darvinizmi Fars diliyle manzum olarak haber veriyor. Bu meyanda hayat mübarezelerini de bildirmekle bi'n-netice tabiî ıstıfa ve en layık olanların bekasını söylemiş oluyor.

Bu düsturu Darvin, Spenser, Hegel de ortaya koymuşlardır. Hayat müba-

[102] Pol Jane ve Gabriyel Seay; *Tarihu Felâsifeti'l-İslâm.*

[103] Stuart Mil; Frank; *İstintacî ve İstikraî Mantık.*

[104] Renan.

[105] Pol Jane ve Gabriyel Seay.

[106] Buvarak.

[107] Kant, *Akl-ı Amelî yi Tenkit.*

[108] "Aslem Türkest eğerçi Hindî guyem" mısraı ile Türk olduğunu bildirir.

rezesi kaidesini Hobes keşfetmiş, Darvin pek ziyade tenvir etmiş; Hegel de bu yolda bulunmuştur.[109] Celâlettin-i Rumî "Hayat rüyadır" sözünü Şopenhoer'den evvel söylemiştir.[110]

XXIV. *Bürhanettin-i Nesefî* (687 hicrî): Şeyhu'l-Felâsife Bürhanettin-i Nesevî, *Akide-i Nesefiye*'sinin baş tarafında "Şu gördüğümüz şeylerin hakikatleri vardır, onlara da ilim sabit olur" davasını yürütmekle, bugünkü hakikiye-i tabiiye sistemini Beyn ve Hamilton'dan evvel beyan ediyor.[111]

XXV. *Hıdır Bey* (864 hicrî): Fatih'in hocası Hıdır Bey *Kaside-i Nûniye*'sinde "Hakkın hakikati akla sığmaz" diyor. Spenser ile Litre de "lâ-yu'kal, inconnaissable" diyorlar.[112]

XXVI. *Kınalızâde Ali Efendi* (979 hicrî): Kınalızâde şu reyleri bildiriyor:

a) Kınalızâde "En zahir olan eşya kendi hakikat-i zatiyesidir, herkes kendi nefsinin varlığına vasıtasız muttali olur, işte bu bir evvel-i bedihedir" diyor.

b) Dekart "Düşünüyorum, öyle ise varım" düsturunu vazediyor.[113] Türk âlimi, Fransız feylesofunun bu düsturunu diğer bir üslupta beyan ediyor. Kant'ın *Akl-ı Sırfı Tenkit* eserinin zemini budur. Ondan evvel akl-ı sırf tetebbuunun ehemmiyetini ilim dünyasına bildiriyor.

c) Kınalızâde ilk önce Türkçe olarak Darvinizm nazariyesini Türkler'e beyan ediyor.

XXVII. *Simavneli Bedrettin* (823 hicrî): Bedrettin, bedeni ruhun suretlerinin terakümü suretiyle görüyor. Bugün monism nazariyesini iltizam eden Laypniç, Ravesson ve Fuyye ile temasta bulunuyor.[114]

XXVIII. *Kâtip Çelebi* (1067 hicrî): Kâtip Çelebi [felsefe için] "Her kesrete cânib-i vahdetten duhul ve ihatâ-i külliyat ile zapt-ı usûl demektir" diyor. Spenser'in *Kumesi*'de zikrolunan felsefe tarifi öyledir.[115]

XXIX. *Erzurumlu İbrahim Hakkı Efendi* (1186 hicrî): İbrahim Hakkı Efen-

[109] Fuyye; Buvarak.

[110] Pol Jane ve Gabriyel Seay.

[111] Fuyye.

[112] Spenser, *İlk Mebde'ler.*

[113] Filvaki Dekart, Kınalızâde'nin muasırı ise de Kınalızâde tarih itibariyle ondan evveldir. Olmasa da ne Kınalızâde'nin Dekart'tan, ne de Dekart'ın Kınalızâde'den haberleri yoktu.

[114] Buvarak.

[115] Spenser, *İlk Prensipler*; Buvarak.

di *Marifetnâme*'sinde Darvinizm için ayrı bir bab açıyor; uzun uzadıya tafsilât veriyor. Yaptığı cetvelde hayvan nevileri ile insan mertebesi arasında nesnas[116] ile maymunu koyuyor.

XXX. *Bidil*: Türk manzumesi şairlerinden Bidil "Hîç şeklî bî-heyulâ kâbil-i sûret ne-şud / Âdemî hem-pişezân âdem pujine bud"[117] beytiyle Darvinizmi bildiriyor.

XXXI. Kelâmîler:[118] Türk Kelâmîleri ile diğer Kelâmîler şu gibi reyler beyan etmişlerdir:

a) "Filozofların isbat ettikleri bir şey zihinde mevcut iken, onlar bunu hariçte zannetmişlerdir" sözüyle vücud-ı zihnîden, vücud-ı haricîye intikal ettiklerini beyan ederler. Kant da "Delil ile sabit olan yalnız vücud-ı zihnîdir. Neticede vücud-ı zihnîden vücud-ı haricîye intikal vardır" der.[119]

b) Cenâbı Bâri'yi isbat hususunda "aşk-ı kemâl" delilini de bildiriyorlar. Bugün klasik kitaplarda kuvve-i ihtisasiye delili olarak zikrolunuyor. Hollanda feylesofu Hamster Huy "Ruhun hayr-ı âlâya, müstakbele, kâmile doğru olan bir tahassürü ilâhiyetin burhanıdır" der.[120]

c) "Kul kazanır, Tanrı yaratır" düsturu ile Kant'ın hayr-ı âlâ bahsinde, "biz yalnız hayra meftun oluruz, onu tahakkuk ettirmek Hâlik'a aittir" düsturu aynı mahiyettedir.[121]

ç) İtikat "cezm, zan, taklit" olmak üzere üçe ayrılır. Kant da itikadı üçe ayırmış, yalnız taklide bedel imanı koymuştur.[122]

XXXII. Mutasavvıflar:

a) *Türk* mutasavvıfları ile arkadaşları yakini; ilm-i yakin, ayn-ı yakin, hakk-ı yakin olmak üzere üçe ayırırlar. Laypniç de yakini bedihî, bürhanî, hissî olmak üzere üç kısma ayırmıştır.[123]

b) "Aramızdaki muhabbet ve itilâf ezeldeki ruhlar arasındaki âhengden neşet eder" derler. Laypniç'in âheng-i ezelî nazariyesi ayniyle böyledir.[124]

116 Yaban adamı.

117 Hiçbir şekil heyulâsız suret kabul etmez. Âdem de âdem olmadan önce maymun idi.

118 İlk önce söyleyen taayyün etmediğinden umumî olarak beyan edilmiştir.

119 *Akl-ı Sarihi Tenkit.*

120 Buvarak.

121 Pol Jane ve Gabriyel Seay.

122 Pol Jane ve Gabriyel Seay.

123 Fuyye, Buvarak; Karl Forlender.

124 Pol Jane ve Gabriyel Seay.

c) "Ben bir gizli hazine idim, tanınmaklığımı istedim, halkı, tanımaları için yarattım" demek olan "Kenz-i mahfî" Şelling'in "Nüfusun çokluğu mutlakın, 'kâinatı tanzim eden bir mebde-i aslî'nin kendinden ve kendi ihtiyarından birbiri ardınca şuur alarak inkişaf etmesinden ibarettir" sözünün izini gösterir.[125]

XXXIII. Usûlîler:[126] Türk usûlcüleri ile diğer arkadaşlarının beyan ettikleri iki düstur şudur:

a) *İstishap* kaidesi yani bir şeyi hali üzere bırakmak tarzıdır. İngiliz feylesofu Beyn'in *İstintacî ve İstikraî Mantık*'ında şu söz vardır: "Şu mahalde bugün var olan, her yerde, hergün var olacaktır". Bu söz tamamiyle istishap kaidesi üzere söylenmiştir.

b) Hükümlerin illetini isbat hususunda iki metot göstermişlerdir: Deveran, sıbir. İngiliz feylesofları, Beykin ile Stuart Mil'de eşyanın illetini isbat hususunda "*variations concomitantes*" ile Stuart Mil'in ilave ettiği "*résidu*" metodu ayniyle deveran ve sıbir metodudur.[127]

Görülüyor ki Türk evladı ile çırakları bugünkü felsefenin en esaslı noktalarını ve birtakım nazariyelerini daha evvel bildirmişler, kırk kadar feylesof ve mütefekkire mübeşşir olmuşlardır.

II. Türk Tarih Kongresi Tebliğleri, 20-25 Eylül 1937,
İstanbul, TTK Yay., 1943, s. 1013-1044.

[125] Pol Jane ve Gabriyel Seay.

[126] Usûl fıkıh usûlü olmakla fıkhın felsefesi mahiyetindedir. Türkler usûl-i fıkhın vâzıları hükmündedirler.

[127] Buvarak.

İSMAİL FENNİ ERTUĞRUL
(1855 - 1946)

HAYATI VE ESERLERİ

İsmail Fenni Ertuğrul 1272 / 1855'te Tırnova / Bulgaristan'da doğdu. Babası Tırnova, mahallî idare meclisi azası Mahmud Bey'dir. Küçük yaşta Hacı Amiş Ahmed Efendi'nin (öl. İstanbul 1920) Sıbyan Mektebi'ne gitti. İlk ve orta tahsilini Tırnova Rüşdiyesi'nde yaptı. Buradan mezun olduktan sonra bir taraftan medreseye devam ederek, Arapça ve İslâmî ilimler okudu, bir yandan da Muhasebe kalemine devam ederek muhasebe öğrendi. 16 yaşında iken varidat mukayyıtlığına tayin edildi. Tırnova muhasebeciliğine tayin edilen Cûdî Efendi'den muhasebe derslerini ilerletti ve kendisinden mûsikî meşketti (Cûdî Efendi Dede Efendi'nin talebelerinden Meytabzâde'den mûsikî dersleri almıştı). Tırnova'nın işgali üzerine 20 yaşlarında iken İstanbul'a hicret etti (1876). Maliye Nezareti'ne tahsilat kâtibi olarak göreve başladı, ardından Divan-ı Muhasebât'a (Sayıştay) geçti (1883), Divan üyesi oldu (1899), Dahiliye Nezareti muhasebeciliğine tayin edildi (1901). Bu görevden, vaktini çalışmalarına ayırmak maksadıyla emekli oldu (1909).

Divan-ı Muhasebat'ta çalışırken bir taraftan da Lisan Mektebi'ne devam etti (1883-86). Fransızca resmî yazışmaları yapacak kişiler yetiştirmek için açılan bu mektepte çok iyi Fransızca öğrendi. Buradan diploma aldıktan sonra iki ayrı hocadan dört sene İngilizce okudu. Mesleği icabı malî ve iktisadî konularla da ilgilendi, özellikle Dahiliye Nezareti muhasebesinin belli bir sistem içinde işlemesi için gerekli düzenlemeleri yapmada büyük emekleri geçti.

Mûsikî, İsmail Fenni Bey'in ayrı bir meşgale alanı oldu. Tırnova'da Dimitriyof'tan kanun, Pamukluoğlu'ndan keman çalmasını öğrenmiş, Cûdî Efendi'den şarkı meşketmiş, İstanbul'a göç ettikten sonra da Tanburî Ali Efendi ile bestekâr Şevkî Bey'den mûsikî dersleri almıştır. Vefatına kadar sürdürdüğü ve güftelerini de yazdığı beste çalışmaları 200 civarındadır. 1924 yılında bestelediği bazı askerî marşlar Cumhurbaşkanlığı tarafından mükâfata layık görülmüştür.

Emekli olduktan sonra üzerinde çalıştığı konuların ağırlık noktasını, müsteşriklerin İslâma yönelttikleri tenkitlerle materyalist ve pozitivist filozofların, yeni Türk aydınlarını da etkisi altına alan görüşleri oldu. Bu görüşlere uzun uzun reddiyeler yazdı. Yayımlanmış, yayımlanmamış eserlerin çoğu bu tür düşüncelere cevap mahi-

yeti taşımaktadır. Tasavvufî neşvesi dolayısıyla özellikle vahdet-i vücud meselesiyle ilgilenmiş, İbn Arabî'ye ve görüşlerine yöneltilen tenkitleri cevaplandırmaya ve vahdet-i vücud mesleğini savunmaya çalışmıştır.

İsmail Fenni Bey, eserlerinin birçok yerinde "Üstadım" diye şeyhinden bahsetmekle beraber adını vermez. Şeyhinin, Sıbyan Mektebi'nde hocası olan ve daha sonraları İstanbul'a gelip yerleşen Fatih Türbedarı Halvetî-Melâmî şeyhi Ahmed Amiş Efendi'nin olması muhtemeldir.

Hiç evlenmeyen İsmail Fenni Bey 29 Ocak 1946'da İstanbul'da vefat etti. Mezarı Eyüp'te Çocuk Bakımevi'nin arkasındaki sırttadır. Mal varlığını ve kitaplarının gelirini Daruşşafaka'ya bağışladı. 9050 ciltlik kütüphanesini Bayezit Kütüphanesine vakfetti.

Eserleri: *Lugatçe-i Felsefe* (1927), *Maddiyyûn Mezhebinin İzmihlali* (Bühner'in *Madde ve Kuvvet* isimli eserine reddiye, 1928. A. Kılıçsoy sadeleştirmesi *Materyalizmin İflası ve İslâm* adıyla basıldı, 2 C. 1996), *Kitab-ı İzâle-i Şükûk* (Dozy'nin *Tarih-i İslâmiyet*'ine reddiye, 1928), *Vahdet-i Vücud ve Muhyiddin-i Arabî* (1928. Mustafa Kara'nın sadeleştirmesi *Vahdet-i Vücud ve İbn Arabî* adıyla basıldı, 1991), *Kütüphane-i Mûsikîden - Nazariyat-ı Mûsikî ve Zeyli* (1928), *Fenni Bey'in Âsârı* (16 sayfalık formalar halinde 10 beste mecmuası, 1932), *Küçük Kitapta Büyük Mevzular* (1934. H. K. Yılmaz'ın notlayarak yaptığı sadeleştirme *İman Hakikatleri Etrafındaki Suallere Cevaplar* adıyla basıldı, 1978), *Hatıraları* (*Canlı Tarihler*, fasikül: XXIV, 1946), *Hakikat Nurları* (Vefatından sonra O. Ergin - A. K. Aksüt tarafından yayımlanan bu eser, H. Hirşfeld ve Clair Tisdull'un Kur'an'la ilgili eserlerine reddiyedir, 1949).

İsmail Fenni Bey'in 15 civarında da yayımlanmamış telif-tercüme eserleri bulunmaktadır.

Geniş bilgi için bk. *Canlı Tarihler*, fasikül: XXIV, s. 1-18 (1946); "Büyük Üstad İsmail Fenni - Kendi Kalemiyle Hal Tercümesi" (derleyen: S. Ünver); *İslâm - Türk Ansiklopedisi Mecmuası*, II, sayı: 73, 74, 80 (1947); Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, "Türk felsefe âleminin iki büyük ziyaı" (İ. H. İzmirli, İ. F. Ertuğrul), *aynı mecmua*, II, sayı: 65-66 (1947); Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, II, 475-85 (1966); Süleyman Hayri Bolay, *Türkiye'de Ruhçu ve Maddeci Görüşün Mücadelesi* (1967); *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, III, 81-82 (1979).

I
VAHDET-İ VÜCUD İTİKADININ DAYANDIĞI DELİLLER

Mutasavvıflar tarafından vahdet-i vücud hakkında ileri sürülen deliller âyet-i kerimeler, hadis-i şerifler ve kelâm-ı kibar (büyük mutasavvıfların sözlerin)dan ibaret olmak üzere üç kısma ayrılır:

1. Âyet-i Kerîmeler

1. "Sizi rahimlerde şekillendiren O'dur" (Âl-i İmran 3/6).

2. "Nefisleri vefatları anında Allah öldürür" (Zümer 39/42). Halbuki diğer âyet-i kerimede "De ki: Sizi, sizin için vekil kılınan (görevlendirilen) melek öldürür" (Secde 31/11) buyurulmuş olduğundan Cenâbı Hak melekten sâdır olan fiili kendisine nisbet etmiştir. Demek oluyor ki nefisleri öldüren bâtınen Allah, zahiren bununla görevlendirilmiş melektir. Bu melek Allah'ın Mümît (Öldüren) isminin mazharıdır.

3. "O kullarından tevbeyi kabul eder ve sadakaları alır" (Tevbe 9/104).

4. "Ektiğiniz şeyi siz mi ekip bitirirsiniz yoksa Biz mi?" (Vakıa 56/63). *Kadı Beydavî Tefsiri*'nde "Siz mi bitirirsiniz yoksa Biz mi bitiririz?" diye tefsir edilmiştir.

5. "Bana haber veriniz: İçdiğiniz suyu buluttan siz mi indirdiniz yoksa indiren Biz miyiz?" (Vakıa 56/68). Tefsirlerde, zâhirde buluttan yağmuru indiren, onu sıkan rüzgârlardır, deniliyor. Lâkin malum olduğu üzere yağmurun asıl sebebi ısı derecesinin azalmasından dolayı havadaki su buharının yoğunlaşmasıdır.

6. "Bunlar Allah'ın âyetleridir. Onları Biz sana hak ve sıdk ile okuruz" (Âl-i İmran 3/108). Halbuki Cenâbı Peygamber'e âyetleri okuyan Cebrail'dir.

7. "Onu (Kur'an'ı) okuduğumuz zaman okunuşunu dinleyip tekrar et" (Kıyame 75/18). Efendimiz'e Kur'an'ı okuyan Cebrail'dir.

8. "Rahman (olan Allah) Kur'an'ı öğretti" (Rahman 55/1-2). Efendimiz'e Kur'an'ı öğreten Cebrail'dir.

9. "Onları siz katletmediniz Allah katletti. Ve attığın zaman sen atmadın Allah attı" (Enfal 8/17). Bedir gazasında Resûlüllah Efendimiz bir avuç ufak taş atmış ve bu taşlar müşriklerin gözlerine girerek onları meşgul etmiş ve hezimetlerini sağlamıştır.

10. "Sana biat edenler ancak Allah'a biat ederler. Allah'ın eli onların ellerinin üstündedir" (Fetih 48/10). 1.400 kadar sahabi Mekke civarında Hudeybiye köyünde bir ağaç altında Resûl-i Ekrem Efendimiz'e biat –yani müşriklere karşı harp edeceklerini taahhüt– etmişlerdi. Müfessirler "yedullah" (Allah'ın eli) terkibini Allah'ın nimeti, yardımı-zaferi, kudreti, galebe ve kuvveti diye tevil etmişlerdir. *Celâleyn Tefsiri*'nde "yedullahi fevka eydîhim" (Allah'ın eli onların ellerinin üstündedir), "Allah Taâlâ onların biatlaşmalarına muttalidir ve ondan dolayı kendilerine mükâfat verecektir" diye tevil edilmiştir. Mutasavvıflar, "Biat esnasında Resûlüllah Efendimiz'in eli ashabın ellerinin üzerinde idi. Cenâbı Hak O'nun elini kendisine nisbet ediyor, kendi kudret ve ihsan eli menzilesinde tutuyor. Çünkü Peygamber Efendimiz kendi nefsinden fâni ve Rabbiyle bakidir ve Cenâbı Allah'ın naibi (vekili) ve ism-i azaminin mazharıdır" demişlerdir.

11. "Sizi elbette tecrübe ederiz, ta ki sizden mücahidleri ve sabredenleri bilelim" (Muhammed 47/31). Şeyh-i Ekber (İbn Arabî, *Fusûsu'l-Hikem*'de yer alan) Fass-ı Lokman'da "Bu zevkler ilmidir. Cenâbı Hâk işin ne hal üzere olduğunu bilmekle beraber bu âyette kendi nefsini ilim cihetinde müstefid kıldı (yani Habîr isminin eserinin kulun tecrübesiyle zuhuru itibariyle başkasından ilim elde ettiğini, ilim bakımından ondan istifade ettiğini haber verdi). O'nun kendi hakkında nas kıldığı şeyi inkâr etmeye kimsenin gücü yetmez. Bu yüzden zevk ilmi (yahut ihtibarî ilim) ile mutlak ilmin arasını ayırdı. Zevk ilmi kul ile mukayyettir" demiştir.

Yukarda zikredilen on bir âyet-i kerime ile bu türden diğer bazı âyetlerde Cenâbı Hak mahlukta ortaya çıkan fiilleri kendisine nisbet etmiştir. Mutasavvıflara göre bunun sebebi bütün mahlukatın Hakk'ın vücuduyla kaim olması ve onda zahir olmasıdır. Gerçekten bu fiillerin ilâhî kudretle meydana geldiğinde şüphe yoktur. Kudret ise Allah'ındır. Çünkü "Şüphesiz kuvvetin bütünü Allah'ındır" (Bakara 2/165) buyurulmuştur. Allah'ın sıfatı olan kudret O'nun zatından ayrılmayacağına göre bu kudretin ortaya çıktığı her yerde Allah'ın zatının mevcut olması zaruridir. La kuvvete illâ billâh: Kuvvet ancak Allah iledir.

12. "Rabbının gölgeyi nasıl uzattığına bakmıyor musun? İsteseydi onu (gölgeyi) durdururdu (devamlı kılardı). Sonra güneşi onun (gölgenin) üzerine delil kıldık. Sonra onu (gölgeyi) yavaş yavaş kendimize çektik" (Furkan 25/45). Kadı *Beydavî Tefsiri*'ne göre bu âyet-i celilenin mânası şudur: "Rabbinin sun'una bak-

mıyor musun? Fecrin doğuşundan güneşin doğuşuna kadar gölgeyi (yarı karanlığı) nasıl uzatıp yaydı. Eğer isteseydi onu sakin kılardı, yani güneşi bir vaziyet üzere durdurarak onu (gölgeyi) sabit yapardı. Ve sonra 'Biz güneşi onun üzerine delil kıldık' (Çünkü o güneş doğuncaya kadar görülmez). Sonra 'Biz onu kendimize azar azar çekdik', yani güneşi yerine koyarak onu (gölgeyi) giderdik".

Her ne kadar bazıları tarafından "Gölgeden maksat fecrin doğuşu ile güneşin doğuşu arasındaki şeydir denilmesi doğru değildir. Zira bu gündüzün dışında vaki olan gecenin kalıntısıdır. Maksat insanların bildikleri ve kendisiyle güneşin arasına kesif bir cisim girmiş olan yerde gördükleri özel bir durumdur. Âyetin mânası 'Güneşin doğuşunun ilk anlarında dağ, bina, ağaç ve diğerlerinin meydana getirdiği gölgeyi nasıl inşa etti' demektir" denilerek itiraz edilmiş ise de müfessirler, buradaki gölgeden maksat, fecrin doğuşu ile güneşin doğuşu arasındaki güneşsiz gölge, yani halis ışık ile halis karanlık arasındaki orta durum olduğunda ittifak etmişlerdir.

Mutasavvıfların bu âyet-i celileden anladıkları mânaya gelince, onların ıstılahında gölge (zıll) izafî vücut mânasınadır ki Cenâbı Hakk'ın mümkün a'yân suretleriyle tecellisinden ibarettir. Buna zâhir-i vücud, zâhir-i mümkinat adı da verilir. Binaenaleyh mutasavvıflara göre "gölgeyi nasıl uzattı" şu demektir: "İzafî vücudu mümkün a'yan üzerine nasıl yaydı; gölgeyi güneş izhar ettiği gibi yokluklardan (ma'dûmat) ibaret olan mümkün a'yanı nur ismiyle, yani nur-ı vücuduyla nasıl izhar etti".

...

13. "Gökleri ve yeri hak ile yarattı" (Zümer 39/5). Tefsirlerde 'hak' kelimesi 'muhıkk' olarak yani abes olmayarak diye tefsir edilmiştir. Fakat mutasavvıflara göre 'hak'tan murad nur-ı vücuttur. Çünkü "Allah göklerin ve yerin nurudur" (Nur 34/35) buyurulmuştur...

14. "Kullarım sana Ben'den sordukları vakitte Ben yakınım" (Bakara 2/186).

15. "Biz ona (insana) şah damarından daha yakınız" (Kaf 50/16).

16. "Ve biz ona (insana, can çekiştiği zaman) sizden daha yakınız ve fakat siz görmezsiniz" (Vakıa 56/85). Şeyh Abdullah Salahî'nin *Miftahu'l-Vücûd* risâlesinde açıklandığına göre burada kasdedilen şey ilim (bilgi) ile yakınlık olamaz. Çünkü "ve fakat siz görmezsiniz" buyurulmuştur. Halbuki ilim görünür bir şey değildir.

17. "Bundan daha az veya çok (üçten az veya beşten fazla) kimseler O (Allah) onlarla beraber olmadan birbirlerine gizli söz söylemezler" (Mücadele 58/7).

18. "Muhakkak Ben sizinle (Musa ve Harun ile) beraber işitir ve görürüm" (Taha 20/46).

...

2. Hadis-i Şerifler

1. "Allah vardı, O'nunla beraber bir şey yoktu". Bir gün Sultanu'l-ârifîn Bayezid Bistamî'nin meclisinde bir kişi "Allah vardı, O'nunla beraber bir şey yoktu" dediği zaman Bayezid Bistamî "şu anda da bulunduğu hal üzeredir" cevabını vermiştir. Çünkü bütün eşya (varlıklar) O'nun vücuduyla mevcuttur. Bu durumda O'nunla beraber mevcut (var) olamaz, ancak nisbetler ve izafetler itibariyle mevcut olabilir.

2. Fahr-i Kâinat Efendimiz'in mağaraya gizlendiği zaman kendisine refakat eden Hz. Ebu Bekir'e "Korkma Allah bizimle beraberdir" (Tevbe 9/40) dediği Kur'an'da hikâye edilmiştir.

3. Peygamber Efendimiz "Bir adam sadaka vermez ki o sadaka ihtiyaç sahibi dilencinin eline düşmeden Allah'ın eline düşmemiş olsun" buyurmuş ve "Muhakkak kullarından tevbeyi kabul eden ve sadakaları alan Alla'tır" (Tevbe 9/104) âyet-i kerimesini okumuştur. Bu hadisi Müsedded, Abdullah b. Mesud'dan mevsuken rivayet etmiştir.

4. Tirmizî'nin rivayetine göre Muse'l-Eşarî şöyle demiştir: Peygamber Efendimizle gazada idik, dönüşümüzde Medine'ye yaklaştık. İnsanlar yüksek sesle tekbir getirdiler. Resûlüllah Efendimiz, "Şüphesiz sizin rabbınız sağır değildir, gâib de değildir. O sizinle bindiğiniz develerin semerlerinin başları arasındadır" buyurdu. Mutasavvıflara göre bunun mânası; Cenâbı Allah heryerde hâzırdır ve bir şeyden gâib değildir, demektir.

5. Peygamber Efendimiz, "Cenâbı Allah kıyamet günü, 'Ey Âdemoğlu hasta oldum Beni ziyaret etmedin' der. Kul, 'Ya rabbi Sen âlemlerin rabbi olduğun halde ben Seni nasıl ziyaret ederim' der. Cenâbı Allah 'Bilmiyor musun falan kulum hasta oldu, onu ziyaret etmedin; bilmiyor musun ki eğer onu ziyaret etseydin Beni onun yanında bulurdun'. 'Ey Âdemoğlu senden yiyecek istedim Beni doyurmadın' der. Kul 'Ya rabbi Sen âlemlerin rabbi olduğun halde ben Seni nasıl doyururum' der. Cenâbı Allah 'Bilmiyor musun falan kulum senden yiyecek istedi, sen onu doyurmadın. Bilmiyor musun ki eğer onu doyuraydın bunu Benim katımda bulacaktın' der. Cenâbı Allah 'Ey Âdemoğlu senden su istedim Bana su vermedin' der. Kul "Ya rabbi Sen âlemlerin rabbi olduğun halde ben sana nasıl su verebilirim' der. Cenâbı Allah 'Bilmez misin ki kulum falan senden su istedi, vermedin. Eğer ona su vereydin bunu Benim katımda bulurdun' der" buyurmuştur. *Sahih-i Müslim*'in Kitabu'l-birr'inde Ebu Hüreyre'den rivayet edilen bu hadis-i şerifte Cenâbı Hak hasta olmak, yiyecek ve su istemek gibi kulların sıfatlarını kendisine nisbet etmiştir.

6. "Kulum nafile ibadetlerle daima bana yaklaşır. O kadar ki Ben onu severim ve onu sevdiğim zaman onunla işittiği kulağı olurum, onunla gördüğü gözü

olurum, onunla tuttuğu eli olurum, onunla yürüdüğü ayağı olurum..." Bu hadis-i şerif *Sahih-i Müslim*'de Ebu Hüreyre'den rivayet edilmiştir. Bu hadiste kulak, göz, dil, el ve ayağın zikredilip de diğer organların zikredilmemesi kulak, göz vs.nin kuvvetlerin en şereflilerinden olmaları ve diğerlerinin onlara tabi olmasından dolayıdır. Yoksa kastedilen insan-ı kâmilin bütün kuvvetleri ve organlarıdır. Fakat maksat bu organların dış suretleri değil, bunlardaki bâtın kuvvetlerdir. İşte bu sebebe dayalı olarak hadis-i şerifte "onunla işittiği sem'i ve onunla gördüğü basarı olurum" denilmiştir. Şeyh-i Ekber (İbn Arabî) de (*Fusûsu'l-Hikem*'in bir bölümü olan) Fass-ı Âdem'de "Cenâbı Hak insan-ı kâmilin bâtın suretini kendi sureti (yani sıfatları ve isimleri) üzere yarattı ve bunun için onun hakkında 'Ben onun sem ve basarı olurum' deyip 'gözü ve kulağı olurum' demedi. Böylece iki suretin (zahir suret ile bâtın suretin) arasını ayırdı" demiştir. İnsan-ı kâmilin bâtın sureti gayb âleminde mevcut olan ruhî suretidir.

7. "Biriniz namaza kalktığı zaman ancak rabbine münacat eder. Zira onun rabbi onunla kıble arasındadır". Bu hadis-i şerif Buharî'de Fazl-ı istikbal-i kıble bölümünde yer almaktadır.

8. "Muhammed'in nefsi elinde olan Cenâbı Allah'a yemin ederim ki yerin en alt tabakasına (arz-ı süflâ) bir ip sarkıtsanız Allah'ın üzerine düşerdi" demiş ve sonra "O Evvel'dir, Âhır'dır, Zâhir'dir, Bâtın'dır" (Hadid 57/3) âyet-i celilesini okumuştur. Bu hadisi Tirmizî Ebu Hüreyre'den rivayet etmiştir.

9. "Beni gören şüphesiz Hak Teâlâ'yı gördü". Nevevî bu hadisi "O'nu, yani Resûlullah Efendimiz'i gören, gerek bilinen sıfatı üzere ve gerekse bundan başka bir sıfatta görsün hakikaten kendisini görmüştür" diye tefsir etmiş ve "doğru olan budur" demiştir.

...

İsmail Fenni (Ertuğrul), *Vahdet-i Vücud ve Muhyiddin-i Arabî*, s. 38-51 (1928).

II
ORYANTALİSTLERİN İTHAMLARINA CEVAPLAR

Hazreti Muhammed İslâm dinini eski Arap ictimaiyat, din ve âdetlerinden mi aldı?

Kitabın (Clair Tisdüll'ün yazdığı *Kur'an'ın Menbaları*'nın) ikinci babı, eski Arap âdet ve itikatlarının tesirinden bahsediyor. Bunda Arabistan pek eski zamanlarda Mısırlıların, Babilonluların hükümleri altında bulunduğu cihetle, bunların din ve mezheplerinden orada bazı şeyler kaldığı, Hz. Muhammed'in kabilesi olan Kureyş, Hz. İbrahim'in neslinden olduklarını iddia ettikleri cihetle Resûl-i Ekrem'in kavmini müşarünileyhin dinine davet ettiği vakit bunlardan bazı adamların teveccühünü celbettiği, zaten vahdaniyet-i ilâhiye (Allah'ın birliği) itikadının zihinlerden büsbütün çıkmadığı, kabileler arasında mukavele yaptıkları vakit Allah namına yemin ettikleri ve bu ismin Nâbiga'nın şiirlerinde birkaç defa geçtiğini, Arabistan ahalisinin asıl ve lisan ve ahlâk ve dince Sam neslinden oldukları, Allah'a yalnız durur ve yanına yaklaşılmaz nazariyle bakıp, O'ndan aşağı mertebelerde bulunanları şefaatçi addettikleri, Arabistan ahalisinin muhtelif fırkalara ayrılarak, bunlardan bazıları bir halikın varlığını ve Peygamberlerin gönderildiğini ve kıyamet gününü inkâr edip, "hayatı veren tabiattır ve her şeyi tahrip eden de zamandır" dedikleri ve bazıları halika inanıp lâkin kendi iradesini tebliğ etmek için peygamberler gönderdiğini inkâr ettikleri ve birtakımının da putlara ibadet edip, her kabilenin bir putu olduğu, içlerinden bir kısmının Yahudiliğe veya Hıristiyanlığa veyahut Sabiîliğe meyyal oldukları ve diğer bir kısmının da cinlere ibadet ettikleri, başlıca ilimleri ensap ve tarih ve rüya tâbiri olup, Ebu Bekir'in bu son ilmi pek iyi bildiği, Yahudi ve Hıristiyan itikatlarının Hz. Muhammed'in fikri üzerine tesir yaptığını ve vahdaniyet-i ilâhiye itikadını kuvvetlendirdiği, bu itikadın Arabistan'da yeni bir itikat olmadığı, İslâmın zuhurunda putperestliğin henüz yeni teessüs etmiş olduğu, Arapların İslâmdan evvel Allah Taâlâ'ya ibadet ve Kâbe ve Hacerülesved'e hürmet ettikleri, analarile ve kızlarile izdivaç etmedikleri, iki kız karındaşı almak aralarında pek çirkin görül-

düğü, babanın dul karısını alanı söğüp saydıkları beyan olunuyor. Hâsılı hırsızlık için el kesmek, baş traş etmek, sünnet olmak, cenabetten gusletmek (yıkanmak), ihrama bürünmek, hac ve tavaf ve umre (yani tavaf ile sa'yden ibaret küçük bir hac), sa'y (Safa ve Merve arasında koşmak), Arafat'ta ve Müzdelife'de durmak, Lebbeyk diye çağırmak, Mina'da şeytanı taşlamak, kurban kesmek âyinlerinin müşriklerden alındığı, her ne kadar bunlar Hz. İbrahim'in dininden kalmış oldukları söyleniyorsa da bu, yalnız sünnet hakkında doğru olup, müşarünileyhin öteki âyinleri yapmış olması muhtemel olmadığı, nihayet İslâmın menbaı Hz. Muhammed'in zamanındaki Arapların akide ve âdetlerinde bulunacağı, Hz. Peygamber'in teaddüd-i zevcat (çok karı almak) ve esaret âdetlerini de putperestlerden alıp tasdik ve kabul ettiği iddia ediliyor.

Cevap: Evvelce de söylediğimiz gibi, Hz. Muhammed, hiçbir vakit yeni bir din getirmiş olmak iddiasında bulunmadı. Bilâkis İslâm dininin Hz. İbrahim'in dini olduğu ve evvelki peygamberlere nazil olan kitapları tasdik ettiği Kur'an'ın birçok âyetlerinde tasrih olunmuştur. Kur'an-ı Kerîm ancak bunları, karıştırılmış olan yanlışlıklardan ve yolsuzluklardan tehzip ettikten yani ayıkladıktan sonra, zamanın icabına daha uygun birtakım hükümler ve kaideler koymuş ve pek büyük ve mühim bir zamime olarak "Allah göklerin ve yerin nurudur" (Nur 24/35), "Nereye dönseniz Allah'ın yüzü oradadır" (Bakara 2/115), "Gökte ve yerde olan kimse O'nu sorar, O her gün bir hal ve şe'ndedir, evvel ve âhir, zahir ve bâtın odur" (Yunus 10/61) meallerinde olan âyetlerle hakiki tevhit ve marifetin sırlarını meydana koymuştur.

Kur'an'da Hz. İbrahim ve İsmail'in Beyt'in (Kâbe'nin) duvarlarını yükselttikleri ve taat ve ibadetlerinin kabulü için dua ettikleri hikâye buyurulduğu cihetle, Hz. İbrahim'in bu Beyt-i Muazzam'ı ziyaret ve onun civarında bulunan mukaddes makamlarda yapılması lâzımgelen dinî merasimi de tayin ve tertip etmiş olması tabiî olduğundan, Resûl-i Ekrem tarafından kabul edilen merasimin bunlardan kalan ve ancak mürurı zamanla asıl maksatlarını kaybetmiş olan birtakım âyinler olduğunda şüphe yok ise de farzedelim ki, müşrikler de hac ve tavaf ve sa'y ederlermiş, Arafat'a çıkarlarmış, kurban keserlermiş vesair âyinlerin birçoğunu yaparlarmış. Bunları yaparlarken Allah Taâlâ'nın Yüce adını mı, yoksa putların isimlerini mi anıyorlardı? Şüphe yok ki Lât ve Uzza diye bağırıyorlardı, bunlardan medet umuyorlardı. Hâsılı bu âyinlerin cümlesini putlarına ibadet niyetile yapıyorlardı. İşte Resûl-i Ekrem'in yaptığı şey, kendilerini yaratan Allahu Azîmüşşan'a ibadet edecekleri yerde ellerile yaptıkları putlara tapacak derecede bir ahmaklığa ve sefahete düşmüş olan hemşehrilerini bu çıkmaz yoldan kurtarmak ve insan sıfatını haiz olan bir mahlûka hiç yakışmayan birtakım bâtıl inanışları ve âyinleri ortadan kaldırarak, bunların yerine Allah'ın şânına lâyık olan dinî akideleri ve insanların saadet ve selâmetini temin edecek

olan hükümleri ve esas kaideleri koymak olmuştur. Edilen ibadet ve taat, buna lâyık olan Zat-ı ecellü âlâya edilsin ve bunlarda O'nun ism-i celili zikrolunsun da bunu yapan ister Kâbe'nin etrafında dolaşsın, ister Merve ve Safa tepeleri arasında koşsun, isterse Arafat'a çıksın, bunların hepsi kulluk vazifelerinin ifası için bir vesile ve vasıtadan başka bir şey değildir.

Ancak Resûl-i Ekrem'in dine ait olan bütün icraatı vahy-i ilâhîye müstenittir. Bunların kendi şahsî iradesine atfedilmesi vahy keyfiyetinin yanlış olarak anlaşılmasındandır. Bu mesele dahi kitabımızın nihayetinde ayrıca bahis mevzuu edilecektir.

Müellif, İslâmın teessüsünü kolay bir iş göstermek için, ilk zamanlarında putperestliğin henüz yeni teessüs etmiş olduğunu söylüyor. Tarihlerde putperestliğin Hicaz'a girmesi İran padişahlarından Erdeşir'in oğlu Şapur zamanına (M.S. 310-380) tesadüf ettiği beyan edilmesine nazaran, bunun üç asır kadar bir zaman içinde Hicaz'da iyiden iyi yerleşmiş olduğunda şüphe yoktur. Her kabilenin kendine mahsus birer put tedarik etmesi ve böylece Kâbe'de üç yüz altmış kadar put toplanması, müşriklerin muharebelere Lât ve Uzza'dan istimdat ederek başlamaları ve Taif'de Sakîf kabilesinin putlarının daha bir sene müddet ibka edilmesi için yapılan teklif ve ısrarları putperestliğin kalplerine pek kuvvetli bir surette yerleşmiş olduğuna delâlet etmektedir.

*

Hazreti Muhammed'i ve İslâm dinini hiç menzilesine indiren iddialar ve cevapları

Müellif, kitabının nihayetinde şu mütalâayı beyan ediyor:

"İslâmın menşei hakkında olan tetkikatımızı takip etmiş olan okuyucunun hatırına bir itirazın varit olması mümkündür: Diyebilir ki 'Siz bütün İslâmın evvelden mevcut olan sistemlerden alındığını gösterdiniz. Binaenaleyh, Muhammed'in kendisine atfedilebilecek bir şey bırakmadınız. Muhammed'in dinini bir Muhammedsiz bulmak garip değil midir?' Bu itiraza verilecek cevabı uzakta aramaya hacet yoktur. İslâm düsturu, imanı, Muhammed'in, geçmiş zamanda olduğu gibi, bugün de Müslümanların din sisteminde ne kadar mühim bir vazife ifa ettiğini gösterir. Çünkü bu düstur, Cibbon'un dediği gibi, ebedî bir hakikat ve lâzım bir hayalden ibarettir: 'Allah'tan başka Allah yoktur; Muhammed Allah'ın Resûlüdür'. Muhammed, kendisine tâbi olanların zihinlerinde, İsa'nın Hıristiyanların zihinlerinde işgal ettiği mevki kadar, mühim bir mevki işgal eder. İyiliğe ve fenalığa ait olarak gösterdiği misalin tesiri bütün İslâm âlemini en küçük maddelerde bile müteessir eder. İnsan neslinin dinî, ahlâkî ve siyasî tarihinde bundan daha mühim bir hizmeti az adamlar ifa etmişlerdir. Kendisi için talep ve iddia ettiği mevkii işgal eden Muhammed'in tesis ettiği din üzerinde kendi şahsiyetinin bir alâmet-i farikasını bırakmaması bit-

tabi mümkün değildir. Bir mimar, malzemesini müteaddit ve muhtelif taraflardan toplar. Bununla beraber, bunların metod ve tertibi kendisinin meharetini gösterir. Mimarın, plânı inşa ettiği binada, bu binanın tecessüm eden heyetinin tarzında tezahür eder. Muhammed, aynı suretle muhtelif birçok mahallerden fikirler, kıssalar, dinî âyinler aldı. İslâm, onunla mukayese edilen diğer herhangi bir dinden bazı hususlarda farklı ve kendisine mahsus bir şekle girdi. Kur'an'ın müteaddit kısımlarının edebî üslûb-ı ifadesi umumi surette beğenildi. O, müellifin belâgatini şüphesiz bir surette isbat eder. Tertipsiz ve âhenksiz olması kendisine lâyık olmayabilir. Lâkin eserin heyet-i mecmuası Muhammed'in aklının mahdudiyetini, hakiki malumat ve ilminin pek az olduğunu, hadsiz safdilliğini, tenkit kuvvetinin fıkdanını ve seciyesinin ahlâkî kusurlarını ayna gibi gösterir. Kur'an, telifinin tarihlerine göre, tertibi (sûre ve âyetlerin nüzul tarihleri) itibarile nazar-ı mütalaaya alındığı vakit, Muhammed'in kendi mevkiinin ve cismanî hususlara müteallik emirlerinin tahavvülleriyle mütekabil olarak siyasetinde de vukubulan tedricî tebeddüllerin eserlerini gösterir. Kur'an'ın bazı aksamı Müslüman müfessirler tarafından bile, onun kendi hayatının bu hususî âyetlerin vahyine doğrudan doğruya sebep olan mühim hâdiselerine göre tefsir edilmiştir. Bunu isbat için evvelâ Muhammed'in İslâmın neşrinde kılıç istimaline nisbetle tavrını, sâniyen münasebat-ı zevciyesine müteallik yegâne bir hâdiseyi tetkik etmek kâfidir. Malûmdur ki, Muhammed'in 622 tarihinde Mekke'yi terk ve Medine'ye iltica etmezden evvel cismanî kuvveti yoktu. Mekke'de kendisine tâbi olanlar yalnız yirmi adedinin birkaç misline baliğ oluyordu. Bu sebepten ötürü, bunlar 615 ve 616 tarihlerinde iki defa Habeşistan'a kaçarak emniyet aradılar. Binaenaleyh, Hicret'ten evvel telif edilen sûre ve âyetlerde dinin neşri için, hattâ nefsi müdafaa için bile silâha sarılmak vazifesi zikrolunmamıştır. Lâkin Hicret'ten sonra Medine ahalisinden birçok kimseler ensar'ı (yardımcılar) oldukları zaman ashabına evvelâ kendi hayatlarını müdafaa etmek için ruhsat verdi. İbn Hişam bu ruhsatın "Zulme uğradıklarından dolayı kıtalde bulunacak müminlere kıtale ruhsat verilmiştir" (Hac 22/40) ve "Ol mü'minler ki, Rabbimiz Allah'tır demekten başka sebep yokken haksız yere yurtlarından çıkarılmışlardı" (Hac 22/41) âyetlerile verildiğini beyan ediyor. Biraz sonra Kureyşe ait kârbanlara karşı idare edilen birkaç yağma seferlerinde Muhammed'in silahları muzaffer olunca bu ruhsat bir emre tahvil edildi. Binaenaleyh, biz Bakara sûresinde (âyet 212) "Kıtal sizin üzerinize farzedildi, halbuki o sizin için meşakkattir", "Sana, haram olan aydan, ondaki kıtalden soruyorlar. Onlara de ki, onda kıtal büyük günahtır, Allah yolundan menetmektir ve Allah'a küfürdür; Mescid-i Haram'dan da menetmektir ve ahalisini ondan çıkarmak ise Allah'ın indinde daha büyüktür; fitne de katilden daha büyüktür" (Bakara 2/214) meâlinde olan âyetleri okuyoruz. Bu, Müslümanlara Arapların yazılı olmayan kanuniyle memnu olduğu vakitte bile harbetmek ve düşmanlarının kendilerini Kâbe'ye yaklaşmaktan menetmelerine müsaade etmemek için, emir vermektir. Üçüncüsü, Hicret'in altıncı senesinde Müslümanlar Beni Kureyza ve diğer bazı Yahudi kabilelerini mağlup ettikleri vakit mukaddes harbe yahut cihada teşvik etmek daha ciddiyet kesbetti. Çünkü Maide sûresinde "Ol kimseler ki Allah ve Resûlü ile muharebe ederler, onların emrine karşı gelirler ve yeryüzünde fesada çalışırlar, onların cezaları ancak katil veya salbedilmek veyahut muhalif cihetten sağ elleriyle sol ayakları kesilmek veyahut yerlerinden nefyolunmaktır. Bu ceza onlar için dünyada rüsvaylıktır ve âhirette onlara büyük azap vardır" (Maide 5/37) diye yazılmıştır. Denilebilir ki, müfessirler bu emri Yahudilere ve Hıristiyanlara değil, putperestlere icra edilecek cezaya aittir diye tefsir ediyorlar. Lâkin Müslümanla-

rın ehl-i kitaba karşı ittihaz etmeleri lâzım gelen hareket hattı, birkaç sene sonra Muhammed'in vefatından biraz evvel, Hicret'in, onbirinci senesinde, emrolunmuş idi. Sonra, dördüncü merhale olarak, –Kur'an sûrelerinin en sonu olması muhtemel olan– Tövbe sûresinin 5 ve 29'uncu âyetlerinde bu senenin mukaddes dört aylarının hitamından sonra Müslümanların harbe başlamaları lâzım geleceği emrolunmuştur. Bu âyetlerde: "Muharebe haram olan dört ay geçtiği vakitte müşrikleri her nerede bulursanız öldürünüz ve diri olarak tutunuz ve hapsediniz ve tutmak için her gözetecek yerde oturunuz. Eğer tövbe ederler ve namazı kılarlar ve zekâtı verirlerse onları salıveriniz", "Kendilerine kitap verilenlerden Allah'a ve âhiret gününe iman etmeyenleri ve Allah'ın ve Resûlünün haram ettiği şeyleri haram saymayanları ve hak dini kabul etmeyenleri ellerile hakir ve zelil olarak cizye verinceye kadar katledinız" deniliyor. Bu suretle Allah'ın Kur'an'da vahy edilen kanunu, Müslümanların silâhlarının muzafferiyeti nisbetinde tebdil olundu. Bunu izah için bazı âyetlerin sonra vahy olunan diğer âyetlerle neshini Bakara sûresinin; "Biz herhangi bir âyeti nesh edersek yahut unutturur isek ondan daha hayırlısını veyahut ona müsavi bir âyet getiririz. Bilmez misin ki Allah herşeye kadirdir?" meâlinde olan 100'üncü âyeti mucibince bir kaide olarak beyan edildi. Bununla beraber, her ne kadar 225 kadar âyetin nesholunduğu farzediliyorsa da, İslâm fakihleri o zamandan bu zamana kadar hangi âyetlerin neshedildiğine ve hangi âyetlerin onların yerine kaim olduğuna karar vermeğe muktedir olamadılar.

Biz, Muhammed'in Yahudilere ve Hıristiyanlara karşı olan tavır ve hareketini mesleğinin iptidasından, bunları kendi tarafına celbedeceğini ümit ettiği zamandan, ümidinin boşa çıktığını anlayıp kılıcı onların aleyhine çevirmeğe karar verdiği vakte kadar aynı yolda tasvir edebilirdik. Lâkin biz bu yolda tetkikatın cümlesinden aynı dersi öğreniriz. Bu da, Muhammed'in düzme vahiylerini tamamile zamanın icabına tevfik etmiş olmasıdır. Aynı şey oğulluğu Zeyd'in onun hatırı için, boşadığı Zeynep ile izdivacına müteallik olarak, Ahzab sûresinde okuduğumuz vaka hakkında da doğrudur. Bu mesele, bizim için, pek tatsız olduğundan ondan uzun uzadıya bahsedemeyiz. Lâkin Kur'an'ın buna dair olan 33'üncü sûresinin 37'inci âyetine bir işaret, müfessirlerin ve hadislerin verdikleri izahat ile birleştirildiği takdirde, Muhammed'in kendi ahlâk ve mizacının İslâmın kanunu, ahlâkı ve Kur'an'ın kendi üzerinde nişanını bırakmış olduğunu isbat edecektir. Her Müslümanın aynı zamanda alabileceği kadınlar için şer'î had olan dörtten ziyade kadın alması için Kur'an'da kendisine edilen müsaade aynı tesirin buna inzimam eden bir delilidir ve kendisinin "idiosyncrasie"i[1] hakkında Ayşe'nin bir sözünü havi olan pek nahoş bir rivayetle izah edilmiştir.

Bunların cümlesi nazar-ı mütalaaya alınınca, Muhammed her ne kadar muhtelif menbalardan dinî âdetler, itikatlar ve kıssalar almış ise de, bununla beraber onları az çok uygun bir heyet-i mecmuada mezc ve terkip etmiş ve İslâm dinini bu vech ile vücude getirmiştir. Bunun bir kısmı iyidir ve İslâm başka din sisteminden alınmış birkaç büyük hakikati havidir. Bunlar, dünyada mevcudiyetinin devam etmesinin sebebini izah eder. Lâkin o, şüphesiz, yeni ve yüksek hiçbir tasavvuru ihtiva etmez ve umumi tarz ve üslûbu, müessisinin cismanî ve şehvanî tabiatının pek doğru bir suret-i münakisesidir".

1 "İdiosyncrasie" bir şeye ziyade meyil veya bir şeyden ziyade istikrah etmek hakkındaki zatî istidat demektir.

Müellif, bu mütalaasına, sırf garaz ve husumet saikasile söylenmiş diğer birkaç fıkra ile hitam vermiştir. Ve bunlarda İslâm dinini müteaddit derelerin sularından teşekkül etmiş bir göle, bir ölüm denizine teşbih ederek, bundan çıkan muzır ve müteaffin buharların yetişebildiği kadar yerde her türlü hayatı mahvettiğini ve dinin bir nimet değil, yerin en güzel kıtalarını çöle çeviren ve zamanımızda bile birçok yerleri mazlum kanlarile boğan ve demir boyunduruğu ve en zalimane hükümeti altında inleten bir dâhiye (büyük musibet) olduğunu söylemiştir.

Cevap. Dünyaya, geçmiş zamanlarda; birçok peygamberlerin geldikleri, bunların birçok hakikatler, dinî âyinler ve âdetler bıraktıkları inkâr kabul etmez bir hakikattir. Lâkin bu hakikatler ve âyinler İslâm dininde o derecede mükemmel bir hale gelmiştir; ki abdest, namaz, oruç ve hac gibi dinî farizaların ifası suretine bir kere bakan ve bunu başka dinlerin erkân ve merasimiyle mukayese eden munsıf bir kimse bu mükemmeliyeti tasdikte tereddüt edemez.

Hz. Muhammed'in tesis ettiği İslâm dini insan nev'inin dünyevî ve uhrevî saadetini temin eden büyük ve muhteşem bir binadır ve ona vurduğu damga da cihanşümul bir dine mahsus olan sıfat-ı mümeyyize damgasıdır. Bu damga dinlerin hiçbirinde yoktur.

Cenâbı Allah'ın vahdaniyyeti gibi Hz. Muhammed'in nübüvveti de kendinin bu mukaddes vazifeyi hakkiyle ve her peygamberden üstün olarak ifa etmeye muvaffakiyetle sabit olmuş bir hakikat iken, bu nübüvvetin "lâzım bir hayal" olduğuna dair Cibbon'a atfedilen sözün hiçbir kıymet ve ehemmiyeti olamaz. Resûl-i Ekrem'in mekârim ve hasailin en mükemmel bir numunesi olduğunu ecnebî âlimlerden birçoğunun tasdik ettiklerini biliyorsak da bir fenalık misâli gösterdiklerini bilmiyoruz. Müellif gibi bazı ecnebîlerin İslâm dinini kılıç vasıtasile neşrettiğini, dörtten fazla kadın aldığını ve oğulluğu Zeyd'in mutallakasını bunların arasına ithal ettiğini dillerine dolayarak, sahifeler dolusu yazılar yazdıklarını görüyoruz. Bunların pek boş şey olduğunu bu kitapta, sırası düştükçe, isbat ettik. Lâkin biraz aşağıda beyan edeceğimiz mütalaalar bunu hiçbir şüpheye mahal bırakmayacak surette alenen meydana çıkaracaktır.

Kur'an'ın tertipsizliğinden ve âhenksizliğinden bahsediliyor. Kur'an'ın âhenk ve selâseti, bunu takdire en ziyade salahiyetli olan Arapları, kısa bir sûresini bile, tanzirden âciz bırakmış ve içlerinden bazılarına; "Bu, insan kelâmı değildir. Biz böyle söz işitmedik" dedirtmiş olduğundan, bu hususta başka delil aramaya hacet görmüyoruz. Tertipsizliğe gelince: Bu tertip dahi Kur'an'da mevcuttur. Her nevi ahkâm ait oldukları sûrelerde mevki-i mahsuslarına dercedilmiştir; ve âlimler tarafından, bunların taallûk ve münasebetlerini gösteren bazı kitaplar da telif edilmiştir.[2]

[2] Aşağıdaki eserler bu kabildendir:
Ebu Hayyan, *el-Burhan fî Münasebeti Tertibi Süveri'l-Kur'an*,
Burhan Bikaî, *Nazmu'd-Dürer fî Tenasübi'l-Âyâti ve's-Süver*,
Celâleddin Suyutî, *Tenasübü'd-Dürer fî Tenasübi's-Süver*.

Kur'an'ın heyet-i mecmuası Hz. Muhammed'in aklı mahdut, hakiki ilmi pek az, sadedilliği pek ziyade, tenkit kuvvetinin yok idüğini gösterirmiş... Peygamberlerin cümlesi zeki ve fatîndir. Onlara sadedillik isnadı hakikat-i hale büsbütün aykırıdır. Çünkü onlar halkı irşat maksadına mebni olarak gönderilmişlerdir. Eğer zeki ve fatîn olmasalar, ümmetlerine karşı hüccet ikame ederek, onları iknadan âciz olmaları lâzım geleceği, bunun ise zikrolunan maksada tevafuk etmeyeceği bedihîdir. –Biz ecnebi kitaplarında müellifin fikrinin büsbütün aksini isbat edecek pekçok fıkralar görüyoruz. Lâkin Resûl-i Ekrem'in işleri sevk ve idarede gösterdiği fart-ı zekâ ve kiyaset müsellem bir hakikat ve bedahet olmasına mebni bu fıkraların burada uzun uzadıya zikr ve beyanına hacet olmadığından, yalnız birkaçının derciyle ve bu bapta daha ziyade tafsilât arzu edenlere Ömer Rıza Bey'in *Kur'an nedir?* unvanlı eseriyle Hüseyin Avni Efendi'nin *İcaz-ı Kur'an ve Hakikat-i İslâm* adındaki risalesini tavsiye ile iktifa edeceğiz.

Evvelâ, kitabımızın baş tarafında görüldüğü veçhile, Kur'an hakkındaki tetebbuatını yazan Hirşfeld, mukaddimesinde; "Muhammed, pek mühim bir zattır ve ihtimal ki inhitata yüz tutmuş olan putperestlik aleyhine büyük vahdaniyyet-i ilâhiye, aksi ameli için memleketinin meydana getirebileceği en münasip adamdır" demekten kendini alamamıştır.

Sâniyen, Fransız âlim ve edibi Rönan *Din Tarihi Tetkikleri* adındaki eserinin 254'üncü sahifesinde: "İtiraf edilmek lâzım gelir ki Peygamberliğin birinci şartı, kendi kendini aldatmak ise, Muhammed bu unvana lâyık değildir: Bütün hayatı, kendisine ilâhî hayalât musallat olmuş müteheyyiç bir seciyeye aslâ dahil olmayan bir teemmül, bir tedbir, bir siyaset göstermektedir. Hiçbir vakitte bir kafa kendisindeki kadar açık fikirli ve hiçbir adam fikrine ondan ziyade hâkim olmamıştır" diyor.

Sâlisen, *İzale-i Şükûk*'ün 18'inci sahifesinde musarrah olduğu veçhile Batrhélemy Saint Hılaire[3] *Muhammed'in Hayatı* adındaki eserinde Nebiyy-i Ekrem Efendimizin yeryüzünde zuhur etmiş olan en fevkalâde ve en büyük adamların birisi olarak görüneceğini, Arapların en zekisi, en dindarı ve en merhametlisi olduğunu ve kendi devlet ve nüfuzunu ancak kendi tefevvuku sayesinde kazandığını, muvaffakiyetlerini cebir ve şiddetten ziyade iknaa medyun olduğunu ve silâha ancak düşmanları tarafından mecbur edildiği ve daha mülayim vasıtalar istimaline muktedir olamadığı vakitte müracaat ettiğini, hem peygamber, hem kanun vâzıı, hem de fatih olup beşer tarihinde bu yüksek sıfatı iktisap eden yalnız kendisi olduğunu, hilmiyyeti ihlâsına müsavi idüğini, din işinin muvaffakiyetle neticelenmiş olması ancak kendisinin kullandığı vasıtalara mütevakkıf olduğu-

[3] Fransa âlim ve filozoflarından ve rical-i siyasiyesinden meşhur bir zattır (1805-1895). Aristo'nun külliyat-ı âsârını Fransızcaya tercüme etmiş ve felsefeye dair mühim birkaç eser yazmıştır. Bir müddet Maliye Nazırlığı'nda bulunmuştur.

nu, gençliğinde gösterdiği meziyetlerin cümlesini muzafferiyetinin ortasında ve hayatının nihayetine kadar muhafaza ettiğini, hayatı müddetince kemâlinin ihlâsı hakkında bir an şüphe edecek bir şey görülmediğini, kendi hesabına olarak Hz. Muhammed'i en büyük adamların ilk sıralarına koymakta tereddüt etmediğini beyan etmiş ve Almanya müsteşriklerinden Güstav Veyl'in *Muhammed'in Hayatı ve Halifeler Tarihi* unvanlı eserinde: "O, bu sıfatla Müslüman olmayanların gözlerine bile Allah'ın bir Peygamberi görünmelidir!" dediğini söylemiştir. İtalyanca *İslâm Tarihi* müellifi Leon Kaetano'nin de, Resûl-i Ekrem'in daima ilk namuskârlığı ve samimiyeti ile hareket ve hulûs-i niyetini muhafaza ettiğini, kendisinin –kelimenin tam mânasile– büyük bir adam olduğunu, kendisinden başka hiçbir kimsenin öyle dâhiyane ve beşer tabiatının ihtiyaçlarına uygun bir din sistemi vücude getirmediğini ve tasavvurun çok üstünde bir akvam çobanı meziyyet-i nadiresine malik olup, beşer tabiatını misli bulunmayan bir derecede bildiğini tasdik etmiştir.

Hz Peygamber'in siyasetini, mevkiinin ve ümitlerinin tebeddülatına göre, değiştirdiği ve İslâmın ilk zamanlarında silah istimaline dair hiçbir emir yokken sonra, evvelâ zulme uğrayan müminlerin nefislerini müdafaa için harbetmelerine ve bundan sonra da muharebe etmek haram olan aylarda bile harbedilmesine müsaade edildiği ve nihayet Allah ve Resûlüne karşı harbedenlerin cümlesile muharebe edilmesine emir verildiği iddia ediliyor. Siyasetin vukuata göre tebeddül etmesi pek tabiî ve zaruridir. Hz. Muhammed'in şirk fazihasını terk ile hak dini ve binaenaleyh adalet ve hakkaniyeti kabul eden Müslümanların en gaddarane ve vahşiyane zulümlere duçar ve memleketlerini terke mecbur edildiklerini görürken bunların, ellerini bağlayıp, bu zulümlerin Medine'de de gelip kendilerini bulmasını beklemelerini ve düşmanın kılıcına zelîlâne baş eğmelerini emretmesi mi arzu ediliyor? O halde, uğrunda her türlü fedakârlıkları ihtiyar ettikleri mukaddes gayenin istihsali nasıl mümkün olabilirdi? Eğer şirk ve zulümlerin devamı vahdaniyyet-i ilâhiyye itikadının ve adalet ve hakkaniyetin teessüsüne tercih ediliyorsa ona diyeceğimiz yoktur. Şu halde, bu uğurda edilen muharebeleri takbih etmek şöyle dursun, bilakis takdir ve takdis etmek medeniyet ve insanlığı seven her ferdin vazifesi olmak lazım gelir. Hususiyle milyonlarca insanın saadetini mucip olmuş ve olmakta bulunmuş olan bu din-i mübînin teessüsü gibi bir gayenin büyüklüğüne ve yüksekliğine nisbetle bu hususta nüfusça vukua gelen zayiatın hiç denilecek bir derecede az olduğu düşünülürse bunu Cenâbı Allah'ın, ifa-yı şükranı mümkün olmayan bir nimeti addetmek ve Hz. Muhammed'i, bunu temine muvaffakiyetinden dolayı, tebrik ve takdis etmek lâzım gelir.

Hâsılı, şurasını bilmeli ki, Kur'an'da, "İman edenler Allah yolunda ve küfredenler bâtıl olan mabutlar yolunda mukatele ederler" (Nisa 4/76) buyurulmuştur. Müminlerin muharebeden maksatları, şirk ve zulmetin yerine vahdaniyyet-i ilâhiye itikadını ve adaletle hakkaniyeti ikame etmektir; dinlerini cebren kabul

ettirmek değildir. Kur'an'da; "Dinde icbar yoktur" (Bakara 2/256) buyurulmuştur. Müslümanlar İslâmı kabul edenlere derhal kardeş nazariyle bakarlar; ehl-i kitaptan cizyeyi verenlerin de din ve mal ve canlarını muhafaza etmeyi deruhte ederler. Bundan maksatları, para almak değil, fitne ve fesadı kavimler arasında ihtiras saikası ile, memleketler zaptetmek için, vukua gelmekte olan muharebeleri ortadan kaldırmaktır. Çünkü, İslâm hükümetinin tabiiyet ve himayesi altına giren ehl-i kitap, verecekleri cizyeye mukabil, rahat ve emin olarak yaşayacaklar, artık İslâma karşı silâh kullanamayacaklar ve içlerinden birtakımı da din-i mübînin menfaatleriyle faziletlerini anlayarak Müslüman olacaklardır. İşte Güstav Löbon'un biraz aşağıda zikredeceğimiz sözleri kendisinin bu hakikati takdir etmiş olduğuna pek açık bir burhandır.

Resûl-i Ekrem'in en ziyade nefret ettiği şey, Allah'a şerik koşmak ve kan dökmek idi. O, müşriklere şirkin akıl ve hakikate aykırı bir şey olduğunu anlatmaya son derecede çalıştı; lâkin onlar söz anlamadılar. Hz. Muhammed, tâkat edemeyeceği birtakım ezâ ve cefalara hayli müddet sabır ve tahammül ettikten sonra, vatanını terk ile Medine'ye hicret etmeye mecbur oldu. Orada da Yahudilere, getirdiği dinin Hz. İbrahim'den kalmış bir din olup, bunun ancak bazı ahkâmı zamanın icaplarına göre tâdil edilmiş olduğunu anlatmaya çalıştı. En asîl ve âlimleri olan Abdullah b. Selâm İslâmiyetin hak din olduğunu kabul ve başkalarına da tavsiye ettiği halde bunlar inkârlarında inat ve ısrar ettikten başka nakz-ı aht ederek müşriklerle ittifak ettiler. Lâkin Kâbe-i Muazzama'nın putlardan temizlenmesi ile ileride her tarafa intişar edecek olan İslâm dinine merkez ve mev'id-i mülakat ittihazına meşiyyet-i ilâhiye taalluk etmiş ve bu mukaddes vazife Cenâbı Allah tarafından kendisine havale buyurulmuş idi. Resûl-i Ekrem, bu vazifenin kan dökülmeksizin ifasını temin için, mümkün olan sebeplerle vasıtaların cümlesine müracaat etti. Lâkin nihayet bunların kâfi olamayacağına tam bir kanaat getirdikten sonra silah kullanmaya mecbur oldu. Bununla beraber, insaf ve merhameti hiçbir vakit elden bırakmadı, düşmanlarından nefsi için intikam almak sevdasına asla düşmedi. Kitabımızın baş tarafında izah edildiği gibi, Mekke'nin fethinde en şiddetli düşmanlarına kadar teşmil ettiği af ve merhamet bunu kat'î surette isbata kâfidir.

Şunu hiçbir vakitte hatırdan çıkarmamalıdır ki İslâm dininde ikrah yoktur: Hiçbir kimsenin İslâm dinini kabule icbar edilmemesi ve vergi veren ehl-i kitabın yani Yahudi ve Hıristiyanların din ve mal ve canlarının muhafazası esas hükümlerdendir. Resûl-i Ekrem Efendimiz; "Her kim zimmiye, yani vergi veren raîyyeye ezâ ederse ben onun hasmıyım ve kıyamet gününde ona husumet ederim" buyurmuştur. Dikkat etmeli, ki bunlara zulüm değil, ezâ bile tecviz edilmiyor. Artık dünyada bundan büyük adalet ve insaniyet olamaz.

Resûl-i Ekrem'in Zeynep'le evlenmesi meselesi, Hirşfeld'in kitabının 121'inci sahifesine müteallik olan mütalaada izah edildiği zere, Zeynep kendisi-

ne varmak istediği halde Resûl-i Ekrem onu, arzusunun hilâfına olarak, Zeyd'e verdirmiş idi. Zeyd, onun mütaazzimane muamelesine tahammül edemeyerek, Efendimizin "Karını bırakma" (Ahzab 33/37) diye vukubulan tavsiyesine rağmen, boşadı. Efendimiz de, Zeyneb'i memnun etmek için aldı. Eğer Hz. Peygamber Zeyd'i boşamaktan menetmeye çalışmayıp da kendi arzusunun bir gün istihsaline çalışmış olsaydı, belki Zeyneb'i sevdiği şüphe uyandırabilirdi. Lâkin Zeyd'in boşamasile meşruiyet kesbetmiş ve tarafların memnuniyetini mucip olmuş olan bir hâdiseyi töhmet addetmenin hiçbir mânası yoktur. Cenâbı Peygamber, riyakârlık etmeyip, kadınları fıtrî olarak sevdiğini söylemiş ve aldığı kadınların cümlesini memnun etmeye muvaffakiyetle bu hususta irat edilecek itirazların cümlesini hükümden düşürmüştür. Geçen peygamberlerin içinde kendisinden daha ziyade kadın alanlar olduğu malumken, Resûl-i Ekrem hakkında buna bir nakise nazariyle bakmanın makul ve insafa muvafık olamayacağı bedihîdir.

Müellif, İslâm dininin yeni ve yüksek hiçbir fikri ihtiva etmediğini ve müessisinin cismanî ve şehvanî tabiatının bir suret-i münakisesi olduğunu beyan ediyor. İslâm, en yüksek ahkâm ve efkârı ve yüksek ahlâkı câmidir ve bunları, bu derece kemale erdirmiş ve bir kavme inhisar kaydından kurtarıp, bütün insanlara teşmil etmiş olması itibarile de yenidir.

İslâm dini, öyle müellifin tevehhüm ettiği gibi, bir belâ değil, insanlar için ifayı şükranı mümkün olmayacak derecede büyük bir ilâhî nimettir. Bunu, Müslüman olmıyan pekçok ecnebi âlimleri bile tasdika mecbur olmuşlardır. İslâm, evvelemirde, bir meşher-i mezalim ve fecayi ve fuhşiyyat haline gelmiş olan Ceziretülarab'ı putperestlikten ve zulüm ve istibdattan kurtardıktan sonra, tedricen idare ve himayesi altına aldığı memleketleri birer gülzar-ı ilim ve irfana çevirmiş ve hakikî adalet ve medeniyeti Şarka ve Garba neşrederek, idaresi altına geçen milletlerin din, milliyet ve renk farkı aramaksızın refah ve saadetlerini temin etmiştir.

Şarkta Bağdat ve Garpta Kurtuba şehirleri, İslâm sayesinde, birer ilim ve irfan merkezi ve ümran numunesi olmuştur. Bu, öyle açık bir tarihî hakikattir ki bunu inkâra kalkışmak güneşin ziyasını insanların gözünden saklamaya teşebbüs etmeye muadil bir belâhettir. Bu iddiamız, isbat külfetinden büsbütün müstağni olan bedahetlerden ise de, bununla beraber, biz bu bapta okuyucularımızı yormayacak surette bir iki şahit göstermek istedik ve bunları, başka kitaplarda aramaya hacet kalmaksızın, henüz elimizde mütalaasile meşgul olduğumuz iki eserde bulduk: Bunların birincisi, müellifin kendi gibi, Kur'an'ı tenkit eden Hirşfeld'in kitabının 9'uncu sahifesine yazdığı sözlerdir. Bunların, eserimizin baş tarafında münderiç olan hulâsası İslâm dininin ulûm ve fünûnun intişarına ne kadar hizmet ettiğini isbata kâfidir. İkincisi de, merhum Mahmut Esat Efendi'nin Fransız müellifi Güstav Löbon'dan iktibas ve tercüme ederek, rüşdiye ve idadiye mektepleri için yazdığı *İslâm Tarihi*'nin 169'uncu sahifesine derceylediği şu fıkralardır:

"Avrupa'nın cihat-ı sairesi en müthiş bir vahşet içinde bulunduğu zaman, Arapların idaresi altında yaşayan Hıristiyanların nasıl asude vakit geçirdikleri mülâhaza edilirse teslim olunur, ki Liva-i Muhammedî Avrupa'da temevvüc etmiş olaydı Avrupa Hıristiyanları da, Müslümanlarca asla malum olmayan din muharebelerinden, Sen Bartelemi'lerden, engizisyonlardan velhâsıl Avrupa'yı asırlarca kan deryasına çeviren bu âfetlerden masun kalırdı. İslâm memleketlerinde şaşaa-nisar olan o parlak medeniyet İslâmî fikirlerin terakkiye mâni olduğu fikr-i sehifinin butlanına burhandır".[4]

Demek oluyor ki, Avrupa'nın Müslümanlar tarafından istilâ edilmemesi beşeriyet için büyük bir felâket ve muhrumiyet olmuştur. Artık Güstav Löbon'un bu sözü üzerine, Kur'an'da beyan buyurulduğu veçhile, Hz. Muhammed'in "Âlemlere rahmet olarak gönderildiği"nde insaf sahibi olan bir kimse nasıl şüphe edebilir? Müslüman olmayan bir âlim tarafından söylenmiş olan bu söz İslâm medeniyetinin haiz olduğu bu yüksek mertebeyi ve insanlar hakkında husule getirdiği büyük menfaatleri göstermeye kâfidir. Binaenaleyh, eğer bazı yerlerde zulüm ve taadi eseri görülüyor ise bunun, İslâm dininin icabı değil onun ahkâm-ı celilesine riayet olunmaması neticesi olduğunda şüphe edilmemek lâzım gelir.

Cenâbı Allah Kur'an'da müminlere nusreti vadetti ve bu vadini daima ifa buyurdu. Araplar Fransa'nın ortasına ve Türkler de Viyana'ya kadar ilerlediler. Eğer Arap emirleri, "Allah'ın metin bir rabıta olan dinine yapışınız ve tefrikaya düşmeyiniz" (Âl-i İmran 3/103) meâlinde olan emr-i celiline aykırı olarak, İspanya'da biribirlerine karşı, düşmanla ittifak derecesinde, nifak ve şikaka ve Yeniçeriler de, âmirlerine itaatsizlik derecesinde, adem-i inzibat ve sû-i ahlâka düşmemiş olsalardı, bütün Avrupa'nın bir gün Müslümanların hâkimiyetleri altına girmesi pek muhtemel idi. İşte o vakit Hz. Muhammed'in âlemlere yani bütün kavimlere rahmet olarak gönderildiği tamamiyle fiilen tahakkuk ve tebeyyün etmiş olacaktı ve bunun neticesi, ehl-i salib muharebelerinde milyonlarca adamın telef olmasına mâni olmaktan ibaret kalmayıp, bugün beşeriyeti tahammül edilemeyecek derecede ağır yükü altında inletmekte olan gadir ve vahşeti kadınlarla masum çocukları bile esirgemeyecek bir dereceye vardıran birtakım harp ve tahrip vasıtalarının da vücude gelmesine meydan bırakmayacaktı.

*

İslâm Dini En Az 41 Cihetten Başka Dinlere Müreccahtır

Bu sebeplerin başlıcaları şunlardır:

1. İslâm dininin umumî din sıfatını haiz biricik din olmasıdır. İnsanların kâffesini bir ümmet sayan, peygamberlerin cümlesini tasdik eden, ehl-i kitabı,

[4] Bu fıkralar Güstav Löbon'un *Arap Medeniyeti* unvanlı eserinden alınmış olmalıdır. Bu eser kütüphanemde yoktur.

İslâm ile aralarında müşterek olan kelime-i tevhide davet eden, Müslümanlara verdiği hukuku onların hükümleri altında bulunan İslâm olmayanlara da verip bunların mal ve canlarının muhafazasını temin ve hattâ Müslümanların bunlardan kız ve kadın almalarına müsaade eden, mukavelelere, muahedelere –velev ecnebilerle aktedilmiş olsun riayet olunmasını ve İslâm hükümeti ile harp halinde bulunmayanlara –müşrik bile olsalar– iyilik etmeyi emreden biricik din, İslâm dinidir.[5] Kur'an'da; "İman edenler Allah yolunda ve küfredenler şeytan yolunda mukatele ederler" (Nisa 4/76) buyuruluyor. Müslümanlar, ancak hakikî medeniyet olan İslâmiyeti neşretmek için, muharebe ederler; memleketlerini genişletmek ve servetlerini artırmak için muharebe etmezler.

2. Cenâbı Allah hakkında en doğru ve O'nun şanına lâyık ve akla muvafık bir fikir ve itikad vermesidir: İslâm dinine göre, Allah birdir; mekândan ve mahlûkata benzemekten münezzehtir. Yahudilerle Hıristiyanlar da Allah'ın birliğine iman ediyorlarsa da, Allah'ın gökte olduğuna kail oluyorlar. Bundan başka; yukarıda beyan olunduğu veçhile, O'na insana mahsus olan veyahut ulûhiyet şanına lâyık olmıyan bazı sıfatları da isnad ediyorlar. Hıristiyanlar ise baba, oğul ve ruhü'l-kudüsten ibaret olmak üzere üç şahısta bir Allah vardır, diyorlar.

3. Cenâbı Allah'ı nakiselerin cümlesinden tenzih ettiği gibi, bazı peygamberleri de kendilerine nübüvvet sıfatlariyle telifi kabil olmayarak, isnad edilen töhmetlerden tebriye etmesidir. Hz. Lût ve Hz. Davud'a zina ve Hz. Harun'a put yapmak ve Hz. İsa'ya ulûhiyet davası isnad edildiği yukarıda beyan olunmuştu.

4. Dinî âyinlerinin ve ibadet tarzlarının her cihetle mükemmel olmasıdır. Çünkü bunlar hürmet âdabını tamamiyle cami olduktan başka sıhhate de gayet nafidir. Müslümanlara, abdest alırken ve namaz kılarken, bir kere bakmak bu bapta itminan hâsıl etmeye kifayet eder.

5. Dinin esas akidelerini kat'î ve vazıh bir surette tâyin etmiş olmasıdır... Yahudilerin ulûhiyet şanına ve akla mugayir birtakım itikadlarda bulundukları yukarıda izah edildi. Hz. İsa bu hususta bir şey söylemedi. Papazların bu bapta neler icat ettikleri de görüldü.

6. Mükemmel bir ahlâk sistemi vazetmiş olmasıdır. Elde bulunan Tevrat'tan böyle bir sistem çıkarılamaz. Zaten muharref olduğu tebeyyün eden bir kitap buna esas ittihaz olunamaz. Hz. İsa, muhabbet esası üzerine müstenid bir ahlâk kaidesi vaziyle iktifa etti. Dini tebliğ müddeti olan üç sene içinde yapılması ve yapılmaması lâzım gelen şeyleri bildirir bir kanun yapmaya vakit bulamadı. İngiliz ahlâk âlimlerinden Stuart Mil, Hıristiyan ahlâkının Rumların ve Romalıların ahlâkından –birtakım şeyler ilâvesiyle– vücuda getirilip, mükemmel ve yüksek bir ahlâk sisteminin birçok esas kaidelerinin buna ithal edilmediğini, Hıristiyan ahlâkının

[5] "Sizinle dinde mukatele etmeyen ve sizi diyarınızdan çıkarmayanlara iyilik etmekten ve onlara icra-yı adalet eylemekten Allah sizi menetmez" (Mümtehine 60/51).

çoğu putperestlik aleyhinde bir protestodan ibaret ve körükörüne bir itaat mezhebi olup, hâkimlerin cümlesine –ne kadar haksızlık da etseler– itaat edilip, mukavemette bulunmamasını emrettiğini, devlete karşı olan vazifeyi nazar-ı dikkate almadığını beyan etmiş ve buna bir memuriyete daha ehliyetli adam var iken diğerini tayin eden hükümdarın günah işlemiş olacağının İslâm dininde görüldüğünü ilâve ederek İslâm ahlâkını tercihe meyyal olduğunu göstermiştir.[6]

7. İhsan ve adaleti emretmesi ve bunu Müslümanlarla harp halinde bulunmıyan müşriklere, gayrimüslimlere varıncaya kadar teşmil ederek, insaniyetin en yüksek derecesini ihraz etmiş olmasıdır.[7]

8. Düşman üzerine galebe edildiği vakit çocukların, kadınların ve ihtiyarların öldürülmesini menetmesidir.[8] İnsaniyetkârane muharebe usûlünü en evvel kabul eden, Hz. Muhammed'dir. O'ndan evvel edilen muharebelerde merhamet nedir? kimse bilmiyordu: Kadınlar, yeni doğan çocuklar, hattâ koyun, deve ve merkep sürüleri bile imha ediliyordu. Acemlerle Bizans Rumlarının Hz. Peygamber zamanında ettikleri muharebeler de böyle idi.

9. Şer'î ahkâm hususunda hiç kimseye imtiyaz vermemesidir. Hükümdar ile teba, âmir ile memur, âlim ile cahil, kadın ile erkek, efendi ile hizmetçi hâkim huzurunda birdir: Hz. Ali, halife iken, meşhur Kadı Şüreyh huzurunda bir Yahudi ile muhakeme olundu. Hâkim, onun oğlu olan Hz. Hasan'ın şehadetini kabul etmedi. Hz. Ali, Şüreyh'in bu muamelesinden dolayı, hiçbir dargınlık eseri göstermedikten başka, hâkimin ona, "Ya Ebe'l-Hasen" diyerek, künyesiyle hitap ettiği halde Yahudiyi adıyle çağırmasını müsavata bir nevi riayetsizlik sayarak hiddetlendi.

10. Din hususunda cebri menetmesidir. İslâm dininin kimseye cebren kabul ettirilmesine cevaz yoktur.[9]

11. Herkesi hükmü altında bulunanlardan mesul tutmasıdır. Hükümdar raiyyesine, yani tebaasına, âmir maiyetinde bulunanlara karşı ettiği zulüm, cevr, cefa ve haksızlıklardan mesuldür.

12. Kimseyi kudretinin üstünde bir şeyle mükellef tutmamasıdır.[10] Meselâ namaz, bazı mazeretlerden dolayı, otururlarak kılınabilir. Oruç, hasta, ihtiyarlık, gebelik, pek ziyade zayıflık gibi hallere göre, başka vakte bırakılır, yahut kefaret verilir.

13. Müslümanların haiz oldukları hakları raiyyeden gayrimüslimlere de ver-

[6] *İzale-i Şükûk*'un 200'üncü sahifesine bakınız.

[7] "Allah size adl ve ihsan ile emreder" (Nahl 16/90). Hadis-i şerifte dahi "Bir saat icra-yı adalet bir sene ibadetten efdaldir" buyurulmuştur.

[8] "Aleyhissalat Efendimiz kadınları ve sabileri öldürmekten menetmiştir". Hadis muttefekun aleyh(tir).

[9] "Dinde ikrah ve icbar yoktur" (Bakara 2/256).

[10] "Allah bir nefsi ancak takati yettiği derecede mükellef tutar" (Bakara 2/286).

mesidir. Bunlar, kendilerine karşı, gasp ve kati gibi bir tecavüz vukuunda mahkemelere müracaatla haklarını ihkak ettirebilirler.

14. Siyasette meşvereti esas addetmesidir. Şûra tarafından verilen karara ittiba vâcibdir.

15. Hâkimlerin verecekleri hükümlere hiçbir kimsenin, velev af suretiyle olsun, müdahalesini tecviz etmemesidir.

16. İki hüküm, zahiren birbirine aykırı görüldüğü halde, akla muvafık olan hüküm ile amel edilmesine cevaz vermesidir. İslâm dininde, bu veçhile, akıl esas addedildiği halde, Hıristiyanlıkta ekanim-i selâse, yani üç şahısta bir Allah, Allah'ın tecessüdü, Hz. İsa'nın ölümü ihtiyar etmekle insanların hatie-i asliyeden kurtulmaları, Kuddas'ta Allah'ın hakikî olarak mevcut olması gibi esaslı itikatlar, akıl erdirmek mümkün olmayan birer sır olarak kabul edilmektedir.

Volter; "Mülhidleri yapan şey, Hıristiyan itikadlarının abes ve muhal olmasıdır" diyor.

17. Bir âyetin zahir mânası, katiyen sabit olmuş bir hakikate aykırı göründüğü halde, onun bu hakikate göre tevilini tecviz etmesidir.[11]

18. Dinî itikatları ve âyinleri tesis etmek imtiyazını yalnız Cenâbı Allah'a ve Resûlüne tahsis edip, kilisenin tahakkümünü ortadan kaldırmasıdır. Engizisyon mahkemelerinin yaptıkları zulümler herkesin malûmudur. Avrupalılar bu tahakkümden ancak birtakım kanlı inkılâplarla kurtulabilmişlerdir.

Hıristiyanlıkta vaftiz, günah çıkarmak ve takdis gibi dinî merasim, ancak bunlara vesatet etmek salâhiyetini veren rütbeleri haiz papazlar tarafından icra edilebildiği halde, İslâm dininde, meselâ imam olarak namaz kıldırmak, cenazeyi gasl ve tekfin etmek gibi merasiminin icrasına –bunların usûl ve ahkâmını bilmek şartiyle– her Müslüman mezundur.

19. Günahları affetmek için, Cenâbı Allah'tan başka kimseye salâhiyet vermemesidir.

20. Esas olan itikatlarda ve hükümlerde ihtilâf olmamasıdır. İslâm dininin Hanefî, Şafiî, Malikî ve Hanbelî'den ibaret olan dört mezhebi, aslî olan meselelerde müttehid olup, yalnız furûlarda ihtilâf etmişlerdir. Binaenaleyh, biribirine hasım fırkalar yoktur. "Fırak-ı dâlle" denilen fırkalar, ehl-i sünnetten sayılmazlar.

21. İbadeti, Hak Taâlâ'ya hasredip, putperestlik âdetlerinden olan ibadetleri ortadan kaldırmış olmasıdır.

[11] Esasen Kur'an'da hakikate aykırı bir şey yoktur. Hata, bizim bazı âyetlerden anlamadığımız mânalardadır. Meselâ Abese sûresinde "Allah yeri döşedi" ve Nuh sûresinde "Yeri size döşek yaptı" buyuruluyor. Bu düzlük bizim hissimize göre, yerin yuvarlak olmasına mâni değildir. Bunun gibi birkaç âyette "Allah gökleri ve yeri altı günde yarattı" buyurulmuştur. Bugünlerin de bizim bildiğimiz yirmidört saatten ibaret günler olmadığı bedihidir. Çünkü o zaman güneş ve yer henüz mevcut değildi. Bu günler, binlerce senelerden ibaret uzun devirlerdir.

22. Ammeye muzır olan şeylerin izalesini ve faydalı olan şeylerin yapılmasını imanın şubelerinden sayarak, ictimaî vazifelere pek ziyade ehemmiyet vermesidir.

Hz. Peygamber; "İman, yetmiş bu kadar şubedir. Bunların efdalı Lâilâhe illallah kelimesidir ve ednası ezayı mucip olan şeyi yoldan kaldırmaktır. Haya dahi imandandır" buyurmuştur.

23. Kur'an'da, muamelâta müteallik hükümlerin pek az olması ve şer'î hükümlere örf ve âdetin esas tutulması ve tazirler yani yalnız menedilip de cezaları tâyin olunmayan fiiller hakkında icra edilecek mücazatın tayinini İslâm hükümetine bırakması ve bu veçhile hakkaniyet, adalet ve inzibatın temini için icap eden kanunların tanzimine müsait olmasıdır.

24. Cenâbı Allah'ın kudretinin, eserlerini görmeyi bir ibadet sayması ve ilim tahsilini emrederek medeniyetin terakkîsine yol açmasıdır. Vaktiyle Garpda Kurtuba ve Şarkta Bağdat şehirlerinin ilim ve irfan merkezleri olmaları bunun semeresidir.

25. Her hususta itidali iltizam ederek ifrat ve tefritten âri olmasıdır (Bakara 2/144). Tevrat'ta cürüm ile nisbet kabul etmez şiddetli cezalar, İncil'de de düşmanları bile sevmek, bir yanağa vurulduğu vakit diğer yanağı çevirmek, cübbeyi alan kimseye entariyi de vermek gibi insan tabiatının mütehammil olamayacağı birtakım teklifler görüldüğü halde, Kur'an-ı Kerîm, tecavüze mukabele ve lâyık olan cezanın tatbikine hak veriyor. Bununla beraber, affetmenin Allah'ın rızasına daha muvafık olacağını bildiriyor (Şûra 42/40). İktisat hususunda dahi "Elini boynuna bağlama yani imsak etme ve büsbütün de açma yani israf etme, sonra melâmet ve hasret içinde kalırsın" buyuruluyor (İsra 17/41).

26. Raiyyeden yani tebaadan olan gayrimüslimlerin mal ve canları gibi dinlerini de muhafaza etmesidir. Bunlar, dinî âyinlerini serbest olarak yapabilirler. Din ve mezheplerin hürriyetine İslâm kadar riayet eden bir din yoktur. İşte bazı ecnebi devletlerin milyonlarca Müslüman ahali ile meskun memleketleri tabiiyet ve itaatlerinde tutabilmeleri İslâm dininden aldıkları bu dinlerin serbestisi prensibi sayesindedir.

27. Hürriyete, her dinden ziyade, riayet etmesidir. Bir cariye dünyaya evlad getirdiği vakit esaretten kurtulur. Kendisini, bir bedel mukabilinde, esaretten kurtarmak için efendisiyle mukavele aktetmiş olan esirlere muavenet için zekâttan para verilir.

28. İslâmiyet kadar fukarayı himaye eden bir din olmamasıdır. Çünkü kazanmaya iktidarı olmayan veyahut kazancı geçinmesine kifayet etmeyen fakirlere de zekâttan bir hisse ifraz edilmesidir.

29. Müslümanlar arasında sair ittihatlara kıyas kabul etmeyecek derecede kuvvetli ve tam bir ittihat (birlik) hâsıl etmesidir. Çünkü umum Müslümanların

kardeş olduklarını ilân ettikten başka ibadet, muamelât, ahlâk ve âdaba müteallik hükümler bir olduğundan fikirlerde, hayat tarzında, temayüllerde ve ihtisasat ve vicdaniyatta tam bir ittifak hâsıl olmaktadır: Bir Müslüman nereye gitse dindaşları yanında aynı muameleleri, hareketleri, âdetleri buluyor.

30. Kadınlara, başka hiçbir din ve kanunun vermediği imtiyazı vermesidir. Kadınlarla çocuklarının nafaka, mesken ve sair muhtaç oldukları şeyleri tedarik etmek kocasına aittir. Bir kadının, evlenmezden evvel, veyahut kocası öldükten sonra masraflarını babası, babası yok ise kardeşi, bu da yok ise mahrem bir zîrahmi yani kendisini alması haram olan bir hısımı verir. Bunlardan hiçbiri mevcut olmadığı takdirde bu masraflar beytülmalden yani devlet bütçesinden tesviye edilir.

İslâmdan evvel, Ceziretülârab'da, kadınlar zillet ve sefalet içinde idi, hayvanlar gibi alınıp satılırlardı, miras kalırlardı. Kızların birtakımı diri diri gömülürlerdi. Onları, bu zilletten kurtarıp, erkeklerin küfvî ve şeriki yani eşi ve ortağı sayan ve haklarında yapılmakta olan çirkin âdetleri kaldıran Kur'an-ı Kerîm'dir.

Avrupa'da da kadın, yakın vakte kadar, aşağı bir mevkide bulunuyordu. Bugün de birçok memleketlerde kadın, evlendiği vakit, kocasının vasayeti altına girer, medenî haklarını hemen hemen kaybeder, emlâki kocasının emlâkiyle birleşip bir "aile serveti" olur ve bunu müstakillen kocası idare eder. İngiltere'de erkek vâris varken, kadın babasının gayrimenkul mallarından bir şey alamaz. Halbuki Müslüman kadınları mal ve mülklerine müstakillen mutasarrıftırlar ve ne kadar zengin olsalar nafaka ve sükna tedariki yine kocasına aittir.

31. İçkiyi ve kumarı haram yani yasak etmesidir. Cürüm ve cinayetlerin çoğu içkiden ve nice servetlerin mahv ve ailelerin sefalete duçar olması kumardan ileri geldiği bilinen bir hakikat olduğundan bu iki beliyenin memnuiyeti, insanlar için, pek büyük nimetlerdendir.

32. Temizliğe pek ziyade ehemmiyet vermesidir. Daha mikroplar keşfolunmazdan evvel farzedilen abdest ve guslün bu muzır mahlukların ellerden, ağızdan, burundan vesair azadan izalesinin sıhhate ne kadar faydalı olduğunu tababet ve hıfzıssıhha ilimlerinin son zamanlardaki terakkîsi, şüphe götürmez bir surette ispat etti. Yemekten evvel ve sonra ellerin ve ağızın yıkanması da sıhhî şartların en mühimlerindendir. Hz. Peygamber Ebu'd-Derda'ya; "Temizliğe itina et, ömrün uzun olur" buyurmuştur.

33. Bir taraftan temellük hakkını muhafaza ve diğer taraftan ihtikâr ve gabn-ı fahişi yani aldatmayı tahrim ettikten başka, fakirlere zekâttan bir hisse ayırarak ve diğer bazı sadakalar tâyin ederek, onların zenginlere karşı husumetlerini tâdil ve galeyan fikirlerini menetmesidir. Mal ve mülkçe müsavat husulü fikrine ve komünist nazariyelerine İslâm dini kat'iyen müsait değildir.

34. Sa'y ve amel'e, ticarete ve servet edinmeye teşvik etmesidir ve bu veçhi-

le Müslümanların refah-ı hal ile yaşamak ve kuvvetli bir millet olmak ellerindedir. Bu bapta müteaddit hadisler vardır: "Allah kazancıyı yani ticaret ve sanatla meşgul olanı sever"; "Helâl rızık aramak her Müslümanın üzerine vâcibdir" hadisleri bu cümledendir. "Dünyan için ebedî olarak yaşıyacak imişsin gibi ve ahiretin için de, yarın ölecekmişsin gibi çalış", "Sâdık ve emin olan tacir peygamberler, sıddıklar ve şehitlerle haşrolunur" meallerinde olan hadisler de bu cümledendir.

Hz. İsa ümmetini dünyadan soğutmak istiyordu. Ebedî hayata nail olmak için ne yapmak lâzım geleceğini soran bir zengin gence, bütün malını satıp fakirlere tasadduk etmesini tavsiye etmişti. İncil'e göre, zenginin Allah'ın melekûtuna girmesinden devenin iğne deliğinden geçmesi daha kolaydır.

35. Müslümanlara dünya rızıklarından ve zinetlerinden, istifadeyi mubah kılmasıyla hem Müslümanların iyi yaşamalarını, hem de sanatların terakkîsini temin etmesidir (Âraf, 7/30). Kur'an, onlara yiyip içmelerini ve lâkin israf etmemelerini emrediyor. Müslümanlar güzel elbise giyebilirler, müzeyyen evlerde, konaklarda oturabilirler, memleketlerini tezyin ve temdin edebilirler. Bunların hepsi sanatların terakkîsini mucip olur. Vaktiyle İslâm âleminde sanatlarda husule gelen terakkî bundan ileri gelmiştir.

36. Vaidlere, ahidlere ve mukavelelere riayet olunmasını şiddetli ve kat'î surette emretmesidir. Resûl-i Ekrem vaid ve ahidde hulf etmenin yani sözünden dönmenin münafık sıfatlarından olduğunu beyan buyurmuştur. Müslümanların gayrimüslimlerle imzaladıkları muahedeleri bile bozmaları memnudur. Halbuki, II. Murad zamanında, Macaristan ve Lehistan kralının, İncil üzerine yemin ederek imzaladığı on senelik muahedeyi, daha iki ay geçmeden, Papanın vekilinin, "Müslümanlarla imzalanan ahid ve misakın hükmü yoktur" diyerek, bozup Türkler üzerine bir Haçlı ordusu sevkettirdiği malumdur.

37. Müslümanları istiklâllerinin müdafaasına mecbur etmesidir. Çünkü Kur'an onları kendilerinden olan evliya-yı umura yani büyüklere, âmirlere itaatle mükellef tuttuğundan, ecnebilerin hâkimiyeti altına düşmemek için, son dereceye kadar uğraşmaları zaruridir. Hattâ memleketleri düşman tarafından tecavüze maruz kaldığı vakit, kadınlar bile bu vazife ile mükelleftirler.

38. Hiçbir millete nasib olmamış ilâhi bir nimet olmak üzere, her türlü tahriften masun yüce ve mukaddes bir kitaba malik olmasıdır.

39. Müslümanların Allah'ın rahmet ve mağfiretinden ümit kesmemelerini emretmesidir (Zümer 39/53). Cenâbı Allah'ın bu bapta kullarını nefsine izafe ederek, "Ey benim nefisleri üzerine israf etmiş yani pekçok günah işlemiş olan kullarım" diyerek verdiği emir hakikaten büyük bir tebşir ve yukarıda Kur'an hakkında tetebbüatı havi eserin baş tarafında münderiç "Kur'an, haşin ve korkunç bir Allah'ı metheder" sözüne karşı bir tekzibdir.

40. Bu dinin, zamanımızın fikir ve ihtiyaçlarına en ziyade uyan demokrasi yani halk hükümeti usûlüne tamamiyle mutabık olmasıdır. Resûl-i Ekrem tarafından, bundan on üç buçuk asır evvel tesis edilmiş olan bu demokrasi, o vakit Mekke'de cari olan aristokrasi hükümetini mahv ve iptal etti. Lâkin bugün Avrupa'da herbiri bir sınıf halkın hususi menfaatlerini terviç ve müdafaa etmekte olan fırkalar (partiler) bunda yok idi. Çünkü Kur'an'da müminlerin fırkalara ayrılmamaları emir buyurulmuştur. "Onlar ile müşavere et" (Âl-i İmran 3/159) emr-i celilinde işaret buyurulan zatlar dahi, ekseriyeti teşkil eden insanların avamı olmayıp, bu işi deruhde etmeye salâhiyet veren fazilet ve meziyetleri haiz olan eshab-ı kiram idi.

41. Allah'ın zatı ve sıfatı hakkında hiçbir âlim ve filozofun vermeye muvaffak olamadığı hakiki marifeti muhtevi olmasıdır.

*

Zamanla Birlikte Ahkâmın Değişmesi ve İçtihat

Sual – Resûl-i Ekrem'in nübüvvetinden beri on üç asrı mütecaviz bir zaman geçmiş, âdatda, ahlâkda ve ictimaî hâdiselerde birçok tebeddülat vukua gelmiştir. Zaman ile beraber ahkâmın da tebeddülü zaruri değil midir?

Bu sual ile ecnebi kitaplarında; "İslâm dini Kur'an ve sünnet ile mukayyed bir dindir, teceddüd ve terakkîye müsait değildir. Çünkü, bunları bozmak bid'at ve dalâlettir" mealinde gördüğümüz bir itirazın mahiyetleri bir olduğundan, bunların ikisine de cevabımız şudur:

Kur'an-ı Kerîm'de, muamelâta müteallik, münderiç olan ahkâm; nikâh, talâk ve miras gibi birkaç maddeden ibarettir. Yalnız zahirî suretler ve nefsanî temayülleri nazar-ı dikkate alıp, insanın yaradılışının künhünü ve hakikatini idrakten âciz olan akıl, bu ahkâm hakkında icra edeceği muhakemede aldanabilir ise de, nefsanî garezlerden âri olan bir teemmül ve tetkik neticesinde, bunların maslahatın icabına tamamiyle muvafık olduğu tebeyyün eder. Ve bunu ispat edecek tecrübî deliller de yok değildir. Meselâ; Roma tarihinden, talâkın, menolunduğu tarihten itibaren çoğaldığı anlaşılmaktadır. Tazirler yani şâriin haram veya mekruh addettiği birçok şeylerin cezaları tayin olunmayıp, bunları irtikâp edenlerin te'dibi ve vukuunun men'i için ittihazı lâzım gelen tedbirler İslâm hükümetinin reyine bırakılmıştır. Örf, âdet, zaman ve mekân ve diğer bazı haller gözönünde tutulmaksızın fetva vermek, şer'in esası olan hikmete mugayir addedilmiştir.

Resûl-i Ekrem, hakkında nass olmayan şeyler için, salahiyetli âlimler ile istişare edilmesini emir buyurmuştur. Asıl şer'an memnu olan bid'at, itikat ve ibadete müteallik olan ve hiçbir asla dayanmayan bid'attir. Yoksa bid'atin de mubahı, müstahabbı, hattâ vâcibi vardır. Meselâ; yeni icat edilmiş bir yemeği yemek mubah,

faydalı bir kitap yazmak müstahap ve mulhitlerin bâtıl fikir ve itikatlarını reddetmek vaciptir. Bunlardan başka Cenâbı Resûlüllah te'bir yani hurma ağaçlarının telkihi (aşılanması) vak'asında; "Dininize ait olan şeyler bana racidir. Dünyanıza ait olan işleri siz benden daha iyi bilirsiniz. Size dininize müteallik bir şey emrettiğim vakitte onu tutunuz, yani onun mucibince hareket ediniz" buyurmuştur.

Hz. Peygamber'in Mucizeleri ve Kur'an

...

Resûl-i Ekrem Efendimiz'in mucizeleri pekçoktur. Lâkin yukarıda zikredilenler âdeta tarihî vak'alar cümlesinden sayılır. Çünkü tarihten ve en muteber hadis kitapları olan Buhari ve Müslim'den alınmıştır ve bunlara müteallik olan hadislerin çoğunun doğruluğu hakkında hadis âlimleri ittifak etmişlerdir. Bunlar, böyle ecnebi müelliflerinin dedikleri gibi, menkıbe nev'inden addolunarak, terkedilemez. Hz. Peygamber Kur'an'dan başka mucize göstermedi demek hiç doğru bir söz değildir. Fahr-ı Enbiya Efendimiz pekçok mucizeler gösterdi ve bunlardan pek büyük bir tesir hâsıl oldu: Pekçok kâfirler imana geldiler ve müminlerin imanı da tezelzül kabul etmeyecek derecede kuvvet buldu. Ecnebi müellifleri; Muhammed kendisinden istenilen mucizeleri yapmağa muktedir olamadığından, Kur'an'da musarrah olduğu üzere, "Ben, sair insanlar gibi bir insanım. Mucize yapmak benim elimde değil, Allah'ın elindedir. Ben gaybı da bilmem; ancak bana vahy olunan şeye ittiba ederim" (Kehf 18/110) demekle iktifa etti. Müslümanlar evvelki peygamberlerin ve bilhassa Hz. İsa'nın mucizelerine inandılar ve peygamberlerinin bu aczini gizlemek için birtakım hadisler icad edip kitaplarına yazdılar, diyorlar.

Bu fikrin pek yanlış olduğu meydandadır. Vakıa vaktiyle birçok mevzu yani uydurma hadisler intişar etmiş ise de, *İzâle-i Şükûk*'ün 109'uncu sahifesinde beyan ettiğimiz veçhile, İslâm âlimleri ve bilhassa bir Türk âlimi olan İmam Buharî bu halin devam ve bekasına rıza göstermediklerinden, hadislerin mevzu ve merdud olanlarını temyiz ve tefrik için on kadar kaide-i külliye tâyin ederek, bu babda gayet ciddi ve kılı kırk yararcasına tetkikat icrasiyle hadislerden mevzu olanları red ve sıhhati tebeyyün edenleri kabul ettiler. Bu veçhile sahih olan hadisleri havi altı kitap vücude gelmiş ve bu kitaplar ahkâm-ı şer'iyeye esas ittihaz olunmuştur. Bahusus Buharî ile Müslim'e "Sahiheyn" adı verilmiştir. Binaenaleyh, bunlarda münderiç olan hadislere uydurma demek bir Müslümanın ağzına yakışacak söz değildir. Muterizler tarafından delil olarak irad edilen âyetlere gelince; bunlarda Hz. Peygamber'e mucize verilmediğine delâlet edecek bir şey yoktur. Evet, Kur'an'da; "Ben, ancak sizin gibi bir insanım, bana Allahınızın bir olduğu vahy olunuyordu" buyurulmuştur. Şüphe yok, Hz. Muhammed

bir insandır; diğer insanlar gibi Allah'ın kuludur. Lâkin o, vahy-i ilâhiye mazhar bir insandır. Cenâbı Allah'ın Peygamber ve halifesidir. Bu cihetle sair insanlardan mümtaz olduğu şüphesizdir. Pırlanta da bir taştır. Lâkin başka taşlar gibi değildir, onun büyük bir kıymeti vardır. –Yine Kur'an'da; "Ben size Allah'ın hazineleri benim yanımdadır demiyorum gaybı da bilmem; ve ben size meleğim de demiyorum. Ben, ancak bana vahy olunan şeye ittiba ederim, de" (En'am 6/50) buyuruluyor. Kendisine Allah tarafından bazı mucizeler verilmesine ve onun gaybı bilmemesi Cenâbı Allah'ın kendisine bazı umûr-ı gaybiyeyi bildirmesine mâni midir? Mâni olmadığı, ahbâr-ı gaybe müteallik olarak, yukarıda zikrolunan mucizelerle sabittir. –Diğer âyette; "Ne olaydı, ona rabbi tarafından, Salih'in taştan çıkan devesi, Musa'nın asası ve İsa'ya gökten inen sufra gibi, bir mucize inzal edileydi derler. Sen şüphesiz Allah mucize inzaline kadirdir, de ve lâkin onların çoğu –bu mucizeyi inkârda ısrar ettikleri halde kendilerinin helakini mucip bir belâ geleceğini– bilmezler" (En'am 6/37) buyuruluyor. Lâkin kâfirlerin ne olaydı da ona bir mucize inzal edilseydi demelerinden kendisine Kur'an'dan başka mucize verilmedi mânası çıkmaz. Verilmeyen mucizeler, ileride görüleceği veçhile, âdât-ı ilâhiyeye ve hikmet-i rabbaniyeye büsbütün aykırı olarak istenilen mucizelerdir. Bunun sebebi de bu gibi mucizelerin tekzib edildiği halde evveldenberi cari olan âdât-ı ilâhiye icabınca tekzib eden kavmin mahv ve helakini mucip olması idüğü Kur'an'da bildirilmiştir (İsra 17/61). Bununla beraber, Hz. Peygamber'in gösterdiği mucizeler sıdk-ı nübüvvetini ispata ziyadesiyle yeter. Bu da, Kur'an'da musarrah olduğunu yukarıda zikrettiğimiz şakk-ı kamer (ayın ikiye bölünmesi), Bedir'de düşmanın inhizamını mucip olan taşlar ve Rumların, Mecusilere galebe edecekleri hakkındaki haber gibi vukuat ile sabittir. Bu mucizeler muannid Yahudilerden bile bir çoğunun İslâmı kabul etmelerine sebep oldu.

Kur'an'da Hz. Peygamber'e kâfirlerin sâhir (sihirbaz) dedikleri defalarca zikrolunmuştur. Bunlar, bazı harikalar görmemiş olsalardı bu tabiri kullanmaya hiç lüzum görmezlerdi. Müşrikler tarafından istenilen mucizelerin ne kadar abes şeyler olduğu Kur'an'ın şu sarahatinden pek güzel anlaşılır. Meselâ bir defa "Sana hiçbir zaman inanacak değiliz, meğer ki yerden bize bir pınar çıkarasın; yahut hurma ağaçlariyle asmalarla dolu bir bahçen olsun da ortasından nehirler akıtasın; gökleri üzerimize parça parça indiresin; yahut Allah'ı ve melekleri sıra ile önümüzden geçiresin; yahut cevv-i havada bir eve sahip olasın; yahut göklere çıkabilesin. Bununla beraber, yukarıdan bize elimizle tutup okuyacağımız bir kitap indirmedikçe senin göğe çıktığına da inanmayız dediler" (İsra 17/93). Bir defa da, İslâm tarihinde yazılı olduğu üzere, Cenâbı Hakk'a niyaz et, bizi tazyik eden şu Mekke dağları gitsin, Şam ve Irak arzı gibi ovalarımız, bağlarımız, bahçelerimiz, akar sularımız olsun. Biz de ziraat ve istirahatle hayat geçirelim. Dua et de babalarımızı, dedelerimizi Kusay b. Kilâb'e kadar diriltsin, senin dinini onlardan soralım dediler. İşte müşrikler tarafından istenilip vukua gelmediği

söylenen mucizeler böyle âdât-ı ilâhiyyeye külliyen aykırı olan ve evvelki peygamberler zamanlarında da emsali görülmeyen bazı şeylerdir ve bunlar vukua gelmiş olsa da müşriklerin iman etmeyecekleri kendi mecnunane ve muannidane sözlerinden pek açık surette anlaşılmaktadır. Yoksa Hz. Muhammed mucize göstermekten âciz idi sözü büsbütün hakikate aykırıdır.

Mısır âlimlerinden merhum Abdulaziz Çaviş, Angilikan kilisesine yazdığı cevabın 30'uncu sahifesinde İslâmın, mucizat ile ne peygamberin vezaifi, ne de ibadın salâh ve saadeti namına vukubulan bi'setlerinin sübutu arasında hiçbir münasebet olmadığını bildiren yegâne din olduğunu ve Cenâbı Peygamber'in Arap müşriklerinin mucize hakkında olan taleblerini is'afa hiçbir gün yanaşmadığını beyan ediyor*. Müşarünileyh gibi mümtaz bir âlimin, Hz. İsa'nın mucizeleriyle iftihar eden ve mucizesiz peygamberliği kabul etmeyen papazlara karşı bu sözleri söylemesi ve hiç olmazsa Buharî ve Müslim'de münderiç mucizat-ı peygamberîden bazılarını zikretmeyerek, Resûl-i Ekrem Efendimizi mucizesiz bir peygamber gibi göstermesi hayretimizi mucip oldu. İhtimal ki Kur'an-ı Kerîm'in fesahat ve belâgati ve muhtevi olduğu ahkâmın ulviyeti meydanda iken başka mucize aramaya hacet mi vardır? demek istemiştir. ... itirafa mecbur olduğu henüz neşrettiği eserinden anlaşılmaktadır.[12] Artık âdi bir adam ipnotizma vasıtasiyle bu kadar garip bir hâdiseyi vukua getirdiği halde bir peygamber-i zişanın, haiz olduğu kudsî kuvvet vasıtasiyle, bunun bin kat üstünde mühim mucizeler göstermeye muktedir olacağında şüphe edilmemek lâzım gelir.

Ulûm-ı tabiiye âlimleri tabiatin kanunlarına aykırı görünen hâdiseleri nazar-ı mütaleaya almamayı usûl ittihaz etmiş olduklarından bunların çoğu bize; "Mucize yoktur. Tabiatın kanunları bozulmaz. Eğer bozulacak olsa artık ilim yok demektir" diyorlar. Evet, Cenâbı Allah bu kanunları hikmete en muvafık surette vazetmiş olduğundan bunları bozması hikmete mugayir bir hareket olur. Lâkin kendi kemal-i kudretini ve gönderdiği peygamberlerin sıdk-ı nübüvvetini ispat hikmetine mebni, müstesna olarak, bazı şey halketmesinden bu kanunların bozulması lâzım gelmez. Bunların ahkâmının evvelki gibi cereyanına hiçbir mâni yoktur.[13] Hâsılı mucizeye inanmamak Cenâbı Allah'ın kudret-i mutlakasını inkâr demek olacağından iman ile telifi kabil değildir. Mümin olan bir kimse tabiî hâdiseleri tecrübî usûle göre tetkik ederken, bilfiil tecrübeye müsait olmayan şeyleri bittabi daire-i tetkikinin dışında bırakırsa da, Cenâbı Allah'ın murad ettiği herşeyi halketmeye kadir olduğunda şüphe edemez. Çünkü Kur'an'da "O'nun hal ve şanı

* bk. Abdulaziz Çaviş (trc. Mehmed Âkif, sadeleştiren: S. Ateş), *Angilikan Kilisesine Cevap*, s. 26 (ts. İ.K.).

12 *Fakirs et Yogis des İndes, par Edmond Demaître.* (Metinde eksiklik var. İ.K.).

13 Kavanîn-i tabiiyenin la-yetegayyerliğini (tabiî kanunların değişmezliğini) iddia edenlere karşı zamanımızın en büyük âlimlerinin irad ettikleri mütalaalar *Maddiyyûn Mezhebinin İzmihlali* unvanlı eserimize 346'ncı sahifeden itibaren dercedilmiştir. Bunlar pek mühim olduğundan okunmalıdır.

öyledir ki bir şeyi irade ettiği vakitte ol der ve o şey olur" buyurulmuştur (En'am 6/109).

Tecrübenin ispat ettiği hakikat bu tecrübenin icra edildiği zamana mahsustur. Tecrübe, bir hâdisenin daima aynı suretle vukua geldiğini iddiaya salâhiyet vermez. Filozof Hiyom ve Kant bu fikirde oldukları gibi zamanımız âlimlerinden Butro gibi bazı zatlar da tabiat kanunlarının zarurî olmayıp mümkün ve ittifakı = contingent olduğu hakkında eserler yazmışlardır.

Tabakat-ı arz (jeoloji) ilmi bize şimdiye kadar mahlûkat ve hâdisatı birbirinden büsbütün farklı birtakım devirlerin geçtiğini gösteriyor. Bu hususdaki ihtilâf, bu mahlûkat ve hâdisatı vücude getirmiş olan kanunların da muhtelif olduğuna delâlet ediyor. Binaenaleyh, bu kanunların lâ-yetegayyerliği olsa olsa ancak birer devre mahsus olarak kabul edilebilir.

İsmail Fenni Ertuğrul (nşr. Osman Nuri Ergin - Ali Kemali Aksüt), *Hakikat Nurları*, s. 93-98, 188-97, 227-38,246-47, 313-16 (1949). *Hakikat Nurları*, H. Hirşfeld'in *Kur'an'ın Terkip ve Tefsiri Hakkında Yeni Tedkikler* ile Clair Tisdull'un *Kur'an'ın Menbaları* adlı kitaplardaki görüşleri tenkit ve red için yazılmıştır.

III
MUCİZELER, KERAMETLER

– [Volter'in] Mucizeleri gayri mümkün addetmesi ne sebebe mebnidir?

– Çünkü ana göre Cenabü Allah tabiata son derecede hakimane olarak koyduğu kanunları bozmak için yapmamıştır. Bununla beraber Volter'in asıl hasım olduğu şey efkâr-ı batıladır çünkü "Ben efkâr-ı batılanın getireceği musibetleri daima dinden ayıracağım. İlm-i heyete nispetle ilm-i nücum ne ise efkâr-ı batıla dahi dine nispetle odur, pek akıllı bir validenin pek deli kızıdır. Efkâr-ı batıla hamakat ve nahvetin mahsulüdür. Din akıl ve hikmetin telkinidir. Din binlerce cürümler vukua getirdi diyorsunuz. Hazin küremizin üzerinde icra-i hükmeden efkâr-ı bâtıladır deyiniz" demiştir. Diğer bir yerde dahi "Allah âlemi insana bir kanun-ı ahlâk vermeksizin halk ettiği fikrinde bulunan filozoflar dinsiz olabilirler. Lâkin Allah'ın bize hayır ve şerri temyiz edecek bir vicdan verdiğine iman edenlerin bir dini vardır" diyor.

– Demek oluyor ki Volter'in dini vicdanın telkinatından ibarettir.

– Evet lâkin bu vicdanın fenalarla ülfet, îş ü işret, agraz-ı nefsaniyeye mağlubiyet gibi esbapdan dolayı ne kadar kabil-i fesat olduğu teemmül edilirse hüsnü ahlâkı temine kâfi olmadığı anlaşılır.

– Ulûm-ı tecrübiyye ulemasından bazı kimselerin efkâr-ı münevvere ashabından olmakla beraber din hususundaki mübalâtsızlıklarını neye atfedersiniz?

– Bunun başlıca sebebi bazı din kitaplarından gördükleri bâtıl itikatları, mübalağaları, uydurma hikâyeleri bir tarafa bırakalım. Mucizeleri de kavanîn-i tabîiyyeye mugayir görerek bunların vukuuna ihtimâl vermemeleridir. Hatta dindar olduklarını beyan edenlerin içinde bile mucizeleri tevil etmeye çalışanlar vardır. Meselâ denizin ayrılarak Musa ile kavmi geçtikten sonra Firavun'u garkettiğini cezr u medde hamletmek istiyorlar. Tevrat ve İncil'de bunun gibi birtakım mucizeler vardır. Bunların bazıları Kur'an'da dahi münderiçtir. Bunların bir ikisi birer suretle tevil edilebilse bile meselâ Hz. İbrahim'i yakmak için yakılan ateş Nemrut'un şiddetli gadabına atfedilse bile Hz. İsa'nın beşer temas etmeksizin Meryem'den dünyaya gelmesi, ölüyü diriltmesi, bir balık Yunus'u

yuttuktan sonra yine bir sahile diri olarak bırakması, ashab-ı kehfin bir mağarada asırlarca uyumaları, Hz. Süleyman'ın Belkıs'ı getirtmesi gibi harikalar için tevil bulunamaz. Zaten buna lüzum da yoktur.

– *Niçin?*

– Çünkü bunları inkar için irad edilen sebep Cenabü Allah'ın koyduğu kanunları bozamıyacağı ve bu neviden bir harikanın vukuunu katî surette tebeyyün ettirecek, hiçbir vesika olmadığı iddiasıdır. Lâkin evvelâ Cenabü Allah koyduğu kanunları bozamaz sözü bir tenakuzdur. Çünkü onun bir taraftan Allah yani kâdir-i mutlak olduğu kabul edildikten sonra diğer taraftan aczi iddia edilmiş olur. Bu ise küfürdür. Hiç olmazsa hakimane olan bu kanunları ihlâl etmek hikmete mugayir olur. Bu ise şan-ı ülûhiyete yakışmaz demeli idiler. Yahudilerin Eflatun'a muadil addettikleri meşhur filozofları Meymun bu tenakuzu görüp *Delâletü'l-Ahirin* unvanlı kitabında, "Bir hükümdar bir merkebe binerek memleketi dolaşamaz demek doğru değildir. Bunu isterse yapar, lâkin istemeyecek ve yapmayacaktır" diyor. Lâkin nadiren vukubulan mucizelerin vukuu bu kanunların bozulmasını mucip olmadığı gibi hikmete de muhalif değildir.

– *Niçin?*

– Çünkü İsa'nın babasız dünyaya gelmesinden, yahut ateşin Hz. İbrahim'i yakmamasından dolayı tabiatın kanunları hiç bozulmamıştır. Bunlar ahkâmını daima icra etmektedir. Meselâ bir çocuk bir valide ile pederden dünyaya gelmekte ve ateş dahi temas ettiği şeyleri yakmaktadır. Bir kaidenin birkaç istisnası olmasından dolayı kaidelik sıfatını kaybetmesi lâzım gelir mi? Bu mucizeler hikmete mugayir dahi değildir. Çünkü bunlar Cenabü Allah'ın kudret-i mutlakasını göstermek ve gönderdiği peygamberleri teyit etmek hikmetlerine mebnidir. Peygamberler birtakım mucizeler göstermişlerdir. Bunlar Tevrat ve İncil ve Kur'an'da zikrolunmuştur. Bu gibi harikalar vukua geldiği vakit şimdiki akademyalar yok idi ki derhal salâhiyetdar ilim ve fen erbabından bir heyet teşkil edilerek onun zabitnameleri vesika olarak hıfzolunsun.

– *Tevrat ve İncil vesika addedilmiyor mu?*

– Edilmiyor çünkü bunlar hakkında tetkikat icra edenlerin beyannatına nazaran tarih nevinden olan bu kitapların kanaat husûlüne kâfi olmadıkları anlaşılmaktadır.

– *Bunlar ne gibi sebeplere mebni kanaata gayri kâfi görülüyor.*

– Çünkü bu tetkikata nazaran ümem-i sâmiyenin an'anâtını havi olan Tevrat Milâd-ı İsa'dan 639 sene evvel kral olan Josias zamanında başrahip Helkiah'ın taht-ı riyasetinde Mısır'ın ve Babilon esaretinin en eski an'anatı vasıtasile yazılmıştır. Esfar-ı hamsenin birincisi olan hilkat-ı âlem (Tekvin) seferi diğerlerinden ayrıdır. Mısrilerin, Geldanilerin ve Hintlilerin an'anatından alınmıştır. Hz. Musa'nın kanun ve emirlerinden bazıları muhafaza edilmişse de, esfar-ı hamsenin heyet-i mecmuası Hz. Musa'ya atfedilemez.

İncil'e gelince bu kitabın vaktile elliden ziyade muhtelif nüshaları intişar ettiğinden ruhban meclisi tarafından bunların yalnız dördü kabul edilmiş ve diğerleri yakılmıştır.

Meta, Markos, Luka taraflarından yazılan ilk üç İncil'in rivayetleri beyninde müşabehet göründüğünden bunlara "Sinopetik" tesmiye olunmuştur. Yuhanna'nın yazdığı dördüncü İncil bunlardan pek farklıdır. Şimdi elde olan bu dört İncil'i yazanlardan Meta ile Yuhanna havariyundan yani Hz. İsa'nın ashabından, şakirtlerindendir. Meta Romalıların tahsildarı ve Yuhanna balıkçı imiş. Markos havariyundan Patros'un tercümanı imiş. Yazdığı İncil Meta İncil'inin muhtasarıdır. Luka Hz. İsa'dan sonra havariyundan Sen Pul tarafından Hıristiyan edilmiştir. İncil'lerin en eskisi olan ve Meta tarafından Aram lisanında yazıldığı zannedilen iptidaî ve me'haz İncil erkenden kaybolmuştur ve sonradan Rumcaya tercüme edilmiştir. Diğer İnciller Rumca yazılmıştır. Renouvier ilk üç İncil'in me'hazleri olan iki iptidaî İncil'in kaybolduğunu ve elde bulunanların rivayetleri beyninde ihtilaf, irtibatsızlık ve tenakuz görüldüğünü ve bunların sonradan tebeddülata uğradığını beyan etmiştir.

Gerek Tevrat'ı ve gerek İncil'i yazanlar fezail-i ahlâkiyelerinden naşi eizzeden addolunmalarına nazaran bunların hulûs-i niyetlerinde şüphe edilemezse de gah fart-ı gayret ve gah sevk-i cehaletle ya şan-ı ülûhiyete ve yahut sıfat-ı ubudiyete yakışmayacak birtakım itikatlara zahip olmuşlardır. Bu kabilden olarak Tevrat'ın daha baş tarafında "ve Allah işlediği işini yedinci günde itham ile işlediği işin kâffesinden yedinci günde istirahat eyledi", "gündüzün serin vaktinde bahçede gezen Rab Allah'ın sadasını işitmelerile Adem ile zevcesi" sözlerini, İncil'de dahi Hz. İsa'nın ulûhiyet mertebesine çıkarıldığını görürsünüz. Hâsılı asıl Hıristiyanlık Hz. İsa'nın müddet-i hayatına münhasır kalmıştır.

Bununla beraber bu gün Yahudiler ve Hıristiyanlar beyninde hüsnü ahlâkın mümkün mertebe muhafazasına vasıta birçok tenkit ve tarizlere uğrayan bu iki kitaptır.

Bunlar kanaat husûlüne kâfi değilse de hamd olsun Kur'an-ı Kerîm her gûna tahriften masun olarak kalmıştır. Bu Kitab-ı celil Tevrat ve İncil'de vukuu rivayet edilen mucizelerden bazılarını tasdik ettiğinden bir Müslüman bunların tasdikinde tereddüt edemez.

Bundan başka muahharan Hz. Musa'nın bazı mucizeler gösterdiğine ve Mısırlıların kendisine büyük bir sâhir nazarile baktıklarına delâlet eden bazı vesikalar dahi elde edilmiştir.

– *Bunlar ne gibi şeylerdir?*

– Bu vesikalar eski Mısır'ın Britanya müzehanesinde mahfuz bulunan "Papirüs"[1] larından tercüme edilen fıkralardır. Bunları defterime yazmıştım.

[1] Nebatî bir nevi kâğıt.

İsterseniz okuyayım?

– *Okursanız teşekkür ederim.*

– İşte fıkralar şunlardır:

"Bu adaletin müdürü, güneşin oğlu (Ammon)un büyük biraderi olan ve pederi güneş gibi daima yaşayan (Ramses)'in krallığı zamanında yedinci (Payni) ayının ikinci günü yazıldı".

"Bu mektubu aldığın vakitte kalk, işe başla, tarlaların nazaretini üzerine al. Küllî miktarda hububatı mahveden bir su basması gibi yeni bir belânın haberini (aldığında) başını işlet (yani düşün), "hemfon" onları hırsla yiyerek mahvetti, ambarlar delindi, fareler tarlalarda yığın halindedir, pireler kasırga şeklindedir, akrepler hırsla yiyorlar, küçük sineklerin açtığı yaralar gayri kabil-i tadattır ve ahaliyi mahzun ediyor. Bu yerin ticaretine hizmet eden merkeplerini örtüyorlar. Kayık yapılan tezgâhlardaki işçiler nazırlarının eşyasını çalıyorlar. At sabanda ölüyor (scribe)[2] küllî mikdarda hububatı mahvetmek maksadına nâil oldu. Kapuların bekçileri kilitleri kırıyorlar. Melunlar hayaller görüyorlar. Sihirler onlar için ekmekleri gibidir. Onların alçaklığı gibi alçaklık yoktur. Reisleri onları arkasına takmakta ve korku boyunduruğu altında eğerek mürdar kanununa doğru sürüklemektedir. Karısı hakimiyetinin önünde titrer, çocukları en aşağı bir haldedir. Lâkin arkadaşları ona göre dünyanın birinci kavmidir. (Scribe) kadınları tehyiç etmek sanatında, yazmak sanatında insanların birincisidir. Onun nazîri yoktur".

İşte bu fıkra Hz. Musa'nın duasile Firavn'un kavmine gelen yedi belâdan bazılarını tasvir ediyor. 6 numaralı Papirus'da dahi Firavn'un askerinin Bahr-i ahmeri geçerken duçar oldukları musibet şu suretle hikâye ediliyor:

"Sarayın beyaz odasının hafız-ı kütüphanelerinin reisi Aménamoni'den kâtip Pentenhor'a:

"Bu mektup vusul bulduğu vakitte ve noktası noktasına okunduğu vakitte kalbini müteessir edecek bir halde olan müellim felâketi, girdaba gark olmak felâketlerini öğrenerek kalbini kasırga önündeki yaprak gibi en şiddetli ıztıraba teslim et. Hükümdarın musibet gününde esirlere merhamet edilmesi fikri kendisi için meş'um ve menhus oldu. Esir, hizmetçi kudreti altında tuttuğu kavmin reisi oldu. Sû-i hareketine karşı olan mani ileriden mahvedildiği gibi isyana karşı olan mani dahi geriden mahvedildi; güç hâl ile su getirmeye yahut ekmek için öğütmeye çalışılabiliyor. Kralın muhafızları kalplerinden sakatlanmış gibidirler, sesleri kuvvetsizdir. Kuvvetli, esirin tevakkuf ettiğini görerek kalbinde galebe ediyordu. Gözü ona dokunuyordu, yüzü onların yüzü üzerinde idi. İftiharı derece-i kemâlde idi. Musibet, şiddetli zaruret birdenbire onu zaptetti. Sular içinde uyku şanlıyı acınacak bir şey yaptı. Gençliklerinin evvelinde biçilmiş olan

[2] *Scribe* İngilizce Yahudi âlimi demektir. Burada murad Hz. Musa'dır.

gençleri, reislerin ölümünü, akvamın, efendisinin, şarkların ve garpların kralının mahvolmasını tasvir et. Sana gönderdiğim haber hangi habere kıyâs edilebilir?"

"Horus'un yüzünün nuruna kasem ederim ki bu adam bir sâhirdir. Çünkü iradelerinin cümlesi gayri kabil-i mukavemettir. Sâm kavm-i sefilini sürüklemekte ne kadar mahirdir! Ona kanununu çizmekte ne kadar mahirdir! Kuvvetliyi merdutların ve mazlumu kuvvetlilerin arasına koyar. Bu, mevcudiyyetini daha anasının memesinden beri onu kurtaranlara borçlu olan çocuktur. Bununla beraber o insanları kendisine alet yapmağa atılıyor".

İşte bu fıkralar Hz. Musa'nın mucizeler göstermiş ve kendisini düşmanı olan Mısırlılara bile büyük bir sâhir olarak tanıtmış olduğuna delâlet etmektedir.

– *Bu fıkralar hakikaten mühimdir.*

– Görüyorsunuz ki Hz. Musa'nın mucizelerinden bazılarının vukuu böyle tahakkuk ediyor. Bu halde sair mucizelerin de vukuu niçin mümkün olmasın?

– *Ben Hz. İsa'nın beşer temas etmeksizin doğduğunu akıllarına sığdıramıyan hayli kimselere tesadüf ettim.*

– Kur'an'da buna dair olan âyetler munsıfâne düşünülse bunun kabulünde akla mugayir bir şey olmadığı anlaşılır.

– *Bu âyetlerin meâli nedir?*

– Bir âyette: "Meryem'in oğlu Mesih İsa ancak Allah'ın resûlüdür ve onun Meryem'e ilka ettiği kelimedir[3] ve Allah tarafından bir ruhtur". Diğer âyette: "Biz ona (Meryem'e) ruhumuzu (Cebrail'i) gönderdik. Ona hazâsı tam bir adam şeklinde göründü. Meryem ona senden Allah'a sığınırım. Eğer muttaki isen bana ilişme, dedi. Cebrail: Ben Rabbinin elçisinden başka bir şey değilim. Sana temiz bir oğul bahşetmek için geldim, dedi".

Diğer bir âyette dahi "Fercini haramdan saklayan Meryem'i de an. Biz ona ruhumuzdan üfürdük. Onu da oğlunu da cihane bir ibret yaptık" buyrulmuştur.

– *Demek oluyor ki Meryem Cebrail'in bir üfürmesile hamile kalmıştır?*

– Evet. Tekâmül mezhebinin müessilerinden olan Lamark bile hayatın iptida Allah'ın bir nefhasından hâsıl olduğunu beyan etmiştir. Bir insanın bir hastaya telkin suretile sana bir yakı açacağım deyerek onun vücudine bir kâğıt parçası yapıştırmasile o kâğıdın şeklinde bir yakı çıktığı ve sırf ekmek içinden yapılmış bir iki hap verip bu şiddetli bir müshildir, demesi üzerine ameller husûle geldiği muhakkak olmasına nazaran Cebrail'in nefhasından Meryem'in hamile olması niçin gayri mümkün addedilsin? Bu mucizenin vukua geldiği şüphesizdir. Çünkü Meryem'in hamile kaldığı anlaşılması üzerine icra kılınan muayenede bakir olduğu tebeyyün etmiştir. Artık bekâret izâle edilmeksizin cima edilmek mümkündür

[3] Hz. İsa'ya *kelime* tesmiyesi yalnız Cenabü Allah'ın "*kün*" yani ol kelimesile ve emrile vücude gelmesinden naşidir.

demek inadta ısrardan başka bir şey değildir. Lâkin bu bapta münkirleri iskât edecek diğer bir âyet vardır.

– *O hangi âyettir?*

– Bu âyette "İsa Adem gibidir. Allah Adem'i topraktan halk etti. Sonra ona ol dedi, o dahi oldu" buyrulmuştur. Yani Adem nasıl anasız babasız olarak topraktan halk olunmuş ise İsa dahi babasız olarak yalnız anadan halk edilmiştir, denilmiştir. Bu âyet müskit bir cevaptır. Çünkü münkirler Adem topraktan değil meselâ maymundan hâsıl oldu diyecek olsalar onlara ya maymun neden vücude geldi. O da şundan ve bu dahi filân şeyden husule geldi deyecek olsalar ve bu yolda gayet basit bir hücreye kadar çıksalar kendilerine bu hücrenin dahi neden hâsıl olduğu ve ona kıyamete kadar gelecek insanları vücude getirmek hassasını kimin verdiği sorulduğu vakitte buna kabule şayan hiçbir cevap bulamayıp birtakım hezeyanlara başlayacakları şüphesizdir. Lâkin şunu da ilâve edeyim ki tabiatte hiç telkih edilmeksizin tevellüt eden hayvancıklar vardır. Buna tarih-i tabiîde tenasül-i bikrî (parthénogénèse) tesmiye olunmuştur. Yaprak biti denilen böcekler bu kabildendir.

– *Peygamberimiz dahi mucize göstermiş midir?*

– Efendimiz birçok mucizeler göstermiştir. Bunların başlıcaları şunlardır:

Birincisi: Bedir gazasında bir avuç ufak taş attı. Bunlar müşriklerin gözlerine isabet etti. Onları şaşırttı.

İkincisi: Müşrikler, bize ayın ikiye ayrıldığını gösterirsen sana iman ederiz, dediler. Ay ikiye ayrıldı. Böyle bir müddet durduktan sonra yine birleşti. Efendimiz işte görünüz dedi. Müşrikler bu sihirdir dediler.

Muhiddin-i Arabî *Fütuhât*'ının 330. babının baş tarafında Peygamberimizin yalnız görünüz, dediği cihetle şakk-ı kamer nefse'l-emirde mi ve yahut bakanların nazarlarında mı vaki olduğu bilinemediğini, ancak etraftan gelenlerin dahi bunu gördüklerini haber verdiklerini beyan etmiştir. Bu iki mucize Kur'an'da müsarrahtır. Bunlara kimse itiraz etmemiştir. Binaenaleyh kabil-i inkâr değildir.

Üçüncüsü: Birkaç seferde suya ihtiyaç göründü. Efendimiz ellerini az bir mikdar su üzerine koydu. Derhal parmaklarının arasından su kaynamaya başladı. Ashab-ı kiram bu sudan içtiler hayvanlarını da suladılar.

Dördüncüsü: Az bir mikdar taamı bereketlendirdiler. Birçok kimseler bununla açlıklarını defettiler.

Beşincisi: Gerek maziye ve gerek istikbale ait birçok gayıplardan haber verdi. Mağlûp olan Rumların muahharan galebe edeceklerini, Mekke'nin fetholunacağını, bunların vukuundan evvel haber verdi. Bunlar Kur'an'da müsarrahtır.

Efendimizin mektubunu parçalayan İran şahı Perviz'i oğlunun öldürdüğünü Yemen'de valisi olan Bazan'a haber verdi. Bunun tahakkuk etmesi üzerine Bazan maiyetile beraber İslâmı kabul etti.

Altıncısı: Efendimizin duaları müstecap idi. Düşmanları bile O'nun bedduasından korkarlardı. Gayrı kabil-i inkâr olan bu gibi mucizeler hakkında *İzale-i Şükûk* unvanlı eserimde hayli tefsilât vardır. Bunlar sahih hadislerle sabit olmuştur.

Lâkin Efendimiz mukaddema bazı akvamın peygamberler tarafından gösterilen mucizelere inanmamalarından dolayı âdet-i ilâhiye üzere birer âfet-i semaviye ile mahvedildiklerini bilirdi. Ümmetinin dahi böyle bir belâya uğramalarını istemediğinden mucizelere o kadar ehemmiyet vermeyerek davetinde bilhassa muktezay-ı akl ü hikmete muvafık delillere istinat etti. Onun en büyük mucizesi Kur'an'dır.

– *Kur'an ne cihetle en büyük mucize addediliyor?*

– *Birincisi*: Kur'an bir mucizedir. Çünkü âyet-i kerimede musarrah olduğu üzere müşriklere onun Allah tarafından nazil olduğuna inanmadıkları halde bir suresine nazire yapmaları teklif edildi. Lâkin arabın fusahası buna muvaffak olamadılar. Asr-ı saadetten sonra da buna teşebbüs edenler oldu. Lâkin nihayet acizlerini itirafa mecbur oldular.

İkincisi: Kur'an ebedî bir mucizedir. Çünkü daima gözümüzün önündedir.

Üçüncüsü: Sair mucizeler yalnız onları gösterenlerin bir kuvve-i ruhaniyeye malik olduklarına delâlet eder. Halbuki Kur'an bundan başka Hz. Peygamber'in taraf-ı ilâhiyeden memur buyrulduğu vazifenin hakkile ifasına muktedir olduğunu da ispat eder. Hekimler cismanî hastalıkları tedavi ettikleri gibi peygamberler dahi manevî hastaların tedavisine memurdurlar. Bir hekimin birçok hastaları şifayap etmesi kendisinin hazakatini ispat ettiği gibi Kur'an-ı Kerîm dahi milyonlarca insanları en mühlik bir maraz olan dalâletten kurtardığı için Hz. Muhammed'in pek büyük bir peygamber-i zişan olduğunu ispat eder.

– *Hz. Muhammet Kur'an'ı kendi yaptı diyenler varmış.*

– Bunun hiçbir veçhile ihtimali yoktur.

– *Niçin?*

– Birincisi Kur'an'da "Ellerile kitap yazıp sonra onu az bir baha ile satmak için bu Allah tarafındandır diyenlerin vay haline! Vay ellerile yazdıklarından dolayı onlara! Vay böyle kazançlarından naşi onlara!" buyrulmuştur. Çocukluğundan beri doğruluktan hiçbir vakit ayrılmadığı için kavmi beyninde "Muhammed Emin" lakabını almış olan Hz. Muhammed'in fıtrî olan nezâheti bu iftira-yı azimi irtikâba kat'iyen tenezzül edemez. İçlerinde pek zeki hattâ dâhî adamlar bulunduğu halde ashab-ı kiramın hiçbiri O'nun samimiyetinden şüphe etmedi. Müşrikler bile ona sâhir dediler, lâkin yalancı demediler. İkincisi Hz. Muhammet ümmî idi, yani okumak yazmak bilmezdi.

– *"Hüdeybiye" muahedesinde "Muhammet resûlüllah" kelimesini bozup yerine "Muhammet ibn Abdullah" kelimelerini yazdı ve maraz-ı mevtinde vasiyetname yazmak istedi diyorlar.*

— "Hz. Peygamber yazı yazmaksızın ölmedi" maalinde olarak rivayet olunan bir hadise nazaran sonradan yazı öğrenmeğe çalıştığı anlaşılıyor. Lâkin zikrolunan Muhammet ibn Abdullah kelimesini eyi bir yazı ile yazamadığı da tarihlerde zikrediliyor. Böyle ismini güç hal ile yazabilmesinden kendisinin ümmî olmadığı istintaç edilemez. Maraz-ı mevtinde bana bir levha ve divit getiriniz size bir kitap yazayım demiş ise de Buhari sarihi Kastalânî burada yazayım tâbirinin yazdırayım demek olduğunu beyan ediyor. Hz. Peygamber'in ümmî olduğu şüphesizdir. Çünkü Kur'an'da Araf sûresinin iki âyetinde kendisinin ümmî olduğu musarrahtır. Bunların birincisinde "Tevrat ve İncil'de yazılı buldukları ümmî nebiye ittiba edenler"; ikincisinde dahi "Allah'a ve O'nun ümmî olan resûlüne iman ediniz" buyrulmuştur. Ankebut sûresinde dahi "Sen bu kitaptan evvel hiçbir kitap okumamıştın, sağ elinle de yazı yazmamıştın. Öyle olmasaydı bâtıl söyleyenler şüpheye düşerlerdi" buyrulmuştur. Efendimizin Mekke gibi küçük bir şehirde ümmîliğini gizli tutması muhaldir. Eğer ümmî olmasa idi bu âyetleri işiten düşmanlarının ve hattâ dostlarının bile itiraz etmeleri tabiî idi. Zaten şime-i iffet ve istikametleri böyle bir kizip irtikâbına kat'iyyen müsait değildir. Bundan başka Kur'an-ı Kerîm ile hadislerin üslûb-ı ifadeleri beyninde büyük bir fark vardır. Kur'an'ın elfazında başka bir şiddet ve cezâlet vardır ki bunların tercümelerinde bile kuvvet ve tesirlerini kaybetmedikleri görülür. Kur'an'ın mânasına aşina olan bir kimse onu dinlerken Allah'ın kelâmını dinlediğine şüphe edemez. Hadisler dahi fasih ve beliğdir. Lâkin bu sıfat-ı mümeyyizeyi haiz değildir.

– Bazı kimseler Kur'an'ın kendi kendine telkin-i fikir (autosuggestion) suretile vücude geldiğini iddia ederlermiş.

– Emile Dermenghem namında bir Fransız müellif bu iddiayı diğer bazı bühtanlarla beraber *Hayat-ı Muhammet* unvanlı kitabının 279. sayfasında reddediyor. Oradaki beyanatın hulâsası şudur: Evlerinden dışarı çıkmayan bazı emraz-ı akliye hekimleri tarafından ihtiyar-ı külfetle meydana konulan sar'a, kendi kendine telkîn ve heyecana gelmiş muhayyile faraziyeleri sahrada kır hayatını ve bir bedevî güruhunun reisliğinde kalmak için gösterilmesi lâzım gelen hakikî mahareti nazar-ı mütalaaya hiç almıyor. Hz. Muhammed'in hayatı daima hal-i tabiîde idi. Yalnız vahiy geldiği zamanlar hakikî "mistik"ler ve Beni İsrail peygamberleri gibi o dahi muztarip oluyordu. Lâkin başkalarının görmedikleri birtakım şeyleri hasta olduğundan dolayı görmedi. Bunları gördüğü için vücudünde hastalık eseri görülüyordu. Bunlardan ve sebeb-i mevti olan hastalıktan sarf-ı nazar edildiği halde müddet-i hayatında uzun güneşin altında vukubulan uzun seyr ü seferlerden hâsıl olan ve başına hacamat yapılarak tedavi edilen iki üç baş ağrısından başka bir şey bulunmaz. Müellif bu mütalaadan sonra meşhur müsteşrik Massignon'un sofiye ıstılahati üzerine yaptığı eserin 122. sahifesinde "Muhammet Kur'an'ı yapmadı" dediğini dahi haşiye olarak yazmıştır.

– Bu kendi kendine telkin-i fikirden ne gibi tesirler hâsıl olur?

– Kendi kendine telkinin bazı hastalıkların teskinine ve fena meyillerin ıslâhına yardım ettiğini veyahut bazı kimseleri vehme düşürdüğünü biliyorum. Hattâ bazı papaların Hıristiyan itikadınca Hz. İsa'nın çarmıha gerildiği zaman vücudünde hâsıl olan yaraları düşüne düşüne bunların kendi vücutlerinde aynîle zuhur ettiğini de bazı kitaplarda gördüm. Lâkin bu telkinin öyle bütün bir milletin muamelât-ı umumiye ve münasebat-ı şahsiyelerini nizam altına almağa ve efkâr ve ahlâkını ıslah etmeğe kâfi ve gayri kabil-i tanzir bir kitap vücude getireceğine ihtimal vermek ancak ya akıllarını telkin tecrübelerile bozmuş ve yahut kendi şeytanetlerinin telkinine uymuş olan kimselere yakışacak bir cinnet olduğu şüphesizdir.

– *Avrupa ulemasından bazıları mucizâta müteallik hadisleri mevzu ve mucizâtı menakıp nev'inden addederek mevzubahs etmiyorlar.*

– Tabiatın kanunlarına mugayir görünen şeyleri kabul etmemek bu gibi âlimlerin meslekleri icabından olduğundan onlar inkârlarında devam edebilirler. Lâkin bunun bizim itikadımızın üzerine hiçbir tesiri olamaz. Çünkü bunlar bizce kat'iyen sabit olmuştur.

Hz. Muhammet son peygamber olduğundan artık mucize vukubulmayacak ise de birtakım harikalar her zaman vukua geldiği gibi zamanımızda dahi vukubulmaktadır. Evvelden bunlar tabiatın kanunlarına mugayir görülerek inkâr edildiği halde ulûm ve fünunun terakkîsi sayesinde bunlardan uzaktan icra-yı tesir (télépatie), keşf-i zamir (lecture de pensée), tenvim-i sınaî (hiypnotisme) gibi bazıları tahakkuk ederek hadisat-ı tabiiye sırasına girmiş ve henüz keşfedilip tetkikına başlanılan adîmü'ş-şuur (inconscient) diğerlerinin de izahına yol açmıştır.

– *Bu adîmü'ş-şuur nedir?*

– Eski psikoloji yani ilm-i ahval-i ruh zamanımızda pek mühim bir inkişaf hâsıl etti. Bu dahi ruhî hadisata taalluk eden bazı meseleler için fennî bir esas vücude getirdi. Zihnî faaliyetin iki dairesi olduğu anlaşıldı. Bunların birisi zî şuur faaliyet ve diğeri adîmü'ş-şuur yahut tahte'ş-şuur ve yahut hafî faaliyettir. Bu hafî faaliyet-i zihniye akla, imal-i fikre hacet kalmaksızın doğrudan doğruya idrak eder. Zî şuur zihin yahut akıl hakikate istintaç tarikile varır. Meselâ biz bir hadiseden başlayarak tedricen bir kanuna veya mebdee varırız veyahut bir hakikate vasıl oluruz. Tahte'ş-şuur yahut hafî zihin ilm-i evvelî (intuition) kuvvetile bir hakikati akıldan evvel derhal idrak eder.

– *Tahte'ş-şuur zihnin bir hassası da mükemmel bir hafıza olmaktır. Gördüğümüz ve işittiğimiz şeylerin yüzde doksan dokuzu bizim hafızamızdan geçer ve unutulur. Bizim bu zî şuur hafızamız mahduttur. Gördüğümüz, okuduğumuz, öğrendiğimiz, tecrübe ettiğimiz şeylerin ancak pek cüz'î bir kısmını zaptedebilir.*

– Doğru. Lâkin unuttuğumuz şeylerden bazılarını biraz sonra tahattur ediyoruz. Demek oluyor ki bunlar büsbütün unutulmamıştır. Evet unutulmamıştır.

Sadece şuur plânının altına, tahte'ş-şuur zihne düşmüştür. Bazı şerait tahtında olarak yine tehattur edilebilir. İlm-i ruh ulemasına göre tahte'ş-şuur zihin mükemmel bir hafızaya maliktir, hiçbir şeyi unutmaz. Hattâ hissettiğimiz geçici bir tesir bile bunda mahfuzdur. Meselâ bir kimse zî şuur zihninden çoktanberi çıkmış olan şeyleri bir cünûn nöbeti halinde söyler ve tarif eder. Suda boğulma gibi ansızın gelen bir kaza esnasında ölümden evvel müthiş bir zihin parlaklığı tezahür ettiği çoktur. Bunda bütün geçmiş olan hayat bir adamın önüne gelmiş ve çoktanberi unutulmuş olan şeyler meş'ûrun-bih zihinde bir defa daha zuhur etmiştir. Çocukluğumuzu içinde geçirdiğimiz bir evi veyahut eski bir dostumuzu görmek, senelerce aklımıza gelmemiş olan birtakım vukuatı hatırımıza getirir. Çünkü bunlar tahte'ş-şuur zihinde senelerce mahfuz kalmıştır. Bunun birçok tarihî misâlleri vardır.

– *Bunlardan birisini söyleyebilir misiniz?*

– Evet. Meselâ ismini bile okuyup yazmağa muktedir olmıyan cahil bir kız çocukluğunda ihtiyar bir âlim adamın evinde hizmetkârlık etmişti. Bu adamın yüksek sesle İbranî, Yunan, Lâtin lisanlarında yazılmış olan klâsik kitaplardan bazı şeyleri yüksek sesle okuduğunu ekseriya işitmişti. Bu kızın zî şuur zihni işittiği şeylerden hiçbir mâna anlamıyordu. Lâkin bu kız birkaç sene sonra bir hastahanede yatarken bir cinnet nöbeti esnasında klâsik müelliflerin kitaplarından birçok sahifeleri mukaddema efendisinden işittiği gibi tamamile ve defatle okudu. Bu mânasız sesler onun tahte'ş-şuur zihnine yazılmıştı. Senelerce sonra yine iade olundu. Seyr fi'l-menam yani uyurken yürüme haline getirilmiş olan bir kimse evvelce okuduğu bir kitabı ezberden okur, hattâ sahifelerinin numaralarını bile söyler. Operatör kendisine meselâ siz on yaşında bir çocuksunuz dediği vakit o yaşta imiş gibi düşünür ve söyler ve yalnız o zamanda gördüğü ve bildiği şeyleri hikâye eder. Kendisine üzerinde hiçbir şey olmayan bir oyun kâğıdı gösterip bak bunun üzerinde bir tavşan resmi var, dedikten sonra onu diğer kâğıtlarla karıştırsa, o kâğıdı bulur. Bundan tahte'ş-şuurunda onun küçük bazı nişanları kaldığı anlaşılmaktadır.

– Doğrusu bu tahte'ş-şuur zihne aklım ermedi.

– Bilirsiniz ki vücudumuzu teşkil eden azanın efalini idare eden iki nevi cihaz-i asabî vardır. Vezaif-i uzviyemizin düşünmek, söylemek, yemek, içmek gibi bazıları ihtiyaridir. Kalbin harekâtı, kanın devranı, gıdaların temsili gibi bazıları dahi gayri ihtiyaridir. İşte bunun gibi bizim bir zî şuur zihnimiz yahut aklımız olduğu gibi bir de gizli ve gayri ihtiyarî zihnimiz vardır.

– *Bu tahte'ş-şuur veya gizli zihin hafızadan başka bir suretle de tezahür ediyor mu?*

– Evet daha birkaç suretle tezahür ediyor. Birincisi fevkalâde süratle hesap yapan bazı kimseler var. Daha okuma ve yazmayı lâyıkile öğrenmemiş olan ve hesabı da bundan daha az bilen bazı adamlar kendilerinin dahi ne olduğunu bil-

medikleri bir usûl ile en karışık hesap meselelerini güya bu kendilerine birisi tarafından dikte ediliyormuş gibi çarçabuk hallediyorlar.

– *Bunun bittecrübe takakkuk etmiş bir misali var mı?*

– Evet, meselâ İngilizce bir eserde Zerah Coburn namında bir çocuğun daha sekiz yaşında iken en ileri gelen riyaziyat âlimleri tarafından sorulan iki suali derhal hallettiği ve bunların 160.929 adedinin cezri murabbaı ve 268.336.126 adedinin cezri mükâbı nedir? sualleri idüği beyan olunuyor.[4]

– *Tahte'ş-şuura delâlet eden diğer hâdiseler ne gibi şeylerdir?*

– Bunların *ikincisi* en güç musiki havalarını evvelce tetkik etmeden icra eden musikişinaslardır. Yine mezkûr eserde:

Mozart'ın daha üç yaşında iken umumî konserlerde çalmaya başladığı ve sekiz yaşında bütün orkestra için bir hava tertip ettiği ve âmâ Tom namında pek cahil bir zencinin yalnız bir defada bir havayı belleyip çaldığı ve bazı vakit musikişinasların saatlerce uğraşmakla bulabilecekleri şeyleri çarçabuk bulduğu rivayet edilmiştir.

Üçüncüsü keşf-i zamir (lecture de pensée) yani insanın zihninde olan şeyleri bilmek istidadına malik olan kimselerdir. Zikrolunan kitapta bunların pek muvaffakiyetlilerinden birisinin başkasının yazdığı ve gizli tuttuğu ve hattâ keşf-i zamir tarikile bilinmemek için hatırına da getirmediği kelimeleri okuduğu beyan olunmuştur.

Dördüncüsü "télépathie" yani bir âmil tarafından uzaktan icra-yı tesir edilmesidir. Erbab-ı ahvalden Norveçya'lı meşhur Svedenborg Stokholm şehrinden iki yüz kilometre uzakta iken bu şehirde vukubulan bir yangını görmüş ve tamamile tevsif etmiştir. Tenkidiye felsefesinin müessisi olan Kant bu hâdisenin tetkikına memur olmuş ve hakikate muvafık olduğunu tasdik etmiştir.

Birçok kimseler pek uzak bir yerde bulunan oğlunun veya biraderinin veyahut diğer akrabasından birinin öldüğünü veya öldürüldüğünü görmüşlerdir.

Beşincisi: Bazı kimseler hiç bilmedikleri bir lisanı söylemişlerdir.

İsviçre ilm-i ruh müderrislerinden Flornuva'nın tetkik ettiği Madam İsmit hiç bilmediği Sanskrit lisanını söylemiş ve "trans" halinde iken iki elile de birden yazılar yazmış ve bunları yazarken lâkırdı dahi söylemiş ve bazı kere de yazıları tersine yazmıştır.

Altıncısı: Bazı kimseler yanar ateşi elde tutmuşlardır. Bu hadise rufailerde müşahede edilmiştir. Kendisile muarefem olan bir zat vaktile bir vilâyette vali iken rufaî dervişlerine kendi yaptırıp ateşte kızdırttığı iki şişi huzurunda istimal ettirdiğini hattâ bunların üzerine kırılan iki yumurtanın piştiğini bana hikâye etmişti.

[4] *La psycology of inspiration* by George L. Raymond, p. 63.

Hom namında bir medyum ateşi elinde gezdirmiş ve başkalarını dahi ona yanmaksızın temas ettirmiştir.

Yedincisi: Sevk-i tabiîler dahi bu tahte'ş-şuur zihin vasıtasile vukubulmaktadır. Hayvanlar hayatlarının muhafazasına ve nevilerinin bakasına lâzım olan şeyleri ve kendilerine faideli olan gıdaları kendilerine hiç öğretilmeksizin bu vasıta ile bilirler. Kuşlar güzel yuvalar yapıyorlar. Muhacir kuşlar yolculuk için muayyen bir günde toplanıyorlar. Bazı böcekler ölmezden evvel yumurtadan çıkacak yavrularının yiyeceklerini diğer böcekleri öldürmeyip onların yalnız bazı guddelerini sakatlıyarak yürüyemeyecek bir hale getirerek yanlarına koyuyorlar.[5] Arılar sürfelerinin gıdalarını değiştirmek suretile onları erkek veya dişi yapmak istidadına maliktirler. Kovan bir kazadan dolayı (beyden) kraliçeden mahrum kaldığı vakit sürfeyi bu veçhile yeni bir kraliçeye tebdil ediyorlar.

Kur'an'da "Biz arıya dağda ev yapmalarını vahy ettik" buyrulmuş olduğu gibi bazı arabî kitaplarda "sevk-i tabiî" tabirinin yerine "ilm-i ilhamî, ilham-ı fıtrî" tabirlerinin kullanıldığını gördüm. Bu ilim öyle bazı âlimlerin dedikleri gibi tecrübe ile tedricen hâsıl olup tevarüs tarikile intikal eden bir ilim olamaz. Tevarüs edebilir, lâkin bunun daha halk edildikleri vakitte ruhlarına ilham edilmiş olması lâzım gelir. Çünkü buna malik olmadıkları halde hayat ve zürriyetlerini muhafaza etmeleri muhaldir.

Zamanımızın meşhur âlimi Güstav Löbon dahi arıların söylediğim istidatlarına sevk-i tabiî tabirini muvafık bulmayarak bunları adimü'ş-şuura atfetmiştir. Mumaileyh ilmin henüz adimü'ş-şuurun tetkikinde pek ileriye gidememiş olmakla beraber evvelden akla atfedilen işlerden çoğunun bunda hazırlandığını müşahede etmekte olduğunu beyan etmiştir. Tahte'ş-şuur hayatı Bahr-i muhitin içinde örtülü olan dağlara ve zî şuur hayatı da bunların tepelerinden ibaret olup suyun üzerinde ancak görülebilen küçük adalara teşbih etmiştir.

– *Bu adimü'ş-şuur ne suretle faaliyete getirilebilir?*

– İşte, manyetizma ve ipnotizma (tenvim-i sınaî) denilen şeyler bu adimü'ş-şuuru faaliyete getirmek sanatından ibarettir.

– *Bunlar ne demektir?*

– Manyetizma Pas denilen el hareketlerile bir kimseyi seyr-i fi'l-menam yani uyurken gezme haline koymaktır. İpnotizma göz dikerek bakmak veya göz yuvarlaklarını basmak ve yahut şiddetli bir ziya göstermek gibi usûllerle derin bir uyku veya donma ve yahut seyr-i fi'l-menam halini husule getirmektir. Bu son hal telkine pek müsaittir. Bu halde bulunan kimse operatör ile lâkırdı eder, onun söylediği şeylere inanır, his etmesini ve yahut yapmasını emrettiği şeyleri his eder ve yapar. Meselâ operatör bir bardak su verip al sana bir limonata dese

[5] Şurası gariptir ki bu böceklerin büyüdükten sonra yiyecekleri gıdalar başka nevidir.

onda limonata lezzetini his eder. Sen vapurdasın dese buna inanır, kendisini deniz tuttuğunu his eder, denize düşer, parkenin üzerinde yüzmeğe başlar. Nihayet titreyerek bir adaya çıktığını zanneder.

Bugün manyetizma ve ipnotizma vasıtasile hastalıkların hemen cümlesi teskin edilmekte ve ekserisi şifa bulmaktadır. Tadat ettiğim hadiselerin tafsilât ve müteaddit misalleri Maddiyun Mezhebinin İzmihlali unvanlı eserimde münderiçtir.

– *Mucizeler ve kerametler dahi bu hadisat ile izah edilebilir mi?*

– İzah edilemez. Bu hadiseler mutasavvıfların her yerde mükevvenatın istidat ve kabiliyetlerine göre zuhur etmekte iduğünü söyledikleri ruh-ı küllînin tezahüratı olduğundan bunların cümlesi âlem-i ruhanîye mensuptur. Lâkin âlem-i ruhanînin birtakım mertebeleri vardır. Enbiya-yı kiram bu âlemin en yüksek makamlarını ihraz etmişlerdir. Onlardan zuhur eden harikalar başkalarınınkilere benzemez. Nübüvvet makamına vasıl olmayan hiçbir kimse Hz. Musa gibi denizi yaramaz, Hz. İsa gibi ölüyü diriltemez, Hz. Muhammet gibi gökteki ayı şak edemez, parmaklarının arasından sular akıtamaz, Kur'an gibi bir ümmeti idare edecek bir kitab-ı celil meydana getiremez. Bundan başka mucizelerin bir sıfat-ı mümeyyizesi daha vardır, o da mucize sırf kudret-i ilâhiyenin eseridir. Onu izhar eden peygamberin bile bunun nasıl zuhura geldiğini bilmediği anlaşılıyor. Çünkü Şeyh-i Ekber *Fusus*'unun Musa fassında "Sâhirler Hz. Musa'nın kudret-i ilâhiye ile ejderhaya tebeddül eden kendi asasından korkmasından –çünkü Kur'an'da "ya Musa, korkma biz onu evvelki haline iade edeceğiz" buyurmuştur– onun sihir san'atını bilmediğini ve binaenaleyh mucizesinin mücerret kudret-i Rabbaniye eseri olduğunu anlayarak secde ettiler" diyor.

Evliyanın kerametleri de kendi mertebelerile mütenasiptir. Hz. Ömer'in mertebesine ermemiş olan hiçbir veli onun gibi Medine'de vukubulan bir hitabını Nihavend sahrasında işittiremez. Malûm olduğu üzere 23. sene vakayiinden olmak üzere tarihlerde görülür ki müşarünileyh bir Cuma günü Medine'de hutbe okurken "ya Sariye dağa dağa! Kurdu koyuna çoban eden adem zulmetmiş olur" demiş ve cemaat bu sözden bir şey anlamamışlardır.

Hz. Ali'nin namazdan sonra bundan maksadı ne olduğunu sorması üzerine "gördüm ki ihvanımızı müşrikler her taraftan kuşatıyorlar, dağa dönerlerse muzaffer olacaklarını anladığımdan böyle söyledim" buyurmuşlardır.

– *Hindistan'da dahi fakirler birtakım garip hadiseler gösterirlermiş, bunlara ne dersiniz?*

– Bu hadiselerin bazıları sırf telkin eseri olup asılsızdır. Diğer bazıları hakikîdir.

– *Bunlar ne gibi şeylerdir?*

– Meselâ bir ip havada duruyor gibi görünür, fakirin gönderdiği bir çocuk onun tepesine çıkar. Fakir ipi keser, çocuğu tutar parça parça eder, çocuğun âza-

sı yerde kalır, fakir bunları tamir eder, çocuğu yine ipe gönderir, ipin bir ucunu tutar, çocuk ta, ipte kaybolur. Fakir bir keskin bıçağı seyircilere muayene ettirir. Onunla kedi karnını yarar, bağırsaklarını çıkarır ve etrafa dağıtır. Sonra bunları ellerine alarak birkaç manyatik pas yapar, yara kaybolur. Fakir yere bir Hint kirazı kor, onu birkaç dakika bir sepetle örter. Sepet bağteten kiraz ağacına, bu dahi bir libasa ve bu dahi yine kiraz ağacına tebeddül eder. Birkaç dakikada dallar ve yapraklar çıkar. Fakir bir meyve koparıp seyircilere verir. Bu meyve onun saklı tuttuğu meyvedir.

Bu gibi hadiseler fakirin iradesile yaptığı "ipnotizma"nın taht-ı tesirinde hâsıl olan birtakım hayallerden ibarettir. Bunların fotoğrafla resmi alınmaya teşebbüs edildiği zaman plâkin üzerinde hiçbir şey hâsıl olmadığı ve uzaktan bakanların da hiçbir şey görmedikleri rivayet edilmektedir. Lâkin Cogi [yogi] denilen fakirlerin gösterdikleri hadiseler böyle değildir. Bir cogi maddeye istinat etmeksizin havada durur, vahşi hayvanlar içinde korkusuz yaşar ve bir sözle onları kovar, kalbinin ve şiryanlarının hareketini durdurur. Teneffüsünün adedini azaltarak havadan, sudan ve gıdadan uzun bir müddet mahrumiyete tehammül edebilir. Hattâ sineklerin kışmevsiminde yaptıkları gibi bir müddet büsbütün ölü gibi durduktan sonra dirilir. Bunlar uzun müddet icra ettikleri mücahede ve riyazatlar vasıtasile bazı ervah ile hâsıl ettikleri münasebetin neticesidir. Bunlardan bazılarına telkin denilebilse bile bazıları bu suretle izah edilemez. Ben bir coginin bir Avrupa âlimine gösterdiği garip hadiseleri *Maddiyun Mezhebinin İzmihlali* unvanlı eserimin ikinci zeylinde zikrettim. Bu cümleden olarak meselâ bu âlimin bir taraftan yaptığı şekil ve suretleri coginin hiç görmeksizin diğer taraftan kumun üzerine aynile tersim etmesi ve bostan dolabını yalnız bakmakla durdurması, şu iskemleyi yerinden kaldıramazsınız demesi üzerine Avrupalının iskemlenin üst tahtası kırılıncaya kadar çalıştığı halde onu yerinden kımıldatamaması telkin ile izah edilemez.

– *Bu fakir Müslüman mıdır?*

– Hayır bir Brahmandır.

– *Demek oluyor ki bu gibi garip hadiseleri göstermek Müslümanlara mahsus bir şey değildir.*

– Evet bütün bu hadiseler bana vaktile âlim ve ârif bir zâtın söylediği sözleri tahattur ettirmiştir.

– *O zatın size söylediği sözler nedir?*

– Bana şu yolda beyan-ı mütalâa etmişti: Keramet iki nevidir biri "keramet-i kevniye"dir ki harika nev'inden bazı şeyler göstermektir. Diğeri "keramet-i ilmiye"dir ki marifet-i ilâhiyedir. Keramet-i kevniye mücahede ve riyazatla nefsi tabiatin hükmünden çıkarıp ruhaniyet kesbetmeğe mütevakkıftır. Bununla beraber herkeste zuhur etmez. Bu bir nevi istidattır. Bunu elde etmek için uğraşanlar Allah'ın rızasını tahsil etmek için çalışmış olmazlar, kendi arzu ve heveslerini

istihsal etmek için çalışmış olurlar. Nice büyük adamlar vardır ki kendilerinden keramet-i kevniye sâdır olmamıştır ve bunun kendilerine gurur vererek mani-i feyz olmasından korkarlar. Onların makamı sırf ubudiyet makamıdır. Kerameti ancak meşiyyet-i ilâhiye ile mecbur olmadıkça icra etmezler. Sen keramet-i ilmiye tahsiline çalış, asıl makbul ve vesile-i kurbiyet ve vusul odur. Kur'an'da "Allah indinde sizin en muteberiniz en muttaki olanınızdır" buyrulmuştur. Kitap ve sünnetle mukayyet olmayan adam havada uçsa ve su üzerinde yürüse bunun hiçbir kıymeti yoktur.

– *Verdiğiniz tafsilâttan mucizelerin ve sair harikaların kabulü akla mugayir bir şey olmadığı anlaşılıyor. Lâkin "İlim ile Dinin Nizaı" unvanile bazı kitaplar yazılmış. Bunlar hakkında mütaleanız nedir?*

– İlim ile yani tercübeye müstenit ve müspet ilm ile din arasında niza yoktur. Çünkü bunların mevzuları başkadır. Din bize tecrübe ile tahsili mümkün olmayan şeyleri yani Allah'ın âsar-ı kudretile varlığını ve birliğini istidlal etmeyi, O'nun sıfatını, insan namına lâyık olmak için ne yolda hareket etmek lâzım geleceğini bize verilen nimetlerden bir gün hesap sorulacağını ve bunun gibi gayet mühim ve yüksek meseleleri öğretir.

İsmail Fenni, *Küçük Kitapta Büyük Mevzular*, s. 26-56 (1934).

IV
İSLÂMIN MÜSBET İLİMLERE BAKIŞI

Dinimiz bize tecrübe (deneme) metodu üzere tetkiklerde bulunmayı ve ilimleri tedvin etmeyi yasaklamıyor. Biz bu müsadeden pozitivistler (isbatiyyûn) kadar istifade edebiliriz. Onlardan fazla olarak tecrübe metoduna müsait olmayan hususlarda da ayırdedici özellik olarak bize verilen düşünme ve akıl yürütmeden faydalanırız. Böylece hakikati araştırma vasıtalarının hiçbirinden mahrum değiliz. Hz. Peygamber bize yalnız Allah'ın zatı hakkında düşünmeyi yasaklamış olduğundan ulaşmak mümkün olmayan hususu tayin etmiştir. Kendilerine en makul bir yol gösterilmiş ve her türlü hakiki menfaatları temin edilmiş olan Müslümanlar, birtakım bâtıl itikatlarla meşgul olmaktan, sahih ve doğru akîde ve fikirlerini sapıtmaktan son derecede sakınmalıdırlar. Zira Allah'ı inkâr etmek ve peygamberleri yalanlamak hakikaten pek büyük ve büyüklüğü ölçüsünde faydasız ve zararlı bir töhmet olup bundan beri olmak bir vecibedir. Peygamberler hidayete mazhar olmuş ve insanların irşad ve ıslahına hayatlarını vakfetmiş olduklarından insanlık onlara sonsuza kadar minnettardır.

Materyalizmin bâtıl olduğunu isbat ettikten sonra bize monizm (vahdetiye) ve pozitivizmden bahsetmeye lüzum gösteren bir sebep vardır, o da şudur: Müslüman adını taşıyan ve bu adı feda etmeye razı olmayacakları anlaşılan bazı kimselerin, "en yeni fennî terakkîlere istinat eden ekol, felsefî monizm ekolüdür; tabii bu en doğru addedilmeye layık bir ekoldür", yahut "ben pozitivist felsefe taraftarıyım" dedikleri işitiliyor. Bunlar monizmin yeniliğini ve bilim adamlarından birtakımının buna temayülünü ve pozitivist felsefenin de yalnız isbatlanmış hakikatları kabul ettiğini yabancı kitaplarda görmüş fakat bunların mahiyetlerini layıkıyla tetkik etmemişlerdir. Bu kısmı ilave etmekten maksadımız, bir Müslümanın dini terk etmeksizin bu ekollere intisap edemeyeceğini ve bunların intisap etmeye değer bir meziyetlerinin de olmadığını göstermektir.

Batılı eserlerden edilecek istifade ilimler, fenler ve sanatlar yönündedir; dinî akîdeler hususunda onlara ihtiyacımız yoktur. Bir taraftan birdiğerine eklenerek daima artacak devamlı yakınî malumat elde etme arzusu ve diğer taraftan tabiat

üzerine etki etmek hırs ve emeli ilmî düşünceyi şimdi bulunduğu yola sokmuştur. İlim ve fen bundan sonra araştırma ilkesi olmak üzere tecrübeden başka bir şey kabul etmeyecektir. Böylece onun araştırma metodu ve salahiyet dairesi ortaya çıkmıştır; vakıa bu metodun sahip olduğu kıymet ve ehemmiyeti inkâr etmek mümkün değildir. Çünkü tamamiyle vesikaya dayalı, itimada şayan bilgiler elde etmek ancak bu sayede mümkündür. Fakat tecrübe metodu zaruri olarak yalnız tabiî hadiselere tatbik edilebilir. Halbuki insanın pek mühim birtakım mânevî ihtiyaçları da vardır. Bunlarla ilgili meselelerde tetkik ve araştırma vasıtası yalnız akıl ve vicdandır. Materyalistler gibi tecrübe metodunu bu gibi meselelere tatbik etmeye kalkışmak bu metodun yetki sınırını tecavüz etmek demek olduğu gibi pozitivist felsefe taraftarlarının yaptıkları üzere bu meseleleri büsbütün terketmek de insan fıtratına karşı bir teşebbüs olduktan başka pek ziyade tehlikelidir; çünkü imansız gitmek ihtimali vardır. Binaenaleyh tabiî hadeselerde tecrübe metodundan ve metafizik meselelerde de sırf aklî muhakemelerden istifade etmek lüzumu apaçıktır. Ancak insan aklının ilâhî ve ruhî hakikatları keşfetmek hususundaki iktidarının ne kadar sınırlı olduğu felsefe kitaplarında görülen nihayetsiz ihtilaflarla sâbit olduğundan İslâmın asıl akîdeleriyle ilgili hususlarda vahye istinat eden Kitap ve Sünnet'i terkederek yalnız akla emniyet ve itimat etmek katiyen hikmet ve maslahata uygun olamaz. Hz. Peygamber Efendimiz'den sâdır olan söz ve fiillerin herbirinde bir hikmet vardır. Bu hikmet anlaşıldığı vakit akıl onu kabul etmeye mecbur olur. Onu erbabından tahkik etmeye çalışmalı ve öyle basit ve hafif tarizlerden bütünüyle sakınılmalıdır. İnsanların en akıllısı olan yüce sıfatlara sahip bir zâta tâbi olmamak akıl kârı değildir ve metafizik meselelerde İslâmî akîdelere aykırı olarak ortaya atılan fikir ve mütalaalar herkim tarafından beyan edilmiş olursa olsun bunlara kapılmamalıdır. Çünkü bu konuda tecrübe metoduna istinat etmek muhaldir. Hatta tecrübî ilimlerde kabul edilmiş birtakım faraziyeler vardır, bunlar da isbat edilmiş ve kesinleşmiş hakikatlar şeklinde telakki edilmemelidir. İşte sağlam meslek budur.

Hz. Peygamber Efendimiz ahlâkî olgunlukları tamamlamak için gönderildiğini açıklamış ve Kur'an-ı Kerîm'in âyetlerinin çoğu ahlâk ve hükümlerle ilgili olarak inmiştir. Göklere, güneşe, aya, yıldızlara, tabiat olaylarına taalluk eden âyetlerin, Allah'ın varlığını istidlâl etmek için, bunlarda ortaya çıkan ilâhî kudret ve hikmete dikkat nazarlarını çekmek hikmetine dayalı olarak varid oldukları, bunların beyan tarzından anlaşılmaktadır. Bunlar insanlara astronomi veya yerin tabakalarını öğretmek için değildir. Duyu ve hislerin gerektirdiklerine ve dış şartlara müstenit olarak kabul edilmiş olan fikirler, İslâmın esas akîdelerine dokunmadıkları durumlarda bunların genelleştirilmesine lüzum görülmemiştir. Dış duyu ve hislerin hükmü ne ise, yani eşya ve hadiselere bakan nasıl görüyor ve hangi görüşte bulunuyorsa, ilâhî hitabın ekseriya ona göre varit olduğu anlaşılmaktadır. Halbuki his ve duyunun bazan aldandığı malumdur. Meselâ

yeryüzü gayet büyük bir küre olduğundan her parçası düz bir satıh gibi görünüyor. Bu sebebe dayalı olarak dış şartlara göre "yeryüzünü uzatan O'dur" (Ra'd 13/3), "Bundan (göğü yarattıktan) sonra yeryüzünü yaydı, döşedi" (Nâziat 79/30) buyurulmuştur. Aynı şekilde güneşin yörüngesindeki sâbit yıldızların on iki burca taksimi ve her burcun arslan, öküz, kuzu (koç), balık gibi birer şekilde tahayyül edilerek o hayvanın adıyla adlandırılması insanların ortaya attıkları şeylerdir. Bu şekiller pek eski bazı sikkelerde, Mısır'ın bazı ibadethanelerinde görülür. Bununla beraber burûc (burçlar) tabiri, "Burçlar sahibi göğe yemin olsun" (Burûc 85/1), "Gökte burçlar yarattık" (Hicr 15/16), "Gökte burçlar yaratan Allah yücelerin yücesidir" (Furkan 25/61) âyet-i kerimelerinde sözkonusu edilmiştir. Kur'an'daki burûcdan maksat bu vehmedilen şekiller olmayıp onlarla tayin edilen mevkiler ve güneşin bu mevkilerde bulunmasına göre yaptığı değişik tesirler olacağı hatıra gelir. Aynı şekilde "Zülkarneyn güneşin battığı mahalle geldiği zaman onu çamurlu ve kızgın bir kaynakta batar görmüştü" (bk. Kehf 18/86). Bu hadise Yüce Kur'an'da böyle ayniyle hikâye edilmiştir. Yeryüzünden 1.300.000 defa büyük olan güneşin böyle bir kaynakta batamayacağı ve bunun da bir kaynak olmayıp batı okyanusu olduğu açıklanmamıştır. Çünkü bu kıssa Hz. Peygamber Efendimizin peygamberlik davasında doğru olup olmadığını imtihan etmek için Medineli Yahudi âlimleri tarafından seçilmiş olan üç sorunun birisi olduğundan, onların, buna verilecek cevabı kitaplarına uygun bulmadıkları zaman kabule şayan saymayacakları aşikârdı. Bununla beraber Kur'an'da "güneş bu kızgın kaynakta batıyordu" denilmeyip "Zülkarneyn güneşi onda batıyor buldu, öyle gördü" buyurulmuş olması dikkate şayandır. Aynı şekilde Cenâbı Allah'ın isimlerin cümlesini Âdem'e öğrettikten sonra melekle sorduğuna ve onların da "biz senin öğrettiklerinden başkasını bilmeyiz" demeleri üzerine Âdem'in bunları açıkladığına dair olan âyetlerde (bk. Bakara 2/31-33) tasavvuf kitaplarında yazılı olduğu ve meleklerin "biz senin hamdınla tesbih ve zikrinle seni takdis ederiz" sözünden anlaşıldığı üzere bunlar (melekler) günah ve isyanlardan beri olup Cenâbı Allah'a yalnız Sübbûh ve Kuddûs gibi tenzihî sıfatlarla tesbih ettikleri halde Âdem'in kendisinden günah ve isyanların ortaya çıkmasına ve bu bakımdan Afüvv, Gafûr, Settâr gibi ilâhî isimlerinin eser ve hükümlerinin ortaya çıkmasına müstait bir fıtratta yaratıldığına işaret vardır. Hz. Âdem'le Havva'nın yasak ağacın meyvesinden yemeleri suretiyle işledikleri günahtan tevbe ve istiğfar etmeleri üzerine af ve mağfirete mazhar olduklarını anlatan âyet-i kerime de bunu teyit etmektedir (bk. A'raf 7/22-25). Diğer bir âyet-i kerimede kendi asası üzerinde vefat eden Hz. Süleyman'ın bir müddet bu vaziyette kaldığı ve sonra bir kurtun asayı yemesi üzerine yere düştüğü hikâye edilmiştir (bk. Sebe 34/14). Hz. Süleyman hakkında İngilizce yazılmış bir kitapta bunun Süleyman'ın bazı putperest kadınları sarayına kabul etmesinden ve onlara bazı müsadelerde bulunmasından dolayı hakimiyet asasının yara alması itibariyle doğru olduğu açıklanmıştır. Bizim âciz fikrimize göre böyle bir te'vile ihtiyaç yoktur. Âyet-i

kerimenin alt tarafında "Süleyman yere düşünce cinlerin gaybı bilmedikleri ortaya çıktı, eğer gaybı bilselerdi hor ve hakir edici azapta durmazlardı" buyuruluyor. Böylece insanlar arasında o zaman bilinen bir vaka delil gösterilerek cinlerin gaybı bilmedikleri haber verilmiş ve kendileri bâtıl bir itikattan kurtarılmıştır.

İşte Kur'an-ı Kerîm daima bize böyle bir hakikat öğretmekte ve bizi sapıklık yolundan koruyarak hidayet yoluna sevketmektedir. "Gökte olanın sizi yerin dibine geçirmesinden emniyette misiniz" (Mülk 67/16) âyet-i kerimesi Kadı Beydavî tefsirinde, "bu âlemi idare etmekle görevli meleklerin veya emr ve kazası gökte olan Allah Taâlâ'nın, yahut Araplar Allah Taâlâ'yı gökte zannettiklerinden onların iddiası üzerine gökte olan Allah'ın sizi yere geçirmeyeceğinden emin mi oldunuz" yolunda tefsir edilmiştir. İşte bu son tefsir şekli de Kur'an'da şirk veya küfrü gerektirmeyen umumî itikatlara tariz edilmediğine delâlet etmektedir; gerçekten hikmetin gerektirdiği de budur. Çünkü işin başında bu itikatlara taarruz etmek, asıl maksat olan tevhidi bırakıp birtakım boş, faydasız münakaşa ve çekişmelere yol açmak olurdu. Yukarda *Kuvvet ve Madde* adlı kitabın onuncu kısmını teşkil eden gök hakkında arzettiğimiz mütalaaların da bu konuyla çok ilgisi vardır ve buradaki açıklamalarımızın tamamlayıcısı olmak üzere tekrar okunması lazımdır.

İnsanlara kullandıkları lafızlardan başka lafızlarla hakikatı anlatmak mümkün değildir. Putlara ibadet etmekle meşgul olan bir kavme önce anlatılması lazım gelen hakikat Allah'ın vahdaniyeti (birliği)dir. Birinci derecede öneme sahip olan şey onları şirkten kurtarmak ve sonra da onların dünya ve ahiret işlerini ıslah etmektir. İşte Kur'an-ı Kerîm bu minval üzere nazil olmuştur.

Bununla beraber Kur'an'da bir gün isbat edercesine ulaşacak ilmî hakikatların ezelden beri Allah'ın malumu olduğunu gösterecek âyetler yok değildir. Bilindiği üzere kadîm zamanlarda yerkürenin sâbit olduğu, güneş, ay ve gezegenlerin felek yahut gök denilen katı ve şeffaf bir cisme saplanmış olarak yerkürenin etrafında dönmekte oldukları fikrinde bulunuluyordu. Sonra yeni astronomi güneşin sâbit olup yerkürenin, arkadaşları olan diğer yedi gezengenle beraber güneşin etrafında ve ayın da yerkürenin etrafında genel çekim kanunlarına tabi olarak dönmekte olduklarını isbat etmiştir. Halbuki Kur'an-ı Kerîm'de yer alan âyet-i kerimeler, açıklanan ve ortaya çıkan bu hakikatlara tamamen uygundur. Çünkü önce "O Allah'tır ki geceyi, gündüzü, güneşi ve ayı yarattı. Ay ile güneşten herbiri birer felekte yüzerler" buyurulmuştur (Enbiya 21/33). Her felek birer katı cisim olsa güneş ve ayın bunda yüzmelerine imkân kalmayıp bunlar ancak onunla beraber dönebileceklerdir. Sonra "Hakikaten biz sizin üzerinizde yedi yol yarattık ve biz yaratmadan gafil değiliz" (Müminun 23/17) buyurulmuştur.*

* Gençlikte Kur'an-ı Kerîm'in astronomiye zıt birtakım âyetleri ihtiva ettiğini işitmiş ve bunun üzerine astronomiyle ilgili âyetleri toplayarak elden geldiği kadar araştırma yapmıştım. Bu âyet-i kerimeden

Tefsirlerde "tarâik" (yollar) lafzı "gökler" ile tefsir edilmiş olduğundan göklerin katı ve şeffaf bir cisim olmayıp birer yol olduğu, yani gezegenlerin yörüngelerinden ibaret olduğu ortaya çıkmaktadır. Diğer yandan "Sonra göğün yaratılmasına yöneldi. Halbuki o duman idi" (Fussilet 41/11), "Hakikaten gökler ve yeryüzü birbirine bitişikti, biz onları ayırdık" (Enbiya 21/30) buyurulmuştur. Dumandan maksadın eriyik ve gaz halinde bulunan birtakım cisimler olması muhtemeldir. Göklerin ve yerin önceden birdiğerine bitişik olduğu halde bunların bir asıldan, yani aşırı sıcaklık sebebiyle beyaz bulut suretinde görünen gaz kümelerinden ibaret olması zaruridir. Demek oluyor ki bu âyet-i kerimede göklerden maksat güneş ile ay ve diğer gezegenlerdir. "Ve sizin üzerinizde yedi muhkem gök bina ettik" (Nebe 78/12), "Şüphesiz Allah gökleri ve yeri zâil olmaktan tutar (yani meneder)" (Fâtır 35/41) gibi âyet-i kerimeler de bu kabildendir. Şu halde güneş ile ay ve diğer gezegenlerin herbiri, üstüne nisbetle yer, altına nisbetle gök olur ki "O Allah ki yedi göğü ve yerden onların benzerini (yani göklerin sayısında yerleri) yarattı" (Talak 65/12) âyet-i kerimesi buna uygun görünüyor. Esasen sema (gök) ev, köşk vesairenin tavanına denir ve üst, yüksek taraf mânasına da gelir; "Biz semayı (göğü) korunmuş bir tavan kıldık" (Enbiya 21/32), "Biz semadan su (yani yağmur) indirdik" (Lokman 31/10) âyet-i kerimelerinde olduğu gibi. Hâsılı göklerden birbiri üzerine inşa edilmiş maî kubbeler kastedildiğine kati surette delâlet edecek sarahat görülememektedir.

Ahmed b. Mübarek'in büyük şeyhlerden Abdülaziz Debbağ b. Mesud b. Ahmed adlı zattan telakki ederek 1129 (1717) tarihinde yazdığı *İbrîz* adındaki kitabın 308. sayfasında bir fıkra gördük ki tercümesi şudur: "Dedim ki müneccimler sâbit yıldızların sekizinci felek olan felek-i sevâbit'te olduğu zannındadırlar. Şeyh (r.a.) 'onlar bunu nereden öğrenmişler' dedi. Ben de onlar, yedi gezegenin seyirleriyle olan farklılıktan dolayı böyle zannediyorlar dedim. Sonra "iş onların zannettiği gibi değildir. Yıldızların cümlesi dünya semasındadır' dedi".

Yıldızlar ve gezegenlerin hepsi dünya semasında olduğu zaman diğer göklerin onun üstünde olması lazım gelir. Fezanın hesap edilemeyecek derecede uzak olan bu kısımlarında nelerin mevcut olduğunun zarurî olarak bilinememesine ve Cenâbı Allah'ın kâdir-i mutlak olmasına nazaran görülen yıldızların üstünde yedi gök yaratmış olmasına aklen bir mâni yoktur. Herhalde Kur'an'da tasrih edilen yedi kat gök ve yerin mevcut olduğuna itikat etmek lazımdır. İsbat edilmiş ilmî hakikatlara uygun düşen âyet-i kerimeler yukarda geçen âyetlerden ibaret olmayıp diğerleri de vardır. Meselâ...

Kur'an-ı Kerîm'de bir şey her ne vechile zikredilmiş ve açıklanmış ise onun öyle zikredilmesi ve açıklanmasında mutlaka bir hikmet vardır. Kur'an'ın zâhi-

gökler denilen yedi yolu "yörüngeleri yaratan biziz ve biz yarattığımız şeylerden gafil değiliz" yolunda anladığım mâna artık araştırmaya ihtiyaç bırakmamıştı.

ri (dış mânası) ve bâtını (iç, gizli mânası) olduğu hadisle sâbittir. Fakat Cenâbı Allah ondaki sırların hepsini anlamak istidadını herkese ihsan buyurmamıştır. İşte bazı sathî bakışlı kimselerin yanlış birtakım fikirlerde olmaları, onda astronomiye, yahut diğer ilimlere aykırı şeyler görmeleri bu cihetleri düşünememelerinden ve sathî bir mâna ile yetinerek araştırmalarda bulunmamalarından doğmaktadır.

Bir gün dostlarımdan biri, kendisine edebiyatçılardan sayılan bir zatın kendi itikatsızlığından bahsettikten sonra "her ilim, her şey Kur'an'da mevcut imiş, artık ben buna nasıl inanırım" dediğini anlatmıştı. Bu zatın "Yerin karanlıklarında bir dane, yaş, kuru yoktur ki apaçık Kitap'ta olmasın" (Enâm 6/59) âyet-i kerimesini ima ettiği anlaşılıyordu. Halbuki bu âyetteki "apaçık Kitap'tan" maksadın Kur'an-ı Kerîm değil Levh-i Mahfuz yahut İlm-i İlâhî olduğu tefsirlerde açıkça belirtilmiştir. Kendisinin tefsirlerin hiç değilse birine müracaat etmemiş olması üzüntü vericidir. Kur'an tabiat ilimleri kitabı değildir. Yerküre sâkin midir, hareket halinde midir, bunu açık nas ile tayin etmez. Fakat insanların göklerin ve yerin ve bunlarda olan şeylerin yaratılışını düşünmesini emreder. Tabiat, matematik, vs. ilimlerin öğretilmesi Hz. Peygamber'e ait vazifelerden olmadığından onu alakadar etmez. Kur'an'da bizim arayacağımız şey, dinî akîdeler, ahlâkî kaideler vs.dir. Diğer ilimleri ve sanatları özel metodları çerçevesinde tahsil etmemize hiçbir engel olmadıktan başka bu bize bir vazifedir. Tabiat ilimlerinin vs.nin bizim itikatlarımızı bozmak şöyle dursun aksine takviye edeceği şüphesizdir. Çünkü bu ilimlerde ne kadar ileri gidersek ilâhî azamet ve kudretin o nisbette ince ve hayret verici izlerini müşahede edeceğimizde şüphe yoktur*.

Avrupa âlimlerinin bazıları tarafından din aleyhinde yazılan tenkitlerin memleketimizde de kötü tesir yapmakta olduğunu gördüğüm için bu konuda da bazı mütalaaların arzedilmesi gerekiyor:

Bu tenkitlerin çoğu Hıristiyanlıkla ilgilidir. İslâmiyet aleyhinde de bazı şeyler varsa da buna mukabil bazı meşhur âlimler tarafından İslâm dininin lehinde yazılmış pek mühim sözlere de tesadüf ediliyor. İslâmiyetle ilgili olarak ekseriya ileri sürülmekte olan başlıca itirazlara *İzale-i Şükûk* adıyla yazdığım eserde cevap verildiği için burada onlardan bahsetmeyeceğiz. Hıristiyanlık aleyhindeki itirazlara gelince...

İslâmiyet aklın kullanılmasını yasaklamak şöyle dursun, âyetlerde düşünmeyi ibadetten sayar. Hadis-i şerifte "Hikmet müminin yitik malıdır" buyurulduğundan Müslümanlar nerede bir hikmet bulurlarsa onu alırlar. Hatta İslâm şeri-

* Şurasını da hatırlatalım ki astronomi vs. ilimlerle ilgili kitaplarda yer alan bilgilerin bir kısmı henüz faraziye ve nazariye halinden çıkamamıştır. Halbuki bir âyet-i kerimenin ilk bakışta anlaşılan zâhirî mânasının tevil edilmesi, onun ancak kesin olarak sabit olan bir gerçeğe zıt olmasına bağlıdır; bu da yetkili âlimler tarafından belli kaidelere uygun olarak yapılır. Binaenaleyh yukarda bazı âyet-i kerimelerle ilgili arzettiğimiz mütalaalar akla gelen bazı ihtimallerden ibaret oldukları için bunların tevil yolunda telakki edilmemesi gerekir.

atında akıl asıldır; aklî delilleri terketmek naklî delilleri nakzetmeyi gerektirir. Kesin aklî delile aykırı olan her nassın zâhirî mânasının tevil edilme gerekliliği genel bir kaidedir.

Hamdolsun İslâm âlimleri öyle birtakım (ruhî) hastaları, (Hıristiyanlar) gibi sihirbazlıkla itham edip yakmak gibi zulümleri hiçbir zaman yapmamışlardır. Gerçek Rafizîler hakkında bile bu gibi fecaatları caiz görmek şöyle dursun bir kimsenin kâfir olduğuna delâlet edecek birçok haline karşılık imanına delâlet eden bir davranışı görüldüğünde onun tefkirinden kaçınmayı ve herkes hakkında hüsnüzan beslenmesini emir ve tavsiyeden uzak kalmamışlardır.

İslâmiyet ilim ve fenlerin keşif ve terakkîlerine mani olmadıktan başka ortaya çıkışının üzerinden daha iki asır geçmeden ilmî ve felsefî Yunanca kitaplar Arapçaya tercüme edilmiş ve ilimler, fenler, sanatlar İslâm ülkelerinde o kadar terakkî etmiştir ki bilindiği gibi Harun Reşid'in (170/786-184/800) Fransa kralı Şarlman'a hediye olarak gönderdiği bir saat, görenleri hayrette bırakmış ve Memun zamanında (185/801-218/833) Avrupa'dan talebeler gelip Bağdat, Şam, Mısır, İskenderiye'de ilim tahsil etmişlerdir. Bilhassa cebir ilminin büsbütün Arapların buluşu olduğu isminin delâletiyle sâbittir. Her yerde muazzam câmiler, medreseler ve İspanya'daki el-Hamra Sarayı gibi nice nice büyük yapılar inşa edilmiştir. İlim ve fenlere dair Arapça telif edilen kitapların birçoğu; bilhassa tıp ilmi ve felsefeye dair olanlar önce Latince'ye sonra da diğer dillere tercüme edilmiştir. Bu suretle İslâm medeniyeti batı medeniyetinin menşei olmuştur. İbn Sinâ, İbn Rüşd, Fahruddin Razî gibi birtakım büyük âlimlerin isimleri elan yabancı ansiklopedilerde yer almaktadır. İbn Rüşd'ün felsefesi Avrupa'da asırlarca öğretildikten sonra nihayet Paris Üniversitesi tarafından ve sonra da 1198'de Papa tarafından yasaklanmıştır. Hatta bugün birçok İslâm eseri Avrupa'da tercüme edilmekte veya basılmaktadır.

Denilecek ki Cehennemde ebedî kalmak inancı (Hıristiyanlıkta olduğu gibi) İslâmiyette de yok mudur? Evet vardır, fakat biz Kur'an-ı Kerîm'de (şu âyetleri görüyoruz): "Şüphesiz Allah zerre kadar zulmetmez. Eğer zerre kadar iyi amel olursa onu kat kat artırır" (Nisa 4/40), "Herkese yaptığı verilir" (Nahl 16/111), "Şüphesiz Allah kendisine şirk koşulmasını affetmez ve bundan gayrısını istediği kimseye affeder" (Nisa 4/48), "Şüphesiz Allah cümlesini affeder, mağfiret eder. O Gafûr ve Rahîm'dir" (Zümer 39/53). Ve hadis-i kudsîde "Şüphesiz Yüce Allah mahlukatı yarattığı zaman kudret eliyle kendi nefsi üzerine 'benim rahmetim gadabıma galebe çalar' diye yazdı" buyurulduğu ve bun(lar)dan fazla olarak âlimler içinde Cenâbı Hakk'ın hernekadar vaadinden dönmesi sözkonusu değilse de vaîdinden, yani azaba dair olan vaadinden dönmesi caizdir diyenlerin de bulunduğu malumdur. Şeyh-i Ekber Fass-ı Hikmet-i Yunusiyye'de (*Fusûsu'l-Hikem* içinde) "Cehennem ehline gelince onların dönüşleri Cennetedir. Fakat bu Cennet Cehennemdedir. Çünkü azap ve cezalandırma müddeti bittikten sonra

şüphesizdir" diyor. Şeyh'in bu sözüne karşı yapılan itirazlar *Vahdet-i Vücud ve Muhyiddin-i Arabî* adlı eserimizde münakaşa edilmiştir.

Demek oluyor ki İslâm dininde mütefekkirleri öyle dinsizliğe sevkedecek akla aykırı itikatlar yoktur. Binaenaleyh (Hıristiyanlık için yapılan) sözkonusu itirazların büyük bir kısmının İslâmiyete şamil olmadığı apaçıktır. Fakat İslâmî akîdeleri layıkıyla bilmeyenler bunları bütün dinlere şamil zannederek şek ve şüpheye düşmektedirler. Halbuki İslâmiyette din ile ilim arasında çatışma ve sürtüşme olmadıktan başka ilmi talep ve tahsil etmek her Müslümana farz kılınmıştır. Şu halde böyle dosdoğru ve geniş bir yolu bırakıp da dinsizlik vadisini seçmek için hiçbir makul sebep yoktur.

İsmail Fenni (Ertuğrul), *Maddiyyûn Mezhebinin İzmihlali* – Maddiyyûn mezhebiyle (Monizm) ve felsefe-i müsbite mezheblerinin keşfiyyât-ı fenniyye ve muhakemât-ı aklıyye ile red ve ibtâli, s. 677-92 (1928).

V
DİNÎ HÜKÜMLERİN ZAMANA GÖRE DEĞİŞMESİ

Dozy 177. sayfada,

> "Arabistan'da herşeyi; dini, ahlâkı, hatta hukuku tanzim eden tek bir adamdır, bir kitaptır ki değişme kabul etmez ilâhî iradeleri ve istekleri ihtiva eden bir tek adam tarafından yapılmıştır. İslâmiyette bu sebeple büyük bir donukluk (sâbitiyet), hareketsizlik vardır. Buna itiraz olunamaz. Fakat bu keyfiyeti tebrik edilmeye lâyık görmek şöyle dursun aksine buna teessüf edilmelidir. Zira sürekli ilerleme insanlığa tevdi edilmiş bir vazifedir. Hareketsizlik ölüm demektir ve hareketsizlik ne yazık ki İslâmiyetin bir prensibidir. Dinî konularda bir defa hakikat tanınan bir şeyin bütün gelecek asırlar tarafından hakikat olarak kabul edilmesi lüzumunu bir an kabul etsek de bununla beraber, bunun için muayyen bir hukuk şeklinin bütün zamanlara uygun geleceği iddiasında bulunmaya hakkımız olamaz. İşte İslâmiyetin hali bu merkezdedir. Kur'an'ın kanunları hâlâ yürürlüktedir ve İslâmiyet var oldukça yürürlükte olacaktır. Haydi bu kanunlar tesis olunduğu zaman için iyi olmuş olsun, o zaman gerçek bir ilerleme vücuda getirmiş bulunsun. Bunların hepsini müşkülatsız kabul ederiz. Şarlman'ın kanunları da zamanı için fevkalâde iyi idi. Bununla beraber Şarlman'ın hükmettiği bütün kavimler bu kanunları daima muhafaza ve takip etmeye mahkum olsalardı bunların hali ne olurdu? Batı Avrupa için ilerleme imkânsız olmaz mıydı?"

diyor.

Önce Kur'an Hz. Muhammed tarafından yapılmış bir kitap değildir, Allah'ın vahyidir, sürekli bir mucizedir. Yukarda kesin delillerle isbat edilmiş olduğundan tekrar aynı konuya dönmeye lüzum yoktur. Dini, ahlâkı, hukuku, kısaca herşeyi bir adam yapmaya güç yetiremez. Böyle bir şey dünyada hiç görülmemiştir. Bilhassa Hz. Peygamber Efendimiz küçük bir şehirde yetişmiş, okuma-yazma bilmeyen (ümmî) bir zattır. O'nun doğrudan doğruya Allah'ın vahyine ve O'nun yardımına mazhar olduğu kabul ve tasdik edilmeksizin bu büyük işleri meydana getirmiş olduğunu iddia etmek bütünüyle akla aykırıdır.

İslâm dininin sâbit ve değişme kabul etmez olması meselesine gelince, yukarda açıklandığı üzere dinin esası tevhiddir. Yüce Allah zamanın geçme-

siyle başkalaşma ve değişmeden münezzeh olduğu için O'na ait olan akîdelerin de zarurî olarak başkalaşmaması gerekir. Bu konuda görülen ihtilaf insanların heva ve hevesi ve bilgisizliklerinden doğmaktadır. İbadetlerle ilgili hükümler de İslâm şeriatıyla olgunluğun son derecesine ulaştığından bu konuda da artık değişiklik yapmaya lüzum kalmamıştır. İslâmî ibadetlerin şekillerine, tarzlarına ve ihtiva ettikleri yüce hikmetlere, çeşit çeşit faydalara bir defa göz atmak bunların mükemmeliyete sahip olduklarını anlamaya yeterlidir. Abdestin temizliğin en faydalı bir şekli olduğu şüphesizdir. Namaz bütün milletlerin hürmet gösterme şekillerini bir araya toplamıştır. Oruç nefis riyazeti için en güzel bir vasıtadır. Bu konuda sıkıntı çekilmesi ancak tütün ve işret gibi mekruh ve haram olan şeyleri alışkanlık haline getirmiş olmanın neticesidir. Hac mukaddes makamların ziyaret edilmesiyle günahların affına sebep ve kalplere feyizler bahşeden bir ibadet olmaktan başka değişik dünya ülkelerinde oturan bütün Müslüman kardeşlerin bir diğerinin ahvalinden haberdar olmalarına ve kardeşlik bağlarını kuvvetlendirmelerine vesiledir. Zekât malları temizleyip bereketlendirmenin yanında nefsin mal toplama hırsını ve ihtiyaç sahiplerinin zenginlere karşı olan buğzunu dengeler. Çünkü bunların âciz durumda olanları zekâttan, işçi ve meslek sahipleri de –zekât sermaye sahiplerini mevcut nakitlerini hapsetmeyerek istifade meydanına çıkarmaya mecbur edeceğinden– kendilerine teklif edilecek ortaklık şirketlerinden faydalanırlar.

Dünya işleriyle ilgili hükümlere gelince bunlar münakehât (aile hukuku), muamelât ve ukûbat'tan (ceza hukuku) ibaret olmak üzere başlıca üç kısma ayrılır. Kur'an'ın 3/4'ünü geçmiş ümmetlerin uyarıcı ve ibret verici halleri teşkil edip amelî hükümlerle ilgili âyetler pek azdır ve en mühimlerine aittir ve bu hükümlerin bir kısmı örf ve âdetlere dayanmaktadır.[1]

Mösyö Stanley bu konuda şu mutalaayı beyan etmiştir:

> "Bu gibi hallerde Muhammed bir kanunlar mecmuası tanzim etmeye asla teşebbüs etmemiş olmasından ve dağınık bir halde olan kararlarının sayıca az ve çoklukla müphem olmasından dolayı bahtiyardır. Kur'an'da asıl kanunların ne kadar az olduğunu görmek hayret vericidir. Mekke nutuklarında hemen hiçbir şey olmadığını gördük, fakat Medine'ninkilerde bile sarih kanun gayet azdır. Medine'de inen sûrelerin büyük bir kısmı geçici birtakım hadislerle ilgilidir. Müslümanların harp meydanındaki hareket tarzları ve Allah yolunda ölenlerin şerefine sitayişler en sık olan mevzulardır. Ve Muhammed harp etmek gerektiği zaman beyaz bayrak gösterenlere hakareti esirgemeyen âyetlerin birçoğu, hükümdar peygambere sürekli olarak cesaretsizliklerinin sebeplerini arzetmekte olan münafıklara aittir. Lâkin Medine

[1] "İctihadın vazifesi yalnız nasla tayin edilmeyen hususlara da mühnasır olmayıp örf ve âdetlere dayanan nas haline gelmiş hükümlerde de örf ve âdetlerin değiştiği yerlerde yeni bir karar almak ictihadın üzerine düşen vazifelerdendir", Mahmud Esad Efendi, *Tarih-i İlm-i Hukuk*, s. 232.
Naslarda yer alan nice şerî hükümler ve hadlerde bile bu nasların âdetlere dayalı olması ve âdetlerin değişmeleri neticesinde yerlerine yeni hükümler ikame edilmiştir, *a.g.e.*, s. 233.

nutuklarının başlıca mevzuu, kendisini kabul etmemelerini affedemediği Yahudilerin hareketidir.
Şüphesiz Muhammed ne yeni bir kanunlar mecmuası yapmak ne de kendisine tâbi olanlara şiddetli ve sıkı mezhebî merasimleri yüklemek niyetinde değildi. Galiba âşikâr bir kötü hareketin tedibe lüzum göstermesi müstesna olmak üzere ihtiyarıyla kanunî kararları ancak nâdir hallerde almıştır. Ve Kur'an'ın şeriatle ilgili âyetlerinin ancak Medine'nin valisi sıfatıyla kendisine sorulan sorulara cevap oldukları âşikârdır".

Fransa âlim ve tarihçilerinden meşhur Renan da *Tarih-i Dinî Tedkikatı* adlı eserinin 296. sayfasında,

"İslâmiyet şu fırtınaya karşı duran ve takımıyla yere düşen muazzam kalelerden pek farklı olarak durumun gerektirdiğine uyması yönünden gizli birtakım kuvvetlere sahiptir".

Ve 298. sayfasında,

"Eğer doğru ihmal ve ağır davranmasına galebe çalarak aklî nazariyeler hususunda şimdiye kadar asla geçemediği sınırları geçebilirse İslâmiyetin yeni fikrin terakkîlerine ciddi bir engel oluşturmayacağı inancında ısrar ederim".

demiştir.

Cumhuriyet hükümetimiz, vaktiyle fıkıh kitaplarından iktibas suretiyle tedvin edilmiş olan *Mecelle*'nin memleketin ihtiyaçlarına kifayet etmemesi ve hâkimler tarafından aynı mesele hakkında değişik ve çelişik bir halde bulunan fıkıh kitaplarına müracaatla verilen hükümlerin birdiğerine muhalif ve zıt olması ve hükümlerin zamanlara göre değişmesi lüzumunu gözözüne alarak memleketin ihtiyacını temin etmeye yetecek bir Medenî Kanun vücuda getirilmesini ilim ve ihtisas erbabı özel bir komisyona havale etmiş ve bu komisyon tarafından medenî kanunların en mükemmeli olan İsviçre kanunundan iktibas edilerek tanzim edilen Medenî Kanun Büyük Millet Meclisi'nce kabul edilerek icra mevkiine konmuş olduğundan artık bu konuda Avrupa müellifleri tarafından tenkitler yapmaya ve mutalaalar beyan etmeye mahal kalmamıştır.

İsmail Fenni (Ertuğrul), *Kitab-ı İzâle-i Şükûk* – Dozy'nin *Tarih-i İslâmiyet*'i üzerine reddiyedir, s. 136-40 (1928).

VI
FELSEFE SÖZLÜĞÜ'NDEN

Önsöz

İnsan aklının felsefeye özel bir meyli ve tutkunluğu vardır. Bu da pek tabiidir, çünkü insana zihnî kuvvetlerini ve ruhî hadiselerini, yani kendini bildiren ve usûle uygun olarak düşünmeyi, hüküm vermeyi, mukayeseyi ve akıl yürütmeyi öğreten ve onu kendi tabiatı, menşei ve davranış kuralları hakkında aydınlatan ve ilimlerin dayandığı küllî ilkeleri tetkik ve izah eden bu ilimdir. Kısaca felsefede sözkonusu olan meseleler o kadar geneldir ki hiç kimse bunlara karşı lakayt kalamaz ve bunlar hakkında birer fikir edinmek ihtiyacından kurtulamaz.

Eski çağlarda felsefe akıl vasıtasıyla istinbat edilen ilimlerin hepsi için kullanıldığı halde zamanaşımı ile ilim dallarının herbiri olgunlaşarak müstakil bir ilim şeklini almış ve insan gayretine ayrı bir araştırma sahası açmıştır. Bugün felsefe, çoklukla psikoloji, mantık, ahlâk ve metafizikten ibaret olmak üzere başlıca dört kısma ayrılmakta ise de ilk üçü daha şimdiden müstakil birer ilim şeklini ve mahiyetini kazanmış olduklarından bunlar da belki yakın bir zamanda ayrılacak ve o zaman felsefenin aslı metafizikten ibaret kalacaktır.

Evveldenberi ekseriya din âlimleri felsefeye emniyetsiz bir gözle bakmışlar ve hatta filozofları küfür ve dinsizlikle ithama kadar gitmişlerdir. Fakat İmam Gazalî ve Fahreddin Razî gibi birtakım büyük İslâm âlimleri, filozofların bazı meselelerde hata etmiş olmalarının, doğru olarak söyledikleri sözlerin de reddedilmesi ve kabul edilmemesi için bir sebep teşkil edemeyeceği görüşünde olduklarından onların makul ve isabetli sözlerini kabul etmişler ve özellikle mantık ilminde mükemmel eserler vücuda getirmişlerdir.

İslâmiyet esasen akla dayandığından ve "Hikmet müminin yitik malıdır" hadis-i şerifi gereğince hikmet müminin kaybolmuş bir metaı olup onu nerede bulursa alabileceğinden bir Müslümanın makul olarak söylenilen sözden hiçbir korkusu olamaz. İşte İslâm âlimleri bu esas kaideye uygun hareket ederek filo-

zofların sözlerini yine kendilerinin vazettiği mantık kuralları çerçevesinde tetkik ve tenkit ederek doğru buldukları şeyleri almışlar ve yanlış kabul ettikleri şeyleri de tenkit ve iptal etmişlerdir. İmam Gazalî'nin *Tehafutu'l-Felasife*'si bu türdendir. İşte bir aklıselim için girilecek emin ve dosdoğru anayol da budur.

Fakat İslâm âlimleri tarafından felsefe hakkında gösterilen emniyetsizlik acaba büsbütün boş ve mânasız mıdır? Bana göre burası çokça düşünmeye değer. Çünkü mantık, ruhî hadiseler ve bir dereceye kadar ahlâka dair olan meselelerde akla itimat edebilirlerse de metafiziğe gelince iş büsbütün değişir. Çünkü bu ilmin konusu olan meseleler his ve tecrübe hudutlarını büsbütün aştığı için aklın onlar hakkında hüküm vermek salahiyeti tabii olarak pek sınırlı olmak lazım gelir. Onun bu konudaki aczi en büyük filozofların sözkonusu meseleler hakkındaki ihtilaflarıyla sabittir. Bundan başka doğrunun yanlıştan ayırdedilmesi hususunda herşeyi gören titiz bir tenkitçi olmak herkesin işi değildir. Halbuki bu konuda işlenecek yanlışlardan doğacak mahzurlar ekseriya tamir kabul etmez. Binaenaleyh tam bir uyanıklık ve uzak görüşlülük üzere bulunulması çok lüzumludur.

İslâm inançlarıyla ilgili olan meselelerde, böyle felsefe ile ilgili bir kitabın önsözünde, yine felsefeye karşı ihtiyatlı bulunmak tavsiyesi belki biraz garip görünür. Fakat vicdan sahibi bir adamın, ilim ve irfanın tertemiz suyuna teşne olan kişilere bazı kaynakların yolunu gösterdiği zaman bu kaynaklardan bu ikisine zararlı ve öldürücü birtakım mikropların karışmış olduğunu bildiği halde bunu hatırlatmaması kendisi için bilahare pek acı bir vicdan azabını mucip olur. İşte ben bu manevî mesuliyetten kurtulmak istiyorum.

....

İsmail Fenni (Ertuğrul), *Lugatçe-i Felsefe*, s. 3-4 (1341).

AHMED HAMDİ AKSEKİ
(1887 - 1951)

HAYATI VE ESERLERİ

Ahmed Hamdi Akseki 1302 / 1887'de Güzelsu / Akseki'de doğdu. Babası köyün imamı Mahmud Efendi, annesi Hatice Hanım'dır. İlk bilgilerini babasından aldı, hafızlığını yaptı. Köydeki Mecidiye Medresesi'ne devam etti, Abdurrahman Efendi'den Arapça ve dinî ilimler tahsil etmek yanında mühür kazmak ve talik yazı da öğrendi (Daha sonraki tahsili sırasında mühür kazıyarak geçimini temin edecektir). On dört yaşlarında iken Ödemiş'e gitti ve Karamanlı Süleyman Efendi Medresesi'nde tahsilini sürdürdü. Arapça ve dinî ilimler yanında Farsça da öğrendi.

Yüksek tahsil yapmak için babasının da arzusuyla İstanbul'a geldi (1905), Fatih'te Bayındırlı Muhammed Şükrü Efendi'nin derslerini takip ederek icazet aldı. İttihat ve Terakki Şehzadebaşı Kulübü'nün açtığı gece derslerinde Mehmet Âkif'ten de Arap edebiyatı dersleri okudu. Darülfünun Ulûm-ı Âliye-i Diniye Şubesi'nde üç sene okudu, Dâru'l-Hılafeti'l-Aliye Medresesi'nden mezun oldu (1914). Medresetu'l-Mutehassısîn'in felsefe-kelâm ve hikmet kısmında okudu, "Ruh nazariyeleri" üzerine yaptığı çalışma ile birincilikle mezun oldu (1918). Ruûs imtihanını vererek dersiamlığa yükseldi.

1908'den itibaren çıkmaya başlayan *Sırat-ı müstakîm* ekibi içinde yer aldı, daha sonra *Sebilürreşad* adıyla devam eden bu dergide çokça yazı yazdı. Balkan Harbi'nden önce Bulgaristan ve Romanya'yı dolaştı ve intibalarını "Bulgaristan mektupları" adı altında bu mecmuada yayımlandı. Kitap halinde basılmayan "Akâid-i İslâmiye" ve "İslâmda taaddüd-i zevcâtın mahiyeti" yazıları da bu mecmuada, kitaplaşmayan bir başka eseri; "Gazalî'nin ruh nazariyeleri" *Mahfil* mecmuasında tefrika edildi.

Medresetu'l-Mutehassısîn'in son sınıfında iken (Mart 1916) başladığı Heybeliada Mekteb-i Bahriye din dersleri, din felsefesi, ahlâk hocalığı ile memuriyet hayatına atıldı. Aksaray Valide Sultan, Dolmabahçe, Üsküdar Mihrimah ve Hırka-i Saadet camilerinde kürsü şeyhliği yaptı (1916-18). Medresetu'l-İrşad'da tarih felsefesi (1919), İbtidai Dahil'de ilmu'n-nefs (psikoloji) ve ictimaiyat (sosyoloji) dersleri okuttu (1921).

Millî Mücadele için Anadolu'ya geçti ve vaazlarıyla konferanslarıyla bu hareketi destekledi. Ankara Lisesi'nde din dersleri okuttu (1922-23), Şeriye ve Evkaf Vekâleti Tedrisat Umum Müdürlüğü yaptı (1922-24), bu görevde iken medrese

programlarının ıslahı konusunda ciddi çalışmalarda bulundu. Şeriye Vekâleti'nin ilgası üzerine (1924), kısa bir müddet İstanbul'a geldi ve Darülfünun İlahiyat Fakültesi'nde hadis ve hadis tarihi dersleri verdi. Aynı yıl Diyanet Reisliği'ne tayin edilen Rıfat Börekçi'nin isteği üzerine reisliğin Müşavere Heyeti üyeliğine getirildi.

Ahmed Hamdi Akseki, 1920'de kurulan Tarikat-ı Salahiye Cemiyeti'ne üye olduğu ve faaliyetlerine katıldığı gerekçesiyle 1925'de tutuklanmış, Ankara İstiklâl Mahkemesi'nde yargılanmış, mahkeme neticesinde Cemiyet'le ilgisi olan 11 kişi idama mahkum edilirken birçok kişi de ağır hapis cezalarına çarptırılmıştır. Mahkeme'de Cemiyet'le ilgisi olmadığını savunan Akseki beraat edenler arasındadır.

Mahkeme reisinin, beraati üzerine Akseki'ye söylediği şu cümleler önemlidir: "Mahkeme kurulu sizden yararlanacağına inanıyor. Şu şartla ki inkılabın bugünkü esaslarına en ufak bir uygunsuzluk yapmamalısınız. Durumunuz ve gençliğiniz bakımından bilhassa Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun kabulünden sonra daha vatanî hizmetlerde bulunabilirdiniz ve bulunabilirsiniz. Bu bakımdan beraatinize karar verildi" (19. 7. 1925 tarihli *Cumhuriyet* gazetesinden naklen Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, II, 582, dipnot: 26, 1986).

1939'da Diyanet'in tek reis muavini oldu. Bu görevi, Şerafettin Yaltkaya'nın vefatı üzerine 1947'de Diyanet İşleri Reisi oluncaya kadar devam etti. Özellikle Rıfat Börekçi döneminde Diyanet İşleri'ni büyük ölçüde o yönetti, *Hak Dini Kur'an Dili / Elmalılı Tefsiri* ile *Tecrid-i Sarih Tercümesi ve Şerhi*'nin Diyanet tarafından basılması konusunda büyük emekleri geçti, kendisi de birçok eser yazarak Türk halkının dinî bilgiler konusundaki ihtiyaçlarını karşılamaya gayret etti. 9 Ocak 1951'de bu görevde iken vefat etti ve Ankara Cebeci Asrî Mezarlığı'na defnedildi.

Akseki, Arapça, Farsça ve İngilizce bilmekteydi. Özellikle *İslâm Dini* adlı ilmihal kitabı Cumhuriyet devrinde en çok satılan dinî kitaplardan biridir ve bugüne kadar 1,5 milyon civarında basılmıştır.

Eserleri: *Mezâhibin Telfîkı ve İslâmın Bir Noktaya Cem'i* (Reşid Rıza'dan trc. 1910. *İslâmda Birlik ve Fıkıh Mezhepleri* adıyla H. Karaman tarafından notlarla birlikte sadeleştirilerek yayımlandı, 1974), *Bilinmesi Elzem Hakikatler* (1916), *Ulema-yı İslâmiyeye Bir Sual ve Abdullah Guvilyam Efendi'nin Cevabı* (A. Guvilyam'ın *Ahsenü'l-Ecvibe an Suali Ahadi Ulemayı Avrupa* risalesinin tercümesi, 1916), *Dinî Dersler* (Mekteb-i Bahriye'de okuttuğu dersler, 3 kitap, 1920, 1921, 1923. Latin harfleriyle gözden geçirilmiş baskıları da var), *Hetemü'l-Enbiya Hakkında En Çirkin Bir İddianın Reddiyesi* (Garanik meselesi hakkında Hoca Rasim Avni Efendi'ye cevap, 1922. M. H. Kırbaşoğlu'nun sadeleştirmesi *İslâm Araştırmaları* dergisinde yayınlandı; IV/2 ve 3, 1992. E. Özalp sadeleştirmesi *Garanik Efsanesi* adıyla basıldı, 1998), *Ahlâk Dersleri* (1924. Lâtin harfleriyle 1968, A. A. Aydın sadeleştirmesi *Ahlâk İlmi ve İslâm Ahlâkı* adıyla basıldı, 1991), *Askere Din Dersleri* (1925. Gözden geçirilmiş Latin harfli baskısı *Askere Din Kitabı* adıyla yapıldı, 1944), *İslâm Dini Fıtrîdir* (1922'de Ankara Dârü'l-Muallimîn'de verdiği konferanslar, 1925), *Namaz ve*

Kur'an (1926), *Türkçe Hutbe* (1927, yazar adı belirtilmeden), *Köylüye Din Dersleri* (1928), *Ve'l-Asr Sûresinin Tefsiri* (1928. E. Özalp sadeleştirmesi *Ve'l-Asr Tefsiri* adıyla basıldı, 1998), *İslâm* (1928), *Çocuklarıma* (1930), *Müslümanlıkta İktisadın Ehemmiyeti* (1932), *İslâm Dini* (1933), *Peygamberimiz Hazreti Muhammed ve Müslümanlık* (1934), *Tayyare ve Kuvvet* (1935), *Yeni Hutbelerim* (2 C. 1936, 1937, tek cilt halinde, 1966), *Ramazan Armağanı* (1937), *Yavrularımıza Din Dersleri* (2 kitap, 1941, 1948), *İslâm Fıtrî, Tabiî ve Umumî Bir Dindir I - Din ve İslâm Hakkında Umumî Fikirler* (1943. Bu kitabın 2. cildini H. T. Feyizli yazarın notlarından yararlanarak yayımladı, 1981), *Peygamberimizin Vecizeleri* (1945), *Hicrî 1366 (M. 1947) Yılı Ramazan-ı Şerifi Münasebetiyle Dinî Bir Konuşma* (1947), *Namaz Sûrelerinin Türkçe Tercüme ve Tefsiri* (1949), *Öğretmen ve Öğrencilere Yardımcı Açıklamalı Din Dersleri* (2 kitap, 1949), *Sabık Diyanet İşleri Reisi Merhum Ahmed Hamdi Akseki'nin Ramazan-ı Şerif Münasebetiyle Müslümanlara Hitabı* (1952), *Ondört Asır Evvel Doğan Güneş Peygamberimiz Hazreti Muhammed* (1954), *Prophet Muhammed* (1956), *A study on Prophet Muhammed* (1. bs. ts., 2. bs. 1959), *İslâm Âleminin Gerileme Sebepleri - İslâmiyet ve Terakkî* (G. Riviore'den trc. 1966), *Müslümanlara Büyük İlmihal* (1971).

Geniş bilgi için bk. Veli Ertan, *Diyanet İşleri Reisi Merhum Ahmed Hamdi Akseki'nin Hayatı, Eserleri ve Tesirleri* (1966); Aynı yazar, *Ahmet Hamdi Akseki* (1988); Kâmil Miras, "Yeni Diyanet Reisi Profesör Ahmed Hamdi Akseki", *İslâm-Türk Ansiklopedisi Mecmuası*, II, sayı 70 (Mayıs 1947); *İslâmi Bilgiler Ansiklopedisi*, I, 158-59 (1981); İrfan Yücel, "Ölümünün 33. yıldönümünde kendi kaleminden Ahmet Hamdi Akseki", *Diyanet Gazetesi*, sayı: 299 (Ocak 1984); İsmail Kara "Cumhuriyet Türkiyesi'nde dinî yayıncılığın gelişimi üzerine birkaç not", *Toplum ve Bilim*, sayı: 29-30, s. 153-77 (1985); aynı yazar, *Cumhuriyet Türkiyesi'nde Bir Mesele Olarak İslâm* (2008); Süleyman Hayri Bolay, "Akseki, Ahmed Hamdi", *DİA*, II, 293-95, *Ahmet Hamdi Akseki* (seminer tebliğleri, 2004).

Tarikat-ı Salahiye Cemiyeti için bk. Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, II, 576-93 (1986).

I
HER MİLLETİN KENDİ BAŞINA HAREKET ETMESİ İSLÂM İÇİN FELAKETTİR

Artık koca bir İslâm dünyasının mahv ve helâki için hazırlanan dolaplar, kurulan planlar son zamanlarda pek mahirce döndürülmeye başladı. Bunun neticesinde her taraftan İslâm dünyası üzerine bela yağmuru gibi fitne, fesat ateşleri yağıyor; yangınlar içinde kalan bu zavallı İslâm'ın memleketleri sürekli yabancıların ellerine geçip duruyor. Düşmanların kimi Hıristiyanlığın naşirlerini himaye etmek fikriyle, kimi medeniyet yaymak ve insanlığa hizmet iddiasıyla, bir kısmı da özel muahedelerden istifade etmek fikriyle, hâsılı İslâm dünyasının kökünü kazımak için herbiri birer vesile ile yavaş yavaş hulul ederek İslâm dünyasının ta can noktasına kadar geldiler! Eğer –Allah korusun– aralarında uyuşabilmeleri mümkün olsa İslâm dünyasının kalbgâhına da hançeri batırmaktan asla çekinmeyeceklerdir.

Acaba bunlara karşı şimdiye kadar Müslümanlar ne yaptılar? Başlarının üstünde dönen bu kadar felâketler, kulaklarını dolduran bu kadar gürültüler, cihanları sarsan bu kadar hadiseler... Acaba Müslümanları uyarabildi mi?

Evet, pek acıklı musibetlerden sonra başlarında dönen bu felaketleri, memleketleriyle beraber dinlerinin de kökünü kazımak için döndürülen bu mahirane siyasetleri Müslümanların bir kısmı anladılar, bu felaketlerin gerçek sebeplerini araştırmaya koyuldular. Bir kısmı ise hâlâ bu kadar acıklı felaketleri bile görmüyor, varlıklarını ortadan kaldırmak için kopan kıyametler kendilerine ninni sesi gibi geliyor: "Sağırdırlar, dilsizdirler, kördürler. Onlar akletmiyorlar da" (Bakara 2/171), "Onlar hayvanlar gibidirler, belki de daha aşağı" (Araf 7/179)...

Bugün hâlâ bir kısım Müslümanlar vardır ki hurafe-perestlikle, ataletle, tembellikle geminin yürüyebileceğini, yalnız isimleri Müslüman olduğundan dolayı Allah'ın kendilerine yardım edeceğini zannediyorlar; diğer taraftan muslih (ıslahatçı) maskeli birtakım müfsitler de vardır ki kurtuluş çaremizi uluorta dinsizlikte göstererek o yolda neşriyatta, propagandalarda bulunuyorlar. Yanlış

yola sapanlar arasında son asrın modası hükmünde olan milliyetçilik cereyanları da dalgalanıp durmaktadır. Bir karışıklık, bir perişanlıktır ki ümmeti günden güne izmihlâl çukuruna doğru sürükleyip götürmektedir.

Bir kere düşünelim: Acaba millî asabiyet fikrinin neşvünema bulması İslâm dünyasını düştüğü çıkmaz yoldan kurtarabilir mi?

Biz bundan önce bu konuda yazmış olduğumuz üç makalede İslâm dünyasının inhitatının sebeplerine ve salah çaresine dair bir dereceye kadar genel bir şekilde izahlarda bulunmuştuk. Şimdi de yine bu konuya ait birkaç söz söylemek istiyoruz.

Malumdur ki Hz. Peygamber'in (s.a.) getirmiş olduğu son din ile insanlık âlemi yeni bir devreye girmiş bulunuyordu. Bu din umumî bir din olduğundan yegâne maksadı bütün insanların saadete ulaşması idi. Bunun içindir ki getirmiş olduğu kanunlar umumi ve küllî kanunlar idi. Hükümleri akla uygun ve her mekânda, her zamanda tatbik edilmeye elverişli idi. İslâm ilk önce bütün insanlar arasında bir genel kardeşlik, kendi müntesipleri arasında da özel bir kardeşlik kuruyordu. Müntesipleri dışında kalanları harp halinde olanlar (muharib), anlaşmalı olanlar (muahid) , zimmî olmak üzere üç sınıfa ayırıp bunların herbirisi için de uyulması mecburi birtakım hükümler vaz ettiği gibi kendi müntesiplerinin de bir baba ile bir anadan meydana gelen gerçek bir kardeş gibi olmaları, birdiğerine karşı tek bir cesedin organları durumunda olmaları esas maksadını teşkil ediyordu. İslâm, takip ettiği bu gayeye kolayca ulaşabilmek için ilk önce insanlığı tevhide davet ediyordu; müteaddit şekillerde insanların zihinlerini işgal eden dinsizlik fikrini, Sabiîlik fikrini kökünden mahvederek yerine bir vahdet (birlik) koyuyordu: "Gökleri ve yeri yaratan Allah hakkında şek ve şüphe mi var" (İbrahim 14/10), "İlâhınız bir ilâhtır" (Bakara 2/163), "De ki: Allah birdir" (İhlas 112/1), "De ki: Ey kitap ehli, bizimle sizin aranızda müsavi olan bir kelimeye gelin: Allah'tan başkasına tapmayalım" (Âl-i İmran 3/64).

İşte İslâmiyetin gerçek maksadı bütün insanlar arasında bir genel kardeşlik, kendi müntesipleri arasında da gerçek bir vahdet kurmak olduğu için bütün hükümlerini bu yolda vaz etmiş, bunu ihlal eden herşeyi bütün nefretiyle reddetmiş, hatta bu gibileri Müslümanlıktan tard etmiştir.

İslâmın kalplerden çıkarmaya çalıştığı fikirlerden birisi de millî asabiyet fikri olmuştur; esasen tevhide aykırı olan bu fikri de çok şiddetli bir şekilde yasaklamıştır: "Allah'ın ipine toplu olarak sımsıkı sarılın, tefrikaya düşmeyin..." (Âl-i İmran 3/103), "Müminler ancak kardeştir..." (Hucurat 49/10), "Kim asabiyete çağırırsa bizden değildir", "Asabiyet üzere mukatele eden bizden değildir", "Kim tefrika çıkarırsa bizden değildir", "Cemaat rahmet, tefrika azaptır", "Allah'ın eli cemaatla beraberdir".

İşte bu gibi düsturlar iledir ki, önce millî asabiyet ile kan deryasına dönen

Arap yarımadası bir kütle haline gelerek bir fikir, bir nokta etrafında toplanıyorlardı: Allah'ın kelimesini yüceltmek, dini yüceltmek.

Bu sağlam esas üzerine hareket eden Müslümanlar az bir müddet içinde dünyaları titretecek kadar kuvvet kazanmışlardı; düşmanları hiçbir şekilde karşılarına çıkamıyorlardı. Fakat ne yazık ki sonraları İslâm milletleri arasındaki bu vahdet tefrikaya yüz tuttu. Müslümanlar birbirine düştüler. Aralarına münafıklar sokuldu, bin türlü mezhepler ortaya çıkardılar.

Hele Cengiz'in, Hülagu'nun, Timurleng'in vahşetleri İslâm vahdetini bir daha birleşemeyecek şekilde parça parça etti... Bu suretle parçalanan İslâm dünyası Avrupalılara lokma oldu.

Bunları sayıp dökmekten maksadımız, İslâmın şan ve şerefle dolu olan ilk asrının vahdet sayesinde olduğunu, bu hale gelmesinin de nifak ve tefrika yüzünden ileri geldiğini söylemektir. Müslümanlık vahdetten ne kadar uzaklaşmış ise o ölçüde zayıf düşerek düşmanlarının avı olmuştur. Zaten tabiat kanununun gereği de bu değil mi?

İslâmın gözetmiş olduğu bir gaye var ki o da vahdettir. Yaratıcı Kudret, aralarında vahdeti muhafaza etmek şartıyla ıslah işleri için çalışan milletleri hiçbir zaman helâk etmemiş, müşrik bile olsalar yine onları düşmanlarına karşı mağlup kılmamıştır.

Bugün Müslümanlık âlemi can çekişme halinde bulunuyor. Mütefekkirleri bunu tedaviye, düşmüş olduğu bu çıkmazdan kurtarmaya süratle çalışıyorlar. Fakat hastalığa yakalanan bir ferdi o hastalıktan kurtarabilmek için önce o hastalığı hakkıyla keşfedebilmek, ikinci olarak o hastanın mizacına göre ilaç vermek lazımdır. Uluorta verilen ilaçlar zavallı hastanın kurtulmasını değil, ölümünü çabuklaştırmaktan başka bir işe yaramaz. Fertler böyle olduğu gibi cemiyet de böyledir. Herhangi bir sebebin tesiriyle hayat canlılığını kaybederek zaafa düşmüş, inkıraza doğru yüz tutmuş olan bir vücudu, düşmüş olduğu çıkmazdan kurtarabilmek için sebeplerini teşhis etmek, onlardan sonra da tedavi şeklini düşünmek lazımdır. Çünkü önce ilim, sonra amel lazımdır. Eğer sebep keşfedilir de tedavisinde hata edilirse hasta yine kurtulamaz, belki çok zaman tedavi tarzında yapılacak ufak bir hata, Allah korusun hastanın bütün bütün mahvıyla neticelenir. Bilmeyiz ki çözülüp dağılmaya yüz tutan bir vücut için, daha çok, hatta bütün bütüne dağılmayı gerektirecek bir ilaç mı verilir yoksa o vücudun organlarını bir araya toplayacak, onlara kuvvet verecek bir deva mı tertip edilir?

Bize kalırsa "muslih"lerimizin takip ettikleri yollar çok tehlikelidir. Uluorta o yoldan gidecek olursak selâmet sahiline çıkmamız şöyle dursun aksine felaket uçurumlarına doğru daha ziyade yaklaşıyoruz!

Önce de söylediğimiz gibi bugün İslâm dünyasının kurtulması için bir çare vardır. O da İslâmın terakkîsine set çeken birtakım hurafeleri, Müslümanları

birbirinden ayıran milliyet fikirlerini kaldırarak bütün Müslümanlar arasında gerçek bir vahdet, Müslümanlığın icaplarından olan halis bir kardeşlik meydana getirmektir. Herhangi bir vesile ile olursa olsun Müslümanlar arasında böyle bir vahdet vücuda gelirse, o dakikadan itibaren İslâm dünyasına, felaketten kurtulmuş, kendisi için vadedilen istikbale doğru açılmış gözüyle bakabiliriz. Herhalde şu iyi bilinmelidir ki uluorta bir dinsizlik fikri bu memleket için ne kadar zararlı ise milliyet fikri de o nisbette tehlikelidir.

Artık İslâm milletleri için bu hakikatları anlayarak, henüz İslâm büsbütün izmihlâle uğramadan sımsıkı Allah'ın Kitabı'na yapışmak, Peygamber-i Zîşan'ın gösterdiği vahdet yolunu takip etmek zamanı gelmiştir. Yoksa her millet kendi başına hareket etmeye başlarsa, Allah korusun izmihlâl muhakkaktır.

"Bize ancak tebliğ etmek düşer".

Aksekili Ahmed Hamdi, "Her kavmin kendi başına hareketi İslâm için felakettir!", *Sebilürreşad*, XII, sayı: 290 (6 Cemaziyelevvel 1332).

II
TESETTÜR VE KADIN HAKLARI KONUSUNDA BİLİNMESİ ELZEM HAKİKATLAR

Hürriyet-i Fikriye ve *Serbest Fikir* gazetelerinin vasıta-yı intişarı Ohannes Aznavur Efendi'ye

Sebilürreşad'ın geçen nüshalarından birinde İslâm mukaddesatına karşı bazı gazetelerin tecavüzleri kaydedilirken "neşir merkezi Aznavur Ohannes Efendi'nin sahibi bulunduğu Yeni Osmanlı Kütübhanesi olan *Serbest Fikir*'in de tecavüz dilini Kur'an-ı Kerîm'e uzattığı" yazılmıştı.* Aznavur Efendi dostumuz, gazetesine böyle bir şeyin dercedilmiş bulunmasından nasılsa haberdar olamadığından, böyle bir tecavüzde bulunan yazarla hemen alakayı keserek yol verdiğinden bahsederek özür diliyeceği yerde birtakım nezahete aykırı şahsî tecavüzlerde bulunduktan sonra,

> "Bugün *Hürriyet-i Fikriye*'nin, *Serbest Fikir*'in, muhtemelen yarın da Hür fikirler, Serbest düşünceler'in vasıta-ı intişarı olabilirim. Bana siz katiyen karışamazsınız. Siz vaktiyle *Sırat-ı müstakîm*'inizi, şimdi de *Sebilürreşad*'ınızı ne hakla, ne sıfatla çıkarıyorsanız, isimlerini saydığınız gazeteleri ben de aynı hak ve sıfatla çıkarabilirim..."

diye *Serbest Fikir*'i vesaireyi çıkarabilmek hakkını isbata kalkışıyor. Halbuki kendisine "senin gazete çıkarmaya hakkın yoktur" denilmemişti. Kütüphanesinin neşrettiği bir gazetede Kur'an-ı Kerîm'e tecavüz dilinin uzatıldığından hiç bahsetmeye yanaşmayarak birtakım şahsî tecavüzlerle, mugalatalarla, konu ile hiç ilgisi olmayan bazı Fransızca kelimelerdeki mürettip hatalarını tashih etmekle iki sayfadan fazla, zabturaptan mahrum bir yığın kelime istif etmiş!

Önce şurasını haber verelim: Onun gazetesinin sinesinde merküz olan şahsî tecavüzlere karşı mukabele etmeye bizim terbiyemiz müsait değildir. Adı geçen

* bk. "İslâmın mukaddesatı aleyhinde neşriyat", *Sebilürreşad*, XII / 298, s. 227-28 (İ.K.).

gazetelerle ilgisine gelince; Aznavur Efendi istediği kadar "*Serbest Fikir*'in içindekilerin benimle ilgisi yoktur, ben o gazetenin ne imtiyaz sahibi, ne mesul müdürü, ne de yazarı değilim" desin; herkes Babıali caddesinin bütün kitapçıları biliyor ki *Hürriyet-i Fikriye*, *Serbest Fikir* Ohannes Aznavur Efendi'nin gazetesidir. Yazarları Aznavur Efendi sokaktan tutup kütüphanesine getirir, yazı yazdırır, basdırır, gazete gelince dağıtıcılara verir, bedelini alır, gerektiği kadar müdüre, yazarlara verir, fazlasını da tabii kendisine alıkor, gazete masrafını korumazsa açığını kendisi tedarik eder; kısaca bu gazetelerin bütün kâr ve zararı kendisine aittir. Nasıl ki ilk nüshasının mukaddimesinde bu cihet ayrıca tashih edilmiştir. Bundan daha büyük alâka nasıl olur? Binaenaleyh denebilir ki *Serbest Fikir*'le en ziyade alakadar olan Ohannes Aznavur Efendi'dir. Çünkü Aznavur Efendi bugün kendisini gazeteden çeksin, gazetenin tecavüz hayatına o anda hatime çekilir. Demek ki İslâmın mukaddesatına kılıç çeken *Hürriyet-i Fikriye-Serbest Fikir*'i yaşatan Aznavur Efendi'dir.

Şimdi *Serbest Fikir*'e bu derece kuvvetli alâkalarla bağlı olan Ohannes Aznavur Efendi dostumuza sorarız: İslâm dinine müthiş bir tecavüzü ihtiva eden bu risaleyi idare etmekte, yaşatmaktaki maksadınız nedir? Ya sırf para kazanmak için uğraşıyorsunuz, yahut ayrıca manevî bir maksadınız da var. Eğer İslâmiyete hayırlı bir hizmet ifa etmek maksadıyla fedakârlıkta bulunuyorsanız Müslümanların sizin bu fedakârlığınıza ihtiyacı yoktur. Eğer misyonerlerin teşvik ve telkinlerine kapılarak İslâmiyet aleyhinde bulunmak maksadıyla neşrediyorsanız ona bir diyeceğimiz yok. Yok eğer hiçbir manevî maksadınız yok da sırf para kazanmak gayesiyle bu risaleyi neşretmeye vasıta oluyorsanız o vakit size deriz ki:

Dostum! İslâmî hükümlere taarruz eden bu risaleden siz elinizi çekiniz. Kütüphanenize bu risaleyi ve bunun gibi din ahkâmı aleyhine paslı kılıç (Kılıçzâde Hakkı kastediliyor. İ.K.) savuran, şeriat âlimlerini pek müstehcen karikatürlerle tezyif ve tahkir eden risaleleri, kitapları, yazarları, karikatürleri... dükkânınıza sokmayınız. Çünkü sonra siz de onlarla bir kapı yoldaşı olursunuz. Malum-ı âlinizdir ki kalp akçenin sürümüne, dağıtılmasına vasıta olan onu imal edenle cürümde müşterekitir.

Düşününüz, Aznavur Efendi! Sizin patriğinizin yanındaki genç namzet papazlarla birlikte müstehcen bir surette karikatürleri neşredilse ne hale gelirsiniz, ne kadar müteessir olursunuz? O halde Müslümanları bu derece gücendiren ve müteessir eden bir kumpanyayı ne hak ve salahiyetle idare ediyor, nasıl besliyorsunuz?

Aznavur Efendi! Dinimize, Kur'an'ımıza, mukaddesatımıza karşı gazeteniz le vukuu bulan taarruzlara, tecavüzlere karşı feryatlarımız için "jurnaldir" diyorsunuz. Bu nasıl söz? Acaba sizin dininize, mukaddesatınıza böyle küstahça bir surette tecavüz edilse hiçbir teessür hissetmez, hiçbir feryatta bulunmaz mısınız? Sizin yaptığınız harekete karşı bakınız *Tanin* refikimiz de neler yazdı:

"Münasebetsiz bir karikatür
Serbet bir unvana iltica eden haftalık risalelerden biri dünkü nüshasına müstehcen bir imayı tasvir eden bir karikatür koymuştur. Biz her nede ve her nerede olursa olsun –bilhassa matbuatta– edep ve nezaheti isteyenlerden olduğumuz için, nihayet hürmetle telakki edilmesi gereken milliyet bahislerini bile bir fırsat sayarak, fikir ve tenkit serbestliği adı altında böyle müstehcen sayfalar yerleştirilmesini asla uygun bulamayız. Bu yüzden ortaya çıkacak kâr daima (?) muvakkattir; serbest bir fikrin hedef edinmesi gereken manevî menfaatlarla asla telif kabul etmez. Ümit ederiz ki edep ve nezahetin gereği olan bu durum naşirlerince takdir edilir".

Şimdi doğruyu haykıran bu feryadından dolayı *Tanin* de mi jurnalci oluyor? Bu nasıl söz. Sizi kulağınızdan tutup hüküm ve adalet huzuruna götürürsek ne diyeceksiniz? Böyle tecavüz etmeyi size kim öğretti?

Sizi istediğiniz gazeteyi çıkarmaktan hiç kimse menetmez. Fakat mazhar olduğunuz hürriyeti suistimalden kanun, vicdanen meneder. Hür yaşamak isteyenler başkalarının hürriyetine hürmet ederler, tecavüz etmezler. Siz böyle mi yapıyorsunuz? Ne yazık ki sizin hürriyetinizin bittiği yer yoktur.

Aznavur Efendi! Sizi hitap edilebilir sayarak bu sözleri söylüyoruz. Maiyetinizdeki kumpanyanın... ile beyinleri sulanmış, muvazeneleri, muhakemeleri haleldar olmuş; ne söz anlıyorlar, ne insaf ediyorlar.

Bakiniz vasıta-i intişarı olduğunuz gazetelerin İslâma, Müslümanlara karşı tecavüzlerinin binde bir nebzesini şuraya nakledelim:

Tesettür (örtünme) âdabından bahsetmek yirminci asır için affedilmez bir ayıptır,[1]
Tesettür kaldırılmalıdır,[2]
Mekteplerimizden Kur'an dersi kaldırılmalıdır,[3] Müslüman kızları tiyatroculuğa başlamalıdır.[4]
Latin harflerini kabul etmeliyiz, Kur'an'ı okuyamazsak Arap dilinin yazısını düşünmek bize ait değildir,[5]
Bize lazım olan yürük gemi, değerli zabitan, talimli mürettebattır, gerisi (yani sözkonusu olan Kur'an) hiçtir,[6]
Hz. Fatıma anamızla, Hatice anamız mavi bezden birer gömlek giyerlerdi, ayaklarına giyecek birer donları bile yoktu, o gömleği yıkadıkları zaman kuruyuncaya kadar çırçıplak otururlardı.[7]
İçince içkileri kendimiz üretir, kadına muhtaç olunca kendi kadınlarımıza...,[8]
Bakkal dükkânları vesaire açtığımız gibi birer de birahane açalım. Bütün zahirî per-

1 *Hürriyet-i Fikriye*, sayı: 7, s. 6.
2 *a.g.e.*, sayı: 9, s. 16.
3 *a.g.e.*, sayı: 12, s. 16.
4 *a.g.e.*, sayı: 12, s. 10.
5 *a.g.e.*, sayı: 12, s. 16.
6 *a.g.e.*, sayı: 14, s. 6.
7 *a.g.e.*, sayı: 10, s. 15.
8 *a.g.e.*, sayı: 13, s. 16.

hizkârlığa karşı hoca, hacı, şeyh, derviş, çömez,[9] efendi, bey, paşa, hamal, hulâsa herkes zina ediyor. Çünkü o tabii ve içten gelen bir fiildir. Yaşamak için herşeyden önce paraya ihtiyaç olduğunu takdir etmeyecek kimse yoktur. Para ise –özellikle ticaretle– kazanılır. Binaenaleyh memleketimizde muhtaç olduğumuz ticaret kaynakları hangileri ise ayırım yapmadan hepsini kendimiz işletmeliyiz. Ticaretin ayıp olan hiçbir şubesi yoktur. Elverir ki namuskârane olsun.
Namusun hakikati ise hilekâr olmamak ve ahde vefa göstermektir (Kılıçzâde Hakkı).

İşte Aznavur Efendi, binde birini buraya naklettiğimiz bu tecavüz, bu taarruz...lar her Perşembe sabahı kütüphanenizden oluk oluk sokaklara akıyor, etrafınızdakileri, bütün İslâm ümmetini rahatsız, müteheyyic ve müteessir ediyor. Artık bunlara bir son vermenizin zamanı gelmiştir. Şayet bundan sonra da din ahkâmı aleyhinde, İslâm mukaddesatı aleyhinde paslı kılıcını savuran, şeriat âlimlerini müstehcen karikatürlerle tezyif ve tahkir eden bir yazar kumpanyasını kütüphanenizde idare eder, onların önüne kalem, kağıt, bardaklarına..., ceplerine beş on kuruş korsanız; onların neşriyatını gafil, biçare İslâm ümmeti arasına sürmeye devam ederseniz... kütüphanenizin bütün Müslümanlarca bir misyoner ocağı telakki edileceğine emin olabilirsiniz.

Sıyanet Gazetesinin Yazı Heyetine

Sıyanet gazetesine gelince, hayırlı bir maksatla tesis edilen ve Müslüman kadınların İslâm şeriatı dahilinde aydınlanmasına ve tealisine çalışması lazım gelen bu gazetede "kadınların örtüsünün kaldırılması hakkında birtakım din âlimlerinin görüş bildirdiklerine", "Türk kadınının örtü zincirlerini kırdığına" dair iftiralar bulunur, Yahudi bir kadına İslâm kadınının kıyafeti giydirilir ve altında bu cihet hiç tasrih edilmeyerek "İslâm kadını", "Kürt kadını" diye teşhir edilir de o memlekette intişar eden İslâm gazeteleri, özellikle *Sebilürreşad* gibi İslâm dininin hükümlerini müdafaa etmekten başka hiç kimse ile şahsî bir garezi olmayan, Allah'ın yardımıyla hiçbir kınayıcının kınamasından korkmayan bir risale nasıl susar? Nasıl bu iftiraya karşı şiddetle karşılık vermez?

Askerî hükümetin nazar-ı dikkatini çekmeye gelince; hükümet tesettür meselesi hakkında gazetelerde münakaşaların devamını arzu etmediğinden *Sebilürreşad* bu konuda uzun uzadıya bir reddiye makalesi neşrederek meselenin esasına girişmeyi şimdilik uygun bulmamış, yalnız tesettür hakkında din âlimlerine, halis muhlis İslâm olan Türk kadınına iftira ihtiva eden o makaleyi askerî hükümetin nazar-ı dikkatine arzetmekle yetinmişti. *Sıyanet*'in, komşusu olan Azna-

[9] Dikkat ediliyor mu? Papaz, patrik, metropolit... onların ismi zikredilmiyor. Çünkü o zaman Ohannes Aznavur Efendi'nin can damarına dokunur, yazar kapı dışarı edilir.

vur Ohannes Efendi'nin tecavüzüne uygun gelmek için bizim, haklı figanımıza "jurnal" demesi herhalde tertipli bir hücum planının neticesidir, bunu anlamak güç bir şey değildir. *Sebilürreşad*'ın o jurnal âlemleriyle hiçbir münasebetinin olmadığını bütün cihan bildiği ve *Sıyanet* yazı heyeti bunu öz kardeşlerinden de sorup anlayabileceği için buna karşı mukabelede bulunmak fazladır.

Yalnız şunu herkes bilmelidir: *Sebilürreşad* dinî ahkâma vukubulan tecavüz ve iftiralara karşı hiçbir zaman suskun ve dilsiz kalmayacaktır. Dine karşı ortaya atılan meselelerde Allah'ın yardımı ile gücünün yettiği ölçüde ilmin, fennin bütün silahlarıyla şeriatın hükümlerini söyleyecek, müdafaa edecek; hükümetin münakaşasını arzu etmediği meseleleri de yalnız onun nazar-ı dikkatine arzetmekle yetinecektir. Buna siz isterseniz "jurnal" diyebilirsiniz. İyiyi emretmek, kötülükten sakındırmak (emr bi'l-maruf, nehy ani'l-münker) ile muhatap olan her Müslüman bunu kendisine dinî bir vecibe sayar. Hz. Peygamber (s.a.) şöyle buyurmuşlardır: "Sizden biriniz bir fenalık görürse onu eliyle menetsin. Buna gücü yetmezse o zaman diliyle menetsin. Buna da gücü yetmezse kalbiyle ona buğz etsin. Fakat bu (sonuncusu) imanın en zayıfıdır".

Peygamber'in bu mübarek emrine muhatap olan hangi güçlü iman sahibi bir Müslüman vardır ki İslâma karşı bir tecavüz ve iftira görsün de sussun?

İşi mugalataya boğmayalım. Hakikat anlaşılsın. *Sebilürreşad* mı size iftira etti, siz mi din âlimlerine, Müslüman kadınına iftira ettiniz? *Sebilürreşad* demişti ki: "*Sıyanet* gazetesi Türk kadınına örtü zincirini kırdırıyor". İşte bunun delili:

> "Bunun için diyebiliriz ki Türk kadını Arap kadınından önce örtünün zincirlerini kırıp ıslah yolunda yürüdü" (*Sıyanet*, sayı: 9, s. 9).

Bu, Müslüman olan Türk kadınına bir iftiradır. Bu makalenin "Kahire'de intişar eden aylık edebî mecmualardan tercüme" edildiği söyleniyor, fakat ne mecmua, ne de yazarı gösterilmiyor. Yazarı büyük bir ihtimalle Hıristiyandır. Çünkü zerre kadar kalbinde iman olan bir Müslüman yazar bunu söylemez. Şimdi böyle iftiraları, "Müslüman kızlarını, kadınlarını himaye eden" bir gazete okuyucularına ne maksatla naklediyor? Türk kadınları örtü zincirini kırdı mı? *Sıyanet* gazetesini idare eden yazı heyetinin bunun Türk kadınına bir iftira olduğunu söylemeleri, Türk kadınının hiçbir zaman İslâmın kurtarıcı dairesinden ayrılmadığını şiddetle müdafaa etmeleri lazım gelmez miydi? Bırakınız ki bu makalenin üst tarafları baştan aşağı hezeyandır, din âlimlerine karşı iftiradır. Niçin *Sıyanet* yazı heyeti bu makaleyi mal bulmuş mağribi gibi zahmet ederek tercüme etti? diye merak ederseniz bunun sebebini sözkonusu gazetenin 2. sayısının 6. sayfasında bulursunuz. Orada, Rusya edibelerinden Madam Olga Dolebedof hazretleri[10] tarafından bundan on beş sene önce Roma'da Müslüman kadınının hürriyeti hakkında

[10] Bu unvan Madam'ın şanını yüceltmek için mütercim bey tarafından bahşedilmiştir.

verilen bir konferans tercüme ediliyor. Müslüman kadınlarının hürriyeti hakkında yani tesettür aleyhinde kalem oynatan yazarlar sayılırken Kahire'de İstinaf Mahkemesi reisi Kasım Emin Bey'in örtü aleyhindeki meşhur *Tahrîru'l-Mer'e** kitabının da adı zikrediliyor. Bunun altına *Sıyanet* mütercimi şu haşiyeyi kaydediyor:

> "Adıgeçen Kasım Emin Bey bundan yaklaşık sekiz sene önce vefat etmiştir. Burada anılan kitabı (yani ***Tahrîru'l-Mer'e)*** Mısır'da pek mühim bir tesir icra etmişti. Mütalaası tavsiye edilecek kıymetli eserlerdendir" (Mütercim).

İşte "Müslüman kızlarını, kadınlarını himaye eden" *Sıyanet* yazı heyetinin himayesinin içyüzü!

Şimdi burada biraz duralım. Bakalım Kasım Emin Bey kimdir? Ve *Tahrîru'l-Mer'e*'nin muhtevası neden ibarettir?

Emin Bey İslâm örtüsü aleyhinde ilk bayrak kaldıranların sergerdesidir. O kitabını, İngiliz hürriyetiyle dağları taşları gülen Mısır'da neşrettiği zaman İslâm kamuoyu heyecandan heyecana düşmüş, tesirden tesire duçar olmuş, müthiş kıyametler kopmuştu. İslâmın infiali bütün Mısır ufuklarını kaplamışken Hıristiyan gazeteleri de Kasım Emin Bey'e alkışlar yağdırıyordu. Bunun üzerine İslâm âlimleri kaleme sarıldılar, reddiyeler yazdılar. Bir kısım İslâm âlimleri âyet ve hadislerle müdafaada bulundular, bir kısım âlimler de felsefe ve sosyoloji noktasından muhakemeler yürüttüler. Hatta matematik âlimlerinden bir zat bile bu mevzuya dair Kasım Emin Bey'e karşı bir kitap neşretmişti. Hâsılı Kasım Emin Bey'in iddiasının butlanını şeriat huzurunda, ilim ve fen huzurunda isbat ettiler. Özellikle İslâm âlimlerinden, asrın fazıllarından Mehmed Ferid Vecdi hazretlerinin *el-Mer'etu'l-Müslime* adlı kıymetli kitabı neşredilince *Tahrîru'l-Mer'e*'nin hiçbir kıymeti kalmadı, sönüp gitti.

Şimdi "Müslüman kızlarını, kadınlarını himayeyi" deruhte eden bir gazetenin okuyucularına böyle Müslümanlık âleminde fırtınalar kopardıktan sonra topraklara gömülmüş bir kitabı "mütalaası tavsiye olunacak kıymetli eserlerdendir" diye tavsiye etmesi ne demektir? Mütercim bey İslâm kadınlarına bu kitabı ne maksatla tavsiye ediyor? *Tahrîru'l-Mer'e*'nin muhtevasını bilmiyor mu idi? Bir gazeteci için bunu bilmemek mazeret teşkil eder mi? Sonra bu kitaba karşı Ferid Vecdi hazretlerinin yazdığı *el-Mer'etu'l-Müslime* burada Türkçeye tercüme edilerek *Sırat-ı müstakîm*'de tefrika edildi, ardından kitap şeklinde basıldı,** bütün Osmanlı memleketlerine dağıldı. *Sıyanet* yazı heyeti bunu bilmiyor muydu. Böy-

* Kasım Emin'in bu kitabı Zeki Meğamiz tarafından *Hürriyet-i Nisvan* adıyla Türkçeye tercüme edilmiş ve 1331'de basılmıştır (İ.K.).

** Ferid Vecdi'nin *el-Mer'etu'l-Müslime* adlı eseri Âkif tarafından tercüme edilmiş, *Sebilürreşad*'da tefrika edildikten sonra *Müslüman Kadını* adıyla kitap olarak basılmıştır (1325). M. Çamdibi'nin sadeleştirmesi de 1972'de aynı adla basılmıştır (İ.K.).

le bir kitabın neşredildiğini başkasından olsun işitmemiş miydi?

Bahsi mugalataya boğmamalı, buna cevap vermelidir.

Resimleri dercedilen kadınların İslâm kadını veya Yahudi karısı olmalarına gelince, *Sıyanet* bu hususta uzun uzadıya birtakım lüzumsuz tafsilat vermeye kalkışıyor ki mugalata ile hakikati örtebilirim zannediyor.

Mademki *Sıyanet*'in maksadı Müslüman kadınlarının ev içindeki kıyafetlerini göstermekti, mademki oradaki resim bir Yahudi karısının resmi idi; o halde altına "Harputlu Kürt kadını" demekle daha büyük bir günah işlemiş olmuyor muydu? Bir Yahudi karısını Müslüman olan "Kürt kadını" diye teşhir etmek ne büyük cürettir! *Sıyanet* yazı heyeti işi mugalataya dökeceklerine *Sıyanet*'in o sayfasını açıp da o resmin altına yazdıkları kelimeleri insaf nazarından geçirmeli, ona göre hatalarını takdir etmeli de çıkmaz yollardan vazgeçmelidirler.

Türk kadınına örtü zincirini kırdıran mahud makalenin üst tarafındaki iftiralara gelelim: Yine *Sıyanet*'in 9. sayısının 9. sayfasında şöyle deniliyor:

> "İlerigelen kişilerden ve ilmî, dinî ve siyasî makam sahiplerinden öyle bir cemaat biliyoruz ki kadının talim ve terbiyesi ve şark âdabı dairesinde olmak şartıyla kadının üzerinden örtünün kaldırılması ve çekip çıkarılması görüşündedir".

İşte bu da Hıristiyan ağzına yakışır sırf bir iftiradır. Makalenin aslını görmedik, fakat ifadesi Corci Zeydan'ın yazılarına çok benziyor. Çünkü onun zahiren İslâmiyeti metheder gibi süslü olan eserlerinde öyle zehirler vardır ki ihtiyat ile okunmazsa mazarratı büyük olur.

Heme ise adı geçen makalenin yazarı kim olursa olsun dindarlar içinde İslâmda örtünün kaldırılması ve çekip çıkarılması görüşünde olan bir cemaat yoktur. Dinine sahip bir Müslüman, özellikle de bir din âlimi, âyetler ve hadislerle sabit bir dinî hükmün kaldırılması görüşünde nasıl olur? Meğer ki dinini satmış zındık âlimlerden ola. Nasıl ki şereflilerden muhterem bir zat bu yalan isnattan müteessir olarak İslâm Arap âlimlerine karşı bu iftirayı reddederken "din âlimleri diye vasfedilen bazı zındıkların umumun malumudur ki din ile alakaları yoktur" buyurmuşlardır.[11]

Muhtemeldir ki orada da burada olduğu gibi Şamanizmin kabulünü tavsiye eden Türk kadınlığının gerileme ve düşüşü yazarları; İslâm birahaneleri, genelevleri açılmasını ileri süren Kılıçzâde (Hakkı)lar; Hz. Peygamber hakkında türlü türlü çirkin iftiraları ihtiva eden Doktor Dozi'nin *İslâm Tarihi*'ni (*Tarih-i İslâm*'ı) takdirlerle tercüme eden *İctihad*'cılar (Abdullah Cevdet) gibi büyük adamlar(!) ve bu gibilerinden, "izdivaç (evlilik) üstü kapalı bir fuhuştan ibarettir" diyen serbest aşk taraftarı büyük kadınlar (!) ve bu gibilerden meydana gelen tesettürün kaldırılması ve çekip çıkarılması görüşünde olan bir güruh bulunabilir.

11 *Sıyanet*, sayı: 8, s. 5.

Muhtemeldir ki bu güruhtan bazısı da makam mevki sahibi olabilir. Fakat bu güruha âlimleri ve dindarları da karıştırmak elbette özel bir maksada hizmet etmektir: Bu makaleyi okuyanlar zannedebilirler ki dindarlar ve âlimler içinde de örtünün kaldırılması görüşünde olan kişiler var imiş! Bir kere bu zan hâsıl oldu, bu fikir zihinlere sokuldu mu artık oradan ötesi kolaydır. İş bir defa kaleden bir taş sökmektedir, sonra onun temeline kadar rahmet okumak işten bile değildir.

Şimdi "Müslüman kadınlarının, kızlarının himayesini" deruhte eden *Sıyanet*'in yazı heyetine sorabilir miyiz? Böyle bir makaleyi hiçbir tenkit sözü ilave etmeden okuyucularına takdim etmekte ne gibi faydalar mülahaza ettiler? *Sıyanet* yazı heyeti âyetler ve hadislerle sabit bir dinî hükmün kaldırılması görüşünde hiçbir din ve iman sahibinin olmadığını bilmiyorlar mıydı? Türk kadınının örtü zincirlerini kırmadığını görmüyorlar mıydı? Himayelerini omuzladıkları Müslüman kadınlarına, Müslüman kızlarına karşı olan bu iftirayı *Sıyanet* yazı heyeti niçin tekzip etmediler? Yok eğer Türk kadınları içinde örtü zincirini kıran varsa bunun "serbest aşk"cılardan ibaret az bir güruha münhasır olduğunu, bu hükmü mutlak olarak vermenin Türk İslâm kadınlarına karşı Arap Hıristiyan yazarlarının yalan bir iftirası olduğunu, bu yolun sulh yolu değil fesat yolu olduğunu bir kelime ile olsun söylemek lazım gelmez miydi? Diğerleri bir tarafa makalenin mütercimi olan muhterem zat bu iftiraya karşı nasıl tahammül etti? Ve hâlâ nasıl tahammül ediyor?

Arap âlimlerine karşı da iftira ihtiva eden o makale bir taraftan bizi müteessir ederek feryat ettirirken diğer taraftan da Arap âlimlerini gönülden yaralamış, şeref sahibi bir zat sözkonusu iftiraları Müslüman Araplar ve İslâmiyet adına reddederek kanunun bahşettiği müdafaa salahiyetiyle yine adıgeçen risale ile iftiracıların yüzlerine şu suretle çarpmıştır:

> "Araplar, 'Ey Peygamber! Eşlerine, kızlarına ve müminlerin hanımlarına (dışarı çıkarken) üstlerine örtü almalarını söyle. Bu onların hür ve namuslu bilinmelerini ve bundan dolayı incitilmemelerini daha iyi sağlar. Allah bağışlar ve merhamet eder' (Ahzab 33/59) âyetinin açık emirlerine muhalefetin yani inkâr etmenin apaçık küfür olduğunu bilirler. Müslüman çocukları ve aileleri, bu gibi batıl itikatlarla zehirlemeseler elbette vatan adına daha iyi olurdu. Fakat heyhat... Osmanlı İslâm devleti din sayesinde terakkî etmiş ve dine karşı gösterdiği aldırışsızlıkla bu hale gelmiştir. Eğer Kur'an'ın hükümlerine böylece isyan ilan edecek bir nesil yetiştirmeye muvaffak olunursa büsbütün mahv ve münkariz olacağı düşünülerek vatana acımalı. Örtüyü atmak ve başı açmak taraftarları Hıristiyanlıklarını ilan etseler daha iyi olur. Çünkü Müslüman kadınları o zaman 'Sizin dininiz size, benim dinim bana' (Kâfirun 109/6) der de masun kalır ve dolayısıyla bu ümmet, bu biçare devlet kurtulmuş olur. Eğer Kur'an'ın mânası anlaşılmıyorsa anlayandan sorup ona göre kalem oynatmak gerekir".

Sıyanet yazı heyeti yaldızlı hapını herkese yutturamadığını, büyük bir pot kırdığını anlayınca ertesi hafta bir geri adım atmak istemiş, "o makale tercüme edilmese ve gazetemize de konmasaydı tabii olarak sukûtla geçilecek ve cevap-

landırılmayacaktı" diyerek Arap âlimlerini ve (bu makaleye cevap veren) şeref sahibi kişiyi razı etmek ve onlardan af dilemek mecburiyetinde kalmıştı. Sanki bu makale büyük bir ilmî kıymete sahip imiş de müdafaadan aciz kalan *Sıyanet* yazı heyeti, bu makalenin cevapsız kalmasını münasip görmemiş, tercüme ettirerek âlimlerin görüşlerine vaz etmiş! Acaba hususi maksatlarına engel olanlara sayfalar dolusu tecavüzlerde bulunmaya muktedir olan o kalemler "Türk kadını halis muhlis Müslümandır, örtü zincirini kırmamış ve hiçbir zaman kırmayacaktır. İslâmda örtünün kaldırılması ve çekip çıkarılması görüşünde olan hiçbir din âlimi yoktur, bunlar sırf iftiradır" demeye de muktedir değil miydi?

Bu, bize Doktor Dozi tarihi müterciminin (Abdullah Cevdet'in) müdafaasını hatırlattı. Hz. Peygamber'e karşı türlü türlü çirkin iftiraları ihtiva eden adı geçen eser, Müslümanlara, "İslâm dünyasında şimdiye kadar yazılmamış en mükemmel tarih" diye takdim edilmişti. Sonra İslâm âlimleri bunun bir iftiralar mecmuası olduğunu isbat etmeye başlayınca, hükümet İslâmiyet aleyhine yürüyen bu muzır eseri toplamaya teşebbüs edince, mütercim geriye adım atmak istemiş, eserin baş tarafından birkaç yaprak yırtmış, "benim maksadım, âlimlerin bunu görerek cevap vermesi idi!" demişti. Belki himayesini deruhte ettiğiniz o biçare Müslüman kadınları, kızları bu sözlerinizle aldanabilirler. Fakat herkesi sersem sanmamalı.

Bununla beraber *Sebilürreşad*'ın *Sıyanet* yazı heyetinin şahıslarıyla hiçbir alakası yoktur. Hatta kendilerini tanımıyor bile. Maksadımız, İslâm kadınlarının âyetler ve hadislerle sabit olan dinî bir hükmü yıktıkları hakkındaki iftiralara karşı müdafaadır. Şayet *Sıyanet* yazı heyeti o makalenin yazarının bir Hıristiyan olduğunu, nasılsa yanlışlıkla gazeteye alındığını, makale yazarının İslâm âlimlerine, Türk İslâm kadınına karşı olan isnatlarının iftira olduğunu, *Tahrîru'l-Mer'e*'nin Müslüman kadınlara tavsiye edilecek kıymetli eserlerden olmadığını, aksine İslâmın ahkâmı aleyhinde muzır bir eser olduğunu... söyleyecek olursa biz de onları affedebiliriz. Esasen Osmanlı İstihlâk-i Millî Kadınlar Cemiyeti'nin yayın organı olan, "Müslüman kadınlarının, kızlarının himayesini deruhte eden" bir risaleye yakışan da budur; bu gibi bâtıl sözleri, fikirleri reddetmektir. Müslüman kadınları, onlardan böyle sözler, böyle müdafaalar bekler ve bu vazifenin yerine getirilmesi için kendilerine yazı yazdırırlar. Biz böyle biliyoruz ve muhterem İslâm hanımlarının yazılarından da böyle anlıyoruz.

Buna mukabil *Sıyanet* yazı heyeti Müslüman kadınlarına, kızlarına İslâm ahkâmı aleyhindeki eserleri takdirlerle tavsiye ederse, yazarı gizli kapaklı ve İslâma iftiralarla dolu makaleleri tenkitsiz naklederse, Müslüman kızlarını Avrupa'da süründürmek için yazılan iğfal edici yazıları[12] reddetmeden ve ten-

[12] "Avrupalılara her hususta benzeyebilmenin pek güç olduğunu düşündükçe hal-i hazır için olmasa bile gelecek nesil için çılışmak ve o neslin –hissiyatı insanlık âleminin hayata menfezi olmayan karanlık

kitsiz koymak, ömrünü tiyatro sahnelerinde geçiren; namusunu her sınıf halktan yüzbinlerce şehvet gözü altında süründüren birtakım aktrislerin, şantözlerin, kantocuların resimlerine, hal tercümelerine sayfalar tahsis ederek "çalışmaktan bıkmayan Ermeni kadınlarının cemiyetler arasında geçen hayatını bilmek muhterem hanımlarımız için pek faydalı olacaktır zannediyorum"[13] diyerek Müslüman kadınlarına, kızlarına takdim etmek hem günahdır, hem de ... tır. "Müslüman kadınlarının, kızlarının himayesini deruhte eden"lere, o zavallıların saf ve pak zihinlerine böyle iğneler, dikenler sokmak yakışmaz.

Sıyanet yazı heyetinin İstihlâk-i Millî Kadınlar Cemiyet-i Hayriyesi'nin risalesine İslâm ahkâmına aykırı bir kelime koymak salahiyetleri yoktur. Eğer sözkonusu yazarların tesettürle bir zorları varsa tartışmaya buyursunlar, ayrıca risaleler, kitaplar neşretsinler, edep ve terbiye dairesinde sırf ilmî bir şekilde iddialarını serdetsinler. Kendilerine ilim huzurunda cevap verecek âlimlerimiz Allah'a hamdolsun henüz eksilmemiştir. Fakat öyle yapmayıp da memlekette hayırlı işler görmesi umulan bir hayır cemiyetinin arkasına gizlenerek iğneler, dikenler sokmaya, soktukları iğneleri meydana çıkaranlara –işi gürültüye, mugalataya boğmak için– jurnalci demeye kalkışılırsa bu pek küçüklük olur. Demek ki istediğiniz gibi iftiraları tenkitsiz ve müdafasız risalenize doldurasınız, Müslüman kızlarını Avrupa'da sürtmeye teşvik edesiniz, sefalet sahnelerini saadetmiş gibi İslâm ailelerine takdim edesiniz de *Sebilürreşad* sükut etsin, hiç sesini çıkarmasın, öyle mi istiyorsunuz?

Sebilürreşad gibi hak ve hakikati söylemek, istisnasız dinî hükümleri müdafaa etmek üzere neşredilen bir Müslüman gazetesi hiçbir zaman başkaları söylerken, Müslümanlığa aykırı neşriyatta bulunurken susmaz, suskun ve dilsiz kalmaz.

Cihan bilsin ki *Sebilürreşad*'ın hiçbir kimse ile, hiçbir şahısla garezi, husumeti yoktur. *Sebilürreşad*'ın üçyüz haftadan beri takip ettiği yegâne maksat, İslâmiyeti müdafaa etmek ve bir Müslüman hükümetinden başka bir şey olmayan Hükümet'in meşru emellerine destek olmaktır. *Sebilürreşad* kimseye ilişmez, kemal-i sükun ve itidalle dahilî ve haricî bütün Müslüman kardeşlerimizi irşad etmeye çalışır, onları uyanmaya, birliğe, Allah'ın ipine sımsıkı sarılmaya davet eder, bu "Allah'ın ipi"ni kesmeye kalkışmayanlara, hatta *Sebilürreşad*'ın kurucu ve yazarlarının en büyük şahsî düşmanı bile olsa yine kendilerine bir söz söylemez. Fakat buna zerre kadar saldıranlara da en sevgili dostları, can arka-

köşelerinde neşvünema bulmuş, gayesi sınırlı, muhiti dar bir hayat içinde yaşayan– kadınları için uğraşmak ve bu suretle onlara hak ve hayat vermek istemeyen demir pençelerden kurtulmak azmiyle Sorbonlarda, Oxfordlarda Türk kızlarını görmek istiyoruz. Hiç olmazsa bir an önce öyle mektepler tesis edebilmek ve tahsilin fevkalâdeliğini millete kabul ettirebilmek için kızları Avrupa üniversitelerine göndermelidir ki... gelecek nesile salim bir fikir, kırılmaz bir sâik meydana getirsinler", *Sıyanet*, sayı: 7, s. 11, 22.

[13] *Sıyanet*, sayı: 11, s. 12.

daşları olsalar da susmaz, cevabını verir. İşte *Sebilürreşad* ancak bu maksatla, bu meslekle intişar ediyor. Çünkü Müslümanlık böyledir.

"O (Allah) onları sever, onlar da O'nu. Müminlere karşı alçak gönüllü, kâfirlere karşı izzetli ve serttirler. Allah yolunda cihad ederler ve kınayanın kınamasından korkmazlar" (Maide 5/54).

Aksekili Ahmed Hamdi, *Bilinmesi Elzem Hakikatler*, (1332).

III
TASARRUF VE İKTİSADIN BAŞLICA ŞARTLARI
(Yerli Malı Kullanmak)

İktisat âlimleri tasarruf ve iktisat için birtakım şartlar göstermişlerdir. Biz burada o ince ve çetrefil fikirleri aynen yazacak değiliz. Bizim fikrimize göre tasarruf yapabilmek ve parasının bir miktarını bir kıyıya koyabilmek için herşeyden önce şu şartlara riayet etmek zaruridir. Bunlara riayet edilmedikçe tasarruf imkân haricindedir. Şartlar şunlardır:

1. "*İsraf ve sefahet yapmamak*". Bilirsiniz ki maddî veya manevî servetini beyhude yere telef etmeye, haddinin üstünde, hal ve mevkii ile mütenasip olmayan, daha umumi bir tabirle lüzumsuz masraflara girmeye israf ve sefahet denir. İctimaî mevkiine ait ihtiyacından fazlasını sarfeden her insan, bu sarfiyatı gayrı meşru bile olmasa müsriftir. Ailesinin ve çocuklarının nafakasından keserek kumara, rakıya, şaraba, şuraya buraya para vermek en büyük israftır. Hiçbir menfaata tekabül etmeyen bu gibi sarfiyat tam mânasıyla sefahettir. Müslümanlıkta hısset (cimrilik) ne derece kötülenmiş ise israf ve sefahet de o nisbette ve daha ziyade kötülenmiştir. Çünkü hasis bir adamın sermayesinden cemiyet bir müddet mahrum olsa da bilahare bu sermayenin iyi kullanacak ellere geçmesi umulabilir. Fakat müsrif ve sefih böyle değildir. Onun serveti mahvolmuş, dağılıp bitmiş olmakla gerek şahsı, gerek ailesi ve hatta mensup olduğu cemiyet o servetten müebbeden mahrum edilmiştir.

Binaenaleyh müsrif bir adam tasarruf namına hiçbir şey yapamaz. Tasarruf yapmak şöyle dursun, elindekini sarf edip bitirdikten sonra çok zamanlar ihtiyaç içinde borçlarla geçinmek mecburiyetinde kalır. Bundan dolayıdır ki israf ve sefahet her türlü fenalığa, ahlâksızlığa sebebiyet verir. Çünkü sefih bir insan sefihçe hayatını devam ettirebilmek için meşru ve gayrı meşru her türlü vasıtaya müracaat etmeye mecbur kalır. Sarfedeceği parayı tedarik etmek derdiyle iyi ve fena her vasıtayı kendisi için mubah görür. Kendi parası kâfi gelmezse borca girişir, dalavereye başlar. Aynı zamanda sefahet, sahtekârlık, yalancılık,

dolandırıcılık, hırsızlık, iflas gibi şeyleri de doğurur. Birkaç senedir bizde sık sık vukubulan iflasların başlıca sebebinin israf ve sefahet olduğu iyice anlaşılmıştır. İsraf ve sefahet yüzünden en büyük tüccarlar nihayet iflas borusunu çalıyorlar. Bunun içindir ki "insanın dostu kendi iktisadı, düşmanı da israflarıdır" deniliyor. Fertleri israf ve sefahete dalan bir millet neticede ölüme mahkûmdur. İngiliz âlimlerinden ve iktisat ilminin âdeta babası sayılan Adam Smit "Her müsrifin milletin düşmanı ve her tasarruf sahibinin de devletin mümini sayılması gerekir" demiştir ki çok doğrudur. Binaenaleyh müsrif ve sefih olan bir adam, sade kendi veya ailesi hesabına değil, aynı zamanda mensup olduğu cemiyet için de çok zararlı bir mahluktur. Bu itibarla israf ve sefahetle mücadele etmek milletler için hayatî bir zarurettir. Bunun içindir ki her millet muhtelif vasıtalarla israflara karşı mücadele yapmaktadır. Amerika gibi dünyanın en zengin ve parası en çok olan bir memlekette bile israflara karşı müthiş surette mücadele yapılmaktadır. Bundan birkaç sene önce *Figaro* gazetesinde "Tasarruf propagandası" unvanı altında yazılmış olan şu makale Amerika'daki bu mücadeleyi ne güzel tasvir ediyor:

> "Amerikalıların ayırdedici özelliklerinden biri de pahalı şeyi sevmektir. Bir Amerikalının başlıca düşünceleri şunlardır:
> Bir taraftan genel teşebbüslerin doğurduğu müşkillere ve masraflara bakmayarak, onları benimsemeyerek çok para kazanmak; diğer taraftan pek müreffeh bir ömür geçirmek için mümkün olduğu kadar fazla para sarfetmek... Bu ruh hali Amerikalıların zenginlerinden ziyade halk ve işçiler arasında mevcuttur. Bir mağazada müstahdem bir genç kadın aldığı ücretten pek büyük bir kısmını elbisesine sarfeder. Pekçok genç müstahdem görülüyor ki haftalıklarının hemen yarısını kız dostlarından birinin refakatinde bir gece eğlencesine sarf eder. Bununla beraber sarfiyata gösterilen bu aşırı temayül Amerika terbiyecilerini, ictimaiyatçılarını, iş adamlarını pek ziyade endişeye düşürmektedir. Bunlar israfa karşı her vasıta ile mücadele etmekte ve millete tasarruf ve iktisat için kuvvetli propagandalar yapmaktadırlar. Senenin bir haftası tasarruf ve iktisadın iyiliklerini nazarı-dikkate arzetmeye tahsis edilmiştir. Bu propaganda için makaleler, risâleler yazılmaktadır. Tasarruf fikrinin naşirlerinden Banjamen Franklen'in doğum gününün yıldönümünde bütün mekteplere en faydalı konferanslar verilmektedir. En faydalı propaganda ise mekteplerde talebeye yapılanlardır. Bundan pek iyi neticeler elde edilmiştir. Mekteplerde ayrıca tasarruf sandıkları açılmış olup talebenin bu hususta alakaları Maarif Nezareti tarafından kemal-i ehemmiyetle takip edilmektedir. 1919-20 öğretim yılı zarfında 462.000 çocuk tasarruf sandıklarına 2.800.000 dolar yatırmışlardır. Her sene bu miktar çoğalmaktadır. Ümit ediliyor ki birkaç sene sonra Amerika'da 'müsrif' kelimesi tamamen geçmişe ait şahıslara verilen bir sıfat olarak tanınacak ve tasarruf etmeyen hiçbir kimse görülmeyecektir".[1]

Amerika'da israf ve sefahet mücadelesi hakkında *Figaro* gazetesinin yazmış olduğu bu makale bizim için ne kadar şayan-ı ibrettir. İsraf ve sefahet herne

[1] Ahmet Nazmi, *Nazar-ı İslâmda Zenginliğin Mevkii.*

suretle olursa olsun, Müslümanlıkta haramdır. Çay başında abdest alan bir insan bile lüzumundan fazla suyu israf etmemekle mükelleftir. İsraf aynı zamanda elindeki nimetin kadrini bilmemek ve ona karşı nankörlük yapmaktır. Elindeki nimetin kadrini bilmeyip de uluorta savuranların bir gün gelip de "eyvah" diyeceklerini, o nimete karşı hasret çekeceklerini Kur'an-ı Kerîm ne güzel ve ne beliğ bir surette haber vermiştir.

Şu halde vaktini mesut ve rahat geçirmek isteyenler, fırsat elde iken iktisada riayet etmeli, israf ve sefahet yapmamalıdır. Çünkü insanların saadeti iki şey ile hâsıl olur: Birisi nefsin arzularında itidal, diğeri de serveti güzel tasarruftur. Avrupa âlimlerinin birçok tetkiklerden, müşahede ve tecrübelerden sonra kabul eyledikleri bu hakikat, Müslümanlık tarafından 14 asır önce takrir edilmiş bulunuyordu. Müslümanlık nafakada güzel tasarruf ve güzel tedbiri maişetin yarısı saymıyor mu? Masrafında yapacağı güzel tasarruf ve güzel tedbir ile insan maişet yükünü yarıyarıya hafifletmiş olur demiyor mu? İsraftan men etmiyor mu? Acaba biz Müslümanlığın bu emirlerini, bu tavsiyelerini dinliyor muyuz? Amerika gibi para ve servetin taştığı bir yerde israfa karşı olanca kuvvetle mücadele başlar, tasarruf propagandası için her vasıtaya müracaat edilirse artık bizim ne yapmamız lazımdır, onu herkesin kendi takdirine bırakacağız. Binaenaleyh tasarruf için birinci umdemiz, israflarla mücadele olmalıdır. Her vatandaş bunu bir umde olarak kabul ve kendi kendine tatbik etmelidir.

2. Her Türk eline geçen parayı kendi memleketine bırakmayı bir umde olarak kabul etmeli, bunun için de yerli malından başkasına rağbet etmemeli, yerli malı varken ecnebi malına katiyen para vermemelidir. Kaba bile olsa yine yerli malı kullanmaya çalışmalıdır.

Madenki kendi öz malımızdır, onun için kabalık yoktur. Bugün kaba bile olsa sahiplerinin rağbetine mazhar oldukça incelik ve zerafet kazanacağına şüphe yoktur. Biliyoruz ki Türk sanatının da kendisine mahsus birçok güzellikleri vardır. Batılılar bunlara hayran ve meftun oluyorlardı. Kendi güzel sanatlarımıza, güzel mallarımıza, ehemmiyet veremediğimizdendir ki onlar da nihayet batıya çekilip gitti. Onları günden güne görmemeye veyahut başka bir kıyafetle görmeye başladık. Ne yazık ki eski Türk kadınlarının fevkalâde bir maharetle işledikleri, dokudukları şeyler haiz oldukları incelik, metanet ve zerafet dolayısıyla bugün yalnız antika olarak duvarlarda, çerçeve içlerinde görülebiliyor.

Bunlar ne kadar ince, ne derece metin olursa olsun, kendi malımız olmak itibariyle bizim hiç de nazar-ı takdirimizi celbetmiyor. Fakat bir Avrupalı eline geçerek başka bir şekil ve nam ile tekrar bize gelince maalesef gözlerimize gayet şık, gayet kibar görünüyor. Bunun sebebi açıktır: Biz kendi mallarımızdan, kendi sanatlarımızdan yüz çevirmiş olduğumuz için onlar da şahsiyetlerini muhafaza edememişler.

Çok değil, bundan yirmi sene önce bile benim bildiğim köylerin hepsinde ve her evde bir iki tezgâh vardı. Annelerimiz, hemşirelerimiz tepeden tırnağa kadar giyeceklerini kendileri dokurlardı. İpliklerini kendileri eğirir, kendileri büker, bezlerini kendileri evde dokur, çoraplarını kendileri örerlerdi. Dedelerimizin giydikleri şalvar da evde dokunur, evde yapılırdı. Ayakkabılarımızın meşini, köselesi memleketimizde, fotinler, çizmeler hep memleketimizde yapılırdı. Boyanın her çeşidi memleketimizde çıkar ve bunların hiçbirisi için Avrupa'ya muhtaç olmazdık. Avrupa'dan gelen boyaya "makam boya" yani adi boya derlerdi. Hulâsa köylerimiz ve şehirlerimiz yerli malından başka bir şey bilmezlerdi. Fakat bugün çok yazık ki onlardan hemen eser kalmamış gibidir. Onların yerine şimdi tekmil ecnebilerin en çürük malları kaim olmuştur. Her birimiz kendi malımıza rağbet etmiyoruz. Halbuki üzerimizde bulunan elbise bizim öz ruhumuzun tercümanı olmazsa, herşeyde yalnız başka milletleri taklit ile yetinirsek, acaba biz ne ile iftihar edebileceğiz? Sade mukallitlikle mi? Bu ise hiç de iftihar edilecek bir şey değildir. Binaenaleyh kendi mallarımızın bir şahsiyet sahibi olabilmeleri için her şeyden önce teveccühümüze mazhar olması lazımdır. Eğer mallarımız bizden böyle bir teveccüh görebilirse emin olalım ki batının ihtiras gözü ile okşadığı doğu güzelliği, Türk sanatları az zaman içinde yine eski mevkiini alır ve kendisini bütün dünyaya tanıtır. Binaenaleyh o tezgâhların yeni baştan kurulması lazımdır. İki ağaçtan ibaret olan bu basit tezgâhlar tekrar evlerimize kurulmalı ve her Türk katiyen yerli malından başkasını kullanmamalı. Bunun için hükümetin emrini veyahut bir kanun çıkarmasını beklememeli. Memleketini seven, milletine muhabbeti olan her insanın bu yolda hareket etmesi icap eder. Yerli mallarımız ancak bu suretle bir şahsiyet sahibi olabilirler. Yalnız biz idarecilerimizden şunu rica edeceğiz: En kaba bile olsa yine yerli mallarını bizzat giyerek millete numune olmak. Büyüklerimizden, vekillerimizden, mebuslarımızdan bunu çok istirham ederiz... Binaenaleyh tasarruf için ikinci umdemiz de şu olmalıdır: *Türk yerli malından başkasına para vermez.*

3. İktisat ve tasarruf yapabilmek için modaya tabi olmamak da şarttır. Millî servetimizi bitiren şeylerden biri de hiçbir kıymet ihtiva etmeyen moda eşyasına rağbet etmektir. Moda denilen aldatıcı, göz boyayıcı şeylere rağbet etmek yüzünden ecnebi memleketlere milyonlarımız akıp gidiyor. Ailelerine modaya uygun elbise yapacağız diye varını yoğunu sarfedenleri, bankalardan faizle para alanları, en lüzumlu eşyalarını bile satanları çok işitiyoruz. Modaya uygun olsun diye bir kadın çorabına, meselâ 25 lira vermek hem günah, hem de yazıktır. Çünkü israftır. Bu paralar ecnebi memleketlere akıp gitmektedir. Batının her yaptığını moda diye kabul etmeye neden dolayı kendimizi mecbur tutuyoruz? Hem ne hacet, eğer mutlaka bir modaya tâbi olmak lazımsa bizim tâbi olacağımız moda, batılı değil, doğulu olmalıdır. Daha başka bir tabir ile batı sanatıyla tıraş edilmiş birer doğu elması, mayası kendi öz malınız olan birer bedayi, yani mayası kendi öz malımız

olan birer sanat bediası olmalıdır. Bugün yerli mallarımız hiç şüphe yok ki bu dereceyi bulmuştur. Yerli mallarımız da ecnebilerin malları kadar dayanıklılık ve zerafet kazanmaktadır. Yerli mallarımız bu kadar ilerlemiş bulunuyorken kendi öz malımızı bırakıp da başkalarına koşarsak millî benliğimizi kaybedeceğimize şüphe yoktur. Yaşamak isteyen insanlar herşeyden önce kendisine kıymet vermelidir. Kendisine kıymet vermeyen, milletini, benliğini kaybetmiş olan insanlar için bu dünyada hayat hakkı yoktur. Öyle ise üçüncü umdemiz de şu olmalıdır: *Türk izafi bir kıymeti bile ihtiva etmeyen moda eşyasına rağbet etmez.*

4. Masrafını gelirinden az yapmak, kati ihtiyaç ve zaruret olmadıkça borç yapmamak, tasarruf için sarfiyatını gelirine göre yaparak servetinin müsait olmadığı masrafları yapmamak ve borç yapmamak da şarttır. Bakınız Peygamber Efendimiz ne buyurmuşlardır: "İktisada son derece riayet ediniz. Gelirlerinizi ve sarfiyatınızı dengeleyerek az borç yapınız ki hür yaşayabilesiniz".

... Borç fertler için de milletler için de ahlâkı ifsat, serveti mahveden müthiş bir hastalıktır. İnsan böyle fuzuli yere borç edecek olursa hem tasarruf yapamaz, hem de hürriyetinin bir kısmını kaybeder. Çünkü borçlu olduğu insanlara karşı nasıl olsa serbest değildir. Sonra mütemadiyen borç yapmaya alışan bir insan neticede elinde olan malını, mülkünü de satmaya ve onları parasını da sarfetmeye mecbur olur. Mülkünü elden çıkaran ve parasını sarfeden bir insan ise kolay kolay bir daha mülk sahibi olamaz. Bunun için Peygamber Efendimiz çok borçtan menettiği gibi elinde bulunan ev ve akarı satmayı da menetmiştir. Serveti muhafaza hususunda Peygamber Efendimiz'in çok faydalı tavsiyelerinden biri de akar satmamaktır. Bakınız bir hadis-i şeriflerinde ne buyurmuşlardır: "Bir kimse bir ev veyahut akar satar ve onun parası ile tekrar onlar gibi bir mülk almazsa o paranın faydasını göremez, bereketini bulamaz, o para beyhude yere zayi olup gider"... Borç ile ölmüş olan sahabe-i kiramdan bir zatın cenaze namazına Peygamber Efendimiz'in gitmek istememesi çok şayan-ı dikkat değil mi? Mademki borç yapmak tasarrufa mânidir, mademki borç yapmak ve dünyadan ahirete borçlu gitmek şeriat nazarında hoş bir şey değildir, şu halde dördüncü ve beşinci umdelerimiz de şunlar olmalıdır: *Masrafını gelirimden az yapacağım, zaruri ve kati bir ihtiyaç olmadıkça borç yapmayacağım.*

İşte tasarruf için bizim düşündüklerimiz başlıca bunlardır. Tasarruf ancak bunların yapılmasına bağlıdır. İsraf paranın erimesine, yerli malı kullanmamak ve moda eşyasına rağbet etmek ise paramızın bu diyardan ecnebi memleketlerine akıp gitmesine sebeptir. Masrafını gelirine göre yapmayıp da mütemadiyen borç yapanlarsa neticede herşeyini satmaya mecburdurlar.

Biz Müslümanlar, dünyanın en iktisatlı bir milleti olmamız lazım iken maalesef ne iktisada ne de tasarrufa hiç de riayet ettiğimiz yoktur. Cihanın iktisat ve tasarrufa doğru tam bir hız ile yürüdüğü, iktisat kanunlarının bütün cihana hakim olduğu böyle bir devirde yaptığımız israfların akıllara durgunluk verecek

bir dereceye gelmiş olduğunu görüyoruz. Memleketimizdeki israf ve sefahetin derecesine, paralarımızın ecnebilere, hem de hiçbir fayda temin etmemek şartıyla nasıl akıp gittiğine bir misâl olmak üzere 21 Kanunuevvel 1929 tarihli *Hakimiyet-i Milliye* gazetesinden şu yazıları naklediyoruz:

> "Asgari bir tahmin ile biz memleketimizde 40 tane bar olduğunu kabul etmeye mütamayiliz. Bu barların herbirinin gecelik masraflarını çok pahalı ve çok ucuzları arasında bir karşılaştırma yaparak şu şekilde hesap ediyoruz: Barlarda azami 40, asgari 15 ecnebi artist vardır ve bunların bir gecelik ücretleri azami 25, asgari 5 lisadır. Biz bu iki rakamın da ortalamasını alarak bir barda günde 8 lira ücretle 25 ecnebi kadın çalıştığını kabul edeceğiz. Bu takdirde bir barın bir gecede ecnebi artistlere verdiği para 200, bütün memlekette 8.000 ve bir senede 2.880.000 lira olur. Fakat hakikat şudur ki barlarda ecnebi kadınlarının kazandıkları paralar yalnız aldıkları ücretten ibaret değildir. Herbir kadının bazan yüzsüzlük bazan da fedakârlık yaparak ziyaretçilerinden aldığı paralar vardır ki hiç kimse bu paranın miktarını, bar kadınının aldığı ücretten daha aşağı hesap edemez.
> Şu halde biz bu yekûna insaflıca hareket ederek ve kadınların konsumasyondan aldıkları parayı da dahil ederek ve hiç de hataya düşmediğimizi iddia ederek 2.880.000 lira daha ilave edeceğiz. Bu iki yekün 5.760.000 lira barlara yalnız ecnebi kadınlarına vasıtalı ve vasıtasız tediye ettiğimiz paranın yekünudur. Şimdi buna bir de yine barlarda tüketilen ecnebi içkilerin bedellerini ilave edeceğiz.
> Barda şampanya 25, ecnebi şarapları 3, viski 1,5 liraya içilir. Bu üç içki de ecnebi malıdır ve bunlardan bir barda bir gecede yine ortalama bir hesapla asgari 4 şişe şampanya, 40 şişe şarap ve 40 kadeh viski içildiğine göre, bir barın bir gecelik içki hâsılatı 385, bütün Türkiye'de 15.800 ve bir senede 5.638.000 lira olur. İlgililer ve bir barda tesadüfen bir gece oturmuş okuyucularımız pekala takdir ederler ki bu yekünları tahmin ve hesabımızda hiç de mübalağa yoktur. Hatamız belki bar sayısının tayinindedir. Fakat böyle bile olsa, yani biz bar sayısını fazla dahi hesap etmiş olsak bu hatamız barlarda ödediğimiz paranın miktarının daha az olduğu neticesini vermeyecektir. Çünkü barların masrafları yalnız içki ve ecnebi artistten ibaret değildir. Kira, vergi, müzik, bar sahibinin kârı ve birçok müteferrik masraflar bizim yekunlarımıza dahil değildir. Arzu eden okuyucularımız şimdiye kadar kendilerine verdiğimiz yekunu yani ecnebi kadın ve içkisine ödediğimiz 11.448.000 liraya bir bu kadar da masraf ilave edebilirler".[2]

Memleketimizde israfların ne dereceleri bulmuş olduğuna bu makale çok canlı bir şahittir. Fakat iş bu kadar da değil! Daha buna benzer birçok misâller bulabiliriz. Bizimle hiçbir surette alâkası olmayan, maddî ve manevî hiçbir fayda temin etmeyen "Noel baba" yortusundaki israflara ne diyelim?[3] Acaba bunu ne için yapıyoruz? Acaba Noel babanın bizimle ne münasebeti vardır? Biz her vakit böyle körükörüne mukallit mi olacağız? Gazetelerin yazdığına göre yılbaşı

[2] Bugün elhamdülillah gazetenin şikâyet ettiği o barlar yavaş yavaş kapanmaktadır. Millet fertleri iktisada azmedince herşeyin olacağı şüphesizdir.

[3] Bu vaazın yapıldığı ve eserin yazıldığı zaman tam yortu zamanına tesadüf ediyordu. Bu münasebetle çok lüzumsuz masraflar yapıldığını gazeteler yazıp duruyorlardı.

gecesinde İstanbul'a Müskirat İdaresi elinde olandan başka 200 sandık şampanya satın almış. Herbir şişenin en aşağı 20 lira olduğu farzedilirse bunun 68.000 lira edeceğini de yine gazetelerde okuduk. Yukardan beri gazetelerden naklen yazdığımız bu şeyler hiçbir ihtiyacımıza tekabül etmeyen ve sırf memleket ve millet zararına yapılan israflar ve sefahettir. Herhangi bir ihtiyaç dolayısıyla ecnebilere verdiğimiz milyonları burada sözkonusu etmek istemiyorum. Bir taraftan hükümet tasarruf propagandası yaparken diğer taraftan bir kısım insanların memleketin mukadderatıyla alay edercesine Noel baba gecelerinde, barbarca, şurada burada yaptıkları bu sefahetin mânası nedir? Ecnebilerin menfaatına olan bu israfların millî hayatımızda açmış olduğu yaraları görmüyor musunuz? Biz tasarrufu sade lafta mı yapacağız? İktisat ve tasarruf her fert için şahsî ve millî bir vazife değil midir? Biz bu vazifemizi neden yapmıyoruz? Bunun için de hükümetimizin şiddetli bir kanun çıkarmasını mı bekliyoruz? Şahsımızla ilgili ve her fert için hayatî bir zaruret olan bu gibi şeyler için de kanun mu lazımdır? Bunu her ferdin takdir etmesi ve nefsinde tatbik etmesi icap etmez mi? Hem ne hacet, tasarruf meselesini ortaya koyan ve bununla ilgilenen yine hükümetimizdeğil midir? Gazetelerimiz, hükümet adamlarımız makaleleriyle, konferanslarıyla bunun ehemmiyetini bize anlatmıyorlar mı?

Binaenaleyh tasarruf propagandası sözkonusu olurken buna mâni teşkil eden israflara ve modaya karşı şiddetli tedbirlere müracaat edilmesi, israflara karşı bütün milletin mücadeleye girişmesi vatanî ve millî bir vazife olduğunda hiçbir ferdin şüphesi yoktur zannederim.

Şu halde vatanının ve miletinin yükselmesini arzu eden bir ferdin şahsen bu vazifeyi deruhte etmesi vaciptir. Yerli malından başkasını kullanmayacağını, israf ve sefahet yapmayacağını, küçük büyük hepimiz taahhüt ettiğimiz ve bu taahhüdümüzü ifa ettiğimiz gün hem kendi mallarımız, kendi sanatlarımız rağbet bulur, hem de istediğimiz tasarruf husule gelir. Bir taraftan tasarruf yapalım diye feryat ederken diğer taraftan yerli malına kimse bakmaz ve aynı zamanda alabildiğine israflar devam edecek olursa bundan layıkı vechile istifade etmek mümkün değildir. Bununla beraber yukarda da arzettiğimiz vechile bunu millet fertleri kendisi takdir etmeli ve kendisi tatbik etmelidir. Çünkü millî hayatımız sözkonusudur. Millî varlığı yaralayacak her şeye karşı mukavemet etmek fertler için en kudsi bir vazifedir.

Aksekili Ahmet Hamdi, *Müslümanlıkta İktisatın Ehemmiyeti*, s. 18-35 (1932).

IV
İSLÂMIN BAZI ÖNEMLİ İLKELERİ

İnsanlar üzerinden öyle zamanlar geçti ki; onların din namına inandıkları ve tanıdıkları sistem, aklın kabul etmeyeceği birtakım talimlerden ibaretti. Bu sistemlerde beşer, fıtratlarına mukavemetle, nefislerini tazib ile, akıl ve basiretlerine karşı inat ve mükâbere ile teklif olunmuş, onlar da din diye bu gibi şeyleri telkin eden ruhanî reislere boyun eğmişlerdir. Güya bu tezellül ile artık dünya ve ahiret selâmetini bulmuş oluyorlardı. Nihayet Cenâbı Hak son peygamberi Hz. Muhammed'i gönderdi. O, Allah'ın âyetlerini insanlara okudu, kitap ve hikmeti talim etti, insanları düştükleri dalâlet çukurundan çıkarıp ışığa kavuşturdu Allah'ın dini olan İslâmın fıtrat, ilim, fikir, vicdan, burhan, hürriyet ve istiklâl dini olduğunu; insanın ruhu, aklı ve vicdanı üzerinde hiçbir ferdin tahakkümü olamıyacağını, peygamberlerin vazifelerinin dahi yalnız tebliğ ve irşaddan ibaret bulunduğunu beyan etti.

İslâmın itikad, ahlâk, ictimaiyat ve amel esasları üzerinde buraya kadar vermiş olduğumuz toplu ve kısa izahlardan da anlaşılmıştır ki; mütefekkir beşeriyetin aramakta olduğu tabiî din, Müslümanlıktan başka bir şey değildir. Onları tatmin edecek olan din, ancak İslâmdır. Çünkü cismanî ve ruhanî ihtiyaçları, birini diğerine feda etmeksizin, birlikte temin ederek madde ile ruhu, dünya ile âhireti yanyana yürüten, hem hisse ve hem akla hitap eden, ferdin saadetini cemiyetin saadetine bağlayan bir din varsa o da İslâmdır. Müslümanlık, öyle bir dindir ki onun itikadında, amel ve ibadetinde, ahlâk ve ictimaiyatında akıl ile, fıtrat ve tabiatla tesadüm edebilecek bir esas yoktur. İslâmın itikad ve iman esasları harikalar üzerine değil, aklî bedihiyat üzerine bina kılınmıştır. Akıl ile, müsbet ilimlerle, asrî fikirlerle tearuz etmiyor.

Binaenaleyh başka dinlerin itikadlarına karşı varid olan şek ve şüphelerden İslâm tamamile münezzehtir. Şu halde İslâmı başka dinlerle bir tutarak öbürlerine yapılmış olan itirazları İslâma da teşmil etmek koyu bir cehalet değilse, her halde kesif bir gaflet eseridir. Garpda pek haklı olarak din aleyhinde yazılan yazılarla İslâmın hiçbir alâkası yoktur. Bunu anlamayan bazı garp mukallitleri

frenkçe din aleyhinde yazılmış bir kitap okuyunca onu bütün dinlere teşmil ederek artık İslâma da körü körüne bir husumet beslemeye başlar ve din denildiği zaman soğuk bir suretle karşılar. Bu hareketler, hiç şüphe yok ki, İslâmı bilmemekten neşet etmiştir. Körü körüne taklit, hangi şeyde olursa olsun, en kötü bir harekettir. Bu yoldaki hareketler insana daima büyük hatalar irtikâb ettirebilir.

Bu umumî mütalaadan başka, İslâmın diğer dinlerle kıyas edilemeyecek kadar yüksek ve ideal bir din olduğunu gösteren öyle mühim ve umumi esaslar vardır ki onlar İslâmdan başka hiçbir dinde yoktur. Bunlardan bazılarını aşağıya yazıyoruz:

1. İslâmda Akla Verilen Yüksek Mevki

İslâmın dayandığı en birinci esas, akıl ve muhakemedir. Müslümanlığa göre sahih ve sarsılmaz bir imanın ilk şartı akıldır. Çünkü Müslümanlığın birinci temeli Allah'a imandır. Allah Taâlâ Hazretlerini bilmek ve O'na iman etmek her mükellef üzerine farzdır, ilk vaciptir. Bu bilginin doğru yolu, nazar-ı sahihtir. Yani bütün âlemi ibret gözüyle tamaşa ve bunlarda cereyan eden terbiye ve tekâmül nizamının suret-i cereyanını tefekkür ve muhakeme ederek Allah'ın varlığını ve birliğini anlamaya çalışmaktır. Önce fikri işleterek kâmil ve sarsılmaz bir kanaat istihsal etmeksizin bir akideye, yahut kendi esaslarından birine iman, Müslümanlığın farzları arasına dahil değildir. İslâm, aklı hâkim tanıdığı içindir ki nazarında ihticaca salih olabilecek yegâne hüccet, ancak kâinat ve tabiat üzerindeki tefekkürdür. Evet, Müslümanlık aklı hâkim tanıdığı için hüküm ve nüfuzunu ona teslim etmiştir ve ona herşeyden evvel tabiat denilen muazzam kitabı okumayı emreylemiştir.

Misâl olmak üzere Kur'an'dan şu birkaç âyeti alalım: "Göklerin ve yerin melekûtüne ve Allah'ın yarattığı şeylere bakmıyorlar mı?" (A'raf 7/186), "İslâmın hak olduğu kendilerince anlaşılmak için onlara hem âfakta, hem enfüste tecelli eden âyetlerimizi, kudretimize delâlet eden harikaları, göstereceğiz" (Fussilet 41/51),"Göklerin ve yerin yaratılmasında, gece ile gündüzün biribirini takip etmesinde, nâsın menfaatlerini yüklenerek denizin üzerinde akıp giden gemide, Allah'ın gökten indirerek kendisiyle ölmüş toprakları diriltip üzerinde her türlü mahlûkatı yaydığı suda, rüzgârların şevkinde, gökle yer arasında müsahhar bulutta aklı olan bir kavim için elbette Hakk'ın birliğine deliller vardır" (Bakara 2/165), "De ki: Semavat ve arzda olanlara bir kere bakınız!" (Yunus 10/101).

Kur'an'ın daha birçok âyetleri insanları hilkatte mütecelli âyet-i ilâhiyeyi düşünerek, ve O'nun, kudret ve azmetini anlamak için hakkın sun-i bediinde tetkik ve incelemeye sevk ediyor.

Bütün bunlar, şüphe yok ki, İslâmda akla ve muhakemeye verilen yüksek

payeyi göstermektedir. İman hususunda aklın hâkim olması meselesi İslâm mütefekkirlerini bakınız nereye kadar sevk etmiştir. Ehl-i sünnet ulemasından birçoğu diyorlar ki: Kalbine gelen bir şüpheyi kaldırıp atmak ve hakikate vasıl olmak için bütün gayretini sarf ettiği halde meramına nail olmadan ölen, fakat şüphe ve tereddüt içinde durmayarak hakkı bulmak yolunda çalışmış olan adam felah ve selâmeti bulmuştur. Çünkü bu adam şüphe ettiği noktada kalmayarak hakikati aramaya koyulmuş ve aklını durmadan kullanmıştır. Şimdi insaf olunsun, hakikat uğrunda çalışan akıl ve fikir sahipleri için bundan daha büyük müsadekârlık tasavvuruna imkân var mıdır? Hangi din böyle bir müsadeyi vermiştir? Din ve Allah hakkında kalbine gelen bir şüpheyi defetmeye kadir olmayan, bununla beraber hakkı, doğruyu araştırmaktan da geri durmayan bir Müslümana, bir insana, bir filozofa böyle bir durum karşısında o zavallı kalbin necatına hükmedecek ve "Allah kimseye vüsatinden fazlasını teklif etmez" (Bakara 2/276), "Allah kimseye verdiğinden fazlasını teklif etmez" (Talak 65/6), "Dinde cebir ve zorlamak yoktur" (Bakara 2/256) diyecek İslâmdan başka hangi din var?

İmam hususunda akıl en mühim bir esas olduğu içindir ki bir Müslüman, hilkati, tabiî bir kitab olan kâinatı, düşünmekten ve okumaktan men olunmamıştır. Bir insana "aklın alsın almasın iman edeceksin" denilmez. Bilâkis kuru bir iman ile kalmayarak enfüs ve afakın, hılkat-i beşerle yerlerin ve göklerin sonsuz hakikat ve sırlarını düşünmekten âtıl kalanları zem ve takbih eden âyet ve hadisler pekçoktur. Kur'an birçok âyetlerinde insanı, enfüs ve âfakta tecelli eden azameti tefekkür suretiyle marifet-i ilâhiyeye sevk ve teşvik ediyor. Göklerin ve yerlerin akıllara durgunluk veren harikalarını hatırlatan âyetten (bk. Yunus 101) bahsedilirken hilkatin harikalarını düşünmeyenler hakkında Peygamberimizin "Yazıklar olsun bu âyeti iki çenesi arasında çiğneyip de mânasını düşünmeyen basiretsizlere!" buyurması ne kadar şiddetli bir tevbihtir? Demek ki matlub olan sadece bu âyetleri okumak değil, belki onların mânalarında muhakeme yürütmek, incelikleri düşünmektir. Bunlar hakkında Peygamberimizin "çiğnemek" kelimesini kullanmış olması büyük bir hakikatin ifadesidir. Böylelerinin âyetleri okumalarına "okumak" bile demeyerek "ağzında çiğniyorlar" buyurmuştur. İslâm, Cenâbı Hakk'ın mülk ve melekûtünde tefekküre dalmayı Allah'a yaklaştıran ibadetlerin büyüklerinden sayar. Peygamberimiz Efendimizin "Bir saat düşünmek, bütün geceyi ibadetle geçirmekten hayırlıdır" buyurması bunun en beliğ ifadesidir.

Kâinat ve tabiat âlemi dediğimiz şu varlık üzerinde durmak ve bunu inceliyerek aklî buluşlarıyla Yaratan'ın yüce kudretini anlamaya çalışmak dinî bir vazife sayılmaktadır. Kur'an'ın insanları böyle bir araştırmaya ve tefekküre teşvik etmesi, Ehl-i kitabın (Yahudi ve Hıristiyanların) akıl ve ilim ile dinin biribirine zıd iki düşman olduğunda ittifak ettikleri bir zamanda idi. Evet, Hıristiyanlık bu esasa tamamıyla aykırıdır. Çünkü Hıristiyanlıkta iman meselesi tamamıyla bir sırdır. Hıristiyanlıkta din ve iman esasları ile aklın hükümleri arasında tenakuz

olmakla beraber yine bunlara iman vâcibdir. Bunda aklın hiç tesiri yoktur. Dinde akla uymayan esaslar birer sırdır, bunlara düşünülmeden inanılır; din ve iman meselelerinde aklî muhakeme ve düşünce küfrü mucibdir.

"Hıristiyanlıkta en büyük kanun; aklın alsın almasın, körü körüne inanacaksın" (Larus). Bunun içindir ki onlarda ruhanî reislerin, kilise ricalinin en büyük öğütleri şu idi: "Sakin hâ! Akıl ışığını rehber edinmeyiniz, onu söndürün, basiret gözünü kapayın; çünkü din, akla külliyyen münafidir... Ey insanlar, biribirinize sakın akla uymayı tavsiye etmeyin, şayet yanılır da akla uyarsanız Allah'ın gazabını üzerinize çekmiş olursunuz".

Gariptir ki; Kitab-ı mukaddes kamusunda ne akıl kelimesini, ne de o mânaya olan lüb ve nühâ kelimelerini göremezsiniz. Bunun sebebi bu maddelerin mutlak surette Ahd-i atik (Tevrat) ve Ahd-i cedid (İncil)de olmadığından değil, belki bu kitaplarda dini ve onun delillerini anlamak için varid olmamış bulunduğundan ve din ile hitab ve teklifin akla tevcih edilmiş olmamasındandır.

İslâma gelince; yalnız Kur'an'da akıl kelimesi elliden ziyade âyette zikrolunmuştur. Bundan başka, "akıl sahipleri" demek mânasına olan "ülü'l-elbab" Kur'an'da on yerde, "ülü'n-nüha"da bir yerde geçer. Akıl hakkındaki hadislere gelince; onları sayıp dökmek için ayrıca bir kitap yazmak lâzımdır. Burada yalnız şu kadarını söylemekle iktifa edeceğiz:

"Hz. Aişe bir gün Peygamber Efendimize sormuşlar: Yâ Resûlallah! İnsanlar dünyada biribirinden ne ile temayüz ederler?

Peygamberimiz cevap vermiş: Akıl ile; kimin aklı çok ise onun diğeri üzerine bir rüchanı, bir üstünlüğü vardır.

– Âhiretteki üstünlük ne iledir?

– Akıl iledir.

– İyi amma herkes kendi amelleriyle mücazat olunacak, yani herkesin ahiretteki mükâfat veya mücazatı dünyadaki ameline, işine göre değil midir?

– Yâ Âişe! Her fert ancak Allah'ın kendisine vermiş olduğu akıl kadar amel etmeyecek midir? Binaenaleyh, dünyadaki amelleri, akılları nisbetinde, âhiretteki mükâfat ve mücazatları da amellerine göredir".

Peygamber Efendimiz bu hadis-i şerifleri ile şunu demek istemişlerdir: İnsanların saadetten nasibleri akıllarından nasibleri kadardır. Çünkü hayır ve şerri, fayda ve zararı, iyi ve kötüyü biribirinden fark ve temyiz edecek olan ancak akıldır. Her şeyi kendi mikdariyle ölçen ve hakiki kıymetleri ile tasvir ve takdir edebilen, sebebleri ve neticeleri biribirine bağlayan, hakikatlerini keşfetmeye çalışan akıldır. Binaenaleyh bu miyar ve bu ölçü her kimde kemalini bulmuş ise onun saadeti tahdit etmesi de o nisbette şümullü ve umumi olur. Bunun içindir ki insanların dünya ve âhiret saadetinden nasibleri akılları kadardır.

İşte İslâmın taklitçiliğe bütün şiddetiyle hücum etmesinin bir sebebi de budur. Çünkü taklitçilik, Allah'ın insana en büyük nimeti olan aklı kullanmamak, körükörüne başkalarına uymaktır. Körükörüne taklit, dünyada da zarar, âhirette de! Allah iyiyi kötüden temyiz ve tefrik edecek akıl vermişken bu kıymetli ölçüyü kullanmayarak körükörüne başkalarının peşinden yürümek şüphe yok ki bir dalâlettir, İslâm bundan şiddetle men eylemiş ve bu yolu tutanları takbih etmiştir. İslâmın umdesi evvelâ düşünmek, sonra kabul etmektir. Bu bakımdan İslâm, akıl dinidir. Onun birinci istinadgâhı akıldır.

Bütün bunlar bize aynı zamanda şu hakikati de talim ediyor: İslâm dininde olanların serbest düşünceli, iyi görüşlü akıl ve tedbir sahibi olmaları lazımdır. Bunlardan gafil olarak behaim (hayvanlar) gibi yaşayanların dinden nasibleri, yalnız taklid ve görünüşten ibarettir ki bununla insan ne ruh ve nefsini tezkiye ve terbiyeye muvaffak olabilir, ne de kemal mertebesine yükselerek Cenâbı Hakk'ı marifete yol bulur.[1]

2. Akıl ile Nakil Arasında Tearuz Yoktur

İslâm dini akla istinad eylediği cihetle İslâmda akıl ile nakil (nas) arasında hiçbir suretle tearuz olmamak gerektir. Filhakika, sözleri iltifata şayan olmayan az bir zümre hariç olmak üzere bütün İslâm fikir adamları şunda müttefiktirler: Akıl ile nakil arasında hakikatte tearuz yoktur. Şayet akıl ile naklin zahiri arasında bir tearuz görülürse o zaman aklın hükmü kabul olunarak nakil için iki yoldan biri ihtiyar olunabilir:

1. Lisan kaideleri esas tutularak nakil ve nas tevil edilip akıl yolu ile sabit olan hakikatle birleştirilir ve görünüşteki tearuz bu suretle kaldırılır.

2. Nassı olduğu gibi kabul ederek kendisine mahsus olan hakiki mânanın ilmini Allah'a tefviz eylemek: Nakil doğru ve sahihtir, mânası bizce anlaşılamamış ise de onun mânası Cenâbı Hakk'a malumdur demek. Yani aslına iman, vasfında tevakkuf ve teslimiyet.

Birincisi halef mezhebi olup daha muhkemdir. İkincisi selef mezhebidir ve daha salimdir. Halk tabakası ile sanat ve ticaret vesair şeylerle iştigal etmelerinden dolayı bu gibi meseleleri incelemeye ve mânasını bulmaya hayatları ve zamanları müsait olmayanlar için tefviz cihetini iltizam etmek muvafıktır. Karihaları sağlam, tahsilleri yüksek olup bu gibi meseleleri incelemek ve bunların mânasını anlayabilmek iktidarında olanlar için görünüşte akl-ı selime aykırı gibi

[1] Yukarda dediğimiz gibi İslâmda akla verilen yüksek paye hakkında yüzlerce hadis vardır. Onları birer birer saymak başlı başına bir kitap olacağından bu kadarla iktifa ediyoruz. Daha evvelki bahislerde de bir kısım hadisler terceme edilmişti.

olan meselelerde birinci mezheb ihtiyar olunur. Maamafih selef adeti veçhile meselenin hakikatini Allah'a tafviz etmek de kendileri için mümkündür.

Şer'in zahirinden birisi akıl ile tearuz ettiği zaman aklın hükmüyle hareket olunmasının sebebi ikidir:

1. İslâm nazarında hak taaddüd etmez (hak ve doğru olan birden fazla değildir).

2. Muhal olan bir akidenin, yahut hilafı delil ve burhan ile sabit bir hükmün kabulüne aklı ilzam etmek müstehildir (imkânsızdır).

İşte Kur'an ve hadiste akla muarız gibi görülen bazı şeyler hakkında bu suretle hareket olunur. Kur'an ve hadiste hükmü cari olan bu metin esas sayesindedir ki aklın azmi önünde yolların hepsi açılmış, ilerlemek yolundaki engeller kamilen kaldırılmış, aklın dolaşacağı alan hudutsuz bir surette genişlemiştir. Acaba akla böyle bir salahiyet ve mevkii, Müslümanlıktan başka, hangi din vermiştir? Artık fikir ve muhakeme sahipleri, akıllariyle hakikata erişmek isteyenler, Müslümanlığın açmış olduğu bu geniş sahaya da sığmazlarsa nereye sığabilecekler? Öyle ya, bu meydanı dar bulduktan sonra ne dağlariyle dereleriyle bu cesim küreye, ne de bütün ecramiyle genişliğine bir had olmıyan âsümana da sığmazlar!

3. Müslümanlıkta Tekfirin Güçlüğü

Şimdi şu iki esastan sonra Müslümanlar arasında pek maruf olan diğer birini de söyliyelim: "Bir adamdan yüzde doksan dokuzu küfre, yüzde biri de imana delâlet eden bir söz sadır olursa o söz imanını gösteren cihete hamlolunarak onun mümin olmasiyle hükmolunur. Binaenaleyh o sözün küfre hamli caiz olamaz".

Demek ki İslâmda bazılarının zannettikleri gibi, "şöyle söyledi dinden çıktı, şunu yaptı gâvur oldu" gibi bir şey yoktur. İnsan ne kadar hür düşünürse düşünsün, düşüncesinden dolayı dine mugayir bir harekette bulunmuş sayılmaz. Bir insanın düşünceleri, sözleri ve işleri yüz ihtimalden biri ile olsun imanına delâlet etmezse ancak o zaman mümin değildir, dinden çıkmıştır, denilebilir.

Artık insaf ile düşünülsün! Filozofların veya herhangi bir fikir adamının serbest sözlerine karşı bundan büyük müsadekârlık görülmüş müdür? Böyle bir müsadeyi İslâmdan başka hangi din vermiştir? Hem böyle yüz ihtimalden biriyle olsun imana hamlolunması mümkün olmayacak kadar çürük bir sözü söylemek hamakati hiç akıllı bir insana yakıştırılabilir mi? Hayır, hayır! Hangi insan olursa olsun, bu kadar çürük bir sözü ağzına alacak kadar belâhet gösterirse onun hakkında lâyık olan ceza, tekfir suretiyle dinden değil, başka bir vasıta ile dünyadan çıkarmaktır. Öyle ise, "yan baktın kâfir oldun, şöyle söyleme gâvur olursun" gibi

sözler, muhakkak İslâmın geniş esaslarını ve onun yüksek hikmet ve gayelerini bilmemektir.

4. İslâmın İlme Verdiği Ehemmiyet

İslâm dini akla nasıl yüksek bir paye vermiş ise aklî ve fikrî tekâmülü hazırlayan ilim ve bilgiye de o nisbette ehemmiyet vermiştir. İslâm, fıtrî bir din olduğu için bütün müntesiplerine ilmi farz kılmış ve bu uğurda en güç seyahatlere katlanmak, hikmet ve hakikat nerede bulunur ve kimin tarafından söylenirse; yerine ve söyleyene bakılmaksızın, almak lüzumunu bildirmiştir. Hattâ bu kadar da değil, Kur'an'a göre her fenalığın ve hatta küfür ve şirkin başı da bilgisizliktir. Şirkin ne demek olduğunu bilen bir adam müşrik olamaz, putları veyahut herhangi bir mevcudu Allah'a şerik koşamaz, Allah'tan başkasına ubudiyet edemez. Bunun için Kur'an ilmin her nev'ini övmüş ve bilenlerle bilmeyenlerin bir olmayacaklarını en açık bir ifade ile beyan etmiştir.

İslâm gerek dünya için, gerek âhiret için her ferdin bilgi sahibi olmasının bir zaruret olduğunu, ilimsiz ne dünyada, ne de âhirette insanın bir şey elde edemeyeceğini o derece mukni ve açık naslarla bildirmiştir ki en derin bir gaflet uykusuna dalmış olanların bununla ayılmaması, uyanık duranların harekete geçmemesi tasavvur olunamaz. O naslardan birkaç tanesini nakl edelim: "Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?" (Zümer 39/9), "Kullarının içinde Allah'dan korkanlar ancak ilmi olanlardır" (Fâtır 35/28). "İlim istemek, kadın ve erkek her müslim üzerine farzdır", "Beşikten mezara kadar ilim tahsil ediniz", "Çin'de bile olsa ilmi arayın çünkü ilim, her Müslümana farzdır", "İlim ve hikmeti nerede bulursan al; onun kabı ne olursa olsun sana zarar vermez", "Hikmet ve hakikat mü'minin yitiğidir, onu nerede bulursa alır", "Dünyayı isteyen ilme sarılsın, âhireti isteyen ilme sarılsın", "Benden sonra birtakım fitneler, kargaşalıklar olur; sabah mümin olan bir insan o fitneamiz fikirlerin tesiriyle akşam akidesini bozar, kâfir olur; şu kadar ki: Allah'ın ilim ile diriltmiş olduğu kimse bu fitnelere kapılmayarak din ve itikadında sabit kalırlar", "İlim yolunu tutan bir adamı Allah o yol ile Cennete ulaştırır".

Şu sarih naslar gösteriyor ki; cehaletle Müslümanlık, ikisi bir arada bulunmaları mümkün olmayan, iki kâmil zıddır. Müslümanlık, Allah'a ve O'nun yarattıklarına ait vazifeleri tayin eden esaslarla beşerî muameleye aid bulunan asılları uzun uzadıya bildirmiş, fizikî ve felekî ilimler gibi fikir ve müşahede, delil ve tecrübe ile elde edilecek ve daima inkişaf halinde olan ilimlerin inkişafını bize bırakmış ve bunları öğrenmek için bütün aklî kuvvet ve melekelerimizi kullanmaklığımızı emreylemiştir. Başka dinlerde olduğu gibi Müslümanlıkta da müsbet ilimlere aykırı hükümler bulunduğu zannını besleyenler, herhalde ya bu

dini bilmiyorlar, yahut hususi bir maksat ve garazla bu fikirleri ortaya atmaktan çekinmiyorlar.

İslâm, tefekkür ve ilim dini olduğu için değil midir ki kimsenin vicdanına dokunmamış, Nasraniyete (Hıristiyanlığa) ve diğer dinlere mensup ruhanî reislerin ilim adamlarına karşı reva gördükleri cebir ve tazyik, Müslümanlıkta görülmemiştir.

...

5. Umumi Din Ancak İslâm Dinidir

İslâm, yalnız son din değil, aynı zamanda umumi ve beşerî bir dindir. Bunu tasrih eden birçok naslar vardır. Ve teşri eylediği hükümler de küllî ve umumidir.

Filhakika bugünkü dinler incelendiği zaman Müslümanlıktan başka bir dinin bu vasıfta olmadığı görülür. Meselâ: Buda'ya mensup kitap, Buda'nın ancak Brahma dinini ıslah için geldiğini söyler. Tevrat'ta Yahudiliğin umumi bir din olduğuna dair bir nas yoktur. Bilâkis Yahudiliğin tamamiyle İsrailoğullarına mahsus bir din ve Allah'ın has kullarının ancak İsrailoğulları olduğu söylenir. Hattâ onlar Yahudiliğe rağbet edenleri, dinlerinde tahammül edilemeyecek teklifler olduğunu ortaya sürerek tatlılıkla geriye çevirmek isterler. Bunun içindir ki Yahudilik tam mânasiyle dar bir zihniyettir. Binaenaleyh Yahudilik beynelmilel bir din olamaz.

Hıristiyanlığa gelince; o da birkaç sebepten dolayı umumi bir din olamaz. Bir kere Hz. İsa da kendisinden evvelki peygamberler gibi muayyen bir kavme peygamber gönderilmiştir. Bizzat İsa, kendisinden sonra gelecek son peygamberi tebşir etmiştir. Bununla beraber Hıristiyanlık, esasen umumi ve ideal bir din olmak kabiliyetini de haiz değildir. Çünkü onda şer'î hükümler yoktur. Aynı zamanda akıl ile isbatı mümkün olmayan ve akıl ile tezat teşkil eden mebdeleri ve akîdeleri ihtiva etmektedir. Zühd, dünya ile alâkayı kesmek onun en mühim esaslarındandır Teşriin en büyük rüknünden de mahrumdur. Zira, Nasraniyette kuvvete karşı kuvvetle çıkmak yasaktır. "Bir yüzüne vurana diğer yüzünü de çevir, hırkanı çalana gömleğini de ver" diyen bir din beşeriyet için ideal bir din olamaz.

Müslümanlığa gelince; Allah Taâlâ'nın bu dini, bütün insanlara şamil olmak üzere teşri eylediğine dair sarih naslar olduğu gibi, bu dinin beşeriyet kadar geniş ve her zaman için tatbik kabiliyeti olan hükümleri ihtiva eylediği de sabit ve muhakkaktır. Biz bunlara ayrı ayrı işaret edeceğiz.

Peygamberimiz Hz. Muhammed'in (s.a.) bütün insanları hak dine davet için geldiğini ve kendisinin en son peygamber olup bu kapının kendisiyle kapandığını biraz evvel söylemiştik. Lâkin bazı kimseler bu hakikati bir türlü teslim etmek

istemiyorlar. Onlara göre İslâm umumi ve cihanşümul bir din olmayıp kavmidir ve yalnız Arabistan'a mahsus bir dindir. Onun umumi olduğunu gösteren nas yoktur. Bilâkis hususi olduğuna dair naslar bile varmış. Aynı zamanda,onların fikrine göre, İslâmın tebliğ eylediği ahkâmın, beşerî ihtiyaçları temine kâfi bir şekilde olduğu da kuru bir iddiadan ibarettir. Çünkü, diyorlar, "on üç asır evvel çölde yaşayan bir insan tarafından tebliğ olunan bir din; asırların ve iklimlerin değişmesile değişip duran beşerî ihtiyaçlara cevap veremez..."

Bizce bu iddiaların başlıca iki sebebi vardır:

1. İslâm düşmanlığı ve koyu taassub,

2. İslâm dininin hakikatini bilmemeleri ve tebliğ eylediği esas hükümlerin mahiyeti ve şeriatlerin külliyat ve usûlü hakkında tam bir cehil içinde bulunmak. Evvelâ İslâm dininin umumi olduğunu tasrih eden naslardan bazılarını buraya kaydedelim:

...

6. İslâm, Her Asrın İhtiyaçlarına Cevap Verir

İslâm dininin akla büyük bir kıymet verdiğini söylemiştik. Bu, sadece ferdî düşünüşlerde değil, ammeye taalluk eden işlerde ve hükümlerde de böyledir. İslâm dini, sabit esaslarla hiç tearuz etmeksizin amme maslahatlarına uygun gelen keyfiyetlerde tasarruf kabiliyetini nasıl haiz olduğunu Hz. Peygamber ile sahabeden Muaz arasında geçen şu muhavere bile çok açık olarak göstermektedir:

"Peygamber, Muaz b. Cebel'i Yemen'e gönderdiği zaman aralarında, şöyle bir muhavere geçti. Peygamber:

– Orada sana bir hâdise arz edilir ve hüküm vermek mevkiinde bulunursan ne ile hükmedeceksin? Hangi esasa göre hüküm vereceksin? Muaz:

– Allah'ın kitabı Kur'an ile.

– Onda (o hâdiseye ait hüküm) bulamazsan?

– Peygamberin sünneti ile.

– Ya onda da bulamazsan?

– Kendi içtihadımla hükmederim".

Muaz'ın bu suretle cevap vermesi Peygamber'i çok sevindirmiş ve; "Allah'a hamdü senalar olsun ki Resûlünün elçisini, Resulünün razı olduğu ve istediği şeye muvaffak kıldı" buyurmuştur.[2]

Demek ki bu suretle hareket edeceğini söylemiş olan Muaz, böylelikle dine aykırı bir harekette bulunmuş olmuyor, belki Kur'an'ın ve şeriatin ruhunu iyi

[2] *İ'lâmu'l-Muvakkîn*, I, 242-43.

anlamış olduğunu göstermiş bulunuyordu. Peygamberin memnuniyeti de bundan ötürü idi.

İkinci bir misâl: Hz. Ömer zamanında Şam kadısı bulunan zat henüz on sekiz yaşında bir genç idi. Yaşının küçük olması bahane edilerek Hz. Ömer'e kadıdan şikâyet ettiler. Ömer kadıyı Medine'ye çağırıp şöyle bir imtihan yaptı:

Ömer:

– Sana arzedilen hâdiseler hakkında ne suretle hüküm veriyorsun? Kadı:

– Allah'ın kitabı (Kur'an) ile hükmederim.

– Hâdise hakkında onda bir şey bulamazsan?

– Peygamber'in sünneti ile, onda bulduğum hükümlerle.

– Ya onda da bulamazsan?

– Ebu Bekir ve Ömer'in verdiği hükümlerle.

– Onlarda da bulamazsan?

– Kendi içtihadımla hükmederim.

Bunun üzerine Ömer "sen bundan sonra da Şam kadısısın, bu doğru yolda yürüdükçe senin için azil korkusu yoktur" dedi.[3]

Bu hadiseler bize isbat eder ki; İslâmda aklın ve içtihadın mevkii çok yüksektir. Ammenin maslahatına taalluk eden hadiseler karşısında aklını kullanamayarak nassa çakılıp kalmak, doğrudan doğruya nasda bir şey bulamayınca onun hakkında bir hüküm vermemek İslâmın ruhuna muvafık bir hareket değildir. Amme maslahat ve menfaatinin İslâm dinindeki yüksek ehemmiyeti şu misâllerden de anlaşılır:

İçki ile kumarın niçin haram kılındıkları Kur'an-ı Kerîm'de şu suretle beyan olunmuştur:

1. İçki ile kumar insanlar arasında fitne ve fesat çıkmasına ve ictimaî nizamın bozulmasına sebeptir,

2. İnsanı Allah'ı zikredip anmaktan alıkor,

3. İnsanı namazdan men eder. Demek haram olması bunlardan dolayıdır. Dikkate şayandır ki burada tahrimin (haram kılmanın) illet ve sebepleri beyan buyurulurken umumun menfaatlerine ve ictimaî nizama teallûk eden ta'lil, Allah'ı zikr ve namazdan alıkoymak üzerine takdim olunmuştur. Bir hadiste de

[3] İslâm müctehidleri Hz. Ömer'in bu sözlerinden iki mühim meselede daha istifade etmişlerdir:
1. Fenalığı tebeyyün etmedikçe mücerred şunun bunun arzu ve şikâyetlerile hakimin azli caiz değildir.
2. Hakimin küçük yaşta olması vazife yapmasına mâni değildir. Nasıl ki Hz. Peygamber de Attab b. Esid'i Mekke'ye kadı tayin buyurduklarında yirmi yaşlarında idi. Daha böyle yaşta kadı olan vardı. Attab b. Esid'in kadı veya vali tayin olunduğunda yirmi, yirmi iki, yirmi üç yaşında bulunduğu hakkında müteaddit rivayetler de vardır. Mesele fakihlerin bunlardan ne suretle istifade etmiş olduklarını göstermektedir.

dargın olan iki kişinin arasını düzeltmenin, oruç, namaz ve sadaka derecelerinden efdal olduğu haber verildikten sonra şöyle deniyor: "Muhakkak ki iki kişinin arasının bozulması öldürücü bir zehirdir". İşte İslâm, amme menfaatleriyle bu derece yakından ilgilidir. İslâmın teşrîî hükümleri hep bu esas üzerine kurulmuştur.

7. İslâmda Güçlük Yoktur

İslâmda kolaylık esastır. İslâmın hükümleri teşri olunurken nâsın türlü halleri, maslahatları, menfaatleri ve istidatları gözönünde tutulmuştur. Allah onu bize nefsimizi tazip edecek, vücudumuzu ezerek ağır bir yük olsun diye vaz etmemiştir. İyi bir Müslüman olmak için böyle bir şeye lüzum yoktur. Birçok âyetlerde ve hadislerde bu cihet açıktır. "Allah size kolaylık ister, zorluk istemez" (Bakara 2/158), "Allah sizin için güçlük yapmak istemez fakat siz(in kalb ve bedeniniz) i temizlemek ve size olan nimetlerini tamamlamak ister" (Mâide 5/7), "Allah dinde size karşı güçlük yapmadı" (Hac 22/78), "Dinde ikrah ve zorlamak yoktur", (Bakara 2/256), "Allah hiçbir nefse gücünün yetmeyeceğini teklif etmez", (Bakara 2/286).

"Kolaylâştırınız, güçleştirmeyiniz; müjdeleyin, sevindirin, nefret ettirip ürkütmeyin" (Hadis-i şerif: Buharî ve Müslim), "Muhakkak biliniz ki; bu din kolaylıktır. Hiçbir kimse yoktur ki din hususunda (amellerim eksiksiz olsun diye) kendini zorlasın, dini güçleştirmeye çalışsın da din ona galebe etmesin (ve ezilip büsbütün amelden kesilmesin). Öyle olunca ortalama gidin ve incelemeyin, müjde ediniz (ki böyle devamlı yapılan amelin azına da pekçok ecir ve mükâfat verilir)" (Hadis-i şerif: Buharî), "Allah'ın en sevdiği amel, az da olsa, devamlı olanıdır" (Hadis).

Bütün bu naslar ve şer'î hükümler üzerindeki incelemeler gösteriyor ki; İslâmda asıl olan kolaylıktır, onda şiddet göstermek, onu güçleştirmek ve böylelikle ondan nefret ettirmek İslâmın yüksek gayesini anlamamaktır. Hattâ bazı İslâm mezheplerinin lâyıkıyla intişar edememesinin sırlarını da bu cihette aramak lazımdır.

Güçlük olmamak İslâmda öyle mühim bir asıldır ki buna birçok hükümler tefri olunmuştur. Mükellefe edası güç gelen bir vâcib, ya mutlak surette veyahut bedel mukabilinde o mükelleften sakıt olur. İyi olması memul olan hasta ile iyiliği memul olmayan hasta gibi. Birincisinden oruç sakıttır, Ramazan'da oruç tutmaz, çünkü meşakkat var. Fakat sonra kaza eder. Hastalığı daimî olan ise hiç kaza etmeyerek her gün için fidye verir. Bizatihi haram olan bir şeyin (meselâ ölmüş bir hayvanın) etini yemek zaruret zamanında, sedd-i zerayiden dolayı haram olanın da ihtiyaç ve maslahat-ı raciha ile mubah olması da bundandır. Namaz ve oruçtaki müsadeler de bu asla teferru etmektedir. Namazın ne suretle

kılınacağı en kat'î bir usûl ile tayin edildiği halde bu nizamı değiştirmeyi iktiza eden bir zaruret bir güçlük zuhur ederse o nizam değiştiriliyor; misafir değil iken dört olan farz namazların misafirlikte iki rek'at kılınmasına ruhsat verilmesi, korku zamanlarında veya fevkalâde hallerde onun başka suretle eda edilebilmesi, bazı zamanlarda öğle ile ikindinin veya akşam ile yatsının bir arada ve bir vakitte eda edilmesinin caiz olması, teyemmümün abdest ve gusül yerine geçmesi... "Zaruret, memnu olan şeyleri mubah kılar" şeklindeki düstur da hep bu esasa tefri edilmiş meselelerdendir. Zaruretler bu esasın ifadesidir.

8. Dinde Gulüv ve İfrat Yoktur

İslâm, fıtrata ve akl-ı selime istinat eden bir din olduğu içindir ki dinde tefrite düşmeyi ne derece takbih etmiş ise ifratı da o nisbette nehyetmiştir. İslâmın kendi saliklerinden istediği şey din namına bir sürü ahkâm ile, birçok ibadetlerle nefislerini tazib etmek, yıpratmak, yahut güzel ve nefis şeylerden kendilerini mahrum etmek değildir.

"Bu din metindir, ona yumuşaklıkla, tekellüfsüz gir, (takat getiremeyeceğin şeylerle kendini yorup da) Allah'a ibadetten büsbütün ürkütme, muhakkak ki varacağı yere çabuk gitmek için arkadaşlarından ayrılıp hayvanını takatinden fazla koşturan, ne istediği yolu alabilir, ne de hayvanının sırtını sağlam bırakır", "Sakın dinde gulüv ve ifrat yapmayın, çünkü sizden evvelkilerin helakine sebep ancak dinde ileri gitmiş olmalarıdır".

Bütün bu yoldaki naslar bize şunu gösteriyor ki; dinde ifrat ve tefrit yoktur.

Ehl-i kitabı dinde gulüvden nehyeden âyetler, aynı zamanda Müslümanları da o giriveye düşmekten şiddetle nehyetmekte ve Müslümanların ibadette gulüv göstermekten, kendilerini büsbütün ibadete vermekten, nefis ve temiz olan ve haram olduğuna dair hakkında bir nas olmayan güzel şeyleri terk etmekten ve ruhbanlıktan nehyeden hadisler de bu mânadaki âyetleri beyan ve tefsir buyurmaktadır. Binaenaleyh Müslümanlık tam mânasıyla kolaylık üzerine kurulmuş bir dindir.

9. Tekliflerin Azimet ve Ruhsat Kısımlarına Ayrılması

İslâmın teşri eylediği hükümlerde hem azimet, hem de ruhsat vardır. Yerine ve mükellefin haline göre bunların her ikisi ile de amel edilebilir ve bundan dolayı dinin esaslarına aykırı bir harekette bulunulmuş da olmaz. Hattâ sahabeden İbn Abbas ruhsat, İbn Ömer de azimet cihetini iltizam ederlerdi. Bunun içindir ki İslâmın teşri eylediği hükümlerle amel etmek hususunda en basit bir bedevi ile yüksek bir feylesof ve diğer tabakalar arasında tam bir uygunluk vardır: "Sonra

bu kitab'ı kullarımızdan seçtiğimiz kimselere miras bıraktık. Onlardan kimi kendine yazık eder, kimi orta yolu tutar, kimi de Allah'ın izniyle iyiliklere koşar. İşte büyük lütuf budur" (Fâtır 35/32).

10. İslâmda Tedrici Tekâmüle Verilen Kıymet

İslâmda kolaylık esas olduğu cihetle hükümlerini teşri ederken de hep bu cihete ehemmiyet verilerek bunlarda tedrici bir tekâmül gözetilmiştir. Helâl ve harama taalluk eden hükümler birden bire kat'î bir şekilde teşri edilmeyerek daima tabiî ahvalin mukteziyatı ile beraber insanların hususi halleri de gözetilmiştir. Bunu gerek ibadetlerde, gerek ictimaî meselelerde pek açık görüyoruz. Hattâ İslâmın süratle yayılmasında bunun büyük bir âmil olduğu da muhakkaktır. Bu ciheti de bir iki misâl ile aydınlatalım:

1. Kur'an, ilk defa Allah'ın birliği esasını takrir edip bunu kalplere yerleştirmiş, emir ve nehiyleri ve onlara terettüb eden şer'î hükümleri ondan sonra bildirmiştir. Bunları da birden değil, tedricî bir surette yapmıştır. Meselâ; Kur'an-ı Kerîm hiçbir vakit müskiratın, içkinin, helâl olduğunu söylememiştir. Bununla beraber, ilk önce onun haram olduğuna dair kat'î bir hüküm de vermeyerek zihinlerde onun fenalığını tersim eden sebeplerden bazılarına işaret etmiştir.

Filhakika kumar ile içkinin yasak edilmesinde üç merhale vardır. Bunlar hakkında ilk nazil olan ikinci sûrenin 219'uncu âyetinde "Her ikisinde büyük bir günah ve insanlara bazı menfaatlar da olduğu, fakat günahları faydalarından büyük bulunduğu" beyan buyurulmuştur.

İçki ve kumar hakkında nazil olan bu âyet, sadece onların zararlarını ve insanlara olan menfaatlerini bildiriyordu. Fakat ne helâl, ne de haram olduklarını açıkça söylemiyor ve bunu, ki tahrimin ilk merhalesidir, herkesin takdirine ve içtihadına bırakıyordu. Bununla beraber âyet, delâlet-i iltizamiye ile bunların haram olduğunu da ifade ediyordu. Çünkü zarar olan bir şeyden kaçınmak, menfaat temin etmekten mukaddem olduğu tabiî bir kanundu. Bunu anlamış olanlar içki ile kumarı hemen bırakmışlardı. Sarih olmayan bu hükmü anlamayanlar, içki ile kumara yine devam ediyorlardı. Bir müddet sonra Nisa sûresinin 41'inci âyeti nazil oldu ve sarhoş iken namaza yaklaşılmaması açıktan açığa bildirildi. Bunun üzerine içki kullanan daha ziyade azaldı. Çünkü bu âyetle içkinin haram olması ciheti kuvvetleşiyordu. Nihayet Mâide sûresinin 91 ve 92'nci âyetleri nazil oldu ve bu âyetlerde içki ile kumarın haram olduğu bildirildi.

İşte içki ile kumarı en yüksek belâgatle yasak eden bu âyetten sonra onların haram olduğunda hiç kimsenin şüphesi kalmamıştır. Teşriin bu suretle tedrici bir seyir takip etmesinde, şüphe yok ki, büyük hikmetler ve bizim istifade edeceğimiz mühim dersler vardır.

İçki ile kumar hakkındaki hükmün bu suretle teşri edilmiş olmasından şu hakikati de istifade etmiş oluyoruz: Kitap ve sünnetin kat'î olan hükümleri istisnasız her ferde şamildir. Fakat kat'î olmayanlarda her müctehidin anlayışı başka olacağından, herkes içtihadının varabildiğini alır. Bunun içindir ki; Resûl-i Ekrem Efendimiz, Mâide âyetleri nazil oluncaya kadar ashabını içtihatlarında serbest bırakmıştı. Çünkü evvelki âyetlerin içki ile kumarın tahrimine delâletleri zannî idi. Ve bunun için bu hüküm içtihada bırakıldı. Halbuki kat'î olan Mâide âyeti gelince tahrimin hükmü her ferde teşmil edilerek bunları irtikâb edecek olanların cezaları beyan buyuruldu.

2. Namaz İslâmın ilk zamanlarında farz kılınmıştı. Ancak o zaman bütün tafsilat ve inceliklerile değil, belki günde iki vakit ve ikişer rekât olarak kılınıyordu. Bir müddet böylece geçerek kalplerde namaza karşı derin bir meyil ve incizap husûle geldikten sonra, bugün herkesin bildiği şekilde beş vakit namaz farz oldu. O günden itibaren her Müslüman günün muayyen zamanlarında beş kere namaz kılmakla mükellef tutulmuştur. Bu namazların vakitleri, rekâtleri, nasıl ve ne şekilde kılınacakları da Resûl-i Ekrem Efendimiz tarafından talim olunarak beş vakit namazın farz olduğunu bildiren âyetler beyan ve tefsir edilmiştir.[4]

[4] Bu münasebetle *Avrupa Edebiyatı ve Biz* adındaki kitapta irtikap edilmiş olan çok fahiş hatalardan birine daha işaret etmeyi muvafık buluyoruz. İsmail Habip (Sevük) bu eserinin 204'üncü sahifesinde şöyle diyor: "Bir defa İslâm âyinlerine inzibat vermekte en kuvvetli âmil olan namaz Mekke devrinde yoktur. Mekke âyetlerinde ibadetten, yani namazdan gayet müphem bahsedilirdi. Bu da sırf Muhammed'e tevcih edilmişti, müminlere değil. Namaz müminlere Medine'de teşmil edildi. Yalnız kaç kere ibadet edileceği yine sarih değildi. Fecirde, gurupta, geceleyin. Beş vakit namaz Muhammed İslâmlığında katiyyen yoktur. Bu, sonradan, İslâm kelâmcıları tarafından tesbit edildi. Hattâ Emevîlerin son zamanlarında bile beş vakit namazın vakitleri kat'î değildi..." Okuyucular ihtimal ki buna inanmayacaklardır, hakları da var. İsmail Habip gibi bir edibin koskoca bir tarihi inkâr edivereceğini kim hatırından geçirebilir? Fakat bu, maalesef, bir hakikattir ve unutmamalıdır ki İsmail Habib'in gençlerin mahrum kalmalarını arzu etmediği bu bahislerde mehazı İtalyalı Ceatani ile Doktor Dozi'dir. Muhterem edip kendisini bu bitaraf (?) mehazlara o kadar kaptırmıştır ki, bunların yazdıklarına muhalif olan vesikaların, hattâ en kat'î naslar da dahil olmak üzere, hiç kıymeti yoktur. Tabiidir ki insan böyle mehazlara dayandıkça, onların her söylediklerini körü körüne hakikat diye kabul ettikçe bu sahada asıl olan doğruyu görememek ve hatâdan hataya düşmektir.

Bizim asıl hayretimizi çeken, bunun şümulüdür. Çünkü namaz, Müslümanlığın enesaslı temellerinden biri olduğunu bilmeyen bir Müslüman yoktur. Böyle iken Ceatani'nin peşini bırakmayan sayın İsmail Habib'e göre beş vakit namaz Muhammed İslâmlığında yokmuş (!?). Bunun İslâma daha doğrusu, tarihe, karşı nasıl bir iftira olduğunu şimdi izah edelim:

Namaz, İslâmın ilk zamanlarında farz kılınmıştır. Müslümanlığın başlangıcından itibaren Müslümanlar namaz kılmaya başlamışlardır. Hattâ adetleri kırk kişiye baliğ olmadan da namaz kılıyorlardı. Bugün bizim bildiğimiz beş vakit namaz da hicretten evvel Mekke'de farz kılınmıştır. Beş vakit namazın farz olduğu evvelâ Kur'an ile sabittir. Ancak bu baptaki âyetler mücmel olduğu cihetle mücmel olan diğer âyetler gibi onları da Resûl-i Ekrem sözleri ve fiilleri ile beyan ve tefsir buyurmuşlardır. Evet beş vakit namaz mi'raç gecesinde farz olmuş ve sonraki gün Resûl-i Ekrem Efendimiz sahabelerini toplayarak her namazın vakitlerini, bu vakitlerin ne zamana kadar devam ettiğini bilfiil talim buyurmuş ve kendisi imam olarak sahabeye sabah, öğle, ikindi, akşam ve yatsı namazlarını kıldırmıştır. Mi'raç ise hicretten evvel Mekke'de, Milâdın 621'inci yılında ve Arabî aylarından Recep ayının

Görülüyor ki İslâm her hükmünde olduğu gibi ibadetlerinde de tedrici tekâmüle ve insanların haline riayet etmiş, hükümlerinde şiddet gösterilmek suretiyle insanları korkutmak ve yıldırmak istememiştir. Aşağı yukarı İslâmın bütün hükümlerinde biz bunu örüyoruz. Bundan maksat, şüphe yok ki, bizim de bu yolu takip etmemiz lâzım geldiğini hatırlatmaktır. Çünkü bunun hilâfına olan

27'inci gecesinde vukubulmuştur. İşte bunun içindir ki o günden itibaren günde beş vakit namaz kılmak her Müslümana farz olmuştur. Yoksa Bay İsmail Habib'in dediği gibi namaz kelâmcıların uydurmaları değildir. Demek ki beş vakit namaz Müslümanlığın esaslarından biri olduğu Kur'an, hadis ve icma ile sabit bir hakikattir. Muhammed İslâmlığında böyle bir şey yok demek, her şeyden evvel koca bir tarihi inkâr etmektir. Öyle ise Muhammed de tarihî bir şahsiyet olmayıp tamamiyle hayaldir. Bay İsmail Habib'e göre acaba öyle midir? İsmail Habib'e göre beş vakit namaz Kur'an'da olmadığı gibi Buharî'de de yokmuş. Fakat biz İsmail Habib'e haber verelim ki; beş vakit namaz hem Kur'an'da vardır, hem de Buharî'de! Ancak bu hususiaki âyetler mücmel idi. Mücmel olan âyetleri tefsir edecek olan Nebî'nin (s.a.) sözleri ve işleridir. İşte bunları da Peygamber Efendimiz tefsir ve beyan buyurmuştur. Gerçi bu âyetlerin mânalarını olduğu gibi anlayanlar da vardır. Fakat mücmel olan âyetleri herkes olduğu gibi anlayamayacağı için onlar tefsir ve beyana muhtaçtır. Eğer bunu Kur'an'dan anlayamıyorsak Resûl-i Ekrem (s.a.) Efendimizin o âyetleri tefsir ve beyan eden hadîslerine ve işlerine müracaat ederiz. Çünkü bir kanunu tefsir ve beyan etmek ancak o kanunu vaz edenin hakkıdır. İşte burada da mesele aynıdır. Bu hadisleri bir veya iki kişi değil, sahabeden bir cemaat rivayet etmişlerdir. Meşhur muhaddislerin hemen hepsi bunları tahriç etmiştir. Ebu Davud, Mevakit, s. 21-92; Neseî, Babu evveli vakti'l-işâ, s. 91; Müsnedu Ahmed b. Hanbel, I, 333; Beyhakî, s. 364-368; Darekutnî, s. 96; Hâkim, Müstedrek, 1, 193-196.

Daha ister misiniz? İşte Buharî! "Bedu'l-halk fi babi zikri'l-melâike". I, 103 (İst. Matbaa-yı Hayriye); Müslim, "Fî babı evkâtı's-salat". I, 221-35 (Mısır tabı).

Bu hadislerin hepsini buraya nakletmek pek uzun süreceğinden yalnız bir tanesini, hem de Buharî'den, aynen nakledivorum:

"Hazreti Peygamber Haccetü'l-veda'dan evvel sahabeden Muaz'ı vali veyahut kadı olarak Yemen'e gönderdi. İşte o zaman ona şöyle bir emir verdi: "Sen kitab sahibi bir kavme gidiyorsun. Oraya vardığın zaman onları Allah'ın birliğini ve başka hak mabut olmadığını ve Muhammed'in Allah'ın Resûlü olduğunu ikrar ve şehadete davet et. Eğer bunu kabul ve bu hususta sana itaat ederlerse onlara haber ver ki Allah günde beş vakit namazı üzerlerine farz kılmıştır. Eğer bunu da kabul ederlerse yine onlara haber ver ki Allah üzerlerine zekâtı da farz kıldı, zenginlerinden alınarak fakirlerine verilecektir. Bunu da kabul eder ve sana itaat gösterirlerse aman zulm edip de mazlumun ahını alma! Muhakkak bil ki mazlum ile Allah arasında perde yoktur, onların duaları çabuk yerini bulur".

Hulâsa bütün mevsuk ve itimada şayan mehazların hepsi günde beş vakit namazın Mi'raç gecesi farz kılındığını ve sonraki gün Resûl-i Ekrem sahabelerini toplayarak onlara vakitleri talim ve o vakitlerde kendisi imam olarak ashaba namaz kıldırdığını yazarlar. Resûl-i Ekrem (s.a.) Medine'ye hicret ettikleri vakit oraya varır varmaz ilk işi bir mescit yapmak olduğunu ve o günden itibaren o mescitte beş vakit namaz kılındığını bilmeyen bir orta mektep talebesi de yoktur sanırız. Çünkü bunlar, tarihî hakikatlerdir. Fevc fevc İslâm olan kabilelere Peygamber'in ilk tebliğ eylediği şey, günde beş vakit namazın farz olduğu ve o günden beri milyonlar tarafından bu farzın yerine getirilmiş olmasıdır. Beş vakit namaz, farz olduğu günden itibaren herkesin amelî olarak bunu ifa etmek mecburiyetinde kaldıkları bir vazife olduğu cihetle bunu inkâra kalkışmak amelî bir icmaı ve bütün bir tarihi inkâr etmektir. Beş vakit namazın Müslümanlığın ahkâm-ı asliyesinden olduğunu gösteren tek bir âyet, tek bir hadis dahi olmasaydı ondaki tevatür beyyinesi yine böyle bir cürete mani idi. Bunu inkâra cüret eden bir adam, kim olursa olsun, Hz. Muhammed'in tarihî bir şahsiyet olduğunu da inkâr eder ve böyle bir adam gelmemiştir derse çok görülmemek lâzımdır. Acaba İsmail Habip, bu vesikaları gördükten sonra da "beş vakit namaz Muhammet İslâmlığında yoktur" diyenlerin bîtaraf olduklarına inanmakta devam edecek midir?

hareketler, muvaffakiyetle neticelenmekten çok uzaktır. Bunlar bize açık olarak öğretiyor ki; İslâmda gılzat ve şiddet yotur. İslâma ancak hikmetle, nezaketle, güzel güzel öğütlerle davet olunmak lâzımdır. Herhangi bir işte gılzat ve şiddet göstermek İslâmın ruhuna uygun değildir.

11. Müslümanlık Tarihî Bir Dindir

İslâm dininin başka dinlere nisbetle diğer bir hususiyeti daha vardır ki o da bu dinin tarihi bir din olmasıdır. İslâmdan evvelki dinlerin dayandığı mukaddes kitapların asılları mazinin karanlıkları içinde kaybolup gitmiş olduğundan onları asıllarındaki safvetiyle görebilmek imkânı yoktur. Ne o kitapların, ne de onları tebliğ eden yüksek şahısların hakiki çehrelerini tarih bize gösterememektedir. Fakat Hz. Muhammed tarihi bir şahsiyet ve O'nun tebliğ eylediği din de tamamiyle tarihî bir dindir. Çünkü Hz. Muhammed'in (s.a.) bütün hayatı mazbuttur. Hayatının hiçbir safhasında karanlık bir nokta yoktur. O'na ait bulunan her vak'a, tarihin kuvvetli ışıkları ile o kadar aydınlatılmıştır ki, biz O'nu kendi hayatımızdan daha iyi bir surette tetkik edebiliyoruz. İslâmın esas kaynağı olan Kur'an-ı Kerîm, aslındaki bütün safvetiyle, bütün mevsukiyetiyle zaptolunmuş ve bugüne kadar da öylece muhafaza edilegelmiştir. Bu hakikati Muir bile inkâr edemiyerek şöyle diyor: "On iki asırdan beri metnini bu kadar temiz bir surette muhafaza eden başka bir kitap yoktur!" Evet, böyledir; ve böyle kalacağına Allah'ın vaadi vardır.

Maddî, ruhî, ahlâkî saadetin yolunu gösteren Kur'an gibi bir rehbere, mazhar olduğu vahy ü ilham ile beşerî hayatın her safhasında takip olunacak yolun en mükemmelini gösermiş olan Hz. Muhammed gibi bir öndere sahip olan bir Müslüman, gittiği yolun en doğru ve en hakiki bir yol olduğuna kail olabilir. Bir mümin, tarihin kuvvetli ışığı ile karanlık hiçbir noktası kalmamış olan bu yoldan dosdoğru yürürken Allah tarafından herhangi bir millete gönderilmiş olan dinlerin tebliğ eylediği hakikatlerden hiçbirini inkâr etmediğine, beşeriyete rehberlik etmiş olan büyük şahsiyetlerden herhangi birinin hayatında tecelli eden iyiliklerden hiçbirinden mahrum kalmadığına da emindir.

İşte Müslümanlığı umumileştiren ve bu cihanda ebedî olmasını istilzam eden sebeplerden biri de onun tamamiyle tarihî bir din olmasıdır. Bunu, İslâmdan başka hiçbir dinde görmek imkânı yoktur.

12. İslâm, Barış Dinidir

İslâmın yüksek gayelerinden biri de insanlar arasında devamlı bir sulh ve müsalemet tesis etmektir. Esasen İslâm kelimesinin kök mânası sulh yapmaktır. Müslüman demek de hem Allah ile hem de onun yarattıkları ile barış yapan, barış içinde yaşayan demektir. Allah ile barış halinde olmak, Allah'ın iradesine tam bir itaattir. Kul ile barış da yalnız başkalarına fenalık yapmaktan ve birbirini incitmekten sakınmak olmayıp aynı zamanda başkalarına iyilik de yapmak demektir. Hz. Muhammed (s.a.) yeryüzüne kılıç, kalplere kin ve intikam hisleri koymak için değil, çekilmiş olan kılıçları kınına sokmak, kalplere yerleşmiş olan intikam hislerini sökerek onun yerine barışı ve müsalemeti yerleştirmek için geldi.

Filhakika, Peygamber Efendimiz ortaya çıktıkları zaman, birbirlerine karşı besledikleri kin ve intikam ateşiyle Arapların göğsünde kazanlar kaynıyordu. Yalnız onlarda değil, diyebiliriz ki, bütün dünyada ardı arası kesilmeyen muharebelerden, su gibi dökülen kandan, ot gibi sökülen candan başka bir şey yoktu. Bu vaziyet karşısında Hz. Muhammed (s.a.) bir taraftan onlara hepsinin kardeş gibi geçinmeleri lâzım olduğunu bildirirken diğer taraftan da sulh ve müsalemeti ihlâl edenler için kısas kanunlarını bildiriyor, insanların huzur ve rahatını bozan, yeryüzünü fesada vermek isteyenlere mevûd vahim akıbetle kendilerini korkutuyordu. İşte böyle feyizli talimleriyledir ki bu din, insanlar arasındaki ayrılık yangınlarını söndürdü. Tebliğ eylediği hak ve sınırlar önünde hepsine boyun eğdirdi.

...

13. İslâm, Fıtrat Dinidir

Bütün insanların, insan olmak bakımından, müşterek bulundukları küllî ve aslî bir fıtrat vardır ki o da; hayvanı ve melekî, cismanî ve ruhanî iki hayatı câmi ve görünen ile görülmeyen âlemi (âlem-i şehadet, âlem-i gayb) bilmeye, görülenden görülmeyeni sezmeye müstaid olarak yaratılmış olmalarıdır. Allah insanı bu fıtratta, bu cibillette yaratmıştır. Binaenaleyh kendisini yaratan Allah'ı bilip O'na yönelmesi, hak ve hayra doğru gitmesi fıtratının, cibilletinin muktezasıdır. Kudret-i Fâtıra = Allah tarafından insanın samimi ruhuna tevdi edilmiş, insanda garizî olarak mevcut olan mutlak din, âlemde her şeyin varlığı ve nizamı kendisine dayanan yüce kudreti, yerleri ve gökleri yaratan tek Allah'ı vicdanında duymak, pâk ve hâlis bir kalp ile yüzünü O'na çevirmektir. Binaenaleyh Allah'a inanmamak veyahut birden ziyade ilâhlara tapmak, haricî sebeblerle insan fıtratına ârız olmuş bir hastalıktır. İnsana düşen, aslî olan fıtratı, muhafaza ederek talim ve terbiye ile de ayrıca inkişaf ettirip hakkı bâtıldan, iyiyi kötüden, hayrı şerden ayırd edecek bir hale getirmektir. Hz. Muhammed'in (s.a.) insanları davet ettiği din de işte budur.

Demek ki Kur'an'ın hak din dediği fıtrî din, fıtrî iman, Müslümanlık, insanın kalbine Allah tarafından yerleştirilmiş bir imandır, Kur'an'ın tabirine göre "Allah boyası"dır (bk. Bakara 2/138); binaenaleyh esasen insanın fıtratında, benliğinde mevcut olan bu dinden daha hâlis bir din, bir boya olamaz. Dışarıdan bir yıkama, bir boya, meselâ bir vaftiz... sudan bir imandır. Maddî âlemdeki ağaçların, çiçeklerin, renklerin tabiî olanlariyle yapma olanları arasında ne kadar fark varsa maneviyat, din ve ahlâk da böyledir. Asıl din ise fıtrî ve tabiî olan dindir; fıtratta esas olan, varlığı inkâr değil, tasdiktir; ikilik değil birliktir; görülende kalmayarak görülmeyene de geçebilmek ve yalnız bir Allah'a inanmak, yalnız O'na tapmaktır. Fıtrat bunu emrettiği gibi, İslâm da bunu söyler, insanları buna davet eder. İman ve temizlik de fıtrî olandır. Talimî ve sonradan kazanılmış olan iman ve temizlemeler, fıtrattaki iman ve taharetin muhafazasına ve sonradan arız olan bulaşıklıkların giderilmesine matuf olmak gerektir. Din ve imanı bir boyaya benzetmek lâzım gelirse bütün kuvvetlerin, kanunların ve sebeplerin varıp dayandığı tek Allah'a ve O'ndan gelenlere imanı emreden Müslümanlık, Allah boyası olan fıtrî bir imandır. O'nun emreylediği maddî ve manevî temizliğin hepsi ilk fıtratın esasını muhafaza ve tedricî bir surette kemâl mertebesine yükseltmek içindir. Bundan ötürüdür ki; İslâm, yalnız Allah'a ibadeti, O'na kulluğu emr eder. Peygamberlere imana gelince: bu, onlar Allah'ın hak resulleri oldukları içindir. Yoksa onların da ulûhiyette iştirakleri olduğundan değil! Şu halde fıtrî din, beşerin asıl fıtrat ve garizesine uygun olan dindir ki o da Müslümanlıktır. Herhangi bir sebep ve suretle insan kendi cehli, yanlış içtihadı, yaşadığı muhitin ve aldığı terbiyenin kötü olması yüzünden fıtratına karşı cinayet irtikâb ve fıtratın aksine hareket edebilir. Nasıl ki sebebini bilmediği, maddî veya ruhanî, her tesir sahibine tapmak suretiyle Vesenîlik, Putperestlik meydana gelmiş ve insanoğlu taşlara ve ağaçlara tapacak bir derekeye düşmüştür. İşte bunun içindir ki peygamberler vasıtasıyle Allah tarafından insanlara tebliğ edilen din, fıtrattaki bu asıl üzerine bina kılınmıştır. Şu halde bir dinin hak olması için aranılacak esas şart onun fıtrata uygun olmasıdır. Biaaenaleyh fıtrata uygun olarak talim edilmiş olan din, insan için öyle bir ihtiyaçtır ki bunsuz insan, ne fert bakımından ne de cemiyet bakımından, kemâl derecesine yükselemez. Peygamberlerin insanlara tebliğ eyledikleri din, Vesenîlik kirleri ile bozulmuş olan fıtratları ıslah etmekte idi. Bununla beraber peygamberlerin arası uzadıkça insanlardan bir kısmı yine hidayet ve doğruluk yolundan sapıyor ve aslî fıtratlarına isyan ediyorlardı. Bu hal, son peygamber Hz. Muhammed (s.a.) ile ilâhî ve talimî dinin kemal bulmasına kadar devam etti. "Her doğan fitrat üzere doğar" mealindeki hadis-i şerifin delâletinden de anlaşılıyor ki; çocuğun istidadı olan fıtratını, aslı bozulmuş ve uydurma bir din ve itikat telkin etmek suretiyle, bozan ana ve babası ile muhitidir. Binaenaleyh gayesi fıtrattaki hayr, fazilet ve hak duygusunu inkişaf ile insanı saadete ulaştırmak olan İslâm dini Hz. Muhammed'de kemâlini bulmuş ve Kur'an-ı Kerîm'in de her türlü ziyade ve noksandan, tahrif ve tebdilden mah-

fuz kalacağı Cenâbı Hak tarafından en kat'î bir ifade ile beyan buyurulmuştur.[5] Şu hale göre fıtrat ve tabiat dini ancak İslâmdır; talimleri ve hükümleri de bunu açıkça göstermektedir.

14. İslâm, Hükümlerinde ve Talimlerinde Fıtrata İstinad Eder

Bir dinin fıtrata istinad etmesi demek, talimlerinin fıtrat ve tabiata muvafık bir şekilde olması, insanın fıtrî ve tabiî ihtiyaçlariyle dinin hükümleri arasında bir uygunluk, bir tenazur bulunması demektir. İslâmın hükümleri ile âdemoğlunun ihtiyaçları her türlü tesirden uzak olarak tetkik edilirse bunlar arasındaki tetabuk ve uygunluk pek güzel anlaşılır. Bu bakımdan diyebiliriz ki; İslâm dini, yaratılışı itibariyle tekâmüle müstenid olan insanı, en kısa ve en sağlam bir yoldan hedefine

5 Kur'an'ı biz, evet biz indirdik ve muhakkak ki biz onu her halde muhafaza edeceğiz" (Hicr 15/9). Bu âyet-i kerime ile Allah Taâlâ Kur'an'ı Hz. Muhammed'e ancak kendisi vahyettiğini en kuvvetli ve en beliğ bir şekilde haber verdikten sonra onu herhangi bir suretle bozulmaktan koruyacağını da vaad buyurmuştur. Bu hikmete mebni olsa gerektir ki; evvelki peygamberlere Allah tarafından vahyolunan kitaplar ezberlenmemiş iken Kur'an nazil olduğu günden beri yüzlerce, yüz binlerce Müslüman tarafından ezber edilmiştir. Büyük müfessirlerden Fahrüddin Razi'nin de dediği gibi Kur'an'a has olan bu mazhariyet, hiçbir kitaba nasip olmamıştır. Başka hiçbir kitap yoktur ki ona az veya çok tashif, tahrif, tağyir ve tebdil girmemiş ve aslını olduğu gibi muhafaza etmiş bulunsun!
Halbuki Allah Kur'an'ı bizzat muhafaza edeceğini vaad buyurmuş olduğundan onun hıfzını kolaylaştırmış. Kur'an Peygamber'e nasıl gelmiş ise onu hıfz ve tedris ve halk arasında neşir ve tamim edecek bir cemaat tavzif etmek suretiyle onu bozulmaktan korumuştur. Kur'an her devirde ve her asırda binlerce insanlar tarafından ezber edildiği cihetle bir kimse kalkıp da onun bir harfini, bir noktasını değiştirecek olsa "yanlıştır, yanlış okuyorsun, Allah'ın kelâmını bozuyorsun" diye onun başına kıyameti koparırlar. Yine Fahrüddin Razî diyor ki: "Bunca mülhidlerin, Yahudilerin ve Nasâranın Kur'an'ı bozmak üzere birçok propagandacıları bulunduğu halde bu kitabın tahriften her veçhile mahfuz kalması en büyük mucizelerdendir. Bir de Allah bu kitabın böyle kıyamete kadar mahfuz olarak bakasını haber vermiş ve şimdiye kadar da altıyüz seneye yakın bir zaman geçmiştir. Binaenaleyh bunun bir gayb haberi olduğu tahakkuk etmiş bulunuyor. Bu ise açık bir mucizedir".
Fahrüddin Razî istikbale taalluk eden bu ilâhi vaadin kendi zamanına kadar tahakkuk etmiş olmasını en büyük ve açık bir mucize diye tavsif ediyor. Razî'nin o sözleri Hicret'in altıncı asrına aittir. Biz şimdi hicretin binüçyüz altmış bir senesinde, yani on dördüncü asrında bulunuyoruz. Hicr sûresi Mekke'de nazil olduğu cihetle binüçyüz altmış seneden ziyade bir zamandan beri bütün dünya gaybe, istikbale ait bulunan bu haberin tahakkukuna şahit olmaktadır. Evet, Fahrüddin Razî'nin de söylediği gibi Kur'an'da bu âyet sarih olmasaydı bile yine hiçbir kitaba nasip olmayan böyle bir mazhariyetle bu kadar senedir hıfzolunması onun Allah kelâmı olduğunu isbat eden başlı başına büyük ve fiilî bir mucize olurdu.
Kur'an'ın mahfuz kalacağının bu âyetle evvelden tasrih olunarak bilhassa te'kitlerle haber verilmiş olması ise hiç söz götürmek ihtimali olmayan ilmî bir mucizedir. İşte on dört asırdanberi cihan-ı beşer böyle hem ilmî ve hem amelî bir mucizenin şahidi olagelmiştir. Bugüne kadar olduğu gibi bugün dahi binlerce ehl-i iman Kur'an'ı baştan sonuna kadar ezber etmekde ve ezber okumaktadırlar.
Allah'a şükürler olsun ki memleketimizde bugün dahi binlerce güzide hafız vardır ve bunun sayısı hergün artmaktadır. Kur'an hakkındaki bu vaad-i ilâhînin devam edip gelmesidir ki Kur'an'ı bozmaya, onu değiştirmeye hiçbir kimse -en büyük düşmanları dahi- cesaret edememiştir ve edemeyecektir.

ulaştıran bir kanunlar mecmuası, bir "vaz'-ı ilâhî"dir ve İslâmın bu âlemde son, ebedî, cihanşümul olması da bundandır. Bu tetabuk ve münasebeti sırası geldikçe izah edeceğiz. Nasıl ki aşağıdaki bahisler de bunun vazıh delillerindendir.

15. Müslümanlık ve Tabiî Haklar

İnsanın iki çeşit hakkı vardır:

1. Yalnız insan olması bakımından fıtrî olarak malik olduğu haklardır ki bunlara tabii haklar denir. Bütün insanlar, bu haklara müsavi (eşit) bir surette sahiptirler. Bunlar ilk önce bir vazife mukabili değildir. Fakat bunları sonuna kadar muhafaza edebilmek için kendisi gibi olan diğer insanların aynı haklarına tecavüz etmemesi ve ictimaî nizama aykırı harekette bulunmaması şarttır.

2. Sonradan kazanılan ve bir vazife mukabili olan haklardır ki bunlara da müktesep haklar denir. Tabiî hakları şu suretle hulâsa edebiliriz:

a) Hayat (yaşama) hakkı,

b) Hürriyet hakkı,

c) Temellük (mal mülk edinme) ve tasarruf hakkı,

d) Müsavat (eşitlik) hakkı.

Bu haklarla birlikte doğan insan, ictimaî vazifelerine riayet ettikçe sonuna kadar bu haklarını muhafaza eder, hiç kimse kendisini bunlardan mahrum edemez. Bunlar insanın tabiî haklarından olduğu cihetle bunlarla uyuşamayan her şeye karşı insan ruhunda bir isyan vardır.

Müslümanlık fıtrata istinad eden bir din olduğu için bütün bu haklarla bunların levazımından olan diğer hakların muhafazasını temin etmiş ve bunlar için en kuvvetli esaslar ve müeyyideler koymuştur. Kitabımızın ahlâk kısmını teşkil eden dördüncü cildde (bu cilt yayınlanmamıştır. İ.K.) bunlar uzun uzadıya izah edilmiş olduğundan burada her birisi hakkında kısaca malumat vermekle iktifa edeceğiz.

Hayat (yaşama) hakkı: Yaşamak her mevcudun, her insanın tabiî bir hakkı olduğundan canlı bir mevcudun ilk işi varlığını devam ettirmek için bütün kuvvetiyle çalışmaktan ibarettir. Hayatı emniyet altında bulunmayan bir mevcudun daima muztarip olması bundandır. Beşerin fıtrat ve tabiatına uygun olan Müslümanlık, ferdler için tabiî olan bu hakkı, en kuvvetli ve en şiddetli müeyyidelerle emniyet altına almıştır. Ferdin bu hakkına tecavüz eden bir adam, bunun cezasını kendi hakkından mahrum edilmeye katlanmak suretiyle görecektir. İslâmda hayata tecavüz nasıl en şenî bir cürüm ise hayat ile ilgili olan haklara tecavüz de böyledir. İslâm nazarında her insanın maddî hayatı gibi manevî hayatı demek olan ırz, namus, şeref, haysiyet ve şöhreti de taarruzdan masun birer

mukaddes haktır. Hayat hakkı insanın tabiî bir hakkı olduğundan insana düşen vazife, onu kendisine ve bütün beşeriyete fayda verecek güzel bir hale getirmektir. İslâmda intiharın caiz olmaması da bundandır. Çünkü bu, hassatan kendi hakkında ve umumi olarak da cemiyet hakkında bir cinayettir.

Hürriyet hakkı: Tabii hakların ikincisi hürriyet hakkı olduğunu söylemiştik. Her fert için ilâhî bir mevhibe olan hürriyet "serbest düşünebilmek, serbest söyleyebilmek, serbest hareket etmek hakkına malik olmak" demektir. Bunun bir hududu varsa o da başkalarının hürriyetidir. Hayat her insanın tabiî bir hakkı olunca onu muhafaza edebilmek için hürriyet hakkına malik olması da tabiidir. Çünkü bunsuz insan, ne hayatını muhafaza edebilir, ne de nefsini kemâle eriştirmekten ibaret olan hedefine vasıl olur. Faziletin esas temeli, tekliflerin menatı da hürriyettir. Hürriyet başlıca altı kısımdır:

a) Hürriyet-i şahsiye,

b) Medenî hürriyet,

c) Fikir hürriyeti,

ç) Söz ve yazı hürriyeti,

d) Temellük ve tasarruf hürriyeti,

e) Siyasî hürriyet.

Hürriyet-i şahsiye, her şahsın fikir ve hareketlerinde serbest olup kendisi gibi diğer birinin tehakkümü altında olmaması demektir. Binaenaleyh kölelik insanı tabii olan bu haktan mahrum eden bir şeydir.

İçtimaî heyetin bir azası olan her ferdin o cemiyette hükmü yürüyen bütün kanun ve nizamlardan istifade etmek hakkına malik, hayatına ve malına tecavüzden emin bulunması medenî hürriyete sahip olması demektedir ki şahsın hürriyetidir.

Rey ve fikir hürriyeti, düşüncelerinde ve itikadlarında ve bunları neşretmekte serbest olmaktır. Fikir hürriyeti hiçbir kayd ile mukayyed değilse de, fikir ve akidesini neşr etmek hürriyeti böyle değildir. Fikir ve vicdan sahasından çıkarak etrafına yayılacak olan bir şey cemiyetin nizamını bozacak, onu anarşiye sevkedecek mahiyette olmamak gerektir. Fertlerin böyle bir hürriyete sahip olması cemiyetin her bakımdan yükselmesinin başlıca amillerindendir. Fertlerde düşünmek ve düşündüklerini söyleyebilmek hürriyetinin öldürülmesi, cemiyetin atalete, hurafelere ve haksız hareketlere sürüklenmesini intaç eder.

Hareketlerinde hür olmak her şahıs için tabiî bir hak olunca fikir hürriyetinin de tabiî ve zarurî bir hak olması lazımdır. Hiçbir kimse için başkalarının fikirlerini haps etmek, onları ictihaddan ve reyini izhardan menetmek hakkı yoktur. Binaenaleyh, yukarıdaki şartlar dahilinde sözle veyahut yazı ve kitapla fikirlerini neşr ve haklarını müdafaa edebilmek de tabiî bir haktır.

Tasarruf hakkına gelince; bu da her fert için tabiî bir haktır. Her şahsın kendi mülkünde dilediği gibi tasarruf etmek hakkına malik olması kadar tabiî bir şey olamaz. Bu da, diğerleri gibi başkalarının tasarrufuna ve azasından bir uzvu bulunduğu cemiyetin umumî maslahat ve menfaatlerine muhalif olmamak şartiledir.

Fertler için bütün nevileriyle hürriyet, tabiî bir hak olunca milletler için de öyle olmak iktiza eder. Bundan ötürüdür ki; hürriyet ve istiklâl, her millet için en tabiî bir haktır.

16. İslâm ve Hürriyet-i Şahsiye

Fıtrata ve akl-ı selime dayanan, ferdin ve cemiyetin tekâmülü gayesini takip eden bir dinin bu maksadın tahakkukuna engel olan herşeyden uzak olması tabiî bir keyfiyettir. Bunun içindir ki İslâm, her türlü bağlardan uzak yaşamak mânasına olan mutlak hürriyeti meşru görmemiş ve fakat saadetine vesile olan hürriyeti her şahsın zatî ve tabiî haklarından saymış ve hür doğan insanın vicdan, fikir, söz, yazı, hareket ve hattâ teşri salâhiyetlerini tabiî bir hak diye kabul etmiştir. Yaşamak insan için nasıl tabiî bir hak ise düşünmek, düşündüklerini söylemek, yazabilmek ve hareketlerinde serbest olmak da öyledir. Çünkü insanın saadeti, bütün kuvvet ve melekeleri serbestçe çalışmak ve inkişaf etmekle mümkün olabilir. Serbest düşünemeyen, düşünerek bulduğu bir hakikati serbest söyleyemeyen, serbest yazamayan, düşündüğü ve karar verdiği gibi hareket edemeyen, düşüncelerini tatbik sahasına çıkaramayan bir insan hakikat uğrunda nasıl çalışır ve bulduğu hakikatlerden başkalarını nasıl istifade ettirebilir? Binaenaleyh hürriyet, beşeriyetin saadet ve tealisi için zaruridir. Bundan ötürüdür ki İslâm, hürriyetin bütün insanlar için tabiî ve zarurî bir hak olduğunu açıkça ilan etmiştir. Her insan bunda müsavidir. Yerinde kullanmak, başkalarının bu hakkına hürmet etmek, kendi hürriyet sınırlarından dışarı çıkmamak şartıyla hiçbir insan bu haktan mahrum edilemez. Her ferdin cemiyette müsavi haklara sahip olması da bunun neticesidir. Fikir, vicdan, itikad, söylemek ve yazmak ve hareket hürriyetlerini tesbit ve takrir eden birçok âyetler ve hadisler vardır.[6]

[6] Bir gazada sahabeden Üsame'nin karşısına çıkan bir kâfir hemen "La ilahe illallah" dedi. Fakat Üsame bunu dinlemeyip düşmanını öldürdü ve sonra Peygamber'e hikâye etti. Peygamber Efendimiz "lâ ilahe illallah" diyeni nasıl öldürürsün? diye Üsame'yi şiddetle muaheze edince: "Ya Resûlallah kalınçtan korktuğu için söyledi, hakikaten iman etmiş değil" diye cevap verdi. Bunun üzerine Peygamber Efendimiz "kalbini yarıp da içinde ikrar veya inkâr olduğunu anladın mı?" buyurdular. Buna benzeyen hadislerle "Sen tebliğe memursun, vicdanlar üzerinde mütehakkim değilsin" (Gâşiye 88/21-22), "Siz kendinize bakın, siz iyi ve doğru yürüdükçe başkasının kötülüğü ve sapıklığı size zarar vermez" (Maide 5/105) meâlindeki âyetler fikir, vicdan ve itikad hürriyetinin taarruzdan masun birer hak olduğunu talim etmektedir. "Hak sahibi için söylemek salâhiyeti vardır", "En büyük cihad, zalim bir hükümdarın huzurunda söylenen hak bir sözdür" mealindeki hadisler rey ve beyan hürriyetlerini "İyi yapan

İslâm, şahıs hürriyetini, vicdan ve fikir istiklâlini müdafaa ettiği, ilim ve akıl ışığını rehber edindiği içindir ki taklide şiddetle hücum etmiştir. Peygamber Efendimiz'in yanında sahabe fikirlerini serbestçe beyan ederlerdi. Hz. Ömer bir hutbe esnasında "Bende bir eğrilik görür, yanlış bir yol takip eylediğimi anlarsanız, doğrultunuz" dediği zaman orada bulunanlardan birinin "Öyle bir şey görürsek seni kılıcımızla doğrulturuz!" demesi İslâmda hürriyet-i beyana en büyük bir delildir.

Beşer tarihi ile başlamış ve her devirde en feci manzaralar arzetmiş olan kölelik hakkında İslâmın koymuş olduğu hükümler, onun insanlığa ve hürriyet-i şahsiyeye ne büyük bir kıymet verdiğine delildir. İslâm, insanlar arasında daima zulüm gören, her yerde takatinin üstünde işler yapmaya, ölmeye mahkûm olan ve köle diye anılan bu insanları zulümden, haksızlıklardan, musibetlerden kurtardı. Onları pekçok haklarda ve hükümlerde diğerleriyle bir tuttu. Her vesile ile onlara hürriyetlerinin verilmesini emretti. İslâmda köleye ve esire karşı hakaret, kötü muamele yapmak yasaktır.

Asr-ı hazır medeniyeti birçok siyasî bahanelerle milyonlarca insanı esaretleri altında tutmak ve onları en tabiî haklarından mahrum etmek gayesini güderken İslâm, böyle bir gayeyi tamamiyle gayrimeşru ve haram saymıştır. Herhangi bir suretle elinde bulunan köle ve saire hürriyetini vermek İslâmda en büyük bir ibadettir.

17. Din ve Mezhep Hürriyeti

İslâmın mühim esaslarından biri de din ve mezhep hürriyetidir. İslâm bunu en sarih bir surette tesbit ederek başka din ve mezhepte olanlara gayz ve taassup göstermeyi yasak etmiştir... İslâmın talim eylediği esaslara göre insanların akıl ve muhakeme, din ve mezhep hususundaki ayrılıkları Allah'ın yüksek hikmeti iktizasındandır. Binaenaleyh dini talim ve neşrederken bile vazifemiz, yalnız hakkı söylemek, hakikati anlatmak olup başka din ve mezheptekilere darlık vermek, tazyik yapmak ve zor ile din ve mezheplerini değiştirmek değildir. Esasen din ve mezhep hürriyeti; fikir, vicdan ve itikad hürriyetinin bir neticesi demektir. Fikir ve vicdan hürriyeti, din ve mezhep müsamahası İslâmda dinî bir emir olduğu içindir ki Müslümanlar vicdan hürriyetine riayet, başkalarının itikad ve ibadetlerine hürmet etmiş ve ilim sahasında dinî, mezhebî münakaşalardan çekinmemiştir. Diyebiliriz ki; mezhep ve itikad hürriyeti hususunda İslâm, Hıristiyanlık âlemine mürşidlik vazifesi yapmıştır. Mezhep ve vicdan hürriyetini

kendi faydasına, kötü yapan da zararınadır", meâlinde birçok âyet ve hadisler de hareket hürriyetini tesbit ediyor.

talim eden düsturlar, Resûl-i Ekrem Efendimiz hazretlerinin Hz. Ali'ye yazdırdıkları ahidnamede tevsik olunmuş, diğer üç büyük halife de valilere gönderdikleri emirnamelerle bu esasları muhafaza etmişlerdir. Tarihte "Ömer'in ahidleri" adıyla anılan emirname bu hususta en kuvvetli bir şahittir. Yurtlarını istilâ etmek, hürriyet ve istiklâllerini ellerinden almak, din ve ahlâklarını bozmak fikrinde olmayan bir milletle, dini ne olursa olsun, adalet ve müsavat içinde kardeş gibi geçinmek Kur'an'ın emirlerindendir. Kur'an düşmanlara karşı bile adalet dairesinden dışarı çıkılmamayı emreder (bk. Maide 5/8).

Binaenaleyh, fertler için tabiî bir hak ve insanlığın tekâmülü bakımından çok mühim bir esas olan vicdan ve itikad hürriyeti, Müslümanlığın takrir eylediği şekilde, hiçbir din ve meslek tarafından tesbit olunmamıştır. Birçok kanlı harplerden sonra beşerin bu hakkını garpta da kabule mecbur olmuşlarsa da onların din ve mezhep hürriyetinden kasd ettikleri mâna, dahilî siyasetlerinde ruhanî reislerin tesirlerinden azade yaşamak, haricî siyasetlerinde ise zayıf hükümetlerin parçalanması için bu düstur sayesinde bir müdahale zemini bulmaktan ibarettir. Onun için bunda hakikî ve insanî bir gaye mevcut olamaz. Bunların kabul eylediği din hürriyeti siyasî maksatlara ibtina etmiş bulunduğundan Fransa inkılabında herkesin dinî mukaddesatına taarruz edilmiş ve hele hukuk-ı beşeri (insan haklarını) ihya eylediğini ilândan çekinmeyen Fransa hükümeti birtakım rahipleri memleketten kovmuş ve teşkilâtlarını bozmuştur. Bununla beraber bu ruhban güruhunu başka memleketlerde yine himaye ediyordu.

Müslümanlığın takrir eylediği din ve mezhep hürriyeti ise selim akla ve insanın fıtratına uygun bir surettedir. Bunun içindir ki başka din ve mezhepde olanların din ve mezhep hürriyetlerine, dinî ayinlerinin serbestçe icra edilmesine ilişilmemiştir. Buna rağmen Hıristiyan devletlerin istilâsına uğrayan birçok yerlerde bulunan halkın yavaş yavaş dinî ve millî varlıklarını kaybettikleri de bir hakikattir.

18. İslâmın Hedefi Beşerin Tekâmülüdür

Âdemoğlu kemâlin son basamağına yükselmeye müstait bir fıtratta yaratılmıştır. Binaenaleyh gayesine ulaşmaya çalışmak insan için bir vecibedir, fıtrî ve tabiîdir. Bundan ötürüdür ki ferdiyetinin tekâmülüne yarayan meşru her vasıtaya tevessül etmesini, saadetinin sebeplerini araştırmasını İslâm, her fert için zaruri ve tabiî bir hak olarak tanımıştır. Fakat insanda yalnız ferdî değil, ictimaî tekâmül de fıtrîdir. Esasen birçok haklar ve vazifeler ferdî tekâmül ile ictimaî tekâmülün tenazur ve tenazuundan doğmuştur. İşte İslâm, bu iki çeşit tekâmülü, harikulâde denilecek bir surette imtizaç ettirerek hakları ve vazifeleri, emirleri ve nehiyleri fıtrata uydurmuştur. İslâmın, aklî ve fikrî tekâmülü hazırlayan ilmi her ferde farz kılmış olması, insanı nefsanî arzularıyla mütenakız bulunduran her

müessesenin hiçbir takdire lâyık görülmemesi de beşerin fıtraten müstait olduğu tekâmüle engel olduğundandır. Aynı zamanda İslâm, bir taraftan iktisadî tekâmül için çalışıp kazancına bağlanmasını her fert üzerine farz kılmış, diğer taraftan da sermayenin mahdut ellerde kalmasından doğabilecek olan iktisadî esaretin önüne geçilmesi ve bu suretle ictimaî tesanüdün bozulmasına meydan verilmemesi için de zenginlere zekâtı farz kılmıştır. Ehil ve muktedir olanlara evlenmenin farz ve ruhbaniyet[7] gibi fıtrat ve tabiata uygun olmayan bir halin şiddetle yasak edilmiş olması da ictimaî tekâmül ile ilgilidir.

Ne hacet! İslâmın esas prensiplerinden olan tevhid akîdesi bile bu dinin yüksek hedefini ve asil gayesini açık bir surette bize göstermiyor mu?.. Filhakika İslâm, temelini "Tevhid" üzerine atmış ve bunun bozulmaması için ictimaî vahdeti de esas göstermiştir. İslâma göre dinin temelini teşkil eden tevhide aykırı bir söz veya iş Allah'a karşı nasıl bir küfür ve isyan ise, ictimaî vahdeti ihlâl edecek herhangi bir şey de bozgunculuktur ve isyandır. İslâm, bunun her ikisinden de şiddetle menetmiştir. Binaenaleyh İslâmda dinin esası olan tevhid ile ictimaî vahdet arasında büyük bir ilgi vardır. Birinin bozulması diğerine de tesir edeceğinden bunları ihlâl edenlere ağır ceza tayin edilmiştir.

İslâmın itikad cephesi böyle olduğu gibi onun ibadetlerinde de bunu görebiliriz. Allah'a ait bir hak olmak üzere farz kılınmış olan ibadetler incelenirse görülür ki onların hepsi Allah'a teabbüd ve inkıyaddan başka bir de Allah'ın yarattıklarına karşı şefkat ve yardım gibi yüksek ahlâk ve maneviyat ile cemiyetin vahdet ve tesanüdünü temine, şefkat ve safvetini i'lâya matuf esasları da muhtevidir. Cemaatla kılınan namazların yalnız başına kılınan namazlardan yirmi yedi derece daha fazla sevab ve mükâfatı olması, Cuma'yı ve cemaati terk edenlerin Resûl-i Ekrem tarafından şiddetle tevbih olunmaları, oruç ve zekât hep bununla alâkalıdır. Dinin, ibadetlerin bütün hükümlerindeki ruh, insanları cemaata ve birliğe sevketmek, mütekâmil bir cemiyet, kuvvetli bir cemaat meydana getirmektir.

19. Müslümanlık Hem Dünya ile Hem de Âhiretle İlgilidir

İslâmın zuhurundan evvel insanlar, umumiyetle, iki kısma ayrılırlar:

1. Sırf maddiyat üzerine saplanıp cismanî zevklerden, maddî düşüncelerden başka hiçbir şeye kıymet vermeyenler: Yahudiler ve müşrikler gibi.

2. Sadece ruhaniyet taklitlerine bağlanarak cesede ehemmiyet vermeyen,

[7] Ruhbaniyet, rahiplik mânasınadır. Rahiplik, evlenmemek, kadından uzak olmak, vücuda eza için et yememek, riyazat yapmak ve mütemadiyen oruç tutmaktır. Müslümanlık kolaylık ve müsamaha üzerine kurulmuş bir din olduğu cihetle Hıristiyanlığın tabiata aykırı olan bu ruhbanlık esasını yasak etmiştir. Çünkü İslâmda teşdit ve tagliz yoktur.

dünyayı ve dünyanın cismanî lezzetlerini terk etmeyi büyük bir ibadet sananlar: Nasarâ (Hıristiyanlar), Sâbie, Hind vesenîlerinden riyazatla meşgul olan bir taife.

Birincilerde hâkim olan zihniyete göre her şey maddîdir, ikincilere göre de maddenin kıymeti yoktur, madde ruha feda edilmelidir. Esasen Kur'an'ın beyanına nazaran Yahudilik de, Nasraniyet de Musa ve İsa'dan sonra meydana gelmiştir? İşte Müslümanlık insanları din bakımından böyle bir vaziyette bulmuştu. Halbuki insan hem cisimdir, hem de ruhtur; hem hayvan, hem insandır. Binaenaleyh insan, ruhanî ve cismanî arzularının birlikte temin edilmesini ister. Bunun içindir ki fıtrata ve akl-ı selime dayanan İslâm, her iki ihtiyacı birden temin etmiştir. O, hayalî değil, umumî bir din olduğu içindir ki insanın maddî ve ruhî hayatlarıyla alâkalı ne varsa hepsine temas etmiş ve her birleri için münasip kaideler koymuştur. İslâm, dünya ile ahireti, madde ile ruhu yanyana yürüten tabiî bir dindir. Evet İslâm, "maddî hayattan başka hiçbir şey yoktur, yaşarız, ölürüz yok oluruz bizi öldüren ancak zamandır" (bk. Câsiye 45/24) diyenlerle "cismanî beden ruhun mahbesidir, saadet ruhun o mahbesten kurtulmasıdır; ruhun mahbesi olan bedenimizi tazip etmek, maddî lezzetlerden tamamen kendimizi mahrum etmek en büyük vazife ve ibadettir" diyenlerin hatalarını düzeltmek için gelmiştir.

Yukarıda da işaret ettiğimiz gibi, İslâmın tesis eylediği ahkâmın hedefi; ferdî ve ictimaî tekâmül sayesinde beşeriyeti evvelâ bu dünyada sonra da âhirette saadete ve kemâle eriştirmektir. Bunun içindir ki hükümleri yalnız âhiret saadetini değil, daha evvel dünya saadetini temin etmek içindir. İyi incelemelerle anlaşılır ki; İslâmın teşri eylediği hükümler:

1. İçtimaî bir heyetin itikad ve ibadet işlerini (Allah ile kul arasındaki vicdanî münasebetleri),

2. Fertleri birbirine bağlayan ahlâkî münasebetleri,

3. Fertlerin haklarına ve ictimaî inzibata taalluk eden esasları,

4. Daha sonra hariç ile olan münasebetlerini ayrı ayrı tertip ve tanzim etmiştir.[8] İslâmın itikad, ibadat ve ahlâk esaslarına dair yukarıda haylice tafsilât verildiği için burada İslâmın din ile dünyayı nasıl yan yana yürüttüğü hakkında bazı nakillerle iktifa edeceğiz.

"Allah'ın sana ihsan eylediği şeyler (hasse ve kuvvetler)le âhiret saadetini ara, âhiret için çalış; dünyadan da nasibini unutma" (Kasas 28/77). "Hayırlınız âhireti için dünyasını, dünyası için âhiretini terk etmeyip her ikisini cem eden ve insanlar üzerine yük olmayandır", "Hiç ölmeyecekmiş gibi dünyan için çalış, yarın ölecekmiş gibi de âhiretin için çalış", "Çok seven ve doğuran kadın ile evleniniz, çünkü ben sizin çokluğunuzla diğer ümmetlere karşı iftihar ederim",

[8] Bunların her birisine ait olmak üzere fıkıh, akâid ve ahlâk kitaplarında uzun uzun bahisler vardır.

"Evleniniz, çünkü ben sizin çokluğunuzla diğer ümmetlere iftihar ederim. Sakın Nasarânın ruhbanları gibi olmayınız", "Evleniniz ve boşamayınız, çünkü Allah zevk için (sık sık) evlenip boşanan kadın ve erkekleri sevmez".

İslâm dini, hem dünya ve hem de âhirete ait düsturlar tebliğ eylediği ve âhiret için dünyayı, dünya için âhireti terketmek yerinde olmayıp, en mükemmel insan dünya ile âhireti yanyana yürütebilen olduğunu söylediği halde Hıristiyanlık yalnız âhiret için çalışmak lüzumunu ileriye sürmüş ve âhireti kazanmak için dünyayı bırakmak lâzım geldiğini bildirmiştir. Elde bulunan İncillerle âmâl-i rusül (Resûllerin işleri) bunu pek açık olarak göstermektedir: "Hem Allah'a, hem de mala kulluk edemezsiniz. Binaenaleyh size derim ki: Yiyeceğinizi ve ne içeceğinizi ve hem dahi cesediniz için ne giyeceğinizi endişe etmeyiniz. Hayat taamdan (yemekten) ve ceset elbiseden evlâ değil midir?.. Lâkin evvelâ Allah'ın melekûtunu ve O'nun salahını talep eyleyiniz ve bunların cümlesi dahi size ihsan olunacaktır. Şimdi yarın için endişe etmeyiniz. Zira yarınki gün kendi şeyleri için endişe edecektir. Hergüne kendi derdi kâfidir... Hakikaten size derim ki: Zengin kimse melekûtü's-semavâta güçle girer. Ve yine size derim ki: Zenginin melekûtullaha girmesinden devenin iğne deliğinden geçmesi daha kolaydır. Kemerlerinizde ne altın ne gümüş ve ne bakır ve yol için ne dağarcık ve ne iki entari ve ne ayakkabıları ve ne asa tedarik ediniz, zira işçi kendi taamına lâyıktır".[9]

Hulâsa: İslâm, âhiretten evvel dünyayı düşünen, her iki âlemin salahını diğerine bağlayan bir dindir. Meşru olmak şartıyla hiçbir zevkten insanı mahrum etmediği gibi, yalnız ibadat ve taat ile vücudu ezmeyi ve meşru zevklerden mahrum bırakmayı da tecviz etmez.

20. İslâm Hem Maddeye, Hem de Ruha Ehemmiyet Vermiştir

İnsan yalnız maddeden ibaret bir cisim olmadığı gibi sırf ruhanî bir mevcut da değildir. Bunun içindir ki hedefi insanın saadeti olan İslâm yalnız maddeye ve yahut sadece ruha değil, belki ruh ile maddenin herikisine ve bunlar arasında mevcut münasebetlere ve bunlardan her birinin diğeri üzerindeki tesirine ehemmiyet vermiştir. Bu ise ilmî bir hakikatin ifadesidir. Biz, Müslümanlıktan başka bir din tanımıyoruz ki; ilmî tetkiklerle kat'î surette sabit olmuş tabiî bir hakikati dikkat nazarına almış olsun. İlim bize şunu bildiriyor ki; insanın ruhu ile maddesi arasında irtibat mevcut olup her birinin diğeri üzerinde tesiri vardır. Meselâ; et yiyen insan veya hayvan ile sadece ot yiyenleri ele alırsak görürüz ki bu gıdala-

[9] Matta İncili, bab: 6, 10, 9. "Hıristiyanlık tamamiyle ruhanî bir dindir, umûr-ı âhiretle (âhiret işleriyle) meşguldür. Hıristiyanın vatanı bu dünya değildir, Hıristiyan saadet-i umumiyeden zevkyap olmaya cür'et edemez... Bu vadi-i sefalette, bu âlem-i fanide hür veya esir olmanın ne ehemmiyeti var. Maksad-ı aslî duhûl-i cihandır, Hıristiyanlık yalnız esaret ve inkıyadı tavsiye eder, nazarında bu kısa hayatın pek az kıymeti vardır", (Jan Jak Ruso, *Mukavele-i İctimaiye*).

rın eserleri beden üzerinde zahir olduğu gibi ruhî hayat ve manevî şuûn üzerinde de kendisini gösterir. Et ile tegaddi edenlerin (beslenenlerin) bünyeleri kuvvetli, adaleleri metin olduktan başka azimkar ve cesur da oluyorlar. Ruhlarında azamete, izzete meyl olduğu görülüyor.

Bir de daima içki kullanan adamı ele alalım: Bunun adalelerini, asabını ispirto yavaş yavaş zehirleyerek sonunda dermansız bir hale gelince, onun eseri, ayyaşın hem bedeninde, hem ruhunda görülmeye başlıyor. Bu zehirler bedenin ensicesini (organlarını) nasıl fesada veriyor, kuvvetlerini nasıl kemiriyor, birtakım hastalığın ve o hastalıkları doğuran öldürücü mikroplara karşı mukavemetini keserek zavallının ölümünü nasıl tacil ediyorsa ruhunu da evvelce muttasıf bulunduğu birçok yüksek faziletlerden aynı suretle mahrum bırakıyor. Hakkı, vazifeyi ve mesuliyeti idrâk etmek meselesi zayıflıyor; bundan ötürüdür ki başkalarının haklarını, namusunu çiğnemek, ahlâkın yasak eylediği birçok şeyleri irtikâbdan çekinmemek meyli kuvvetleşiyor. Afyon, esrar, kokain, morfin gibi sekir (sarhoşluk) veren diğer şeylerin de gerek beden, gerek ruh üzerindeki tesirleri ise herkesin bildiği bir şeydir. Yenilen ve içilen muhtelif şeylerin bedenimiz ve ruhumuz üzerinde yaptığı tesirler de şüphesizdir.

Kudret-i fâtıre (yaratıcı kudret) insanı öyle yaratmıştır ki onun dimağı, havas ve asab vasıtasıyla hariçteki hâdiseleri nefsî natıkasına (ruhuna) duyuran bir elçi vazifesini görmektedir. Bu elçi ne halde olursa göreceği vazife, vereceği haberler de ona göre sağlam, yahut sakat, vakıa mutabık yahut aksi olur.

Madem ki bedeni teşkil eden cüzler, hazım ve temsil edilen bu muhtelif unsurlardan teşekkül ediyor; artık bunları kullanan insanlar arasında vücut, fikir, ruh itibariyle görülebilecek farkın, miktarını tayin bizim için kolaylaşmış demektir. Öyle insanlar vardır ki temizlikten anlamayan bir muhitte yetiştikleri için ruhları bu süfliyete alışıyor da daha yüksek hayat ile ülfet etmişlerin duyacağı elemi hiç duymuyor. İnsan güler, yahut ağlar; kulağına memnun yahut mahzun olacağı bir haber erişir; gözü hoşlanacağı veya çirkin göreceği bir hadiseye ilişirse muhakkak ki ruhu bunların vereceği zevkin yahut elemin tesiri altında kalır. Keder, sevinç, keyf, öfke, kin, hased, sevgi, nefret vesaire gibi manevî hallerin maddî haller üzerindeki tesirini de hemen hemen bilmeyen yok gibidir.

İşte İslâm dini, bütün bunları ve akl-ı beşerin hiçbir surette ihata edemeyeceği daha birçok hakikatleri nazar-ı dikkate alarak insanların hem bedenini, hem ruhunu ıslah edecek, onları dünya ve âhiret saadetine ulaştıracak hükümleri tebliğ etmiştir.

Evet, herşeyi bilen ve her yaptığında yüksek bir hikmet bulunan o Yaratıcı kudret (Allah) hayatın bütün teferruatı için beşerin fıtratına tamamiyle uygun öyle esaslar teşri buyurmuş ki Kur'an ile sünnetin sahifelerini dolduran bu talimler, İslâmın başka dinlerden temayüzünü temin etmektedir. Bu, hiç de şaşılacak

bir şey değildir. Çünkü İslâm, öyle bir dindir ki yaşanacak dünya, hesap verilecek âhiret, izzetle yükselecek nefis, zinde kalacak vücut, faydası dokunacak iş, salahı görülecek söz, düşünecek akıl, muhasebe edecek vicdan için gelmiştir.

İşte İslâmın hedefi, bu maksatları temin etmektir. İzahı geçen hikmetler dolayısıyladır ki Hz. Muhammed'in (s.a.) tebligatı sadece itikad ve ibadet esaslarına değil, ruh ile cismin salah ve selâmetine ait bütün fer'î hükümleri de şamil bulunuyordu. O Yüksek Şahsiyet, beşerin fânî ve bakî saadetlerini temine vesile olan her şeyi tafsilatıyla beyan buyurdu.

21. Farz-ı Ayın ve Fertlerde Vicdan Hürriyeti

Müslümanlıkta aklı olan ve bulûğ yaşına ermiş bulunan her fert birtakım ahkâm ile mükelleftir. Sebebleri ve şartları bulunduğu takdirde her mümin bunları yapmakta müsavidir, ki bunlara farz-ı ayın denir.

İslâm bir taraftan her insanın bu farzları ifa etmekle mükellef bulunduğunu, diğer taraftan da fertlerdeki vicdan hürriyetini takrir etmiştir. Bundan ötürüdür ki; bir kimse başkasının vicdanı üzerinde ne tahakküm edebilir, ne de ona vicdanının kabul edemeyeceği bir teklifte bulunabilir. Bir kimsenin dinde mertebesi ne kadar yüksek olursa olsun başka birinin dini ve vicdanı üzerinde tahakküm etmesi, yahut günahlarından birinin afvolunmasına veya Allah'ın rızasına mazhariyetine vasıta olmak kudretini kendisinde görmesi asla caiz değildir.

Müslümanlığın hükümlerine göre mükellefiyet çağına erişen bir insan, kendisini âdil bir ilâh huzurunda görür. Öyle bir ilâh ki reşid olmuşlara tevcih ettiği hitabı artık ona da teşmil ediyor. Kendisinin de diğer irade ve kudret sahipleri gibi bütün tekliflerle mükellef tutulduğunu his ediyor, yapacağı şeylerden sadece kendisinin mesul tutulacağını ve araya girecek başka bir müdahalenin kendisini bu mesuliyetten ve Hakk'ın mutlak adaletinden kurtaramayacağını bilir.

Bir Müslüman şunu da bilir ki; onu birtakım ahkâm ile mükellef tutan ve bunları yapmayanların mesuliyetten yakayı kurtaramayacaklarını kat'î bir ifade ile beyan buyuran Allah, aynı zamanda rahîm ve şefiktir. Kulunun fıtratındaki aczini, isyana olan istidadını bildiği için kendisine daima tevbe ve Hâlık'ına dönmek emrini veriyor ve böylelerine hudutsuz af ve rahmetini vadediyor. Tıpkı ciğerparesinin eninini dindirmek, elemini gidermek isteyen şefkatli bir ana gibi güler yüzlerle, nüvazişlerle besliyor: "Ey nefislerine zulm eden kullarım, Allah'ın rahmetinden ümidinizi kesmeyin, muhakkak biliniz ki Allah günahların hepsini affeder. Çünkü O, gafurdur, rahimdir" (Zümer 39/53).

Hulâsa Müslümanlıkta Allah ile kulları arasında asla perde yoktur, hepsi O'nun kuludur. Bu bakımdan aralarında fark yoktur. Bütün kâr ve ziyan, herkesin kendi akıl ve iradesinin mahsulüdür; bütün saadet ve mahrumiyet kendi fiil ve

hareketine bağlıdır. İyi hareketlerine sevab ve mükâfat verir; günahlarına pişman olanları, tevbe edenleri afveder, bağışlar. Bunda kimsenin araya girip de vasıta olmasına, Allah nam ve hesabına onun günahlarını afvetmesine hacet yoktur. Allah'ın Cennet ve rızasını istiyenlere rahmet kapıları açıktır; o kapıların eşiğinde ne perde var, ne de bir kapıcı! İnsan her nerede bulunursa bulunsun Allah onunla beraberdir ve hiçbir zaman kendisinden ayrı değildir.[10]

Allah'ın kendisine bu kadar yakın olduğunu bilen bir insan hem mabuduna karşı isyandan çekinir, hem de arada hiçbir mutavassıtı olmaksızın kendisine doğrudan doğruya hitap eden Allah'ı gücendirmekten utanır. Şayet günah yaparsa afvedilmesi için yalnız Allah'ına döner ve O'na yalvarır. Müslümanlık nazarında insan en mükerrem bir mahluktur. Onun üzerinde kimsenin murakabe hakkı yoktur. Kendilerinde Allah ile kulları arasına girmek ve onların vicdanları üzerinde tahakküm etmek hakkını görenler muhakkak ki ne Allah'ın emirlerini, ne de kendi vazifesini bilmeyenlerdir. İslâm nazarında insan o kadar mükerremdir ki Allah onların vicdanları üzerinde tahakküm etmek hakkını peygamberlerine bile vermemiştir: "Habibim, hatırlat, çünkü vazifen ancak ihtardır. Yoksa onların üzerinde murakıp değilsin" (Gâşiye 88/21-22).

İnsan ruhunun hedefine ulaşması için ezelî iradenin taalluk eylediği paye o derece yüksek, insana bahşolunan izzet ve hürriyet o kadar geniştir ki, bu hususta başka bir mutavassıta muhtaç olmadığı gibi karşısında bulunduğu coşkun merhamete kavuşmak için bir şefaatçiye de ihtiyacı yoktur. Beşeriyetinin muktezası ara sıra ayağı kayar da günaha girerse hemen tevbe ve nedamet eder ve merhamet-i ilâhiye kapılarını kendisi açar. O kapının anahtarı kendi elinde olduğundan bu babta başka birisinin tavassutuna asla muhtaç değildir.

Evet, kalp ve vicdan rahat ve mutmain olmadıkça insan riya, nifak, yalan gibi en çirkin halleri kendisine huy edinmek mecburiyetinde kalır. Halbuki bu kötü huylar bulundukları kimseleri idraksiz behimelerden daha aşağı bir derekeye düşürür. İşte bunun içindir ki İslâm, bu gibi kötü huyların hücumuna karşı siper olmak üzere insana bir vicdan ve irade hürriyetini verdi, onlar üzerinde murakabe ve hesap haklarını da en gizli şeyleri dahi bilen Allah'dan başkasına vermedi.[11]

Görülüyor ki Müslümanlık bir taraftan mükellef üzerine bazı hükümleri vâcib (farz-ı ayın) kılarken, diğer taraftan da ferdin vicdan hürriyetini takrir etmiş ve bu sağlam esaslariyle hem insana izzet vererek onu âcizlerin derekelerinden yükseltmiş, hem de âlemlerin rabbi ve yaratıcısı olan Allah Teâlâ'nın harim-i kibriyasını hacir gibi, müdahale gibi şaibelerden tenzih etmiştir. Madem ki biz

[10] "Biz ona şah damarından daha yakınız" (Kaf 50/16), "Her nerede olursanız O sizinle beraberdir. Allah bütün işlediklerinizi görür" (Hadid 57/4).

[11] "Gözlerin hıyanetini ve sinelerin gizlediği bütün şeyleri bilir. Allah hak ile hükmeder" (Gâfir 40/19-20).

kuluz; O, bizim halikımız ve rabbimizdir, dilediği hikmeti teşri etmek O'nun hakkıdır. Çünkü O, bizi ne ile mükellef tutmuş ise muhakkak ki onda bizim ruhî ve bedenî tekâmülümüz ve saadetimiz vardır. Buna böylece iman ve O'nun emri ne yolda ise öylece hareket etmelidir.

22. İslâm İtikadına Göre Her İnsan Günahsız Doğar

Müslümanlıkta herkesin vebali, günahı kendisine aittir. Hiçbir ferdin işlediği hata, irtikâb eylediği günah başkasına geçmez. Hiçbir günahkâr başkasının vebalini yüklenmez. Bundan ötürüdür ki; İslâm itikadına göre çocuk anasından doğarken her türlü günahlardan, kabahatlerden pak olarak doğar. O, mükellefiyet çağına gelinceye kadar bu masumiyeti muhafaza eder. Muhasebe ve mesuliyetin başlangıcı mükellefiyet devridir. Binaenaleyh Müslümanlık Hıristiyanlıktaki "masiyet-i asliye" (doğuştan günahkârlık) nazariyesini kabul etmeyip reddeder. "Hak" ismi esmâ-i hüsnâsından olan Allah Teâlâ'nın şanı, başkalarının yaptığı hatadan dolayı diğerini muahaze etmekten çok yüksektir. Müslümanlık, bununla insanı ilk ceddinin hatasına vâris olduğu endişesinden kurtarmış ve bu itikadın akla uygun olmadığını bildirmiştir ki fıtrat ve tabiata uygun olan da ancak budur.

Bu babdaki naslardan bazılarını naklediyoruz: "Hiçbir günahkâr, başkasının vebalini yüklenmez" (İsra 17/15), "Her nefis kazancına bağlıdır" (Tûr 52/21), "Kim zerre ağırlığında hayr işlerse onu görür; kim zerre ağırlığında şer işlerse onu görür" (Zilzal 99/7-8), "Her kim bir günah kazanırsa onu ancak nefsi için kazanmış olur, Allah alîmdir, hakîmdir" (Nisa 4/111).

23. İslâmda Dinî Bir Saltanat (Halkın Vicdan ve İtikadı Üzerinde Tahakküm) Yoktur

İslâmdan evvel geçen devirlerde din namına vicdanlar üzerinde yapılan tasallut ve tahakkümün kökünden devrilmesine sebeb olan bu esas, İslâmın en büyük rükünlerindendir. Evet Müslümanlık bu saltanatı kökünden yıktıktan başka enkazını bile öyle bir surette mahvetmiştir ki Müslümanlarda böyle bir şeyin nam ve nişanı bile yoktur. İslâm dini Allah'dan ve peygamberden sonra hiçbir kimseye başkasının vicdanını murakabe etmek, akidesine hâkim ve imanı üzerinde nüfuz sahibi olmak, müdahale yürütmek salahiyetini vermemiştir. Hattâ Hz. Peygamber bile Allah'ın emirlerini ve hükümlerini sadece tebliğe ve icap ederse hatırlatmaya memur idi. Kalpleri, vicdanları murakabe altında bulundurmak, halkın iman ve itikadları üzerinde tahakküm etmek O'nun vazifesi dahilinde değildi. Kur'an'ın şu âyetleri bu hususta açıktır: "Habibim, hatırlat! Sen ancak hatırlat-

maya memursun; yoksa onların üzerinde tahakkümde, murakabede bulunacak değilsin" (Gâşiye 88/21-22).

Sonra, Müslümanlık kimseye ne yerde, ne gökte Allah namına bağlamak ve çözmek, Allah namına afvetmek veya aforoz yapmak ve dinden çıkarmak salahiyetini vermemiştir. Böyle bir kudreti tanımak şöyle dursun, Allah ile kendi arasına girmek isteyen mutavassıtlardan kurtarmış, üzerinde Allah'dan başka gözcü bırakmamış, Allah'a olan ubudiyetinden gayrı bütün kulluk ve esareti üzerinden kaldırmıştır. Müslüman yalnız Allah'ın kuludur. Binaenaleyh, bir Müslüman, dinde mertebesi ne kadar yüksek olursa olsun, nisbetle pek aşağı mertebede bulunan bir dindaşına karşı nasihattan, irşaddan ve Allah'ın emirlerini bildirmekten başka bir hakka malik değildir. Hiçbir ferdin, hiçbir makamın başkalarının vicdanı, itikadı, ibadeti üzerinde tahakküm veya müdahaleye salahiyeti yoktur. O'nun vazifesi İslâmın hükümlerini güzelce beyan etmekten ibarettir.

İslâmın takrir eylediği bu esas, Hıristiyanlık esasına muhaliftir. "Dinî saltanat, halkın vicdanı, akidesi üzerinde tahakküm" Hıristiyanlığın esaslarındandır. Halkın akâidi üzerinde tahakküm yapmaları, onları murakabede bulundurmaları ruhanî reislerin başlıca vazifelerindendir. İncilin şu âyetleri bu saltanatı tahkim etmiştir: "Sana melekûtü, semavatın anahtarlarını vereceğim ve yeryüzünde her ne bağlar isen semavatta bağlanmış olacak ve yer üzerinde her ne çözer isen semavatta çözülmüş olacaktır dedi... Filhakika size derim ki yer üzerinde her ne bağlar iseniz semada bağlanmış olacak ve yer üzerinde her ne çözer iseniz semada çözülmüş olacaktır" (Matta İncili, bab: 16, 19 ve 18).

İncilin şu âyetleri ile tahkim edilmiş olan dinî saltanat, Hıristiyanlıkta mühim bir esas olduğundan hiçbir Hıristiyan, Hıristiyan kaldıkça, itikadında serbest olamaz. Aklın gösterdiği yoldan gidemez. Çünkü kilisenin vaftizi ile Hıristiyan olur; afarozu ile de Hıristiyanlıktan çıkar. Onun Hıristiyanlığı da, Hıristiyanlıktan çıkması da ruhanî reisin, papazın dudaklarının kımıldamasına bağlıdır. Bu reisin helâl dediği helâl, haram dediği haramdır. Hıristiyan yapan da, Hıristiyanlıktan çıkarıp atan da papazdır. Çünkü o, yeryüzünde neye karar verirse gökte Allah da (hâşâ) öyle karar veriyor.

İşte son asırlarda Hıristiyan mütefekkirlerinden bazılarının şiddetle aleyhinde bulundukları Hıristiyanlık böyle bir dindir. Binaenaleyh onların din aleyhtarlığı, bu bakımdan, çok doğrudur.

24. İslâm İmtiyazlı Bir Sınıf Kabul Etmez

İnsanlar arasındaki sınıf ihtilâfı ve bunlara verilen imtiyazlar uzak asırlardan beri her yerde beşerin felâket kaynağı olmuştu. Tarih kitapları Avrupa'da zadegânın, kilise adamlarının, ruhanî ve cismanî reislerin ne zulümler irtikâp

ettiklerini; insanların malına, canına, mukaddesatına karşı ne yaman tecavüzlerde bulunduklarını kayd ediyor. 1789 Fransa ihtilâline kadar tam bir cahiliyet devri hüküm süren Avrupa'da çiftçiler, içinde çalıştıkları arazi ile birlikte satılırlardı. Zayıflar, kavilerin zulmünden son derecede şikâyetçi oldukları halde onların elinden tutan yoktu. Yüksek tabakalar, her türlü tekliflerden kanunen müstesna ve hususi imtiyazlardan istifade ederlerdi. Her şey fakir ahalinin omuzlarında idi. Başka yerlerde de hal bundan iyi değildi. İnsan kütleleri bu imtiyazlı sınıfların ellerinde, asırlarca kolları bağlı birer esir durumunda kaldılar. Büyük büyük ihtilâllerle seller gibi kanlar akıttıktan sonradır ki bu zavallılar ellerini kollarını bağlayan esaret zincirlerini koparıp atabildiler.

Dünyanın sınıf ayrılıklarına ve insanın kıymetini sınıflara göre takdir etmeye son derece ehemmiyet verdiği bir devirde zuhur eden Müslümanlık, ilk önce bütün insanların bir Allah'ın kulu olduklarını ve ubudiyetin yalnız O'na olabileceğini, bir ana ile bir babadan doğan insanlar arasında sınıf davaları olamayacağını ilân ederek onları evvelâ bir Allah'a ibadete, sonra da insan kardeşliğine, müsavata, karşılıklı şefkat ve merhamete; bir de *Asabiyet-i Cahiliye* adı verilen kabile asabiyetlerinin kaldırılmasına davet etti, İslâm bu davetinde de bir hususiyet tanımamıştır. Bedevî tabakayı ve halk sınıfını nasıl davet etmiş ise, herbiri bir ülkenin hükümdarı olan Kisraları, Kayserleri, Necaşîleri, Mukavkisleri... de öylece davet etmiştir. İslâma göre fakir bir köylü ile bir hükümdar arasında fark olmadığı için onların hepsini çözülmez bir düğüm, ölmez bir bağ olmasını istediği ebedî bir vahdete davet etti: "Allah birdir, bütün insanlar Allah'ın kuludur ve hepsi kardeştir. Yaradılışta hepsi hür ve müsavidir".

Evet İslâmın dünyaya getirdiği ve insanlara talim eylediği esas, tevhid (birlik) idi. Onun şiarı kıbleyi tevhid, ruhları tevhid, mabudu tevhid, mabedi tevhid; gayesi bütün beşeriyetin kalplerini birleştirmek ve hepsini kemâle ve saadete ulaştırmaktır. Binaenaleyh insan olmak bakımından kırmızının siyah üzerine, siyahın kırmızı veyahut beyaz üzerine bir imtiyazı, bir rüchanı yoktur. Nasıl ki hükümdar ile halkı, havas ile avamı arasında da bir fark gözetmemiştir.

Nazarında ilim ile cehil bir olmadığı gibi bunların payesi de bir değildir. Fakat haklar ve teklifler karşısında hepsi birdir, burada rütbe pâye ve sınıf yoktur. Bunda kavi ve zayıf yoktur. Hak ve söz, sadece kuvvetlinin değil, hak sahibinindir. Kuvvetliler, kuvvetlerine dayanarak zayıfları ezmek ve yemek hakkına malik değillerdir. Kurmuş olduğu bu müsavat mebdeini İslâm yalnız nazarî bir talim ve teşvik ile bırakmayıp tatbikat sahasında da göstermiştir. İbadetlerinde, âdât ve ahlâkında ve hayatın bütün şuûn ve muamelelerinde buna şahit olmaktayız. Bunu anlayabilmek için camilerin birine girivermek bile kâfidir. Orada görülür ki; bir köylü ile büyük bir âmir, azametli bir hükümdar ile onun hizmetçisi yanyana, omuz omuza namaza durmuşlar, alınları hep birden tam bir huşû ve hudû ile hay ve kayyum olan Allah'a dönmüş, eller gaybın anahtarları yalnız

kendisinde olan Kibriya'ya uzanmış, aradan büyüklük küçüklük, efendilik hizmetçilik, amirlik memurluk kalkarak hep birden eğiliyorlar, secdeye kapanıyorlar, "Sübhâne rabbiyelâzim, Sübhâne rabbiyelâlâ" diyorlar. Kendinden büyük olmadığı fikrini taşıyan bir hükümdar, yanı başında en âciz bir ferdin "Allahü ekber" (Büyük yalnız Allah'tır) dediğini duyar.

Namazlar böyle olduğu gibi, oruç, zekât, hac da böyle; muamelâtta ve hukukî hükümlerde de hal aynıdır. Orada da halktan biri ile en şanlı bir halifenin[12] yanyana oturup hâkim tarafından sorguya çekildiğini görüyoruz. İslâmın hedefi beşerin tekâmülü olduğu içindir ki insanlar arasında ayrılık vücuda getirmek suretiyle bu tekâmüle engel olan, ictimaî şartları ve her türlü sınıf, renk, ırk, fikir imtiyazlarını tamamen kaldırmış; hakka, hürriyete, müsavata, tekâmüle müsait olan ve bir kanun altında medenî ve siyasî birliğe yaklaşan her millete açık kapı bırakmış ve insanlar arasında umumi kardeşlik ve müsavat mebdeini tesbit ederek bütün insanların hak ve kanun karşısında bir olduklarını ilân etmiştir. Avrupalıların bugün başlamak istedikleri ve başları sıkışınca ileri sürdükleri milletlerin hürriyet ve müsavatı davasını İslâm tam on dört asır evvel hal etmiştir. İslâm nazarında insanların hepsi bir aile olup onun babası Âdem, anası Havva'dır. Bir ana ile bir babadan türemiş olan insanlar arasındaki memleket, dil ve renk ayrılığı kardeşlik bağlarının kopmasına ve birinin diğerine karşı tahakküm etmesine bir sebep teşkil edemez. Böyle bir şey umumî tekâmüle engeldir. Üstünlük, ancak kulluğunu bilmek, vazife aşkı ve fazilet hissiyle meşbu olarak insanlığın yükselmesine ve umumî tekâmüle daha çok hizmet etmiş olmakladır. İnsanlığın en büyük miyarı işte budur.

Allah'ın bütün insanlara müsavi bir surette vermiş olduğu hürriyet ve müsavat hakkını, kuvvetine dayanarak, zayıflardan almak zulmün en büyüklerindendir. Bundan ötürüdür ki tabii bir din olan İslâm, o zamana kadar hüküm süren ve insanları sınıflara ayıran dar bir kabile birliğini kaldırıp onun yerine hepsini sımsıkı bağlayan ve insaniyet kadar geniş olan bir vahdet istiyordu. Nazarında bütün insanlar aynı hürmete lâyıktı. İslâm, müsavat mebdeinin bütün insanlar için tabiî bir hak olduğunu ilân edince o güne kadar en şiddetli bir imtiyaz içinde yaşayan, gidişlerinde ve yaşayışlarında hiçbir suretle vahdet ümidi olmayan bir cemiyette en kuvvetli bir vahdet husule geldi.

İslâm dini, umumî ve insanî olan bu esasa, bu kardeşlik haklarına harpte bile riayet olunmasını emretmiştir. Muharebe eden düşman yurtlarının yakılmaması, ekinlerinin çiğnenmemesi, kazanç ve yaşayış yollarıyla sularının muattal bir hale getirilmemesi, yaralıların öldürülmesine teşebbüs ve esirlerine zulmedilmeyerek güzel muamele yapılması lüzumunu bildirmiş ve bunlar için çok mühim esas-

[12] Peygamber'in damadı Hz. Ali'nin bir Yahudi ile yanyana oturup hâkim tarafından sorguya çekildiği tarihte meşhurdur.

lar ve müeyyideler koymuştur. İslâm, bu yüksek duygulara riayet olunmasını o kadar ileri götürdü ki düşman askerlerinin hizmetçilerine kötü muamele yapılmamasını ve çocukların, harp gerisinde bulunan kadınlar, ihtiyar ve yatalakların din adamlarının öldürülmemesini ve hattâ dinî hürriyetlerine tecavüz edilmemesini de şiddetle emretti. İslâma göre umumî sulh ve müsalemet gayesi takip edilmeyerek sırf maddî menfaatlara ve tahakküm esaslarına dayanan harpler, muhakkak ki, beşeriyete refah değil, felâket getirir; mağluplarla galipler arasında daima bir kin ve husumet tevlid eder. Dünkü zaferler bugün için bir felâket olur. Bugünkü galipler yarın mağluplar sandalyesinde görülüyor ve bu medd ü cezir içinde bütün beşeriyet ezilip gidiyor.

İslâmın ilân ettiği bu itilâf ve müsavat esası o kadar mühimdir ki medeniyetin en yüksek devirlerinde ve hatta, iddia edebiliriz ki, bugün bile insaniyet bunun mislini görmemiştir. Bu, milletlerin son zamanlarda anlamaya başladığı ve beşeriyetin selâmeti namına tahakkukunu arzu eylediği milletler arası barış ve yakınlığın esasıdır.

Eğer Müslümanlığın insaniyet namına, insanlığın tekâmülü namına müdafaa etmiş olduğu bu tez, bütün milletler tarafından kabul edilmiş olsaydı bugün beşeriyeti kasıp kavuran tüyler ürpertici felâket karşısında, ne yüz binlerce günahsız çocuklar açlıktan ölür, ne de asırların meydana getirdiği mamureler harabezâre çevrilir ve ne de harp ile ilgisi olmayan bir sürü zavallı kadın ve ihtiyarlar vahşetin en koyu bir şekliyle yok edilirdi. Bütün bunlar, her insanın Allah tarafından müsavi haklara malik olarak yaratılmış olduğu kabul edilmeyerek hakkın kuvvete feda edilmesinin tabii bir neticesidir. Bizce insaniyeti bu badireden kurtaracak bir şey varsa o da İslâmın takrir ve tesbit eylediği bu esası kabul ve her milletin en tabiî olan hürriyet ve istiklâline hürmet etmek ve bu suretle milletler arası umumî bir itilâfa varmaktır.

İslâmda mümtaz bir sınıf olmayıp tabiî haklarda her ferdin müsavi olduğunu takrir eden naslara bir göz gezdirmek bile gösterir ki; fıtratan hür doğan insanların hürriyet ve hukukta müsavi olmalarını Müslümanlık her insan için zaruri ve tabiî bir hak olarak tanımış ve bu hususta âmirin memura, âlimin cahile, zenginin fakire, beyazın siyaha veyahut kızıla, sarının beyaza karşı bir imtiyazı, bir üstünlüğü olmayacağını ilân etmiştir. Hem de bu, yalnız nazariyatta kalmayarak tatbikat sahasına da geçtiği tarihin şehadeti ile sabittir. İslâmiyetin en kuvvetli devirlerinde bunun canlı misâllerine şahit oluyoruz. "Ey Allah'ın kulları! Kardeş olunuz" meâlindeki âyet, ne ulvi bir hakikatin ifadesidir. Bu âyet, aynı zamanda bütün insan nev'ine gönderilmiş olan bu dinin yüksek hedefini de göstermektedir.

Görülüyor ki; daha dün denilebilecek bir zamana kadar hukuk-ı beşer (insan hakları) beyannamesini tasavvura cüret edememiş olan Avrupa feylesoflarının ve ilim adamlarının hülyalarını istikbalde hakikat alanına çıkaracak mebadi, hakikat ışığını ta on dört asır evvel yakmış ve âlemi aydınlatmış olan İslâmî meb-

delerdir. İnsanlığı çektiği ıztıraplardan kurtarmak, bütün beşeriyetin sade bugün için değil, yarın da barış içinde ve kardeş olarak hür ve müstakil yaşamalarını emniyet altına alabilmek için İslâmın gösterdiği yolu tutmak gerekir. Bu yol, hiç şüphe etmiyoruz ki, peygamberler silsilesinin son halkasını teşkil eden Hz. Muhammed'in (s.a.) gösterdiği doğru ve açık yoldur. Beşeriyet için her sahada hakiki mürşid ancak O'dur. O, beşeriyetin halas ve necatı için tam bir idealdir. Bundan sonraki bahiste bu noktayı biraz daha tenvir edeceğiz.

Ahmed Hamdi Akseki, *İslâm Fıtrî, Tabiî ve Umumî Bir Dindir I - Din ve İslâm Hakkında Umumî Fikirler*, s. 497-511, 514-15, 529-45, 550-85 (1944).

V
İSLÂMİYET VE TERAKKİ

Avrupa'da zaman zaman hususi maksatlarla Müslümanlık aleyhinde eserler yazılarak ortaya birtakım fikirler atılmıştır. Bu eserleri yazanlar, ya taassupla veyahut sömürgecilik siyasetini tamamiyle tahakkuk ettirmek için İslâmı daima karanlık renklerle göstermişler, yığın yığın yayınlarla İslâmın daima terakkî ve teceddüde, ilim ve medeniyete engel olduğuna, Müslüman kavimlerin, Müslüman kaldıkça, Avrupa milletlerinin yükseldiği medeniyet seviyesine yükselemeyeceklerine dair hükümler vermişlerdir.[1] İslâmı garplıların bu gibi eserlerinden öğrenmiş olan bazı kimselerin de bunların aldatıcı sözlerine kapıldıkları esefle görülmüştür. Bu hükmün İslâm dini bakımından ne kadar yanlış olduğunu söylemeden önce terakkî ve teceddüt mefhumu üzerinde biraz durmayı faydalı görüyorum.

Terakkî; mevzularına, yahut gayelerine göre birçok mânalarla ilgili bulunmaktadır.[2] İnsanlığın mutlak bir gayesi olsaydı ona doğru görülen ileri harekete beşerin terakkîsi adı verilebilir ve onun bir tekrarı olduğu kesin olarak kabul edilir, ona aykırı olan her şeye de terakkîye engel gözüyle bakılırdı. Halbuki insanların ferdiyeti kadar gayeler olabileceği şüphesizdir. Bunun için terakkî denildiği zaman herkes kendi düşüncesine göre bir gayeye ulaşmayı kasdeder ve ona ulaştıracak yola terakkî yolu der gider. Binaenaleyh, terakkî, insanlar için mutlak değil, izafî bir mâna ifade etmektedir. Bu itibarla yalnız Müslümanlık ve hattâ yalnız dinler değil, dünyada hiçbir şey, mutlak olarak terakkî âmili olamaz. Böyle olunca bunların terakkîye engel oldukları da iddia edilemez.

Birçok sebep ve âmiller vardır ki insanların ihtiras ve şehvetlerini tahrik eder

1 *Yeni Âlem-i İslâm* müellifi Prof. Lothrop Stoddard sırf Hıristiyanlık ruhile ve koyu bir taassupla bu vadide yazılmış eserlerin son zamanlarda intişar etmiş olanlarına yeni bir misâl olarak Protestan rahiplerinden S. Zecwemer'in yazılarını gösteriyor. Arabistan'da vazife görmüş olan bu meşhur misyoner bilhassa *Arabia, the Cradle of Islam* eseri ile 1915'de Londra'da basılan *The Reporoaches of Islam* eserini şayan-ı dikkat buluyor. Bunlardan başka Lord Cromer gibi meşhur siyasetçilerin de bu hükümlerde bulunduklarını yazdıktan sonra bunları tenkid ediyor ve tamamile haksız buluyor.

2 İngiliz feylesofu Herbert Spencer, *Kanun ve Sebebi.*

ve bu suretle kötülükte ileri gitmelerini hazırlar. Görünüşte bunlara da terakkî denilebilirse de hakikat hiç de öyle değildir. Şu halde gerçekten bir terakkî âmili diye kabul edebileceğimiz şeyler, ancak insanların saadetini, sükûn ve rahatını, hayır ve fazilette yükselmelerini temin ve insaniyete hizmet eden âmiller ve sebepler olmak gerektir.

Unutmamalıdır ki; ictimaî saadet olmayan muhitlerde her türlü refah vasıtalarına mâlik gibi görünen fertler bile bedbahttır, muztariptir. Çünkü ferdin en büyük saadeti, hava-yı nesimî gibi, muhitinden teneffüs ettiği ictimaî ruhtan gelir. Bulunduğu muhitin havası, bozuk olursa onu teneffüs edenler de günün birinde hastalanır. İçtimaî saadetin sağlam olarak devam edebilmesi ve terakkînin medeniyetteki yükselişin bir saadet âmili olması için fertlerin kuvvete ve şahsî menfaate değil, Hakk'a tapmaları; hak ve vazifelerin kutsiyetini anlayarak kendi haklarına razı olacak, başkalarının haklarına saygı gösterecek kadar yüksek bir ahlâk ve karakter sahibi olmaları gerektir. En büyük fazilet ise, istikamet, umumun menfaati uğrunda fedakârlık,[3] vazifeye tam bir bağlılık demektir. Bunun yegâne koruyucusu da hak ile vazifenin kutsiyeti ve mesuliyet duygusudur. Bu duyguyu kalplerin derinliklerine yerleştirecek ve böylece bütün işlerinde ve hareketlerinde onun gelişmesini temin edecek âmillerin en kuvvetlisi ve en kesini, hiç şüphe yok ki, Allah'a iman ve O'na teslim olmaktır ve Müslümanlık da işte budur. Kâinat dediğimiz şu sonsuz varlığın her zerresinde müşahede edilen teceddüdî bir vahdet nizamı ile idare eden yüksek bir kudretin varlığını ve bu nizam içinde âlemin her an terakkî ve tekâmüle doğru gitmekte olduğunu telkin eden; insanların da yeni arzu ve heyecanlar içinde daima yaşayabilmek için eskidikçe yenilenmek imkânına inanması lâzım geldiğini söyleyen[4] ve bütün bunlar da akla ve ilme dayanan, ahlâk ve faziletin yükselmesini ve insanlığın refahını gaye edinen bir din, şüphe yok ki terakkî ve tekâmül safhalarının herhangi birinde çakılıp kalacak iptidai bir vakıa olamaz. Bu mânayı Peygamberimizin şu vecizeleri ne güzel anlatıyor: "İki günü müsavi olan, aldanmıştır".[5] Her asır başında bir müceddidin zuhurunu tebşir eden hadis,[6] İslâmın bir terakkî ve teceddüt dini olduğunda daha açıktır. Peygamberimizin bu vecizelerinden de öğreniyoruz ki: İslâm dini tam mânasiyle bir terakkî ve teceddüt dinidir. O, esası bâki kalmak şartiyle bizi daima şer'î hükümlerde bile teceddüde davet ve böyle bir teceddüdün kabulüne teşvik ediyor. Bundan ötürüdür ki İslâmda içtihada büyük bir kıymet verilmiş ve içtihad, dinin kaynaklarından biri olarak kabul edilmiştir.[7]

[3] Hayrünnas men yenfeunnas: Nasın hayırlısı, insanlara faydalı olanıdır.

[4] Kur'an: 57/16,17.

[5] Aliyyu'l-Karî, *Aynu'l-İlm Şerhi*, I, 116.

[6] "Allah her yüz sene başında bu ümmete dini tecdit ediverecek bir kimse veya kimseler gönderir" meâlindeki hadistir.

[7] İslâmın içtihada vermiş olduğu ehemmiyet ve içtihadın hangi meselelerde olabileceği hakkında Meza-

Meselenin nazarî cihetini bu kadarla bırakarak şimdi Müslümanlığın terakkî ve teceddüt yolunda ne yaptığını, fikir ve hayata neler verdiğini kısaca anlatalım: *Yeni Âlem-i İslâm* müellifi Prof. Lothrop Stoddard şöyle diyor:

> "İslâmiyetin zuhuru beşer tarihinde en hayret verici bir hadisedir. İslâmiyet evvelce ehemmiyeti haiz olmayan bir kavimden ve bir memleketten çıkarak bir asır içinde muazzam imparatorlukları tahrip etmek, nice zamanlardan beri teessüs etmiş dinleri yıkmak, milletlerin ve kavimlerin ruhlarını değiştirmek ve büsbütün yeni bir âlem vücuda getirmek suretiyle dünyanın yarı sahasına yayılmıştır. Bu tekâmül hâdisesini ne kadar yakından tetkik edersek bize o kadar harikulâde görünür. Diğer büyük dinler ağır ağır, ıztırap verici bir çalışma ve boğuşma ile ileri gitmişler ve o dinleri kabul eden şevketli hükümdarların yardımlarıyla muzafferiyet kazanmışlardır. Halbuki İslâmiyet böyle olmadı. O, beşeriyet vakayinamelerinde ismi geçmeyen bir kavim ile seyrek surette meskûn ve çöl bir memleketten çıkarak çok az bir beşer kuvvetinin yardımı ile ve pekçok kuvvetli düşmanlara karşı muazzam başarılar kazandı ve mucize denilecek bir kolaylıkla muvaffak oldu. İki nesil geçer geçmez hilâl ateşinin Pirene'den Himalâya'ya, Asya merkezî çöllerinden Afrika merkezî çöllerine kadar muzafferane taşındığı görüldü. Bu hayret verici muvaffakiyetin birtakım âmilleri vardır ki onların başlıcası talimat-ı Muhammediyenin mahiyetidir".[8]

İslâmiyetin Zuhur ve Terakkîsi ve Hazreti Muhammed namındaki eserin sahibi İngiliz Dr. İstabes de şöyle diyor:

> "Bin seneden ziyade bir zamandan beri dünyada hükmünü yürüten şu büyük dinin, Putperestlikle Museviliğin ve İseviliğin her türlü tazyiklerine rağmen, vücude getirdiği terakkîlere rekabet etmek hususunda Vesenîlik değil, Hıristiyanlık da âciz kalmıştır. Kuru bir çöl içinde biri umum şarka ve diğeri İran'a hâkim olan en kuvvetli iki hükümet arasında sıkışmış olduğu halde teessüs eden İslâm devleti kendi muasırı olan dört büyük devletten daha kuvvetli, daha büyük bir devlet şekline girmiştir. Asıl dikkati çeken ve hayreti mucip olan cihet, bu büyük devletin az bir zamanda her türlü vasıtalardan mahrum, etrafı düşman ile çevrilmiş ve yardımcısı az bir adamın (Hz. Muhammed'in) himmetile tesis edilmiş olmasıdır..."

Evet, İslâmdan önce darmadağınık bir halde olan ve tek bir din ile mütedeyyin oldukları görülmeyen, ilim ve fenne, ziraat, sanat ve iktisada yapışmalarını sağlayacak bir nizam bilmeyen Araplar, Hz. Muhammed'in talimlerile on sene içinde bütün bunlardan sıyrılmış, *demokrat bir hükümetin* temelleri atılmış, hak ve kanun bakımından fakir ile hükümdar tam bir eşitlik içinde birleştirilmişti. *Kur'an'ın demokratik esasları* ile beşerin gözleri açılmış, haseb ve neseb, ırk, servet veyahut renk ile kimsenin bir üstünlük kazanmayacağı anlaşılmıştı.

hibin telfiki, *İslâmın Bir Noktaya Cem'i* adındaki eserde tafsilat vardır. Naciye Akseki tarafından İngilizceden tercüme edilmiş olan *İslâm Dini* adındaki eserde de mühim malûmat vardır. İslâma teceddüdü teşvik eden bu hadis, başka bir eserimde uzun uzadıya izah edilmiştir.

8 *Yeni Âlem-i İslâm* (1338'de basılan kitabın 3-4. sayfalarından kısaltılarak alınmıştır. İ.K.).

Kur'an, insanı insan olarak mütalaa etmiş ve insan olma bakımından hepsinin aynı tabiî haklara sahip olduklarını ilân eylemişti. Kur'an'ın akla, ilme, seyahate, sanata, ziraat ve ticarete teşvik eden ve insanın saadeti için bunları zaruri gösteren kudsî talimleri insanlar arasında yayıldıkça ahvalde birtakım değişiklikler, itikat ve ictimaiyat sahasında mühim inkılâplar husule gelmişti, İslâmın medenî ve hayatî talimlerinin sadece bir kavme değil, bütün beşeriyete nasıl yeni bir devir açtığını gene bir ecnebi ağzından dinleyelim: Fransız Jül Lâbom Kur'an-ı Kerîm'e tertip ettiği tahlilî fihristte şöyle diyor:

> "Milâdın altıncı asrında Hz. Muhammed'in doğduğu zaman, cihan iğtişaşlar içinde, felâketler içinde kaynıyordu. Avrupa'da, İspanya'da ve Fransa'nın cenup kısmında Katoliklerin mücadeleleri tarihe en feci sahifeler ilâve ediyordu. İngiltere vahşet kuvvetlerinin karanlıklarında yüzüyordu. Şarkî Roma tereddiye düşmüş, inkıraza yüz tutmuş; garbî Roma askerî bir vahşet ve rezail içinde idi. Avrupa'nın diğer kıt'aları da aynı durumda idi. Bunlar da o zaman Avrupa'dan daha sakin, daha mutmain bir halde değildi.
>
> "İnsanlar, hayırdan ziyade kötülüğe düşmüşlerdi. Kalblerden merhamet ve insanlık hisleri çıkmıştı. Ağızdan ağza dolaşan dinî ve felsefî bazı hikmetler de olmasa artık mutlak bir vahşete inkılâp edecekti... O zaman Araplar medenî denilen bu milletlerin yaşadıkları muhitten uzak olduklarından Avrupa'da gürleyen bu fırtınanın seslerini hemen hemen işitemiyorlardı. Asya ile münasebetleri ise İran'ı geçmiyordu. Hind'in, Çin'in varlığından haberleri yoktu. Bununla beraber Araplar herhangi bir dini kabul etmek için öbürlerinden daha iyi bir istidada malik değillerdi... İşte Muhammed (Aleyhisselâm)'ın Peygamberliği böyle bir zamana tesadüf ediyordu ve cihanda hüküm süren ruh, bu idi... Böyle bir zamanda Peygamberliğini ilân eden Hazreti Muhammed, evvelâ insanları Allah'ın birliğine davet etmiş, bütün insanların insanlık ve tabiî haklar bakımından müsavi olduklarını, asilzade ve hükümdarlarla halk tabakası arasında bir fark olmadığını ilân eylemişti. O, Müslüman olmayanların da haklarını, itikat ve ibadet hürriyetlerini tanıyor ve bu hususta onların da Müslümanlardan farklı olmadıklarını söylüyordu..."

Tarafsız birçok ilim adamlarının da şehadet ve tasdik ettikleri veçhile İslâmın talim eylediği bu gibi insanî ve ictimaî esaslar sayesindedir ki birkaç sene içinde en büyük hükümetlerin ve en yüksek medeniyetlerin temelleri atılmıştı. İslâm dini nereye giderse tesanüt, müsavat, kardeşlik, adalet, ilim, hürriyet, ticaret, sanat, ziraat, kuvvet, izzet, şeref, istiklâl ve hâkimiyet ruhu da beraber giriyordu. Hangi millet Müslümanlığı kabul etmişse İslâmın hayat verici emirleri ve düsturlarile ânî bir değişikliğe mazhar olmuş, ruhundaki kabalığı atmış, irfan yuvaları kurarak kendisine kuvvet, satvet verecek; ziraat, ticaret, sanat, adalet, edebiyat, ictimaî teşkilât, ahlâkî fazilet vadisinde yükseltecek esaslara sarılmıştır. Çünkü Kur'an, akla hitap ediyor, aklın kıymetini yükseltiyor; ilimsiz ne dünyanın, ne de ahiretin elde edilemeyeceğini anlatıyordu. Peygamber'in meclisleri herkes için cazip bir ilim, bir kültür ocağı idi. Kur'an'ın açık ve kat'î emirleri, Peygamber'in şu vecizeleri ilim ve medeniyette ileri gitmek için en müessir bir

kamçı oluyordu: "Dünya istiyen ilme sarılsın, ahiret isteyen ilme sarılsın, her ikisini istiyen gene ilme sarılsın..." "İlim ve hikmeti nerede bulursanız oradan alınız". "İlim ve hikmet, Müslümanın bir yitgisidir, nerede bulursa alır..." "Allah uğrunda ilim öğrenmek bir hasenedir, bir ibadettir". "İlim hakkında konuşmak Allah'ı tesbih etmektir". "İlim aramak bir cihattır". "Başkalarına bilmediklerini öğretmek, Allah'a yaklaşmaktır..." "İlim, helâli haramdan ayırmaya hizmet eder..." "İlim, Allah yolunu aydınlatır... İlim çöllerde yoldaş, yalnızlıkta dosttur ve arkadaşlarımız dosttur ve arkadaşlarımızdan uzak kaldığımız zaman en vefalı yoldaştır..." "İlim, sefaletten korur ve saadete ulaştırır..." "İlim, hem ziynet, hem de düşmanlara karşı bir silâhtır..." "Bilgi için yurdundan seyahat edene Allah, Cennet yolunu gösterir." "İlim için çalışanlara melekler kanatlarını döşerler..." "Âlimin kalemlerinin mürekkepleri şehitlerin kanlarından mübecceldir..." "Allah'ın yarattığı şeyler üzerinde bir saat düşünmek, altmış sene nafile ibadetten hayırlıdır..." "İlme ve âlimlere hürmet eden, bana hürmet etmiş olur, ilmin bir sonu var deyen, ona karşı haksızlık etmiştir". İnsanın, ferdî, ictimaî, dünyevî, uhrevî hayatta kalkınmasını ve ilerlemesini sağlayan binlerce hadis vardır.

İşte Müslümanlık, ilim, sanat, ticaret, ziraat, ahlâk ve fazilet, aile, cemiyet hakkında böyle binlerce vecizeler telkin etmekledir ki Müslüman olan kavimlerin ruhlarında birdenbire değişiklik olmuş, ilim ve yükselme aşkı uyanmıştır. İslâm medeniyetini imha eden, kütüphaneleri yıkan Moğollar bile Müslüman olur olmaz ilmin hararetli hâmisi oluyorlardı. Hac etmek için Mekke'ye gitmenin farz olması ve en uzak bir yerde de olsa bilmediklerini öğrenmek için seyahate kendilerini mecbur tutmak ve aldıkları memleketlerin her birine göre ayrı ayrı hükümler koymağa mecbur olmak gibi dinî sebeplerdir ki İslâmları –Batlamyus'un coğrafyaya dair yazmış olduğu kitabını daha görmeden– coğrafya ilmini vaz ve tedvine saik olmuştur.[9]

Günde beş vakit namaz farz olması, her yerde evkat-ı şer'iyenin tayini meselesini ortaya çıkarıyor ve böylece İslâmları güneşin ve ayın hareketlerine dair tetkikler yapmaya sevkediyordu. İşte bütün dinî zaruretler ve icaplarla daha milâdın yedinci asrında iken Müslümanlar teşri, ahlâk, siyaset ve ticaretle meşgul oldular. Riyazî, felsefî ilimlerde araştırmalar ve incelemeler yaptılar. El-Mansur ve onun yolunda yürüyen El-Me'mun, ilim adamlarını ve mütercimleri toplayarak kütüphaneler, medreseler, akademiler tesis ettiler. Bunlar her şehirde herkese açıktı. Yunanca, Süryanca ve Sansikrit dilinden Arapçaya tercüme ettikleri kitapların ağırlığınca tercüme yapanlara altın para verdiler. Bağdad ile diğer İslâm merkezleri ahlâk, fıkıh, siyaset, felsefe, hey'et, riyaziyat, tabiiyat, mûsiki, edebiyat, ictimaiyat ve daha başka ilimlerin beşiği olmuştu. Dünyanın her tarafından Bağdad, Kahire ve Kurtuba'ya tahsil için talebe geliyordu.

[9] Corci Zeydan, *Medeniyet-i İslâmiye Tarihi*, III, 187, 189.

Avrupa'dan en ücra köşesinden gelen Hıristiyanlar, İslâm medreselerine devam ediyorlardı. Sonradan Hıristiyan kilisesinin reisliğine kadar yükselmiş olan birtakım adamlar, İslâm medreselerinde okumuşlardı.[10] Antakya, Harran, doktorluk ilimlerinin en önemli tahsil merkezleri idi.

İslâmlar, dünyanın muhtelif merkezlerindeki bütün ilimleri öğrenmeyi dinlerinin icaplarından saydıkları için bu yoldaki çalışmalarile az bir zamanda hem o ilimleri kendi dillerine çevirip memleketin her tarafına yaymışlar, hem asıl sahiplerini kat kat geçmişler, hem de o ilimlere yeni yeni keşifler ilâve ederek ve üzerlerine vurdukları damga ile bunların her biri İslâm medeniyetine hâs bir şekil almıştı. Bundan dolayıdır ki Avrupalılar Yunan ilimlerini yeniden canlandırmaya teşebbüs ettikleri zaman bunları İslâm boyası ile mezcedilmiş bir halde Arapçadan nakil ve tercüme etmeye mecbur olmuşlardı. Reyli Ebu Bekir Muhammed b. Zekeriyya el-Razi (vefatı: 923 M.)nin Çiçek hastalığı ve Kızamık hakkında yazdığı risalelerini bütün dünya okumuş ve istifade etmiştir. Razî tıbba ait 200 risale yazmış ve bunlardan bir kısmı Lâtinceye tercüme edilmiş ve 1510'da Venedik'te basılmıştır. Razî'den elli sene sonra şöhret olan Ali İbn Abbas'ın tıbba ait yazmış olduğu yirmi cilt eser 1227'de Lâtinceye tercüme edilmiş ve 1523'de Liyon'da basılmıştır. İslâm hekimlerinden Er-Reis unvanını alan İbn Sinâ ile Ebülkasım ve daha yüzlerce büyük âlim zikredilebilir. Ebülkasım'ın mesane taşı çıkarmak için yaptığı ameliyat, asrımızda en ileri giden cerrahların, operatörlerin yaptıkları ameliyatın aynı idi. İbn Sinâ'nın *el-Kanun*'u asırlarca Avrupa darülfünunlarında, Avrupa'nın tıp fakültelerinde okunduğu malûmdur. Bîrûnî'nin felsefe, riyaziyat, coğrafyayı riyazî, tabiiyat, kimya, felsefe ve Hindistan'a ait yazdığı eserler hayret vericidir. İlim ve fennin her şubesinde yazdıkları kütüphaneler dolusu kitapları ve yaptıkları yeni yeni keşifler ile İslâm bilginleri beşeriyete ve medeniyetin yükselmesine en büyük hizmetleri yapmışlardır.[11]

Türk filozofu Fârâbî, İbn Sinâ ile el-Kindî'nin, El-Razî, İbn Rüşd, Gazalî, Tûsî ve Musâ biraderler gibi dahilerin muhalled eserleri bir milleti bütün mânasile yükseltecek, bir nesli her türlü terakkîlere müstait bir hale getirecek prensipler ve usûllerle doludur. Bunların hepsi hızını ve feyzini İslâm dininden almışlardır. Çünkü İslâm dini bu yolda çalışmaları en büyük ibadet olmak üzere tavsif eder.

Şimdi bütün medreselerile, kütüplanelerile, rasathanelerile, tarihçilerile edebiyatile, sanatile, fabrikalarile şarkı bırakalım da diğer yerlere gidelim. Göreceğiz ki durum oralarda da aynıdır. Saat rakkasını icat eden, Sicilya hükümdarları sarayında 800 batman ağırlığında gümüş bir levha üzerine dünyanın oyma bir haritasını yaparak o zaman belli olan kısımlarını Arapça kaydeden bir

[10] İkinci Papa Silvestr Kurtuba'da tahsil etmiştir (Emir Ali, *Ruh-ı İslâm*).

[11] İbn Nedim, *el-Fihrist*; Hayreddin, *el-A'lâm*, İbn Esir, V; *Medeniyet-i İslâmiye Tarihi*, III; İbn Ebi Useybia, *Uyûnu'l-Enba*; Emir Ali, *Ruh-ı İslâm*.

Müslümandır. Sicilya kralı Frederik II, İslâm filozofu İbn Rüşd'ün çocuklarını sarayına alarak onlardan nebatat, biyoloji okuyordu. Tabiî ilimlerde tecrübe usûlünü ilk önce vazeden, bir İslâm âlimidir. Amerikalı meşhur Draper'in de itirafı veçhile asma saatlere rakkası ilk tatbik eden yine Müslümanlardır. Astronomi ilminin, Avrupa'da intişarı Ferganalı Mehmed'in eserleri Lâtinceye çevrildikten sonradır. Avrupa'da ilk rasathane Müslümanlar tarafından yapılmıştı. Ne yazık ki Müslümanların Endülüs'ten çıkarılmaları üzerine İspanyollar bunun ne işe yaradığını anlamayarak bu rasathaneyi çan kulesine çevirmişlerdi.

Eczacılık sanatını ilk önce Müslümanlar icat ediyor. İlâç hazırlama kanunu onlardan intişar ediyor. Bir ilim olarak kimya, hiç şüphesiz Müslümanların icadıdır. Tarsuslu Ebu Mûsâ Cabir asrî kimyanın hakikî babasıdır. Onun, kimya âleminde açtığı devir Bristley ve Laviozier'nın açtıkları devir kadar önemlidir. Bugün dahi Avrupalılar şarkın bu büyük kimyagerinin usûllerinden istifade etmektedirler. Operatörlük ilmi, en yüksek inkişafa nail olmuştu. Cerrahî âletlerin kullanılışı, hicabı haciz iltihabının keşfi, hamızı kibrit ile daha birçok şeyler ihtira eden, barutu birçok maksatlarda ve ağır şeyler atmak için kullananlar İslâmlardır. Ticarette ve sanatta da hayatın şeklini değiştirecek kadar ileri gitmişlerdi. İslâm fabrikalarında yapılan kâğıt, İspanya'dan; Fransa, İngiltere, İtalya ve Almanya'ya Milâdın on üçüncü asrında gitmiştir.

İslâm memleketleri arasında ticareti ve seyahati temin için yollar açılmış, yollarda kuyular kazılmış, sarnıçlar yapılmış, postalar tanzim edilmişti. Böylece Endülüs, Merakeş, Cezayir, Tunus, Mısır, Sudan, Arabistan, İran, Rusya, Hindistan, Çin, Kûfe, Basra, Suriye, Irak birbirine bağlandığı gibi bunların hepsi de Mekke ve Medine'ye bağlanmıştı.

Müslümanların vücude getirdikleri muazzam şehirler, mektepler, medreseler, hastaneler vesair ilim ve hayır müesseseleri ve nefis sanatlar, hele Gırnata'da on üçüncü asrın başından on beşinci asrın ortalarına kadar en yüksek şahikaya çıkmıştı. İslâm hâkimiyeti devrinde Tuleytule'de iki yüz bin nüfus bulunuyordu. İşbiliye'de yalnız ipek dokumağa mahsus 6000 tezgâh vardı. Umumî ve hususî mekteplere Müslümanlar fevkalâde önem veriyorlardı. Hakem İbn Abdurrahman'ın kütüphanesinde 400.000 cilt kitap vardı. Memleket Hıristiyanlara geçince Kardinal Aksiminisi Gırnata meydanlarında bir günde 80.000 cilt kitap yakmıştı. Seyyahlardan İbn Bendî 1140'da Kahire'de yalnız riyazî ve felekî ilimlere ait 60.000 eser ve birisi Abdurrahman Sofî'ye ait iki küre gördüğünü söyler. Müslümanlar medeniyetin yalnız bir şekli ile değil, her şubesi ile meşgul olmuşlar ve bütün ilimlerde başkalarına olan üstünlüklerini mûsikide de göstermişlerdir.

Dünyanın her türlü güzelliklerinden ve zevklerinden meşru bir surette faydalanmak İslâmın açık emirlerinden idi ve bunların birçoklarını Avrupalılara öğreten Endülüs Müslümanları olmuştu. Temizlik, İslâmın esas şartlarındandı. Bunun için Müslümanların, Avrupa'nın o zamanki mülevves ve kaba elbisele-

rini giymeleri mümkün değildi. Filhakika o zamanlar Avrupalıların elbise diye giydikleri şeyler, paçavra yığınlarından, müstekreh tufeyliyat yuvalarından başka bir şey değildi... Avrupalılar keten ve pamuktan iç gömlekleri giymek usûlünü İslâmlardan öğrenmişlerdi.

İşte Hazreti Muhammed'in tebliğ eylediği Müslümanlık ilim, irfan, terakkî ve medeniyet sahasında böyle dev adımlar ile yürür ve dünyayı yeni bir hayata kavuştururken Hıristiyanlığı temsil edenler ilim ve felsefeyi imha ediyor ve "cehalet sadâkatin anasıdır" diyerek bilginleri en büyük cezalara çarptırıyorlardı. Avrupa'da asırlarca süren tereddi devrinde Müslümanlık terakkî ve teceddüdün alemdarı olmuştu. Avrupadaki hakiki ilim adamları ateşlerde yakılırken, Avrupa cinlere secde ederken, paçavra parçalarına ve kemiklere tapınıyorken İslâm memleketlerinde ilim ve irfan en yüksek hürmet ve itibarı görüyordu. Avrupa'da ancak on sekizinci asırda Hukuk-ı Beşer Beyannamesile birtakım hususî gayelerle ilân edilen fikir hürriyeti, vicdan hürriyeti, söz ve hareket hürriyeti İslâmda on iki asır önce inkişaf etmişti. Ne yazık ki İslâmın vücude getirdiği bu medeniyet bir taraftan kendilerine Ehl-i Salip adını veren bir sürü haydudun İslâm diyarına akûrâne saldırmaları ile, diğer taraftan da Endülüs'ten çıkarılan Müslümanların yerlerini işgal edenlerin eliyle yok edilmişti. Müslümanlar İspanya'yı bir Cennete çevirmişlerdi. Onların yerine gelen onu bir çöle çevirdi. Müslümanlar İspanya'yı ilim ve sanat müesseselerile doldurmuşlardı. Onlardan sonra gelenler ise azizlere ve tasvirlere ibadet için onları kiliselere çevirdiler. Müslümanların İspanya'da vücude getirdikleri irfan hazineleri ateşe verilmişti. Müslüman olan erkeklerle kadınlar ve çocuklar hep birden öldürülmüş, yakılmış veya esir edilmişti. Kaçabilenler de Afrika çöllerine birer dilenci olarak düşmüştü. İlim ve irfan düşmanı olan birtakım kimselerin sevkettikleri Ehl-i Salip sürülerinin garbî ve şimalî Afrika'da yaptıkları vahşet de bunun aynı idi. Onlar da uğradıkları yerdeki kütüphaneleri yakıyor, irfan ve sanat merkezlerini birer harabeye çeviriyorlardı.[12]

İslâm dini terakkîye engel olsaydı, İslâmın en kuvvetli zamanında bu muaz-

[12] Emir Ali, *Ruh-ı İslâm*; Corci Zeydan, *Medeniyet-i İslâmiye Tarihi*; Sidyo, *Tarih-i Hulâsati'l-Arab*.
"Hülâgu'nun Bağdad'a, Berberilerin Mısır'a hücumları maarif-i İslâmiye için nasıl bir felâket kasırgası olmuş ise, Ehl-i Salibin Suriye'ye tehacümleri de o kadar ve belki onlardan daha ziyade tahribat-ı ilmiye intaç eylemiştir. Hülagû, Bağdad'a girdiği zaman kitapların bir kısmını kerpiç makamında istimal ederek hayvanlarına ahır ve yemlik yaptırmış ve mütebakisini de Dicle nehrine doldurtmuştu. Ehl-i Salip ise Trablusşam'ı zaptedince Kont Bertran, cihan Hıristiyanlığının bu lekeli kahramanı üç milyon kitabı havi olan meşhur kütüphaneyi kamilen yaktırtmıştır.
"İspanyollar Endülüs'e girdikleri zaman ellerine geçen kitapları kamilen yakmış, kütüphaneleri hâk ile yeksan etmiş, âsar-ı medeniye namına ne gördülerse kâffesini yakıp yıkmış, bir vakitler irfan ve medeniyetin zirve-i kemaline itilâ etmiş olan Endülüs'ü, haşyetengiz bir harabezar-ı cehl ü taassuba çevirmişlerdi. Avrupa müelliflerinden Conde'nin itiraf ettiği üzere İspanyolların Endülüs'te yalnız umumî meydanlarda yaktıkları kitapların miktarı bir milyonu tecavüz ediyordu. Müverrih Flechir, Kardinal Aksiminis'in gayetle müzeyyen ve müzehhep ciltlerine bile acımayarak kendi eliyle elli binden ziyade kitap yakmış olduğunu söylüyordu" (M. Şemseddin Günaltay, "İslâmda fen ve felsefe" makalesi).

zam medeniyetin, ilim ve terakkîsinin her şubesinde akıllara hayret verecek bir süratle görülen bu yükselmelerin, bu ilerlemelerin meydana gelmesine imkân olur muydu?

İslâm memleketlerinin az bir zamanda ilim ve medeniyet alanında bu derece ileri gitmesi, İslâm dininin iptidaî birtakım kavimleri birdenbire iptidaîlikten kurtararak kuvvetli bir medeniyet sahasına ne suretle çıkardığını ve İslâm ruhu bunu iktiza ettiğini göstermez mi? İslâm, bu yolda emir ve teşvik etmeseydi elbette bunların hiçbirisi olmazdı. Bu, aynı zamanda, şunu da izah eder ki; Müslümanların son asırlarda uğradıkları gerileme ve zaaf, ancak İslâmın bu asîl ve hayat verici ruhundan, bu ilim ve ışık ruhundan, yine Avrupalıların muhtelif şekil ve surette yaptıkları tazyik ve tesir ile, uzaklaşmış olmalarından ileri gelmiştir.

Müslümanlığın ilme, medeniyete, terakkîye düşman olduğunu, Müslümanların hayat alanında başka milletlerle koşu yapabilmekten âciz bulunduklarını ikide birde ileri sürenler, Müslümanlığın hakikatini bilseler veyahut İslâm tarihini garazdan uzak olarak inceleselerdi verdikleri bu hükmün ne kadar yüz kızartıcı olduğunu anlamakta gecikmezlerdi. İlmî terakkîler hususunda Avrupa medeniyetinin İslâmlara borçlu bulunduğu minnettarlığı unutmak istemesi acınacak bir şeydir. Avrupa ve Amerika'nın en faziletli ve tarafsız fikir adamları bu hakikati itiraf ettikleri halde taassup veya herhangi bir maksatla İslâm dinini terakkîye engel gibi göstermek öğle zamanı güneşini inkâr etmeye benzer.

Ahmet Hamdi Akseki, "İslâmiyet ve Terakkî", *Selâmet*, sayı: 38 (6 Şubat 1948), sayı: 39 (13 Şubat 1948), sayı: 40 (20 Şubat 1948).
Bu makaleler, yazarın *İslâm Fıtrî, Tabiî ve Umumî Bir Dindir* kitabında da yer almıştır,
s. XXXXVI-LX (1943).

VI
GİZLİ TARİKATLAR NASIL BAŞLADI?

Peygamberimiz sallâllahü aleyhi ve sellemin irtihalinden sonra ve Hz. Osman'ın son devirlerinden itibaren İslâm dünyasında birçok fırkalar ve mezhepler çıktığını biliyoruz. Bunların bir kısmı İslâmın insanlara tanıttığı ve hattâ teşvik ettiği fikir ve söz hürriyetinden doğmuş ve ilmî bir mezhep olarak uzun zaman devam etmiştir.

Bundan başka siyasî âmiller ve şahsî emellerle ortaya çıkmış fırkalar vardır ki, bunlar her vakit Müslümanlar ve Müslümanlık için bir gaile, bir musibet olmuştur. İlmî bir mahiyet taşıyan Kaderiye, Mürci'e ve Cehmiye müstakil birer fırka olarak, bugün kalmamıştır. Fakat siyasî ve İslâm aleyhinde kötü maksatlar takip ederek ortaya çıkmış olan fırkalar ve tarikatlar, muhtelif isimler altında bugün de devam etmektedir.

Bu maksatla ilk beliren fırka, diyebiliriz ki, Şîa'dır. Şîa ve Şiilik, Hz. Ali ile Ehl-i beytine muhabbetten ileri gelmiş, böyle doğmuştur. İlk zamanlarda Hz. Ali taraftarlarına Şîa-i Ali, Hz. Osman taraftarlarına da Şîa-i Osman denmişti. Sonraları bu nam, yalnız Hz. Ali taraftarlarına verildi. Hz. Ali'nin zamanında kendisine taraftar olanlar dört kısma ayrılır:

1. *İlk Şîa*, halis muhlis ve yürekten Hz. Ali'yi sevenler ve ona taraftar olanlar. Bunlar ashap ve tabiinden olup Hz. Ali'de gördükleri iyi vasıflardan dolayı onu seven, onun hilâfete elyak olduğunu söyleyen, ona yardım edenlerdir. Bunlar, Hz. Ebubekir ile Ömer ve Osman'a tazim ederler ve hattâ Hz. Ebubekir ile Hz. Ömer'i, Hz. Ali'ye tafdil etmek, ondan üstün görmek hususunda asla niza etmezler. Hz. Ali'nin Hz. Ebubekir ve Ömer ve diğer ashap hakkındaki güzel ve onlara yüksek kıymet veren sözlerini de olduğu gibi kabul ederler. Yalnız hilâfet işinde Hz. Ali'ye muhalif olanları bâği bilirler. "Şîa-i Ûla" denilen bu Şîa, sonraları zuhur eden Zeydiyye ve İmamiye fırkalarına benzer olmamak için Şîa lâkabını bırakarak Ehl-i sünnet lâkabını almış ve böylece Ehl-i sünnet arasında kaybolmuştur. Halis Muhlis Şîa, işte bunlardır, Ehl-i sünnettir.

2. *Şîa-i Mufaddıla*. Bunlar, Hz. Ali'yi, Hz. Ebubekir ile Hz. Ömer'e tafdil ederler, onlardan üstün görürlerse de Hz. Ebubekir'le Ömer'i hilâfete daha lâyık bilirler, görürler ve ashabı hayır ile anarlar, onlara kötü söz söylemezler.

3. *Sâbbe*. Bunlar da Hz. Ali'nin Şîa'sı ve taraftarıdırlar; fakat bunlar ashaba dil uzatırlar, söğerler; Hz. Ali'nin ashab hakkındaki iyi sözlerini takiyyeye hamlederler, öyle söylemiştir, asıl fikri öyle değildir derler ki, açıkçası, "Hz. Ali'ye içi başka, dışı başka idi, olduğu gibi görünmemiştir" demek isterler. Bunlar Hz. Ali ve Ehl-i beyte muhabbet, onlara muhalif olanlara adavet ve onlardan teberriyi müstelzimdir, "bir kalbe iki muhabbet girmez" derler. Binaenaleyh bunlarda takiyye, tevelli ve teberri birer rükündür.

4. *Galiye*. Bunlar sözde, Hz. Ali'ye muhabbette son derece ileri gidenlerdir. O derece ileri gitmişler, kendilerini muhabbette o derece ilerde göstermişler ki, Hz. Ali'ye ilâhlık isnat etmişler, "sen İlâhsın" demişlerdir. Sonra bunu Hz. Ali evlâtlarına da teşmil ettiler. Bunlar, sonradan Rafızî, Batınî, İsmailî, Karamita gibi birçok kollara ayrılmışlardır.

Tetkik edilince görülür ki, bunların hepsi ilk önce teşyiden, yani Hz. Ali ve ehl-i beytine muhabbetten başlayarak nihayet ona ve bütün onun neslinden geldiği iddia edilen kimselere ulûhiyet isnadına kadar ileri giden ve böylece Şiîlik perdesi altında gizlenerek Müslümanlar arasında ilhat ve fesat neşreden kimselerdir. Binaenaleyh, bunların başlangıcı Hz. Ali ve ehl-i beytine muhabbet ise de sonu insilah, dinden büsbütün sıyrılıp çıkmaktır.

Bu teşekküllerin asıl ne zaman ve kiminle başladığına burada kısaca işaret edeceğiz.

Bunların tarihi seyirleri dikkatle takip edilirse görülür ki, bu fitnelerin tohumları hemen hemen İslâmın ilk devirlerinde atılmıştır ve Hz. Ömer'in (r.a.) şehadeti de bunlarla ilgilidir. Evet, İran fütuhatından sonra bir taraftan *İran Mecusiliği*, diğer taraftan *Yahudi fitnesi*, İslâm perdesine bürünerek gizli gizli İslâmın saffetini, Müslümanların vahdetini bozmakta gecikmemiştir.

Teşeyyu ve *Şîa*'den başlayarak sonradan *Rafızîlik*, *Batınîlik* gibi muhtelif isimlerle genişleyen bu tarikatların ne gibi maksat ve gayelerle kurulmuş olduğu ve nasıl teşkilâtlandırıldığı hakkında İslâm ilim adamları, İslâm tarihçileri, çok geniş eserler yazmışlar ve uzun uzun malûmat vermişlerdir. Biz de o kaynaklara dayanarak bundan kısaca bahsedeceğiz.

Rafızîlik, Hz. Ali'ye muhabbet, Hz. Ebubekir, Ömer, Osman, Ayşe, Muâviye ve diğer eshabdan birçokları hakkında buğz ve adavette (düşmanlıkta) taassup göstermek demektir. Bunların nasıl ve ne maksatla türediklerini anlamak için İslâmın ilk devirlerini biraz hatırlamak lâzımdır.

İslâm güneşi yeryüzünü aydınlatıp da insanlar alay alay, küme küme, Müslüman olmaya başladığı zaman, coşkun bir sel gibi, önüne durmak isteyen her

türlü bâtıl itikatları, beşeriyeti kösteklemiş olan hurafeleri silip süpürdü. Artık, her gün sahasını biraz daha genişletiyordu. Bunu gören ve buna karşı durulamayacağını anlayan kötü ruhlu, hurafeye düşkün, sömürgeci zihniyetli İslâm düşmanları, bu nûru söndürmek, hiç olmazsa safiyetini bozmak ve bu suretle İslâm vahdetini kırmak için birtakım mel'anetler düşündüler. Nihayet Ehl-i Beyt-i Resûl'e muhabbet esasını hile ve desiseleri için hareket meb'dei olarak aldılar. Peygamber'e ve onun evlâdına, yakınlarına muhabbet, her Müslümanın her sevgiden üstün tuttuğu ve tutacağı birşeydi. Bundan istifade etmek lâzımdı. İşte bu mel'aneti ilk defa esaslı ve sistemli bir surette düşünen ve ortaya atan, Yahudi Abdullah b. Sebe' olmuştur. İbnü's-sevda diye anılan ve Hz. Osman'ın hilâfeti zamanında hicretin 29. senesinde gûya Müslüman olan, daha doğrusu böyle görünen, bu adam, ilk önce ortaya üç esas attı: 1. Ric'at, 2. Vasiyet, 3. Hulûl.

1. *Ricat meselesi.* Yahudi b. Sebe' İslâm birliğini parçalamak için hakikî ve Peygamber'e, Hz. Ali'ye ve Ehl-i beytine çok muhip bir Müslüman görünerek bu üç esası ortaya atarken saf Müslümanları şöyle iğfal ediyordu: "Madem ki Hz. İsa âhir zamanda dünyaya tekrar gelecektir. Ondan daha büyük peygamber olan Hz. Muhammed neden gelmesin? Şaşarım onlara ki, İsa'nın tekrar yeryüzüne geleceğine iman ederler de Hz. Muhammed'in tekrar geleceğine inanmazlar". Bunu, bazı âyetlerle de ispat etmeğe çalıştı, "onların batınî mânaları budur" dedi. Bununla zihinleri haylice işgal etti.

Bir taraftan da Hz. Osman aleyhine gizlice, alttan alta fitne ve fesat kazanlarını kaynattı.

2. *Vasiyet meselesi.* İbni Sebe' evvelâ Kûfe'de, sonra da memleket memleket dolaşarak "Her nebinin bir vasisi vardır, Hazreti Muhammed'inki de Ali b. Ebi Talip'tir, binaenaleyh, Peygamber'den sonra onun bu ümmete vasisi, halefi odur. Peygamber sağlığında bunu söylemiştir. Ondan sonra hilâfet onun hakkıdır. O hakkı, İmamı Ali'nin elinden almış olanlar en büyük zalimlerdir" diyor ve bunları Tevrat'ta okuduğunu iddia ederek böylece, efkârı Hz. Osman aleyhine hazırlıyordu.

İbni Sebe', körüklediği fitne ateşiyle emeline muvaffak oldu. Hz. Osman'ın şehadetiyle Hz. Ali hilâfet makamına geçti; fakat asıl maksat bu değildi.

3. *Hulûl meselesi.* İbni Sebe', durmadı, maksadına doğru yürüdü. Evvelâ Hz. Ali'nin vasi, sonrada nebi olduğunu söyledi; daha sonra da Hz. Ali'ye, evlât ve ahfadına ulûhiyetin bir cüz'ü hulul edeceğini Kûfeliler arasında ilân etti. Hattâ İbni Sebe' cemaatinden bazıları, Hz. Ali'nin yüzüne karşı; "Sen Allah'sın" dediler. İş büyüdü, Hz. Ali bunların ateşte yakılmalarını emretti ve yaktırdı. Lâkin İbni Sebe' bundan da istifade etmenin yolunu buldu: "Artık, şimdi iyice tahakkuk etti ki, sen Allah'sın, çünkü ateşle azap etmek ancak Allah'a mahsustur; Allah olmasaydın ateşle azap etmezdin" dedi. Hz. Ali İbn Sebe'i öldürtmek

istemişse de o sıralarda Şam seferi başlayacağından bazı düşüncelerle bundan vaz geçerek Medayin'e nefyetti. Hz. Ali şehit edildikten sonra yine İbn Sebe' şu sözlerle ortaya atıldı: "Hz. Ali ölmedi, o diridir; Meryem oğlu İsa gibi göğe çıktı. Âhir zamanda tekrar gelecek ve yeryüzünü adaletle dolduracaktır. Ölen onun suretinde bir şeytandır; nâs onu öldü sandılar. Nasıl ki Hz. İsa'yı da Yahudilerle nasara öldü sandılar" dedi; bunu her tarafta böyle yayıyordu.

İşte İbn Sebe', Rafiziliği bu üç esas üzerine kuruyor ve Müslümanları parçalamak, akidelerini bozmak için memleket memleket, köy köy dolaşıyor, Ehl-i beyte ve hassaten Ali'ye aşırı derecede muhabbeti bir akîde-i diniye haline getiriyor, bunun aleyhine söz söylemenin dinden çıkmakla bir olduğunu telkin ediyor, gittiği yerlerde karışık ve şeytanca sualler sorarak halkın zihinlerini karmakarışık bir hale getiriyor ve bu müphem suallerle kendisini nazarlarda yükseltiyor, kendi gidemediği yerlere mektupla başkalarını gönderiyordu.

İbn Sebe'nin kurduğu Rafizilik o kadar taassupla hareket ediyordu ki, kimisi Hz. Ali'nin ilâh olduğunu, kimisi Nebiyy-i nâtık olduğunu; kimisi de kendisine itaat vacip olduğunu söylüyor, her üçü de gerek nasbetmek, gerek vasiyyet bakımından; açık ve gizli her yönden Hz. Ali ile onun evlâdına tahsis edilmiş olduğunu iddia ediyor ve onlardan başkasına bu hakkın verilmesini, yahut onlardan bu hakkın alınmasını zulüm sayıyordu. Bunlara göre imamet, yani devlet reisliği, âmmenin ihtiyar ve intihabiyle değil nasbile, verasetledir; yani evlâttan evlâdadır. Bu bakam ise yalnız Ali evlâdınındır. Bu, erkân-ı dinden bir kaziye-i usûliyedir. Böyle bir şeyi Peygamber ihmal edemezdi, onu Ali'ye ve evlâdına vasiyet etti. Ashab bunu bildikleri halde, Peygamber'den sonra ona tâbi olmadıklarından dalâlete düştüler.

Böylece dış görünüşü Ehl-i beyte muhabbet, içyüzü ise Mecusilik ve Yahudilikten ibaret bulunan Rafizilik tarikatı kuruldu. Gittikçe birçok kollara da ayrıldı. Gulat-ı (azgın) Rafiziyenin bütün sınıfları bundan teşaup etti. İmamiyenin itikat ettikleri imamın öldükten sonra ric'at edeceği fikri de bundan alındı. *Talmut'taki tenasüh akidesini* de bu suretle Müslümanlığa İbn Sebe' sokmuş oldu.

Bunlar, Peygamber'in, hilâfeti Ali'ye vasiyet ettiğini, Allah'ın Ali'ye ve Ali'nin evlâtlarına hulul eylediğini, Ali'nin tekrar dünyaya döneceğini söyledikleri gibi ervahın tenasühüne de kail bulunuyorlardı. Bunlara göre sevap ve ikap yalnız dünyadadır. Kur'an-ı Kerîm'in bir zahir mânası, bir de bâtın mânası vardır. Bunların her tarafa yaymaya çalıştıkları bu itikatları, daha evvel Mecusiler ve Yahudiler de söylemişlerdi. Binaenaleyh bu fikirler, Mecusilikte ve Yahudilikte mevcut olan fikirler ve nazariyelerdi ve daha evvel ötekiler ortaya atmışlardı. Yahudi fırkalarından bazıları da *Tevrat*'ın bir zahir mânası, bir de bâtın mânası olduğunu, bâtının zahire mugayir bulunduğunu söylemişlerdi.

Rafizîlerden bazıları; "Hazreti Ali'nin katili olan İbn Mülcem, Lâhutun ruhu-

nu ceset zulmetinden kurtardığından dolayı dünyanın en hayırlı insanıdır". demişlerse bunu daha evvel *Müzdek*'in söylediğini Şehristanî bize hikâye etmiyor mu?

Bâtıniye, Kur'an ve Hadisin zahirinden başka bir de bâtınî mânaları olduğunu, zahirin gizli hakikatlara işaret eden bir kabuktan başka bir şey olmadığını, bununla kanaat edenler şer'in teklifatı olan kayıtlardan kurtulamayacaklarını, bâtın veyahut hakikat ilmine yükselebilmiş olanlardan teklifat-ı diniyenin de kalkacağını söylerler ve bunu âyetlerle de (istedikleri gibi mâna vererek) ispat etmiye kalkışırlar. Onlara göre namazın ve zekâtın mânası Muhammed (aleyhi's-selâm) ile Ali'yi sevmek demektir. Bunu sevenler namazı kılmış zekâtını vermiş sayılır.

Muharrematın mânası Ebu Bekir ile Ömer'e muvalâtın ve Bâtıniye tarikatında olanların herhangi birine muhalefetin haram olması demektir. Binaenaleyh Bâtıniye mezhebinde olanların söyledikleri ve işledikleri şeyler haram değildir. Ne yapsalar hepsi mubahtır. Melek demek, Bâtıniye dâileri, propagandacıları demektir. Şeytan da Ehl-i sünnet ulemasıdır.

İşte İsrailoğulları daha evvel *Tevrat*'la, zahir ve bâtın mânalar diye nasıl oynamışlarsa Yahudi İbn Sebe' tarafından tohumları atılmış, meydana getirilmiş olan Rafizilik ile buna benzeyen diğer fırkalar da Kur'an-ı Kerîm'in tefsirinde öyle oynadılar. "Hz. Muhammed Cebrail'e, kendisine getirdiği vahyi nereden aldığını sordu. O da, bir perde arkasından söylüyorlar, dedi. Bir daha vahiy geldiği zaman perdeyi kaldırıp sana onu kimin söylediğini gör dedi. Cebrail bakınca perdenin arkasında Muhammed'in kendisini gördü, anladı ki veren de alan da kendisi imiş" gibi hezeyanlar da hep bunlardandır. Bu fikirlerin İslâma kasd-ı mahsus ile sokulduğunu anlamayan gafillerle görgüsüz cahiller bunları bir şey sanır ve başkalarının akidesini bozmaya vesile olurlar!

Bunlar "*Tebbet yedâ Ebi Lehebin* = Ebu Leheb'in iki eli kurusun" âyetindeki elden maksat Ebu Bekir'le Ömer'dir" diyecek kadar ileri gittiler; böylece İslâm dinini bozmak için kendilerini Ehl-i beyte aşırı muhabbet besler gösterdiler. Buna benzer daha ne kadar hezeyan söylediler ve kitaplar yazdılar.

Bütün bunların maksatları Müslüman itikatını bozmak Müslümanların vahdetini kırarak onları birbirine düşürmekti.

İslâmı, içinden yıkmak için gizli cemiyetler kurmak suretiyle Bâtıniye tarikatına, ki bugünkü mânasiyle ibahiye, dinsizlik demektir, inkılâp eden bu mezhepler Şîa "Ehl-i beyte muhabbet" maskesini takınmaktan da çekinmemişlerdir.

Ehl-i beyte muhabbet iddia eden bu soysuzlardan birtakımları da uydurma şecerelerle Peygamber'in neseb-i pakine mensup olduklarını iddiaya kadar cüret ettiler. Bâtıniyenin reisi olan Meymûn b. Diysân'ın böyle yalancı bir iddia ile İsbehan'dan Ehvaz'a ve Basra'ya, oradan Humus'a nasıl geçtiğini tarih okumuş olanlar bilirler. Bu soysuz, Irak hapishanesinde arkadaşlariyle, Müslümanlar için en büyük bir fitne olan ve eseri hâlâ devam eden Bâtınîlik esasını koydu. Ora-

dan kurtulunca herbiri işe başladı. Meymûn da Ehvaz'ın garp taraflarına giderek evvelâ Hz. Ali'nin kardeşi Âkil'e intisabını iddia etmek suretiyle ortaya atıldı. Kendisine bir cemaat tâbi olduğunu görünce kendisinin Muhammed b. İsmail b. Ca'fer es-Sadık evlâdından olduğunu iddia etti. Bunu bilmeyen birtakım cahiller bu soysuzu, Cafer-i Sâdık'ın torunu diye kabul ediyorlardı. Halbuki, Muhammed b. İsmail çocuksuz olarak ölmüştür. Bu Meymûn b. Diysân'ın dokuz esas üzerine tesis eylediği talimat ile nasıl dalâlet ve rezalet yaptığını Makrizî *Hitat*'ında (C. 2, s. 227) anlatır. Artık Hamdanî Kırmıt, Meymûn, Hasan Sabbah gibi birçok Bâtıniye liderleri muhtelif yerlerde şebekelerini kurarak küfür ve melanetlerini yaydılar. Horasan'da, Kûfe'de, Hicaz'da, Şimalî Afrika'da, Mısır'da yapmadık rezalet bırakmadılar; Ehl-i salibin İslâm memleketlerini istilâ etmelerini kolaylaştırdılar ve onlarla Müslümanlar aleyhine muahedeler yaptılar. Bütün bunları yaparken de Ehl-i beyt-i Nübüvvete mensup olduklarını iddia ediyorlar ve bu iddialarını da yürütmeğe çalışıyorlardı. Halbuki Peygamber'in Ehl-i beyti, rezail ve Müslümanlığı yıkacak esaslar neşredemezdi, Allah onları bu gibi şeylerden tertemiz bir hale getirmişti.

Peygamberimiz; "Bir kimsenin aslını ve kime mensup olduğunu bilmiyorsanız onun işleri size aslının nereye dayandığını haber verir" buyurmuşlardır. İşi gücü rezalet yapmak olan, Kur'an'ın mânasını keyfine göre değiştiren ve buna da bâtınî mâna diyen kimselerin, bir de "Peygamber sülâlesindenim" diye iddia etmeleri elbette pâk nesebe karşı büyük bir iftiradır.

Bu mülhitlerin uydurma şecerelerle Ehl-i beyt arasına nasıl sokulmağa çalıştıkları da ana kitaplarda yazılıdır. Bu kitapta da bazı misallerini göreceksiniz. Bir vakitler Mısır'da Fatimiler (yani Hz. Fatıma evlâdından) diye şöhret almış olan devlette, Fatimiye değil, Ubeydi devleti idi ki, bunlar da neseben Yahudi idi; bunlar da İbn Sebe'in ortaya attığı batıl itikat üzere idiler; Ulûhiyetten bir cüzün Hz. Ali evlâdına hulul ettiğine itikat ediyorlardı.

Hulâsa: İbn Sebe' ile başlayan ve İslâmlar arasında her devirde kanlı hâdiseler çıkarmış olan bu zındıklarını mezheplerinin her memlekete göre bir adı vardır: En meşhur adı "Bâtıniye"dir. Çünkü bunlar dinden soyulmak için her dışın bir içi, her tenzilin (Allah'tan inen kitabın) bir tevili vardır, diyorlar ve böylece semavî kitapları istedikleri gibi bozuyorlardı. Bunu yazarken de "Kur'an'ın bâtını mânasını bilmek yalnız bize mahsus olur; çünkü biz bu mânaları doğrudan doğruya Peygamber'den ve ceddimizden aldık, alıyoruz" derler. Bugün de bunların bakiyeleri vardır. Bunlar en sahih hadisleri de kabul etmezler. Irak'da bunların adı *Karamita* ve *Müzdekiyye*'dir. Çünkü bunlar da tıpkı Sasanîler devrinde Müzdek'in ortaya attığı mal ve kadında herkesin ortak olduğunu, bunlarda temellük ve tasarruf olamayacağını da söylüyorlardı. Horasan'da bunlara *Talimiye* ve *Melâhide* denildiği gibi, Kırmıt'ın kardeşi olan *Meymûn*'e nisbetle *Meymuniyye* de denir. Mısır'da meşhur "Ubeyd"e nisbetle *Ubeydiyûn*; Şam'da *Nusayriye*,

Dürzü, *Tayamine* adını alır. Filistin'de *Behaiye*; Hint'te *Behere* ve *İsmailiye*, Yemen'de *Yamiyye*, Kürdüstan'da *Aleviyye*, Türkler arasında *Bektaşi* ve *Kızılbaş*, Acemistan'da *Babiye* diye anılırlar. Bunlar önceleri kendilerine *İsmailiye* diyorlardı; fakat hakikat şudur ki; bunların İslâma intisapları ne ise İmam-ı Caferin oğlu İsmail'e intisapları da o nisbettedir. Bunların diğer fırkalardan imtiyazları imamlarına Allah'ın hulul ettiği fazihasını da iddia etmeleridir. Bunlar sözlerini *felsefe* ve *tasavvuf* ile de yaldızlarlar, herkesin mizacına göre söz söylemek isterler. Davetlerinin 9 derecesi vardır, 9'uncusu *mükâşefe*dir. Artık bu mertebeyi bulmuş olan bir Bâtınîye her şey mubahtır; haram küfür, yoktur. Abdest, gusül, namaz, oruç gibi teklifler bunlar için değildir.

İbn İshak, bu derecenin 7.sinden bahsederken şöyle der; "Bu dereceye çıkanlar için en kat'î haramlar da mubahtır. Bunların nazarında şeriatlar ve şeriat dairesinde yürüyenler çok hakir ve zavallı kimselerdir. Din ve şeriat ulemasını hiç sevmezler; hep onlarla uğraşırlar. Çünkü bu bahis ruh, din ve şeriat âliminin olduğu yerde kolay inkişaf edemez. Tasavvuf kitaplarına dikkat ediniz. Esefle söylemeliyiz ki onların birçokları da çok kere Bâtıniyenin sözlerinin tesiri altında kalmışlardır. Cîlî'nin *İnsan-ı Kâmil*'ine bakınız. *İhvanu's-Safa Risaleleri*'ni hazırlayanların yaptıkları da birçok noktalarda Bâtıniyenin telbislerinden başka bir şey değildir. Kadı Abdülcebbar el-Hemedanî, *Tesbitü Delâili'n-Nübüvve* adlı eserinde, İmamı Gazalî "*Fazayihul Bâtıniye*" ve "*el-Kıstasü'l-Müstakim*" eserlerinde bunları güzel bir surette meydana koymuşlardır.

İbni Esir, *Ebü'l-Feda*, *İbnü'l-Verdi*, *İbni Kesir*, *İbni Haldun* tarihlerinde yeter derecede tafsilât vardır. *Tarihü'l-Kafi*'de de Bâtıniyenin itikatları ve bunların gizli cemiyetlerinin yaptığı cinayetler hakkında uzun uzadıya malûmat var. Bu kerre Hatay Müftüsü sayın İsmail Erzen tarafından terceme edilmiş olan "*Keşfü Esrari'l-Bâtıniye ve Ahbari'l-Karamita*" adındaki bu mühim eser de, pek kısa olmakla beraber, bu hususta kıymetli kaynaklardandır. Eserin aslına ilâve edilen mukaddeme ve notlarla mütercim tarafından yazılan notlar eserin kıymetini bir kat daha arttırmıştır. Bu eser muhtelif adlarla şurada burada türeyen ve her birisi kendini peygamber yerine koyarak şeytanî doğuşlariyle halkımızın temiz akidesini bozmaya çalışanların maksat ve mahiyetlerini de pek güzel teşhir etmektedir. Bu bakımdan da bunun tercüme ve yayınında büyük faydalar vardır. Kötü emeller peşinde koşan bu şeytan ruhlu kimselerin tuzağına düşmekten milletimizi korumak en önemli bir vazifedir. Bu yoldaki ilmî yayınlarımıza imkân nisbetinde hız vereceğiz. Tevfik Allah'tandır.

Muhammed Hammadî, trc. İsmail Hatib Erzen, *Batınîlerin ve Karmatîlerin İçyüzü*, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay. 1948, s. 3-13. (Akseki'nin yazdığı önsöz).

VII
DİNÎ MÜESSESELER VE DİN EĞİTİMİNİN MESELELERİNE DAİR RAPOR

29 senedenberi fasılasız olarak din müeseselerinin başında bulunduğum cihetle bu müesseselerin o zamandan bugüne kadar geçirmiş olduğu safhalarla bugünkü durumunu bir hulâsa ederek bundan sonra alması gereken şekil hakkındaki fikirlerimi de açıkça arz edeceğim:

Bilinen bir hakikattir ki: din, insanlarda fıtrî bir duygudur.

Bazı efkâr-ı esasiye gibi din fikri de insanın fıtratında merkûzdur. Ve, insanla beraber doğan esas fikirlerdendir. İptidaî insanlardan başlayarak, medeniyetin şahikalarına yükselmiş olanlara kadar, bütün kavimlerin, medeniyet dereceleri ne olursa olsun, hiçbir zaman, bu duygudan mahrum yaşamamış oldukları tarihî bir hakikattir.

İslâm itikadına, İslâm felsefesine göre bu duygunun kaynağı beşerin fıtratı ve akl-ı selimidir. Bunun içindir ki İslâm düşüncesine göre din, hem naklî, hem de mâkuldür. Dinin nakle müstenit olması, mâkul olmasına ve akla dayanmasına münafi değildir. İslâmda menadî teklifin akıl olması da bundandır. Ve, yine bunun içindir ki, orta çağda Avrupa'da görülen ilim ve din kavgası Müslümanlıkta yoktur ve olamaz. Nasıl ki Eflâtun ve Aristo'nun eserlerini şerh ve bunlardaki fikirleri benimseyen ve daima müdafaa eden ve kendi eserlerinden birçokları da son asırlara kadar Avrupa darülfünunlarında tedris edilen büyük Türk filozofu İbn Sinâ, aynı zamanda büyük bir din âlimidir, bir müfessirdir, bir fakihtir. Fârâbî, İbn Rüşd ve Fahri Râzi gibi büyük İslâm filozofları da böyledir. Bunlar, müsbet ve aklî ilimlerde, naklî ve nassî ilimleri, hiç tenakuza düşmeden, kendilerinde cemetmişlerdir. İslâmın ilk ve orta çağında yetişmiş bütün İslâm âlimleri hemen hemen böyledir.

Garpte kendilerine din babaları süsünü verenlerle ilim adamları arasında şiddetli ve sürekli çarpışmalar vukua geldiği ve ilim adamları diri diri ateşlerde yakıldığı ve böylece ilim ve din münazaası kanlı safhalar arz eylediği zamanlar-

da, İslâm ilim adamları bu iki kudreti tetkik ve telife çalışmış ve her yerde irfan ocakları alabildiğine ilerlemişti.

İslâmda, ilim adamları ile din adamları arasında serbest münakaşalar olmuş ve fakat bunlar hiçbir zaman mantık hududunu aşmamıştır.

Hicretin birinci asrını takip eden devirlerden başlayıp sonraki devirlerde devam edip gelen bu münakaşalar sayesindedir ki bugün şark ve garbın hayranı olduğu muhalled eserler vücut bulmuştur.

Fransa İnkılâbı ve Din

Garpte birçok zamanlar, ilim ve din adamları birbirine amansız bir düşman oldukları içindir ki Fransa inkılâb-ı kebirinde ilim adamları muzaffer olunca, bunların ilk işi kiliseye ve onunla birlikte, onun mukaddes saydığı akideye var kuvvetiyle hücum etmek oldu. Her çareye baş vurularak münevver ve ictimaî sınıflar arasında dinsizlik yayıldı. Ve dindarlık, âdeta cehalet alâmeti sayıldı. Din ve mukaddesat-ı diniye namına ne varsa inkılâpçılar tarafından hepsi baltalandı.

İlk önce papas sınıfına karşı açılmış olan bu cidal, gitgide din ve itikada da geçmiş, din namına ne varsa, hak ve bâtıl hepsi terk edilmişti. Fakat, insan ruh sahibi bir varlık ve din de ruhun bir gıdası olduğundan, halk, uzun zaman dinsiz yaşamadı ve herkes kendine mahsus bir din ve mezhep icap ederek ona göre harekete başladı ve en sonra da Fransa yine Katoliklikte karar kıldı ve memleket dışı yaptığı din adamlarına hariçte azamî derecede himayeye başladı.

Türk İnkılâpları ve Din Müesseseleri

Vaktiyle garpte vukua gelen din ve ilim münazaaları bizde mevcut olmadığı için gerek Meşrutiyet ve gerek Cumhuriyet inkılâpları dine ait ne varsa hepsini kaldırıp atmakla neticelenmemiş, bilâkis evvelâ medreselerde ve dinî müesseselerde asrî bir ıslahat yapılması lüzumu ileri sürülmüş ve bu yolda kanunlar tedvin edilerek Meşrutiyete kadar büsbütün bakımsız bir halde kalmış olan din müesseselerindeki sakim usûller kaldırılıp onların yerine yeni ve ilmî metodlar konulmuş ve böylece tedris, asrî ve müsbet bir şekle sokulmuştu. Bunun neticesi olarak Meşrutiyet inkılâbından sonra medreselerde büyük bir inkişaf başlamış, müsbet ilimler ve garp dilleri dinî müesseselerde lâyık oldukları mümtaz yerlerini almışlardı. Birinci Dünya Harbi bu müesseselerin en tabiî inkişafına büyük bir set çekmiş olmasına rağmen bunlar yine vazifelerini yapmakta devam etmişlerdir.

Millî Mücadele ve Din Müesseseleri

Bir taraftan Millî Mücadele devam ederken diğer taraftan da bu müesseseler daha iyi ve daha asrî bir şekilde ıslah ediliyordu. O zaman Ankara'da Umur-ı Şer'iye ve Evkaf Vekâleti Tedrisat-ı Umumiye Müdürü bulunuyordum. Mütehassıs bir heyet tarafından en yeni, asrın icaplarına ve memleketin ihtiyaçlarına en uygun bir şekilde tertip ve tanzim edilmiş programlarla çalışan bu ilim ocakları o zaman Gazi Mustafa Kemal'in dahi takdirlerini kazanmıştı.

Gazi Mustafa Kemâl Paşa Hazretleri, 5 Şubat 1923'de Konya'ya gidiyor, oradaki Darülhilâfe Medresesi'ni teftiş ediyor; Fransızca, hadîs, fıkıh, coğrafya derslerinde talebe ile uzun uzadıya meşgul olarak ehemmiyetli mübahese cereyan ediyor ve derslerde talebenin en asrî mefkûrelerle yürüdüğünü görmekle memnun oluyor ve medreseden ayrılırken şöyle buyuruyor:

"Memnuniyetle görüyorum ki, tedris ve tederrüs cidden hakikat-ı diniye dairesindedir. İnşaallah memleketimizi, milletimizi ihya edecek asrî ve hakikî ulema –faziletkâr müderrislerimiz sayesinde– siz olacaksınız. Kıymetli ve hakikî ulemamızın mevkii yüksektir. Ulemamızın ve erbab-ı ilim ve irfanımızın himmeti ve irşatlariyle inşaallah İbn Rüşd'ler, İbn Sinâ'lar, Fârâbî'ler, İmamı Gazâli'ler milletimizin içinden çıkarak, bu asrın tekâmülâtiyle mücehhez olarak, ihya-yı hakikat-i diniye eyleyeceklerdir. Aksekili Ahmet Hamdi Efendi'yi tebrik ve kendilerine teşekkür ederim. Meşhudatımdan âtiyen memleket için memnunum".[1]

Görülüyor ki: Türkiye'de Cumhuriyetin kurucusu da bizdeki dinî müesseselerin son zamanlarda almış olduğu şekilden sitayişle bahsetmiş, bunların asrî ilimleri benimsediklerini bizzat görmüş ve memleketin hakikî menfaatlerine hâdim olacaklarını takdir ve tasdik buyurmuşlar ve takdirlerinin maddî bir nişanesi olmak üzere medreseye 3000 lira hediye etmek lûtufkârlığını da göstermişlerdir.

Bu ilim ocakları sade Konya'da değil, memleketin her köşesinde aynı parlaklıkta devam ediyordu.

Şunu da arzedeyim ki: Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretleri o zaman Darülhilâfe Medreseleri namı altındaki bu medreselerin daha yüksek bir terakkîye mazhar olması ve isimlerinin de değiştirilmesi için bir heyet kurmuş ve kendisi de bizzat başında bulunmuştu. Rahmetli Ağaoğlu Ahmet Bey'in buna en ziyade taraftar ve o heyette olduklarını biliyorum. Sonradan ne oldu, niçin oldu? Onu tarih araştıracak ve hükmünü verecektir.

[1] 5 Şubat 1341-1923 tarihli, dördüncü sene, 771 numaralı *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesinden.

Şer'iye Vekâleti'nin İlgası ve Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Tesisi

Sonradan 3 Mart 1340 tarihli ve 429 sayılı kanunla Şer'iye Vekâleti ilga edildiği halde dinî müesseselere yine dokunulmamış ve Şer'iye Vekâleti yerine Diyanet İşleri Başkanlığı tesis, din müesseseleri de, gûya, memleketteki bütün ilim müesseseleri arasında bir vahdet sağlamak gayesiyle, Millî Eğitim Bakanlığı'na devredilmişti. Halbuki maksadın başka olduğu sonradan anlaşılmıştır.

3 Mart 1340 tarihli ve 429 sayılı kanunun birinci maddesi aynen şöyledir: "Türkiye Cumhuriyeti'nde muamelât-ı nâsa dair olan ahkâmın teşri ve infazı Türkiye Büyük Millet Meclisi ile onun teşkil ettiği hükûmete ait olup din-i mübin-i İslâmın bundan maada itikadât ve ibâdâta dair bütün ahkâm ve mesalihinin tedviri ve müessesat-ı diniyenin idaresi için Cumhuriyetin makarrında bir Diyanet İşleri Reisliği tesis edilmiştir".

Kanunun bu maddesi açıkça gösteriyor ki Türkiye'de yeni ve büyük bir inkılâp vukua gelmekle beraber bu inkılâp Fransa'da olduğu gibi din adamlarına tecavüz ve din namına ne varsa hepsini terkeden bir inkılâp değildi.

Bu inkılâp ile sadece din müesseselerinin ve dinî memurların reisi bulunan Şer'iye Vekili, İcra Vekilleri Heyeti'nden çıkarılmış ve fakat yine aynı kanun ile onun yerine bir Diyanet İşleri Reisliği makamı ikame edilmiş ve bu makam şu vazifelerle mükellef tutulmuştur:

1. Müslümanlığın itikadât ve ibâdâtına dair bütün ahkâm ve mesalihin tedviri,
2. Dinî müesseselerin idaresi,
3. İfta, telkin ve irşat vazifesi.

Bu gayeyi tahakkuk ettirebilmek için de Diyanet İşleri Başkanlığı mezkûr kanunun 5'inci ve 6'ncı maddeleriyle şu yolda teşkilâtlandırılıyordu:

"Türkiye Cumhuriyeti memaliki dahilindeki bilcümle cevami ve mesâcid-i şerifenin idaresine, imam, hatip, müezzin, kayyım ve sair müstahdemlerin tâyin ve azillerine Diyanet İşleri Reisliği memurdur. Müftülerin mercii Diyanet İşleri Reisliği'dir".

Görülüyor ki bu kanun Türkiye Cumhuriyeti memaliki dahilinde bulunan dinî müesseselerin hepsini Diyanet İşleri Reisliği'ne bırakıyor ve halkın dinî işlerini tedvir etmek vazife ve mesuliyetini ona yükletiyor. Ve, müessesat-ı diniye ile onlardaki vazife sahiplerinin idaresini de yine Diyanet İşleri'ne bırakıyordu. Fakat bu çok ağır ve mesuliyetli vazifeyi başarabilmesi için ona dinî elemanlar lâzımdı ve binaenaleyh Diyanet İşleri Başkanlığı makamı orta ve âlî dercerede tahsil görmüş iki sınıf vazife sahiplerine muhtaçtı. Müftü, vaiz, imam, hatip ve müezzin hep bunlardan olacaktı. Bu ihtiyaç lâyık olduğu ehemmiyetle düşünülerek 430 numaralı Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile bu elemanları yetiştirmeğe Millî Eğitim Bakanlığı memur edilmişti.

Nasıl ki, birinci maddesiyle Türkiye Cumhuriyeti memaliki dahilindeki ilmî müesseselerin hepsini Millî Eğitim Bakanlığı'na rapteden bu kanunun 4'üncü maddesinde de "Maarif Vekâleti, yüksek diniyat mütehassısları yetiştirmek üzere Darülfünun'da bir İlahiyat Fakültesi tesis, ve imamet, hitabet gibi hidemat-ı diniyenin ifası vazifesiyle mükellef memurların yetiştirilmesi için de ayrı mektepler küşad edecektir" deniliyordu.

Demek ki: Milli Eğitim Bakanlığı, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın muhtaç olduğu dinî elemanları yetiştirecek, Başkanlık da, bunları dinî vazifelerde kullanacak ve böylece kanunun kendisine tahmil eylediği dinî ve millî vazifesini başarmaya çalışacaktı.

Bundan Sonra Ne Oldu?

Millî Eğitim Bakanlığı, Tevhid-i Tedrisat Kanununun 4'üncü maddesini infaz ederek yüksek diniyat mütehassısları yetiştirmek üzere mülga Darülfünun'da bir İlâhiyat Fakültesi tesis ettiği gibi cami ve mescitlerde dinî hizmetlerin ifası ile mükellef elemanlar yetiştirmek için de ayrıca İmam ve Hatip mektepleri açtı. Daha doğrusu evvelce Şer'iye Vekâleti tarafından idare edilmekte bulunan Sahn ve Süleymaniye medresesi namındaki yüksek ve ihtisas medreselerinin bir kısım talebesini İlâhiyat Fakültesi'ne alarak ve bir kısım vilâyet merkezlerinde bulunan orta ve lise derecelerindeki medreselerin unvanını İmam ve Hatip mekteplerine çevirerek idare etmeye başladı ve Şeriye Vekâleti'nin ilga edilmiş olmasına rağmen dinî tedrisat, gûya inkıtaa uğramadan bu suretle devam edecekti. Fakat aradan uzun zaman geçmeden, evvelâ köylere ve ilçelere imam ve hatip yetiştirmek üzere birinci Büyük Millet Meclisi'nce açılarak sayısı 465'i bulan "Medaris-i İlmiye", 430 sayılı Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun neşrinden bir hafta sonra o zaman Maarif Vekili bulunan Vasıf Bey'in bir emriyle kapatıldığı gibi bir müddet sonra da asrî tedrisat yapmakta olup, 430 sayılı kanundan sonra adları İmam ve Hatip mektebine çevrilmiş bulunan 38 din müessesesi de yine Vekâlet'in emri ile birer birer kapatılmış ve bu suretle Tevhid-i Tedrisat Kanunu tatbikatta dinî derslerin ve dinî mekteplerin ilgası ile neticelenmiştir. Gerek bu müesseseler, gerekse bidayette 400 olgun talebesi bulunan ihtisas medreseleri de kapatılmıştır.

İmam ve Hatip mektebi adı verilen ve en yeni bir şekilde tedrisat yapmakta bulunan ve memleketin hakikî ihtiyacına cevap vermekte olan bu müesseselerin, İlâhiyat Fakültesi'nin, beklenen feyzi vermeden kapatılmalarının veya kapanmalarının sebeplerini araştırmak, tetkike değer bir memleket meselesi olmakla beraber, burada ondan uzun uzadıya bahsedecek değilim. Yalnız şunu arzetmek isterim ki: Askerî mektepler de o zaman Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile Millî Savunma Bakanlığı'ndan alınarak bütçesi ve heyet-i talimiyeleriyle Millî

Eğitim Bakanlığı'na raptedilmişti. Fakat çok geçmeden bunun mahzuru anlaşılmış olacak ki tam vaktinde Millî Eğitim Bakanlığı'ndan geri alınarak yine Millî Savunma Bakanlığı'na verilmişti.

Eğer o sırada İmam ve Hatip mektepleriyle İlâhiyat Fakültesi de hakikî mercileri olan Diyanet İşleri Başkanlığı'na iade edilmiş olsaydı ne talebesi dağılır, ne de mektep kapanırdı; daha doğrusu kapatılmalarına bahane bulunamazdı. Çünkü bunlarla ilgili makam, yalnız Diyanet İşleri Başkanlığı idi. Bu müesseselerin Diyanet İşleri Başkanlığı'ndan ayrı herhangi bir makama bağlanmaları kadar gayri tabiî bir hareket olamazdı.

Bugünkü Durum

Yukarıda arzolunan sebepler dolayisiyledir ki aradan uzun bir zaman geçmiş olmasına rağmen Millî Eğitim Bakanlığı 430 No'lu kanunla taahhüt eylediği vazifeyi yapmamış, yapamamış ve Diyanet İşleri Başkanlığı'nı yakinen ilgilendiren dinî vazifelerde istihdam edilecek hiçbir eleman vermemiş olması ve Başkanlığın da bugüne kadar din adamları yetiştirecek meslekî bir müesseseye sahip bulunmaması yüzünden bugün memleketin birçok yerlerinde hakikî ve münevver bir din adamı bulmak şöyle dursun, camilerde mihraba geçerek halka namaz kıldıracak, minbere çıkıp hutbe okuyacak bir imam ve hatip bile bulunamamaktadır. Hattâ bazı köylerimizde, ölenlerin teçhiz ve tekfini ile ebedî istirahatlarına tevdi gibi en basit dinî bir vazifeyi ifa edecek kimseler dahi bulunmamakta ve cenazelerin kaldırılmadan günlerce ortada kalmakta olduğu senelerden beri işitilmekte ve görülmektedir.

Her gün biraz daha artmakta olan bu boşluğun 5-10 yıl içinde büsbütün genişleyip derinleşeceği şüphe götürmez bir hakikattir. Bu cihet senelerdenberi icabeden yüksek makamlara arzedilegelmiştir.

Bir taraftan halkın sık sık müracaatları, diğer taraftan İslâmî ilimlere, usûl ve fürûu ile, vâkıf olmayan ve zamanın icaplarını, halkın ihtiyaçlarını idrâk etmeyen kimseleri din mürşidi sıfatile vaiz veya müftü tâyin edip de halk arasına salıvermekteki millî ve manevî mesuliyeti düşünerek âdeta hayal inkisarına uğruyor, bunalıyor, vicdan azabı duyuyoruz.

Camide halkı irşad edecek hakikî bir vaiz, bir din mürşidi ve hatip ancak din ve dünya ilimleri okutularak ve insanı ifrat ve tefrite düşürmek istidadında olan bu iki nevi ilmin yekdiğerini mürakabe yolları öğretilerek yetiştirilebilir. Bu şekilde yetişen bir din adamının, bir vaizin, hattâ bir köy imamının, bulunduğu yerde her bakımdan en münevver bir mürşit olabileceğinden şüphe etmemek lâzımdır. Nasıl ki vaktiyle iyi yetiştirilmiş olan din adamlarımızdan, adetleri pek az olmalarına rağmen bugün memleketin pekçok faydalanmakta olduğunu görüyor ve seviniyoruz.

Memleketteki Dinî Müesseselerin Kapatılması, Bâtıl Akîde ve Tarikatların Üremesine Yol Açmıştır

Diğer cihetten bugün, birtakım bâtıl akîde ve yalancı tarikatların sinsi sinsi ve fakat sistemli denecek surette memleketin hemen her köşesinde yayılmakta ve üremekte olduğu da bir vâkıadır. Gittikçe çoğalan ve din namına uydurdukları birtakım hurafelerle köylü ve şehirliyi istismar eden, saf halkımızın arasına tefrikalar sokan, karıyı kocasından ayıran bu muzır unsurların tesirlerini önleyebilmek için de her şeyden evvel esaslı din terbiyesi ve bilgisi almış, müsbet ilimlerle de mücehhez kudretli din adamlarına, münevver vaizlere şiddetle ihtiyacımız vardır.

Memlekette hakikî din adamları azaldıkça bu yoldaki tarikatların –kanunen yasak olmasına rağmen– yayılması ve gittikçe sahasını pek ziyade genişletmesi de bu ihtiyacı bir kat daha belirtmektedir.

Sonra, kökleri dışarda olan dinî, ictimaî, siyasî birtakım yabancı akîde ve mezheplere mensup kimselerin muhtelif şekiller ve vasıtalarla yaptıkları propagandalar ve yayınladıkları eserler de halk üzerinde çok kötü tesirler yapmaktadır. Bunları en çok önleyecek, bu fikirlerin yayılmasına mâni olacak yegâne kuvvet din ve kudretli din adamlarının telkini olduğu da müşahade ve tecrübelerle sabittir.

Binaenaleyh bu durum karşısında vazifesi din işlerini tedvir etmekten ibaret olan Diyanet İşleri Başkanlığı'nın imam, hatip, vaiz, müftü ve yüksek din adamları yetiştirmek üzere muhtelif derecelerde meslek müeseseleri ve kurslar açmağa yetkili kılınması sadece dinî değil, aynı zamanda millî bir zaruret halini de almıştır.

Müşahede ve Kanaatler

İki senedir memleketin muhtelif mıntıkalarında yaptığım seyahatlerde halkımızın her tabakasile sıkı temaslarda bulundum. Yüksek tahsil gençliği ile de daima temaslardayız. Her gün memleketin muhtelif yerlerinden yazılar alıyoruz. Bütün bunlardan edindiğimiz kanaat da şu noktalar üzerinde toplanmaktadır:

1. Yirmi altı senedenberi çocuklarımız hakikî bir din ve ahlâk terbiyesinden mahrum olarak içi bomboş ve herhangi menfi bir tesiri kabule müsait bir halde yetişmektedir.

2. Çocuklarımızın ve gençlerimizin, başka dinlerin ve muhtelif şekillerdeki misyoner propagandalarının ictimaî, siyasî herhangi bir muzır mezhep veya tarikat ve akidelerin menfi tesirlerinden uzak tutulması için çare düşünülmelidir.

3. Çocuklarımıza gerek mekteplerde ve gerek başka vasıta ile 26 senedenberi din ve ahlâk aleyhinde söylenebilecek ne varsa hepsi söylenmiş, telkin edilmiş ve kıpkızıl bir dinsiz olmaları için herşey yapılmıştır. Bugünkü gençler komünist

olmamışlarsa bunu ailelerindeki kuvvetli din terbiyesine borçluyuz.

4. Çocuklarımızın, gençlerimizin her türlü yabancı ve menfi tesirlere esaslı ve ciddî bir surette talim ve telkin edilmesi ve manevî terbiyenin verilmesi artık kati bir zarurettir.

5. Hakiki din adamlarına, mâbetlerimizi şenlendirecek bilgili, fazilet sahibi vaizlere, imam ve hatiplere olan ihtiyacın bir an evvel sağlanması lâzımdır.

6. Yeni nesle mensup birçok gençler de, kendilerinin mâneviyattan tamamen mücerret bir halde yetiştirildiklerini acı acı itiraf etmektedir.

Şu uzun mârızatımla memleketin dinî ve ahlâkî durumunu, milletimin yüksek menfaatlerinden başka hiçbir şey düşünmeyerek bütün açıklığı ile arzetmiş bulunuyorum.

Bu izahlarımız gösteriyor ki buhranın sebebi, mâneviyata vurulan darbedir. Şu halde bu buhranın tek çaresi de mâneviyata lâyık olduğu ehemmiyeti vermektir.

Hayatta maddiyat ile mâneviyatın yanyana yürümesi gayet tabiî ve zarurîdir. Bunlardan birine lâyık olduğu kıymeti vermemek, ferdî ve ictimaî hayatta bir aksaklık ve hattâ müthiş bir çöküntü husule getirmekten hâli kalamayacağı muhakkaktır.

Fertlerin iradelerini kuvvetlendiren onları mâşeri hayatta birbirine bağlayan mâneviyat olduğu gibi, izmihlâlin en büyük sebepleri de mâneviyattan uzaklaşmaktan doğan inzibatsızlıktır. Fertleri, dinî ahlâk ve fazileti kaybetmiş olan bir cemiyetin ictimaî tezahürleri de ahlâk ile ilgili olmayacağından böyle bir cemiyette intizam, ictimaî tesanüt, seciye, aileye, yurda, millete ve vazifeye bağlılık da azalır. Bu suretle müthiş bir uçuruma doğru sürüklenmekte olan cemiyet, ufak bir sarsıntı ile büsbütün dağılıp gider. Bunun, tarihî birçok misâlleri vardır.

Mâneviyat, ferdî hayatta nasıl en büyük hareket ve feyiz kaynağı ise, ictimaî hayatta da milletleri buhranlardan kurtaran en büyük kuvvettir.

Bunu, Millî Mücadelemizden bahsederken Gustave le Bon şöyle anlatır: "Bir filozof için Müslümanların bu yeni tarz-ı hareketleri büyük bir ders-i ibrettir. Çünkü dünyayı idare etmiş olan kuva-yı diniyenin elân dahi nasıl idare etmekte olduğunu gösterir".[2]

Mâneviyattan maksadım din ve ahlâktır. Allah'sız bir maneviyat kuru ve yaldızlı bir süsten ibarettir. Mâneviyatın esas kaynağından uzaklaşmak, tabiî kanunlara aykırı hareket etmektir. Bunun ise yürümeyeceği şüphesizdir.

Öyle sanıyorum ki: Milletler için din ihtiyacı bundan sonra kendisini daha ziyade hissettirecek ve her millet bununla daha ciddî bir surette meşgul olacaktır. Çünkü din, ezelî bir hakikattır.

[2] *Cihan Muvazenesinin Bozulması*, cilt 1, sahife 34.

Burada bir misâl olarak Amerika'yı ele alalım: Bugün Amerika'da 1946 istatistiklerine göre kiliseye bağlı 23 milyondan fazla Katolik, 77 milyondan ziyade Protestan vardır. Amerika'da kiliseye olan bu bağlılık, denebilir ki her gün biraz daha kuvvetlenmektedir. 1935'te Protestan mezhebine ait 199.000 kilise ve bu kiliselere bağlı 55.000.000 âza olduğu halde 1945'te kilise adedi 253.000'e ve bunlara bağlı âza miktarı da 73.000.000'a yükselmiştir. Demek ki on sene içinde 54.000 kilise yapılmış ve kiliselerin âzası da 18.000.000 artmıştır. 5 Ocak 1947 tarihli *Taymis* gazetesinin yazdığına göre 1947'de yeni yapılacak Protestan kiliseleri için 550.000.000 dolar ayrılmıştır. Bütün bunlar Amerika'da din hayatının nasıl göz kamaştırıcı bir süratle ilerlemekte olduğunun açık bir delilidir.

Amerika'da kilisenin ve din hayatının bu kadar süratle inkişafını şu üç şeyde buluyorlar:

1. Va'z ve nasihata verilen ehemmiyet,
2. Din derslerine verilen ehemmiyet ve bunlardaki inkaşaflar,
3. Kilisenin iyilik ve yardım işlerindeki başarısı.

Va'z ve vaiz yetiştirme meselesi Amerika'da çok mühimdir. Kur'an-ı Kerîm'in üzerinde önemle durduğu va'z ve irşadın ne büyük bir rol oynayacağını onlar bizden daha iyi takdir etmiş bulunuyorlar. Amerika'da hemen her saat radyolarda din dersi, yahut güzel bir va'z dinlemek imkânı vardır. Hastahanede yatan bir hasta dahi istediği saatte radyo ile din dersi dinleyebilir.

Bundan başka Nevyork'da en büyük Protestan vaizlerinden olan D. Fosdeh her gün öğleden sonra kendisi radyoda on beş dakika va'z veriyor. Bütün Amerika radyoları buradan alarak o va'zı yayıyorlar. Bu Va'zlardan her gün elli bin nüsha basılarak her tarafa gönderiliyor. İşte Amerika va'z ve irşat meselesine bu derece ehemmiyet vermektedir.

Amerika'da din dersleri meselesine gelince:

Eskisine nisbetle bugün bu mesele çok ziyade inkişaf etmiştir. Katolik kilisesi hemen hemen bütün gençlerin tahsilini Parochial Schools denilen mekteplerde temin eder. Bu mektepler kati olarak dinîdir. Son zamanlarda Katolikler hükûmetin doğrudan veya dolayısile bu mekteplere tahsisat vermesini istiyorlar. Bu şimdi Amerika'da mühim bir meseledir. Amerika'da bir köy papazı ayda 300 dolar maaş almaktadır. Bununla beraber kilisede bir va'zdan sonra oradaki cemaat arasında gezdirilen gümüş tabakalar para ile dolar. Halk bize dinimizi bunlar öğretiyor diye papazlara fevkalâde hürmet ve bağlılık gösterir.

Bugün Amerika'da üç çeşit okul var:

1. Devlet mektepleri,
2. Dinî teşekküler tarafından açılan mektepler.
3. Kilise (veya Pazar) mektepleri; Sudney School.

Amerika'da her dinî teşekkülün devlet mekteplerinden ayrı ilk orta ve lise derecesinde mektepleri vardır. Bu mektepler dinî makamların kontrolü altındadır. Her teşekkülün mektebi, o teşekkülün mensup olduğu kiliseye bağlıdır. Bu teşekküller tamamen muhtardır. Dinî tedrisat ve terbiye tamamen bunlar tarafından yapılır ve hükûmet bunların çalışmalarına karışmaz. Hükûmet mekteplerine çocuğunu götüren bir çocuk velisi: Çocuğuma din dersleri verilmesini isterim, dediği zaman, mektep idaresi onu mektebe yakın Katolik veya Protestan kilise mektebine götürüp yazdırmaya ve onu takibetmeğe mecburdur.

1946'da yazılan bir kitap yirmi dinî teşekküle ait olmak üzere 9730 ilk mektep, 3222 orta mektep kaydetmektedir. Bu dinî mekteplere devam eden talebe adedi 2.153.279'dur. Bu müesseselerin içine, çok ekalliyette kalan yirmiden fazla dinî müessese daha girmektedir. Amerikan istatistiklerine göre bu dinî teşekküller gittikçe artmaktadır ve bu mekteplerdeki öğretmen adedi 94.978'dir.

Kilise veya pazar mekteplerine (Sudney School) gelince: 1946 istatistiklerine göre bunların sayısı 162.233'dür. Bu mekteplerdeki okuyanların sayısı da 18.309.001'dir. Bunlardan başka 1.024 Üniversite vardır ve umumiyetle bunların hepsinde din dersi bulunduğu gibi, yüzden ziyade İlâhiyat Fakültesi ve 150 kadar da lise derecesinde İlâhiyat okulu vardır. Meselâ: Ufak bir kasabada 500 talebesi olan küçük bir kız kolejinin geniş programları arasında resmî olarak üç din dersi görüyoruz. Sonra 15.000'den fazla talebesi olduğu söylenen Colombia Üniversitesinin 1946 yılına ait kataloğunu açarsak buradaki İlâhiyat Fakültesi'nde 97 din şubesi, din dershanesi veya seminer olduğunu görürüz.

Bu fakültede evvelâ umumî olarak bütün dünyadaki dinlerin tarihine ait 34 ders vardır, sonra hususî olarak Çin dini, Japonya ve Hindistan'da bugün yaşıyan dinler; Yahudi, Rum ve eski Arap dini ve Arap edebiyatı, İslâm edebiyatı, İslâm dini tarihi, İslâm sanayi-i nefisesi, İslâm dini, Hıristiyan ve Yahudi dini felsefelerinin mukayeseleri, din ve ahlâk felsefesi, Hıristiyan ilâhiyatı, Hıristiyan dinine dair geniş tafsilâta ve saireye ait birçok dersler vardır. Arap edebiyatını okutan Profesör, yirmi sene Arabistan'da bulunmuş ve Arap edebiyatı üzerinde çalışmıştır.

Şurasını bilhassa kaydetmek isterim: Amerika'da mekteplerde din dersi okutulmadığı bir zaman olmamıştır. Resmî mekteplerde din tedrisatı azalmaya, gevşemeğe başlarken ve hattâ orta ve liselerde din dersleri okutmak mecburiyeti kalkarken, kiliselerde din tedrisatı artıyor ve kuvvetleniyordu.

Bizde olduğu gibi yirmi altı sene din derslerinin mekteplerde değil, evlerde bile adını andırmamak gibi bir şey ne Amerika'da, ne dünyanın herhangi bir yerinde hiçbir zaman vâki olmamıştır.

Yukarıda bahsettiğim din mekteplerindeki hocaların evsafına dair de birkaç söz söyledikten sonra yine asıl sadede döneceğim:

Bu mekteplerin hocaları imanlı ve dindar adamlardan seçiliyor, yüksek tahsil görmüş adamlar gönüllü olarak bu mekteplerde çalışıyorlar. İmanlı ve dindar bir fizik öğretmeni, bir kimyager, din hocaları kursundan ders aldıktan sonra gidip gönüllü, fahri olarak kilise mekteplerinde din dersi okutuyor. En büyük zenginlerden ve hocalardan da böyleleri çoktur.

İşte dünyanın en hür ve demokratik bir memleketi olan Amerika'da dine ve mâneviyata verilen ehemmiyet bu derece büyüktür.

İngiltere ve Fransa'da ise bundan daha aşağı değildir Arjantin'de 1125 dinî mektep vardır. İsviçre'de de hal böyledir.

Binaenaleyh bizim de din ve mâneviyat meselesile ciddî ve esaslı bir şekilde meşgul olmamız zamanı gelmiş ve hattâ geçmek üzere bulunduğunu arzedersem ancak bir hakikati ifade etmiş olurum.

Herkes itiraf eder ki, bugün memleketimiz hurafattan mücerret, ilim ve irfan ile yanyana yürüyen şuurlu bir din fazilet hayatına muhtaçtır.

İşe Nereden Başlamalıyız?

Buraya kadar gerek gençlikte ve gerek halk tabakasında dinî bir buhran mevcut olduğunu ve din adamlarımızın çok geçmeden büsbütün tükeneceğini, din adamları ortadan çekildikçe hurafelerin ve memeleket zararına birtakım kötü unsurların çoğaldığını ve memlekette mâneviyatın takviye edilmesinin gerekleştiğini, büyük ve hür milletlerde dini doğru başlamış olan kuvvetli din hareketlerini kısaca arzetmeye çalıştım.

Bizdeki din buhranının sebebi, mâneviyata vurulan darbe olduğuna da işaret etmiştim. Şimdi bütün bunları tevlit eden sebepleri hulâsa ederek bu durumu düzeltmek için düşündüklerimi de açıkça arzedeyim:

Bu sebepler şunlardır:

a) 430 numaralı Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun tatbikatta İslâm dinine ait her türlü din müesseselerini ilga etmekle neticelenmiş olması,

b) Mekteplerdeki din tedrisatının kaldırılması,

c) Bu kadarla da kalmayarak hariçte ve mekteplerde din aleyhtarlığı propagandaları yapılması,

ç) Anayasa, din ve vicdan hürriyetini teminat altına almasına, ailelerin kendi çocuklarına din dersleri okutmalarına, Anayasa'dan başka Medenî Kanunun da müsait bulunmasına rağmen tatbikatta buna meydan verilmemesi ve değil din dersi, sadece Kur'an-ı Kerîm okuyanların bile cürmü meşhut halinde ellerinde Kur'an'ları olduğu halde mahkemelere sevkolunması,

d) Millî Eğitim Bakanlığı'nın Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile yetiştireceği taahhüt ve deruhte ettiği yüksek din mütehassısları ile imam ve hatip gibi din adamlarını yetiştirmemesi ve bu suretle Diyanet İşleri Başkanlığı'nın, muhtaç olduğu dinî elemanlardan ve memleketin hakikî din adamlarından ve hattâ namaz kıldıracak imamlardan mahrum bırakılması,

e) Ekalliyetlerde bile din adamları yetiştiren muazzam din müesseseleri olduğu halde halen Diyanet İşleri Başkanlığı'nın kolej şeklinde olsun bir meslek mektebi olmaması ve buna müsaade edilmemiş olması.

Buhranın sebepleri bunlar olunca, bu buhranın şu suretle kaldırılacağına inanıyorum:

1. Diyanet İşleri Başkanlığı, kanunun kendisine tahmil eylediği vazifeyi hakkile görebilecek bir hale getirilmeli ve bunun için de:

a) Başkanlık yeni baştan iyi bir şekilde teşkilâtlandırılmalı ve kendisine lâzımgelen muhtariyet verilmeli,

b) Vakıflar Umum Müdürlüğü –aşağıda arzedeceğim mucip sebeplerle de ayrıca açıklayacağım veçhile– bütün gelir kaynakları ve teşkilâtı ile birlikte, Birinci Büyük Millet Meclisi zamanında olduğu gibi, yine Diyanet İşleri Başkanlığı ile birleştirilmeli,

c) Müftü, vaiz, imam, hatip, müezzin ve yüksek din adamları yetiştirilmesi için de doğrudan doğruya Diyanet İşleri Başkanlığı'na bağlı müesseseler açılmasına müsaade edilmeli ve Başkanlık tarafından birkaç il merkezinde orta derecede, Ankara ile diğer iki mühim merkezde yüksek derecede ve ihtisas şubmesini de hâvi yatılı din müesseseleri açılmalı ve bu kısım, zamanın icaplarını anlamış, müsbet ilimlerle de mücehhez, münevver din adamları, vaiz ve hatiplar için hakikî bir menşe olmalıdır.

d) Ayrıca ilk ve orta okullarda mecburî, lise ve yüksek tahsil müesseselerinde ihtiyarî olarak din dersleri, İslâm felsefesi ve genişçe bir İslâm tarihi, coğrafyası okutulmalıdır.

e) Yirmi altı senedenberi gittikçe derinleşen bu boşluğu doldurmak için bir taraftan bunlar yapılırken diğer taraftan da Diyanet İşleri Başkanlığı'nın murakabesi altında gerek eşhas ve gerek teşekkül edecek hususî cemiyetler tarafından din ve Arapça serbest lisan dershaneleri ve kursları açılmasına da müsaade edilmelidir. Ancak böylelikledir ki bu boşluk bir dereceye kadar doldurulabilecektir.

f) Yirmi altı senedenberi gerek İlâhiyat Fakültesi ve gerek diğer din müesseselerinin yaşayamamasının ve mekteplerdeki din derslerine son verilmesinin ve iki seneden beri bu hususta yapılan işlerin ciddiyetten uzak ve neticesiz olmasının yegâne sebebi, bunların hakikî mercii olan Diyanet İşleri Başkanlığı'na verilmeyerek bu işlerle alâkası olmayan Millî Eğitim Bakanlığı'na tevdi edilmiş olmasıdır. Binaenaleyh diğer memleketlerde olduğu gibi bizde de bütün

din müesseselerinin ve din derslerinin tedviri ve mürakabesi Diyanet İşleri Başkanlığı'na tedvi edilmek lâzımdır. Başka suretle yapılacak şeyler muvakkattır, neticesizdir. Bunu şimdiden görmekteyiz.

Din adamlarını yetiştirecek olan dinî müesseselerin Millî Eğitim Bakanlığı'na değil, sırf bu işleri tedvir etmek üzere teşkil edilmiş olan Diyanet İşleri Başkanlığı'na bağlanmasını hem meselenin mahiyeti, hem de devletimizin şekli bakımından zarurî bulmaktayız.

İlâhiyat Fakültesi ve İmam ve Hatip Kursları Meselesi

Burada şöyle bir şey vârid-i hatır olabilir: "Yüksek din adamları yetiştirmek için Üniversite'de bir İlâhiyat Fakültesi, imam ve hatip yetiştirmek için de Millî Eğitim Bakanlığı'na bağlı İmam ve Hatip kursları açılmış ve mekteplere din dersleri de konulmuştur. Binaenaleyh artık bu mesele halledilmiş demektir".

Biraz evvel söylediklerimizle bunun cevabı verilmiş ise de bu mesele hakkında biraz daha izahat vermeyi uygun bulmaktayım:

İlâhiyat Fakültesi meselesinin oldukça eski bir mazisi vardır. Bu müessese Meşrutiyet'ten evvel "Ulûm-ı Âliye-i Diniye Şubesi" adı ile İstanbul Darülfünun'da açılmış olup Birinci Cihan Harbi'nin başlangıcında medreselerin yepyeni bir şekilde ıslâh edilmesinden ve müsbet, ilimlerle birlikte en kuvvetli bir İlâhiyat Fakültesi'nde okunan bütün derslerin hattâ garp lisanlarının "Darü'l-Hilâfeti'l-Aliyye" unvanile açılan yeni medrese programına –konulmuş olmasından dolayı– böyle bir müesseseye ihtiyaç kalmamış ve ilga dilmiştir.

Medreselerdeki bu ıslahat evvelâ İstanbul'dan başlayarak Millî Mücadele'ye kadar Anadolu medreselerinin on üçüne teşmil edilmiş ve Millî Mücadele sırasında Şeriye ve Evkaf Vekâleti Müdürü Umumîliği uhdeme tevdi edildikten sonra bunların sayısı otuz sekize çıkarılmıştı. Bunlarda yedi binden fazla talebe vardı. Bunların memleket için ne kadar ümit verici bir kıymet olduklarını da bizzat Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemâl Paşa, yukarda nakleylediğim, Konya nutukları ile ifade buyurmuşlardı.

3 Mart 1340'da yayınlanan 429 sayılı kanunla Umur-ı Şer'iye ve Evkaf Vekâleti ilga edilerek aynı tarihte 430 sayılı kanun ile de bütün bu medreseler Maarif Vekâleti'ne devredildi. Bundan sonra Darülfünun'da yeniden bir İlâhiyat Fakültesi açılarak Darü'l-Hilâfeti'l-Aliyye medreselerinin yüksek kısımları ile "Medresetü'l-Mütehassisin = Medrese-i Süleymaniye" denilen ihtisas şubelerindeki 400'den fazla talebe, İlâhiyat Fakültesi'ne alındı. Bu talebeler Arapça ve âli tahsillerini bitirmiş, müsbet ilimleri, garp ve şark felsefelerini görmüş, garp dillerinden lâakal birini okumuş gençlerdi.

İşte bundan tam yirmi altı sene evvel İlâhiyat Fakültesi böyle İslâmî ilim-

lerden başka, diğerlerini de görmüş olgun talebe ile başlamıştı. Ve memleketimizin çok kıymetli ilim adamlarından Ordinaryüs Profesör İzmirli İsmail Hakkı, Ferit Kam, Babanzâde Ahmet Naim, Mehmet Ali Aynî, Seyit Bey, Şemseddin Günaltay, Fuat Köprülü, Baltacıoğlu İsmail Hakkı gibi bugün birçoğu rahmet-i Rahman'a kavuşmuş profesörlerle idare ediliyordu. Bir müddet, Hadis ve Hadis Tarihi Profesörlüğü de benim üzerimde idi. Bu kadar kıymetli profesörlerin idare ettiği bu kuvvetli ve olgun talebe ile başlayan bu Fakülte'nin bir müddet sonra neden kapandığı veya kapatıldığı cidden tetkike değer bir meseledir.

Bugün Ankara Üniversitesi'nde açılan İlâhiyat Fakültesi'ne gelince:

Bunun durumuna dair bir şey söylemeden önce buna takaddüm eden bazı hâdiseler hakkında kısa bir izahatta bulunmak faydalı olur zannederim.

Bilindiği veçhile Diyanet İşleri Başkanlığı 3 Mart 1340 tarih ve 429 sayılı kanunla teşekkül etmiştir. O kanuna göre, dinî işleri tedvir etmek, cami ve mescitleri idare eylemek Başkanlığın esas vazifelerindendir. Başkanlık, bütün köylere kadar şâmil bulunan bu vazifesini lâyıkile yapabilmek için İslâm dininin bütün inceliklerine, şark ve garp felsefesine vâkıf yüksek din adamlarına, halkımızı irşad edecek kudretli müftülere, vaizlere, kendisine hürmet telkin ettirecek imam ve hatiplere muhtaçtı. Bunları Millî Eğitim Bakanlığı yetiştirecekti. Çünkü yukarda da arzedildiği gibi Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile bütün dinî müesseseler de ona devredilmişti ve adını "İmam-Hatip Mektebi"ne çevirdiği bu dinî müesseselerde binlerce yetişmiş talebe vardı. Fakat sonradan bu müesseselerin de kapatılmış veya kapanmış olduğunu görüyoruz. Tevhid-i Tedrisat namı altında evvelâ bu müesseseler Maarif Vekâleti'ne devir ve sonra da kapatıldıktan sonra askerî mektepler tekrar Millî Savunma Başkanlığı'na iade edildiği ve birçok Vekâletlere de meslekî mektepler açmak salâhiyeti verildiği halde Diyanet İşleri Başkanlığı'na böyle bir salâhiyet de verilmemiştir. Halbuki papaz mekteplerine asla dokunulmamıştı. Yalnız İslâm din adamlarının yetişmesine mahsus bu hareket yüzünden din adamları o kadar azaldı ki birçok köylerde cenaze yıkayacak adam bile bulunamaz oldu. Bu ihtiyacı, muhtelif zamanlarda yüksek makamlara yaptığımız müracaatlarla, verdiğimiz raporlarla, belirttik. Nihayet, Büyük Millet Meclisi'nin geçen devresinde sunulmuş olan iki lâyiha ile bu cihet açıklandı. Bu suretle iş matbuata da aksetti. Bu lâyihalarda dinî ihtiyaç ve bunun sebepleri bütün üryanlığı ile gösterilecek Diyanet İşleri Başkanlığı'na bağlı ve muhtelif dereceleri ihtiva eden dinî bir müessesenin açılması lüzumu belirtiliyordu. Bu haklı ve yerinde olan talep hususî bir komisyona havale edilmiş, neticede, istenilen bu din müesseseleri yerine Üniversite'ye bağlı bir "İslâm İlâhiyat Fakültesi" açılmasına, ilk mekteplerin dördüncü ve beşinci sınıflarına ihtiyarî din dersi konulmasına, imam ve hatip ihtiyacını önlemek üzere de, Millî Eğitim Bakanlığı tarafından on aylık kurslar açılmasına karar verilmişti.

Üniversitesi dahilinde açılacak olan bu fakülteden maksat burada bilhassa

İslâm ilimlerine ehemmiyet verilerek gûya istediğimiz din adamlarının yetişmesini temin etmekti. Halbuki sonradan fakülteye ait olmak üzere üniversite tarafından hazırlanmış olan kanunda "İslâm" kelimesi de kaldırılarak yalnız "İlâhiyat (teoloji) Fakültesi" diye teklif edilmiştir. Bu fakülteye girebilmek için sadece lise mezunu olmak kâfi görüldü.

Binaenaleyh bugünkü İlâhiyat Fakültesi katiyen memlekete lüzumu olan din adamlarını yetiştirecek bir durumda değildir. Ve bu şerait altında bunun imkânı yoktur. Bununla beraber Üniversites dahilinde böyle bir fakültenin bulunmasına muarız değiliz. Öyle bir müessese de bulunabilir. Bizim istediğimiz ise bu değil, belki memleketin her sahadaki dinî ihtiyaçlarile mütenasip yüksek İslâm âlimleri yetiştirebilecek hakikî bir din müessesesidir. Ve bu da, dünyanın her tarafında olduğu gibi, ancak Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından idare edilmek suretiyle olacaktır. Bunun bir an evvel açılması ise memleket için hayatî bir zarurettir. İlâhiyat Fakültesi'yle birlikte açılmış olan İmam ve Hatip kurslarına gelince: Bugünkü halile bunlardan da hiçbir fayda memul değildir. Evvelce nasıl kapatılmış ise bugün de açılmadan kapanmış denilebilir. Her birine ikişer yüz lira ücret verilen 5-6 muallim tarafından idare edilen bu kursların bir kısmında bir tek talebe bile yoktur. Bunun da sebebi atılan yanlış adımdır. Çünkü sırf dinî olan İmam ve Hatip kurslarının mercii ve bunlarla ciddî bir surette meşgul olacak olan da Diyanet Başkanlığı'dır. Mekteplerde konmuş olan din dersleri de hiçbir fayda temin etmemiş ve hattâ bazı yerlerde öğretmenler için bir alay konusu olmuştur. Millî Eğitim Bakanlığı'nca sınıf öğretmenlerine verilen emre karşı "Biz lâik öğretmenleriz; hem de bu dersler ihtiyarîdir, isterse okuturuz" denilmiştir. Hem öğretmenin hem de öğrencinin keyfine bırakılmış olan bir ders elbette bu neticeyi verecekti.

Binaenaleyh memleketin hakikî din ihtiyacını karşılayacak orta ve yüksek dereceli din müesseselerinin açılması ve bütün mekteplerdeki din işlerile ciddî bir şekilde meşgul olması için, Amerika'da, Avrupa'da olduğu gibi, bunun yegâne mercii bulunan Diyanet İşleri Başkanlığı'na salâhiyet verilmesi lâzımdır. Muvakkat işlerle oyalanmaya zamanımız hiç de müsait değildir.

Buraya kadar oldukça uzun süren yazılarımla memleketin bugünkü dinî durumu ile bunun sebeplerini ve bu durumun ne suretle ıslah edilebileceğini açık bir surette anlatabildiğimi zannediyorum.

Vakıflara ait raporun ayrıca takdim kılınacağı tâzimlerimle arzolunur.

"Dinî müesseselerimiz hakkında bir rapor", *İslâm*, III, sayı: 34 (Temmuz 1960) Bu rapor (T.C. Diyanet İşleri Başkanlığı, 12.12.1950 tarih ve sayı: 16923) "Din tedrisatı ve dinî müesseseler hakkında bir rapor" başlığı ile üst makamlara takdim edilmiştir.

ŞEYHÜLİSLÂM MUSTAFA SABRİ
(1869 - 1954)

HAYATI VE ESERLERİ

Şeyhülislâm Mustafa Sabri 1286 / 1869'da Tokat'ta doğdu. Babası Ahmed Efendi adında bir zattır. İlk tahsilini memleketinde yaptı, hafız oldu. Kayseri'de Hoca Emin Efendi'den ve İstanbul'da Ahmed Âsım Efendi'den okudu ve icazetname aldı. Hocası Âsım Efendi'nin kızıyla evlendi. Ruûs imtihanını kazanarak müderris oldu, Fatih Câmii'nde ders okuttu.

1898'den başlamak üzere 1914 yılına kadar Huzur Dersleri'ne muhatap olarak katıldı. 1900-04 yılları arasında II. Abdülhamid'in kütüphaneciliğini (hafız-ı kütüb) yaptı.

İkinci Meşrutiyet'in ilanından sonra Tokat mebusu olarak Meclis'e girdi (1908). Cemiyet-i İlmiye-i İslâmiye'nin yayın organı olarak çıkan *Beyanu'l-hak* mecmuasının başyazarlığını yaptı (1908-12, toplam 182 sayı, 5 C.). Bu mecmuanın ilk sayısında yer alan "*Beyanu'l-hakk*'ın mesleği" başlıklı makalesinde, Abdülhamid'in istibdat yönetimine son verdikleri için İttihad ve Terakki cemiyeti ile orduya teşekkür etmekle beraber kısa bir zaman sonra muhaliflere katıldı; 1910'da kurulan Ahali Fırkası'nın ve 1911'de kurulan Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın kurucu üyeleri arasında yer aldı. Cemiyet-i İttihadiye-i İslâmiye adlı bir cemiyetin kuruluşuna katıldı (1912). Babıâli Baskını (1913) üzerine yurtdışına kaçtı, önce Mısır'a, daha sonra da Romanya'ya geçti. Dobruca'da Türkçe hocalığı yaparak geçindi. I. Dünya Harbi'nde Osmanlı ordularının Romanya'ya girmesi üzerine İttihad Terakki tarafından yurda gönderildi ve Bilecik'te mecburi ikamete tâbi tutuldu.

1918'den sonra yeniden siyasî hareketlerin ve fikir hayatının içine girdi. Dâru'l-Hikmeti'l-İslâmiye üyesi oldu (1918), I. Damad Ferid Paşa kabinesinde şeyhülislâmlığa getirildi (1919). Paris Konferansı'na giden sadrazama vekillik yaptı. Aynı yıl kabinenin düşmesi üzerine Ayan (senato) azalığına atandı. Teâlî-i İslâm Cemiyeti'ne dönüşecek olan Cemiyet-i Müderrisîn'in birinci reisliğini yaptı (1919), bu cemiyette Mustafa Saffet, İskilipli Mehmed Âtıf ve Bediüzzaman Said Nursi ile birlikte çalıştı. Yeni Damad Ferid Paşa kabinesine tekrar şeyhülislâm olarak girdi (1920). Tarih ve hatırat kitaplarına bakılırsa sadrazam olmak için padişah ve devlet erkânı katında hayli teşebbüste bulunduysa da başarılı olamadı. Sevr Anlaşması'nın şartla-

rını görüşmek üzere Sultan Vahdettin'in topladığı Şura-yı Saltanat'a katıldı (1920). Bu anlaşma konusunda Mustafa Sabri Efendi'nin müsbet düşündüğü veya şartlar icabı imzalanmasını zaruri gördüğü bilinmektedir. Kabine toplantısında, Anadolu'daki millî harekete karşı sert tedbirler alınmasını, Ticaret ve Ziraat Nazırı Cevad Bey'le birlikte savundu. Görüşlerinin kabul edilmemesi üzerine şeyhulislâmlıktan istifa etti (1920). Mutedil Hürriyet ve İtilaf Fırkası kurucu üyeliği yaptı (1920).

1922'de Türkiye'den ikinci defa kaçmak zorunda kaldı, Romanya'ya giderek Şehzade Nizamettin Efendi'nin çevresinde yer aldı. Daha sonra oğlu İbrahim Sabri ile birlikte 150'likler listesinde de yer aldı. İskeçe / Yunanistan'da oğlu ile birlikte *Yarın* gazetesini çıkardı (*Yarın* adıyla 70 sayı, *Peyam-ı İslâm* adıyla 5 sayı, 1927-30). Önce haftalık daha sonra on beş günlük çıkan bu gazetenin çoğu yazılarını kendisi yazdı, bazı risalelerini tefrika etti, bu yazılarda Ankara hükümetine ağır tenkitler yöneltti. 1924'te dersiamlık maaşı kesildi.

İskeçe'den Hicaz'a, ardından Mısır'a geçti. 150'liklerin affedilmesinden (1938) sonra Türkiye'ye dönmedi ve 12 Mart 1954'te Mısır'da vefat etti.

Eserleri: *Yeni İslâm Mücteheidlerinin Kıymet-i İlmiyesi* (Vahdet-i vücud ekolüne bağlı olarak Cehennem'de ebedî kalışın -hulûd fi'nnâr- olmadığını savunan Musa Carullah Bigiyef'in *Rahmet-i İlâhiye Burhanları* kitabının tenkidi, 1919. Ö. H. Özalp'in sadeleştirmesi Musa Carullah'ın iki risalesi ile birlikte *İlâhî Adalet* adıyla basıldı, 1996. S. Dericioğlu'nun Latin harflerine aktarması *Musa Carullah Bigiyef'e Reddiye* başlığıyla yayınlandı, 1998), *Dinî Müceddidler Yahud Türkiye İçin Necat ve İ'tilâ Yolları'nda Bir Rehber* (Haşim Nahid'in kitabının tenkidi, 1922. *Dinî Müceddidler-Reformcular* adıyla sadeleştirilerek basıldı, 1969), "*İslâmda İmamet-i Kübra*" (*Yarın* gazetesinde tefrika, sayı: 12-16, 24, 26-36, 39-44, 47-48, 52-54, 56, 60-63, 68-70. Sadık Albayrak'ın sadeleştirmesi *Hilafet ve Kemalizm* kitabı içinde basıldı, 1992, s. 17-310), "*Savm-ı Ramazan*" (Orucun fidye ile geçiştirilmesini tavsiye eden Süleyman Nazif'e cevap. *Yarın*'da tefrika, sayı: 16-22. Kaynaklarda *Savm Risalesi* adıyla geçmekte ise de gazetedeki başlığı budur), "*Din ve Milliyet*" (*Yarın*'da tefrika, sayı: 62, 65, 67-68 ve *Peyam-ı İslâm*, sayı: 4), *Türkün Başına Gelen Şapka Meselesi* (Yarın, sayı: 68, 13 Rebiulevvel 1349'da M. Sabri'nin bu kitabının basılmaya başlandığı, 3-4 sene önce de birkaç formasının basıldığı haberi veriliyor. Aynı sayıda kitabın başlık kılişesi de yer alıyor. Kitap olarak çıkıp çıkmadığı tesbit edilemedi. Metin Müftüoğlu [Kaplan] sadeleştirmesi aynı adla basıldı, Köln 1994. Burada metnin 1926'da Hasan Safi tarafından neşredildiği belirtiliyor), *Mes'eletü Tercemeti'l-Kur'an* (Kur'an'ın Türkçe tercümesinin namazda okunması yolunda Türkiye'deki gelişmelere ve Mısır'da buna benzer görüşleri savunan Merağî ve Ferid Vecdî'ye cevap. Arapça, Kahire, 1932. Süleyman Çelik tercümesi *Kur'an Tercümesi Meselesi* adıyla basıldı, 1993), *Mevkıfu'l-Beşer Tahte Sultani'l-Kader* (Arapça, Kahire 1933. İsa Doğan tercümesi *İnsan ve Kader* adıyla basıldı, 1989), *Mevkıfu'l-Akl ve'l-İlm ve'l-Âlem min Rabbi'l-âlemîn* (Arapça, 4 C. Kahire 1950.

Müellifin oğlu İbrahim Sabri tarafından tamamı Türkçeye tercüme edildi, bu tercümenin sadece iki cildi basıldı, 2005, 2010), *el-Kavlu'l-Fasl Beynellezîne Yu'minûne Bi'l-Gayb Vellezîne Lâ Yüminûn* (Arapça, Kahire 1942. Memduh Siret'in tercümesi *"Gayba İnananları İnanmayanlardan Ayıran Kesin Söz"* başlığıyla *Doğan Güneş* mecmuasında tefrika edildi; sayı: 1-10, Ağustos 1947 - Mart 1948), *Kavlî Fi'l-Mer'e* (Arapça, Kahire 1935. M. Yılmaz tercümesi *Kadınla İlgili Görüşüm* adıyla basıldı, 1994), *en-Nekîr âlâ Münkiri Nimetin mine'd-Dîn ve'l-Hılafe ve'l-Ümme* (Arapça, Beyrut 1924. Mustafa Hilmi'nin *el-Esrâru'l-Hafiyye Verâe İlgai'l-Hılafeti'l-Osmaniyye* çalışması içinde de basıldı, İskenderiye 1985. O. Yılmaz tercümesi *Hilafetin İlgasının Arkaplanı* adıyla basıldı, 1996), *Meseleler Hakkında Cevaplar* (*Beyanu'l-hak*'da "İslâmda hedef-i münakaşa olmuş mesâil" başlığı altında çıkan makaleleri. Sadeleştiren: O. N. Gürsoy, 1976. Sonunda *Savm-ı Ramazan*'ın sadeleştirmesi de bulunmaktadır).

Mustafa Sabri Efendi'nin *Beyanu'l-hak* ve *Yarın*'dan başka *Malumat, Yeni gazete, Tesisat, Alemdar, İkdam* gibi yayın organlarında da çokça yazısı yayımlanmıştır. Siyasî görüşlerindeki gelişmeler ve kaymalar için bu yazıları kitaplarından daha açıklayıcı özellikler taşır.

Geniş bilgi için bk. Ebulula Mardin, *Huzur Dersleri*, II-III, 350-52 (1966); Ali Fuat Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim* (2. bs. 1951); İbnulemin Mahmut Kemal İnal, *Son Sadrazamlar*, IV (3. bs. 1982); Abdulkadir Altunsu, *Osmanlı Şeyhulislâmları*, s. 254-59 (1972); Ali Birinci, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası* (1990); Sadık Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, IV-V, 251 (1981); Yusuf Şevki Yavuz, "Mustafa Sabri Efendi", *DİA*, XXXI, 350-53.

Ahali Fırkası, Hürriyet ve İtilaf Fırkası ve Teâlî-i İslâm Cemiyeti için sırasıyla bk. Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, I, 234-46 (1984); *a.g.e.*, II, 382-97 (1986).

I
YENİ İSLÂM MÜCTEHİDLERİ ÜZERİNE

Son zamanlarda, genellikle Müslümanların maddiyatını zebun eden Avrupa'nın medenî terakkîleri, birçok mütefekkirimizin maneviyatında da tahripler yaptığı için münazaracım (Musa Carullah Bigiyef) da fikrindeki hürriyete ve zatındaki uluvv-i himmete rağmen bu bulaşıcı hastalığın tesirinden azâde kalamamıştır. Yani Avrupa'nın şimdiki terakkîleri o derece gözünü doldurmuş ki bir nevi Allah'ın kudret ve azametini unutturmuştur. Kuvvetli ve terakkî etmiş gördüğü Avrupalıları bizimle ölçmekten hatırında kalan büyütme ve yüceltme hissi, Allah'ın kudretini ölçerken de muhakemesi üzerinde hakim olmaktan geri kalmamıştır. Bu halin tesiri, münazaracımın üçüncü iddiasına kadar kendisini gösteriyor. Öyle ya demiş; "Her yerde sefil ve düşkün bir halde bulunan Müslümanların dini hak olsun da terakkîlerin şaşaasıyla gözleri kamaştıran milletlerin dini –hatta dinsizliğe de şamil olan ictihad ve itikadı– hak olmasın, bu ne kadar garip ve tersine dönmüş bir şey!"

Zavallı ve masum Müslümanlık! Mensuplarının acz ve zilletiyle yine sen mi itham ve muahaze ediliyorsun? Ve biz duygusuz ve hayırsız Müslümanlar! Kusurumuzun cezasını; dünyada çektiğimiz sefaletle geçirmiş olabilseydik de esef verici halimizle, İslâm dinine, –hatta kendi aramızdan– söz getirmemizin cezasını da ahirette ayrıca çekmeseydik. Beri tarafta, ey içimizde halaskar kisvesine bürünerek meydana çıkan cesaretli gafiller! Müslümanların kendilerini ıslah etmeye ve yükseltmeye gücünüz yetişmediği için aslî vazifenizdeki aczinizin intikamını İslâm dininden mi almak istiyorsunuz?

Dinimizi parçalayarak (o parçalarla) dünyamızı yamıyoruz,
Dinimiz de kalmıyor yamadığımız (dünya) da.

"Münafıklar ve kalplerinde hastalık olanlar 'Müslümanları dinleri aldattı' diyorlar" (Enfal 8/49) âyeti hükmünce "Müslümanların terakkîlerine, fazla Müslümanlıkları, taassupları mâni oluyor" iddia ve görüşünde bulunan sizlere

temin ederim ki bugünkü Müslümanların Müslümanlıktaki gerilemeleri, dünya işleriyle ilgili gerilemelerinden kat kat fazladır. Ne olurdu, hastalığın sebeplerini biraz da bu taraflarda arasaydınız. Müslümanların sukût inhitatını, en yüce ve en mükemmel bir dine varis oldukları halde onun gerektirdiği gibi hareket etmemek veyahut o hidayet anayolundan öteye beriye sapmak suretiyle kadrini bilmemelerinin cezasına atfedemez misiniz? İnsanlık nazarında kazanılmış bir fazilet olamamak itibariyle birdiğerinden fark ve imtiyaza sahip olmayan milliyetlerde, yani topraktan ibaret olan vatan hissi ve gayreti gerekli ve mukaddes tanındığı halde, din hissi, din gayreti, din izzet-i nefsi lazım değil midir ki Müslümanların dinlerini bozmadan adam edilmemelerinin çaresine bakmakla kendinizi mükellef görmüyorsunuz? Önce Müslümanlığı Müslümanlardan güzelce ayırdıktan sonra –Müslümanlığın değil de Müslümanların, en uç noktasına uzanamayarak uzaktan bakmakla yetindiğine sizin kadar üzüldüğüm o medenî terakkîlerin, beşeriyetin o yeni eserlerinin, Allah'a taalluk eden meseleler karşısında ne kadar kıymet ve ehemmiyeti vardır ki onun cazibesinin verdiği kuvvet ve cüretle– Allah'ın dini üzerinde koşmaca oynamaya kalkışıyorsunuz. O derece şaşırmayınız, insan ne kadar kuvvet bulursa bulsun Allah nazarındaki hak ve batılı altüst edecek bir inkılabı vücuda getirmek iktidarından pek, pek uzaktır. Milyonlar, milyarlar teşkil eden gezegenlerden bir tanesi, sıradan bir tanesi olan dünyanın ancak sathının beş on noktasında karınca izi mesabesinde arz-ı vücut eden o medeniyet eserlerine gözünüz ve fikriniz takılıp kalmasın!

Bir zerre demekse şu semâvâta göre arz
Nisbetle beşer etmelidir kendini yok farz

Miskin insan, başının içine Allah'ın nasıl koyduğunu henüz anlayamadığı aklı ile bulduğu şimendiferlerini, otomobillerini, tayyarelerini bin misli süratine çıkarsa yine yerinde saymak derecesinde kalan bu gibi nakil vasıtalarına mağrur olup da kainattaki gezegenler kafilesiyle yarışmak hevesine mi düşecek? "İnsan, kendisini bir nutfeden yarattığımızı görmüyor mu ki hemen apaçık bir düşman kesiliveriyor" (Yasin 36/78). En küçük bir balık yaratmak, en büyük bir dritnot yapmaktan ve en adi bir sinek yaratmak, en mükemmel bir zeplin icat etmekten daha sanatlı olduğunu unutmasın. "Allah'tan başka taptıklarınızın hepsi toplansa bir sinek yaratamazlar" (Hac 22/73).

Sonra bir pirenin bir fil üzerine yapışmakla fili benimsemesi gibi –ki bununla burada farkı tamamen göstermiş olamayacağız–, insan varlık eserleriyle tutunmak istediği kürede ne kadar alaka peyda edebilmiştir? Cirmi nedir, müddeti nedir, hayatı nedir ve nasıl bir pamuk ipliğine bağlıdır? Kâinata yöneltilen genel bir bakış, (bize şunu gösterir: Kâinat) en büyük ve en çok büyüklenen bir adama en küçük bir mikrop kadar varlık hissesi ayırmaz, en şevketli bir hükümete bir santimetre kare yer vermez. Müddeti bir demden, hayatı bir nefesten ibaret

olan insan, henüz hayatta iken bile sürekli yirmi dört saat dünya ile alakasını muhafaza edemeyerek hergün servetinden, eserlerinden, ilminden, iktidarından ayırılmak ve saatlerce başka bir âleme kendini teslim etmek mecburiyetindedir: "Uykunuzu sübat kıldık" (Nebe 78/9). (Sübat, his ve hareketten alıkoymak veya ölüm demektir).

İşte "Allah kâfirlere müminler aleyhine bir fırsat, bir yol vermeyecektir" (Nisa 4/141) âyeti münasebetiyle "Gayrimüslimlerin elinde esir kalan Müslümanlara 'mümin' ve kendilerine hakim olan milletlere 'kâfir' denebilir mi?" diyerek "hak"tan bahseden kitabına "kuvvet"i karıştıran ve Müslümanların masum dinini Avrupalıların parlak dünyasıyla tenkit etmek, yaralamak isteyen münazaracım, kendisini hâkimiyet ve mahkumiyet düşüncesine sevkeden âyetin o cümlesinin hemen bitişiğinde bulunan "Allah kıyamet günü aranızda hüküm verir" cümlesinden de ibret alarak düşünmelidir ki; yine kendi tabiriyle "medeniyetin baytak derecelerine erişen" milletlerin pek fani ve pek muvakkat olan üstünlük ve tahakkümleri, hiçbir zaman Müslümanların dinî akîdeleri gibi ilâhî hakikatları hafife alırcasına davranmayı gerektirecek kıymete sahip olmayacaktır. Kur'an-ı Kerîm de insanların bu gibi zayıf damarlarını pek güzel bildiği için buna karşı ihtarlarını eksik etmez:

"Kâfirlerin diyar diyar gezip (refah içinde) dolaşmaları sakın seni aldatmasın. Az bir faydalanmadan sonra onların varacakları yer Cehennemdir" (Âl-i İmran 3/196-97).

"İnkâr edenler asla öne geçtiklerini sanmasınlar, çünkü onlar sizi âciz bırakamayacaklardır" (Enfal 8/59).

"İnkâr edenlerin (bizi) yeryüzünde âciz bırakacaklarını sanmayasın. Varacakları yer ateştir" (Nur 24/57).

"Vadettiğimiz güzel bir nimete kavuşan kimse, dünya hayatında kendisine bir geçimlik verdiğimiz sonra kıyamet gününde azap için getirilen kimse gibi midir?" (Kasas 28/61).

"Dünya hayatını ve güzelliklerini isteyenlere, orada istediklerinin karşılığını tastamam veririz. Onlar orada bir eksikliğe de uğratılmazlar. İşte ahirette onlara ateşten başka bir şey yoktur. İşledikleri şey orada boşa gitmiştir. Zaten yapmakta oldukları da bâtıldır" (Hûd 11/15-16).

"Dünyayı isteyene –istediğimiz kimseye dilediğimiz kadar– hemen veririz. Sonra ona Cehennemi hazırlarız. Yerilmiş ve kovulmuş olarak oraya girer" (İsra 17/18).

"İnkâr edenlerin malları ve çocukları Allah'a karşı onlara bir şey sağlamaz. İşte onlar Cehennemliklerdir. Onlar orada temellidirler" (Âl-i İmran 3/116).

"Yeryüzünde dolaşıp kendilerinden önce geçmiş kimselerin sonlarının nasıl olduğuna bakmazlar mı? Ki onlar kendilerinden daha kuvvetli idiler, yeryüzünü

kazıp altüst ederek onlardan çok iman etmiş kimseydiler ve onlara belgelerle peygamberler gelmişti. Böylece Allah onlara zulmetmiyor, onlar kendilerine zulmediyorlardı. Sonra Allah'ın âyetlerini yalan sayıp onları alaya alarak kötülük yapanların sonu pek kötü oldu" (Rum 30/9-10).

"Firavun milletine şöyle seslendi: Ey milletim! Mısır hükümdarlığı ve memleketimde akan bu ırmaklar benim değil mi? Görmüyor musunuz? Yahut ben zavallı ve nerdeyse konuşamayan bu kimseden (Hz. Musa'dan) daha hayırlı değil miyim" (Zuhruf 43/51-52).

"Bu Kur'an iki şehrin birinden bir büyük adama indirilmeli değil miydi dediler. Rabbinin rahmetini onlar mı taksim edip paylaştırıyorlar? Dünya hayatında onların geçimliklerini aralarında biz taksim ettik, birbirlerine iş gördürmeleri için kimini kimine derecelerle üstün kıldık. Rabbinin rahmeti onların biriktirdikleri şeylerden daha hayırlıdır. Eğer bütün insanlar (küfre meyledip) tek bir ümmet olma durumuna gelmeyecek olsaydı, Rahman olan Allah'ı inkâr edenlerin evlerinin tavanlarını, üzerinde yükseldikleri merdivenleri, evlerinin kapılarını, üzerine yaslanacakları kerevetleri gümüşten yapar ve altın bezeklerle süslerdik. Bunların hepsi ancak dünya hayatının geçimliğidir. Ahiret, Rabbinin katında O'na karşı gelmekten sakınanlaradır" (Zuhruf 43/32-35).

Tirmizî'nin Sehl b. Sa'd'dan rivayet ettiği hadiste şöyle buyurulmaktadır: "Dünyanın Allah katında bir sivri sinek kadar değeri olsaydı kâfire oradan bir yudum su içirmezdi".

Şimdiye kadar bizi Avrupa'nın maddî terakkîlerine teşvik eden müceddidlerimizin bir kısmı âdeta "herifler dünyalarını mamur etmişler, bizim buna gücümüz yetmiyor, yani dünyamızı mamur edemiyoruz, bari ahiretimizi harap edelim" mânasını andıran uygunsuz bir yol üzerine bizi teşvik etmişlerdir.

Benim fikrime gelince: Bugünkü Müslümanların sefalet ve inkırazının sebeplerini tetkik etmek maksadıyla ve konusu ictimaî meseleler olmak üzere yazdığım; ve belki sırf dinî ve ilmî bir meselenin, münazaracım tarafından kabul edilen meşru ve naslara dayalı metodu çerçevesinde fikir yürütmek üzere kaleme aldığım şu eserimin yalnız bir noktasında husule gelen sevk-i kelâmı tatmin etmek için şu kadarını söyleyeyim: Ben Müslümanların maddeten ve ahlâken inhitatını ve belki kısmen iflasını inkâr edenlerden ve buna çare olacak uyanış ve teceddüt yollarının önüne set çekmek isteyenlerden değilim. Ancak buna çare olacak diye açıktan veya gizliden İslâm dininin tahrip veya tahrif edilmesine lüzum gösterilirse o zaman ben, Müslümanların bu sefalet halinde kalmalarını haklarında daha hayırlı görürüm. Bu sefaleti de yine hiç olmazsa İslâm dininin esasına sahip kalmış olmakla beraber hükümleri ile amel etmek hususundaki kusurlarına, gevşekliklerine karşı ilâhî bir te'dibe hamlederek teselli bulurum. Ben Müslümanların mesut bir dünya yüzüne çıkmasını vicdanî samimiyetimle arzu ettiğim halde dinimizin üzerine basarak erişebileceğimiz yüksek dünyamı-

za lanet ederim. Biz o yüksek dünyaya çıktığımız zaman İslâmiyet de ona sımsıkı sarılan elimizle başımızın üstünde hürmetle bulunmalıdır. Hem bu şekilde hareket edersek yükseleceğimiz yere çıkarken bizliğimizi de beraber götürmüş olacağımızdan muvaffakiyet daha ziyade kesindir. Aksini yaparsak, daha yükselme hareketinde melezleşmiş olan bizler, çıkacağımız noktaya ulaşmadan kuvvetimizi kaybetmiş olacağımız gibi, olmaz ya arzumuzun en üst mertebesine yükselmek mümkün olsa bile, o yükselenler artık biz değil, bizden tenasüh etmiş başkalarıdır. Bize yabancı olan o mahlukların dünyalık saadetlerine çalışmak borcumuz olmadığı gibi ahiretteki mesuliyetlerine iştirak etmek de hiç işimize gelmez.

Yine ben, şimdiki İslâm uleması mevkiinde bulunanlardan birçoklarının bu unvan ile münasebetlerinin olmadığını ve en muktedirlerinin de ilmen, fikren ve hissen kifayetsiz bir derecede bulunduklarını tasdik ederim. Fakat benim gibi işte o kifayetsizlerden biri olan Musa Bigiyef Efendi'nin veya başkalarının, vaktiyle kelâm ilmini, fıkıh ilmini vaz ve tedvin eden İslâm âlimlerinin yüksek mevkilerine hakaretler fırlatmaya kalkışmalarını katiyen caiz görmem. Onlar, içinde bulundukları asırların ilmî ihtiyaçlarına ferah ferah galebe çaldılar. Onlardaki ilim kudretinin, vazife hissinin onda biri bizde bulunsaydı, belki biz de İslâm dininin "garip" kaldığı bir zamanda bir parça yüzünü güldürebilirdik. Bizim gibi bu dinin âlimleri sayılmaya layık olmayan zavallıları görüp de İslâm tarihinin, kılıcı ile nam bırakan bu kişilerden binlerce daha fazla ulemaya sahip olduğunu unutmamalı ve hele kifayetsizliğine, yani ilim noksanlığına terbiye yokluğu da eklenmekten başka bizden farkı olmayan Musa Efendi gibilerin sözlerine bakıp da geçmiş ulemamız hakkında yanlış fikirlere varmamalı, Allah'tan korkmalı ve ilim ve din huzurunda utanmalıdır. Yeni yetişen Müslüman çocukları, sürü sürü Avrupalı âlimlerin ve filozofların isimlerini, şöhret menkıbelerini hafızalarında taşıyorlar. Bu hal kâfi gelmiyormuş gibi üstelik bir de İslâm âlimlerinin bazı hatırlarda kalan nam artıklarını kazıyıp çıkarmak için kötülenmelerini kendilerine adeta meslek edinenler ve bunu da güya İslâm dinine hizmet şeklinde gösterenler bulunuyor!

Mustafa Sabri, *Yeni İslâm Müctehidlerinin Kıymet-i İlmiyesi*, s. 158-64 (1337-1335).

II
"BEYANU'L-HAKK"IN MESLEĞİ

Şerefli şeriatta "emr bi'l-marûf ve nehy ani'l-münker" (iyiliği emretmek, kötülükten sakındırmak) namıyla itina gösterilen bir hüküm, bir önerme ve kudsî bir vazife vardır. Marûf'un ne demek olduğunu bilirsiniz: Bütün iyilikleri içine alan bir kelime. Münker de bütün kötülük ve fenalıkları ihata eden bir tabir.

Bu emr bi'l-marûf ve nehy ani'l-münker vazifesinin büyük bir hissesi, özellikle ilk ve başlangıç hissesi ulemanın uhdesine düşer. 11 Temmuz'da geçmişlerin mezarlığına defnettiğimiz istibdat devri, münker devri idi. Bu münkeri nehyetmek ve kaldırmak için gereken ilk ve başlangıç çalışmasını yapmak, yani icra kuvvetine rehberlik etmek vazifesi de arzettiğim vechile ulemaya ait iken biz vaktiyle vazifemizi ne yazık ki yapamadığımızdan, bu meşru vazifeyi askerlerimizle İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin erkân-ı kiramı ifa etti. Binaenaleyh bizim bu hamiyet erbabına karşı olan teşekkürlerimiz mahcubiyetle karışıktır.

Ancak geçen devirde ilmiye tarîki ve talebe-i ulûm jurnalciler için en geniş geçim kaynağı, en hazır bir vesile durumunda bulunduğundan, bu hâinlerin, bizim kadar hiçbir sınıf ve mesleğin terakkî yolunu kapamadıkları hususu da durumumuzu yakından bilenlerce kabul edilen bir hakikattır. Buna göre İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin hamiyetli mesaisi, herkesten çok bizim hesabımıza şükre değer olduğu ölçüde bizim de kendilerine karşı mazur olacağımız tabiidir. Bugün Allah'a hamdolsun terakkî ve tekâmülümüz için hiçbir mâni kalmamıştır. Dün hamiyet vazifelerini ifa etmede cemiyete önderlik edemediysek bugün tâbi olmak ve arkadan gitmek vazifesini yapmakla elden kaçırdıklarımızı telafi etmeye çalışacağız.

Gözümüzü dikeceğimiz yer; İslâmın şiarlarını ve millî âdâbı muhafaza ederek Anadolu'nun, Rumeli'nin derinliklerinden, saf ve cevherli yürekleriyle teklif edilen her şeyi en büyük bir saadet sermayesi olsa dahi meşruluk kisvesi altında kabul edebilmek tinetinde ve pekliğinde olan milyonlarca Müslümanı, hür olanlara yakışır terakkîlere teşvik etmek ve İslâmiyetin senelerden beri kavuşmaya âşık olduğu idarenin meşrutiyet idaresi olduğunu dosta ve düşmana anlatarak,

müstebit hükümetin zulüm ve yolsuzluğu yüzünden kanun ve hükümet kelimeleri kulaklarına en ağır bir belâ yükü gibi gelen milleti, yeni âdil hükümete ve Kanun-ı Esasi'ye ısındırmak olacaktır.

Herkesin kötülüğünü isteyen bazı kimselerin neşriyatı gibi bizde de meşrutiyet idaresine karşı bir yüzünü ekşitmek kokusuna raslamak şöyle dursun, bu idarenin kurucuları olan gayret ve hamiyet erbabına bir arka kuvveti, yedek kuvvet olacağız. İslâm dinini hürriyet ve eşitliğe mâni zannetmek gibi bâtıl bir zehaba düşerek bu nimeti, fıtratın bu bağışını bize çok görmek insafsızlığında bulunanlar ırk ve mezhep ayırımı yapmış olurlar. "Arabın Arap olmayana, beyazın siyaha, takva dışında bir fazileti ve üstünlüğü yoktur" hadis-i şerifi İslâm dininin hikmet ve adalet düsturudur.

Hükümdarlardan, İslâmiyet öncesi cahiliyet devrinin merasim ve âdetlerini altüst ederek reayanın fakirleri gibi yamalı elbise giymek, devlet hazinesinden aldığı bir mumu hesapla yakmak, yolculuk sırasında hizmetçisiyle nöbetleşerek hayvana binmek ve şehre girerken binme sırası hizmetçiye geldiğinden kendisinin karşılayanlar önünde yaya kalmasına ehemmiyet vermemek, tebaasından gayrimüslim bir davacı ile hakim huzuruna çıkmak... İslâmda var olan yüce davranışlar arasındadır. İslâm "Hepiniz çobansınız ve hepiniz sürünüzden sorumlusunuz" kanunuyla istibdadı esasından imha ederek baştan ayağa kadar her ferdi mesul tutmuş ve "Allah'a isyan olan bir konuda yaratıklara itaat edilmez" kanunuyla da herkese tam bir hürriyet bahşetmiştir.

İşte İslâmın eskiden beri meşru malı olan hürriyetin, gasbeden ellerden kurtularak aslına rücu etmesi sayesinde biz de Cemiyet-i İlmiye'nin fikirlerinin naşiri olmak üzere şu haftalık risâleyi neşretmeye imkân bulabildik.

Risâlemizin mesleği ve kuruluş maksadı; Müslüman ve gayrimüslim bilcümle Osmanlı fertleri arasındaki güzel geçimin takrir ve idamesine çalışmanın; her ferdin mezellet ve meskenetin aşağı derecesinde oturup kalmayarak dünyevî ve uhrevî terakkî vesilelerimizi hazırlamaya güç sarfetmesinin ve aramızda daima hakkı, adaleti, şefkati ve eşitliği gözetmenin yüce dinimizin gereklerinden olduğunu anlatmaktır.

Risâlemiz en başta "Allah korkusu" olmak üzere, iffet, istikamet, hamiyet, hemcinsine yardım, meşru surette hürriyet, ciddiliklerle ülfet, zulüm ve istibdada nefret, ilimlere ve fenlere mahabbet gibi faziletli hisleri genelleştirmeye sebep olacak neşriyatıyla, necip Osmanlı milletinin fikrî seviyesini yükseltmeye çalışacak ve özellikle "İslâm dininin terakkîye mâni olduğu" gibi zanların ve lafların bâtıl olduğunu Allah'ın yardımıyla isbat etmektir.

Risâlemiz İslâm dini aleyhinde vukubulması muhtemel itirazlara, ikna edici delillerle cevap verecek ve herhangi bir dinî veya ilmî mesele hakkında hatırlara gelebilen şek ve şüpheleri ortadan kaldırmak ve izale etmekle İslâm dininin

–bütün insanların gerçek menfaatlarının hulâsası durumunda olan– iki dünya saadetine ulaştırdığını gözler önüne sermeye gayret edecek ve şerî hükümlere, millî âdâba aykırı gördüğü durumları ve neşriyatı tenkit ederek "emr bi'l-marûf ve nehy ani'l-münker" vazifesini ifa etmekten geri kalmayacaktır.

...

Mustafa Sabri, "Beyanu'l-hakk'ın mesleği", *Beyanu'l-hak*, I, sayı: 1 (9 Ramazan 1326).

III
MEŞRUTİYET ÜZERİNE
(Haşim Nahid'e Cevap)

...

Haşim Nahid Bey'in, Meşrutiyet ve Kanun-ı Esasi (anayasa) hakkında bütün teceddütperverlerimizin tesisine çalıştığı hüsnüzannı kıracak mahiyette olan görüşlerini de kısaca buraya naklettik. Avrupa mukallitliği meselelerinde düşüncesiz ve ihtiyatsız hareket etmenin kötü akıbetini izah etmek yolundaki sözlerini tamamen tasdik etmekle beraber bu yolda dikkat ve basiret tavsiye eden kendisinin de daha birçok noktada nasihata muhtaç olduğunu, sırası gelmişken ilâve ettikten sonra sözkonusu olan meseleye gelelim:

Demek ki Haşim Nahid Bey, meşrutiyetin Türk-Osmanlı milletine münasip bir idare olmak itibariyle lehinde değil. Görüşünü, gerek Güstav Löbon'un sözlerinden çıkarılan tabiî kanunlarla ve gerek Meşrutiyet'in ilanından sonraki zamanlara ait kâr ve zarar hesabının gösterdiği tecrübî netice ile teyit ettiğine bakılırsa dış görünüş itibariyle fikrinde pek haklı görünüyorsa da ben ne yazık ki bu noktadaki fikirlerine iştirak edemeyeceğim.

Münazaracıma sorarsanız, muhakemesinde en ziyade birinci delile; tabiat kanunu deliline istinat etmek istediğini ve ikinciyi delil bile saymayıp birinci delilin neticesi olarak gösterdiğini size söylerse de, doğruluğundan emin olduğum tahminime göre kendisini en çok hataya düşüren ikinci noktadır. Benimle beraber şimdi okuyucular da emin olabilirler ki eğer Haşim Bey Meşrutiyet'ten sonraki kötü neticeleri görmeseydi, yani Meşrutiyet'i görmeden hürriyet iştiyakıyla herkesin yanıp tutuştuğu devrelerde olsaydı, Güstav Löbon'un sözleri arasında bulduğu tekâmül kanunları gibi bin tane aklî delil, meşrutî idarenin aleyhinde bir hüküm verebilmesi için yeterli olmazdı. Fakat en akıllılarımıza da şamil olmak üzere hepimizin fikrî muhakemelerini kıymetten düşürecek suretle, nedir o teessüfe şayan kararsızlıklarımız ki en kati ve en zeval kabul etmez bir aşk ile takdis ettiğimiz şeylerden bile, aldatıcı sebepler karşısında sebatımızı

muhafaza edemeyerek derhal soğuruz, nefret ederiz. Bir kanunun ayaklar altına alınmasını, bir memleketin çiğnenmesi kadar tehlikeli sayan metanetlerden ya Rab biz niye mahrumuz?

Şimdi önce meşrutî idarenin, seviyesi yüksek veya düşük bir millete tatbik edilmesini bir tarafa bırakarak işin aslıyla ilgili fikrimi söyleyeyim, sonra da Türk-Osmanlı milletinin meşrutiyetinden bahsedeyim:

Hükümetin, kendilerini ne yolda idare edeceğine dair millete karşı birtakım kayıt ve şartlara riayet etmekle ilgili taahhütler altında bulunmasına meşrutî idare; millet üzerinde kayıtsız şartsız, istediği gibi hüküm yürütmede muhtar olmasına da mutlakiyet idaresi denir. Birinci şekilde hükümet, hareket ve icraatında milletin denetleme ve itiraz hakkını tanımaya mecburdur. İkinci şekilde ise hükümet ne yapsa milletin bir şey söylemeye hakkı olamaz. İnsanın, emrine amade olmak üzere tutmak istediği hizmetçi bile kendisinin nasıl istihdam edileceğini bilmeden, mukavele etmeden itaati altına girmeyeceği gibi bu mukavelede efendi tarafından hizmetçinin –hiç olmazsa aylığı veya boğaz tokluğu gibi– menfaatıyla ilgili bazı kayıt ve şartlarla kabul edilmesi zaruri olacağından, şartsız *mutlakıyetçi bir idarenin, insanlara yakışır bir idare olmadığında şüphe yoktur.* Mutlakıyetçi hükümetlerin kanunları olur ve kanunları idare etmeleri o kanunlarla kayıtlı gibi görünüyorsa da, kanunlarını millete danışmadan kendisi yaptığından ve istediği zaman onları bozmak ve değiştirmek hakkını da kendisine hasrettiğinden böyle kanunlarla kayıt altına alınan idare, meşrutî idare unvanına hak kazanamaz. Daha doğrusu öyle kanunlara kanun adı da verilemez.

Şurasına dikkat etmek icap eder ki meşrutî hükümetin kanunlarını mutlaka milletin yapması gerekmez, hükümetin veya daha başkasının yaptığı kanunlarla idare edilmeleri hususunda halkın rıza göstermesi veya karşılıklı rızalaşmaları da yeterlidir. Bu konuda en çok gözönüne alınacak nokta hükümetin, kanununu kendi kendine yapamaması ve yine kendi kendine değiştirememesidir. Bu hakikat dolayısıyladır ki meşrutiyetin herkesin bildiği şekline bağlanmayarak mânasının ruhuna nüfuz edenler, şeriattan iktibas edilen kanunlara tâbi olan İslâm hükümetlerinin birer meşrutî hükümet olduğunu anlamakta müşkülatla karşılaşmazlar. Çünkü bu kanunları hükümet şerî izin olmaksızın kendiliğinden ne tanzim edebilir ne de değiştirebilir. İşte meşrutiyetin mânasının ruhunu vücuda getiren kayıtlılık!.. Hükümetin başının şeriata bağlı olması şartıyla milletin başının da hükümete bağlı olmasından ibaret olan bir mukaveleye, tarihte gelip geçen İslâm hükümetlerinin hepsinin sadık kalıp kalmadığı bu makamda bir münakaşa zemini teşkil edemez. Zira şimdiki halde sözümüz meşrutî hükümetin nazarî mahiyetine aittir ve meşrutiyetin herkesin bildiği şimdiki şekillerinden birine uygun olarak kurulan hükümetlerin fırsat buldukça anayasaların hükümlerini çiğnemeleri, atlamaları da muhtemeldir, belki de vakidir. Bütün İslâm hükümetleri, milletlerine karşı şeklen de olsa birer meşrutî hükümet vaziyetinde bulunduklarını bildikleri içindir ki dav-

ranışlarını ve icraatını, haklı haksız birtakım fetvalara dayandırmak mecburiyet ve ihtiyacından hiçbir zaman kendilerini vareste sayamamışlardır.

Herhangi bir İslâm hükümetinin gerçek meşru şeklini meşrutî hükümet olması lazım geleceğini ne yazık ki idrak ve takdir edemeyen münazaracım;

> "Osmanlı Türklerinin menşeinden itibaren idare edilmek itiyadını sonradan kabul ettiği bir dinin hükümleriyle de kuvvetlendirerek altıyüz elli sene mütemadiyen bir usûl şeklinde hükümran olmuştu" (s. 97).

demiş; ne bir bedevinin, İslâm padişahları arasında büyük bir şahsî nüfuza sahip olan Hz. Ömer'e hitaben "seni kılıçlarımızla doğrulturuz" demesinin hilafet makamına bir tecavüz şeklinde telakki edilmemesi gibi İslâm hükümetinin başlangıçta ne yolda kurulduğunu gösteren alametler ve ne de en şedit bir Osmanlı padişahı olan I. Selim'in kaç kere Zenbilli Ali Efendi'nin fetvalarıyla azim ve kararından dönmeye mecbur olması gibi meşrutiyete bağlılık numuneleri münazaracımı İslâm hükümetinin aslî şekli konusundaki gafletinden ikaz edememiştir.

Meşrutî idareye bir milletin layık olup olmamasına gelince, mutlakiyetçi hükümetin insanlara yakışır bir idare olmadığı yukarda arzedildiğinden hiçbir millet "biz meşrutî hükümete layık değiliz" diyemez. Çünkü bu söz "öyle bir hükümet isteriz ki görüş ve rızamızı aramasın, bizi istediği gibi kullansın ve canımızı çıkarsa ne yapıyorsun demeye hakkımız olmasın" mânasını ifade eder. Bir insan, kendi aklı ve idraki hakkında ne ölçüde kötü zanna sahip olsa da yine nasıl idare edileceğini bilmekten, anlamaktan sakınarak kayıtsız ve şartsız bir diğerinin emri altına kendini teslim etmeye talip olamaz. Kendi aklına güvenmezse, aklına ve iyilikseverliğine itimat ettiği bir başkasını araya koyarak mukadderatına hakim kılacağı kimseleri anlamak ve faydalı şartlar ileri sürmek ister. Meşrutiyetin üstünlüğü o kadar vazıh bir meseledir ki, mutlakıyet idaresine kendi isteği ve tercihiyle, yaptığı muhakeme sonunda razı olan hiçbir insan milleti bulunamayacaktır. Böyle bir meseleyi münakaşa konusu yapan rehberlere sahip olacak kadar bahtsız olan Türk-Osmanlı milletinden başka hiçbir millet, meşrutî idareyi kabul etmek konusunda ne tereddüt eder ne de teşvik edilmeye muhtaç olur. Haşim Bey, "ferde ailenin tesiri" konusunda;

> "Din, ahlâk, âdetler, namus hakkında zekâ, tenkit hakkından mahrumdur".

diyerek ferde bu hakkın verilmesini kötülediği halde, burada milletin yahut yine ferdin hükümete karşı tenkit hakkına sahip olmasını caiz görmesi şaşılacak bir şeydir. Yoksa ferdin din ve namus gibi mukaddesata karşı tenkit hakkı olsun da hükümete karşı olmasın mı? Yahut Türk-Osmanlı milletinin ehliyet ve kabiliyeti hükümete itiraz ve müdahale için yetersiz görüldüğü halde dine itiraz ve müdahale için o ölçüde bir kabiliyet ve ehliyete lüzum yok mudur? Yani dinin

emirleri, yasakları hükümetlerinki kadar da itimat ve itaat edilmeye layık değil midir? Münazaracım hükümetin mutlak emirlerine ferdin itiraz etmesi ile ortaya çıkabilecek bir yanlışın zararından korkuyor da aynı ihtimalin dine yapacağı zarardan niye korkmuyor? Bu soruları sormaya hakkım yok mu?

Şimdi belki bu noktalarda münazaracım asıl konuya din konusunu karıştırmak cihetine yaklaşmayacak ve maksadını anlayamamış olmakla beni itham ederek "ben meşrutî idareye kötü demiyorum; böyle yüksek bir idareye, diğer Avrupa milletleri gibi Türk-Osmanlı milletinin istidat seviyesinin henüz müsait olmadığını söylüyorum" diyecektir. Fakat ben de maksadını pekâlâ anlamış olduğumu iddia etmede ısrarlı olarak derim ki: Meşrutî idarede, millî hakimiyetle milletin kendi kendini idare etmesi gerekeceğinden münazaracımın,

> Ne gemiyi ne de denizi asla görmemiş bir adamın bütün muğlak makinalarıyla son sistem bir dritnotu sevk ve idareye davet edilmesi gibi Mithat Paşa, hakimiyeti kullanmaya milleti davet etti".

dediğini unutmadım. Şimdi evet diyorum ki; ne gemiyi ne de denizi görmemiş bir adam! fakat dritnot kimin? Bu adamın değil mi? Şu halde, ben öyle bir dritnotun sahibi olmaya layık değilim diyerek gemiyi dalgaların sevk ve idaresine terk etmek olmaz ya. Kendisi işletemezse bir bileni arayıp bulacak, ama herhalde mal sahibi olduğu için kendisini arayıp bulacak.[1]

Sözlerimizi temsil derecesinde bırakmayıp tatbik şekline çıkaralım: Meşrutiyet'ten önce Türk-Osmanlı hükümetinin idaresinin başında bulunanlar, milletin ehil olmayan fertlerinden, aynı alt derecede bulunan insanlardan değil mi? Belki "ırkın-neslin karışması" konusunda söylediği gibi "en üst tabaka en kötüsü!". Padişah olacak şehzadeler hakkında da doğru olduğuna inandığı ırkın karışması nazariyesinin hükümleri pek elverişli değil. İddiamı yazarın kendi sözleriyle isbat etmek mesleğinden ayrılmayarak saltanat hanedanı konusundaki şu cümlelere bakalım:

> "Memleketimizde ilim ve irfanıyla tanınan hangi âlim veya darülfünun muallimi hangi şehzadeye ders veriyor? Bununla beraber kendi memleketlerimizde tahsil yeterli olmadığı için hükümet Avrupa'ya öğrenci gönderiyor yahut parası olanlar kendiliğinden koşuyor... Biz şimdiye kadar ne ilk-orta ve ne de yüksek mekteplerimize hiçbir şehzadenin devam ettiğini görmedik. Harbiye Mektebi'ne giren ve son harbe katılanlarla Mecid Efendi hazretlerinin tahsil için Viyana'ya gönderdiği mahdumları âdeta bir istisnadır. Şehzadeler alelâde saraylarında tahsil görürler ve terbiye edilirler, ilk mürebbi ve mürebbiyeleri şüphesiz harem ağalarıyla kalfalardır.

[1] Burada "dritnotu satsın da haline münasip adi bir yelken gemisi alsın" tarzında bir ihtimal ileri sürülemez. Çünkü münazaracımın bakış noktasına göre gemi o adamın haline münasip olsa da kendisi idare etmeyecek, başkası idare edecek ve o, başkasının ne idaresine ve ne de tayin ve seçimine kendisi karışmayacak ki... Şu halde son sistem dritnot ile adi geminin ne farkı vardır?

Ehliyetleri şüpheli hususi muallimlerden saraylarında ders almakla kalan ve yarın hükümran olacak şehzadelerin, idare edecekleri fertlerin fikrî seviyesinden aşağıda kalması nasıl caiz görülebilir?" (s. 106-108).

Bizi idare edenlerin ehliyet dereceleri hakkındaki itiraflarıyla, kendi kendini idare etmeye değil de padişahları tarafından idare edilmeye alışmış olan halka millî hakimiyeti layık görmediklerine dair olan bu konudaki sözlerini yanyana getirdikten sonra; milletin idaresini dünkü şehzadelerden, şehzadelerin layık oldukları ilim ve irfan mevkiine yükseltilmesini de kendini idare etmekten aciz olan milletten beklemek yolu ile fikirlerinin nasıl bir kısır döngü zincirine dolaşmış olduğunu göstereyim:

Fena değil; milletin kendisini idare etmeye ehliyeti yoktur, başkaları tarafından idare edilecektir. Fakat o başkalarının –kendi ifadelerine göre– millet kadar da ehliyeti olmadığı halde, kendisini idare etmek ehliyetini kendisinde vücuda getiremeyen millet, kendini idare ettirmek ehliyetini başkalarında vücuda getirecektir.

Sözlerimizi karşı tarafı susturucu bir münakaşa halinde bırakmayarak daha samimi bir hasbihal şekline dönüştürelim ve şöyle diyelim: Hükümet de ehliyetsiz, millet de ehliyetsiz. İkisini de ıslah etmek, yükseltmek lazım. Şimdi nereden başlayacağız? Münazaracımın görüşüne göre millet, gereken haslet ve faziletleri elde ederse hükümet kendi kendine düzelir, yükselen millete layık olacak bir hale gelir. Binaenaleyh milletten, yani fertlerden başlayalım,onların ruhlarını kemiren eksiklikleri giderdikten sonra muhtaç oldukları olgunluklarla da teçhiz edelim ve güçlendirelim. Kısaca yazarın ilerde söylediği ıslahatı yapalım. Fakat mutlakiyet halinde bulunan hükümetin idaresi altında bunları yapmaya azmedebilecek miyiz? Tasavvur edilen ıslahatları kuvveden fiile çıkarmak üzere fertlere rehberlik edecek olan aydın hamiyetperverler için herşeyden önce çalışma (mesai) hürriyeti ve serbestliği temin etmek lazım. Büyük ihtimalle buna mutlakiyetçi hükümet engel olacaktır, bu durumda ne yapacağız? Lütfen müsade edinceye kadar daha asırlarca bekleyecek miyiz? Zaten fertlerin ruhunda muazzez bir varlık tesis etmek mutlakiyetçi hükümetlerin işine gelmez.

Bu gibi engellemeler, münazaracımın düşüncesinden seçilmez bir şekilde geçtiği için olmalıdır ki yarın bizi idare edecek olan şehzadelerin ilim ve irfanını yükseltmek lüzumundan bahsediyor. Fakat bunu, ıslahata, milleti bırakıp da hükümetten başlamak tarafına doğru sarih bir dönüş mânasına telakki edemeyeceğimiz gibi hükümetin ruhuna ait olan bu ıslahata da mutlakiyetçi idarenin mâni olacağı kuvvetle muhtemeldir. Bu müşkül noktaların hiçbirisi "belki mâni olmaz" cevabıyla halledilemez. Bunun için, bizce, mutlaka ıslahata hükümetten, hem de hükümetin şeklinden başlayarak önce onu, millete yapacağımız ıslahata mâni olmayacak meşrutî bir hale sokmak lazımdır. Demek önce hükümetin şekli ıslah edilecek, sonra fertlerin ruhu. İkinci ıslahatı hükümetten hariç, gayrı resmi önderlerle beraber, meşrutiyet sıfatını almış olan hükümetten herbiri tek başına

veya toplu olarak deruhte edebilir. Yalnız hükümetin o gibi faydalı teşebbüslere mâni olmaması, mâni olamayacak bir mevkide bulunduğunu takdir etmesi şarttır.

Hulâsa, milleti meşrutî idareye liyakat kazandırmaya serbestçe çalışabilmek için bile meşrutî idarenin istihsalinden başlamak lüzumu ortaya çıkar. Daha doğrusu meselâ, Haşim Bey'in millet hakkında arzu ettiği ıslahatı terviç etmeye ve icraya koymaya azmeden bir kuvvetin millet içinde belirmeye başladığı günden itibaren millette meşrutî idare istidadı hâsıl olmuştur. Çünkü millet kendi içinden doğurduğu bu ıslah edici kuvvetle pek güzel bir terakkî belirtisi gösterecektir. Bu durumda arzettiğim sebeplerle ıslahata doğru atılacak adımların önünden, en birinci engel seddi adını almaya layık olan hükümetin engellemesini kaldırmak ihtiyacı doğacak, bu cihetle artık milletin meşrutî idareye layık olduğunu farzederek işe başlamak gerekecektir. Vakıa farzedilen bir liyakatla hakiki liyakat arasında fark vardır; hükümet ve millet taraflarından her ikisinin de bozuk bir halde bulunduğunu bir kavmin ıslah edilmesine milletten başlamak, hükümetin araya girmesi yüzünden ne kadar imkânsız ise millet alanında görülen ufak tefek istidat parıltılarıyla henüz tamamen layık olmadıkları meşrutiyet şeklini almaları da –yani bu suretle ıslahata hükümetten başlamak da– kolay değildir. Hatta tabiîliği zorlayarak vaktinden önce alınan meşrutiyetlerin istibdattan yalnız ismen bir farka sahip olacağını; işin aslına bakılırsa bu gibi milletlerde, ruhî kabiliyetlerinin eski tanışığı olan idarenin bu defa da şekil değiştirerek hükmünü icra edeceğini ben de takdir ve tasdik ederim. Fakat bazı uzuvlarında salah ve kurtuluş sevdasıyla muntazam olmayan çarpıntılar türünden hareketler beliren milletlerde bu hareketleri tanzim etmek için hükümetin idare şeklinden başka bir başlangıç noktası ve ilke de yoktur. Oradan başlamakta da kolaylık yok ise de zaruret vardır. Ondan sonra mesai güzergâhında eski idarenin muhtelif simalarına tesadüf etmekle meydana gelecek müşkülleri ve tehlikeleri mümkün olduğu kadar az zararla geçiştirmek, rehberlerin dikkatine ve bilhassa iyi niyetine bağlıdır.

Türk-Osmanlı milletinin ilk hürriyet ve hakimiyeti (I. Meşrutiyet), yazarın dediği gibi yaşayamadı. Fakat kendisinin yaşayamamasından başka bir zararı da olmadı. İkinci hürriyetten (II. Meşrutiyet) sonra sekiz on sene zarfında memleketin başına gelen felaketler, gerçekten bir milletin inkıraz tarihinin birkaç asrına sığmayacak derecede büyüktür. Bu zararları, yazar, milletin hürriyet ve hakimiyeti hesabına kaydetmekle çok büyük ve üzülmeye değer bir görüş yanılgısına düştüğünü gösteriyor. Bence Meşrutiyet'ten sonra görülen ve eski mutlakiyetçi idare zamanındakini fersah fersah geçen fenalıkların sorumlusu da yine mutlakiyetçi idaredir; fakat birçok kimselerin açık bir insafsızlıkla iddia ettiği gibi eski mutlakiyetçi idare değildir, belki meşrutiyet adı altına saklanan mutlakiyetçi idaredir ki gizli düşman gibi, halkı hürriyetine sahip zannettirerek pusuya düşüren bu mutlakiyetçi idarenin ne yaman bir afet olduğunu senelerden beri gördük.

Zavallı millî hakimiyet!.. Memleketin idaresi kendi eline verilmeden gasbedildiği halde, üstelik gaspedenlerin kötülük ve cinayetlerinden de sorumlu tutulmak isteniliyor. Bir de mutlakiyetçi idarenin hükümdarda merkezîleşen çeşidi alçakların ellerinde paylaşılan çeşidinden daha az zararlıdır. Yazarın fikrini mutlakiyet lehine sevk eden sebeplerden birisi de budur.

Haşim Nahid Bey'in bu konuyla ilgili görüşleri, Türk-Osmanlı milletinin, meşrutî idare kabiliyeti kazanmadan iki defa hürriyet ve hakimiyetine mazhar edilmiş olmasıyla özetlenebilir. Hiç şüphe yok ki kendisi de bu kabiliyetsizliğimizi –herkesin düşündüğü gibi– yeterli derecede maariften nasip alamadığımıza atfederler. Halbuki bence meşrutî idaremizin koynunda daha acı bir istibdat saklamasının sorumlusu, halkımızdaki ilmî kabiliyet eksikliğinden çok seçkinlerimizdeki ahlâkî kabiliyet eksikliğidir. Okuyup yazma bilmeyenlerimizin saflığından çok fazla olarak okumuşlarımızın zekâlarını kötü kullanmaları, memleketimizde meşrutiyetin tadını tattırmamaya sebep oldu. Aldanmasın, gözü açılsın diye okuttuklarımız bu defa aldatıyor, hatta başkasını bulamazsa kendisini aldatıyor. Bundan başka milletimizin hukukunu muhafaza etmek için besleyip büyüttüğü ordu da esas ve millî haklarının en mühimi olan seçim hürriyetini, söz hürriyetini gasbedenlere arka çıktı. Böyle bir silahlı müdahale altında silahsız halk maariften nasibini alsa ne fayda verirdi? Bugün hayli okumuş, yazmış adamlarımız var ki baştan başa harap olan memleketin ne felaketini, ne de felaketinin sebebini hâlâ anlayamamıştır. Maarifin yaygınlaşması ve genelleşmesi ise herkesi allâme yapacak değildi.

En doğrusu; bilgisizlik ilimle giderilebilirse de dalâlet ancak Allah'ın hidayeti ve ictimaî terbiye ile tedavi edilebilir.

Yazarın,

> "Osmanlı Türklerinde yalnız din ü devlet his ve bağlılığı vardı ve bu ipliğin ucu saltanat ve hilafetin kürsüsüne bağlı idi. Osmanlı Türklerinin ruhu üzerinde padişah nüfuzunun bu kadar etkili olması, ananevi ve idrak dışı olarak da çobanlık hayatı devrinden kalmıştır ki bu nüfuz sonra dinden alınan bir tesir ile kudsîleşiyor".

demesine gelince bu cümleler son zamanlarda tutulduğumuz buhranlı siyasî hastalığımıza ait çok doğru bir teşhisi ifade ediyor. Fakat yazar cidden doğru bakışını ve düşüncesini gösteren bu sözlerin içine;

> "İkinci hürriyetten sonra memleket güçsüz kollar arasında kaldı. Kanun-ı Esasi eski ananeyi kırdıktan sonra hiçbir kuvvetli el Osmanlı Türklerini harekete geçiremezdi".

diyerek yine birtakım yanlış görüşler karıştırmaktan kurtulamıyor. Çünkü padişahın nüfuzuna dayanan anane, Kanun-ı Esasi ile, daha doğrusu gayrı kanunî hallerle kırıldıktan sonra onun yerine Osmanlı Türklerini harekete geçirecek

hiçbir kuvvet geçmemiş değildir. Belki önceki faydalı kuvvetin yerine zararlısı geçmiştir. İkinci hürriyetin memleketi güçsüz kollar arasında bıraktığı nasıl doğru olabilir ki o kolların, o temiz ellerin bir işareti üzerine Türk-Osmanlı milleti en büyük devletlerle harp ediyor, yahut en küçük milletler karşısında harp etmeden kaçıyor, düşmanla bir anda dost ve dostuyla düşman oluyor. İstanbul'u saraylarıyla, kışlalarıyla, mabetleriyle yeniden fethederek bütün sakinlerini esir alıyor, Türk Arapla, Arap Arnavutla ve hatta Arnavut Arnavutla, Arap Arapla harp ediyor, kardeş kardeşi öldürüyor.

Bu konunun sonucu olarak şunu da söyleyeyim: Haşim Nahid Bey'in meşrutiyet aleyhtarlığı hususundaki mazeret noktalarını takdir etmez değilim. Kendisi gibi milletimizin kurtuluşu ve yükselmesi için yürekleri şiddetli ve asabî bir hamiyet hissiyle çarpan bazı aydınlarımızın muhakemesine sonradan bu fikri nakşeden şey, biraz önce de arzedildiği gibi, Meşrutiyet içinde bulunan Türk-Osmanlı milletinin meşrutiyete kabiliyetsizliğini isbat eden, müşahede edilen halleridir. İşte bu yüzden husule gelen bir hayalî geri dönüşle "bu millete istibdat idaresi lazımdır" derler; fakat hiç şüphe yok ki "aydınların istibdadı lazımdır" derler, hem de bunu meşrutiyet kabiliyeti gelinceye kadar geçici bir müddet için isterler ve ellerinden gelirse belki bu geçici cebir ve istibdat müddetini de, arzulanan kabiliyetin elde edilmesine tahsis ederler. Öyle olunca münazaracımla aramızda o kadar ihtilaf kalmaz. Çünkü bu istibdadı aydınlıktan çıkarınamak ve milletin faydası ve tekâmülü hesabına kullanmak yine tıpkı meşrutiyetperver bir hükümetin işidir. Sonra böyle bir hükümeti tesadüfün lütfu mu temin edecek yoksa millet kendisi mi bulacak? Herhalde yine iş benim dediğime geliyor. Çünkü milletin kendi ihtiyarıyla seçtiği hükümet ne kadar fazla haklara sahip olsa da yine esas itibariyle meşrutî hükümetten başka bir şey değildir.

Mustafa Sabri, *Dinî Müceddidler* yahud *"Türkiye İçin Necat ve İ'tilâ Yolları"nda Bir Rehber*, s. 78-91 (1340-1338).

IV
CİHAD-I EKBER FETVASI HAKKINDA

Cihad fetvası Fetvahâne-i Âli'de kayıtlı ve sicile geçmiş fetvalar sırasında mevcut olmadığı, bunun İttihat ve Terakki Merkez-i Umumisi'nde tertip edildiği; buna mukabil bir Ermeni hanesinin mescide dönüştürüldüğü meselesine dair Anadolu köylerinin birisinden vaki olan sual ve fetva isteğine cevap olarak "gasbedilmiş binaları cami yapmanın şeran caiz olamayacağı" meâlinde bir fetvanın mevcut ve kayıtlı olduğu hakkında *İstanbul* gazetesi tarafından neşredilen malumat pek mühimdir. Bunu, kamuoyu matbuatın alelâde neşriyatı sırasında görüp geçmemelidir. Ben isterim ki Türkiye'nin Harb-i Umumi'ye (I. Dünya Harbi) iştiraki tarihine ait olan bu mühim vesika, yabancıların nazar-ı ıttılaına ulaştırılıncaya kadar gazetelerimizde tekrar tekrar ve ısrarla sözkonusu edilsin.

Fetvahâne-i İslâmiyenin, Harb-i Umumi cinayeti ile bu cinayet içinde işlenen diğer cinayetlerin pisliklerinden temiz bir halde kaldığını isbat eden bu hakikat vesikasına benim görüşümce ilave edilecek mühim bir nokta kalmıştır ki o da cihad fetvasının, fetva usûl ve kaidelerine göre esasen yanlış tanzim edilmiş olmasıdır.

Erbabına malum olduğu üzere fetvalar, hadiseler ve maslahatların şahsiyetine temas edebilecek hükümlerden mücerret küllî bir mefhumu ihtiva eden serî nazariyelerden ibarettir. Fetvahane, şerî hükümleri, kendisine arzedilen hadiselerle tatbik etmeye kalkışmayarak, küllîliği muhafaza eden bir prensip şeklinde beyan eder ve çıkarır. O yüce makam kendisine müracaat eden hiçbir kimseye isim tayin ederek "sen haklısın, sen de haksızsın" demez. Böyle diyecek olsa o söz fetva mahiyetinden çıkar, kaza (hakimin hükmü) olur. Halbuki fetva başka, kaza başkadır. Bunun içindir ki seninle benim aramdaki davayı halletmek üzere verilen fetvada ancak Zeyd ve Amr isimlerini görürüz. Zeyd ile Amr arasında cereyan eden meselenin bizim davamızla intibak etmesine gelince bunu hakim tayin edecektir. Fetva daima doğru olduğu halde bunun davamıza mutabakatı noktasına ait olan hüküm yanlış olabilir.

İşte bu kaideye göre cihad fetvası, İslâm hükümetinin herhangi bir Hıristiyan devleti ile müştereken ve müttefikan harbe girmesinde, İslâmın menfaati varsa

veya muhtemelse ona göre hareket edilmesi şeklinde yazılacaktı ve bu fetvanın içinde Almanya veya İngiltere devletinin isimleri muayyen olarak zikredilmeyecekti. Cihad müftisi, hangi devletler zümresi ile müştereken harp etmekte İslâmın menfaatları varsa onun ittifakı içine girmek lüzumunu beyan etmekle iktifa etmeyerek işin içine Almanya veya İngiltere devletlerinin şahsiyetini karıştırmakla fetva meselesinin içine kazayı sokmak gibi esaslı bir hataya düşmüştür.

Cihad fetvası arzettiğim şekil ve surette verilseydi, bugün neticede mağlup çıktığımız halde bile yine fetva yanlış çıkmamış olacak, ancak bunu hükümetin yanlış tatbik ettiği ortaya çıkmış olacaktı. Zaten fetva hiçbir zaman yanılmaz, ancak fetvayı hadiselere hakkıyla tatbik edemeyenler yanılabilir. İşte cihad fetvası "ale'l-ıtlak hangi tarafla müttefik olmakda menfaat ve maslahat var ise onunla ittifak etmek lazım gelir" dedikten sonra maslahatın tatbik ve takdirini hükümete terk etseydi harbin neticesinde ortaya çıkan bugünkü mağlubiyete karşı "fetva, ittifakından istifade edilecek devletler zümresi ile birleşmek emrini vermiş ve bu emre göre ıtilafcılarla birleşmek lazım geldiği halde, takdir ve tatbikinde, hükümet hata etmiştir, bugün bile o fetva yine hakikat ve isabetini muhafaza ediyor" denilebilirdi. Ve bugünkü mağlubiyet mahcubiyetinden âzade kalırdı.

Hulâsa fetva galip çıkmayacak devletle ittifakı kabul etmez ve hiçbir zaman da kendisini sukût ettirecek bir yanlışlığa düşmez. Fakat şerî mahkemeleri adliyeye naklederek fetva ile kazanın birdiğerinden ayrılması iddiasında bulunan İttihat hükümeti "menfaat Almanya ile ittifak etmektedir" tarzındaki hükmü cihad fetvasına koyarak, yani kazayı fetvaya karıştırarak hükümetleriyle beraber şerî fetvayı da tahkir etti ve zillete düşürdü.

Şimdi bütün dünyaya karşı Türkiye'yi töhmet altına sokan, Harb-i Umumî'ye iştirak etme cinneti ile onun zımnında işlenen cinayetlerden İslâm dininin beri olduğunu gösteren şu hakikatları dost ve düşmanın işiteceği bir sesle tekrar edelim ve hatırlatalım:

Cihad fetvasının yazılma ve tanzim tarzı şerî fetvaların usûl ve kaidelerine muhaliftir. Ve bu fetva özel mercii olan Fetvahâne'nin tetkikinden geçmemiştir. Eğer öyle olsaydı Fetvahâne'nin sicilinde kayıtlı olurdu. Buna mukabil Fetvahane sicilinde Anadolu köylerinin birinden, sahibi göç ettirilen bir Ermeni evinin camiye dönüştürülmesi hakkında vukubulan fetva isteğine cevap olarak "gasbedilen binaların cami yapılmasının caiz olamayacağı" meâlinde bir fetva kayıtlıdır. Cihad fetvasının evvelce yazılmış iken sonradan çıkarılması veyahut Ermeni hanesine ait fetvanın evvelce verilmemiş olduğu halde sonradan ilave edilmesi gibi mahv ve isbata sicillerin müsait olmayacağı malumdur.

Bu hakikatları Türklerin ve Müslümanların mukadderatı hakkında rey verecek mevkide bulunanlar işitsin ve bihakkın nazar-ı dikkate alsın.

Alemdar gazetesi, sayı: 7-1317 (21 Kanunievvel 1334).

V
DİN VE MİLLİYET

Ne zamandan beri "milliyet" cereyanları hakkında yazı yazmak isterdim. Yazı mevzularının biribirine nöbet vermeyecek derecede çoğalması bu konuyu tehire uğratıyordu. Bununla beraber bu mesele üzerine evvelce de gazetelerde ve müstakil eserlerde görüş açıklamaktan geri durmamıştım. Fakat Türkiye'nin ve Türk milletinin yeni hali ve yeni vaziyeti, yeni sözlere lüzum gösteriyordu. Filistin'i Araplarla Yahudiler arasında bir mücadele ve münazaa sahnesi haline getiren meşhur İngiliz lordu Balfur'un vefatı münasebetiyle *el-Câmiatu'l-Arabiye* adındaki muteber Kudüs gazetesinin müteveffaya izafe ederek neşrettiği eski beyanatı arasında nazar-ı dikkatimi çeken bir söz (Balfur'un sözünü, bahis uzadığından bu makaleye derc edemedik), din ve milliyet meselesi hakkında yazmak istediğim makaleleri öne almaya sebep oldu.

Yalnız yeni Türkiye'de veyahut orasının peyki ve gölgesi gibi hareket eden muhitlerde değil, belki yeni Türkiye'nin muarızları sırasında yer almakla beraber birçok hususta o diyarın deliliklerini taklit etmeye özenen hafif meşrepliler, zayıf akıllılar arasında bile "milliyet" havası çalanlar ve yolunu şaşırıp dalâlette kalanlar eksik değildir. Şam'da çıkan Türkçe, Arapça, Çerkesçe yanar döner renkli bir gazetenin Kâbe yolu üzerinde Kafkaslılık ruhu ve milliyet fikri takip ettiğini gördüğüm zaman, Arabistan'da Çerkeslik fikrine revaç verilmesini şaheser bir şaşkınlık numunesi addetmekle kalmayarak, Arabistan'da Çerkeslik milliyetinin muhafazası endişesine düşülmesini bile çok münasebetsiz bulmuştum. Hele milliyeti muhafaza sevdasıyla Latin harflerini kabul etmeye lüzum görülmesi beni büsbütün sinirlendirmişti. Şam'da oturan ve orayı vatan edinen Çerkesler, milliyetlerini kaybedip de muhitin etkisi altında Araplaşsalar bundan ne ziyan edecekler? Kaybedecekleri Çerkeslik yerine Arap milliyetini elde etmeleri ziyan mı yoksa kâr mı sayılmaya layıktır?

Benim elimden gelse Türkleri de Arap yaparım, diğer Müslümanları da*...

* Şeyhülislâm Mustafa Sabri'nin 1922'de basılan *Dinî Müceddidler* adlı kitabından "Araplaşmakla

Bunların vaktiyle Araplaşmadığına da çok eseflenirim. Zenbilli Ali Efendi merhumu, şeyhülislâmların, kendimle kıyas edilemeyecek mertebede büyüklerinden bildiğim halde bu noktada ben Yavuz Selim'in daha iyi düşündüğü fikrindeyim. Cennetmekân, Şeyhulislâm'ın dediği gibi, Türkün resmi dilini Arapçaya çevirmek hak ve salahiyeti, şeriatın riayet ettiği dil hürriyeti gereği padişaha verilemezse de padişahın görüşündeki büyük siyasî maslahat da şeriatın nazar-ı takdirinden kaçmayacak derecede mühim olduğundan, Yavuz Selim'in yerinde olsaydım şeyhülislâmı dinlemezdim. Lâkin şeriat mümessillerinin sözlerine karşı gelmekten, o büyük padişahların ne kadar sakındıklarını anlamalı ki, I. Selim gibi dost ve düşmanı kılıcına boyun eğdiren bir padişah, şeriatın hükmü önünde kuzu gibi itaat vaziyeti almış ve faydası şeriata da şamil olacak büyük bir azminden ve kararından vazgeçivermişti. Şeyhülislâmı da İslâm şeriatının hürriyetper-

ilgili birkaç paragrafı buraya almayı faydalı buluyorum: "... Sonra din-i İslâm, muamelâtı ve ictimaiyatı câmi' olduğundan milliyet makamına da kâim olabilir ve bu cihetle, Müslümanların aralarında ayrıca milliyet rabıtası perverde etmeye ihtiyaçları yoktur. Hatta Avrupalıların din-i İslâm hakkındaki kuşkuları bu dinin hemen her şeyi mevzubahis eden ahkâmında ayrı bir milliyet de mündemiç olduğundan ileri geliyor denilse yeri vardır. Milliyet modasını terviç ve tercih eden münazırlarımız ise Avrupalılar gibi dinimizin bu halinden şikâyet edeceklerine, İslâmiyetin milliyetimizle gayr-ı kâbil-i infikâk bir halde imtizaç etdiğini ve her milletin, kendisince muhterem olan âdât ve ananâtı itirazdan masun olmak lazım geleceğini ağyarımıza anlatsınlar. Din-i İslâmın bu hali o derece şâyan-ı dikkatdir ki eğer Müslümanlar kendi menfaatlerini layıkı veçhile takdir edebilseler İslâmiyetin, ağuşuna aldığı milliyetleri bu suretle pek kolay ve pek çabuk temsil etmek gibi müstesna bir hassaya mâlikiyetden bi'l-istifade âsâr-ı temsîliyesi asırları ve nesilleri beklemeye muhtaç olmakla kuvve-i nâmiyece akamete mahkum olan milliyetlere bununla galebe çalmanın yolunu ararlar ve bulurlar.

"Din-i İslâmın zikr olunan hassasında yalnız vahdet-i lisan ihtiyacı kalır ki evkât-ı hamsede eda olunan namazlarda okunan Kur'anların, ezanların lisanı taayyün etmiş olduğuna nazaran ihtiyac-ı mezkûre karşı İslâmiyetin, fasih Arapça olmak üzere bir de lisan-ı umumîsi mevcud olduğunu nazar-ı dikkat fark ve temyiz eder. Celal Nuri Bey *İttihad-ı İslâm* namındaki eserinde Müslümanlar için lisan-ı umumî olarak Arapçayı tavsiye eylemekle pek isabet etmişdir. Ancak takyîd ettiğim veçhile bu Arapça fasîh olmalı, büsbütün başka bir lisan halini almış olan fellah lisanı olmamalıdır. O suretle, Arabın gayrı milletler için, bundan bir izzet-i nefs meselesi çıkmağa da mahal kalmamış olur. Çünkü bu fasîh Arapçayı, Arabların kısm-ı azamı da adeta yeniden taallüme muhtaçdır. Buna mukabil, anâsır-ı sâire-i İslâmiye de merasim-i dineyeleri sayesinde bu lisanın tamamen bigânesi değillerdir. İşte bu lisanı, bütün Müslümanların, hatta talî derecede tahsil görenleri öğrenmekle mükellef tutulmalıdır. Evet, herkesin kendi lisanı memnu' olmamalı, fakat zamîmeten Arapça da mecburi olmalıdır. Bundan sonra insanlar için yalnız bir lisan ile yaşamak imkânı heman heman kalmamış olduğuna nazaran şu ilave-i mükellefiyet katiyyen çok görülmez. Son zamanlarda ortaya çıkan din-i İslâm müceddidleri, bazı fukahanın gösterdiği mesağ-ı şer'îden bi'l-istifade hutbelerimizin Türkçeye tahvilini düşünmekle bizi lisan-ı Arabdan tedricen uzaklaşmağa teşvik etmiş oluyorlar. Buna karşı benim de Türkleri tedricen Arablaşdırmak istediğim zan olunmasın. Ben, aktâr-ı cihana intişar eden Müslümanların aralarında müşterek bir rabıta-ı taarüf ve tefahüm olmak üzre Arapçayı münasib görüyorum ve bunun bilcümle anâsır-ı İslâmiye tarafından –siyyema bizim rehberliğimiz takdirinde– sühûletle kabul olunacağını zan ediyorum. Zaten bence Türkün Arab veyahud Arabın Türk olmasının ehemmiyeti yokdur. Yalnız lisan itibariyle Arapçanın tefevvukunu ve kabiliyet-i taammümünü itiraf etmek zarurîdir. Beri tarafda, Arapçadan tecridine hiçbir mütercimin kudreti yetişemeyeceğine kâil olduğum Kur'an-ı Mübîn'imizin hatırı için bütün anâsır-ı İslâmiyenin bu lisanı tebcil etmesi ve hatta benimsemesi bir vazifedir" (s. 258-60).

verliğine dayanarak öyle bir padişahın azmine mâni olmakla takdire şayan bir celadet göstermiş ise de görüş önceliği Sultan Selim tarafında kalmıştır.

Milliyet cereyanlarının aleyhinde bulunduğum halde, Türkün vaktiyle dilini değiştirerek Arap olmadığına eseflenen bu fakirin de bu fikir ile Arap milliyeti takip etmiş olduğum ve milliyetçilik aleyhindeki mesleğime karşı böylece tenakuza düşerken, kendi milliyetimi bırakıp başkasının milliyetine taraftar çıkmak gibi bir seciye zaafı ve hatta bir şaşkınlık ve hamiyetsizlik eseri göstermek durumunda kaldığım akla gelebilir. Zaten milliyet izzet-i nefsinden mahrum olduğumu iddia ederek milliyet meselelerindeki serbest düşüncelerimle beni ithama yeltenen fırsat düşkünü düşmanlarım vardır. Fakat akla gelebilmesine rağmen yukardaki itiraza yer yoktur. Türklüğü Araplıkla mübadeleye razı olduğumdan dolayı milliyet izzet-i nefsinden mahrum olduğuma hükmetmek isteyenler, Yavuz Sultan Selim'in de milliyet izzet-i nefsinden mahrum olduğunu iddia edemezler ya... Belki ederler de... Fakat utanmaları pek kıt olduğu bundan da anlaşılan o adamların sözüne akıl ve nakil pazarlarında beş para veren olmaz. Zararı yok, bu zıpçıktı Türklerin millî seciyeleri, Osmanoğlu Yavuz Selim'inkinden daha yüksek olsun da benimki onun derecesinde kalsın.

En doğrusu (şudur): Milliyetçilerin iddiası veçhile eğer milliyetin kıymeti varsa bu hususta en ziyade ehemiyet noktasını dil meselesinin teşkil etmesi lazım gelir. Arap dili ne Türk diliyle ne de Çerkes diliyle kıyas kabul etmeyecek derecede üstünlüğe sahip olduğundan, insanın, milliyetin küçüğüne sahip olup da onunla iftihar edeceğine büyüğüne sahip olarak onunla iftihar etmesi daha kârlı ve daha makul olur.

Halbuki Arap milliyeti elde etmeyi Türk milliyetinde kalmaya tercih etmek de millî bir fikir ve hatta milliyet fikrinde ashab-ı tercihten olmak derecesinde ileri gitmek ve yüksek ayarlı milliyet takip etmek mahiyetinde değildir, meselenin saiki milliyetçilik fikrinden ziyade İslâmcılık zihniyetidir. Yani meselâ Türk iken Araplığı tercih eden, Müslümanlığa fazla bağlılığı saikasıyla tercih eder, milliyetçilikte müşkülpesentlikten değil... Nasıl ki Yavuz Sultan Selim de milliyetini din fikri içinde eritmek isteyen büyük bir İslâmcı idi.

Benim de Araplığa temayülüm, Kur'an-ı Kerîm ve hadislerin dili olan Arapça sayesinde Müslümanlığın daha iyi muhafaza edileceğine kani olduğumdandır. İslâm dini düşmanları Arap harflerini atmak vasıtasıyla Kur'an-ı Kerîm'i ortadan kaldırmak istedikleri gibi ben de İslâmiyetin istinat noktalarını sağlamlaştırmak için Arapçayı dil edinmek derecesinde kendimize mal edinmek isterim. Ama bundan Türklüğümüz zarar görürmüş... Biz faydalanırız ya... Dünyada da insanların mesaisi fayda ve zarar hesabı üzerine cereyan eder. Hayatını ve hayatının sonunu düşünmek ihtiyacında olan akıllı biri için dünya ve ahiret saadetini birleştirmekten büyük gaye olamaz. Aman milliyetimize halel gelmesin, diyerek aklın tayin ve temyiz ettiği mühim faydaları elden kaçırmak olmaz. İnsan,

milliyetsiz de kalmaz, birini kaybederken tabiatıyla diğerine sahip olur; elverir ki aklını kaybetmesin, onu daima kendisine rehber edinsin. Bu cihet temin edildikten sonra diğer kayıpların telafi edilmesi mümkündür.

Hulâsa milliyet, insanlardan ayrılmayan bir sıfattır. Onu kendilerine fıtratları temin etmiştir. Binaenaleyh onunla fazla meşgul olmak, hâsılı tahsil ile uğraşmak kadar bâtıl ve beyhude olur. Milliyet hadd-i zatında bir marifet ve kıymet ise bu herkeste vardır ve hiçbir kimsenin diğerine karşı milliyet gibi kendi kendine hâsıl olan bir sıfatı, ayrıcalık ve öğünme konusu yapmaya hakkı yoktur. İnsanlar kendi kazandıkları faziletlerle birbirlerinden ayrılırlar. İnsanların, faziletleri kendilerinin elde etme kabiliyetleri olmasa hayvanlara karşı bile imtiyazları kalmaz.

Mustafa Sabri, "Din ve milliyet". *Yarın* gazetesi, III, sayı: 62 (iskeçe, 15 Zilkade 1348/14 Nisan 1930).

Not: Bu yazının devamı aynı gazetenin 63, 65, 67, 68 ve *Peyam-ı İslâm*'ın 4. sayısında yayımlanmıştır. Mustafa Sabri'nin, Türkiye'den ayrıldıktan sonraki fikirlerini yansıtması bakımından önemli olan bu yazıların bütününün alınması, kanunî mahzurlar yüzünden uygun görülmemiştir.
Mustafa Sabri'nin milliyetçilik konusundaki fikirleri için ayrıca bk. *Dinî Müceddidler*, s. 248-77 (1338-1340).

VI
VAHDET-İ VÜCUD MESELESİ
Kâinatın Allah'a Göre Durumu*

Bu kısmı, kâinatın Allah'la bir olduğunu iddia eden birçok mutasavvıfın inancı olan "Vahdet-i vücud" meselesini incelemeye hasrettim. Bundan ötürü de bu kısma "Kâinatın Allah'a göre durumu" unvanını verdim. Bu inanç (akîde) o kadar tuhaf ve akıldan o kadar uzaktır ki, onu icad edenlere uyup ona bağlanan birçok kimsenin onu, hakikatına aykırı bir şekilde açıkladıkları görülmektedir. Vahdet-i vücudu acaip görenlerin şöyle demelerine hakları vardır: Açık ve seçik aklın ve bilhassa Allah'ın birliğine inanan (muvahhid) Müslüman aklının reddettiği bu inanca, insan nasıl bağlanabilir ve bu yanlış (bâtıl) fikri ilk defa ileri sürenler onu nereden elde etmişlerdir?

* [H. Atay'ın notu:] 1919 ile 1920 yılları arasında Şeyhulislâm olan Mustafa Sabri'nin (1860-1954) dört cilt olarak basılan *Mevkıfu'l-Akl ve'l-İlim ve'l-Âlem min Rabbi'l-Âlemin ve İbadihi'l-Mürselin* adlı eserinin üçüncü cildinin tahsis ettiği Vahdet-i vücud bölümünü tercüme ederek, onun pek az bilinen felsefe ve kelâm yönünü ortaya koymak ve bu eseri gerçekten felsefeciler ile vahdeti vücudçu sûfiler arasındaki felsefî bağı en iyi anlayan ve anlatan bir eser olmasından ötürü, kendi soydaşı düşünürlerin okumasına sunmayı fikri bakımından faydalı buldum. Doçentlik tezim *Farabî ve İbn Sînâ'ya Göre Yaratma*'da varlık meselesini incelerken vahdet-i vücut ile Farabî ve İbn Sînâ'daki varlık felsefesi arasında bulduğum bağın da aynı olduğunu tesbit etmiştim. İkinci olarak vardığımız müşterek nokta Farabî ve İbn Sînâ'nın vahdet-i vücutçu olmadıklarıdır. Ama bunların dışında ayrıldığımız noktalar vardır. Bu tercümeyi sonuna kadar takip eden kimse doçentlik tezimi de okursa ayrıldığımız noktalara muttali olabilir.

Mustafa Sabri'nin bu eserini kaleme almasının sebebini kendi kaleminden okumak eserin önemini belirtmesi bakımından faydalıdır. Bu eseri okuyan kimse Mustafa Sabri'nin yalnız Türklerin değil, İslâm âleminin son kelâmcısı (mütekellim) olduğunu kolayca anlar. Eserini yazmasının sebebini şöyle anlatır: "Ben Mısır'a gelmeden kırk sene kadar önce Muhammed Abduh ile *el-Camia* adında bir mecmua çıkaran Hıristiyan Ferih Anton arasında basında bir münakaşa cereyan etmişti. Münakaşa, Muhammed Abduh'u Hıristiyanlığın akla uygun olmadığını söylemeye sürüklemiş ve bunun üzerine Ferih Anton da "Her din böyledir. Bu hususta Hıristiyanlık, İslâmiyet ve diğer dinler arasında fark yoktur. Çünkü din görünmeyen bir Yaratan'a ve görünmeyen ahirete... inanmaktır. Bundan dolayı filozoflar ve her dinin din adamları aklı dinden uzaklaştırmaya çağırırlar ve İslâmiyetin, Hıristiyanlığın, Yahudiliğin, Budistliğin, Konfuçyüslüğün ve putperestliğin gerçek düşmanı dıştandır. Bu da akıldan başkasına dayanmayan maddî (felsefenin) ilkeleridir" (*Mevkıfu'l-Akl*... I, 127). Muhammed Abduh, münakaşa esnasında

Sonra ilm-i kelâmda zikredilen ve Allah'ın varlığının, zatının aynı olduğunu ileri süren filozofların mezhebine meyledip "Allah'ın hakikatı varlık"tır diyen mezhebi düşündüm ve bu felsefî mezhep ile sûfiyenin vahdet-i vücud inancı arasında derin bir ilişki buldum. Bunu ilerde açıklayacağım ve sûfiyenin bu acaip fikrinin kaynağını ortaya koyacağım. İşte bunun için, kitabın bu ikinci kısmına "Allah'a göre Allah'ın varlığının durumu" (Mevkıfu vücudillah minellah) unvanını vermeyi düşündüm, ki her iki mezhebi içine almış olsun; çünkü bu kısımda ana mezhep (felsefî mezhep) ile uğraşmam ondan doğan mezhep (sûfiye mezhebi) ile meşgul olmamdan daha az olmayacaktır.

İlk anda vahdet-i vücud meselesini incelemeyi düşünmüştüm. Bu meselenin incelenmesini düşünürken Allah'ın varlığına dair olan felsefî mezhebi incelemek aklıma geldi. Oysa ana mezhep ile ondan doğan mezhebin var oluş sırası tersti, yani felsefî mezhep doğan mezhep değil ana mezhepti. Bunun için bu kısmın başlığının, kitabın adında da işaret edilmiş olduğu gibi, "Kâinatın Allah'a göre durumu" (Mevkıfu'l-alem minellah) olmasını "Allah'a göre Allah'ın varlığının durumu" olmasına tercih ettim.

Allah'ın varlığına dair olan felsefî mezhebin bence önem kazanması vahdet-i vücudu incelemenin önemine borçludur. Bundan dolayı ikinci bahsi, ikinci kısmın birinci gayesi ve birinci bahsi de ona tabi kıldım. Doğrusu birinci bahis birinci kısma ve onun konusu olan Allah'ın varlığını ispat etmeye uygundur. Zira Allah'ın varlığını ispat eden bahisten sonra Allah'a göre Allah'ın varlığının durumu gelmeliydi.

Hıristiyanlığa hücum etmişti. Ferih Anton, İslâmiyete aynı hücumu yapmak için bir gedik bulamayınca, hücumlarını bütün dinlere yöneltti ve dinlerin akıl ile ve tecrübeye dayanan modern ilimle bağdaşmadığını ileri sürdü. Muhammed Abduh, üzerine aldığı dini müdafaayı beceremeyişti. *Çünkü İslâmiyetin iman esasları akıl ile çatışmaz.* Münakaşa neticesinde dinsizlik Mısır münevverlerinin çoğunun fikrini istila etti, din onları huzursuz yapan ve vazgeçilmesi açıklanamayan bir kalıntı durumuna düştü. Mısır münevverleri, durum gereği inandıklarını söylüyorlarsa da bu söz boğazlarından öteye geçmiyordu. Hulâsa, Mısırlı kardeşlerimiz batılıların yalnız maddî istilalarına uğramadı, kafaları ve kalpleri de istilaya uğradı (I, 441-442). Eğer Muhammed Abduh, galip gelseydi, din düşmanlığı Mısır'da yerleşmezdi (I, 358). Muhammed Abduh ile Ferih Anton arasında cereyan eden münakaşa, hakkın batıla üstünlüğünü sağlayamadı. İşte şimdi Ferih Anton gibi düşünen ve onun tarafını tutanlara karşı münakaşanın tekrar açılması gerekmektedir. Onun, aklın ve ilmin dine karşı olduğunu iddia etmesinin akla, eski ve modern ilme iftira olduğunu isbat eden taraf ben olacağım. Bir müddet düşündükten sonra bu münakaşayı tekrar açmanın yalnız din yönünden değil, aynı zamanda ilim yönünden bana düşen bir vazife olduğunu gördüm" (I, 364). (Tercümenin 2. kısmı *İlâhiyat Fakültesi dergisi*, XX, s. 257-274 [1975] de; 3. kısmı ise *İslâm İlimleri Enstitüsü dergisi*, II, s. 151-174 [1975] de yayımlandı. 2. ve 3. kısımda filozofların vahdet-i vücud meselesine bakışları sözkonusu edilmektedir. İ.K.)

Tercümeyi aslına uygun olarak yapmaya çalıştım. Konu zor olmakla beraber, terimlerin yenilerini kullanmak ile eskilerini kullanmak bir kısım okuyucunun anlamasını güçleştireceğinden eski terimlerin yerine yenilerinden ancak tutunmuş olanlarını koymaya çalıştım, bunun dışında kalan terimleri kendi Arapçamın ve Türkçemin kuvveti nisbetinde uslûbun verdiği kullanma tarzına uyarak Türkçeleştirdim. Sayfaların kenarında asıl metnin sayfalarının rakamlarını koyarak aslına müracaat etmek isteyenlere hizmet etme gayesini güttüm (Çeviren).

Vahdet-i vücud meselesinin bu kitapta incelenmesinin sebebine gelince, Allah'a dair batıdan gelen yeni sapık fikirlerle bunca mücadelemden sonra, İslâmda usûlu'd-din âlimlerinden hâlâ üstün tutulan birtakım insanlar vasıtasıyla bazı Müslümanların inancına giren eski doğunun sapıklığına karşı susmam doğru olmazdı. İşte bunun için bu meseleyi bu kitabın konularına ekledim. Aslında, hakikatını bilmeyen kimselerin sürüklendiği bu bulmacanın, yüzünden örtüsünü kaldıracak bir kitap yazmayı vadetmiştim. Buradaki bu ilavenin o vadi yerine getirmek olarak kabul edileceğini dilerim. Tevfik Allah'tandır.

Gariptir ki, düşünürler ve bilginler, Allah'ın varlığı ile O'ndan ayrı bir şey olan kâinatın varlığı hakkında dört zıt fikre ayrılmışlardır:

a) Her ikisinin varlığını kabul edip, Allah'a Vacibu'l-vücud (varlığı gereken) ve kâinata varlığı gerekmeyen (gayrı vacibu'l-vücud) diyenler.

b) Her ikisinin varlığını inkâr edenler.

c) Kâinatın varlığını kabul edip, Allah'ın varlığını inkâr edenler.

d) Allah'ın varlığını kabul edip, kâinatın varlığını inkâr edenler.

Bu son mezhep (d) vahdet-i vücuddur. Bu mezhep sahiplerine "varlıkçılar" (vücudiyye) veya "birleşimciler" (ittihadiyye) denir. Çünkü bunlar, "Allah'ın hakikatı varlıktır (vücud ve kâinatın varlığı Allah'ın varlığıdır, kâinatın varlığından başka Allah'ın varlığı yoktur, her ikisi tek var'dır" derler.

Bu mezhebi iptal etmeden önce, onun hakikatını açıklayıp anlatmaya önem vermeliyiz. Çünkü, bu mezhebi iptal etmenin onu anlamaktan kolay olduğunu söylersek, mübalağa etmiş olmayız.[1] İlk bakışta bundan anlaşılan şudur. Bu mezhebin sahipleri Allah'tan başkasının varlığını inkâr ederler ve "Allah'tan başka tanrı yoktur" (Lailahe İllallah) sözünü halkın tevhidi ve "Allah'tan başka varlık yoktur" (La mevcude İllallah) sözünü de havassın (seçkinlerin) tevhidi sayarlar. Şimdi bu mezhepten olanların, Allah'tan başkasının varlığını inkâr ettiklerini görelim:

Kâinatın varlığını inkâr etmelerine götüren yol, Allah Taâlâ sırf varlıktır, bu onların mezhebinin esasıdır. Bundan dolayı "varlıkçılar" (vücudiyye) olarak adlandırıldılar. Onlarca varlık Allah'ın hakikatıdır ki, onun hakikatı bilinmez. Sadreddin Şirazi, *el-Hikmetu'l-Mutealiye fi'l-Esfari'l-Erbaa'l-Akliyye* (s. 564)[2] adlı kitabında şöyle der:

[1] Bunun için okuyucu benim, vahdet-i vücud mezhebine yakın olan felsefî mezhebi iptal etmek hususunda aynı mezhebin iptalinden daha çok uğraşacağımı görecektir. Bu kitabımı okuyanlar, bilhassa mudakkikleri bu kitabın ihtiva ettiği konular içinde en çok bu kısmın onların hoşlarına gideceğinden eminim ve bundan başka, dikkatlerini de en çok bunun çekeceğini umarım.

[2] Sayfa rakamı takribidir. Matbu nüsha rakam koymayı ihmal etmiştir. *er-Risâle* (sayı 633) mecmuasında Dr. Cevad Ali'nin, Sadreddin Şirazî'yi öven ve kitabının İslâm felsefesindeki önemini belirten makalesinde zannetmiştir ki, *el-Esfaru'l-Erbea* dört kitap demektir ve bunu dört seyahat olarak tefsir eden müsteşrik Logino'nun yanıldığını ileri sürmüştür. Aslında yanılan Dr. Cevad Alî'dir, müsteşrik değil. Buna kitabın tam unvanı delalet eder. "*el-Hikmetu'l-Müteaiiye fi'l-Esfari'l-Erbaa'l-Akliyye*".

"Vacibu'l-vücud eşyanın tamamı ve varlıkların bütünüdür. Bütün nesneler ona döner. Bu, Allah'ın katından ilim ve hikmet verilenden başkasının anlaması zor olan ilahî sırlardandır. Fakat basit hakikatın her yönden bir olduğuna kesin delil vardır. O, varlığın tümüdür, nitekim O'nun bütünü de varlıktır".

Allah her varlıkta bulunan varlıktır. Her var Allah'ın varlığı ile vardır, yoksa kendi varlığı ile var değildir. Zira kendisinin varlığı yoktur. Varlık ancak Allah'ındır, daha doğrusu Allah varlığın aynıdır. Buna göre *var*, bilindiği gibi, "varlık" ile muttasıf olan mânasında değildir. Çünkü Allah'tan ibaret olan varlık, var olanın sıfatı da değildir, varlığı da değildir. Mevcut (var olan)un mânası, varlığın zuhur ettiği yani Allah'ın zuhur ettiği yerdir. Varlıklar dediğimiz dış objelerin, Allah'ın görünüşleri olmaları bakımından –Allah onların varlığı olmasından dolayı– dış dünyada varlıkları yoktur.

Bunun için "Allah'ın ilminde sâbit olan objeler (a'yân) hâlâ varlık kokusunu koklamamıştır" dediler ve Hz. Ali,[3] "Allah vardı ve onunla beraber hiçbir şey yoktu" hadisini işittiği zaman, "şimdi de öyledir" dediğini ileri sürdüler. Hadisin mânası, Allah kâinatı yaratmadan önce var idi ve onunla beraber hiçbir var yoktu. Hz. Ali'nin buna eklediği mâna, kâinat yaratıldıktan sonra da durum aynıdır. Çünkü kâinatın kendisi ile var olduğu varlık (vücud) kendi varlığı değildir. Zira kendisinin varlığı yoktur. Onun (kâinatın) zuhur ettiği varlık ancak Allah'tır. Ama hadis geçmişte olandan bahsediyor. Hz. Ali'nin sözü hadisi tashih ve tenkit mi ediyor? Kâinatın yaratılmasından öncesi ile sonrası arasında fark yok mudur?

Kâinatın varlığı yoksa ve o sadece Allah'ın varlığının zuhur ettiği yer ise ve onda zuhur eden Allah ise, bu suretle kâinatı aynaya ve Allah'ı o aynada görülen surete benzetmeleri de maksatlarını tam ifade etmemektedir Çünkü aynanın bir varlığı vardır, oysa kâinatın varlığı ve varlık kokusu bile yoktur. Onlara göre durum böyle olursa, var olarak gördüğümüz ve adına kâinat dediğimiz şeye Allah dememizin daha uygun düşmesi gerekir. Kâinatın varlığını nefyetmek, bütün varlıklar Allah'tan başka birşey değildir, demektir. O'nun varlığından başka geriye kalan bir varlık yok ki o kâinatın varlığı olsun. Bunun için bu mezhebe vahdet-i vücud adı verilmiştir. Burada var olanların varlığı inkâr edilmeyip,

Buradaki seyahatten maksad akıl ile seyahattır, beden ile olan seyahat değil. Dr. Cevad Alî müellifin tercüme-i haline dair çok söz ettiği halde, kitabın kendisini ve belki de ismini okumamıştır. Dünyada bu mesele hakkında konuşanların çoğu gayesini ve en azından menşeini anlamadan konuştukları bundan başka bir mesele yoktur. Evvelâ vahdet-i vücuda inananların gayesi vahdet-i mevcuddur. Sonra, vahdet-i mevcuddan neyi kasdettiklerini anlamamışlardır. Bilhassa vahdet-i vücud demelerinin sebebi nedir? İnşallah bunların hepsini bu fasılda yazdıklarımızı ciddi olarak okuyacak olan kimse açıkça anlayacaktır.

[3] Ferid [Kam] Bey'in *Vahdet-i Vücud* risâlesinde böyledir. *el-Esfar*'da "Cüneyd işittiğinde" sözü geçmektedir.

aksine onları birleştirip tek varlık –ki o da Allah'tır– amaçlanmıştır. Bu mezhep Allah'ın kâinatla birleşmesine inanmaya götürür.

Buna cevapları şöyledir: Birleşme (ittihad) ancak iki varlık arasında düşünülebilir, yoksa bir varlık olan Allah ile yokluk olan kâinat arasında değildir. Nitekim büyük Türk yazarı *Vahdet-i Vücud* müellifi Ferid Bey (Kam) gibi *Maddiyun Mezhebinin İzmihlali*'nin müellifi (İsmail Fenni Ertuğrul)nin de, Abdulganî Nablusî'nin şerhettiği Muhammed Fadlullah Hindî'nin *et-Tuhfetu'l-Mursele* adlı eserinden naklettikleri bu cevabın bir değeri yoktur. "Doğrusu birleşme (ittihad) –ki bununla dış dünyada (reel dünya = haricî) birleşmeyi kasdediyoruz– iki varlığa zıddır, buna göre birleşme ancak iki varlık arasında düşünülür," sözleri doğru değildir.

Onlar bazan aynaya benzetme ile ilgili iki tarafı ters çevirir ve Allah ayna gibidir, kâinat o aynada görülen suret gibidir derler. Nitekim Abdulganî Nablusî *el-Reddu'l-Metîn alâ Muntekısı'l-Ârif billah Muhyiddin* adlı kitabında aynaya benzetmenin her iki şeklini zikretmiştir. En büyük şeyhleri (Şeyh-i Ekber'leri) *Fusûs*'un Şit bahsindeki Hikme Nefsiyye Fass'ında şöyle demiştir:

> "O kendini görmen için senin aynandır, sen de isimlerini görmesi ve o isimlerin hükümlerinin görünmesi için O'nun aynasısın. (Sen Hak'ta görülen suretsin)[4] O'nun aynısından başkası değilsin. Durum karıştı ve müphemleşti. Bir kısmımız bildiği halde bilmemezlikten geldi ve 'anlamayı anlamaktan âciz olmak anlamaktır'[5] dedi. 'Bir kısmımız bildi fakat böyle bir söz söylemedi".

İşin tersi, kâinatın varlığını inkâr eden ve varlığı Allah'a veren mezheplerine daha uygundur. Nitekim ayna vardır, ama onda görülen suretler var değildir.

Bununla beraber, birinin var, diğerinin yok olduğu iddia edilen bu mezhebe göre, Allah ile kâinat arasında fark yoktur. Sanki var olduğunu gördüğümüz kâinat Allah'tır, kâinatın zihnimizden başka bir yerde varlığı yoktur. Hem öyle ki bizlerin duymuş olduğumuz varlığımız bizim varlığımız değil, o ancak Allah'ın varlığıdır. Çünkü bizim varlığımız yoktur, zira biz de kâinatın içindeyiz. Taş ve

[4] İki tırnak arasındaki sözler el-Balî'nin şerhinden alınmıştır.

[5] Bu söz en büyük Sıddık'a (Ebu Bekir) atfedilir. Şeyh-i Ekber'in bunu bilmemesine imkân yoktur. Sonra şeyh, bilip acz göstermeyen hakkında şöyle dedi: "Bu Allah'ı bilenin en üstünüdür. Bu ilim ancak resûllerin sonuncusuna ve velilerin sonuncusuna mahsustur". *Fusûs*'u şerh eden de "Velilerin sonuncusundan kendisinin (yani, *Fusûs* sahibi Şeyh-i Ekber'in) kasdedildiği anlaşılmaktadır" demektedir. Onca velilerin sonuncusu ile son zamanda gökten inecek İsa'nın (a.s.) olduğunu ileri süren yanılmıştır. Ben derim ki Şeyh, Ebu Bekir'i bilmiyor, nerde kaldı Allah'ı bilsin, iki ilim arasında büyük fark vardır. Temellilik (hulûd) hakkında Şeyh'in *Fütûhat-ı Mekkiye*'de Kur'an'ın, kâfirlerin her ne kadar ateşte temelli kalacaklarını belirtmişse de azabda temelli kalacaklarını belirtmemiş olduğuna dair iddiasını naklettikten sonra, otuz sene önce yazdığım kitabımda demiştim ki: "Şeyh, Kur'an'ın metinlerini bilmiyor. Sonra Maide, 80 "Çoğunun inkâr edenleri dost edindiklerini görürsün. Nefislerinin işledikleri ne kötüdür, onlar azabta temellidirler" ve Zuhruf 74-75 "Doğrusu suçlular temelli kalacakları Cehennemin azabı içindedirler. Azaba hiç ara verilmez, onlar orada tamamen umutsuzdurlar" âyetlerini zikrettim"

ağaç da böyledir. Öyle ise Allah'ın nebileri olan âriflere isnat edilen bu mezhep ile Allah'ın, kâinatın tümünden ibaret olduğunu söyleyen batılıların panteizmi arasında ne fark vardır? Batılı tenkitçiler panteizmin, Allah'ın varlığını edep ve nezaketle, ustalıkla inkâr etmek olduğunu söylüyorlar. Vahdet-i vücud mezhebi de bunun gibi Allah'ı kâinat yerine kor ve sonra kâinatı inkâr eder. Güya bu görülen kâinatın dışında hiçbir şey yoktur. Buna istersen "kâinat", istersen "Allah" de, istersen kâinat yerine "tabiat" de. Böylece bu mezhep tabiatçıların mezhebi ile birleşmiş olur.

Evet, Allah ile mahlukatın arasını ayırma hususunda her şeyin iki yönü vardır, derler: a) Mutlak varlığı, b) Özelliği (hususiyeti). Şey mutlak varlık olması yönünden Allah'tır, özel bir adla adlanan belirli bir varlık olması yönünden Allah'tan başkasıdır. Fakat, mezhep sahiplerinin kendilerinin ve taraftarlarının açıkça belirttiklerine göre birleşme hakiki olup ayrılık itibarîdir. Çünkü Allah'tan başka hiçbir şeyin dış dünyada varlığı yoktur. Buna göre Allah, var olan şeyde varlığın yegâne unsuru olup o şeyde O'ndan başkası yokluktur. Zeyd ve Amr'da Allah'tan başka bir varlık yoktur. Onların Zeydlik ve Amrlık özellikleri –ki onlarla Allah'tan ayrılırlar– itibarîdir. Onlar itibarî yönden Allah'tan ayrılırlar. Fakat var oldukları hakiki yönleri bakımından ondan ayrılmazlar. Taşlar, ağaçlar ve bunlardan aşağı olan varlıklar, hattâ temel kaidelerine göre taşlanmış şeytanda da var olan Allah'tır. Zira Allah varlığın bütünüdür ve kendisinin bütünü de varlıktır. Kendisi ile şeytan arasında ancak itibarî bir ayrılık vardır, ki bu da gerçek birleşmeye zıt değildir.[6] Bu durumda, her ikisinin arasına eşit olarak hüküm yürütmeye bir mani yoktur. Çünkü hükmün (haml) sıhhati için mantığın koymuş olduğu konu ile yüklemin zihnen ayrı ve dış varlıkta birleşmeleri şartı mevcuttur. Bu gibi gereklerden Allah'a sığınır ve mezhebin tam açıklamasını yapmadan tenkit etmemizden ötürü okuyucudan özür dileriz.

Her şeyden önce vahdet-i vücudu ilk ileri sürenlerin sözlerinin menşeini araştırmak ve incelemek gerekir. Çirkin, güzel, büyük, küçük, yüksek ve alçak her varlığı ilâhlaştırmış olduğundan apaçık aklın reddettiği, akıldan bu kadar uzak olan bu nazariye hangi fikir kapılarından dışarı çıkmıştır. Hangi kapıdan bir kısım zihinlere girmeye yol buldu, ki taraftarı olanlar, kendilerinin hiçbir zaman farkına varmadan gerçekten kendilerinin Allah olduklarını söylemeye cüret ettiler. Ama biz kendimizi hâşâ! aynı şekilde hissetmeyiz. Nedir büyüklenen bu bâtıl hayal? Mısır'daki araştırıcıların içinde bu meseleden bahseden yoktur. Çünkü

6 Şeyh İbn Arabî şöyle der: "Biz görünüşleriz, tapılan mabud bizim zâhirimizdir. Kâinatın görünümü kâinatın aynıdır, düşünün. Ben ona ancak suretiyle taparım. O, içinde insan bulunan Tanrıdır". Türk şairi Bayazıt Halife şöyle söyledi:

Kendi hüsnün hûblar şeklinde peyda eyledi,
Çeşm-i aşıkana döndü temaşa eyledi.

Arapçası: O (yani Allah) güzelliğini güzeller şeklinde gösterdi, sonra döndü âşıkın gözü ile onu seyreyledi.

onların bütün bütün veya çoğunlukla taşıdıkları kalemleridir. Bundan böyle ilim sahibi olmaya da ihtiyaçları yoktu veya daha doğrusu bu zamanda onlardan başka ilim sahibi yoktur. Bu araştırıcılar arasında bulunan nazariyeyi beğenen ve beğenmeyenlerin hiçbiri meselenin çürütülmesi veya ispatı hususunda gereken incelemeye girişmek ve bunun samimi ılımlı bir giriş olması için menşeini arayan olmamıştır. "Varlığın Yüce Allah için gerçekleşmesi ve varlığın kendisinde istiklâliyet kazanması için kâinatın hiçbir yöresinde kendisine yer tayin edilmediğini" söylemek değersiz, daha doğrusu alaylı bir söz olup bazı zihinlerce onu bilinen varlıklar içinde aramaktan daha tehlikelidir. Bunun için bir varı diğerine tercih etmekten kaçınarak onu herşeye yaydılar. Bu nazariyeye tasavvuf yoluyla ulaşmak anlatılandan daha şaşılacak şey değildir. İslâm tasavvufunu varlıkça (vücudî) tevhid veya özel kişilerin (havass) tevhidi adı ile uğraştıran bu muammanın anahtarına yol bulmakta –inşallah– bu kitabımız temayüz etmiştir. Hatta *Fusûs* ve *Fütûhat-ı Mekkiye* sahibi Şeyh Muhyiddin b. Arabî, "Hıristiyanlar tanrılığı sadece İsa ve annesine hasretmelerinde yanıldılar" demiştir.

Ey değerli okuyucu, bil ki ben sûfilerin düşmanı değilim. Allah'ın velilerinin varlığını ve karemetlerini de inkâr etmem. Ve bilginlerin bilgisinin insanları ıslah etmeye ve onların nefislerini terbiye etmeye, doğrusu, bilginlerin kendilerini de terbiye etmeye kimi zaman yetmeyeceğini itiraf ederim. Böylece bilginlerin bilgisi ve Ehl-i sünnetin, dinin aslı ve teferruatına dair mezhepleri ile çarpışmamak şartıyla, Müslümanları eğiterek ve onları bilginlerin en nurlu şeriat hükümlerinden bildiklerine göre iş işlemeye alıştırarak, bu eksikliği tamamlamak için tasavvuf yollarına ihtiyaç hâsıl olur. Aynı şekilde, ölümlerinden sonra Allah'ın şerefli kullarına saygı göstermeyen Vahhabîlerden de değilim. Kimseye karşı üstünlük iddia etmem ve kimsenin üstünlüğünü de kıskanmam. Bütün bunlara rağmen ben Allah'ın kuluyum, Allah'ın velilerinden olmakla ün salan herhangi bir kimsenin kulu değilim. Yücelerin yücesi Rabbimin mekânını, insanların gözünde o velinin mertebesine feda etmem ve ona (veliye) Allah'ın zatı hakkında aklın ve dinin kabul etmeyeceği şeyi söyleme imtiyazını tanımam ve heves ve arzusuna göre Allah'ın sözünü ve Peygamberinin sözünü, onlarla oynarcasına veya gayelerine zıt bir mânaya tefsir etmeleri için de imtiyaz tanımam. Nitekim Yüce Allah'ın "O'nun benzeri hiçbir şey yoktur" (Şûra 42/11) sözünden, ilerde açıklanacağı gibi, Yüce Allah için benzer veya benzerin üstünde bir şeyin ispatını anlamışlardır.

Vahdet-i vücudu iddi adenlerin, onu doğru bir mükâşefe veya mazur görülen kendinden geçmenin (sekr) neticesinde elde ettiklerini zan edenler yanılmışlardır. Bu, başlı başına, davasız, aklî, kendilerinin ve taraftarlarının kitaplarında anlatılan naklî delilleri bulunan bir felsefedir. Bu, tedvin edilmiş kelâm ilminde kendisine önem verilmiş başka bir felsefeden alınmadır. Doğrusu, alınan ve bu kendisinden alınan iki felsefe de bâtıldır. Asıl olanın bu kitabın yazılmasına

kadar, onu okuyanlara göre, bâtıl olduğu gizli kalmıştır. Daha doğrusu, açıkça bâtıl olan vahdet-i vücud felsefesinin o asıldan doğduğu da açık değildi.[7]

Görgü (şuhûd) yolcusuna vahdet-i vücud fikrinin nasıl doğduğuna ve bu hususta kendisine neyin görüldüğüne bir bakalım: Eğer kâinat onun gözünden kaybolur ve "Keremli Yüce Rabbının zatı (yüzü) bâki kalır", dersek, yani Allah'ı görüyor kâinatı görmüyor, işte bu vahdet-i vücud değildir. Buna vahdet-i şühud denir ki bu, kâinatı görmeden Allah'ı görmektir. Vahdet-i vücuda inananlar buna razı olmazlar ve onu tasavvuf mertebelerinde eksik bir mertebe olarak görürler. Bundan dolayı, kâinatla Allah'ın aynı (özdeşi), en azından görünüşü olduğunu iddia ettiler. Kitaplarında açıkladıkları gibi kâinatın varlığını reddetmiyorlar ve duyular (âlemini) de inkâr etmiyorlar. Onlar ancak kâinatın varlığının kendi varlığı olduğunu inkâr ediyorlar ve onun, Allah'ın varlığı olduğunu savunuyorlar. Buna göre, mürit (sâlik) kâinatı gördüğünde, o görülür olarak kalmaktadır, ancak, ârif olmayan bizlere kâinat olduğunu sandığımız bu görünen varlık, Allah olarak beliriyor. Ama, bu belirmenin ilmî bir mesele olarak tutundukları ve delillerini ileri sürdükleri felsefesinin neticesi olması, müşahedelerinin neticesi olmasından daha iyidir. Çünkü, kâinatın Allah ile bir olmasına müşahede taalluk etmez. İki şeyi bir şey görmeye imkân yoktur. Doğrusu bu felsefe üzerine bina edilen mezheplerine göre mesele basittir. Her var olan Allah'ın zuhuruna mahal ve göründüğü aynadır. Zira var olan nesnede ilk ortaya çıkan ve görülen onun varlığıdır. Onlara ve felsefî görüşlerinde varlık sadece Allah'tır. Bu sözü söyleyen herkes, yani Allah varlıktır, söyleyenin keşif ve sülûk ehlinden olmaya ihtiyacı olmadan, Allah'ı her var olanda görür.

İmam Gazalî'nin, *Mişkâtu'l-Envar*, adlı eserinde söylediği şu söz birçok bilginleri vahdet-i vücud mezhebine çekmiştir: "Ârifler mecaz çukurundan hakikatın doruğuna yükseldiler de göz göre göre varlıkta Allah'tan başkasının olmadığını gördüler". Muhakkık Devvanî, bunu *Akaid-i Adudiye Şerhi*'nde nakletti... Özel bir uyarma ile o mezhebe dair sözleri yok edecekti, bunun için kimsenin hatırına basiretli tenkit gözü ile ona bakmak gelmedi. Mecaz ile zâhirî ilmi kastetmiştir ve onu çukura benzetmiştir veya kâinatın varlığını, Allah'ın varlığına nisbetle yok gibi sayan mecazlı bir surette inkâr etmeyi kastetmiştir. Ona göre ârifler bu mecazî mertebeden kâinatın varlığını tam inkâr olan hakikat doruğuna yükselenlerdir. Zira kâinatın görülen varlığı, kâinatın varlığı değil, Allah'ın varlığıdır. İşte, Celâl Devvanî'nin şerhine dair kıymetli notların sahibi Fadıl Gelenbevî'nin de uyardığı vahdet-i vücud budur.

Basit kimse, hakikat doruğuna yükselen ârif-i billah olanın gözünde kâinatın kaybolduğunu ve Allah'ın gözüktüğünü zanneder. İşte bu kendisinden yüksel-

[7] Bu iki felsefî görüşün özeti: Her ikisinin adamları uzun bir düşünmeden sonra Allah'ın hakikatının varlık olduğunu anladıklarını zan ederler. Bu iddia varlıkçı sûfilerin Allah hakkındaki sözleridir ki, bunu deliler söylemez.

dikleri mecazdır, oysa *Mişkât* sahibi bunu bir çukur saymıştır. Daha doğrusu, varlıkta Allah'tan başka bir nesnenin olmadığını gören yükselmişlerin maksadı, varlıkçı sûfilere göre kâinatın Allah ile birleşmesidir. Onlar her ne kadar birleşmeyi inkâr ediyorlarsa da, bunu ancak kâinatın Allah'ın aynı olduğunu iddia etmekte aşırı gitmek için yapıyorlar. Biraz önce naklettiğimiz şu sözleri bu cinstendir: Birleşme ancak iki varlık arasında düşünülür, yoksa varlık olan Allah ile yokluk olan kâinat arasında değil. Böylece birleşme sözünün özdeşliği (aynılığı) ifade etmede yeterli olmadığına inanıyorlar. Bu özdeşliği o kadar açıkladılar ki, *Fusûs*'ta bu korkunç iğrenç (nağme) terennümün tekrarından başka bir şey yoktur.[8] Bu mu ârifleri hakikatın doruğuna yükseltecek? Öğrendin ve gene de öğreneceksin ki, onlara göre varlıkta Allah'tan başka bir nesnenin olmamasının sebebi, Allah'ı ve varlığı bir saymalarından dolayıdır. Her nerede varlık varsa, orada Allah'ın zatı (vechi) vardır. Allah'tan başkasının varlığını inkâr eden sözlerinin mânası, Allah'ı yüce tutmak değil, doğrusu varlığı yüce tutmak, onu tanrılaştırmak ve onu Allah'ın hakikatı olarak tayin etmektir. Onlara göre Allah'ın hakikatı varlıktan ibaretse, şüphesiz varlık Allah'a inhisar eder. Veya istersen, varlığın şamil olduğu her şeye Allah şamil olur, de. Ve bu suretle o her var olanın varlığı olur, bunun için ondan başkası var değildir.

Şu sözlerinden muratları da şudur: "Allah'tan başka tanrı yoktur (La ilâhe illallah), halkın tevhididir, seçkinlerin (havass) tevhidi ise Allah'tan başka var olan yoktur (La mevcûde illallah)". Bu sözleriyle, Allah bütün varlıklar olup O'ndan başka varlık yoktur, demek isterler. Seçkinlerin tevhidi olarak övdükleri tevhid, her nesneyi tek bir varlık yapmak suretiyle var olanların hepsini Allah'la birleştirmedir.[9] Bu şeran emredilmiş olan Allah'ı diğer varlıklardan ayıran ve tanrılığı varlıklar arasında yalnız Allah'a tahsis eden tevhidden –ki onların halk tevhidi saydıkları tevhiddir-, yana hiçbir mâna taşımaz. *Mişkat*'ta[10] Gazalî onların bu büyük suçuna iştirak eder ve nitekim bunu mecaz çukurundan hakikat doruğuna yükselen ârîflerin mezhebi olarak sunar ve onların bâtıl vahdet-i vücud mezheplerini yüksek bir fiyatla satmaya uğraşmakta da gayret sarfeder.

Bu bozuk zihniyetten şeriat, tarikat ve hakikat gibi değişik mertebeler fikri ortaya çıktı. Şeriat en aşağı ve hakikat ise en üstün mertebedir. Bunun için "Allah'tan başka tanrı yoktur, halkın tevhididir" demişlerdir. Ağızlarından çıkan ne büyük sözdür, onlar sırf yalan söylüyorlar. Yüce Allah, mahlukatın en hayırlısı ve seçkinlerin seçkini olana "Bil ki Allah'tan başka tanrı yoktur"[11] der ve

[8] Gazalî'ye atfedilen meşhur "İmkân (âleminde) var olandan daha iyisi olmaz" sözünü söyleyenine irca etmemiz gerekir, zira bu söz Allah'ın hür yaratıcı (fâil-i muhtar) olmadığını gerektirir. *Fusûs*'ta Eyyup Fass'ında İbn Arabî "bunun sebebi kâinatın Rahman'ın suretinde olmasıdır" demiştir.

[9] *Şerhu'l-Mevakıf*'tan nakledeceğimizden anlaşılacaktır.

[10] *Maddiyyun Mezhebinin İzmihlali* adlı eserin yazarı varlıkçı sûfilerin mezhebini desteklemek için onun sözünü şahit getirmiştir.

[11] Muhammed sûresi, 18.

"Adaleti yerine getirmek üzere ilim sahipleri ve melekler, O'ndan başka tanrı olmadığına şahitlik ederler" buyurur. Allah'ın elçisi (s.a.) "Zikirlerin en üstünü 'Allah'tan başka tanrı yoktur' (La ilâhe illallah) ve duanın en üstünü 'Övülme Allah'a mahsustur' (Elhamdü lillah) demektir" der ve "Benim ve benden önceki Peygamberlerin söylediği en üstün söz 'La ilâhe illallah'tır". Allah, melekler, peygamberler ve onların sonuncusu, ilim sahiplerinin hepsi halk (avam) oluyor da Gazalî'nin ârifleri seçkinlerden mi olur?

Sonra "Allah'tan başka mevcut yoktur" diyen mezheplerinin vahdet-i vücud mezhebi diye adlanmasında, düşünürler için dikkat edilecek ve ders alınacak bir nokta vardır. Oysa yukarda geçen Gazalî'nin sözünün açık ve anlaşılır mânasına göre buna vahdet-i mevcut denmiştir. Şüphesiz, Gazalî o sözü ile Fadıl Gelenbevî'nin açıkladığı gibi bu adla bilinen bu mezhebe işaret etmiştir. Öyle ise niçin ona vahdet-i mevcut değil de vahdet-i vücud adını verdiler?

Cevap: Çünkü mecazi değil, hakiki bir söz olması, daha doğrusu Gazalî'nin belirttiği gibi hakikatın doruğu olması şartiyle vahdet-i mevcut sözü kâinatın varlıklarının muhtelif sayılarının açıkça çok ve değişik olmasıyla akıl ve duyunun açık kesinliğine karşı bir söz olduğu kolayca anlaşılır. Zaten duyulur nesneleri (mahsusat) inkâr etmediklerini söylemiştik.

Varlığa (vücud) gelince, onun var olanların (mevcudat) hepsinde aynı olduğunu söylemek mümkündür. Buna inanıp O'nun birliği ile var olanı bir yapmaya kalkıştılar. Ve Allah'tan başka var olan (mevcut) yoktur dedikleri zaman, bundan maksatları her var olanda bulunan varlık Allah'ın kendisidir ve O da birdir ve yegâne var olan O'dur demek isterler. Çünkü var olanlarda bulunan varlık, Allah'tan başkası değildir. Sanki her var olan (mevcut) iki nesneden meydana gelir. Biri, bir olan varlık, diğeri kainattaki muhtelif şeylere göre muhtelif olan yokluktur. Onlarda bulunan varlığın var olması ve bir varlık olması suretiyle o şeyler var ve bir varlık olurlar.

Fakat "varlık Allah'tır ve yegâne var olan O'dur" sözlerine gelince, bunun izahı ilerde gelecektir. –Daha önce de zikrettiğimiz gibi– şöyle bir iddiada bulunmak pek basit, daha doğrusu gülünç olur. Allah için varlığın gerçekleşmesi ve varlığın müstakillen O'nda bulunması için kâinatın hiçbir yönünde Allah'a yer tayin etmemek, bazı akıllara göre O'nu bilinen varlıklarda araştırmaktan daha tehlikelidir. Sonra bu varlığı, varlıklardan birini diğerine tercih etmemek için hepsine dağıtmışlardır.

İşaret ettiğimiz gibi yanlışların başı, varlığı Allah'ın hakikatı yapmış olmalarıdır. Yaratan ile yaratılan arasındaki farkı kaldıran büyük mefsedet bunun üzerine terettüp etmese bile Allah'ın hakikatını tayin etmekteki mefsedeti yeter. Zira Allah'ın hakikatı bilinmez. Aslında biz Allah'ın zatını düşünmekten de menedildik.

Bu girişi hazırladıktan sonra, deriz ki: Bizim inancımıza göre vahdet-i vücudun menşeinin, kelâm ilminde meşhur filozoflarla kelâmcılar arasında ihtilaflı bir mesele olan Allah'ın varlığı meselesine dair filozofların mezhebinden doğan felsefî bir fikir olduğunu, öğrenmiştin. Filozofların mezheplerinin aslı ve ilk esasları, Allah'ın tenzih edilmesi gereken ve ihtiyaç alâmeti olan her çeşit birleşme lekesinden Allah'ın zatının uzak, hakiki ve basit (mürekkeb olmayan) olmasıdır. Çünkü cüz bütünden başka bir şey olduğundan bileşik (mürekkeb), cüzlerine muhtaçtır.

Bilindiğine göre Allah'tan başka bütün varlıkların, kendisiyle var oldukları, yani kendisiyle başkasından ayrıldıkları bir mahiyetlerinin bulunduğu ve mahiyetinin, zihinde kendisinden ayrılan zatının üzerine artık (zaid) bir varlık olduğu tasarlanmıştır. Ama bu mahiyet ve vücudun toplamı dışarda (zihin dışında) bir nesnedir. Fakat tam mânası ile basit ve birleşmenin her türlü çeşidinden uzak olan Allah Taâlâ'nın, zihinde bile olsa özü (zatı) üzerine artık (zaid) bir varlığı olmaması gerekir. Bu durumda, ya varlıksız bir zat (öz) veya özsüz bir varlık, diğer bir deyimle, ya varlıktan soyulmuş bir mahiyet veya mahiyetten soyulmuş bir varlık olması gerekir. Allah'ın varlıktan soyulmuş bir mahiyet veya mahiyetten soyulmuş bir varlık olmasının nasıl mümkün olacağına gelince, şu anda onlarla münakaşa durumunda değiliz. Filozof ve sûfilerin varlıkçıları, her iki tarafın destekleyicilerinin anladığına göre ikinci şıkkı (yani mahiyetten soyulmuş varlığı) seçtiler ki bundan vahdet-i vücud meselesi doğmuştur. Ama, benim hususi anlayışıma göre, inceleme esnasında öğreneceğin gibi filozofların birinci şıkkı yani Allah'ın varlıktan soyulmuş bir zat (öz) olduğunu seçmeleri gerekirdi ki, o vakit varlıkçı felsefenin hurafesi temelinden yıkılırdı ve vahdet-i vücud fikri havada asılı kalırdı.

Bununla beraber, inceleme süresince, Allah Taâlâ'nın mahiyetten soyulmuş (mücerret) olduğuna inanıp ikinci şıkka saplanan varlıkçıların fikirlerini takip edeceğim, kuruntu ve hayal üzerine kurulmuş bir yolda yürüdüklerini bilmiş ve buna inanmış olarak attıkları her adımda onları izleyeceğim. Bununla şunu demek istiyorum: Onlara ilk hücumda esaslarını yıkmakla yetinmeyeceğim, eğer böyle yapmış olsam, onlarla münakaşam uzamazdı. Fakat böyle bir meselenin yani felsefe bakımından felsefe ve kelâm kitaplarının önemli bir bölümünü teşkil eden ve tasavvuf yönünden kâinatı ve kâinatın Rabbini içine alan Allah'ın hakikatının varlık olması gibi bir meselenin, bir üfürükle söndürülüp gitmesini uygun görmedim. Bundan ötürü esasa dair sözü münasip bir yere bırakıyorum ve burada şu kadarını söylemekle yetineceğim:

Allah'ın varlığının özünün (mahiyetinin) aynı olduğunu söyleyen filozoflar, –ki bu sözleri adı geçen iki şıkka göre anlaşılabilir–, Allah'ın sıfatları özünün aynı olduğunu da söylemişlerdir. Bu konu kelâm ilminde meşhurdur. Buna göre Allah'ın ilmi özünün aynı, kudreti özünün aynı ve iradesi özünün aynıdır. Allah'ın varlığı özünün aynıdır şeklindeki birinci sözlerinin gereği Allah'ın haki-

katının varlık olması ise, ikinci sözlerinin gereği de Allah'ın hakikatının ilim, kudret ve irade olması lâzım gelir ve buradan da her ilim her âlimde, her kudret her kadirde ve her irade her irade sahibinde –ki O Allah'tır– olduğunu iddia eden bir sûfiye grubu ortaya çıkar, neticede bu basitlikçe tam basit olan Allah'ın, bir anda ilim, kudret, irade ve varlık olmasını gerektirir. Bu, varlıkçı filozofları destekleyenlerin şu sözleriyle çelişir: Allah Taâlâ her şeyden soyulmuş sırf varlıktır.

Sonra, usûluddîn ile biraz meşgul olanların var olanın (mevcud) varlığına dair üç görüş bulunduğunu bildiklerini ifade edilim:

(a) Eşarîlerin imamı Şeyh Ebu'l-Hasan ve peşinden gidenlerin bir kısmının, vâcip (zorunlu) ve mümkün (olurlu) varlıkta var olanın varlığı özünün aynı olduğu görüşü.

(b) Filozofların, varlık, vacip olanda özünün aynı, mümkün olanda ise özünden artık bir nitelik olduğu görüşü.

(c) Kelâmcıların çoğunun, varlık, vacip olanda ve mümkün olan varlıklarda öz üzerine artık bir nitelik olduğu, ancak öz üzerine artık olan bu niteliğin vacip olan varlıkta özden ayrılmasının imkânsız ve mümkün olanda ise ayrılabilir olduğu görüşüdür.

Görülüyor ki ilm-i kelâm âlimleri bu konuda vahdet-i vücudu benimseyen tasavvufçuların mezhebini red veya kabul hususunda ancak *Şerhu'l-Mekasıd*'da bunu red eden ve aleyhinde istediğini söyleyen Allame Taftazânî'den başkası konuşmamıştır. Bununla beraber bu tuhaf mezhebin filozofların mezhebi ile münasebetini kendisi de, başkası da belirtmedi. Belki de kelâmda varlık meselesine dair görüşleri inceledikleri vakit, varlıkçı mutasavvıfların mezhebine değinmeye göz yumdular; göz yumdular çünkü aklın dışında olduğundan dolayı ona önem vermediler. Nitekim bu *Mevakıf* ve şerhinde, varlık konusundaki mezheplerin incelenmediği bir yerde bulunan kısa sözlerden anlaşılmaktadır. Bu sözleri ilerde nakledeceğiz.

Burada dikkati çekmek istediğim nokta, varlıkçı mutasavvıf mezhebini, özellikle reddetmekte sert davranan usûluddin âlimleri hakkında şaşkınlığım şudur. Bunlar varlıkçı sûfilerin mezhebine aldırmayıp onu ihmal etmek veya onu sertçe reddetmekte iken, Allah'ın hakikatının varlık olduğu sonucuna varan filozofların Allah'ın varlığına dair mezhebine nasıl bağırlarını açıp onu benimser ve ona önem vererek kelâmcıların çoğunluğunun mezhebine tercih etmeye kalkışırlar. Oysa vahdet-i vücud mezhebi varlık meselesinde filozofların mezhebinden doğmuştur. Bu (filozofların mezhebi) ötekinin aslı ve babasıdır ki aslı red ve iptal edilmekte ondan daha önemsiz değildir.

Allah dilerse, bu kitabın çözümlemeye çalıştığı diğer nesneler gibi, çözümlemesi ile temüyüz edeceği önemli ödevin, apaçık bâtıl olan vahdet-i vücud mezhebinin kelâm ilminde beğenilen filozofların mezhebinden ortaya çıktığını

ispat etmektir. Bu suretle, bu felsefî mezhebin sürüklediği ve kendisinden doğan mezhebin bâtıl olması ile de kendisinin bâtıl olduğu gözler önüne serilmiş, ve neticede kendisinden doğmakla kendisi asıl olan ve başkasından doğmuş olmakla fer'i olandan her ikisi bâtıl olmuş olsun. Sonra aslın, kendisi bozuk bir temele dayandığından bozuk olduğunu ispatlamak gerekir ki, onun üzerine bina kılınan bâtıl mezhebin bozukluğu daha açıkça ortaya çıkmış ve her birinin bâtıl oluşu diğerinin bâtıl oluşu ile pekişmiş olsun.[12] Benden önce bu tasavvuf mezhebinin, o felsefî mezhepten meydana geldiğini açıklamaya koyulan kimseyi ve kelâmcıların önemsediği asıl ile beraber aldırış etmedikleri sûfilerin olan ferî mezhebini iptale kalkışanı görmedim. Buradaki ödevim iki meseleyi vaz etmekte ve onları incelemekteki yenilikler yanında iki mühim yeniliği içine alır ki, bu konuya yeni bir şekil kazandıracak, kelâm ve tasavvuf ilimlerinde büyük bir inkılap meydana getirecektir. Allah başarı versin ve doğruyu göstersin.

Filozof ve destekleyicilerinden sonra meşhur kelâm âlimlerinin bir çoğunun birine saplandığı iki mezhebi iptal etmeyi içine alan bu çözümü zor ödevimi yaparken, ve usanmadan, bâtıl olmasına rağmen birinin iptal edilmesi, diğerinden zor olan ve öbürü de birtakım sûfileri sapıtan ve kendilerine iyi niyet besleyenleri de yoldan çıkaran her iki mezhebi inceler ve tenkit ederken okuyucudan beni dikkatle takip etmesini rica ederim. Sakın, vahdet-i vücud meselesini incelerken vahdet-i vücuda inanmayan filozofların mezhebini incelemekten bize ne, deme. İlerde aralarındaki sıkı münasebeti öğreneceksin. Bu fikrin tam iptali, o mezhepten doğduğuna ve onun da bâtıl olduğuna kani olmaya dayanmaktadır. Ve buradan vahdet-i vücud mezhebinin, aklın ötesinde saydıkları ve kendilerine itiraz edenlere karşı son kalkan olarak kullandıkları keşif iddialarına dayanmadığı ortaya çıkacaktır ve aynı şekilde onların davranış (hal) sahibi olmaktan çok söz (kal) sahibi oldukları görülecektir. Kelâmcıları mücadeleci olmakla ayıplarken, kendilerinin cedel silahını ellerinden düşürmedikleri, aklî ve naklî delillere yapışıp onları ellerinden bırakmadıkları görülür. Sonra da onları iyi kavramaz ve birinci bölüm sonlarında (cüz 3 sayfa 8) görüldüğü gibi onları kullanmada mugalataya baş vururlar. Orada *Fusûs* sahibi "O dileseydi hepinizi doğru yola eriştirirdi"[13] âyetinin tefsirinde Nahivcilerin "lev" edatının birincinin imkânsızlığından ikincinin imkânsızlığını anlatır sözlerini âyetin mânasını tahrif etmek için

[12] Son kelâmcıların ileri gelenlerinden birtakımları bu mesele hakkında filozofların mezhebine kaydılar. Bu iki mezhep aralarında bulunduğunu hissettiğim sıkı münasebetten ötürü vahdet-i vücud mezhebini iptal için bu felsefî mezhebi iptal beni ilgilendirmeseydi, doğrudan doğruya onun batıl olduğunu ispatlamak beni ilgilendirirdi. Zira o, kelâmın büyük yanlışlık yapılan baş meselelerinden biri olup vahdet-i vücud mezhebinde vâki olan sapıklık ve yanlışlığın farkına varıldığı kadar onun farkına varılmamıştır. Daha doğrusu, âlimler arasında bu felsefî mezhebe temayül etmek ilim ve anlayışta ilericilik sembolü oldu; nitekim bu, vahdet-i vücudcular katında vahdet-i vücuda gidenlerin, bâtınî ilimde kuvvetli olduklarına ve tasavvuf mertebelerinde ilerlemiş bulunduklarına alâmet sayıldı.

[13] Enam, 149.

alet etmiş ve sonunda, Allah'ın meşiyetinin imkânsızlığından herkese doğru yolu göstermenin imkânsızlığına varmıştır. Oysa bu âyetin söylemek istediği mânaya aykırıdır.

Bu, Allah'ın varlığı meselesi, hâlâ kelâmcılarla filozoflar arasında çekişme konusudur. Varlıkçı (vücudiyye) sûfiler grubu, vahdet-i vücud fikir sahipleri gelip filozofların artıklarını ağızlarında çiğneyip ona zehir ve yağ karıştırarak, bunu sofranın hazırlandığı madde ve alındığı yerden haberi olmayanlara kutsal yeni bir sofra gibi sundular. Sonra onlar o sofradan tadınca, akıllarından oldular ve yaratan ile yaratılanı ayırdedemez hale geldiler. Apaçık nesneler kendilerine karmakarışık göründü. Allah hakkında ne kötü aldandılar.[14]

Hulâsa, mesele, Allah'ın hakikatı meselesi olup onun bilinip bilinmediğidir. Kelâm âlimlerine gereken, bu meseleyi incelemekte güçlerini bitirene kadar gitmek ve ona benim baktığım gözle bakmalarıydı. Bunun da dediğim gibi Allah'ın hakikatı meselesi olarak teşhis edilmesidir. Onu bu şekilde tasavvur etmiş olsalardı, onu gereği gibi inceleme ve izleme vazifesinin zorunluğu hususunda uyarılmış olacaklardı ve buna dair filozofların mezhebinden gerektiği şekilde sakınacak ve ileri gelenlerinin bir kısmı bu mezhebin büyüsüne kapılmayacaktı.

Bu açıklamadan sonra bu meseleye dair yazdığımı, okumak için bir aylık zamanını vermesi ve hiç olmazsa, verdiğim önemin bir kısmını vermesi okuyucuya çok gelmemelidir. Ben bunu altı aydan[15] fazla bir zamanda yazdım. Allah'ın hakikatını incelemenin bir ay gibi bir zaman alması çok değildir. Allah saklasın, Allah'ın hakikatını araştırma ve inceleme yapma veya O'nu keşfetme davası yolunda değilim. İnşaallah ben sadece kendileri bilmeden de olsa böyle iddia edenlerin ve bunu vazedenlerin davalarını çürüteceğim.

Sanki vâcib'de varlığın mahiyet üzerine artık olduğunu söyleyen kelâmcıların ileri gelenleri, Allah'ın hakikatını bilmeyiz ve onun var olduğunu biliriz, dediler. Zorunlu olarak, bilinen bilinmeyenden başkadır. Bu durumda tasavvurda bile, varlığı hakikatından başkadır. Filozoflar, Allah'ın hakikatının özel, yani mahiyetten soyulmuş varlık olduğunu söylerler. Ama mutlak varlığın, varlıklar arasında mânen ortak (müşterek) bir lafız olmasında filozoflarla kelâmcılar arasında ihtilaf yoktur. Sûfiler ise Allah'ın hakikatı mutlak varlıktır, dediler. Hayret edilecek şey, filozofların her mezhebini muhakkık (ileri gelen) kelâmcıların da tercih etmesidir. Biz, bu mezhepleri incelerken ilk bakışta, Şeyh İmam-ı Eşarî'nin kelâmcılardan çok filozoflara yakın olduğu görülen mezhebine göz yumacağız. Doğrusu onun

[14] İlerde açıklanacağı gibi varlıkçı sûfilerin, kâinatın kadim olması, Allah'ın fail-i muhtar olmaması gibi iman meselelerinin çoğunda filozofların eteklerine yapışmaya düşkünlüklerini göreceksin.

[15] Müstakil bir kitap olacak derecede uzun yazdım. Müstakil bir kitap yazmamı birtakım dostlarım tavsiye etti. Fakat kısımları birbirini pekiştirsin diye bu kitabın içine koymayı tercih ettim. Böylece her birinin öneminden topunun önemi artar.

mezhebi filozoflarınkine yakın değildir. Zira her şeyin varlığı özünün aynı olduğu görüşüne sahip olması, zihnî varlığı inkâr edenlerden olmasına dayanır. Ona göre, dışarda bir nesne de onun varlığı arasında ayrılık ve fark yoktur. Eşarî, filozoflar gibi varlığın zihinde ve dışarda var olması yönünden mahiyetin aynı olduğunu değil, dış hüviyetle aynı olduğunu söyler. Eğer, o da zihnî varlığı benimsemiş olsaydı kelâmcıların çoğunluğu gibi varlığın artık (ziyade) olmasını söylerdi. Meselenin dağıldığından daha çok dağılmaması için Şeyh'in mezhebine göz yumacağız. Bu konumuzda onun mezhebi ile diğerlerinin mezhebini karşılaştırmak bizi ilgilendirmeyecektir. İşte bütün bunlardan ötürü mevcut ihtilâfı kelâmcılarla filozofların arasındaki ihtilâfa hasrederek ilk anda şöyle deriz.

Filozofların mezhebine göre Allah'ın hakikatının, mahiyetten soyulmuş varlıktan ibaret olması, tasavvur edilemeyecek derecede tuhaflığın son kertesindedir. Bu soyut (mücerret) varlığı araştırıp, o neyin varlığıdır dediğimiz zaman, bunun cevabı, o hiçbir şeyin varlığı değil, o, ancak kendisine izafe edilecek nesneden soyulmuş bir varlıktır. Şüphesiz, çekişme bu mezhebin büyük destekleyicilerinden biri olan Allâme Taftazânî'nin *Şerhu'l-Mekasıd* (İstanbul baskısı, s. 70)'da açıkladığı gibi yokluğun karşıtı olarak bilinen dış dünyada (a'yân) olan varlık hakkındadır. Varlığın bu mânada olduğu, her iki tarafın açıklamasında çekişmeye düştükleri "Allah'ın vacibu'l-vücud" olduğu sözümüzü pekiştirmektedir.

Öyle ise, O, olmadan oluş ve var'sız varlık olur. Yani, bu derece tek başına anlatılmaktan uzaktır. Bu, bence en açık imkânsızlıklardandır. Çünkü, ikinci makuller'den –ki var olamazlar– olan vücud, filozofların kendilerinin de ifade ettikleri gibi bilhassa, özel varlık, yani mahiyetten soyulmuş varlık da, ancak birinci makule izafe edildikten sonra tasarlanabilir ve bu varlığa sahib olur. Bu varlık özel varlık olduğu halde Allah'ın varlığı değildir, yoksa O'na izafe edilmiş (bir varlık) olur. Doğrusu o, Allah olan varlıktır, ama bu, olmadan oluş ve var'sız varlık olması gibi, imkânsızdır. Allah'ın olmadan oluş olmasının mânası, O'nun varlığını inkârdır. Eğer, olmadan oluş (yani oluş var fakat olan bir nesne yok) varsa, filozoflara göre bu Allah'tır. Oysa filozofların peşlerinden giden İbn Rüşd, *el-Keşf an-Menâhici'l-Edille* (s. 52)'de mahiyeti olmayanın özü (zatı) yoktur demiştir. *Tehâfütu'l-Felâsife* (s. 48)'de "mahiyetsiz varlığın düşünülemez (gayrı makul) olduğunu" söylemiştir. Mutlak yoku, ancak yokluğu farzedilen bir var'a izafetle kavrayabiliriz. Mutlak (mürsel = nitelenmemiş) var'ı da ancak belli bir hakikata izafetle kavrayabiliriz; bilhassa tek bir zat belli olduğu zaman, hakikatı olmayan bir nesnenin sadece mâna bakımından başkasından farklı olduğu nasıl belli olur? Mahiyetin inkârı hakikatın inkârı demektir. Var'ın hakikatı inkâr edilince, varlık kavranılmaz. Yani "varlık" var, ama "var" yoktur demiş gibidirler ki bu çelişiktir.

Evet, Allah'ın hakikatı, vahdet-i vücuda inanan varlıkçı sûfilerin kabul ettikleri gibi, mutlak varlıktan ibaret olsaydı, tasarlanması bir dereceye kadar mümkün olurdu. Bu durumda Allah, "olan" olmadan bir oluş olmaz, daha doğ-

rusu "olan" bulunmamak şartiyle oluş ve var olmamak şartiyle varlık olmamış olur. Fakat, mahiyetten soyulmuş varlık mezhebi, Allah'ın hiçbir şey olmamasını gerektirdiği gibi mutlak varlık mezhebi de her var olanda Allah'ın varlığını gerektirir. Çünkü, her nesnenin bir çeşit mahiyeti vardır. İşte, varlıkçı iki taife olan filozof ve sûfilerin mezhebine göre, Allah (a) hiçbir şey olmamakla, (b) her şey olmak arasında deveran etmektedir. Birinciye (a) göre Allah hiç var olamaz, zira var olan oluş sahibi demektir, yoksa sahipsiz oluş demek değildir. İkinciye (b) göre ise O, her var olan, olmuş olan olur. Şimdi biz ileri gelen âlimlerimize bile gizli kalan birinci mezhebi, bâtıl olduğu açık olan ikinci mezhebden önce ele alacağız.

Mustafa Sabri, *Mevkıfu'l-Akl*'den trc. H. Atay, *İslâm Tedkikleri Enstitüsü Dergisi*, VI / 3-4, s. 63-80 (1976).

VII
KUR'AN'IN TÜRKÇEYE TERCÜMESİ MESELESİ

Kur'an'ın tercümesine dâir yazdığı makeleleri okuyanlara aşikârdır ki üstad [Ferid Vecdi], Kur'an ve İslâmî hayatla ilgili meseleyi, lâdinî inkılâba alkış ve ileri gelen şahsiyetleriyle ulemasıyla koca bir İslâm tarihini kınama ve ayıplamayla dolu siyasî ve sosyal bir kisveye bürümüş, Arapça Kur'an'ı küçümsemiş ve Kur'an'ın belagat yönünden erişilmezliğini (i'cazını) inkâr etmiştir. Bunun yanında Avrupalıların dillerindeki belagatı ve yazarlarının maharetlerini övgüyle anlatırken neredeyse onların Kur'an'ı tercüme ederlerken Arapça aslından bile daha güzelini ortaya koyacaklarını söyleyerek, din, ilim ve mantık kaidelerini çiğnemiştir.

Üstad eğer kendi meramını temellendirmek için Türkiye'nin siyasî meselelerinden meded ummasaydı; makalelerinde Arapça Kur'an'ını bağrına basan, ondan razı olan Türk halkıyla, kendisini rızası hilâfına Kur'an'ın Türkçe tercümesine sevkeden Türk hükümetini birbirine karıştırmasaydı, üstadı, çizgi haricine çıktığından dolayı, bir adım bile takip etmez ve konuyu siyasetle asla bulandırmazdım. Ancak işin içine Kur'an'ın lafzının tebdil ve değiştirilmesi meselesi girdiğine, Müslümanlar bunu kötülüklerin en çirkini olarak gördüğüne ve Üstad Ferid de bu tebdil işini Ankara'nın en büyük iyiliği saydığına göre, meselenin fıkhî olmaktan çok, siyasî olduğunda şüphe kalmamıştır. Bu yüzden sadece bu fitneyi, daha önceki iki başlık altında yaptığım gibi, sadece fıkıh ve ilim silahıyla susturmanın yetmeyeceğini düşündüm.

(. . .) Üstadın, dizgininden boşanmışçasına hür ve kayıtsız olarak, siyasî olsun ya da olmasın, dilediği konuya girmesi ve kendisiyle münazaraya tutuşanların dinî konularda en maruf şeyi dahi müdafaada eli kolu bağlı kalması ve hasmının başvurduğu siyasî konulara el sürememesi ve din âlimlerinin meşguliyet sahası dışında olduğu gerekçesiyle, üstadın siyasî konuları keyfince evirip çevirmesi, açık bir şekilde fütursuzluk ve haddi aşmaktır.

Esefle kaydetmek gerekir ki, içerden ve dışardan İslâmın üzerine çulla-

nanların, kendilerine herşeyi siper edinmeleri, kendilerine ait olmayan siyaset, hükümet, medeniyet ve hatta kendilerinin olmayan dinin arkasına gizlenmeleri meşru hale gelmiştir. Üstelik bir kısmı da İslâmın engin ve geniş müsamahasını suistimal etmekte; hakkı, bâtılı teyid etmek için kullanmaktadırlar. Tercüme fitnesinin fıkhî dayanaklarını nakzetmek bize yaraşmaz; aksi halde bu fitnenin siyasî mesnedleriyle karşılaştığımızda korkuya kapılır, onun siyasî mesnedlerini nakzetmekten geri durabiliriz.

Üstad, Kur'an'ın tercümesi ve bu tercümenin namaz ve sâir derslerde gözüne ilişenleri açıklamak için yazmamıştır. Aksine o, Müslüman Türk milletini müdafaa adı altında, modern Türk devlet ricalini savunmuştur. Sözüne, Türk askerinin Anadolu'da Yunan ordusuna karşı kazandığı zaferle başlaması ve bunu bir mucize kabul edip bu mucizeyi daha sonraki hadiseleri vücuda getiren kimseye inanılması, güvenilmesi gerektiğini ifade etmesi de bunun içindir. Sanki bu mucize kendilerine yöneltilen her türlü tenkidin cevabıdır. Özellikle Umumî Harpten sonra işgal kuvvetleri korkarak İstanbul'dan çekilmiş ve galip devletler, asırlarca Türk milletinin sırtında ağır bir yük gibi taşıdığı kapitülasyonları Lozan Muâhedesi'yle kaldırmışlarsa?!

Üstadın, hakkında ağzını doldurarak konuştuğu ve Ankara Türkü'nün bir özelliği kabul ettiği mucizenin aslı şudur: Türk mülhidleri, aslında düşman oldukları halde, din ve hilafetin muîni görünerek, dinlerini ve hilâfet müesseselerini müdafaa edecekleri kandırmacasıyla idareleri altındaki Müslümanları çağırmışlar, Müslümanlar da aldanarak bu daveti kabul edip canla başla, ellerinde ve avuçlarındakilerle onlara yardım etmişlerdir. Hatta uzak ülkelerden Müslümanlar bile onlara destek vermişlerdir. Müslümanların Türklere yaptığı yardımı üstadın, –başkalarının yaptıkları yardımı inkâr etse bile– inkâr etmesi mümkün değildir.

Sonra İslâm adına ve yararına yapılan davetin, ilhadçıların emellerine hizmet için ve Müslümanların dinlerini ve hilâfet müesseselerini ortadan kaldırabilmek için ve Türklerle İslâm âlemi arasında bulunan her türlü bağı koparmak için yapıldığı anlaşılmıştır. İşte mucize dedikleri şeyin aslı, esası budur. Bu mucizenin, bir nokta kadar yalan ve mübalağa olmaksızın, dinle hiçbir ilgisi yoktur. Bizim bildiğimiz mucize, dinin altını üstüne getirmez, aksine onu kuvvetlendirir. Mucize dedikleri bu şeyin hakikati ve hedefi anlaşıldıktan sonra bir Müslüman ona mucize demekten haya eder.

Onların, din adına ortaya koydukları bu mucizeyi kendi elleriyle kaldırdıktan sonra, artık böyle bir şeyi ikinci kez meydana getirmeleri mümkün değildir. Bununla beraber, bu mucize etrafında Hıristiyan batının büyük devletlerini Müslümanlara yardıma sevkeden siyasî bir esrar perdesi vardır ki bu esrarın açıklanması konumuz dışındadır.

Üstad, –siyaset, müsamahakârlık ve yaldızlı sözler olmayıp alışveriş olduğu halde– sadece: "Burada biz ve bütün dünya gördük ve şahit olduk ki bu millet,

bir ordu meydana getirip bu orduya imkânı nisbetinde silah ve cephane tedarik etmek ve oluşturduğu bu orduyla muharebe meydanına atılmak suretiyle bir daha benzerine rastlanamayacak ve kimsenin hayal bile edemeyeceği kahramanlık ve yiğitlik mucizeleri göstermiştir. Bu millet bir, ya da iki hamlede ülkesindeki işgal kuvvetlerini denize dökmüş, sonra da etrafını çepeçevre kuşatan donanmalara aldırış etmeden ve içindeki mücehhez ordulara bakmadan ülkesinin başşehrini işgalcilerden geri almak için düşmanın üzerine hücum etmiştir. Galip devletler karşılarında, mevcudiyetlerini korumaya topyekün azimli, bu uğurda ya zafer kazanacaklarına ya da öleceklerine ant içmiş bir millet bulmuşlardır. Ve bu devletler, yeryüzünde, ölüme böylesine fütursuzca atılan ve hedefine mutlaka ulaşmaya azimli bir milletin bileğini bükebilecek bir kuvvet olmadığını anlamışlardır" demekle işin içinden sıyrılacağını mı zannediyor?

Üstadın bu sözlerine ilâve olarak, al bizden de bir iki söz: "İngiliz, Fransız ve İtalyanlar eğer, kendi başkentini işgal kuvvetlerinin elinden almak için, etrafı çepeçevre kuşatılmış donanmalara aldırış etmeden ve oradaki mücehhez ordulara bakmadan işgalcilerin üzerine yürüyen Türk milletinin devleti üzerindeki kapitülasyonları kaldırmamakta ısrar etselerdi, Türk milleti de bu işgalcilerin ardından, Londra, Paris ve Roma'ya kadar hiç düşünmeden yürürdü!.."

Üstadın, bu gibi siyasî meselelerin halli konusundaki olanca mantığı ve bunun üzerine bina ettiği Kur'an'ın tercümesi meselesi üzerindeki –öyle ki üstad, bütün makaleleri boyunca modern Türk'ün tercümeyle ilgili yaptıklarını temize çıkarmaya çalışmıştır– mantığı işte budur. Bu mantık, bir yandan kuvvete bir yandan da zaafa benziyor. Mezkûr devletlerin Cihan Harbi'nde bunca can ve mal telef etmesi ve sâir devletlere –ki bunlardan birisi de Türk devletidir– galebe çalması ve bu galebenin bir sonucu olarak Türk'ün başşehrinin işgali, bütün bunlar üstadın kaleminden üflediği bir nefesle sanki uçmuş, yok olup gitmiştir. Yahut da, Almanya, Avusturya ve Balkan devletleriyle birlikte kendilerine karşı harbe tutuşan Türkü mağlup eden bu devletler, adı geçen devletlerin önünde –bunlar muharebede tek başlarına kaldıklarında bile– sanki âciz kalmışlardır.[1]

1 Burada üstadın dikkatini Ankara'nın Maârif Vekili Hamdullah Suphi'nin, 1341 yılında Muallimler Cemiyeti'nin bir toplantısındaki konuşmasına çekmek istiyorum. Demiştir ki:
"Efendiler, bugün Türkiye, batının doğudaki temsilcisidir. Biz batılılarla, batının değer yargılarını savunmak için harbettik. Avrupalılar mağlup oldular, ancak zaferi kazanan Avrupalıdır. Biz mağlup olsaydık başarı, Asya ve Asyalıların olurdu. Türk milletinin dikkatine sunulmak üzere îrad edilen bu yeni konuşmayı dinleyen öğretmenler olarak sizler, sona eren bir hayat tarzının yerine yeni bir hayat tarzı inşa etmektesiniz" (*Vatan* Gazetesi, 13 Haziran 1341).
Büyük vatanperver ve değerli mebus Abdurrahman Azzam Bey, birkaç yıl evvel Güney Amerika'da tertib olunan Parlamenterler Konferansı'na Mısır parlamentosunu temsilen katılmıştı. Kendisinden edindiğim bilgiye göre, bu konferansa Türkiye'yi temsilen, yenilerden meşhur Falih Rıfkı katılmıştı. İslâm ve doğu ülkelerinin delegeleri, konferans süresince aralarında dayanışma ve ittifak içerisinde hareket etmek istemişler, herkes çoğunluğun bu isteğini uygun bulmuş ve ilk önce de Falih Rıfkı'yı aralarına davet etmişler. Ancak bu zat, "Bugün Türkler kendilerini doğulu saymıyorlar" diyerek

Okuyucularına, mağlup Türkleri, muharebeye tutuştuğu devletlerin önünde galip göstermek ve tercüme fitnesi dolayısıyla Türk mülhidlerine –kendi elleriyle– üzerlerinden İslâm elbisesini çıkardıkları halde ve bunu da herkes görüp dururken İslâm kisvesi giydirmek üstadın kolayına gelmiş ve tâ denizler ötesinden Müslüman Türk halkı ve onların dini adına bu fitnecilere yardım etmeye kalkmıştır. Halbuki Müslüman Türk milleti onların yanında, düşman elindeki tutsaklar gibidir. Bu zat (bu yardımcı), Türk milletinin sıkıntısının artmasına sebep olurken Allah'ın kitabının bekçileri olan Arapların gözünde bu fitneyi önemsiz göstermek ve kalplere vesvese veren şeytanınkine benzer yaldızlı sözlerle tercüme fitnesinin cevazı konusunda fetvalar tedarik etmek suretiyle Arap olmayan milletler arasında kötü, hem de çok kötü bir işbirlikçi durumuna düşerken ne bir ahd ne de bir vecîbe gözetmiştir. Nitekim Allah Teâlâ buyurur: "Biz, (sana yaptığımız gibi) her peygambere de insan ve cin şeytanlarını böylece düşman yaptık. Onlardan kimi kimine, aldatmak için, yaldızlı birtakım söz(ler ve vesveseler) telkin eder. Eğer Rabbin dileseydi bunu (bu telkini) yapmazlardı. Öyleyse onları düzmekte oldukları yalanlarıyla başbaşa bırak" (En'âm 6/112-113).

Meselenin Özü

Üstad el-Merâğî'nin, Kur'an'ın tercümesi meselesinde fıkıh kitaplarından ve fakihlerin sözlerinden nakiller yaparak kendi görüşü doğrultusunda deliller getirmesini yadırgamadım. Üstad Ferid de *Şerhu'l-Mültekâ* ve diğer kitaplardan deliller getirmiş, bu arada Ebû Hanîfe ve Sâhibeyn'in görüşlerini de zikretmiştir. İşte ben bunu çok hem de çok yadırgadım. Çünkü üstad, Kur'an'ın tercümesi hadisesini, Üstad el-Merâğî'nin aksine, bu fitneyi ihdas edenlerden ayırarak

onlardan ayrılıp bir kenara çekilmiş! Adı geçen ülke delegeleri onun bu davranışını hayretle karşıladıkları gibi doğu ülkesi olmayan ülkelerin temsilcileri dahi hayret etmişler.
Modern Türkiye, doğuda, batının değer hükümlerini –Hamdullah Suphi'nin konuşmasında görüldüğü gibi– yüceltmek için harbettiğine göre artık bugün doğulu bir millet olarak –Falih Rıfkı hadisesinde de görüldüğü gibi– kabul edilemez. O halde Türkiye'nin kahramanlığı ve gösterdiği mucize Üstad Ferid Vecdi ve benzeri doğuluları neden ilgilendiriyor ki? Eğer mesele sadece Yunan Harbi ise bu, Türklerin Yunanlılara karşı kazandığı ilk zafer değildir. Eğer aynı zamanda Yunanistan'ın müttefikleriyle –yani batılı büyük devletlerle– yapılan muharebe kasdolunuyorsa, onların değerlerini yüceltmek için yaptıkları muharebenin mânası nedir? Siz şimdiye kadar, muharip taraf olan düşmanın değerlerini, diğer bir muharip taraf olan Müslüman bir milletin değerlerinin üstüne çıkarmak için yapılan bir muharebe duydunuz mu Allah aşkına? Artık anlaşılmıştır ki, Üstad Ferid Vecdi'nin kahramanlık mucizesi diye kabul ettiği bu acaip harp, ittifakla İslâma karşı planlanmış olup muharip taraflar arasında bir danışıklı döğüşten ibarettir. Yine şu da anlaşılmıştır ki mülhidler, batılılarca desteklenmekte ve Türkiye'de İslâma karşı yaptıkları icrââtlarında onlar tarafından yardım görmektedirler. Maârif Bakanları bu sırrı ifşa etmeden ve bu yeni sözleri söylemeden önce biz, Türk mülhidlerinin tek başlarına –milletin askeri ellerinde de olsa– dindarlık ve kahramanlıklarıyla maruf olan bir milletin dinini yıkamayacaklarını ve buna cesaret edemeyeceklerini zaten biliyorduk.

değil, bilakis, Yeni Türk devlet ricalinin bir icadı olduğu için savunuyor. Hatta Üstad Ferid, tercüme meselesini savunmaktan çok, bu adamları kayırıyormuş gibi görünüyor.

Böylece Kur'an tercümesi meselesi, çıkış yerinin anlaşılmasıyla bir fetva meselesi olmaktan çok, hüküm meselesi oluvermiştir. Her ne kadar üstad, meseleyi tasvir ederken, tercümenin cevazı hususunda kendisine destek olsun diye dikkatleri "Son Türk mucizesi"ne çevirmişse de, meselenin Yeni Türklerle irtibatı, meseleye zarar verir ve zararın bir ucu da üstada dokunur. Çünkü Yeni Türkler lâ-dinî olup, şu sıralarda mucidi Türk mülhidleri olan Kur'an'ın tercümesi meselesini hiç kimse bu mülhidlerden ayrı düşünmemiş ve onların maksat ve gayeleri zihinlerden silinmemiştir. "Yapılan bir işten kastedilen şey ne ise ona göre hüküm verilir" kaidesi fakihlerce vaz olunmuş küllî bir kaidedir.

Bizce araştırma ve tartışma masasına getirilmesi gereken asıl mesele, Kur'an-ı Kerîm'in, laik Ankara hükümetinin emriyle tercüme edilerek namaz ve sair yerlerde bu tercümenin aslı yerine ikâmesi meselesidir. Yani, emredenler namaz kılmasalar ve namazın farziyetine inanmasalar, fetva verenle fetva isteyenler her ne kadar isim belirtmeseler de halk, hükümetin emriyle bu şekilde (bu tercümelerle) namaz kılacaklardır?!..

Evet asıl mesele, Kur'an tercümesinin lâ-dinîlilerin emri ve gözetimi altında yapılmasıdır. Fakihler bu durumda olanlar için "Dininden şüphede olanlar" tabirini kullanmışlardır. Her ne kadar onlar bu tabiri, emredenler için değil, okuyanlar için kullanmışlarsa da, mülhidlerin, şüphe içinde bulunanlardan çok daha beter oldukları şüphesizdir. O halde ehil bir müftü ve samimi bir fetva isteyicinin, tercüme işini üstlenenler ve bu fitneyi icad edenlerin tutum ve davranışlarından gafil olmaması şarttır. Yoksa, İslâmı ve Kur'an'ın kudsiyetini kollama ve kayırma görevinde en ufak bir müsamaha ve gevşeklik, lâ-dinîlerin ekmeğine yağ sürer, emellerine hizmet eder ve lâ-dinî fitne güç kazanır da bu işe alet olanlar farkında bile olmazlar. Tabii ki bunun Allah indindeki vebali ve günahı büyüktür.

Kur'an-ı Kerîm'in tercümesinin ve bu tercümenin Kur'an yerine geçirilmesinin maruf İslâm mezheplerinden herhangi birine göre caiz olduğunu farzetsek bile, bu defa lâ-dinîlere göre caiz olmayacaktır. Bu lâdinîler İslâmla olan irtibatlarını koparmışken ve devleti laik diye isimlendirmişken Kur'an'ın tercümesiyle lâ-dinîlerin ne işi olabilir; temiz olanlardan başkasının el süremeyeceği Kur'an'la bunların ne münasebeti olabilir? Allah'la münasebetlerini kesen, hatta Allah'ın o büyük ismini ettikleri yeminden tecrîd ederek şeref üzerine yemini tercih eden bu adamların, Allah'ın kitabıyla ne alâkası olabilir?

Gerçekten de son meclis üyelerinin, milletvekilliğine seçilmeleri ve cumhurbaşkanının son seçimi münasebetiyle yapılan yemin, vatan ve Cumhuriyete bağlılık üzerine yapılmıştır. Herkesçe bilinen bu gerçek, Üstad Ferid'in, *el-Mu-*

kattam'ın İstanbul muhabirinden bu adamların Müslüman olduklarını rivayetine benzemez. Lâ-dinîlerin Müslüman olduklarına nasıl inanılır? Anayasa'dan "Devletin dini İslâmdır" maddesini kaldıran ve bunun yerine Medenî Kanun'a (Madde 266) "Reşid olan herkes dilediği dini seçmekte serbesttir" maddesini koyan bir hükümetin Müslümanlıkla ne münasebeti kalır?

Aklı başında bir Müslüman, onların, Kur'an'ın tercümesi ve bu tercümenin Kur'an yerine konulması projesine, Üstad Ferid Vecdi'nin yaptığı gibi, Müslümanların gereğince amel etmeleri için fıkıh kitaplarından veya mezhep imamlarından bir ruhsat ve bir çıkış yolu bulmak için soyunmadıklarını bilir. Çünkü bu mülhidler, mezkûr İslâm mezheplerini geçersiz saymışlar ve o şer'î kitapların hükmünü ilga ederek tedrisatını yasaklamışlardır. Acaba üstad, içinde öğrencilerin Kur'an okuduğu resmî bir Türk mektebi söyleyebilir mi? Veya orada okutulan herhangi bir dinî kitabın ismini söyleyebilir mi? Cevap müsbetse lâ-dinî devlet bu defa dinî olmuş olur. Üstad et-Taftazânî'nin, Türk mekteplerinde dinî tedrisatın mevcudiyetine dair yapılan ısrar karşısındaki şu susturucu sözüne üstad cevap verememiştir: "Türkiye, yabancı risalelerin okullarda din dersi olarak okutulmasını, bu hususta herhangi bir gerekçe göstermeksizin yasaklamıştır. Türkiye, kendi görüşüyle, İslâm diniyle ilgili tedrisatı yasaklamış bulunmaktadır".

Hâsılı, aklı başında bir Müslümanın, Türkiye'nin İslâmı susturan laik idaresinin Müslüman olduğunu iddia etmesi mantık açısından ve anlayış sahibi bütün milletler önünde bir fecaattir.

Üstad Ferid'in, İslâm kitaplarının ve mezheplerinin hükmünü kaldıranların yaptıklarını teyid için ve bunun şer'an câiz olduğunu isbat için fıkıh kitaplarından ve İslâm mezheplerinden deliller getirmesi, İslâm ve Müslümanlarla alay etmek olmuyor mu? Halbuki onlar, davranışlarının İslâm şeriatı açısından uygun olup olmadığına bakmıyorlar, aksine şer'î açıdan uygun olmayan ne ise onlarla meşgul oluyor, var güçleriyle o istikamete doğru gidiyorlar. Kur'an'ın tercümesi ve bu tercümenin namazda okunması caiz olmuş olsa bile bu onları sevindirmeyecek ve tatmin etmeyecektir; üstad varsın onlara, cevazına dair herhangi bir çıkış yolu bulunmayan şey hakkında deliller bulsun ve onlar da yapsınlar yapacaklarını.

Daha önce Türkiye'de İslâma vurulan darbeler o kadar öldürücü olmadığı için, şiddetli bir darbe olacağı ve ölümünü hızlandıracağı düşüncesinden hareketle Kur'an'ın tercümeye ve bu tercümeyi Kur'an yerine ikâme etmeye kalktılar.

Evet, onlar zaman zaman uygun olmayan şeylerin dik âlâsını yapmaya cüret ediyorlar ve gafil araştırmacılar, şer'an caiz olup olmadığını araştırıp dursunlar diye İslâm âleminin önüne meseleler atıyorlar; sonra da bu araştırmacıların arkalarından –yaptıkları fuzuli çalışmalardan ötürü– gülüyorlar. Sanki onlar, şer'î bir çıkış yolu bulunmadığı takdirde ortaya koymak istedikleri şeylerden vazgeçecekler!

Ben, Üstad Ferid Vecdi'yi, önceleri bu gafillerden sanmıştım. Ne zaman ki üstad, konuşmasının sonlarında: "Japonlar şimdi bulundukları mevkiye kendilerine ait eski âdetlerinden sıyrıldıktan, devletlerini laik yaptıktan, Avrupa'nın ilmini, kültürünü ve hatta ilhâdını kendilerine mal ettikten, oyun ve eğlence yerlerinde Avrupa'yı taklid ettikten sonra ulaşabilmişlerdir" ifadesini kullandı; işte o zaman iş değişti.

Özellikle Türk mülhidlerini müdafaa sadedinde olan bu sözden anlaşılmıştır ki, üstada göre Müslümanlar, Japonların gelişmişlik seviyesine ancak Avrupa'yı, tıpkı Japonlar ve Türkiye gibi ilhad, eğlence ve dans biçimine varıncaya kadar taklid ederek ulaşabilirler. Peki, bu takdirde üstadın, eğer gelişmişlik hakkındaki sözlerinde samimi ise –ki kendisi, onlar bu seviyeye ancak Avrupa'yı ilhâd, dans ve eğlence biçimlerine varıncaya kadar taklid ederek ulaştılar ve ulaşmak istedikleri noktaya da ancak bu yoldan ulaşabilirler diye söylemiştir; samimi ya da gayri samimi, Japonlar hakkında böyle söylemiştir– Türk devlet ricalinin Müslüman olduklarını müdafaası şaibeli olmaz mı? Niçin üstad, Yeni Türkler'den dine daha yakın oldukları halde Japonların dindarlığını iddia ve Yeni Türkler'in mülhidliğini kabul etmiyor? Ama üstad kafasına estiği ve işine geldiği şekilde konuşuyor ve böylece Müslümanları sapıtmakta daha tesirli oluyor. Bu sapıklığın Müslümanlara Japonya'dan gelme ihtimali, Türkiye'den gelme ihtimali kadar değildir.

İhtilâfın Özü ve Kur'an'ın İ'cazı

Bizimle tercüme propagandacılarının arasındaki fark özetle şudur: Onlar, Arap olmayanları namazlarında ve sair yerlerde tercümeleri tıpkı Kur'an gibi okumaya çağırıyorlar; biz ise, bu tercümelerin tefsir okur gibi okunmasını uygun buluyor ve tercümeleri kısa bir tefsir gibi kabul ediyorsak da, onların bu görüşüne katılmıyoruz. Yine biz, Üstad Ferid'in aksine, tercümenin aslı yerine geçemeyeceğini ve Kur'an'ın yüce vasıflarına erişemeyeceğini söylüyoruz. Tercümenin aslı mertebesine ulaşamayacağını, fakat buna rağmen Kur'an yerine ikame olunabileceğini söyleyen Üstad el-Merâğî gibi de düşünmüyoruz biz.

Üstad Ferid, her ne kadar Kur'an'ın i'cazına ulaşılabileceğini söylese de, tercümeye Kur'an ismi verilmesini tercih etmiyor. *el-Bedâi'* müellifine göre tercümeye Kur'an ismi verilebilir, ancak bu, mu'ciz olmayan bir Kur'an olur. Bu da, el-Merâğî'ye göre câiz olmamakla beraber, tercüme Kur'an yerine ikâme olunabilir.

Bütün bu görüşlerde bir miktar mantık hatası bulunmaktadır. Üstad Ferid'in sözleri –temelden bozuk olması bir yana– diğerlerinkinden çok daha mantıklıdır. Çünkü üstad, bir şeyin yerine üstün vasıflar yönünden o şeye denk olmayan başka bir şeyi ikâme etmenin caiz olmayacağını takdir ediyor. Yine üstad, Kur'an'la ter-

cümesi arasında i'caz yönünden eşitliğin mümkün olduğunu iddia etmekle beraber, Kur'an'ın tercümesine Kur'an denilemeyeceğini vurgulamayı da ihmal etmiyor.

Bu durumda, üstadın, Kur'an'ın tercümesinin aslına denk olacağı yolundaki temelden bozuk düşüncesi reddolunduğu gibi, bu görüşü dahi, namaz kılan kimse Kur'an okumakla (emrolunmuştur) mükelleftir diyerek reddolunur. Temelden bozuk olan bu görüşünü doğru göstermek için üstad, Kur'an'daki inkârı mümkün olmayan i'cazın, lafzında bulunan belagatta değil, onun mâna ve hükümlerinin yüceliğinde olduğunu, tercümeye aktarıldığında mânaların da aslı gibi mu'ciz olabileceğini iddia ediyor.

İşte üstadın söyledikleri: "Kur'an; hükmüyle, usûlleriyle, ortaya koyduğu prensiplerle mu'cizdir, yoksa lafızları ve (cümle) yapısıyla değil. Hiç kimse ona belagat yönünden meydan okumamıştır ama insanlar ve cinler Kur'an'ın hikmet ve metod yönünden benzerini ortaya koymuşlardır".

Üstad burada, Kur'an'ın lafzındaki belâgati inkâr ettiği gibi bir başka yerdeki ifadesinde de Kur'an'ın lafzındaki kudsiyeti, dokunulmazlığı inkâr ediyor. O, Kur'an'ın nazmındaki kudsiyetin, Kur'an'ın lafzı ve mânasıyla Allah tarafından indirilmiş olduğu şeklinde idrak olunacağını zannediyor. Nitekim geçen "İkinci Görüş"te bu konuda ele alınmıştı.

Üstad Ferid de makalelerinde, el-Merâğî gibi, Arap olmayan Müslümanların Kur'an'ın mânasını anlamaya ihtiyaçları olduğu üzerinde çokça durmuş ve buna ilâveten son makalelerinde: "Arapça Kur'an, Araplarca dahi zor anlaşılmaktadır" demiş ve Arapların bile, Kur'an'ın daha iyi anlaşılır bir Arapçaya, veya çiftçilerin diline tercüme edilmesine ihtiyaçları olduğuna işaret etmiştir. Üstadı, Kur'an'ı daha anlaşılır bir Arapçaya tercümeye çağırıyoruz. Fakat ona yaptığımız bu davet kendisine cevap vermemizi engellemez. Şu da var ki üstad, her ne kadar hiddetini teskin ederek, Kur'an lafzıyla mu'ciz değildir; belagat yönünden Kur'an'a kimse meydan okumamıştır dese de, bu tercüme, Kur'an'a öbüründen daha çok muarız olmuşa benzer.

Avrupa dillerindeki belagattan ve yazarlarının ortaya koydukları üstün belagat örneklerinden bahsederken üstad, neredeyse bunların Kur'an'ı tercüme ettiklerinde, aslından daha beliğini ortaya koyacaklarını söyleyecek!.. Üstadın bütün bu iddia ettikleri "Birbiri üstüne yığılmış tabaka tabaka karanlıklar ve zulmetlerdir" (Nur, 24/40).

Ben zannediyorum ki üstadın gerçek fikri, Kur'an'ın mânasıyla da mu'ciz olmadığı yolundadır. Ancak o şimdi bütün düşündüklerini açıklamıyor ve belki de düşüncelerini, Ankara'nın tercüme merhalesinden sonra ulaşacağı başka bir merhale için saklıyor. Şimdi, Kur'an'ın sadece mâna yönünden mu'ciz olduğunu söyleyerek bu fikrini tekzib ediyor.

...

Tercümenin Kur'an'a Verdiği Zararlar

İ'cazı yok ettiğinden dolayıdır ki Kur'an'ın tercümeden gördüğü zararlar büyüktür. Türkiye'de Kur'an'ın tercümesi fitnesini ihdas eden mülhidlerin maksatları odur ki, Kur'an tercüme edilince, ondaki belagat –tabiî i'caz da– yok olup gidecektir. Yok olunca da Kur'an insanlar tarafından beğenilmeyecek, onların gözünden düşecek ve onun insanlar nazarındaki azameti ve onların kalbinde bulunan muhabbeti kaybolacaktır.

Edebî eserler, normal olarak tercüme edilemezler. Bu gibi eserler, belagattaki yücelikleri nisbetinde tercümeye direnirler. Dolayısıyla edebî bir eserin tercümesi, belagat yönünden daha ileri olan bir diğer edebî eserin tercümesinden daha tatsız, daha kötü olur. Kur'an'da bulunan i'caz, tercüme için en büyük mânidir. Önceki bölümde de kaydettiğimiz gibi Kur'an'da bulunan tevatür şartı, aslı yerine geçecek bir tercümenin vücuda getirilmesine büsbütün engeldir.

İnsanların, telif ettikleri eserleri üzerinde mahfuz hakları vardır. Medenî ülkelerin kanunları bunu kabul ederler. Bu haklar dolayısıyla herhangi bir eseri, müellifinin izni olmadan hiçbir kimse tercüme edemez. Peki, Allah'ın kelâmı insanların sözünden –hâşâ– daha mı önemsizdir ki, ona böyle bir hak tanınmıyor?

Kabul edenler bilirler ki, bu hak, eser sahibine sadece maddî faydalar sağlamakla kalmaz, fakat bu hak aynı zamanda belli bir mevki sahibi müelliflere, yüksek evsaftaki eserlerinin özelliklerini bu eserlerin tercümelerinde de muhafaza hakkı verir. Eserlerinin dokunulmazlığını temin ve bu eserlerin şöhretine mütercim tarafından herhangi bir halel getirilmemesi için bu hususu eserlerinin üzerinde belirtirler. Eser sahipleri, eserlerindeki yüksek özelliklerin kaybolmaması için, ilmî ve edebî yönden kendileri ayarında veya ona yakın evsafta olmayanların bu eserleri tercüme etmelerine kesinlikle izin vermezler.

Kur'an mütercimin kudretinin, Kur'an'ı indirenin kudretine göre noksanlığında ve aralarındaki mertebenin birbirinden çok çok uzaklığında şüphe yoktur. Sonra bu, en düşük seviyeli bir mütercimin en kıymetli bir müellife uzaklığı gibi de değil... Şüphe yok ki, bu gibi hallerde izin verilemez.

Bütün bu söylediklerimiz tefsirle değil, tercümeyle, hatta, aslı yerine geçirilmek istenen tercümeyle ilgilidir. Aslı yerine geçirilme davası güdülmeyen her tercüme, kısa bir tefsir kabul olunur ve tabiatıyla böyle bir tercüme caizdir. Bırakın Türkler nazarlarında ve namaz dışında daha önce okudukları, âbâ ve ecdadının okuduğu Kur'an'ı okusunlar. Bu arada namazlarında okuduklarının mânasını da o mufassal veya namaz haricinde başvurulması sakıncalı olmayan kısa tefsirlerden mütâlâa etsinler...

Artık bu kadar söz; Kur'an'ın mânasının anlaşılması tekelinin Araplarda olduğu ve Arap olmayanların, namazlarında mânasını anlamadıkları şeyleri

okumamaları hakkında üstadın yanıltıcı sözlerini baştan aşağı geçersiz kılmaya kâfidir. Çünkü avamın namazda okuduğu şeyler mahdut sûre veya âyetler olup bunların mânasını namaz haricinde öğrenmek zor değildir. Artık bunu da öğrenmekte tembellik gösterenlerin sıkılmaları ve okuduklarının mânasını anlamamaktan ve kendi kusurlarını dinin hükümlerine yıkmaktan vazgeçmeleri gerekir. Halbuki artık zamanımızdaki insanlar şu sıralarda dünyaları için bir veya birkaç yabancı dil öğrenmeye ve meramlarını gün boyu bu dillerle anlatmaya çaba sarfediyorlar. Eğer utanması gereken biri varsa bunun, öncelikle boş yere şikayette bulunan kimse olması gerekir.

Birbirinden farklı ve çeşitli tercümelerle ortaya çıkan fesat ve bozukluk, Kur'an'ın, Müslümanlara kuşaktan kuşağa intikal eden ve günümüze kadar Müslümanların üzerinde ittifak ettiği münzel Kur'an dilinden başka bir dile tercüme kapısının açılması sebebiyledir. Yoksa bu bozukluk, sadece Müslüman milletlerin ve bu milletlere ait dillerin sayısıyla alâkalı değildir. Hatta bir milletin içinde bile, farklı mütercimlerin tercümesiyle birbirinden farklı Kur'anlar meydana gelebilir. Tercümeler arasında, lafızlara bağlı olmayan fakat bunun yanında Kur'an, mütercimler arasındaki farklı anlayışa göre mânalandırılacağı için, büyük farklılıklar meydana gelebilir.

Âyetlerden çoğu birkaç farklı mânayı bünyesinde barındırdığından, bir mütercim bu mânalardan en azından biriyle iktifa edileceğini düşünemez ve onları aktarma gereği duyabilir. Yahut kuvvet ve sağlamlık yönünden birbiriyle aynı olan mânaları, Arapça Kur'an'da bulunmayan terdid edatıyla zikredebilir. Aktarılan mânaların bir kısmının Allah Teâlâ'nın muradı harici olma ihtimali bulunacağından bu durumda Kur'an'da bulunmayan bir şey Kur'an'a sokulmuş olabilir, ya da en azından sokulma şüphesi vardır.

Tercümelerde yapılabilecek hataları "Birinci Görüş"te enine boyuna anlatmış ve bunu da Üstad el-Merâğî'nin kabulüne istinad ettirmiştik. Bu denli kargaşa ve çeşitlilik sadece bir mütercimin tercümesinde meydana geldiğine göre, birkaç mütercimin yaptığı tercümelerde neler olabileceğini hiç düşündünüz mü? Binaenaleyh müfessirler arasında farklılıklar olduğu gibi mütercimler arasında da farklılıklar olacaktır. Bunlar arasında var olan farklılığa mani olmak mümkün değildir, ya da bu farklılık her zaman engellenemez. Birileri Kur'an'ın tercümesinin cevazı yönünde ve Arapça'nın tekelinden Kur'an'ı kurtarma uğrunda koşturup dururken, bazı mütercimleri tercüme işinden alıkoymak veya bunların, lafız ve mâna yönünden birinci mütercimin izinden gitmelerine engel olmak zordur.

Üstad Ferid, Kur'an'ın tercümesini bazı müelliflerin eserlerinin tercümesiyle kıyaslama yapıyor ve: "Günümüzün maruf yazarlarından çoğu bir dilden başka bir dile kitaplar çevirmişlerdir. Fakat hiç kimse, herhangi bir mütercimin kitap tercümesini bırakıp da kitap tefsirine yöneldiğini duymamış ve işitmemiştir"

diyor ki bu, Allah'ın kitabıyla bir insan eseri olan sair kitaplar arasında yapılmış son derece ilgisiz bir kıyaslamadır.

Mütercimler arasında ne kadar fikir ve ifade birliği olursa olsun, İslâm mezhepleri arasında farklılık olduğuna göre –ki bu mezheplerin mensupları Kur'an'da kendilerine uygun bir şeyler bulabiliyor ve sözlerini de bu anlayışa göre ifade ve bina ediyorlar– tercümeler arasında da kaçınılmaz bir şekilde ihtilâf olur. Binaenaleyh Hanefîlerin, Şafiîlerin, Malikîlerin ve Hanbelîlerin birbirinden farklı Kur'anları olması kaçınılmaz hale gelir. "Bu Hanefîlerin Kur'an'ı, şu Şafiîlerin, öteki Malikîlerin veya Hambelîlerin, hatta Mu'tezilîlerin, Eş'arîlerin, Şiîlerin –daha say sayabildiğin kadar– Kur'an'ı" denecek hale gelir. Bu, mütercimlerin zevk ve üslûbundaki farklılığa göre tercümeler arasında meydana gelebilecek zaruri bir çeşitlenmedir.

Sonra yazı ve ifadedeki üslup asırlar değiştikçe değişir ve yenilenir. Gelen her yeni asırda yeni bir tercümeye ihtiyaç duyulabilir. Böylece tercümelerin sayısı fazlalaşır. Sonra insanların zevkleri de değişir, bir de bakarsın bazıları: "Ben falan mütercimin Kur'an'ını tercih eder ve namazıda, niyazımda onunkini okurum" der, bir diğeri de bir başkasını okuyacağını söyleyebilir.

Daha önce de temas edildiği gibi her âyetin namazda okunabilecek harfî tercümeye elverişli olmadığını Üstad el-Merâğî de kabul etmiş olup mütercimler, bu özellikteki âyetleri farklı biçimde tesbit edebilirler. Filanın tercih ve tesbit ettiği ile falanın tercih ve tesbit ettiği âyetler farklı olabilir.

Tabii bu arada, insanlar arasında, farklı mütercimlere göre ihtilâf ve ayrılıklar zuhur eder, bir ülkede millet ve mezhepler arasındaki farklılaşmaya göre camiler de birbirinden ayrılabilir. Mekke'deki Harem-i Şerifte bir araya gelen Müslümanlar, namaz vakti geldiğinde, milliyetlerine göre orada da bu sebeple birbirinden ayrılırlar ve namaz birleştirici olmaktan çıkar. Her ne kadar Üstad Ferid; bu durumda birisi onlara imam olur ve isteyenler de bu imama uyarlar, demişse de Müslümanlar, mescitlerin en şereflisinin içerisinde, Kâbe karşısında, üstadın kendisinin de hoş karşılamadığı bir namaz tarzını –ki üstad, içerisinde okunulan şeylerin anlaşılmadığı bir ibâdeti son derece tezyif ve tahkir etmişti– icrâ edeceklerdir.

Sonra, kendi diline tercüme edilmiş Kur'an'ı ezberlemek isteyen bir kimse, kendisiyle aynı dili konuşan insanlar için yayınlanmış tercümelerden hangisini seçeceğini bilemez ve insanların mevcut olan bir başka tercümeye veya ileride meydana getirilecek daha iyi bir tercümeye yönelmeleri ihtimali bulunduğundan, bu kimsenin ezber için sarfedeceği mesainin boşa gideceğinden korkulur. Netice olarak ya ezberlenecek kelimeler ve cümleler arasında farklılıklar meydana gelir, ya da ezber işine son verilir, böylece Kur'an'ı ezberleme âdeti ortadan kalkmış olur. Her halükârda da Türk mülhidleriyle, makalelerinde Kur'an'ı, saygı bakımından ve tercümelerinin aslına galebesi bakımından, hatta aslının kaybolması yönünden İncil'e benzetmeye çalışan Üstad Ferid'in arzusu yerine gelmiş ola-

caktır. Bu da, üstaddan önce bugüne kadar Müslümanlar arasındaki birliği koruyan Kur'an'a karşı, ruhlarındaki hasetten ötürü İslâm düşmanlarının istediği ve uğrunda gayret sarfettiği şeylerdendir. Bu birlik sayesindedir ki Kur'an, Allah'ın, Rûhu'l-Emin'le indirdiği şekliyle kalmış olup; "Ne önünden, ne ardından ona hiçbir bâtıl (yanaşıp) gelemez" (Fussilet, 41/42).

Manchester Gardian gazetesinde yayınlanıp *el-Ahram*'ın naklettiği –ki üstad insanların dikkatini bu yazıya çekmiş ve feraset sahipleri için ibret olarak göstermiştir– şu sözlerinden üstad ibret alsın: "İncil'in tercümesi fikriyle doyum noktasına ulaşan Batılılar, bilginler konferansında alınan karardan, bugüne kadar Kur'an'ın tercümesinin yasaklanmakta olduğunu öğrenince hayret ve dehşet içerisinde kalacaklardır".

Yine üstad, Türklerin, geri kalmışlığın sebebinin Arap ülkeleriyle ilişkiye ve Araplığa bağlayan düşüncelerini naklettikten sonra, adı geçen gazetenin: "İslâm âlemi, üzerindeki şaşkınlığı attıktan sonra, Arap dilinin tahakkümüne son veren ve bu dille gelen hurafe ve bid'atlarla (dikkat edin) savaşan Ankara Türklerinin yaptıklarını taklit eşiğine gelmişlerdi" tarzındaki sözlerinden de aynı şekilde ibret alsın. Cümle içindeki "dikkat edin" ifadesi Üstad Ferid'e aittir. Naklettiği bu sözlerden insanlar ibret alacağına, asıl kendisi ibret almalıdır.

Üstad, bir batı gazetesinin sözlerine dayanarak Kur'an'ın tercümesi meselesi hakkında fetva vermek istiyor. Halbuki gazete, âlimlerin Mısır'daki konferansında İslâmın yararına bir karar alınır ve Kur'an'a uzanmak istenen ellere mani olacak bir karar çıkar korkusuyla telaşa kapılmıştır. Fakat Batılılar, Ankara Türkleri'nin hurafelerle mücadelelerinde başarıları (tekrar dikkat) ve İslâm âleminin onları taklid etmeleri hususunda umduklarını bulamamışlardır.

Bu batı gazetesi, doğuluları ve İslâm âlimlerini, Ankara'nın günden güne ilerleme kaydeden mücadele ve savaşında zorluk çıkarmamaları için uyarıyor; alacakları kararda takip edecekleri doğru yolu (?) gösteriyor ve İslâma hizmetin devamından sıkılmış ve onu bina eden şeyi yıkmaya soyunmuş olan Şarkın üstadı da onlara, batının emelleri istikametinde yol gösteriyor. Tuhaftır ki üstad, batılı hocasının, Türklerin (Ankara Türklerinin) geri kalış sebeplerinin Arap ülkeleriyle ve bu ülkeler Arap oldukları için (üçüncü kez dikkat) münasebet kurmak olduğu yolundaki kanaatlerini aktarışından da uyanmamıştır. Yahut bu söz, kendisiyle üstadın hilesi ve savaşçıların niyeti arasındaki irtibatı kestiği için, onun zihnindeki bulanıklığı gidermemiştir. Hatta, Türklerin Arapları sevmediği yolundaki ithamı inkâr ederek: "Türklerin Arapları sevmemesi için bir sebep var mıdır? Yoksa onlar Arap sultanlarının boyunduruğu altında mıydılar ki onlara sultanlarının reva gördüğü zulüm idaresinden dolayı kin beslesinler? Ya da Araplar onların yerlerini mi daraltıyordu ki haset veya korku saikiyle Araplardan nefret etsinler?" diyor.

Üstad meramını, "Bugün hayat tarzlarını kendilerine örnek alarak Avrupalılarla birleştiren Türkler, dillerindeki Arapça kelimelerin tamamını çıkarıyorlarsa

da bunu, kendi milletinde, seksen milyon insanın konuştuğu dil ile kendi dillerini birleştirmek maksadıyla yapmışlardır. Türklerin, dillerindeki Farsça kelimeleri dahi atıyor olmaları bu sözümüzün isbatı bakımından elle tutulur bir delildir" tarzında dile getiriyor ki bu, üstadın Türk dilini bilmediğini ve bu dilden bütün Arapça kelimelerin, –Türk dilinin yüzde seksen nisbetinde bu kelimelerden mürekkep olması dolayısıyla– atılmasının imkânsızlığının farkına varmadığını gösteren ölçüsüz bir sözdür. Üstada sorarız, Türklerin, son asırlarda dillerine batıdan giren kelimeleri çıkarmamalarına niçin ses çıkarmıyor? Bu kelimelerin de Türk dilini arılaştırmak için Arapça ve Farsça kelimelerle birlikte Türkçeden atılması gerekmez mi?

Fakat onlar, Arapça ve Farsça kelimeleri dillerinden attıkları gibi, yerlerine olabildiğince batı dillerine dayalı kelimeler koyuyorlar. Bırak temizlemeyi, dillerine giren bu kelimelerin sayısını bir hayli artırmışlardır. Onlar, kendilerine göre eski olan herşeyi atıyorlar. Kökü eskiye dayanan milliyetlerini bırakmak dahi – her ne kadar konuyu bilmeyenler veya bilmezlikten gelenler onların milliyetçilik peşinde koştuklarını zannetseler de– planlarının bir parçasıdır.

Türkiye'de koparılan bunca vâveyla sadece Türk ismi etrafında dönüyor. Halbuki bunun gerisinde bilinen değerlerin tamamını yıkmak vardır. Hatta onlar, gerçekleştirdikleri inkılâbın bir merhalesinde, şimdi kullandıkları dillerini de tamamiyle bırakıp yerine batı dillerinden birini alacaklar, dillerini harfleriyle okuyup yazarlarken karşılaştıkları zorluklarda bu dile sığınacaklar ve artık bunun geriye dönüşü de imkânsız hale gelecektir dersek, bizi kimse kehânetle suçlamasın.

Bu yolun takip edilmemesi, muhtemeldir ki onlarca biliniyordu ve onların hedefleri arasındaydı. Bütün bu isabetsiz ve akıl kârı olmayan davranışlara onları sevkeden şey, onların –Türkiye'nin ve Türklerin gördüğü zarar ne denli büyük olursa olsun– Türkiye'yi İslâm dininden uzaklaştırma ve Türkleri bu uzaklaştırma sonucunda mecalsiz bırakma uğrundaki görevleridir. Bu işi yapanlar, İslâm düşmanlarının, gayelerine ulaşmak için en kısa yol olarak gördükleri Türkiye kanalıyla İslâma musallat olan Batı simsarlarından başkası değildir. Bunların mevkilerini Müslümanların gözünde büyütmek için de batılılar, Türkiye üzerindeki imtiyazlarından bu simsarlar lehine vazgeçtiler. Onları, gizli bir pazarlık ve simsarları eliyle İslâm hilâfetini kaldırmak ve Türkiye'de cereyan eden buna benzer İslâma muhalif hadiseler gibi alışverişlerden başka bu imtiyazlardan vazgeçmeye zarloyacak bir sebep yoktu. Bunların Arapları sevmemesi İslâmı sevmemelerinin bir devamıdır. Hatta Kur'an'ın tercümesi konusunda hakikati savunan Üstad Taftazânî, bunların İslâma buğzetmelerinin sebebinin Araplara buğzetmekten ileri geldiği görüşünde yanılmıştır. Halbuki durum öyle değildir. Aklı başında bir kimse dini, bir milleti sevdiği için sevmez ve bir milletten nefret ettiği için de dinden nefret etmez. Olsa olsa bu kimse, bir milleti, dini sevdiği için sever ve dinden nefret ettiği için nefret eder.

Türk dilinden bütün Arapça kelimelerin atılmasının –ki bunun müdafaasını üstad üstlenmiştir– imkânsızlığına dair söylediğim şeyler, değerli Türk mütefekkir ve yazarlarınca da kabul edilmektedir. Eğer bu yazarların dilleri bağlı olmasaydı inkılâptan sonra Türkiye'nin edebî sahadaki gerileyiş ve çöküşüne dair görüşlerini enine boyuna dile getirirlerdi.

Genç ediplerden Sâmî el-Keyyâlî, büyük Türk şairi Abdülhak Hâmid Bey'le ibretâmiz bir röportaj yapmıştır. *es-Siyâse* gazetesinin ilâvesinde (sayı: 2733) yayınlanan bu röportajda büyük şair, Arapça ve Farsça kelimelerin Türkçeden atılması hakkında söz ederken; Latin harflerinden ve bu harflerin –Türkçede Arapça kelimelerin çokluğu sebebiyle– Türkçeye uymadığından şikâyet etmiştir.

Üstad, Latin harfleriyle Arapça arasında ne derece büyük uyumsuzluk bulunduğunu artık anlasın. Üstadın, Arapların da bu harfleri kullanmaları yolunda temennide bulunmasındaki hatanın izahı ancak ciltler dolusu kitaplarla mümkün olabilir. İşte buyurun, Latin harflerinin Arap diliyle konuşanları götürüp yerine bir başka millet getirdiğini görün.

Kur'an'ı Tercüme Etmekten Kaçınmak, İslâm Kitabının Tenkitçilere Hedef Olmasından Sakınmak ve Korkaklık Sayılır mı?

Üstadın, İslâm cihanşümûl bir din olduğu halde, onun Arap çemberi içerisinde hapsedildiğine saldırmasına; Kur'an'ın milletlerarası fikir planında diğer din ve mezheplere ait kitaplarla birlikte cevelânından alıkonulmasına ve akılların Kur'an üzerinde düşünmekten mahrum bırakılmasına; prensiplerin birbiriyle çarpıştığı, dinlerin, mezheplerin mücadele ettiği çağımızda, batı milletlerinin dindeki tekelleşmelerden ve benzeri şeylerden kurtulduğu şu sırada Kur'an'ın, tenkitçilerin incelenmesinden mahrum bırakılmasına hücum etmesine gelince –ki bu ifadelerin tamamı üstadındır– bu sözler insanın aklına şunları getiriyor:

İnsan aklı sâir dinlerden, nasibini alırken[2] İslâm dini, sanki üzerinde insanlar fikir yürütmesin, düşünmesin ve tenkitçilerin tenkidine maruz kalmasın diye bir sandığa konulmuş ve âlemin gözünden kaçırılmıştır.

İslâma iftiradır bu sözler; İslâmın diğer dinler karşısındaki hür ve mümtaz mevkiiyle çelişmektedir. İslâm bilginleri ta ezelden bu dinin hürriyetini ilan etmişler ve onu, henüz batılılar din tekelinden kurtulmamış ve Türk mülhidleri, Kur'an'ın tercümesine teşebbüs etmemişken, tenkit ve münakaşa meydanına koymuşlardır. Hangi din araştırmacılara İslâm dini gibi kendi akide ve ahkâmını

[2] Acaba üstad bize hiç çekinmeden söyleyebilir mi, milletlerin dinin tekelinden kurtulduğu asırda, şimdiki Hıristiyanlık dini üzerinde insanların akıl yürütmesi ve tenkitçilerin incelemeleri sonucunda bu din neler kazanmıştır?

akıl terazisinde tartma hürriyeti vermiştir? İslâmdan başka hangi din vardır ki, kendi kitabından ve sünnetinden (Peygamberinin sözlerinden) açık bir tarzda ve dünyanın gözleri önüne konulmuş ve kütüphaneler dolusu kitaplarda toplanmış ilim, kanun ve prensipler çıkarmış ve bu işe bütün İslâm ümmetinden âlimler katkıda bulunmuşlardır? Hal böyle iken, sonradan icat edilen Kur'an'ın tercümesi meselesinden evvel İslâmda dinî tekelden şikâyet etmek doğru olur mu? Vallahi, ne bir İslâm dostu ve ne de insaflı bir düşman böyle bir şikâyette bulunmaz.

Kur'an'ın tercümesi ve tercümenin namaz ve sair yerlerde Kur'an yerine ikamesi başka; Arap olmayan İslâm ülkelerinde Kur'an'ın aslına, yani Arapçasına gerek duyulmaması hususu başka bir konudur. Bununla, Kur'an'ın, umumun istifadesine sunulması veya mânasının anlaşılması hedeflenmiyor. Aksine, en azından bu ülkelerde Kur'an'ın ismi üzerine şüphe salınması ve bu kargaşa arasında Kur'an'ın kaybolması hedefleniyor. *el-Bedâi'* müellifini tenkid ettiğimiz daha önceki bölümde demiştik ki, Kur'an'daki tevatür şartı, ancak Kur'an'ın lafzının tayini ile korunabilir. Kur'an'ın lafzını bırakıp tercümelere yönelmek tevatür şartına aykırıdır.

...

Herhangi bir tenkitçi veya konuya âşinâ olmak isteyen biri eğer bu kitapların anlattıklarından ve âlimlerin bildirdiği şeylerden emin olmaz da bu gerçeklerin menbaına inmek ve onu kaynağından yudumlamak isterse, mezkûr kitapların ve yorumlu tercümelerin kendisine perde olmasını istemezse, işte buyursun Arapça nassıyla korunmuş ve bozulmamış Kur'an... Kendisiyle Kur'an arasına, Kur'an'ın harfî, hatta mâna tercümesini sokmasın. İşin tuhafı, kendisinin harfî tercüme dediği kısa ve noksan tefsire üstad rıza gösteriyor da daha tafsilatlı tefsire razı olmuyor. Eğer maksat Kur'an'ın mânasının anlaşılmasıysa, yorumlu tercüme (tefsirî tercüme) bu iş için daha uygundur. Kur'an'ın mânasını anlamak isteyen bir kimse, eğer yorumlu tercümeden tatmin olmuyor ve Kur'an'ın aslına uygun olduğundan emin bulunmuyorsa, onu, kısa ve noksan tercüme nasıl tatmin edecek? İzahlı tercümeye güvenmeyen bir kimse kısa tercümeye nasıl güvenecek?

Üstadın, "Kendilerine yorumlu tercüme yapmamızı söylüyorlar; *Nuru'l-İslâm* dergisinden yaptığımız nakiller gibi yani. Böyle yorumlu bir tercümede kelâm-ı ilâhî, beşer sözüyle öyle karışır ki arasında ilâhî kelâm görülemez olur. Her tarafa yayılmış şüpheciler kendilerine; mukaddes kitabınızın nassını sizden gizleyip de tefsir diye adlandırılan bu tercümeleri niçin öne sürüyorlar bilir misiniz? Çünkü kitabınızda cümle ve terkip uygunsuzluğu, mâna bozukluğu var da ondan. Öyle ki sizin kitabınız kendi kendisini, bildiğimiz diğer milletlerin kitapları gibi temsil ve ifade edemiyor. Onlar, kitabınızdaki ayıbı örtmek ve eksikliklerini kapatmak için bu tarzda tercümelere başvuruyorlar, diyebilirler. Böyle kimseler onların kalbine bu şüpheyi salınca mı Kur'an'ın nassı üzerinde durmadan yaptıkları feryadlara bir son verecekler?"

Bize göre ey üstad, senden daha iyi şüpheci yoktur. Ancak, İslâm düşmanı şüphecilere vekâleten, "Mukaddes kitabınızın nassını sizden niçin gizliyorlar bilir misiniz?" tarzındaki ifadende geçen "nas" ile kastedilen şey, mukaddes kitabımızın nassı değil, kısa tercümenin nassıdır. Bu tabir, nizâ kabilinden mugalatadır. Tefsiri tercüme hakkında söylediğin, "Bu nevi tefsirde ilâhî kelâmı beşer kelâmıyla karışmış bulursun" tarzındaki sözün de buna benziyor. Çünkü bütünüyle tercüme ve tercümenin her ileri nev'i de beşer kelâmıdır. Mukaddes kitabımızın, yani kendi kendisini insanlar nazarında temsil etmekte olan Arapça Kur'an'ın nassını kim gizliyor ki? Asıl, Kur'an'ın tercümesini Kur'an yerine ikâme etmek isteyenlerdir Kur'an'ın nassını gizlemeye yeltenenler.

Şüphecilere vekâleten, "Sizin kitabınız, gördüğümüz diğer milletlerin kitapları gibi, kendi kendisini temsil edemiyor" tarzında söylediğin söz boş ve gerçekle ilgisi yoktur. Aksine, milletlerin elinde gördüğümüz o kitaplar, kendi kendilerini temsil etmiyorlar ve peygamberlere (salavatullahi ve selâmuhu aleyhim) indirildikleri şekliyle bu kitapların ne asıllarının ve ne de tercümelerinin Kur'an'ın Resûlullah sallallahu aleyhi vesellem'den nakledildiği kesinlikte nakledildikleri sabit değildir. Senden başka hangi şüpheci, onların kitaplarını kendi kendini temsil hususunda bizim kitabımızla mukayeseye cesaret edebilir? Arap ediplerinin önde gelenlerini, on dört asır boyunca sûrelerinin en kısasının bile benzerini meydana getirmekten âciz bırakan ve hâlâ da bu hal üzere bulunduğu dağ üzerinde yanan ateşten daha belli olan kitabımızda, terkip (cümle) yanlışlığı ve mâna bozukluğu olduğundan bahsedebilir? Hatta sen, Arap ediplerinden ümidini kesince Arap olmayan muarızlardan Arapların diliyle konuşmalarını arzu ettin.

Hâsılı, Kur'an'ın her ileri kanadı, Arap olmayanların tetkiklerine açıktır. Arap olmayanların ellerinde Kur'an'ı anlamak için, eskiden veya yeni hazırlanmış muhtelif ve çeşitli vasıtalar vardır ki bunları İslâm âlimlerinden Allah kitabının esrarına vâkıf ve bu sahada ictihad derecesinde bulunan zatlar hazırlamışlardır. Arapların ve Araplar dışındaki âlimlerin katkısıyla hazırlanan bu vasıtaların bir dilden diğerine aktarılmasında bu zevat bir sakınca görmemişlerdir.

Avamdan bir cahilin, Kur'an'ın mânasını anlayabilmesi için şüphesiz bir vasıtaya ihtiyacı olacaktır. Anlamaya vasıta olan şeyin –eğer maksat gerçekten anlamaksa– mufassal ve izahlı olması gerekir. Çünkü bu, anlayan ve anlatan için daha kolay olur. Kendi cehaletinden bir şikayeti olmayan ve kendisi anlamak ve öğrenmek durumunda olan bir cahilin, Kur'an'ı anlatan ve öğreten âlimlerin güvenilirliklerinden şüphe etmeye hakkı olmadığı gibi, milletlerin (ümmetin) silkinmeleri ve uyanmaları için –ki üstad makalelerinde bunun üzerinde fazlaca durmuş ve bu hususu, Kur'an'ın tercümesi meselesinde kendisine dayanak ve esas olarak almıştır– Kur'an'ı anlatmaya soyunmaya da hakkı olamaz.

Acaba üstad, batı halkının uyandığına, dinî gerçeklerin anlaşılmasında ilerleme kaydettiklerine ve tekelleşmelerden kurtulduklarına kâni midir ki bizim

halkımız onları kendilerine örnek alsınlar? Sonra milletlerin uyanmaları ve ilmî yönden ilerleme kaydetmeleri, kendilerini, her ilim dalında ihtisaslaşma olacağı kaidesini kabule sevketmesi, bu dallarda ihtisas sahibi olanlara saygı duyulacağını, işinin ehli olmayanların da haddini bilmeleri icap ettiğini öğretmesi gerekir.

Eğer cahil bir kimse, tefsir âlimlerine veya tefsiri tercüme yapan mütercimlere itimadı olmadığından dolayı, ikna olmaz ve bir âlim veya müfessir ya da tefsiri tercüme yapan bir mütercim girmeksizin anlamaya ve öğrenmeye kalkarsa, öncelikle Arap dilini, belagat ve tefsir ilmini esaslı bir şekilde öğrenmesi ve cehaletten kurtulup âlim olması gerekir ki, kendi ayarında veya kendisinden daha düşük mertebede gördüğü kimselere güvenmemeye hakkı olsun. Sonra bu kimse Kur'an'la kendisi arasındaki mesafeyi kapatarak Kur'an'ın huzuruna kendisi gelsin, yoksa Kur'an'ı kendi ayağına davet etmesin. Kur'an onun bu davetine icabet etmeyince de kalkıp onu tezyif ve tahkir etmesin. Yine o cahilin yapması gereken şey, Kur'an'la vasıtasız ve direkt temas sağladığını farzederek yaptığı kısa tercümeyle –halbuki bu tercüme dahi vasıtadan başka bir şey değildir– Kur'an-ı Kerîm'i kendi derekesine indirmek değil, kendisini Kur'an'ın eşiği seviyesine yükseltmektir. Câhilin kısa tercüme karşısındaki durumu ise aslında hatalı bir vasıta olma halidir. Yahut o, eksik bir vasıtaya rıza gösteren ve bununla Kur'an'ın tam olarak anlaşılacağını iddia eden bir kusurludur.

İncil'in tercümesi meselesine gelince; –ki üstad bunu bize örnek, hatta nümûne-i imtisal olarak göstermeye çalışmış ve Mesihîliğin yayıldığından dem vurmuştur– bu konuya, İncillerin Kur'an gibi sabit bir aslının bulunmadığı şeklinde cevap verebiliriz. Üstad, İncil'in aslının Latince olduğunu söylemiş, ancak papaz İbrahim Said, *el-Mukattam*'da yayınlanan bir yazısında: "İncil'in aslı Eski Yunanca'dır. Latince ise sadece, nüzulünden asırlarca sonra İncil'in Eski Yunanca'dan tercüme edildiği dillerden birisidir. Her ne kadar bazıları İranimus'un (Hieronymus'un) Milâdî dördüncü asrın sonlarında ortaya koyduğu ve "Folcit" [Vulgate?] diye bilinen Latince tercümeye aşina ve alışkın iseler de İncil, mütercimler tarafından Latince'den değil, Eski Yunanca'dan tercüme edilmiştir" diyerek üstadın hatalı olduğunu belirtmiştir. Her iki değerlendirmeye göre her iki asıl da, yani İncil'in Latince veya Eski Yunanca asılları, efendimiz İsa aleyhisselâm'a indirilen İncil değildir. Aksine ya ondan tercümedir, ya da, papaz İbrahim Said'in, İncil'in Latince aslından bahsederken "İranimus (= Hieronymus) ortaya koydu" dediği gibi, re'sen ortaya konulmuştur. Halbuki asıl diye kabul edilen bu İnciller, ister Latince olsun ister Eski Yunanca olsun, İncil'in hakiki aslı değillerdir. Çünkü ne Latince ve ne de Eski Yunanca İsa aleyhisselâm'ın dili değildir.

Durum böyle iken, Hıristiyan milletlerin çoğu, İncil'in başka dillere tercümesine cevaz vermemişler ve hakiki aslı olmadığı halde asıl kabul ettikleri İncil'i muhafaza etmek istemişlerdir. Münzel olan aslının tercümesi olmayıp tercümenin tercümesi olduğu halde İncil'in tercümesi, Hıristiyan âleminde

gürültüler kopmasına sebep olmuş, onları ayağa kaldırmıştır. Artık üstad bundan ibret almalıdır. Eğer İncil, gerek eskiden ve gerekse zamanımızda tercümeye tabi tutulmasaydı, belki de münzel olan asıl İncil kaybolmayacaktı.

Acaba üstadı, İslâmın kitabını İncil'in uğradığı âkıbete düşürme arzusuna sevkeden âmil nedir ve üstadın bundan ne çıkarı vardır ki, tercümede bulunan sakıncaları Kur'an'ın üzerine çekmek için böylesine hararetle çaba sarfediyor?!

Tebliğ ve tercüme yoluyla Hıristiyanlığı yayma meselesine gelince; üstad şunu iyi bilir ki Hıristiyan misyonerleri, misyonerlik faaliyetleri neticesinde topladıkları meyveleri tercüme sayesinde elde etmiyorlar; bilâkis, ellerindeki güç, servet ve fedakârlık sayesinde topluyorlar. Üstadın dikkatini İncil'e ve onun tercümelerine çeviren de işte bu güçtür. Bizim istediğimiz de işte böyle bir güç, servet ve fedakârlıktır. Var gücümüzle bunu İslâm milletleri için istiyor ve bu milletleri, bütün ilerleme ve kalkınma sebeplerine, sanayi, ticaret ve evrensel bilgi yollarına başvurmaya, bu hususlarda batılı milletlerle yarışmaya davet ediyoruz.

Biz Müslümanlara Üstad Ferid'in söylediği gibi, "Dünyamızı diğerleriyle birlikte mamur hâle getirmemiz çok güçtür; o halde gelin dinimizi yıkalım, evlerimizi ellerimizle harap edelim. Başka bir ifadeyle, batılılarla kuvvetli oldukları sahada –ki bu dünyadır– boy ölçüşemediğimize göre onlara zayıf oldukları dinî cihetten benzeyelim. Güçlüye benzemek kurtuluştur. Eğer onların güçlü yanlarına benzeyemezsek, zararı yok zayıf taraflarına benzeyelim. Her ne kadar onlar dinî yönden zayıf ve güçsüz iseler de, biz onların bu güçsüzlüklerini de güç ve kuvvet addederiz. Çünkü bu, güçlülerin güçsüzlüğüdür. Evet, onları bu sahada taklid etmemiz –hakikati çürütmek ve yıkmak olacağı için– daha kolaydır" demiyoruz.

Ey üstad, İncil'in tercümesinden hareketle ve ona kıyasla Kur'an'ın tercüme edilmesi hususundaki mantığınız –eğer tam ifade edememişsem, eksiğiyle fazlasıyla beni mazur gör– işte budur ve mütercimlerin yaptıkları da bundan ibarettir. Mantıksızlıktan da öte, hangi budaladır ki Müslümanların uyanması meselesini –onlar birtakım maddî sebepler elde etmek ve bu sebeplere yapışmak için uyanmaya ihtiyaçları olduğu halde– Kur'an'a saldırmaya dönüştürüyor!

Müslümanların ayağa kalkmaları, uykularından uyanmaları ve üzerlerindeki zillet ve meskenetten –ki üstad, makalelerinde bunlar üzerinde fazlaca durmuştur– silkinip kalkmaları ile Kur'an'ın tercümesinin –ki bu tercüme, Kur'an'ın ziyaına veya en azından zayıflamasına ve İslâm birliğinin parçalanmasına sebep olacaktır– ne ilgisi vardır? Üstad böyle okuyucuların akıl ve fikirleriyle alay etme cesaretini kendinde bulunca, gerçekleri tersyüz etmekte bir sakınca görmemiştir.

Üstelik Kur'an'ın birliğini İslâm birliğinde çatlama ve İslâm milletleri arasında tefrika gibi tasavvur ederek *el-Mukattam*'da yayınlanan makalelerinin sonuncusunda: "Bu durumla ilgili olarak bize itirazda bulunanlar İslâma kötülük

ediyorlar ve İslâm birliğini parçalanmayla, İslâm milletlerini bölünmeyle yüz yüze bırakıyorlar" demiştir. Müslüman milletlerin hayat meydanındaki dağınıklığıyla münzel ve mahfuz bulunan Kur'an üzerindeki dağınıklıkları arasında ne gibi bir münasebet vardır? Eğer bunların dağınıklık ve perişanlıkları mecnunların perişanlığı ve delilerin zincirlerinden boşanmışlığı kabilinden bir şeyse, söyleyeceğimiz bir şey yok. Değilse, niçin bunlar aklı başında insanlar gibi, kendilerine açık bulunan kazançlı bir hayatın yolunu tutmuyorlar? Fakat onlar, zor işlerle uğraşmaktan kolayına vakit bulan ve yükseklerden aşağılara inmek isteyen kimseler olmak istemiyorlar ki, herkes mallarından, canlarından ve şehvetlerinden fedakârlık yaparlarken adamcağızlar dinlerinde fedakârlık yapsınlar.

Üstad özetle diyor ki: "Müslüman milletlerden bazıları uyandı, diğer bir kısmı da onların izlerinde yürümek üzeredirler. O halde her millet, Kur'an'ı kendi diline tercüme etsin ve bu tercümeleri de Türkiye'nin yaptığı veya yapmakta olduğu gibi namazlarında okusunlar. Aksi halde uyanmış milletler, Kur'an'ı İslâmın sınırları içerisinde tutmasın".

Sanki Türk milleti, kendi devletinin adamlarına, Kur'an'ı kendileri için tercüme etmelerini teklif etmiş, devlet adamları da, kendi halkının İslâmı muhafaza edemeyeceklerinden veya Kur'an'a sahip çıkamayacaklarından korktukları için halkının, bu isteklerine cevap vermişlerdir!.. Bunların hiçbirisi varid değil! Ne İslâmın korkusu vardır halkların uyanışından, ne de Kur'an'ın. Olsa olsa, keyifleri istediği için halkı sindiren zalim hükümetler ve Türkiye'de Kur'an'ın tercümesi meselesini ihdas eden ve adamları ne Kur'an'ı ve ne de tercümesini okumayan; namaz kılmadıkları gibi, kendileri lâ-dinî oldukları için namazın farziyetini dahi kabul etmeyen hükümet korkar.

Halbuki zavallı Türk halkı Arapça Kur'an'ına sarılmış, namazında ve sâir yerlerde onu okudukları halde hükümetleri onları tercümeye yöneltiyor. Halk bundan yüz çeviriyor ama Üstad Ferid, tâ Mısır'da bu hâdiseye destek veriyor!..

Şeyhülislâm Mustafa Sabri (trc. Süleyman Çelik), *Kur'an Tercümesi Meselesi*, s. 99-111 ve 118-136 (1993).

BEDİÜZZAMAN SAİD NURSİ
(1876 - 1960)

HAYATI VE ESERLERİ

Bediüzzaman Said Nursi 1293 / 1876'da Nurs / Hizan / Bitlis'te doğdu. Babası Mirza Efendi, annesi Nuriye Hanım'dır. 9 yaşlarından itibaren yöredeki medreselere gitmeye ve hocalardan ders almaya başladı. Fakat ilk ve son düzenli tahsilini Bayezit / Erzurum'da Şeyh Mehmed Celâlî'den yaptı, dinî ilimler okudu, 3 ay gibi kısa bir süre içinde icazet aldı (1888). Civardaki birçok yeri dolaştı, âlimlerle görüştü, bir kısmıyla tartışmaları oldu. Doğuda kurmayı düşündüğü Medresetü'z-Zehra'ya destek bulabilmek için İstanbul'a geldi (1907), II. Abdülhamid'e bu yolda bir dilekçe vermeyi de başardı. Dinî ilimler yanında müsbet ilimlere de yer veren bir eğitim tarzı düşünüyordu. Ayrıca doğuda kurulacak eğitim müesseselerinde mahallî dillere de önem verilmesini zaruri görüyor, gönderilecek veya görevlendirilecek hocaların mahallî dilleri bilmesini istiyordu. Sultan'a sunduğu dilekçesindeki ifadelerden ve konuşmalarından şüphelenilerek tutuklandı.

Tutuklu hali uzun sürmedi. Çıktıktan sonra Selanik'e gitti, burada İttihad ve Terakki ileri gelenleriyle görüştü, hürriyet taraftarlığı konusunda onlarla mutabık kaldı. II. Meşrutiyet ilan edildiği zaman (1908) Selanik'te idi ve Selanik Hürriyet Meydanı'nda "Hürriyete hitap" adıyla bilinen konuşmasını yaptı; istibdadı kötüledi, Meşrutiyet'i övdü. İstanbul'a döndükten sonra da İttihadçılarla olan yakınlığı kısmen devam etti.

1909'da kurulan İttihad-ı Muhammedî Fırkası'nın kurucuları arasında yer aldı, fırka kurucularından Derviş Vahdeti'nin çıkardığı *Volkan* gazetesinde ateşli yazılar yazmaya başladı. Bu yazılarında fırkayı destekledi, kendi programını açıklamaya çalıştı, fırka ve kendisiyle ilgili şüphe ve tenkitleri cevaplandırmaya gayret etti, meşrutî idareyi savundu. Yazılarıyla 31 Mart hadisesinin tahrikçilerinden olduğu gerekçesiyle İzmit'te tutuklanarak İstanbul'a getirildi ve Divan-ı Harb-i Örfî'de mahkeme edildi. Olayla ilgili birçok kişi idam edilirken Said Nursi beraat etti.

Beraatının ardından Van'a gitti (1910), oradan Şam'a geçti (1911), Şam Emeviye Camii'nde bir hutbe okudu. Sultan Reşad'ın Rumeli seyahatına katılmak üzere Beyrut-İzmir yoluyla İstanbul'a geldi ve bu seyahata katıldı. Medresetü'z-Zehra projesini Sultan Reşad'a da anlatma fırsatı buldu, padişahtan yardım sözü aldı. Teşkilât-ı

Mahsusa'da görev aldı. Kafkas cephesinde savaştı (1916), Ruslara esir düştü ve Sibirya'ya sürüldü. Sürgünden kaçmayı başardı, İstanbul'a döndü (1913).

Ordunun teklifiyle Dâru'l-Hikmeti'l-İslâmiye azalığına getirildi ve kendisine şeyhülislâmlık tarafından mahreç payesi verildi (1918. Bu üyeliği 1922'ye kadar devam etti). Teâlî-i İslâm Cemiyeti adıyla devam eden Cemiyet-i Müderrisin'in ve Kürd Neşr-i Maarif Cemiyeti'nin kurucuları arasında yer aldı (1919). İlk cemiyette Mustafa Sabri, Mustafa Saffet, İskilipli Mehmed Âtıf; ikinci cemiyette Abdullah Cevdet vb. ile birlikte oldu. Fakat Kürdistan Devleti teşebbüslerine karşı çıktı. Yeşilay'ın (Hilal-i Ahdar) kuruluş toplantısına katıldı (1920), İstanbul'un İngilizler tarafından işgali üzerine *Hutuvât-ı Sitte* risalesini yazdı ve işgali kınadı (1920).

Şeyhülislâmlık tarafından Kuva-yı Milliye aleyhine verilen fetvaya karşı çıkanlardan biri oldu (1920). Mustafa Kemal tarafından Ankara'ya davet edildi, bu daveti kabul ederek Ankara'ya gitti, Meclis'te kendisine "hoş geldin" merasimi yapıldı, o da Meclis kürsüsünden Anadolu gazilerini tebrik etti ve başarıları için dua etti (1922), kısa bir müddet sonra milletvekillerine hitaben 10 maddelik bir beyanname hazırladı (1923). Ankara'dan Van'a geçti ve iki sene Erek Dağı'nda birkaç talebesiyle münzevi bir hayat yaşadı (1923-25). Şeyh Said isyanıyla ilgili olabileceği düşüncesiyle askerî birliklerce Erek Dağı'ndan alınıp İstanbul'a getirildi, kısa bir zaman sonra da Barla'da ikamete mecbur edildi (1926), 8 küsur sene burada kaldı.

Barla'da ikamete mecbur edilmesiyle Bediüzzaman'ın hayatında yeni bir devre başladı. 1950 yılına kadar sürecek olan bu devrede Risâle-i nur külliyatını telif etti (*Sözler*, *Lem'alar* ve *Mektubat*'ın büyük kısmı 1926-32 yılları arasında yazıldı) ve sıkıntılarla, sürgünlerle, mahkemelerle, hapislerle dolu bir hayat yaşadı: Barla'dan Isparta'ya nakli (1934), Eskişehir'e getirilerek hapsedilmesi ve mahkemesi (1935), tahliyesinden sonra Kastamonu'ya gönderilmesi (1936), tevkif edilerek Ankara'ya nakli (1943), aynı yıl Denizli'de hapsedilmesi, beraatinden sonra Emirdağ'a nakli (1944), Afyon mahkemesi ve hapsi (1948), tahliyesi (1949), aynı yıl Emirdağ'a nakli.

1950 seçimlerini Demokrat Parti'nin kazanmasıyla Said Nursi'nin hayatında yeni bir dönem daha başladı (Bediüzzaman'ın 1957 seçimlerinde alenen, önceki iki seçimde de zımnen Demokrat Parti'yi desteklediği bilinmektedir): Eskişehir'e geldi (1951), *Gençlik Rehberi* kitabından dolayı İstanbul'da mahkeme edildi, beraat etti (1952). Menderes'in yardımlarıyla (kağıt tahsisi yaptığı da söylenir) Risale-i nur külliyatının büyük kısmı Latin harfleriyle basıldı (1957-59), Isparta Tugay Câmii'nin temelini attı (1957), Emirdağ'da rahatsızlandı (1960), kendi isteğiyle Urfa'ya götürüldü, 23 Mart 1960'da orada vefat etti, Halilurrahman Camii Mezarlığı'na defnedildi. 27 Mayıs ihtilalinden sonra 12 Temmuz 1960'da askerî birliklerce Urfa'daki mezarından alınarak Isparta'ya götürüldü ve bilinmeyen bir yere defnedildi.

Bediüzzaman hiç evlenmemiştir. Bir tarikata mensup olduğuna veya bir şeyhten el aldığına dair açık bilgi yoktur. Fakat tasavvufî neşve sahibi biridir ve kendisi Abdulkadir Geylanî'ye bağlılığından bahseder.

Eserleri: *Nutuk* (1908), *İki Mekteb-i Musibetin Şehadetnâmesi Yahud Divan-ı Harb-ı Örfî* (1911), *Muhakemât* (1911), *el-Hutbetu'ş-Şâmiyye* (Arapça, 1911, Türkçesi, 1922, Latin harfleriyle, 1959), *Devau'l-Ye'sin Zeylinin Zeyli* (1912), *Münazarât* (1913), *İşarâtu'l-İcaz* (Arapça, 1916, Türkçesi kısmen eksik 1959), *Hutuvât-ı Sitte* (tahminen 1920), *Hakikat Çekirdekleri* (derleyen: Abdurrahman Nursi, 2 kitap, 1920, 1923), *Nokta Min Nûr-i Marifetillâh* (1921), *Sünûhât* (1922), *Rumûz* (1923), *Kızıl İcaz* (Mantık, 1923), *Lemaât - Çekirdekler Çiçekleri* (1923), *Tuluât* (1923), *İşarât* (1923), *Hubab* (Arapça, 1923), *Şuaât -Marifetu'n-Nebî* (1923), *Onuncu Söz: Haşr Risalesi* (1926), *Âyetu'l-Kübra* (Arap harfleriyle, 1942). Arap harfleriyle basılan bu kitaplardan Arapça olanları ile *Devau'l-Ye'sin Zeylinin Zeyli*, *Şuaât*, *Onuncu Söz: Haşir Risalesi, Âyetü'l-Kübra, Hutbetu'ş-Şamiyye* hariç diğerleri *Âsâr-ı Bediiyye* adı altında toplu olarak ve Arap harfleriyle yakın zamanlarda basıldı (14 kitap, 687 s. ts.) Bunlar -*Âyetu'l-Kübra* hariç- "Eski Said"in eserleridir.

Cumhuriyet devrinde Bediüzzaman'ın eserleri 1926'dan 1957 yılına kadar talebeleri tarafından Arap harfleriyle ve elyazısıyla çoğaltılarak yayılmıştır. Birkaç tanesi de Arap veya Latin harfleriyle ve teksir yoluyla basılmıştır (*Küçük Sözler, Müdafaalar, Fihrist Risalesi, Zülfikar-ı Ahmediye, Siracu'n-Nur* vb.). Latin harfleriyle basılan ilk kitap *Gençlik Rehberi* (Eskişehir 1947) olmalıdır. Latin harfleriyle kitaplarının toplu ve yaygın baskısı Menderes'in özel yardımlarıyla 1957-59 yılları arasında gerçekleşmiştir: *Sözler* (1957), *Lem'alar* (1957), *Şualar* (1958), *Mektubat* (1958), *Asâ-yı Musa* (1958), *Sikke-i Tasdîk-ı Gaybî* (1958), *Mesnevî-i Nuriye* (1958), *Kastamonu Lahikası* (1958), *Tarihçe-i Hayat* (1958), *Barla Lahikası* (1958), *İman ve Küfür Muvazeneleri* (1958), *İşarâtu'l-İcaz* (Türkçe tercümesi, 1959), *Emirdağ Lahikası* (2 C. 1959), *Nurun İlk Kapısı* (1959), *İman Hakikatları* (1960).

Arapça kitapları (*İşarâtu'l-İcaz, es-Saykalu'l-İslâmî, Talikat, el-Hutbetu'ş-Şamiyye, Mesnevî-i Nuriye*) tercüme edilerek, Osmanlıca kitapları ve *Volkan*'daki yazıları da bazı küçük tasarruflarla Latin harflerine aktarılarak basıldı; büyük kitaplarının bölümlerini oluşturan kitapçıkları da ayrı kitaplar halinde neşredildi.

Eserleri kısmen veya tamamen Arapça, batı dilleri ve Urduca'ya tercüme edildi.

Geniş bilgi için bk. *Tarihçe-i Hayat* (1976); Necmeddin Şahiner, *Bilinmeyen Taraflarıyla Bediuzzaman Said Nursi* (1979); Eşref Edip, *Risâle-i Nur Müellifi Said Nursi –Hayatı, Eserleri, Mesleği* (3. bs. 1958), aynı yazar, *Risâle-i Nur Muarızı Yazarların İsnatları Hakkında İlmî Bir Tahlil* (1965); Cemal Kutay, *Bediuzzaman Said Nursi* (1980); Necip Fazıl Kısakürek, *Son Devrin Din Mazlumları* (8. bs. 1988); Alparslan Açıkgenç, "Said Nursi", *DİA*, XXXV, 565-72; Şükran Vahide, *Bediuzzaman Said Nursi - Entelektüel Biyografisi* (çev. C. Taşkın, 2006).

İttahad-ı Muhammedî Fırkası, Kürd Neşr-i Maarif Cemiyeti ve Teâl-i İslâm Cemiyeti için sırasıyla bk. Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, I, 182-205 (1984); *a.g.e.*, I, 214-15 (1986); *age*, II, 382-97. İsmail Göldaş, *Kürdistan Teâli Cemiyeti* (1991).

I

Dağ Meyvesi Acı da Olsa Devadır

BEDİÜZZAMAN-I KÜRDÎ'NİN FİHRİSTE-İ MAKASIDI VE EFKÂRININ PROGRAMIDIR

Ey şu müşevveş sözlerimi temaşa eden zat! Gayet dikkat ve muhakeme ile mütalaa et. Yoksa sathi nazardan hâsıl olan sû-i tefehhüm ve zannınızı helal etmem. Sen de atlada okuma.

İfadâtım zekilere hitaptır, işaret kâfidir. Benim mekteb-i edebim Kürdistan'ın yüksek dağları olduğundan kusurumu ümmîlik ve acemiliğime bağışlamak mukteza-yı mürüvvettir.

Ben ki İslâmiyete, maarif-i İslâmiyeye, ulemaya, talebeliğe ve Osmanlılığa ve hilafete ve İttihad-ı Muhammediyeye ve Kürtlüğe intisabım cihetiyle şu sıfatlardan neşet eden devair-i mütekatıa gibi cemiyetlerin mültekası olduğumdan ve herbir heyet-i ictimaiyenin cism-i namı gibi tenbihe muhtaç olan ukdetu'l-hayatiyesinde mündemiç istidadâtı fiile çıkarmanın muharriki ve mûkızı meylü't-terakkî olduğundan o ukde-i hayatı mütenebbih etmek ve meylü't-terakkîyi faaliyete sevketmek için her bir heyete mahsus birer fikrim vardır.

Birinci madde. Alem-i İslâmiyetin ukde-i hayatiyesini tenbih ve temin ve meylü't-terakkîsini faal etmek için adalet ve meşveretten ibaret olan meşrutiyetin mehaz ve menbaını ezel ve ebed şanında olan kanun-ı ilâhiyenin sarihi olan mezahib-i erbaayı ittihaz etmektir. Zira milyonlarla dâhilerin ecr-i ahiret için istinbat ettikleri bahr-i umman gibi mesail-i şeriyeye kanaat etmeyip Avrupa'ya ahkâm ve ahlâkda dilencilik ve ızhâr-ı fakr etmek din-i İslâma büyük bir cinayettir. Meşrutiyette hâkim kanun olduğundan bu kanun libas-ı milliye-i İslâmiyeyi giymeli, ta ki asabiyet-i maneviye onun riyasetine karış cevab-ı red vermesin. Meşrutiyette şeriat-ı ğarra hüküm-ferma olduğu halde üç şecere-i zakkumu kökünden ihraç edecek ve üç şecere-i tûba zemin-i meşrutiyette neşvünema bulacak ve dal budaklar açacaktır.

Zakkum şecereleri dinsizlik, iftirak ve nifak ve zünûb ve mesavi-i medeniyet

ve hakkımızda şematetli olan zann-ı fâsid-i ecanibdir. Ve tûba şecereleri ruhanî manyetizma ile ittihad-ı âmme ve inbisat-ı şeriat cihetiyle terakkî ve tenezzüh-i din ve nokta-ı metîn-i dine istinad, meşrutiyet sebebiyle ikbal-i istikbalimizdir. Hem de anâsır-ı gayr-ı müslime meşrutiyetin devamına mutmain olacaktır.

Cemî-i kuvvetimle derim ki: Hiçbir hakiki mehasin-i medeniyet yoktur ki İslâmiyet sarahaten veya zımnen veya iznen onu veya daha ahsenini mütekeffil olmasın. Ama vâ esefâ ki çocuk aldatıcı mesavi-i medeniyeti çocuk tabiatlı bazı ehli heva vü heves mehasin zannederek tutî gibi en evvel onu taklit ettiler. Hemde meşrutiyet şeriatın abd-i memlûküdür, ondan gasb olunmaz. Dikkat isterim ki şeriat ile hiç münasebeti olmayan o müthiş istibdad-ı zalimane sırf milleti aldatmakla bir münasebet-i mevhûmeye istinad ile ol kadar dahil ve hariç mühacemâta karşı bu kadar zaman kendini muhafaza ettiğinden şimdi asl-ı şeriatla münasebet-i hakikisi olan meşrutiyetin bekası bu kuvvet-i âliye istinat etmek zaruridir.

İkinci madde. Maarif-i İslâmiye ordusunun fırkaları olan ehl-i medrese ve ehl-i tekke ve ehl-i mektebe ifrat ve tefrit ile birbirini tadlîl ve techil ile hâsıl ve ahlâk-ı İslâmiyeyi esasiyle sarsan ve âheng-i terakkîyi ihlal eden tebayün-i efkârları ve tehalüf-i meşrebleri izale ve efkârı tevhiddir; meşaribi takrîb zaruridir. Nasıl ki cesim bir fabrikayı mutezammın bir kasrın odalarının kapıları birbirine açılır, bir maksada hizmet eder; kezalik mektep ve medrese ve tekye teyid-i münasebet ile o kasr-ı âli-i İslâmiyenin birer açık kapılı odası gibi olmak ve salonu da hükümet olmak lazımdır. Ta herbiri diğerinin noksanını tekmil ile kaide-i taksimu'l-mesai tatbik edilsin. Teyid-i münasebet şöyledir ki mekâtib-i aliyyede hakâik-i İslâmiyeyi berâhîn ile okutmak ve medreselere de funûn-ı lâzime-i medeniyeyi eski hükemanın bataklığına bedel tedris olunmak ve tekyelerde de mütebahhirîn-i ulema bulunmaktır.

Üçüncü madde. Devlet-i ilmiyede meşrutiyet-i ilmiye tesis etmektir, ta ki efkâr-ı umumiye-i ilmiye feveran ile ağraz ve enaniyet ve evham ve şübühâtı bel' etsin. Zira herbir âlim kendi fikrini herkese kabul ettirmekle taklit yolunu açmak ve taharri-i hakikatin yolunu seddetmekle bir nevi istibdad-ı ilmiye yapıyor. el-Hâsıl istibdat gerek idare gerek ilimde olsun semerât-ı sa'yi istihlâkle istikbale istibdar ediyor. İdarede kuvvet kanunda olmalı ve ilimde de kuvvet hakda olmalı, yoksa istibdat hüküm-ferma olur.

Dördüncü madde. Talebenin sanat-ı mütenevviasında taksimu'l-mesai kaidesini medresede tatbik etmekle beraber ictimaât ile münazara ve müdavele-i efkârdan feveran eden bir nevi efkâr-ı umumiyeyi üstad-ı manevî ittihaz etmektir. Ta talebelikte ukdetu'l-hayatiye tenebbüh ve meylü't-terakkî faaliyete ve meylü't-teceddüd zuhura başlasın. el-Hâsıl nasıl ki devlette efkâr-ı âmme hâkimdir, müftisi de efkâr-ı umumiye-i ulema olmalı ve üstad ve muallim de

efkâr-ı âmme-i talebe olmalıdır. Ta ki meşrutiyet mütesâviyen ve mütenâsiben cereyan etsin. Şeriatta icma hüccet-i katî olduğundan efkâr-ı âmmenin kıymet ve mevkiini gösterir.

Beşinci madde. Mürşid-i umumi olan vaiz ve hatipler hem âlim-i muhakkik olmalıdırlar. Ta burhan ile ikna eylesin. Zira tasvir ve tezyîn-i müddea müteharri-i hakikata karşı faidesizdir. Ve hem de hakîm-i müdekkik olmalıdırlar. Ta ki bir şeyi terğîb veya terhîb ile ondan daha mühim şeyi tenzil ve tahrif edip muvazene-i şeriatı bozmasınlar. Ve hem belîğ-ı hakim olmalıdırlar. Ta ki mukteza-yı hale mutabık ve ilcaât-ı zamana muvafık ve teşhîs-i illete münasip söz söylesinler.

Altıncı madde. Osmanlılığın meyl-i terakkîsini faal etmektir. Şöyle ki bu devletin ma-bihi'l-hayatı ve dini din-i İslâm olduğundan herbir Osmanlı i'lâ-yı şevket-i İslâmiyeye mükellef ve herbir mümin i'lâ-yı kelimetullaha muvazzaftır. Ve bu zamanda i'lânın en büyük sebebi maddeten terakkî olduğundan ve terakkînin en müthiş düşmanı olan cehalet ve zaruret ve ihtilafa seyf-i marifet ve sa'y-i insanî ve ittihad ile din namına cihad edeceğiz. Ama a'dâ-yı haricî medenî olduklarından fikren galebe çalmak lazımdır. O cihadı da berâhîn-i şeriata havale edeceğiz.

Yedinci madde. Hilafete dair bir rüyadır. Âlem-i mânada padişahı gördüm.

Dedim: Sen zekâtü'l-ömrü Ömer-i Sânî'nin mesleğinden sarfet. Ta ki meşrutiyet riyasetine lazım ve biatin mânası olan teveccüh-i umumiyeyi kazanasın.

Padişah dedi: Ben onun yolundan gideyim, siz de ol zaman ehline taklit edebilirsiniz. Nerede sizde onlardaki kuvvet-i İslâmiyet ve safvet ve ahlâk!

Ben dedim: Bizdeki tenebbüh-i efkâr-ı umumi ve tekemmül-i mebadî ve vesâit ve ihata-ı medeniyet o noktaların yerini tutmakla hem o noktaları istihsal hem de netice-i mutlûb olan adalet ve terakkîyi intaç edebilir. Düvel-i ecnebiyenin adaleti bunu isbat eder.

O dedi: Nasıl yapacağım?

Dedim: İstibdat kalb-i memalik olan İstanbul'da kan bırakmadığından hüsn-i niyyeti gösterir bir şefkat ile meşrutiyeti kansız kabul ettiğin gibi menfur olmuş Yıldız'ı mahbûb-ı kulûb etmek için eski zebaniler yerine melâike-i rahmet gibi muhakkıkîn-i ulemayı doldurmak ve Yıldız'ı darülfünun gibi etmek ve ulûm-ı İslamiyeyi ihya etmek ve meşihat-ı İslâmiyeyi ve hilafeti mevki-i hakikîsine ıs'âd etmek ve milletin kalp hastalığı olan zaaf-ı diyanet ve baş hastalığı olan cehaleti servet ve iktidarınla tedavi etmekle Yıldız'ı Süreyya kadar âlâ et. Ta hanedan-ı Osmanî ol burc-ı hilafette pertev-nisâr-ı adalet olabilsin. Hem de havâic-i zaruriyeye iktisat et. Ta alıştırılmış olan israfâta iktidarı olmayan biçare millet de iktida etsin. Madem ki imamsın.

Birden rüyadan uyandım! Gördüm ki asıl bu âlem-i yakaza rüyadır! Asıl uyanmak ve hakikat o rüya imiş!

Sekizinci madde. İlerde tavâif-i mülûk temelleri hükmünde olan anâsır-ı muhtelife kulüplerinin ittihadının temeli ve nokta-ı istinadımızın esası olan İttihad-ı Muhammedî'den anâsır-ı gayr-ı müslime tevahhuş etmesinler. Zira mesleğimiz sırf ahlâkî ve dinî olduğundan onlara faide-i azîmeden başka zarar vermez. Hem de müvazene-i devleti muhafaza eden milliyetimiz İslâmiyetten başka yoktur. Bizi kendilerine kıyas etmesinler, zira milliyetleri çoktan vicdanî olan dinlerine galebe çalmış. Hem de onları medenî biliriz, medenîlere ikna ve muhabbetle galebe çalınır. Bâ-husus en vahşi zamanlarda bu kadar edyan ve akvam-ı muhtelife ferman-ı "la ikrâhe fi'd-dîn" (dinde zorlama yoktur) ile medeniyet-i İslâmiyede masun kalmıştır. Ne vakit cemiyetimizden tevahhuş etseler meşrutiyete adem-i kabiliyetlerini ve vatana hıyanetlerini ve meşrutiyeti muvakkat ve gayrımeşru istediklerini göstermiş olurlar. Hem de ecnebiler bu cemiyet-i ahlâkiye ve mürşidâneyi istihsan etmeleri gerektir. Zira eski zamanda ecnebiler vahşi olduklarından İttihad-ı Muhammedi onların vahşetine karşı taassup ve husumet göstermeye mecbur idi. Şimdi onların medenîleşmeleri ile o mahzur zâil olmuştur. Zira din noktasında medenîlere galebe ikna iledir. Ve mezhep ve dininin ulviyetini ve mahbubiyetini fiilen göstermektedir; söz anlamayan bedeviler gibi icbar ve husumetle değildir. Ama vâ esefâ ki İslâmiyet ve hamiyet namını taşıyan bazı zevzek ve laubalilerin; kamerin menfaati ayyaşlar mehtabında işret etmeğe münhasır ve şemsin faidesi bataklıkta mevadd-ı hasise taaffün etmeğe münhasırdır diyen eblehler işret ve taaffünü mani olmak için şems ve kamerin men'-i tulûuna kalkışmaları gibi en mukaddes ve ulvi olan şeriat-ı ğarra ve onun hadimi ve hakikatli ve uhrevî olan İttihad-ı Muhammedî'yi kendi cemiyet-i dünyeviyelerine kıyasen ağrâz-ı faside ve metâlibi sefileye vasıta etmek gibi bir emr-i muhale ihtimal veriyorlar ve şems-i hakikata püf ve öf diyorlar. Heyhat nerede süreyya süpürge olur veya üzüm salkını gibi yenilir! Cihan aslanları silsile-i şeriatla bağlı olduğundan tilkinin onu koparmaya çalışması sırf mecnunâ-nedir.

Cemiyetimizin meşrebi beyne'l-İslâm muhabbetin mânasına muhabbet ve husumetin medlulüne husumettir. Ve mesleği ahlâk-ı Ahmediye ile tahalluk ve sünnet-i nebeviyeyi ihya etmektir. Ve rehberi şeriat-ı ğarra ve seyfi berâhîn-i kâtıa ve maksadı i'lâ-yı kelimetullahtır.

Dokuzuncu madde. Kürtlerin ihtilafından zayi olan kuvve-i cesimelerinden istifade etmek için ittihad-ı millî ile efkâr-ı umumiyelerini izhar etmek ve maarif ile o efkârı terakkî ettirmektir. Ta ki meyl-i terakkîleri faaliyete ve ukde-i hayatiyeleri tenebbühe başlasın. Halbuki maarif-i cedideden dört sebepten tevahhuş ediyorlar. –İstizah olunca izah edeceğim–. Bâ-husus şimdiki bazı gençlerimizin dinlerindeki laubaliyâne hareketleri daha ziyade milleti tevahhuş ediyor. Bu gibi

laubaliler meşrutiyete hizmet değil bilakis meşrutiyete ve millete büyük bir darbe vurarak tarîk-i terakkîyi sedde sebep oluyorlar. Kürdistan'a maarif-i cedidenin idhaline çare-i yegâne; Hamidiye alaylarında askerlik münasebetiyle mekâtibi medrese nam-ı me'lûfiyle ulûm-ı diniye ile beraber funûn-ı lâzime-i medeniyeyi aşâir-i mezkûrenin üç muhtelif nıkatından talebenin tayinatının teminiyle beraber üç dâru'l-ilm kuşad ve bunlardan neşet eden Kürt uleması da ihya olacak, medaris-i münderisede Kürtlerin istidatlarına göre tedrîs-i funûn etmektir.

Kader bana Türkçeyi az vermiş, hatta hiç vermemiş, dikkatinizle bana yardım edin.

Vesselâmu âlâ meni't-tebe'a'l-huda (Selâm hidayete tâbi olanlara olsun). Yüzbin defa yaşasın şeriat-ı ğarra.

Bediüzzaman Kürdî Said, *Volkan*, sayı: 83, 84 (24, 25 Mart 1909).

II
VE ŞÂVİRHUM Fİ'L-EMR

Acâib-i seb'a-yı meşhûre gibi bu ınkılâb-ı azîm hürriyeti tevlid ve meşveret-i şeriyenin terbiyesine verdikden Osmanlılığı cihangir etmek istidadını göstermiş. Şöyle ki:

Bu hürriyet, tam zamanında doğdu, gayet tabiî olarak ahval ve ilcaât-ı zamane terbiyesine hıdmet edecek sun'î ve ihtiyarî değil ta külfete muhtaç olsun bu kadar tazyikatın tesiriyle o kadar hamiyet galeyana gelmişdi ki güya hürriyet tekemmül etmiş ve kadem-nihâde-i saha-ı imkân olduğu anda hüküm-fermalığını icra etmiş ve biraderi olan Hilafetpenah Efendimizi cihangirlik ile tebşir etmiş. Bu hakikat bazı hakaik-ı sabite üzre teessüs edecek bir sedd-i âhenîn hiçbir musademâta karşı tezelzüle uğramayacak.

Birincisi: Mecmû'da bir kuvvet bulunur, hiçbir ferd o kuvvete mâlik olamaz. Bir kalın şerit ile ince bir telin kuvveti gibi.

İkincisi: Zaman-ı sâlifde vahşetin mülazimi ve tenakus ve tedenninin mahkumu olan kuvvet ve cebr, âlemde hüküm-fermâ idi. Hangi devletin deverân-ı demi hükmüne geçmiş ise kendi gibi o devleti bir ömr-i tabiî ile kayd etmiş ve ecelü'l-ınkırazın pençesine vermiş ve bu zamanda âlemin hükümranı ilim ve marifetdir.

Mevlidi medeniyet ve şanı tezayüd-i ömr-i ebedî olduğundan herhangi devletin hayatı ve müdebbiri olmuş olan asabına kuvvet vererek o kayd ınkıtadan tahlîs ve kürre-i arz kadar yaşamasına istidad verir.

Üçüncüsü: Zaman-ı mazide her ferd istidad-ı gayrımütenahîye mâlik iken o kadar dar ve mahdud daire içinde hareket ediyordu ki bütün himmetleri ve ahlâk ve efkârları o daire nisbetinde tedenni ve mahsur kalmış idi. Bu inkılab-ı azîmden sonra hürriyet, fikr-i beşerin ağır zencirlerini kırdı ve istidad-ı terakkîye karşı olan sedleri hedm etdi, dünya kadar o daireyi tevsi etdi. İstidaddaki gayrimütenahîlik hükmünce cevher-i insaniyet ve hakikat-ı İslâmiyet feverane başladı. Bundan sonra en ufak bir adam en âli meratib-i beşer olan idare-i umumiyeyi

nazara alacak ve oraya kadar elini uzatacak ve ahval ve etvarıyle süreyya kadar ulvî olan idare-i umumiyede zî-medhal olduğunu izhar edecek. Seradan süreyyaya kadar âmal ve meyillâtını îsal edecek ve himmeti o derece ulvi olacak, ahlâkı da o nisbetde teâlî ve efkârı da memâlik-i Osmaniyeye kadar tevsi edecek. Eflatunları, İbn Sinâları, Bismarkları, Dekartları geri bırakacak birçok şebban-ı vatan zuhura geleceği kaviyyen memuldur. La-siyyema bu memleket umum enbiyanın mahall-i zuhuru ve düvel-i mütemeddine-i sâlifenin mehd-i teşekkülü ve şems-i İslâmiyetin meşrık-ı tulûu olduğundan ahalinin saha-i fıtratlarında ekdikleri istidadatı bu hürriyetin yağmuruyla neşvünema bulursa şecer-i tûba gibi dalı, budakları her bir tarafa açılacakdır.

Dördüncüsü: Eski zamanda ravâbıt-ı ictimaiye ve levâzım-ı taayyüş ve fevâid-i medeniyet o kadar teşa'ub etmediğinden bazı adamların fikirleri idaresine kâfi imiş amma bu zamanda revâbıt-ı ictimaiye iştibak ve tekessür ve levâzım-ı taayyüş o kadar taaddüd ve tenevvü ve semerât-ı medeniyet o kadar tefennün ve teşa'ub etmiş ki bunu yalnız kalb-i millet hükmünde olan Meclis-i Mebusan ve fikr-i ümmet makamında olan meşveret-i seriye ve kuvvet-i medeniye menzilesinde bulunan hürriyet-i efkâr idare ve terbiye edebilir. Şimdiye kadar Efendimiz iktidar-ı fevkalâdesiyle harikulâde olarak kerametini göstermekle cihangirliğe olan istidadını izhar etmek için bu kadar dehşetli ve cesim devleti fikr-i Eflatunanesi ve kuvvet-i İskenderânesiyle omuzunda taşımış.

İntar ederim ki bir cesed, defaten cemî-i zerrâtı tahallül ve yeni zerrâtdan teşekkül eylemesi muhal olduğundan cism-i devlet de birden bire memuriyeti ref' ve yenilerini ikame muhal olmasa da müteazzirdir. Esasen kabil-i ıslah olmayan kesânı tabiat-ı hükümet ifraz edecek ve tebdil-i mesleğe kabiliyet ve istidadı olan memurların da tecrübeleri hasebiyle maslahaten memuriyetlerinde ibkaları zaruridir. Zira daha güneş mağribden tulû etmediği için tevbenin kapısı açıkdır. Bunların umumu aleyhinde idare-i kelâm etmek Allah esirgesin ittihad-ı milleti fena bir hastalığa hedef eylemek olacağından katiyyen caiz olmaz.

Beşincisi: Şeriat-ı garra kelâm-ı ezelîden geldiği için ebede gidecekdir. Sadr-ı evvelin hürriyeti ve müsavatı burhan-ı bahirdir ki şeriat-ı garra hürriyeti, cemî-i revâbıtı ve levâzımâtı camidir. Buna binaen katiyyen hükmediyorum ki şimdiye kadar vuku bulan tedenniyatımız ve noksaniyatımız ve sû-i ahvalimiz şeriat-ı garranın ahkâmına adem-i müraâtımız netayicidir. Ve bazı müdahinlerin keyfe mâ-yeşâ etdiği sû-i tefsiridir. Zaman öyle müdhiş bir sille vurdu. İnsaniyetimizi mevt derecesine ve İslâmiyetimizi fena bir hastalığa uğratmışdı. İbret alalım, ikinci bir silleye istihkak göstermeyelim.

Meşhur Kürd Hocası Molla Said Bediüzzaman, "Ve şâvirhum fi'l-emr", *Rehber-i Vatan*, sayı: 1 (9 Receb 1326 / 24 Temmuz 1324)

III
KAHRAMAN ASKERLERİMİZE

Ey şanlı asâkir-i muvahhidîn ve ey bu millet-i mazlûmeyi ve mukaddes İslâmiyeti iki defa büyük vartadan tahlis [10 Temmuz ve 31 Mart kastediliyor. İ.K.] eden muhteşem kahramanlar!

Cemal ve kemaliniz intizam ve inzibattır. Bunu da hakkıyle en müşevveş zamanda gösterdiniz. Ve hayatınız, kuvvetiniz itaattır, bu meziyet-i mukaddeseyi en ufak âmirinize karşı bile irâe eylediniz. Otuz milyon Osmanlı ve üçyüz milyon İslâmın namusu artık sizin itaatınıza bağlıdır. Sancak-ı tevhid-i ilâhî sizin yed-i şecaatınızdadır. Sizin o mübarek elinizin kuvveti de itaattır. Sizin zabitleriniz müşfik pederlerinizdir. Kur'an, hadis ve hikmet ve tecrübe ile sâbittir ki âmire itaat farzdır. Malumunuzdur ki otuz üç milyon nüfus yüz sene zarfında böyle iki inkılâbı yapamadı. Sizin o itaattan neşet eden hakiki kuvvetiniz umum milleti ve İslâmiyeti medyûn-ı şükran etti. Bu şerefi hakkıyle teyid etmek zabitlerinize itaatladır. İslâmiyetin namusu da o itaattadır. Biliyorum ki müşfik pederleriniz olan zabitlerinizi mesul etmemek için işe karıştırmadınız. Şimdi iş bitti. Zabitlerinizin ağûş-ı şefkatlarına atılınız, şeriat-ı ğarra böyle emrediyor. Zira zabitler "ulu'l-emr"dirler ve ulu'l-emre itaat farz-ı ayındır. Şeriat-ı Muhammediyenin muhafazası da itaatladır.

Bediüzzaman Said Kürdî, *Volkan*, sayı: 107 (17 Nisan 1909)

IV
LEMEÂN-I HAKİKAT VE İZALE-İ ŞÜBUHÂT
İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti Müdafaası

Vehm: Sen bu hakâyıkı çok tekrar ediyorsun. Hem de aynı ibare ile.

İrşad: Evvela hakikat olduğuyçün tekrar ediyorum.

Hakikat de ziya gibi usandırmaz. Hem de üç dört makalede yazdım. Mu'terizler tecâhül ettiler. Gözlerine sokmak istiyorum. Çocuklara tekrar lâzımdır. Hem de bir meslek tâkib ettiğimi gösteriyorum. Bir mesleği takib edenler, tekrara mecbur olurlar. Hem de bir şeyin esası atılsa mükerreren irca'-ı nazar lâzımdır. Mesleksiz olanlardır ki, her yola sapıyorlar. Bizim tarikimiz birdir. Lâkin Türkçe elfâzından pek zengin değilim. Bazı usandırıcı elfâzı tekrar ediyorum.

Vehm: Siz cemiyetinize İttihâd-ı Muhammedî unvanını vermişsiniz. Bundan, sûreten müntesip olmayanlar evhama düşüyorlar. Başka bir unvana tebdil etseniz ne olur?

İrşad: İttihâd-ı Muhammedî ikidir: Biri aksa'l-maksaddır ki, umum mü'minler iman ile dahildir. Diğeri, onun tezahür ve tecellisine bilfiil hizmet eden cemiyettir ki mukaddimesidir. Buna resmen intisap şerîat-i Ahmediyyenin ahkâm-ı münifesine mürâata azm-ı kat'i iledir. Bu azm ü tevbeye karşı teannüd edenler evhama düşüyorlar. Hem de bu cemiyetten maksat İttihâd-ı Muhammedî'yi tecellî ettirmektir.

Ve o hakikat-i sâkite ve sâkineyi ihtizaza getirmektir. Bu cemiyete gayet cazibedâr ve cellâb bir unvan lâzımdır ki, nûr-ı îmân ile münevver olan muvahhidîni cezb edebilsin. Sair cemiyetlerde müsemma ismini arıyor, bunda ise isim müsemmasını arıyor. Hem de Kur'an lâfzı her âyete ve lâfz-ı âlem her nev'e ve su lâfzı her katreye ıtlakları gibi cemî'-i mü'minîne muhit olan İttihâd-ı Muhammedî unvanı her bir cemiyet-i İslâmiyyeye ıtlak olunabilir. Nasıl ki umum mü'minîn Muhammedîdir, her ferd-i mü'min de Muhammedîdir biz de "Muhammedî"yiz. "Ahmedî"yiz.

Vehm: Böyle cemiyet ve fırkaların teşekkülâtı, hükümetin zayıflamış olan

itaatini ve icraatını haleldar edecek, zira temeddün-i hakikîye elan mazhar olamamışız. Ve vahşet ve cehaletten de husûmet ve taassup çıkıyor.

İrşad: Bu cemiyete intisaba şart olan evâmir-i şer'iyyeye imtisal ve nevâhiden ictinab ve muhafaza-i meşrûta-i mesrûaya azm-i kat'î ile cehd edenler hükümetin itaatine iyi bir menba ve icrââtına güzel bir mecra teşkil ederler. Zira evâmir-i şer'iyye ile mukayyeddirler. Bazı cemiyetlerin efradı gibi fevzavî ve anarşistliğe ve hodserâne muamelâta ve tahakkümâta temayül edemezler. Hem de bu cemiyette hükümet hariç kalamaz.

Vehm: Bu cemiyete istihsânen intisap edenler ne ile muvazzaf olurlar?

İrşad: İki vazifesi vardır. Birincisi kendi nefsiyle cihâd-ı ekberde bulunmak yâni şerîat-i garraya ittiba ve sünen-i Ahmediyyeyi ihyaya azm-i kat'î ile teşebbüs etmektir. İkincisi sair mü'minleri uhuvvet ve muhabbete davet ve sakin ve sabit olan uhuvvet ve muhabbet-i diniyyeyi ihtizaza getirerek tezyid ve izhar etmektir. Bu cemiyete resmen intisab, yalnız defter-i mahsusuna kayd ettirilmekle değildir belki rabt-ı kalb ve istihsan ve teveccüh iledir. Zira bu ittihad, ruhanî ve manevîdir sûrî ve cismanî değildir teâruf-i ruhanî kâfidir.

Vehm: Bu mukaddime olan cemiyet, maksad olan hakikat-i İttihâd-ı Muhammediyeye bir numune ve makes ve hüsn-i misâl olmak lâzım idi. Halbuki sizin perişan hâlinizi temaşa edenler o hakikat-i ulviyyenin şulesini göremiyorlar!.

İrşad: Evet şems-i hakikat-i ittihada karşı şimdiki cemiyet, o mâdenden çıkmış elmas parçasıdır. Daha saykal vurulmamıştır ki, onun misâli içinde görünsün, inşaallah bir seneye kadar ulemânın himmetiyle aktâr-ı cihanda tele'lü' edecek. Şayet bu parça kırılsa da daha büyük ve müşa'şa' binlerce parça ve makes bulunacaktır.

Efradı ne kadar müteferrik olsa müctemi gibidir. Zira bu cemiyetin nizamatı şerîatle müesses ve münasebâtı ruhanî olduğundan cemî'-i dünya onlara nisbeten bir meclis-i vâhid gibidir. Sair cemiyetler gibi sûreten ictima ve müdâvele-i efkâr ile nizâmât namiyle bid'atları icad etmeyecektir. Lâkin hademelerin hıdematına ait bazı nizâmât-ı mahsûsası olabilir. Hem de bu cemiyetin aktardaki erkânı meyanındaki münasebât-ı ruhaniyyeyi nazar-ı akl ile görebilseniz mir'ât-ı mücellâ gibi o hakikat-ı ulviyyenin misâli size aks edecekti. O münasebâtı teşkil eden o nuranî silsilelerden turuk-i aliyye-i meşâyihin silsileleri bir misâl olarak gösteriyorum.

Vehm: Şimdiki zamanda terakkiyâta ve saadet-i dünyeviyeye sarf-ı himmet lâzımken böyle taassup ve teşettütü intaç eden din meselesi meşrutiyette esas tutulsa bâzı mehâziri intaç eder.

İrşad: Dünyada tedennimizin sebebi, dinimize riayetsizliktendir. Hem de intizâm-ı idareden ziyade tehzîb-i ahlâka muhtacız, mühezzib-i ahlâk da dindir.

Dünya için din ihmal olunamaz. Biz vatanı din ve Haremeyn için severiz.

Dünyayı da din için imar edeceğiz. "*Lâ hayra fî dünya bilâ din*" [Din olmadan dünyada hayır yoktur]. Madem ki meşrutiyette hâkimiyet millettedir; mevcudiyet-i milleti göstermek lâzımdır. Milliyetimiz ise yalnız İslâmiyettir. Zira anâsır-ı İslâmiyyenin revâbıt ve milliyetleri İslâmiyetten başka Hazret-i Nuh evladlığıdır. Nasıl ki, az bir ihmal ile tavaif-i mülûk temelleri atıldı ve on üç asır evvel İslâmiyetin darbesiyle ölen asabiyet-i cahiliyye ve kavmiyyeyi ihyaya başlamasıyla fiteni ikâza başladı.

Vehm: Bu cemiyet, tefrika verir ve ye'si intaç ve vehmi tevlid eder.

İrşad: Bu tefrika değil müteferrik cemiyetleri tevhid etmektir. Ye's vermez ümid-i hayat ve ittihad verir. Şöyle ki: O hakikat-i uzma ki nısf-ı küre-i arzda meknuz urûk-ı zeheb gibi bir köşe ile tecelli etmiş yeni bir şu'le o hakikatin tamamen keşfine bir beşarettir. Hem de kuvveden fiile çıkmış bu parça İttihâd-ı Muhammedî kar'u'l-asâ gibi mü'minleri ikaz ile şevk-i vicdaniyle tarîk-ı terakkîde kâbe-i kemâlâta doğru sevk edecektir. Zira bu zamanda i'lâ-yı kelimetullahın en büyük sebebi maddeten ve manen terakkî etmektir. Çünkü ecnebiler terakkî ile bize galebe çaldılar. Biz de muhalefet-i şeriat ve sû-i ahlâkımızla onlara yardım ettik.

Şimdi bize lâzım o silsile-i müteselsile-i nuranî ki merâkiz-i İslâmiyyeyi birbirine rabt etmiş ve silsilelerin sükûn ve sükûnetleriyle gaflet ettik, anlayamadık istifâde edemedik, onları ihtizaza getirmekdir. Ve uhuvvet çekirdeğinde mündemiç olan muhabbete şecer-i tûbâ gibi neşv ü nema vermektir. Ve hamiyet-i İslâmiyyeyi galeyana getirmekle imtizaç ve ittihad-ı anasırın husûlüyle kuvvet ve marifeti tevlid etmektir. Sadedden çıktık ne yapayım, şimdi hayalime geldi.

Şöyle ki: Âmir ve hâkim-i vicdanî olmalı yoksa daima istibdadın taht-ı tahakkümünde bulunacağız. Âmir-i vicdanî de tenevvür-i fikre tevakkuf eder. Tenevvür-i fikr ise umumda ya mârifet-i âmm veya medeniyyet-i tam veya İslâmiyyetin hissiyle olacaktır. Halbuki binden on tane medeniyet veya marifetle münevverü'l-fikirdir. Bu ise âheng-i terakkiyi ihlâl eder. Aheng-i ittıradî için nûrü'n-nur olan din-i İslâmı menâr ve rehber etmeliyiz. Ancak ta herkes de münevverü'l-fikir gibi olsun. Zira hiss-i din ile en âmmî, en münevverü'l-fikir gibi mütehassistir. Fikri münevver olmasa da kalbi münevverdir. Hissiyat güzel olursa efkâr da müstakim olur.

Vehm: İçimizdeki gayrimüslimler bahane tutacaklar veya ürkecekler;

İrşad: Bahane tutmak çocukluktur; ürkmek ise cehalettir. Zira gayr-i müslimlerin saadeti vatanın selameti iledir. Ve meşrutiyetin devamı ve ruhu ve nokta-ı istinadı ve mürşidi şeriat ve milliyetimiz olan İslâmiyyet olduğundan gayr-i müslimler bu ittihaddan ürkmek değil, takdis ve ünsiyet etmek lâzımdır.

Vehm: Ecnebiler bundan tevahhuş etmek ihtimaldir.

İrşad: Bu ihtimale ihtimal verenler, tevahhuş ediyor. Zira merkez-i taassup-

larından İslâmiyyetin ulviyetine dair konferanslarla takdis etmeleri bu ihtimali reddeder. Feylesof-ı şehîr Mister Karlayl Amerika'dan yüksek bir sada ile bütün Avrupa'ya İslâmiyyetin kudsiyetini işittirmiş. Hem de düşmanlarımız cehalet, zaruret ve ihtilâftır. Tabii Avrupa da bundan istifade ile bizi istibdad-ı mânevileri altına aldılar. Bu ittihadımızla bu üç düşman-ı bî-insâfa ve başta da ihtilâf olarak hücum edeceğiz. Ama ecnebilere düşman nazarıyla değil, belki saadetimizi ve i'lâ-yı kelimetullaha bu zamanda vâsıta olan terakkî ve medeniyete bizi teşvik ve icbar ettiklerinden dost ve hadim nazarıyla bakacağız. Hem de ecnebiler medeniyetleriyle beraber kuvvetli olduklarından taassup ve husûmete mahal kalmamış. Zira din nokta-i nazarından medenilere galebe çalmak ikna iledir; icbar ile değildir ve İslâmiyyeti mahbub ve ulvî olduğunu ef'âl ve ahlâkımızla göstermek ve maddeten terakkî etmekledir, icbar ve husûmet söz anlamayan veya anlamak istemeyen vahşilerin vahşetine karşıdır!

Vehm: Meşrutiyetin bir rüknü hürriyet-i tâmmedir. Halbuki Sünnet-i Nebeviyyeyi hedef-i maksad eden İttihâd-ı Muhammedî, hürriyeti tahdid eder ve medeniyetin çok levazımına münâfidir.

İrşad: Hürriyeti tahdid ile tahkik ve tekmil eder ve medeniyetin aldatıcı zünub ve mesâvisini hudûd-i hürriyet ve medeniyetimize girmekten seyf-i şerîatle yasak eder zira asıl hür mü'mindir.

Dinsiz daima istibdad altındadır. Çünkü Sâni'-i Âlem'e hakkıyla abd ve hizmetkâr olan [başkasının] istibdadına tezellüle tenezzül etmemek gerektir ve tahdid-i hürriyet insaniyet nokta-i nazarından zaruridir. Ama hürriyet-i mutlaka vahşet-i mutlakadır; belki hayvanlıktır. İnkıyad-ı vicdan ile ahkâm-i şer'î ile tekayyüd hürriyette tekemmüldür, münâfi değil. Ama levâzım-ı medeniyyet dediğiniz bazı zünûb ve mesâvi-i medeniyeti çocukluk tabiatiyle heva vü heves ile aldatıcı mehâsin zannedersiniz. Halbuki asel-i müsemmim gibi aldatıcıdır. Medeniyetin hiçbir mehâsin-i hakikîsi yoktur ki şerîatte sarahaten veya istilzâmen veya iznen o veya daha ahseni bulunmasın; hem de bazı laubaliler hür yaşamak istemediklerinden nefs-i emmârenin istibdad ve esâret-i rezilesinin altına girmek istiyorlar. Elhasıl şeriat dairesinden hâriç olan hürriyet ya başka kalıbta istibdad veya esaret-i nefs veya vahşet-i hayvaniyyedir. Böyle laubaliler iyi bilsinler ki, diyanetsizlikle sefahetle hiç sahib-i vicdan bir ecnebiye kendilerini sevdiremezler, benzettiremezler zira mesleksiz ve sefih sevilmez ve erkeğe karı libası yakışmaz.

Vehm: Bu cemiyet sâir cemiyyât-i diniyye ile şakkü'l-asâdır, rekabet ve nefreti intaç eder.

İrşad: Evvela ümur-ı uhreviyede hased ve müzâhamet ve münakaşat olmadığından bu cemiyetlerden hangisi münakaşa ve rekabete kalkışsa ibadete riya ve nifak etmiş gibidir. Saniyen muhabbet-i din sâikasiyle teşekkül eden cemiyetlerin iki şart ile umumunu takdis ve onlarla ittihad ederiz. Birinci şart meşrûta-i meşrûayı muhafaza etmektir.

İkinci şart muhabbet üzerinde hareket etmek ve başka cemiyet-i İslâmiyyeye leke sürmekle kendilerine kıymet vermeğe çalışmamak, birinde hata bulunsa müfti-i ümmet olan cemiyet-i ulemânın efkâr-ı umumiyyelerine havale etmek hem de cemiyetin kuvvetiyle hâkim ve mütehakkim olmamaktır. Zira tahakkümât-ı siyasiyyenin lezzeti ile herkes sermest oluyor. Vazgeçmek istemiyor. Sâlisen i'lâ-yı kelimetullaha müteveccih olan bir cemiyet-i diniyye hiçbir garaza vasıta olamaz. İsterse de muvaffak olamaz. Hak ve hakikatin hatırı âlîdir. Hiçbir şeye feda olunmaz. Şeriat vâsıta-i garaz olamaz. Nasıl Süreyya süpürge olur veya üzüm salkımı gibi yenilir! Şems-i İslâmiyyeye püf püf eden cinnetini ilân eder. Ey dinî cemiyetler!

Maksadımız müteferrik cemiyetler maksadda ittihad etmeleridir. Mesâlikte ittihad mümkün olmadığı gibi câiz de değildir. Zira taklid yolunu açar ve neme lâzım başkası düşünsün sözünü de söylettirir. Mezâhib-i erbaanın ihtilâfı bu sırrı ima eder. İslâmiyyete hizmet isteriz ne yolda olursa olsun.

Vehm: Asıl İttihad-ı Muhammedînin numunesi ve mukaddimesi olan buradaki resmî cemiyete intisab-ı manevî gibi sûreten intisap edenler ekseri avam ve bir kısmı da mechûlü'l-hâl olduğundan bir esas-ı metîne adem-i istinad îma eder.

İrşad: Büyük İttihâd-ı Muhammedîde her mü'min dahildir. Onun numunesi ve mukaddimesi olan şimdiki İttihâd-ı Muhammedî ağrâza adem-i müsaadesine binaendir ki, evâil-i İslâma bir müşabeheti peyda ediyor, hem de madem ki maksad-ı ittihad i'lâ-yı kelimetullahtır. Teşebbüsat ve harekâtı da ibadettir. İbadet ve camide sultan ve derviş ve geda birdir, müsavat-ı hakiki düsturdur. Takvadan başka imtiyaz yoktur. Zira en ekrem en muttakidir ve en muttaki en mütevazidir. Demek manen gibi sûreten de bu cemiyete intisab ile teşerrüf edecek, şeref vermeyecektir. Bir katre bahr-ı ummanı tezyid edemez. Bahr-ı umman bir destide sıkışmadığı gibi İttihâd-ı Muhammedî İstanbul'da sığışmayacaktır. Nerede kaldı bu resmî cemiyette. Ama mechûlü'l-hâl adamların intisabı bu hakikat-i âliyeyi lekedâr edemez. Zira kendi lekedâr olsa imanı mukaddestir; rabıta da imandır. Bu unvan-ı mukaddese böyle bahane ile leke sürmek İslâmiyyetin kıymet ve ulviyetini bilmemekle beraber kendini echelü'n-nâs i'lan etmektir. Zira bir günah-ı kebîre ile imandan çıkmadığı gibi şems garbtan tulû' etmediğinden tevbe kapısı mechûlü'l-hâl dedikleri adamlara açıktır ve bir desti müteneccis su bir denizi tencis etmediği gibi kendi de temizleniyor. Bu mukaddime-i İttihâd-ı Muhammedî olan cemiyetimize sair cemiyât-ı dünyeviyeye kıyasen leke sürmeği tariz etmeği cemî'-i kuvvetimizle reddederiz mu'terizîne ihtar ederiz ki zamanın sille-i bî-emânesine kendilerini müstahak etmesinler.

Vehm: Cemiyetlerde teşebbüsât-ı hafiye olduğu halde İttihâd-ı Muhammedî'nin izhâr-ı serâiri ve teşebbüsât-ı aleniyyesine neden lüzum görünmüş.

İrşad: İslâmiyyet aşikâredir hem de kuvve-i ittisâiyyesi tazyik olunsa âleme zelzele verecek, hem de ihfâ, hile ve şüpheyi davet ettiğinden, hile ve şüphe-

den münezzeh olan hakikat-ı bahire perde-i hafâdan da müstağnidir. Hem de bu zamanda hile terk-i hile ve doğruluktur. Hem de başka cemiyete kıyas olunmaz. Zira onlar teessüse başlıyor bu ise müesses iken bazı köşelerde tecelli ediyor ve nısf-ı küre-i arzda meknuz o hakikat-i uzma üstünde olan tabakât-ı evham ve şükûkün altından çıkmak vakti gelmiş ki o hakikat harekete başlamış. Bâzı köşelerden o hakikatin bâzı tarafları lemeân ediyor. Hem de bidayet-i İslâmda kırk oldu saklanmadı, nasıl üçyüz milyondan sonra gizlenecek.

Vehm: Şeriat isteyenlere bazı müzebzeb olanlar mürteci diyorlar.

İrşad: Bizi de onlar dinsiz ve anarşist demeye mecbur ederler. Bunlara deriz: Meşrutiyeti safsata ve hile ile muhafaza edemediniz belki muallak bıraktınız, bizim maksadımız meşrutiyeti şeriat kuvvetiyle muhafaza ve kökleştirmektir. Zerre kadar insafları olsa idi, onların o fevzavî mesleğinde olmayan her adama mürteci demezlerdi. Zira mesleklerinden irticaa kadar çok merâtib ve menâzil vardır. Londra'da olmayan elbette Çin'dedir, cerbezeli ve safsatalı olmayan elbette ebleh ve gabidir diyenlerin hezeyanları gibi hezeyan ediyor. Çünkü Londra ve Çin'de değil, fakat İstanbul ve Haremeyn'dedir. Cerbezeli olmayan ebleh değil belki sahib-i hikmettir. Anarşist ve Farmason olmayan mürteci değil belki şerîat-i garrayı takib ediyor.

Vehm: Sen Selanik'de İttihad ve Terakki ile ittifak etmiştin neden ayrıldın.

İrşad: Ben ayrılmadım onların bazıları ayrıldılar. Niyazi Bey, Enver Bey gibi adamlarla şimdi de müttefikim. Lâkin bazılar bizden ayrıldılar, bataklık yoluna saptılar. Hamiyetlerinde şüphem yoktur. Fakat mukabillerinde garaz hissettiler. Onlar da tabii garaza ittiba ettiler. Şimdi İttihâd-ı Muhammedî unvanı altına girmek ve ahalinin tenvir-i efkârına hizmet etmek için şeriat onları davet eder. Fikrimce birçok ehl-i hamiyet inkılâbımızı kanlı zannettiğinden emrâz-ı nefsaniyyeden kin ve husumet ve inad gibi manevî silahları tedarik etmişti. Şimdi inkılâb kansız olduğundan ve bazı ehl-i garazın onların ağrâzını uyandırdıklarından o manevî silahlar ki, meşrutiyetin istihsaline sebeb iken şimdi ahlâk-ı rezile ve fikr-i intikama tahavvül ile meşrutiyet aleyhine müdhiş bir silah olmuş. Ben hamiyetli ve dindar adamlarla dâima beraberim. Ben Selanik'de meydan-ı hürriyette okuduğum nutuk ile ilân ettiğim mesleğimi şimdi de onu tâkib ediyorum. Ki i'lâ-yı şevket-i İslâmiye, ve i'lâ-yı kelimetullahın vasıtası olan meşruta-i meşrua-i şeriat dairesinde idamesine çalışıyorum.

Vehm: *Volkan*'a nedir bu kadar münasebet! İttihâd-ı Muhammedî bununla ne hizmet görecek?

İrşâd: Din nasihatten ibarettir. Nasihatte tesir lazım. Tesir de hamiyet-i İslâmiyyenin heyecanı ve vicdanların ihtisasına vabestedir. Biz de cazibedar olan unvan-ı İttihâd-ı Muhammedî ile herkesin vicdanına karşı bir pencere açıyoruz. Ve *Volkan* gibi cerâid-i diniyye ile nesâyih-i diniyyeyi o mütehassis ve müteheyyic vicdanlara yağdırmak istiyoruz.

Bu teşebbüsâta mâni olanlara deriz ki, şems ve kamerin ziya ve nurundan tevellüd eden bazı mazarrat-ı cüz'iyye için tülû'larına muhalefete kalkışan mecnunlar gibi şerîat-i garra ve mâkesi olan İttihâd-ı Muhammedî bâzı cüz'î ağrazların karışmasıyla tecellilerine mâni oluyorsunuz.

Bir mazarrat-ı cüz'î için menfaat-i umûmiye-i âlem ihmâl olunmaz.

Vehm: Sen imzanı Bediüzzaman yazıyorsun, lâkab medhi ima eder.

İrşâd: Medh için değildir. Kusurlarımın sened-i özrünü bu unvan ile ibraz ediyorum. Zira Bedî' garib demektir. Benim ahlâkım suretim gibi, uslûb-i beyânım elbisem gibi garibtir, muhaliftir. Görenekle revaçta olan muhâkemât ve esâlibi üslûb ve muhâkemâtıma mikyas ve mihekk-i i'tibar yapmamağa bu unvanın lisan-ı haliyle rica ediyorum, hem de muradım bedî' acîb demektir.

İleyye le-amrî kasada küllü acîbetin / Keennî acîbun fî uyûni'l-acâibi ["Yemin olsun ki bütün acaiplikler bana yöneldi. Acaiplerin gözünde acaip biri gibiyim" beytine] mâsadak oldum. Bir misali bir senedir İstanbul'a geldim yüz senenin inkılâbâtını gördüm. Vesselâmetu âlâ meni'ttebaa'l-hidâye. Cemî'-i mü'minlerin lisanıyle insanların adedine kadar deriz:

Yaşasın şerîat-ı Ahmedî.

Bediüzzaman Said-i Kürdî, "Lemeân-ı hakikat ve İzale-i şübuhât", *Volkan*, sayı: 101-103,105 (1909). M. Ertuğrul Düzdağ'ın *Volkan* neşri, s. 493-94, 497-99, 503-04, 511-12 (1992).

V
MUCİZELER VE YENİ KEŞİFLER*

"Eşyayı melâikeye göstererek dedi ki: Eğer iddianızda sâdık iseniz, bunların isimlerini bana söyleyiniz. Melâike, dediler ki: 'Seni her nekaisden tenzih ve bütün sıfât-ı kemaliye ile muttasıf olduğunu ikrar ederiz. Senin bize öğrettiğin ilimden başka bir ilmimiz yoktur, herşeyi bilici ve her kimseye liyakatına göre ilim ve irfan ihsan edici sensin'. Cenâbı Hak dedi ki: 'Ya Âdem! Bunların isimlerini onlara söyle'. Vaktâ ki Âdem, isimlerini onlara söyledi, Cenâbı Hak dedi ki: 'Size demedim mi semavat ve arzın gaybını bilirim ve sizin Âdem hakkında lisanla izhar ettiğinizi ve kalben gizlediğinizi bilirim" (Bakara 2/31-33).

Mukaddeme

Bu tâlim-i esma mes'elesi; ya Hazret-i Âdem Aleyhisselâm'ın melâikenin inkârlarına karşı mucizesi olup, melâikeyi inkârdan ikrara icbar etmiştir; yahut melâikenin hilâfetine itiraz ettikleri nev'-i beşerin, hilâfete liyakatını melâikeye kabul ettirmek için izhar ettiği bir mucizedir.

Ey arkadaş! Herşeyin Kitab-ı Mübin'de mevcut olduğunu tasrih eden "... Yaş ve kuru hiçbir şey yoktur ki Kitab-ı Mübin'de olmasın" (Enam 6/69) âyet-i kerimesinin hükmüne göre; Kur'an-ı Kerîm, zahiren ve bâtınen, nassen ve delâleten, remzen ve işareten her zamanda vücuda gelmiş veya gelecek herşeyi ifade ediyor. Buna binaen, gerek enbiyanın kıssa ve hikâyeleri, gerek mucizeleri hakkında Kur'an-ı Kerîm'in işârâtından fehmettiğime göre,** mucizat-ı enbiyadan iki gaye ve hikmet takip edilmiştir.

* Kitapta bu kısım başlıksız olduğundan başlığını ben koydum ve metinde Arapçası verilen Kur'an âyetlerinin meâllerini vererek yerlerini gösterdim. (İ.K.)

** *Haşiye*: Eğer müellifin, Tenzil'in nazmından çıkardığı letâifde şüphen varsa, ben derim ki, İbn Fârıd kitabından tefe'ül ederken şu beyit çıktı:
Ke-enne Kirame'l-Kâtibîne tenezzelû âlâ kalbini vahyen bima fi sahîfetin" (Sanki Kiramen Kâtibin

Birincisi: Nübüvvetlerini halka tasdik ve kabul ettirmekdir.

İkincisi: Terakkiyat-ı maddiye için lâzım olan örnekleri nev'-i beşere göstererek, o mucizelerin benzerlerini meydana getirmek için nev'-i beşeri teşvik ve teşci' etmektir. Sanki Kur'an-ı Kerîm, enbiyanın kıssa ve hikayeleriyle terakkiyatın esaslarına, temellerine parmakla işaret ederek: "Ey beşer! Şu gördüğün mucizeler, birtakım örnek ve numunelerdir. Telâhuk-ı efkârınızla, çalışmalarınızla şu örneklerin emsalini yapacaksınız" diye ihtar etmiştir. Evet mâzî, istikbalin âyinesidir; istikbalde vücuda gelecek icadlar, mazide kurulan esas ve temeller üzerine bina edilir. Evet şu terakkiyat-ı hâzıra, tamamiyle dinlerden alınan işaretlerden, vecizelerden hâsıl olan ilhamlar üzerine vücuda gelmişlerdir. Evet:

1. İlk saat ve sefine (gemi), mucize eliyle beşere verilmiştir.

2. Kâinatın ihtiva ettiği bütün nevi'lerin isimlerini, sıfatlarını, hassalarını beyan zımnında beşerin telâhuk-ı efkâriyle meydana gelen binlerce fünun sayesinde, "Allah isimlerin hepsini Âdem'e öğretti", âyetiyle işaret edilen Hazret-i Âdem'in mucizesine mazhar olmuştur.

3. Bütün sanatların medarı olan demirin yumuşatılıp kullanılması sayesinde icad edilen bu kadar terakkiyatla nev'-i insan, "Demiri onun için yumuşattık" (Sebe 34/10) âyetiyle işaret edilen Hazret-i Davud'un mucizesine mazhardır.

4. Yine telâhuk-ı efkâr ile, tayyare gibi, icad edilen terakkiyat-ı havaiye sayesinde nev'-i beşer "Süleyman'ın emrine de rüzgârı verdik, sabah gidişi bir aylık, akşam dönüşü de bir aylık yol alırdı" (Sebe 34/12) âyetiyle sürati beyan edilen Hazret-i Süleyman'ın mucizesine yaklaşıyor.

5. Kıraç ve kumlu yerlerden suları çıkartan santrafüj âleti, "Asa'n ile taşa vur" (Bakara 2/60) âyetiyle işaret edilen Hazret-i Musa'nın (a.s.) asasından ders almıştır.

6. Tecrübeler sayesinde ve telâhuk-ı efkâr ile husule gelen terakkiyat-ı tıbbiye, Hazret-i İsa'nın (a.s.) mucizesinin ilhamatındandır. Hakikaten şu mucizeler ile bu terakkiyat arasında pek büyük münasebet ve muvafakat vardır. Evet dikkat eden adam, bilâ-tereddüd, o mucizeler bu terakkiyata birer mikyas ve numunelerdir diye hükmeder.

Ve keza, "Ey ateş! İbrahim için serin ve selâmet ol" (Enbiya 21/69) âyet-i kerîmesinin delâletine göre, Hazret-i İbrahim ateşe atıldığı zaman, ateşin harareti burudete inkılâb etmesi, beşerin keşfettiği yakıcı olmayan mertebe-i nâriyeye örnek ve me'hazdir.

7. "Eğer Yusuf Rabbının burhanını görmemiş olsaydı" (Yusuf 12/24) âyet-i kerîmesinin –bir kavle göre– işaret ettiği gibi, Hazret-i Yusuf'un (a.s.), Kenan'da

melekleri sahifede olan vahyi onun kalbine indiriyorlar. İ.K.)

Habib

bulunan babasının timsalini görür görmez Zeliha'dan geri çekilmesi ve kervanları Mısırdan avdet ettiğinde Hazret-i Yakub'un "Ben Yusuf'un kokusunu alıyorum" (Yusuf 12/94) demesi ve bir İfrit'in Hazret-i Süleyman'a gözünü açıp yummazdan evvel Belkıs'ın tahtını getiririm demesine işaret eden "Gözünü açıp kapamadan ben onu sana getiririm" (Nemi 27/40) âyet-i kerîmesi, pek uzak mesafelerden celb-i savt, suret (ses ve görüntü alma) vesaire gibi beşerin keşfettiği veya edeceği icâdata numune ve me'hazdırlar.

8. Hazret-i Süleyman'a, "Kuş dilini öğrettik" (Nemi 27/16) mânasında olan âyet-i kerîme; beşerin keşfiyatından radyo, papağan, güvercin gibi âlât ve hayvanların konuşmalarına ve mühim işlerde kullanılmasına me'hazdır. Ve hâkeza, beşerin henüz keşfedemediği çok mucizeler vardır; istikbâlde yavaş yavaş keşfine muvaffak olur.

İşarâtu'l-İcaz, s. 237-40 (1978).

*

Bismillâhirrahmanirrahim.

"Yaş ve kuru hiçbir şey yoktur ki apaçık Kitap'ta olmasın" (Enam 6/59).

Ondört sene evvel, (şimdi otuz seneden geçti) şu âyetin bir sırrına dair *İşârâtü'l-İ'câz* nâmındaki tefsirimde Arabiyyü'l-ibâre bir bahis yazmıştım. Şimdi arzuları bence ehemmiyetli olan iki kardaşım, o bahse dair Türkçe olarak bir parça izah istediler. Ben de Cenâbı Hakk'ın tevfîkine itimâden ve Kur'an'ın feyzine istinaden diyorum ki:

Bir kavle göre Kitab-ı Mübin, Kur'an'dan ibarettir. Yaş ve kuru, herşey içinde bulunduğunu şu âyet-i kerime beyan ediyor. Öyle mi? Evet, herşey içinde bulunur. Fakat herkes, herşeyi içinde göremez. Zira, muhtelif derecelerde bulunur. Bazan çekirdekleri, bazan nüveleri, bazan icmalleri, bazan düsturları, bazan alâmetleri; ya sarahaten, ya işareten, ya remzen, ya ibhâmen, ya ihtar tarzında bulunurlar. Fakat ihtiyaca göre ve maksad-ı Kur'an'a münasip bir tarzda bir iktiza-yı makam münasebetinde şu tarzların birisiyle ifade ediliyor. Ezcümle:

Beşerin sanat ve fen cihetindeki terakkiyatlarının neticesi olan havârık-ı sanat ve garâib-i fen olarak tayyare, elektrik, şimendifer, telgraf gibi şeyler vücuda gelmiş ve beşerin hayat-ı maddiyyesinde en büyük mevki almışlar. Elbette umum nev'-i beşere hitab eden Kur'an-ı Hakîm, şunları mühmel bırakmaz. Evet bırakmamış, "İki Cihet" ile onlara da işaret etmiştir.

Birinci cihet: Mu'cizât-ı enbiya suretiyle...

İkinci kısım şudur ki: Bâzı hâdisat-ı târihiye suretinde işaret eder. Ezcümle: "Hazırladıkları hendekleri tutuşturulmuş ateşle doldurularak onun çevresinde oturup inanmış kimselere dinlerinden dönmeleri için yaptıkları işkenceleri seyredenlerin canı çıksın. Bu inkarcıların, inananlara kızmaları, onların sadece güç-

lü ve övülmeye lâyık olan Allah'a inanmış olmalarındandır".* (Burûc 85/4-8). Keza, "Onlara bir delil de; zürriyetlerini dolu gemiye taşımamız ve kendileri için bunun gibi daha nice binekler yaratmış olmamızdır" (Yasin, 36/41-42) gibi âyetler şimendifere işaret ettiği gibi, "Allah göklerin ve yerin Nur'udur. O'nun nuru, içinde ışık bulunan bir kandil yuvasına benzer. O ışık bir cam içindedir, cam ise sanki inci gibi parlayan bir yıldızdır; bu ne yalnız doğuda ve ne de yalnız batıda bulunan bereketli zeytin ağacından yakılır. Ateş değmese bile nerdeyse yağın kendisi aydınlatacak'** Nur üstüne nurdur. Allah dilediğini nuruna kavuşturur" (Nur 24/35) âyeti, pekçok envâra, esrara işaretle beraber elektriğe dahi remz ediyor. Şu ikinci kısım, hem çok zatlar onlarla uğraştığından, hem çok dikkat ve izaha muhtaç olduğundan ve hem çok olduğundan; şimdilik şimendifer ve elektriğe işaret eden şu âyetlerle iktifa edip o kapıyı açmayacağım.

Birinci kısım ise, Mu'cizât-ı Enbiya suretinde işaret ediyor. Biz dahi o kısımdan bâzı numuneleri misal olarak zikredeceğiz.

Mukaddeme: İşte Kur'an-ı Hakim; enbiyaları, insanın cemaatlerine terakkiyat-ı mâneviye cihetinde birer pişdar ve imam gönderdiği gibi; yine insanların terakkiyat-ı maddiye suretinde dahi o enbiyanın herbirisinin eline bazı hârikalar verip yine o insanlara birer ustabaşı ve üstad etmiştir. Onlara mutlak olarak ittibaa emrediyor. İşte enbiyaların manevî kemâlâtını bahsetmekle insanları onlardan istifadeye teşvik ettiği gibi, mucizatlarından bahis dahi; onların nazirelerine yetişmeye ve taklitlerini yapmaya bir teşviki işmam ediyor. Hattâ denilebilir ki: Mânevi kemâlât gibi maddî kemâlâtı ve harikaları dahi en evvel mucize eli nev'i beşere hediye etmiştir. İşte Hazret-i Nuh'un (aleyhisselâm) bir mucizesi olan sefîne (gemi) ve Hazret-i Yusuf'un (aleyhisselâm) bir mucizesi olan saati; en evvel beşere hediye eden, dest-i mucizedir. Bu hakikate lâtif bir işarettir ki: Sanatkârların ekseri, herbir sanatta birer peygamberi pîr ittihaz ediyor. Meselâ gemiciler Hazret-i Nuh'u (aleyhisselâm), saatçılar Hazret-i Yusuf'u (aleyhisselâm), terziler Hazret-i İdris'i (aleyhisselâm)...

Evet madem Kur'an'ın herbir âyeti, çok vücuh-ı irşâdî ve müteaddit cihat-ı hidayeti olduğunu ehl-i tahkik ve ilm-i belagat ittifak etmişler. Öyle ise Kur'an-ı Mu'cizü'l-Beyan'ın en parlak âyetleri olan Mucizât-ı Enbiya (Peygamberlerin mucizeleri) âyetleri; birer hikâye-i târihiye olarak değil, belki onlar çok maânîyi irşâdiyeyi tazammun ediyorlar. Evet, mucizât-ı enbiyayı zikretmesiyle fen ve sanat-ı beşeriyenin nihayet hududunu çiziyor. En ileri gayâtına parmak basıyor. En nihayet hedeflerini tâyin ediyor. Beşerin arkasına dest-i teşviki vurup o gayeye sevkediyor. Zaman-ı mâzi, zaman-ı müstakbel tohumlarının mahzeni ve şuunâtının âyinesi olduğu gibi; müstakbel dahi mazinin tarlası ve ahvâlinin âyinesidir. Şimdi

* Şu cümle işaret ediyor ki; Şimendiferdir. Âlem-i İslâm esaret altına alınmıştır. Kâfirler onunla İslâmı mağlûb etmiştir.

** "Ateş değmese bile nerdeyse yağın kendisi aydınlatacak" cümlesi, o remzi ışıklandırıyor.

misâl olarak o çok vâsi menbadan yalnız birkaç numunelerini beyan edeceğiz...

Meselâ: Hazret-i Süleyman aleyhisselâm'ın bir mucizesi olarak teshîr-i havayı beyan eden "Gündüz estiğinde bir aylık mesafeye giden, akşam da bir aylık mesafeden gelen rüzgârı Süleyman'ın emrine verdik" (Sebe 34/12) âyeti; "Hazret-i Süleyman, bir günde havada tayeran ile iki aylık bir mesafeyi kat etmiştir" der. İşte bunda işaret ediyor ki: Beşere yol açıktır ki, havada böyle bir mesafeyi katetsin. Öyle ise ey beşer! Madem sana yol açıktır. Bu mertebeye yetiş ve yanaş. Cenâbı Hak, şu âyetin lisaniyle manen diyor: Ey insan Bir abdim, hevâ-i nefsini terk ettiği için havaya bindirdim. Siz de nefsin tenbelliğini bırakıp bâzı kavânîn-i âdetimden güzelce istifade etseniz, siz de binebilirsiniz..."

Hem Hazret-i Musa aleyhisselâm'ın bir mucizesini beyan eden "Âsanla taşa vur, dedik. Ondan on iki pınar fışkırdı..." (Bakara 2/60). Bu âyet işaret ediyor ki: Zemin tahtında gizli olan rahmet hazinelerinden, basit âletlerle istifade edilebilir. Hattâ taş gibi bir sert yerde, bir âsa ile âb-ı hayat celbedilebilir. İşte şu âyet, bu mâna ile beşere der ki: "Rahmetin en lâtif feyzi olan âb-ı hayatı, bir asa ile bulabilirsiniz. Öyle ise haydi çalış bul!" Cenâbı Hak şu âyetin lisan-ı remziyle manen diyor ki: "Ey insan! Madem bana itimad eden bir abdimin eline öyle bir asa veriyorum ki; her istediği yerde âb-ı hayatı onunla çeker. Sen de benim kavânîn-i rahmetime istinat etsen; şöyle ona benzer veyahut ona yakın bir âleti elde edebilirsin. Haydi et!" İşte beşer terakkiyatının mühimlerinden birisi; bir âletin îcadıdır ki: Ekser yerlerde vurulduğu vakit suyu fışkırtıyor. Şu âyet, ondan daha ileri, nihâyât ve gayât-ı hududunu çizmiştir. Nasıl ki evvelki âyet, şimdiki hâl-i hazır tayyareden çok ileri nihayetlerinin noktalarını tayin etmiştir.

Hem meselâ: Hazret-i İsa aleyhisselâm'ın bir mucizesine dair "Anadan doğma körleri, alacalıları iyi ederim; Allah'ın izniyle ölüleri diriltirim" (Âl-i İmran 3/49). Kur'an, Hazret-i İsa aleyhisselâm'ın nasıl ahlâk-ı ulviyesine ittibaa beşerin sarihan teşvik eder. Öyle de, şu elindeki sanat-ı âliyeye ve tıbb-ı Rabbâniye, remzen terğib ediyor. İşte şu âyet işaret ediyor ki: "En müzmin dertlere dahi derman bulunabilir. Öyle ise ey insan ve ey musibetzede benî-Âdem! Meyus olmayınız. Her dert, –ne olursa olsun– dermanı mümkündür. Arayınız, bulunuz. Hattâ ölüme de muvakkat bir hayat rengi vermek mümkündür". Cenâbı Hak, şu âyetin lisan-ı işaretiyle manen diyor ki: "Ey insan! Benim için dünyayı terk eden bir abdime iki hediye verdim. Biri, manevî dertlerin dermanı; biri de, maddî dertlerin ilâcı. İşte ölmüş kalbler nûr-ı hidâyetle diriliyor. Ölmüş gibi hastalar dahi, O'nun nefesiyle ve ilaciyle şifa buluyor. Sen de benim eczahâne-i hikmetimde her derdine deva bulabilirsin. Çalış, bul! Elbette ararsan bulursun". İşte beşerin tıp cihetindeki şimdiki terakkiyatından çok ilerideki hududunu, şu âyet çiziyor ve ona işaret ediyor ve teşvik yapıyor.

Hem meselâ Hazret-i Davud aleyhisselâm hakkında "Ona demiri yumuşak kıldık" (Sebe 34/10), "Ve O'na hikmet ve kesin hüküm verme salahiyeti ver-

dik" (Sâd 38/20) ve Hazret-i Süleyman aleyhisselâm hakkında "O'nun için su gibi erimiş bakır akıttık" (Sebe 34/12) âyetleri işaret ediyorlar ki: Telyîn-i hadid (demirin yumuşatılması) en büyük bir nimet-i İlâhiyyedir ki; büyük bir peygamberinin fazlını, onunla gösteriyor. Evet, telyin-i hadid, yâni demiri hamur gibi yumuşatmak ve nühası (bakırı) eritmek ve madenleri bulmak, çıkarmak; bütün maddî sanâyi-i beşeriyyenin aslı ve anasıdır ve esası ve mâdenidir. İşte şu âyet işaret ediyor ki: "Büyük bir Resule, büyük bir Halife-i Zemine, büyük bir mucize suretinde, büyük bir nimet olarak; telyîn-i hadiddir ve demiri hamur gibi yumuşatmak ve tel gibi inceltmek ve bakırı eritmekle ekser sanâyi-i umumiyeye medar olmaktır". Madem bir Resule; hem halife, yâni hem manevî hem maddî bir hâkime, lisanına hikmet ve eline sanat vermiş. Lisanındaki hikmet sarihan teşvik eder. Elbette elindeki sanata dahi terğib işareti var. Cenâbı Hak, şu âyetin lisan-ı işaretiyle manen diyor:

"Ey benî-Âdem! Evâmir-i teklifiyeme itaat eden bir abdimin lisanına ve kalbine öyle bir hikmet verdim ki; herşeyi kemâl-i vuzuh ile fasledip hakikatını gösteriyor ve eline de öyle bir sanat verdim ki; elinde balmumu gibi demiri her şekle çevirir. Halifelik ve padişahlığına mühim kuvvet elde eder. Madem bu mümkündür, veriliyor. Hem ehemmiyetlidir, hem hayat-ı içtimâiyenizde ona çok muhtaçsınız. Siz de evâmir-i tekvîniyeme itaat etseniz, o hikmet ve sanat, size de verilebilir. Mürur-ı zamanla yetişir ve yanaşabilirsiniz". İşte beşerin sanat cihetinde en ileri gitmesi ve maddî kuvvet cihetinde en mühim iktidar elde etmesi; telyîni hadid iledir ve izâbe-i nühas (bakırın eritilmesi) iledir. Âyette nühas, "kıtr" ile tâbir edilmiş. Şu âyetler, umum nev-i beşerin nazarını şu hakikate çeviriyor ve şu hakikatin ne kadar ehemmiyetli olduğunu takdir etmeyen eski zaman insanlarına ve şimdiki tenbellerine şiddetle ihtar ediyor...

Hem meselâ: Hazret-i Süleyman aleyhisselâm, Taht-ı Belkîs'ı yanına celbetmek için vezirlerinden bir âlim-i ilm-i celp, dedi: "Gözünüzü açıp kapayıncaya kadar sizin yanınızda o tahtı hazır ederim" olan hâdise-i hârikaya delâlet eden şu âyet; "Kitab'ın bilgisine sahip biri, 'gözünü açıp kapamadan ben onu sana getiririm' dedi. Süleyman tahtı yanına yerleşivermiş görünce..." (Neml 27/40) işaret ediyor ki: Uzak mesafelerden eşyayı aynen veya sûreten ihzar etmek mümkündür. Hem vâkidir ki: Risaletiyle beraber saltanatla müşerref olan Hazret-i Süleyman aleyhisselâm, hem masumiyetine, hem de adaletine medar olmak için pek geniş olan aktâr-ı memleketine bizzat zahmetsiz muttali olmak ve raiyyetinin ahvâlini görmek ve dertlerini işitmek; bir mucize suretinde Cenâbı Hak ihsan etmiştir. Demek, Cenâbı Hakk'a itimad edip Süleyman aleyhisselâm'ın lisan-ı ismetiyle istediği gibi, o da lisan-ı istidadiyle Cenâbı Hak'tan istese ve kavânîn-i âdetine ve inayetine tevfîk-i hareket etse; ona dünya, bir şehir hükmüne geçebilir. Demek Taht-ı Belkîs Yemen'de iken, Şam'da ayniyle veyahut suretiyle hâzır olmuştur, görülmüştür. Elbette taht etrafındaki adamların suretleri ile beraber

sesleri de işitilmiştir. İşte, uzak mesafede, celb-i surete ve savta (görüntü ve ses almaya) haşmetli bir surette işaret ediyor ve manen diyor:

"Ey ehl-i saltanat! Adâlet-i tâmme yapmak isterseniz; Süleymanvâri, rûy-i zemini etrafiyle görmeye ve anlamaya çalışınız. Çünki: Bir Hâkim-i adâlet-pîşe, bir pâdişah-ı raiyyet-perver; aktâr-ı memleketine, her istediği vakit muttali olmak derecesine çıkmakla mesuliyet-i mâneviyeden kurtulur veya tam adâlet yapabilir". Cenâbı Hak, şu âyetin lisan-ı remziyle manen diyor ki: "Ey benî-Âdem! Bir abdime geniş bir mülk ve o geniş mülkünde adalet-i tâmme yapmak için; ahval ve vukuat-ı zemine bizzat ıttıla veriyorum ve madem herbir insana, fıtraten, zemine bir halife olmak kabiliyetini vermişim. Elbette o kabiliyete göre rûy-i zemini görecek ve bakacak, anlayacak istidadını dahi vermesini, hikmetim iktiza ettiğinden vermişim. Şahsen o noktaya yetişmezse de, nev'an yetişebilir. Maddeten erişemezse de, ehl-i velâyet misillû, manen erişebilir. Öyle ise, şu azîm nimetten istifade edebilirsiniz. Haydi göreyim sizi, vazife-i ubudiyetinizi unutmamak şartiyle öyle çalışınız ki, rûy-i zemini, her tarafı herbirinize görülen ve her köşesindeki sesleri size işittiren bir bahçeye çeviriniz. 'Yeryüzünü size boyun eğdiren O'dur. Öyleyse yerin sırtlarında dolaşın, Allah'ın verdiği rızıktan yeyin. Sonunda dönüş O'nadır' (Mülk 67/15) âyetindeki ferman-ı Rahmaniyi dinleyiniz". İşte beşerin nâzik sanatlarından olan celb-i suret ve savtların çok ilerisindeki nihayet hududunu şu âyet, remzen gösteriyor ve teşviki işmam ediyor.

Hem meselâ: Yine Hazret-i Süleyman aleyhisselâm, cin ve şeytanları ve ervâh-ı habîseyi teshîr edip, serlerini men ve umûr-ı nâfiada istihdam etmeyi ifade eden şu âyetler "Demir halkalarla bağlı diğerlerini O'nun emrine verdik" (Sâd 38/38), "Dalgıçlık yapan ve bundan başka işler de gören şeytanlardan da O'nun buyruğu altına verdik..." (Enbiya 21/82) diyor ki: Yerin, insandan sonra, zîşuur olarak en mühim sekenesi olan cin, insana hizmetkâr olabilir. Onlarla temas edilebilir. Şeytanlar da düşmanlığı bırakmaya mecbur olup, ister istemez hizmet edebilirler ki, Cenâbı Hakk'ın evâmirine musahhar olan bir abdine, onları musahhar etmiştir. Cenâbı Hak manen şu âyetin lisan-ı remziyle der ki: "Ey insan! Bana itaat eden bir abdime cin ve şeytanları ve şerirlerini itaat ettiriyorum. Sen de benim emrime musahhar olsan, çok mevcudat, hattâ cin ve şeytan dahi, sana musahhar olabilirler".

İşte beşerin, sanat ve fennin imtizacından süzülen, maddî ve manevî fevkalâde hassasiyetinden tezahür eden ispirtizma gibi celb-i ervah (ruhları çağırma) ve cinlerle muhabereyi şu âyet, en nihayet hududunu çiziyor ve en faideli suretlerini tayin ediyor ve ona yolu dahi açıyor. Fakat şimdiki gibi; bazan kendine emvat nâmını veren cinlere ve şeytanlara ve ervâh-ı habîseye musahhar ve maskara olup oyuncak olmak değil, belki tılsımat-ı Kur'aniye ile onları teshir etmektir, şerlerinden kurtulmaktır.

Hem, temessül-i ervaha işaret eden Hazret-i Süleyman aleyhisselâm'ın

ifritleri celb ve teshirine dair âyetler, hem; "Ona (Meryem'e) ruhumuzu (Cebrail'i) göndermiştik de ona tam bir insan şeklinde görünmüştü". (Meryem 19/17) misillû bazı âyetler, ruhanîlerin temessülüne işaret etmekle beraber celb-i ervaha dahi işaret ediyorlar. Fakat, işaret olunan celb-i ervâh-ı tayyibe ise, medenîlerin yaptığı gibi; hezeliyat suretinde bazı oyuncaklara o pek ciddi ve ciddi bir âlemde olan ruhlara hürmetsizlik edip, kendi yerine ve oyuncaklara celbetmek değil, belki ciddi olarak ve ciddi bir maksat için Muhyiddin-i Arabî gibi zatlar ki, istediği vakit ervah ile görüşen bir kısım ehl-i velâyet misillû; onlara müncelip olup münasebet peyda etmek ve onların yerine gidip âlemlerine bir derece takarrub etmekle ruhâniyetlerinden mânevî istifade etmektir ki, âyetler ona işaret eder ve işaret içinde bir teşviki ihsas ediyorlar ve bu nevi sanat ve fünûn-ı hafiyenin en ileri hududunu çiziyor ve en güzel suretini gösteriyorlar...

Hem meselâ: Hazret-i Davud aleyhisselâm'ın mucizelerine dair: "Doğrusu biz, akşam sabah onunla beraber teşbih eden dağları onun emrine verdik" (Sâd 38/18), "Ey dağlar ve kuşlar onunla (Davud'la) beraber teşbihi tekrarlayın. Biz ona demiri yumuşattık" (Sebe 34/10), "Bize kuş dili öğretildi" (Nemi 27/16) âyetler delâlet ediyor ki: Cenâbı Hak, Hazret-i Davud aleyhisselâm'ın tesbihatına öyle bir kuvvet ve yüksek bir ses ve hoş bir eda vermiştir ki dağları vecde getirip birer muazzam fonograf misillû ve birer insan gibi bir ser-zâkirin etrafında ufkî halka tutup bir daire olarak tesbihat ediyorlardı. Acaba bu mümkün müdür, hakikat mıdır?

Evet hakikattir. Mağaralı bir dağ, her insanla ve insanın diliyle papağan gibi konuşabilir. Çünki: Aks-i sada (yankı) vasıtasiyle dağın önünde sen "Elhamdülillah" de. Dağ da aynen senin gibi "Elhamdülillah" diyecek. Madem bu kabiliyeti, Cenâbı Hak dağlara ihsan etmiştir.

Elbette o kabiliyet, inkişaf ettirilebilir ve o çekirdek sünbüllenir.

İşte Hazret-i Davud aleyhisselâm'a Risaletiyle beraber Hilâfet-i Rûy-i Zemini, müstesna bir surette O'na verdiğinden; o geniş Risalet ve muazzam saltanata lâyık bir mucize olarak o kabiliyet çekirdeğini öyle inkişaf ettirmiş ki: Çok büyük dağlar; birer nefer, birer şakirt, birer mürid gibi Hazret-i Davud'a iktida edip O'nun lisaniyle, O'nun emriyle Hâlik-ı Zülcelâl'e tesbihat ediyorlardı. Hazret-i Davud aleyhisselâm ne söylese, onlar da tekrar ediyorlardı. Nasıl ki şimdi vesâit-i muhabere ve vesâil-i irtibatın kesret ve tekemmülü sebebiyle haşmetli bir kumandan, dağlara dağılan azim ordusuna bir anda "Allahu Ekber" dedirir ve o koca dağları konuşturur, velveleye getirir. Madem insanın bir kumandanı, dağları sekenelerinin lisaniyle mecazî olarak konuşturur. Elbette Cenâbı Hakk'ın haşmetli bir kumandanı, hakikî olarak konuşturur; tesbihat yaptırır. Bununla beraber her cebelin bir şahs-ı manevîsi bulunduğunu ve ona münasip birer teşbih ve birer ibadeti olduğunu, eski *Sözler*'de beyan etmişiz. Demek her dağ, insanların

lisaniyle aks-i sada şiiriyle tesbihat yaptıkları gibi, kendi elsine-i mahsusalariyle dahi Hâlik-ı Zülcelâl'e tesbihatları vardır.

"Kuşlar toplu olarak" (Sâd 38/19), "Bize kuş dili öğretildi" (Nemi 27/16) cümleleriyle Hazret-i'Davud ve Süleyman aleyhisselâm'a, kuşlar envâının lisanlarını, hem istidatlarının dillerini, yâni; hangi işe yaradıklarını, onlara Cenâbı Hakk'ın ihsan ettiğini şu cümleler gösteriyorlar. Evet madem hakikattir. Madem rûy-i zemin, bir sofra-i Rahman'dır, insanın şerefine kurulmuştur. Öyle ise, o sofradan istifade eden sâir hayvanat ve tuyûrun (kuşların) çoğu insana musahhar ve hizmetkâr olabilir. Nasılki en küçüklerinden bal arısı ve ipek böceğini istihdam edip ilhâm-ı İlâhî ile azim bir istifade yolunu açarak ve güvercinleri bazı işlerde istihdam ederek ve papağan misillû kuşları konuşturarak, medeniyet-i beşeriyenin mehâsinine güzel şeyleri ilâve etmiştir. Öyle de, başka kuş ve hayvanların istidat dili bilinirse, çok taifeleri var ki; karındaşları hayvânat-ı ehliye gibi, birer mühim işde istihdam edilebilirler. Meselâ: Çekirge âfetinin istilâsına karşı; çekirgeyi yemeden mahveden sığırcık kuşlarının dili bilinse ve harekâtı tanzim edilse, ne kadar faideli bir hizmette ücretsiz olarak istihdam edilebilir. İşte kuşlardan şu nevi istifade ve teshiri ve telefon ve fonograf gibi câmidâtı (cansızları) konuşturmak ve tuyûrdan istifade etmek; en münteha hududunu şu âyet çiziyor, en uzak hedefini tâyin ediyor, en haşmetli suretine parmakla işaret ediyor ve bir nevi teşvik eder. İşte Cenâbı Hak şu âyetlerin lisan-ı remziyle manen diyor ki:

"Ey insanlar! Bana tam abd olan bir hemcinsinize, O'nun nübüvvetinin ismetine ve saltanatının tam adâletine medar olmak için mülkümdeki muazzam mahlûkatı O'na musahhar edip konuşturuyorum ve cünûdumdan ve hayvanâtımdan çoğunu O'na hizmetkâr veriyorum. Öyle ise, herbirinize de madem gök ve yer ve dağlar, hamlinden çekindiği bir emanet-i kübrâyı tevdi etmişim, halife-i zemin olmak istidatını vermişim. Şu mahlûkatın da dizginleri kimin elinde ise, O'na râm olmanız lâzımdır. Tâ O'nun mülkündeki mahlûklar da size râm olabilsin ve onların dizginleri elinde olan Zât'ın nâmına elde edebilseniz ve istidatlarınıza lâyık makama çıksanız... Madem hakikat böyledir. Mânasız bir eğlence hükmünde olan fonograf işlettirmek, güvercinlerle oynamak, mektup postacılığı yapmak, papağanları konuşturmaya bedel; en hoş, en yüksek, en ulvî bir eğlence-i mâsumâneye çalış ki, dağlar sana Davudvâri birer muazzam fonograf olabilsin ve hava-i nesîminin dokunmasiyle eşcar ve nebatattan birer tel-i mûsiki gibi nağamat-ı zikriye kulağına gelsin ve dağ, binler dilleriyle tesbihat yapan bir acâibü'l-mahlukat mahiyetini göstersin ve ekser kuşlar, Hüdhüd-i Süleymânî gibi birer munis arkadaş veya mutî birer hizmetkâr suretini giysin. Hem seni eğlendirsin, hem müstaid olduğun kemâlâta da seni sevk ile sevk etsin. Öteki lehviyyat gibi, insaniyyetin iktiza ettiği makamdan seni düşürtmesin..."

Hem meselâ: Hazret-i İbrahim aleyhisselâm'ın bir mucizesi hakkında olan "Biz 'Ey Ateş! İbrahim'e karşı serin, soğuk ve zararsız (selâm) ol' dedik" (Enbi-

ya 21/69) âyetinde üç işaret-i lâtife var:

Birincisi: Ateş dahi, sâir esbab-ı tabiiye gibi kendi keyfiyle, tabiatiyle, körü körüne hareket etmiyor. Belki emir tahtında bir vazife yapıyor ki; Hazret-i İbrahim'i (aleyhisselâm) yakmadı ve ona, yakma emrediliyor.

İkincisi: Ateşin bir derecesi var ki, bürûdetiyle (serinliğiyle, soğukluğuyla) ihrak eder (yakar). Yâni ihrak gibi bir tesir yapar. Cenâbı Hak, "selâmen"* lâfziyle, bürûdete diyor ki: "Sen de hararet gibi bürûdetinle ihrak etme". Demek, o mertebedeki ateş, soğukluğuyla yandırır gibi tesir gösteriyor. Hem ateştir, hem berddir. Evet, hikmet-i tabiiyede nâr-ı beyza halinde ateşin bir derecesi var ki; harareti etrafına neşretmiyor ve etrafındaki harareti kendine celbettiği için, şu tarz bürûdetle, etrafındaki su gibi mâyi şeyleri incimad ettirip, manen bürûdetiyle ihrak eder. İşte zemherir, bürûdetiyle ihrak eden bir sınıf ateştir. Öyle ise, ateşin bütün derecâtına ve umum envâına câmi olan Cehennem içinde, elbette "Zemherir"in bulunması zarurîdir.

Üçüncüsü: Cehennem ateşinin tesirini menedecek ve eman verecek iman gibi bir madde-i mâneviye, İslâmiyet gibi bir zırh olduğu misillü; dünyevî ateşinin dahi tesirini menedecek bir madde-i maddiye vardır. Çünki: Cenâbı Hak, İsm-i Hakîm iktizasiyle; bu dünya dârü'l-hikmet olmak hasebiyle, esbab perdesi altında icraat yapıyor. Öyle ise; Hazret-i İbrahim'in cismi gibi, gömleğini de ateş yakmadı ve ateşe karşı mukavemet haletini vermiştir. İbrahim'i yakmadığı gibi, gömleğini de yakmıyor. İşte bu işaretin remziyle manen şu âyet diyor ki: "Ey Millet-i İbrahim; İbrahimvârî olunuz. Tâ gömlekleriniz, en büyük düşmanınız olan ateşe hem burada, hem orada bir zırh olsun. Ruhunuza îmanı giydirip, Cehennem ateşine karşı zırhınız olduğu gibi; Cenâbı Hakk'ın zeminde sizin için sakladığı ve ihzar ettiği bâzı maddeler var. Onlar sizi ateşin şerrinden muhafaza eder. Arayınız, çıkarınız, giyiniz". İşte beşerin mühim terakkiyatından ve keşfiyatındandır ki, bir maddeyi bulmuş; ateş yakmayacak ve ateşe dayanır bir gömlek giymiş. Şu âyet ise, ona mukabil bak ne kadar ulvî, lâtif ve güzel ve ebede kadar yırtılmayacak "Hanîfen Müslimen" tezgâhında dokunacak bir hülleyi gösteriyor...

Hem meselâ: "Allah Âdem'e isimlerin hepsini öğretti" (Bakara 2/31) "Hazret-i Âdem Aleyhisselâm'ın dâva-yı hilâfet-i kübrâda mucize-i kübrâsı, tâlim-i esmadır" diyor. İşte sair enbiyanın mucizeleri, birer hususî hârika-i beşeriyeye remzettiği gibi, bütün enbiyanın pederi ve divân-ı nübüvvetin Fatihası olan Hazret-i Âdem aleyhisselâm'ın mucizesi umum kemâlât ve terakkiyat-ı beşeriyenin nihayetlerine ve en ileri hedeflerine sarahate yakın işaret ediyor. Cenâbı Hak (Celle Celâlühû), manen şu âyetin lisan-ı işaretiyle diyor ki: "Ey beni-Âdem! Sizin pederinize, melâikelere karşı hilâfet dâvasında rüçhâniyetine hüccet olarak,

* Bir tefsir diyor: "selâmen" demese idi, bürûdetiyle ihrak edecekti.

bütün esmayı tâlim ettiğimden, siz dahi, madem O'nun evlâdı ve vâris-i istidadısınız. Bütün esmayı taallüm edip, mertebe-i emânet-i kübrâda, bütün mahlûkata karşı, rüçhaniyetinize liyâkatinizi göstermek gerektir. Zira kâinat içinde, bütün mahlûkat üstünde en yüksek makamata gitmek ve zemin gibi büyük mahlûkatlar size musahhar olmak gibi mertebe-i âliyeye size yol açıktır. Haydi ileri atılınız ve birer ismime yapışınız, çıkınız!.. Fakat sizin pederiniz, bir defa şeytana aldandı, Cennet gibi bir makamdan rûy-i zemine muvakkaten sukût etti. Sakın siz de terakkiyatınızda şeytana uyup Hikmet-i İlâhiyyenin semâvâtından, tabiat dalâletine sukûta vasıta yapmayınız. Vakit-bevakit başınızı kaldırıp Esmâ-i Hüsnâma dikkat ederek, o semâvâta uruc etmek için fünununuzu ve terakkiyatınızı merdiven yapınız. Tâ fünun ve kemâlâtınızın menbâları ve hakikatları olan Esmâ-i Rabbâniyyeme çıkasınız ve o esmanın dürbünüyle, kalbinizle Rabbinize bakasınız...

Bir Nükte-i Mühimme ve Bir Sırr-ı Ehem

Şu âyet-i acîbe, insanın câmiiyet-i istidadı cihetiyle mazhar olduğu bütün kemâlât-ı ilmiye ve terakkiyat-ı fenniye ve havârık-ı sun'iyeyi "Tâlim-i Esma unvâniyle ifade ve tâbir etmekte şöyle lâtif bir remz-i ulvî var ki: Herbir kemâlin, herbir ilmin, herbir terakkiyatın, herbir fennin bir hakikat-ı âliyesi var ki; o hakikat, bir İsm-i İlâhîye dayanıyor. Pekçok perdeleri ve mütenevvi tecelliyatı ve muhtelif daireleri bulunan o isme dayanmakla o fen, o kemâlât, o sanat; kemâlini bulur, hakikat olur. Yoksa yarım yamalak bir surette nakıs bir gölgedir...

Meselâ: Hendese bir fendir. Onun hakikati ve nokta-i müntehâsı, Cenâbı Hakk'ın "İsm-i Adl ve Mukaddir"ine yetişip, hendese âyinesinde o ismin Hakîmane cilvelerini haşmetiyle müşahede etmektir.

Meselâ: Tıb bir fendir. Hem bir sanattır. Onun da nihayeti ve hakikati; Hakîm-i Mutlak'ın "Şâfi" ismine dayanıp, eczahâne-i kübrâsı olan rûy-i zeminde Rahîmane cilvelerini, edviyelerde görmekle, tıb; kemâlâtını bulur, hakikat olur.

Meselâ: Hakikat-ı mevcudattan bahseden hikmetü'l-eşyâ, Cenâbı Hakk'ın (Celle Celâlühû) "İsm-i Hakîm"inin tecelliyat-ı kübrâsını müdebbirâne, mürebbiyâne eşyada, menfaatlarında ve maslahatlarında görmekle ve o isme yetişmekle ve ona dayanmakla şu hikmet hikmet olabilir. Yoksa, ya hurafâta inkılâb eder ve malâyaniyat olur veya felsefe-i tabiiye misillü dalâlete yol açar.

İşte sana üç misal!.. Sâir kemâlât ve fününu bu üç misâle kıyas et.

İşte Kur'an-ı Hakîm, şu âyetle beşeri, şimdiki terakkiyatında pekçok geri kaldığı en yüksek noktalara, en ileri hududa, en nihayet mertebelere, arkasına dest-i teşvîki vurup, parmağiyle o mertebeleri göstererek: "Haydi arş ileri" diyor. Bu âyetin hazine-i uzmâsından şimdilik bu cevherle iktifa ederek o kapıyı kapıyoruz...

Hem meselâ: Hâtem-i Dîvan-ı Nübüvvet ve bütün enbiyanın mucizeleri, O'nun dâva-i Risâletine bir tek mucize hükmünde olan enbiyanın serveri ve şu kâinatın mâ-bihi'l-iftihârı ve Hazret-i Âdem'e (aleyhisselâm) icmâlen tâlim olunan bütün esmanın bütün merâtibiyle tafsilen mazharı (aleyhisselâtü vesselam) yukarıya celâl ile parmağını kaldırmakla şakk-ı kamer eden (ayı ikiye ayıran) ve aşağıya cemâl ile indirmekle yine o parmağından kevser gibi su akıtan ve bin mucizât ile musaddak ve müeyyed olan Muhammed aleyhisselâtü vesselâm'ın mucize-i kübrâsı olan Kur'an-ı Hakîm'in vücûh-ı i'câzının en parlaklarından olan hak ve hakikata dair beyanatındaki cezâlet, ifadesindeki belagat, maânîsindeki câmiiyet, üslûplarındaki ulviyet ve halâveti ifade eden: "De ki: İnsanlar ve cinler, birbirine yardımcı olarak bu Kur'an'ın bir benzerini ortaya koymak için bir araya gelseler, and olsun ki yine de bir benzerini ortaya koyamazlar" (İsra 17/88) gibi çok âyât-ı beyyinatla ins ve cinnin enzârını, şu mucize-i ebediyenin vücuh-ı i'câzından en zahir ve en parlak vechine çeviriyor. Bütün ins ve cinnin damarlarına dokunduruyor. Dostlarının şevklerini, düşmanlarının inadını tahrik edip, azim bir teşvik ile, şiddetli bir terğib ile dost ve düşmanları, O'nu tanzire ve taklide, yâni: nazîrini yapmak ve kelâmını ona benzetmek için sevkediyor, hem öyle bir surette o mucizeyi nazargâh-ı enama koyuyor; güya insanın bu dünyaya gelişinden gaye-i yegânesi; o mucizeyi hedef ve düstur ittihaz edip, O'na bakarak, netice-i hilkat-ı insâniyeye bilerek yürümektir.

Elhâsıl: Sâir enbiya aleyhimüsselâm'ın mucizatları, birer havârik-ı sanata işaret ediyor ve Hazret-i Âdem aleyhisselâm'ın mucizesi ise; esâsât-ı sanat ile beraber, ulûm ve fünûnun, havârık ve kemâlâtının fihristesini bir suret-i icmâlîde işaret ediyor ve teşvik ediyor. Amma, mucize-i kübrâ-i Ahmediye (a.s.) olan Kur'an-ı Mu'cizü'l-Beyan ise, tâlim-i esmanın hakikatına mufassalan mazhariyetini; hak ve hakikat olan ulûm ve fünûnun doğru hedeflerini ve dünyevî, uhrevî kemalâtı ve saadâtı vâzıhan gösteriyor. Hem pekçok azîm teşvikatla, beşeri onlara sevkediyor. Hem öyle bir tarzda sevkeder, teşvik eder ki; o tarz ile şöyle anlattırıyor: "Ey insan! Şu kâinattan maksad-ı âlâ; tezâhür-i Rubûbiyyete karşı, ubûdiyet-i külliye-i insaniyedir ve insanın gaye-i aksâsı, o ubudiyete ulûm ve kemalât ile yetişmektir". Hem öyle bir surette ifade ediyor ki, o ifade ile şöyle işaret eder ki: "Elbette nev'-i beşer, âhir vakitte ulûm ve fünûna dökülecektir. Bütün kuvvetini ilimden alacaktır. Hüküm ve kuvvet ise, ilmin eline geçecektir". Hem o Kur'an-ı Mucizü'l-Beyan, cezâlet ve belâgat-ı Kur'aniyeyi mükerreren ileri sürdüğünden remzen anlattırıyor ki: "Ulûm ve fünûnun en parlağı olan belagat ve cezâlet, bütün envâiyle âhir zamanda en merğub bir suret alacaktır. Hattâ insanlar, kendi fikirlerini birbirlerine kabul ettirmek ve hükümlerini birbirine icra ettirmek için, en keskin silâhını; cezâlet-i beyandan ve en mukavet-suz kuvvetini, belâgat-ı edadan alacaktır".

Elhâsıl: Kur'an'ın ekser âyetleri her biri birer hazine-i kemâlâtın anahtarı ve birer define-i ilmin miftahıdır.

Eğer istersen Kur'an'ın semâvâtına ve âyâtının nücumlarına yetişesin; geçmiş olan yirmi adet *Sözler*'i, yirmi basamaklı* bir merdiven yaparak çık. Onunla gör ki: Kur'an ne kadar parlak bir güneştir. Hakaik-i İlâhiyyeye ve hakaik-i mümkinat üstüne nasıl sâfi bir nur serpiyor ve parlak bir ziya neşrediyor, bak!..

Netice: Madem enbiyaya dair olan âyetler, şimdiki terakkiyat-ı beşeriyenin hârikalarına birer nevi işaretle beraber, daha ilerideki hududunu çiziyor gibi bir tarz-ı ifadesi var ve madem herbir âyetin müteaddit mânalara delâleti muhakkaktır; belki, müttefekun-aleyhtir ve madem enbiyaya ittiba etmek ve iktida etmeye dair evâmir-i mutlaka var. Öyle ise, şu geçmiş âyetlerin maâni-i sarîhalarına delâletle beraber, sanat ve fünûn-ı beşeriyyenin mühimlerine işarî bir tarzda delâlet, hem teşvik ediliyor denilebilir:

İki Mühim Suale Karşı İki Mühim Cevap

Eğer desen: "Madem Kur'an, beşer için nazil olmuştur. Neden beşerin nazarında en mühim olan medeniyet hârikalarını tasrih etmiyor? Yalnız gizli bir remz ile, hafî bir imâ ile, hafif bir işaretle, zaif bir ihtar ile iktifa ediyor?"

Elcevap: Çünki: Madeniyet-i beşeriye hârikalarının hakları; bahs-i Kur'anîde o kadar olabilir. Zira; Kur'an'ın vazife-i asliyesi; daire-i Rubûbiyyetin kemalât ve şuûnatını ve daire-i ubudiyetin vezâif ve ahvâlini tâlim etmektir. Öyle ise; şu havârik-ı beşeriyenin o iki dairede hakları; yalnız bir zayıf remz, bir hafif işaret, ancak düşer. Çünki onlar, daire-i Rubûbiyyetten haklarını isteseler, o vakit pek az hak alabilirler. Meselâ; tayyâre-i beşer.** Kur'an'a dese: "Bana bir hakk-ı kelâm ver, âyâtında bir mevki ver". Elbette o daire-i Rububiyyetin tayyareleri olan seyyârat (gezegenler), arz (dünya) kamer (ay) Kur'an namına diyecekler: "Burada cirmin kadar bir mevki alabilirsin". Eğer beşerin tahte'l-bahirleri (denizaltıları) âyât-ı Kur'aniyeden mevki isteseler; o dairenin tahte'l-bahirleri, (yâni bahr-ı muhît-i havaîde ve esir denizinde yüzen) zemin ve yıldızlar ona diyecekler: "Yanımızda senin yerin, görünmeyecek derecede azdır". Eğer elektriğin, parlak, yıldız-misâl lâmbaları, hakk-ı kelâm isteyerek, âyetlere girmek isteseler; o dairenin elektrik lâmbaları olan şimşekler, şahaplar ve gökyüzünü zînetlendiren yıldızlar ve misbahlar diyecekler: "Işığın nisbetinde bahis ve beyâna girebilirsin". Eğer havârik-ı medeniyet, dekaik-ı sanat cihetinde haklarını isterlerse ve âyetlerden makam taleb ederlerse; o vakit, bir tek sinek onlara "Susunuz!" diyecek. "Benim bir kanadım kadar hakkınız yoktur. Zira sizlerdeki, beşerin cüz-i ihtiyariyle

* Belki otuz üç adet *Sözler*'i, otuz üç adet *Mektuplar*'ı, otuzbir *Lem'alar*'ı, on üç *Şuâlar*'ı; yüzyirmi basamaklı bir merdivendir...

** Şu ciddî meseleyi yazarken, ihtiyarsız olarak, kalemim, üslûbunu, şu lâtif lâtifeye çevirdi. Ben de kalemimi serbest bıraktım. Ümit ederim ki, üslûbun lâtifeliği, meselenin ciddiyetine halel vermesin...

kesbedilen bütün ince sanatlar ve bütün nâzik cihazlar toplansa benim küçücük vücudumdaki ince sanat ve nazenin cihazlar kadar acib olamaz. 'Sizlerin Allah'ı bırakıp taptıklarınız bir araya gelseler, bir sinek bile yaratamazlar' (Hac 22/73) âyeti sizi susturur".

Eğer o hârikalar, daire-i ubûdiyyete gidip, o daireden haklarını isterlerse; o zaman o daireden şöyle bir cevap alırlar ki: "Sizin münasebetiniz bizimle pek azdır ve dairemize kolay giremezsiniz. Çünki programımız budur ki: Dünya bir misafirhanedir. İnsan ise, onda az duracaktır ve vazifesi çok bir misafirdir ve kısa bir ömürde hayat-ı ebediyeye lâzım olan levazımatı tedarik etmekle mükelleftir. En ehem ve en elzem işler, takdim edilecektir. Halbuki: Siz ekseriyet îtibariyle şu fânî dünyayı bir makarr-ı ebedî nokta-i nazarında ve gaflet perdesi altında, dünyaperestlik hissiyle işlenmiş bir suret; sizde görülüyor. Öyle ise hakperestlik ve âhireti düşünmeklik esasları üzerine müesses olan ubûdiyyetten hisseniz pek azdır. Lâkin, eğer kıymettar bir ibadet olan sırf menfaat-i ibadullah için ve menâfi-i umumiye ve istirahat-ı âmmeye ve hayat-ı ictimaiyyenin kemâline hizmet eden ve elbette ekalliyet teşkil eden muhterem sanatkârlar ve mülhem keşşaflar, arkanızda ve içinizde varsa; o hassas zatlara şu remz ve işarât-ı Kur'aniye –sa'ye teşvik ve sanatlarını takdir etmek için– elhak kâfi ve vâfidir..."

Eğer desen: "Şimdi şu tahkikattan sonra şüphem kalmadı ve tasdik ettim ki; Kur'an'da, sair hakaikla beraber, medeniyet-i haziranın hârikalarına ve belki daha ilerisine işaret ve remz vardır. Dünyevî ve uhrevî saadet-i beşere lâzım olan herşey, değeri nisbetinde içinde bulunur. Fakat, niçin Kur'an, onları sarahatle zikretmiyor? Tâ, muannid kâfirler dahi tasdika mecbur olsunlar, kalbimiz de rahat olsun?"

Elcevap: Din bir imtihandır. Teklif-i İlâhî bir tecrübedir. Tâ, ervâh-ı âliye ile ervâh-ı sâfile, müsabaka meydanında, birbirinden ayrılsın. Nasıl ki: Bir madene ateş veriliyor; tâ, elmasla kömür, altınla toprak birbirinden ayrılsın. Öyle de; bu dâr-ı imtihanda olan teklifat-ı İlahiyye bir ibtilâdır ve bir müsabakaya sevktir ki; istidad-ı beşer madeninde olan cevâhir-i âliye ile mevadd-ı süfliyye, birbirinden tefrik edilsin. Madem Kur'an, bu dâr-ı imtihanda; bir tecrübe suretinde, bir müsabaka meydanında, beşerin tekemmülü için nazil olmuştur. Elbette şu dünyevî ve herkese görünecek umur-ı gaybiye-i istikbâliyeye yalnız işaret edecek ve hüccetini isbat edecek derecede akla kapı açacak. Eğer sarahaten zikretse; sırr-ı teklif bozulur. Âdeta gökyüzündeki yıldızlarla vâzıhan "lâ ilâhe illallah" yazmak misillu bir bedahete girecek. O zaman herkes ister istemez tasdik edecek. Müsabaka olmaz. İmtihan fevt olur. Kömür gibi bir ruh ile elmas gibi bir ruh* beraber kalacaklar.

Elhâsıl: Kur'an-ı Hakîm, hakîmdir. Herşeye, kıymeti nisbetinde bir makam

* Ebu Cehil-i Lâin ile Ebu Bekir-i Sıddık, müsavi görünecek. Sırr-ı teklif zayi olacak...

verir. İşte Kur'an, binüçyüz sene evvel, istikbâlin zulümâtında müstetir ve gaybî olan semerat ve terakkiyat-ı insaniyeyi görüyor ve gördüğümüzden ve göreceğimizden daha güzel bir surette gösterir. Demek Kur'an, öyle bir Zât'ın kelâmıdır ki: Bütün zamanları ve içindeki bütün eşyayı bir anda görüyor...

İşte mucizat-ı enbiya yüzünde parlayan bir lem'a-i i'câz-ı Kur'an...

Bediüzzaman Said Nursi, *Sözler*, s. 234-49 (1979).

VI
MİLLİYETÇİLİK MESELESİ

Hürriyetin başında (1911) Sultan Reşad'ın Rumeli'ye seyahati münasebetiyle Vilâyât-ı Şarkiye namına ben de refakat ettim. Şimendiferimizde iki mektepli mütefennin arkadaşla bir mübahase oldu. Benden sual ettiler ki:

– Hamiyet-i diniye mi, yoksa hamiyet-i milliye mi daha kuvvetli, daha lâzım?

Dedim:

– Biz Müslümanlar indimizde ve yanımızda din ve milliyet, bizzat müttehiddir; itibarî, zahirî, arızî bir ayrılık var. Belki din, milliyetin hayatı ve ruhudur. İkisine, birbirinden ayrı ve farklı bakıldığı zaman; hamiyet-i diniye, âvâm ve havassa şâmil oluyor... Hamiyet-i milliye, yüzden birisine, yani menfaat-i şahsiyesini millete feda edene münhasır kalır. Öyle ise; hukuk-ı umumiye içinde hamiyet-i diniye esas olmalı, hamiyeti milliye ona hadim ve kuvvet ve kal'ası olmalı. Hususan biz şarklılar, garblılar gibi değiliz. İçimizde, kalblerde hâkim, hiss-i dinîdir. Kader-i Ezelî, ekser enbiyayı şarkta göndermesi işaret ediyor ki; yalnız hiss-i dinî, şarkı uyandırır, terakkîye sevkeder. Asr-ı saadet ve tâbiin bunun bir bürhan-ı kat'îsidir.

Ey bu hamiyet-i diniye ve milliyeden hangisine daha ziyade ehemmiyet vermek lâzım geldiğini soran bu şimendifer denilen medrese-i seyyarede ders arkadaşlarım ve şimdi zamanın şimendiferinde istikbal tarafına benimle beraber giden bütün mektepliler! Size de derim ki:

Hamiyet-i diniye ve İslâmiyet milliyeti, Türk ve Arap içinde tamamiyle mezcolmuş ve kabil-i tefrik olamaz bir hale gelmiş. Hamiyet-i İslâmiye, en kuvvetli ve metin ve arştan gelmiş bir zincir-i nuranîdir. Kırılmaz ve kopmaz bir ürvetü'l-vüskadır, tahrip edilmez, mağlup olmaz bir kudsî kal'adır.

...

Acaba, en ziyade kuvve-i mânevîyeye ve teselliye ve metanete ihtiyacını hissetmiş bu asırdaki beşer; bu zamanda, o kuvve-i manevîyi ve teselliyi ve

saadeti temin eden İslâmiyet ve imandaki nokta-i istinad olan hakaik-i imaniyeyi bırakıp, garplılaşmak unvanı ile İslâmiyet milliyetinden istifade yerine, bütün bütün kuvve-i mânevîyeyi kırıp ve teselliyi mahveden ve metanetini kıran dalâlet ve sefahete ve yalancı politika ve siyasete dayanması, ne kadar maslahat-ı beşeriyeden ve menfaat-ı insaniyeden uzak bir hareket olduğunu, pek yakın bir zamanda intibaha gelmiş başta İslâm olarak beşer hissedecek ve dünyanın ömrü kalmışsa, Kur'an'ın hakaikına yapışacak!..

Hutbe-i Şamiye'den (Arapça bs. Şam 1911, Türkçe bs. 1922),
bk. *Tarihçe-i Hayat*, s. 92-95 (1976)

"Sizi taife taife, millet millet, kabile kabile yaratmışım; tâ birbirinizi tanımalısınız ve birbirinizdeki hayat-ı ictimaiyeye ait münasebetlerinizi bilesiniz, birbirinize muavenet edesiniz. Yoksa sizi kabile kabile yaptım ki: yekdiğerinize karşı inkâr ile yabanî bakasınız, husumet ve adavet edesiniz değildir!" (Hucurat 49/13).

Şu mebhas "Yedi mesele"dir.

Birinci mesele: Şu âyet-i kerimenin ifade ettiği hakikat-ı âliye, hayat-ı ictimaiyeye ait olduğu için, hayatı ictimaiyeden çekilmek isteyen Yeni Said lisaniyle değil, belki İslâmın hayat-ı ictimaiyesiyle münâsebetdar olan Eski Said lisaniyle Kur'an-ı Azîmüşşan'a bir hizmet maksadiyle ve haksız hücumlara bir siper teşkil etmek fikriyle yazmağa mecbur oldum.

İkinci mesele: Şu âyet-i kerimenin işaret ettiği "teârüf ve teâvün düsturu"nun beyanı için deriz ki: Nasıl ki bir ordu fırkalara, fırkalar alaylara, alaylar taburlara, bölüklere, tâ takımlara kadar tefrik edilir. Tâ ki her neferin muhtelif ve müteaddit münasebâtı ve o münasebâta göre vazifeleri tanınsın, bilinsin... tâ, o ordunun efradları, düstur-ı teâvün altında, hakikî bir vazife-i umumiye görsün ve hayat-ı ictimaiyeleri, a'dânın hücumundan masun kalsın. Yoksa tefrik ve inkısam; bir bölük bir bölüğe karşı rekabet etsin, bir tabur bir tabura karşı muhasamet etsin, bir fırka bir fırkanın aksine hareket etsin değildir. Aynen öyle de hey'et-i ictimaiye-i İslâmiye, büyük bir ordudur, kabâil ve tavâife inkısam edilmiş. Fakat binbir bir birler adedince cihet-i vahdetleri var. Halikları bir, Rezzakları bir, Peygamberleri bir, kıbleleri bir, kitabları bir, vatanları bir, bir, bir, bir.. binler kadar bir, bir...

İşte bu kadar bir birler; uhuvveti, muhabbeti ve vahdeti iktizâ ediyorlar. Demek kabâil ve tavâife inkısam, şu âyetin ilân ettiği gibi, teârüf içindir, teâvün içindir... tenâkür için değil, tahâsum için değildir!..

Üçüncü mesele: Fikr-i milliyet, şu asırda çok ileri gitmiş. Hususan dessas Avrupa zâlimleri, bunu İslâmlar içinde menfî bir surette uyandırıyorlar; tâ ki, parçalayıp, onları yutsunlar.

Hem fikr-i milliyette bir zevk-i nefsânî var; gafletkârâne bir lezzet var; şeâmetli bir kuvvet var. Onun için şu zamanda hayat-ı ictimaiye ile meşgul olanlara, "Fikr-i milliyeti bırakınız!" denilmez. Fakat, fikr-i milliyet iki kısımdır. Bir kısmı menfidir, şeâmetlidir, zararlıdır; başkasını yutmakla beslenir, diğerlerine adavetle devam eder, müteyakkız davranır. Şu ise, muhasamet ve keşmekeşe sebebdir. Onun içindir ki, hadis-i şerifte ferman etmiş: "İslâmiyet cahiliyet asabiyetinin kökünü kazımıştır". Ve Kur'an da ferman etmiş: "Küfredenler gönüllerindeki taassubu, cahiliyet devri taassubunu canlandırdıklarında Allah Peygamberine ve müminlere huzur (sekinet) indirdi, onların takva sözünü tutmalarını sağladı. Onlar bu söze layık ve ehil kimselerdi. Allah her şeyi bilendir" (Feth 48/26).

İşte şu hadis-i şerif, şu âyet-i kerime; kafi bir surette menfi bir milliyeti ve fikr-i unsuriyeti kabul etmiyorlar. Çünkü müsbet ve mukaddes İslâmiyet milliyeti, ona ihtiyaç bırakmıyor.

Evet, acaba hangi unsur var ki, üçyüz elli milyon vardır? Ve o İslâmiyet yerine o unsuriyet fikri, fikir sahibine o kadar kardeşleri, hem ebedî kardeşleri kazandırsın! Evet, menfî milliyetin, tarihçe pekçok zararları görülmüş.

Ezcümle: Emevîler, bir parça fikr-i milliyeti siyasetlerine karıştırdıkları için, hem âlem-i İslâmı küstürdüler, hem kendileri de çok felâketler çektiler. Hem Avrupa milletleri, şu asırda unsuriyet fikrini çok ileri sürdükleri için, Fransız ve Alman'ın çok şeâmetli ebedî adavetlerinden başka; Harb-i Umumîdeki hâdisat-ı müdhişe dahi, menfi milliyetin nev'-i beşere ne kadar zararlı olduğunu gösterdi. Hem bizde ibtida-i hürriyette (II. Meşrutiyetin başlarında) –Bâbil kal'asının harabiyeti zamanında "tebelbül-i akvam" tâbir edilen "teşâub-ı akvam" ve o teşâub sebebiyle dağılmaları gibi– menfi milliyet fikriyle, başta Rum ve Ermeni olarak pekçok "kulüpler" nâmında sebeb-i tefrika-i kulûb, muhtelif mülteciler cemiyetleri teşekkül etti. Ve onlardan şimdiye kadar, ecnebilerin boğazına gidenlerin ve perişan olanların halleri, menfî milliyetin zararını gösterdi.

Şimdi ise, en ziyade birbirine muhtaç ve birbirinden mazlum ve birbirinden fakir ve ecnebi tahakkümü altında ezilen anâsır ve kabâil-i İslâmiye içinde, fikr-i milliyetle birbirine yabani bakmak ve birbirini düşman telâkki etmek, öyle bir felâkettir ki, tarif edilmez. Adetâ bir sineğin ısırmaması için, müdhiş yılanlara arka çevirip, sineğin ısırmasına karşı mukabele etmek gibi bir divanelikle; büyük ejderhalar hükmünde olan Avrupa'nın doymak bilmez hırslarını, pençelerini açtıkları bir zamanda, onlara ehemmiyet vermeyip, belki manen onlara yardım edip, menfi unsuriyet fikriyle Şark Vilâyetlerindeki vatandaşlara veya Cenup tarafındaki dindaşlara adavet besleyip, onlara karşı cephe almak, çok zararları ve

mehâliki ile beraber; o Cenup efradları içinde düşman olarak yoktur ki, onlara karşı cephe alınsın. Cenuptan gelen Kur'an nûru var; İslâmiyet ziyası gelmiş; o içimizde vardır ve her yerde bulunur.

İşte o dindaşlara adavet ise; dolayısiyle İslâmiyete, Kur'an'a dokunur. İslâmiyet ve Kur'an'a karşı adâvet ise, bütün bu vatandaşların hayat-ı dünyeviye ve hayat-ı uhreviyesine bir nevi adâvettir. Hamiyet nâmına hayat-ı ictimaiyeye hizmet edeyim diye, iki hayatın temel taşlarını harap etmek; hamiyet değil, hamakattır!..

Dördüncü mesele: Müsbet milliyet, hayat-ı ictimaiyenin ihtiyac-ı dahilîsinden ileri geliyor; teâvüne, tesânüde sebeptir; menfaatli bir kuvvet temin eder; uhuvvet-i İslâmiyeyi daha ziyade teyid edecek bir vâsıta olur.

Şu müsbet fikr-i milliyet; İslâmiyete, hadim olmalı, kal'a olmalı, zırhı olmalı... yerine geçmemeli. Çünkü İslâmiyetin verdiği uhuvvet içinde, bin uhuvvet var; âlem-i Bekada ve âlem-i Berzahta o uhuvvet bâki kalıyor. Onun için uhuvvet-i milliye ne kadar da kavî olsa, onun bir perdesi hükmüne geçebilir. Yoksa onu onun yerine ikame etmek; aynı kalanın taşlarını, kalanın içindeki elmas hazinesinin yerine koyup, o elmasları dışarı atmak nev'inden ahmakane bir cinayettir.

İşte ey ehl-i Kur'an olan şu vatanın evlâdları! Altıyüz sene değil, belki, Abbasîler zamanından beri bin senedir Kur'an-ı Hakîm'in bayraktarı olarak, bütün cihana karşı meydan okuyup, Kur'an'ı ilân etmişsiniz. Milliyetinizi, Kur'an'a ve İslâmiyete kal'a yaptınız. Bütün dünyayı susturdunuz, müdhiş tehâcümâtı defettiniz, tâ "Allah, sevdiği ve onların da O'nu sevdiği, müminlere karşı alçak gönüllü, kâfirlere karşı izzet-i nefs sahibi, Allah yolunda cihad eden bir milleti getirir" (Maide 5/54) âyetine güzel bir mâsadak oldunuz. Şimdi Avrupa'nın ve frenk-meşreb münafıkların desiselerine uyup, şu âyetin evvelindeki hitaba "Kim dininden dönerse" hitabına mâsadak olmaktan çekinmelisiniz... ve korkmaksınız!.

Cây-ı dikkat bir hâl: Türk milleti anâsır-ı İslâmiye içinde en kesretli olduğu halde, dünyanın her tarafında olan Türkler ise Müslümandır. Sâir unsurlar gibi müslim ve gayr-ı müslim olarak iki kısma inkısam etmemiştir. Nerede Türk taifesi varsa, Müslümandır. Müslümanlıktan çıkan veya Müslüman olmayan Türkler, Türklükten dahi çıkmışlardır (Macarlar gibi). Halbuki küçük unsurlarda dahi, hem müslîm ve hem de gayr-ı müslim var.

Ey Türk Kardeş! Bilhassa sen dikkat et! Senin milliyetin İslâmiyetle imtizaç etmiş, ondan kabil-i tefrik değil. Tefrik etsen, mahvsın! Bütün senin mazideki mefahirin, İslâmiyet defterine geçmiş. Bu mefahir; zemin yüzünde hiçbir kuvvetle silinmediği halde, sen şeytanların vesveseleriyle, desîseleriyle o mefahiri kalbinden silme!..

Beşinci mesele: Asya'da uyanan akvam, fikr-i milliyete sarılıp, aynen Avrupa'yı her cihetle taklid ederek, hattâ çok mukaddesatları o yolda feda ederek

hareket ediyorlar. Halbuki her milletin kamet-i kıymeti başka bir elbise ister. Bir cins kumaş bile olsa; tarzı, ayrı ayrı olmak lâzım gelir. Bir kadına, bir jandarma elbisesi giydirilmez! Bir ihtiyar hocaya, tango bir kadın libası giydirilmediği gibi, körü körüne taklid dahi, çok defa maskaralık olur. Çünki:

Evvelâ: Avrupa bir dükkân, bir kışla ise; Asya bir mezraa, bir câmi hükmündedir. Bir dükkâncı dansa gider, bîr çiftçi gidemez. Kışla vaziyeti ile mescid vaziyeti bir olmaz.

Hem, ekser enbiyanın Asya'da zuhuru, ağleb-i hükemanın Avrupa'da gelmesi, kader-i ezelînin bir remzi, bir işaretidir ki; Asya akvamını intibaha getirecek, terakkî ettirecek, idare ettirecek; din ve kalbdir. Felsefe ve hikmet ise, din ve kalbe yardım etmeli, yerine geçmemeli.

Saniyen: Din-i İslâmı, Hıristiyan dinine kıyas edip, Avrupa gibi dine lâkayd olmak, pek büyük bir hatadır. Evvelâ Avrupa, dinine sahibdir.

Başta Wilson, Loyd George, Venizelos gibi Avrupa büyükleri, papaz gibi dinlerine mutaassıp olmaları şâhiddir ki Avrupa dinine sahiptir; belki bir cihette mutaassıptır.

Sâlisen: İslâmiyeti Hıristiyan dinine kıyas etmek, kıyas-ı maalfârıktır, o kıyas yanlıştır. Çünkü Avrupa dinine mutaassıp olduğu zaman medenî değildi; taassubu terketti, medenîleşti.

Hem din, onların içinde üçyüz sene muharebe-i dâhiliyeyi intaç etmiş. Müstebid zâlimlerin elinde avamı, fukarayı ve ehl-i fikri ezmeye vâsıta olduğundan; onların umumunda muvakkaten dine karşı bir küsmek hâsıl olmuştu. İslâmiyette ise, tarihler şâhiddir ki, bir defadan başka dahilî muharebeye sebebiyet vermemiş. Hem ne vakit ehl-i İslâm, dine ciddi sahib olmuşlarsa, o zamana nisbeten yüksek terakkî etmişler. Buna şâhid, Avrupa'nın en büyük üstadı, Endülüs Devlet-i İslâmiyesidir.

Hem ne vakit, Cemâat-ı İslâmiye dine karşı lâkayd vaziyeti almışlar, perişan vaziyete düşerek tedennî etmişler.

Hem İslâmiyet, vücub-ı zekât ve hurmet-i ribâ gibi binler şefkatperverâne mesâil ile fukarayı ve avamı himaye ettiği; "akletmiyorlar mı", "düşünmüyorlar mı", "durup düşünmüyorlar mı" gibi kelimatiyle aklı ve ilmi istişhâd ve ikaz ettiği ve ehl-i ilmi himaye ettiği cihetle; daima İslâmiyet, fukaraların ve ehl-i ilmin kal'ası ve melce olmuştur. Onun için, İslâmiyete karşı küsmeye hiçbir sebeb yoktur. İslâmiyetin, Hıristiyanlık ve sâir dinlere cihet-i farkının sırr-ı hikmeti şudur ki:

İslâmiyetin esası, mahz-ı tevhiddir; vesâit ve esbaba, te'sir-i hakikî vermiyor, icad ve makam cihetiyle kıymet vermiyor. Hıristiyanlık ise, "velediyet" fikrini kabul ettiği için, vesâit ve esbaba bir kıymet verir, enâniyeti kırmaz. Adetâ Rubûbiyet-i İlâhiyenin bir cilvesini azizlerine, büyüklerine verir. "Onlar Allah'ı bırakıp hahamlarını, papazlarını rab edindiler" (Tevbe 9/31) âyetine mâsadak

olmuşlar. Onun içindir ki, Hıristiyanların dünyaca en yüksek mertebede olanları, gurur ve enâniyetlerini muhafaza etmekle beraber sabık Amerika Reisi Wilson gibi, mutaassıp bir dindar olur. Mahz-ı tevhid dini olan İslâmiyet içinde, dünyaca yüksek mertebede olanlar, ya enâniyeti ve gururu bırakacak veya dindarlığı bir derece bırakacak. Onun için, bir kısmı lâkayd kalıyorlar, belki dinsiz oluyorlar.

Altıncı mesele: Menfi milliyette ve unsuriyet fikrinde ifrat edenlere deriz ki:

Evvelâ: Şu dünya yüzü, hususan şu memleketimiz, eski zamandan beri çok muhaceretlere ve tebeddülata mâruz olmakla beraber; merkez-i hükümet-i İslâmiyye bu vatanda teşkil olduktan sonra, akvâm-ı sâireden pervane gibi çokları içine atılıp, tavattun etmişler. İşte bu halde Levh-i Mahfuz açılsa ancak hakiki unsurlar birbirinden tefrik edilebilir. Öyle ise, hakiki unsuriyet fikrine, hareketi ve hamiyeti bina etmek, mânasız ve hem pek zararlıdır. Onun içindir ki menfî milliyetçilerin ve unsuriyetperverlerin reislerinden ve dine karşı pek lâkayd birisi, mecbur olmuş, demiş: "Dil, din bir ise; millet birdir". Madem öyledir, hakikî unsuriyete değil belki dil, din, vatan münasebatına bakılacak. Eğer üçü bir ise, zaten kuvvetli bir millet; eğer biri noksan olursa, tekrar milliyet dairesine dahildir.

Saniyen: İslâmiyetin mukaddes milliyeti, bu vatan evlâdının hayat-ı ictimaiyesine kazandırdığı yüzer fâideden iki fâideyi misâl olarak beyan edeceğiz:

Birincisi: Şu devlet-i İslâmiye yirmi-otuz milyon iken, bütün Avrupa'nın büyük devletlerine karşı hayatını ve mevcudiyetini muhafaza ettiren, şu devletin ordusundaki Nûr-ı Kur'an'dan gelen şu fikirdir: "Ben ölsem şehidim, öldürsem gaziyim". Kemâl-i zevk ile ve aşk ile ölümün yüzüne gülerek istikbâl etmiş. Daima Avrupa'yı titretmiş. Acaba dünyada basit fikirli, sâfi kalbli olan neferâtın ruhunda şöyle ulvî fedakârlığa sebebiyet verecek, hangi şey gösterebilir? Hangi hamiyet onun yerine ikame edilebilir? Ve hayatını ve bütün dünyasını severek ona fedâ ettirebilir?...

İkincisi: Avrupa'nın ejderhaları (büyük devletleri) her ne vakit şu devlet-i İslâmiyeye bir tokat vurmuşlarsa; üçyüz elli milyon İslâmı ağlatmış ve inletmiş. Ve o müstemlekât sâhibleri, onları inletmemek ve sızlatmamak için, elini çekmiş... elini kaldırırken indirmiş. Şu hiçbir cihette istisğar edilmeyecek manevî ve daimî bir kuvvetü'z-zahr yerine hangi kuvvet ikame edilebilir? Gösterilsin! Evet, o azîm manevî kuvvetü'z-zahrı menfî milliyet ile ve istiğnakârâne hamiyet ile gücendirmemeli..

Yedinci mesele: Menfi milliyette fazla hamiyetperverlik gösterenlere deriz ki: Eğer şu milleti ciddi severseniz, onlara şefkat ederseniz; öyle bir hamiyet taşıyınız ki, onların ekserisine şefkat sayılsın. Yoksa, ekserisine merhametsizcesine bir tarzda, şefkate muhtaç olmayan bir kısm-ı kalîlin muvakkat gafletkârâne hayat-ı ictimaiyelerine hizmet ise, hamiyet değildir. Çünkü menfi unsuriyet fikriyle yapılacak hamiyetkârlığın, milletin sekizden ikisine muvakkat faidesi dokunabilir. Lâyık olmadıkları o hamiyetin şefkatine mazhar olurlar. O sekizden

altısı, ya ihtiyardır, ya hastadır, ya musibetzededir, ya çocuktur, ya çok zaiftir, ya pek ciddi olarak âhireti düşünür muttakidirler ki bunlar hayat-ı dünyeviyeden ziyade, müteveccih oldukları hayat-ı berzahiyeye ve uhreviyeye karşı bir nur, bir teselli, bir şefkat isterler ve hamiyetkâr mübarek ellere muhtaçtırlar. Bunların ışıklarını söndürmeye ve tesellilerini kırmağa hangi hamiyet müsaade eder? Heyhat! Nerede millete şefkat, nerede millet yolunda fedakârlık.

Rahmet-i İlâhiyeden ümid kesilmez. Çünkü Cenâbı Hak, bin seneden beri Kur'an'ın hizmetinde istihdam ettiği ve ona bayraktar tâyin ettiği bu vatandaşların muhteşem ordusunu ve muazzam cemâatini, muvakkat arızalarla inşâallah perişan etmez. Yine o nûru ışıklandırır ve vazifesini idâme ettirir...

Bediuzzaman Said Nursi, *Mektubat*, s. 297-303 (1981).

Şeytanın telkini ile ve ehl-i dalâletin ilkaâtiyle, bana karşı propaganda ile hücum eden ve mühim mevkileri işgal eden bazı mülhidler, kardeşlerimi aldatmak ve asabiyet-i milliyelerini tahrik etmek için diyorlar ki: "Siz Türksünüz. Mâşâallah, Türklerde her nevi ulema ve ehl-i kemâl vardır. Said bir Kürddür. Milliyetinizden olmayan birisiyle teşrik-i mesaî etmek hamiyet-i milliyete münâfidir?"

Elcevap: Ey bedbaht mülhid! Ben felillâhilhamd Müslümanım. Her zamanda, kudsî milletimin üçyüz elli milyon efradı vardır. Böyle ebedî bir uhuvveti tesis eden ve dualariyle bana yardım eden ve içinde Kürdlerin ekseriyet-i mutlakası bulunan üçyüz elli milyon kardeşi, unsuriyet ve menfi milliyet fikrine fedâ etmek ve o mübarek hadsiz kardeşlere bedel, Kürd namını taşıyan ve Kürd unsurundan addedilen mahdut birkaç dinsiz veya mezhepsiz bir mesleğe girenleri kazanmaktan yüzbin defa istiâze ediyorum!.. Ey mülhid! Senin gibi ahmaklar lâzım ki, Macar kâfirleri veyahut dinsiz olmuş ve frenkleşmiş birkaç Türkleri muvakkaten, dünyaca dahi faidesiz uhuvvetini kazanmak için; üçyüz elli milyon hakikî, nuranî menfaatdar bir cemâatin bâki uhuvvetlerini terketsin. Yirmialtıncı Mektubun Üçüncü Meselesinde, delilleriyle menfi milliyetin mahiyetini ve zararlarını gösterdiğimizden ona havale edip, yalnız o Üçüncü Meselenin âhirinde icmal edilen bir hakikati burada bir derece izah edeceğiz. Şöyle ki:

O Türkçülük perdesi altına giren ve hakikaten Türk düşmanı olan hamiyetfüruş mülhidlere derim ki: "Din-i İslâmiyet milletiyle ebedî ve hakikî bir uhuvvet ile, Türk denilen bu vatan ehl-i imaniyle şiddetli ve pek hakiki alâkadarım. Ve bin seneye yakın, Kur'an'ın bayrağını cihanın cihât-ı sittesinin etrafında galibâne gezdiren bu vatan evlâdlarına, İslâmiyet hesabına, müftehirane ve tarafdarane muhabbetdarım. Sen ise ey hamiyetfüruş sahtekâr! Türkün mefâhir-i hakikiye-i

milliyesini unutturacak bir surette mecazî ve unsurî ve muvakkat ve garazkârâne bir uhuvvetin var. Senden soruyorum: Türk milleti, yalnız yirmi ile kırk yaşı ortasındaki gafil ve heveskâr gençlerden ibaret midir? Hem onların menfaati ve onların hakkında hamiyet-i milliyenin iktiza ettiği hizmet, yalnız onların gafletini ziyadeleştiren ve ahlâksızlıklara alıştıran ve menhiyata teşci eden frenkmeşrebâne terbiyede midir? Ve ihtiyarlıkta onları ağlattıracak olan muvakkat bir güldürmekte midir? Eğer hamiyet-i milliye bunlardan ibaret ise ve terakkî ve saadet-i hayatiye bu ise; evet, sen böyle Türkçü isen ve böyle milliyetperver isen; ben o Türkçülükten kaçıyorum, sen de benden kaçabilirsin! Eğer zerre miktar hamiyet ve şuurun ve insafın varsa, şimdiki taksimata bak, cevap ver. Şöyle ki:

Türk milleti denilen şu vatan evlâdı altı kısımdır, birinci kısmı, ehl-i salâhat ve takvadır. İkinci kısmı, musibetzede ve hastalar tâifesidir. Üçüncü kısmı, ihtiyarlar sınıfıdır. Dördüncü kısmı, çocuklar tâifesidir. Beşinci kısmı, fakirler ve zaifler tâifesidir. Altıncı kısmı, gençlerdir. Acaba bütün evvelki beş taife Türk değiller mi? Hamiyet-i milliyeden hisseleri yok mu? Acaba altıncı taifeye sarhoşcasına bir keyf vermek yolunda, o beş taifeyi incitmek, keyfini kaçırmak, tesellilerini kırmak; hamiyet-i milliye midir? Yoksa o millete düşmanlık mıdır?.. "El-hükmü li'l-ekser" sırrınca, eksere zarar dokunduran düşmandır; dost değildir!

Senden soruyorum: Birinci kısım olan ehl-i iman ve ehl-i takvanın en büyük menfaati, frenkmeşrebâne bir medeniyette midir? Yoksa hakaik-i imaniyenin nurlariyle saadet-i ebediyeyi düşünüp, müştak ve âşık oldukları tarîk-i hakta sülük etmek ve hakiki teselli bulmakta mıdır? Senin gibi dalâletpîşe hamiyetfüruşların tuttuğu meslek; muttaki ehl-i imanın manevî nurlarını söndürüyor ve hakiki tesellilerini bozuyor ve ölümü, idam-ı ebedî ve kabri, daimî bir firak-ı lâyezâlî kapısı olduğunu gösteriyor.

İkinci kısım olan musibetzede ve hastaların ve hayatından meyus olanların menfaati; frenkmeşrebâne, dinsizcesine medeniyet terbiyesinde midir? Halbuki o bîçareler bir nur isterler, bir teselli isterler. Musibetlerine karşı bir mükâfat isterler. Ve onlara zulmedenlerden intikamlarını almak isterler. Ve yakınlaştıkları kabir kapısındaki dehşeti defetmek istiyorlar. Sizin gibilerin sahtekâr hamiyetiyle, pekçok şefkate ve okşamaya ve timar etmeye çok lâyık ve muhtaç o biçare musibetzedelerin kalblerine iğne sokuyorsunuz! Başlarına tokmak vuruyorsunuz! Merhametsizcesine ümidlerini kırıyorsunuz! Ye's-i mutlaka düşürüyorsunuz!.. Hamiyet-i milliye bu mudur? Böyle mi millete menfaat dokunduruyorsunuz?

Üçüncü taife olan ihtiyarlar, bir sülüs teşkil ediyor. Bunlar kabre yakınlaşıyorlar, ölüme yaklaşıyorlar, dünyadan uzaklaşıyorlar, âhirete yanaşıyorlar. Böylelerin menfaati ve nuru ve tesellisi, Hülagu ve Cengiz gibi zâlimlerin gaddarâne sergüzeştlerini dinlemesinde midir? Ve âhireti unutturacak, dünyaya bağlandıracak, neticesiz, manen sukût, zahiren terakkî denilen şimdiki nevi hareketinizde midir? Ve uhrevî nur, sinemada mıdır? Ve hakiki teselli, tiyatroda mıdır? Bu

bîçare ihtiyarlar hamiyetten hürmet isterlerken, manevî bıçakla o bîçareleri kesmek hükmünde ve "idam-ı ebedîye sevkediliyorsunuz" fikrini vermek ve rahmet kapısı tasavvur ettikleri kabir kapısını; ejderha ağzına çevirmek, "Sen oraya gideceksin" diye manevî kulağına üflemek; hamiyet-i milliye ise böyle hamiyetten yüzbin defa "El-iyâzü Billahi.."

Dördüncü taife ki, çocuklardır. Bunlar, hamiyet-i milliyeden merhamet isterler, şefkat beklerler. Bunlar da, zaaf ve acz ve iktidarsızlık noktasında; merhametkâr, kudretli bir Hâlik'ı bilmekle ruhları inbisat edebilir, istidatları mesûdâne inkişaf edebilir. İleride, dünyadaki müthiş ehval ve ahvâle karşı gelebilecek bir tevekkül-i imanî ve teslim-i İslâmî telkinatiyle o masumlar hayata müştâkane bakabilirler. Acaba, alâkaları pek az olduğu terakkiyat-ı medeniye dersleri ve onların kuvve-i mâneviyesini kıracak ve ruhlarını söndürecek, nursuz sırf maddî felsefî düsturların tâliminde midir? Eğer insan bir cesed-i hayvânîden ibaret olsaydı ve kafasında akıl olmasaydı; belki bu masum çocukları muvakkaten eğlendirecek terbiye-i medeniye tâbir ettiğiniz ve terbiye-i milliye sürü verdiğiniz bu firengî usûl, onlara çocukcasına bir oyuncak olarak, dünyevî bir menfaati verebilirdi. Madem ki o masumlar hayatın dağdağalarına atılacaklar, mademki insandırlar; elbette küçük kalblerinde çok uzun arzuları olacak ve küçük kafalarında, büyük maksatlar tevellüd edecek. Madem hakikat böyledir; onlara şefkatin muktezası, gayet derecede fakr ve aczinde, gayet kuvvetli bir nokta-i istinadı ve tükenmez bir nokta-i istimdadı; kalblerinde iman-ı billâh ve iman-ı bi'l-âhiret suretiyle yerleştirmek lâzımdır. Onlara şefkat ve merhamet bununla olur. Yoksa, divane bir validenin, veledini bıçakla kesmesi gibi, hamiyet-i milliye sarhoşluğuyla, o bîçare masumları manen boğazlamaktır. Cesedini beslemek için, beynini ve kalbini çıkarıp ona yedirmek nev'inden, vahşiyane bir gadirdir, bir zulümdür.

Beşinci taife, fakirler ve zaifler tâifesidir. Acaba, hayatın ağır tekâlifini fakirlik vasıtasıyla elîm bir tarzda çeken fakirlerin ve hayatın müdhiş dağdağalarına karşı çok müteessir olan zaiflerin, hamiyet-i milliyeden hisseleri yok mudur? Bu biçarelerin ye'sini ve elemini artıran ve sefih bir kısım zenginlerin mel'abe-i hevesâtı ve zâlim bir kısım kavilerin vesîle-i şöhret ve şekaveti olan frenk-meşrebâne ve perde-bîrunâne ve firavunâne medeniyetperverlik nâmı altında yaptığınız harekâtta mıdır? Bu bîçare fukaraların fakirlik yarasına merhem ise; unsuriyet fikrinden değil, belki İslâmiyetin eczahane-i kudsiyetinden çıkabilir. Zaiflerin kuvveti ve mukavemeti, karanlık ve tesadüfe bağlı, şuursuz tabiî felsefeden alınmaz; belki hamiyet-i İslâmiye ve kudsî İslâmiyet milliyetinden alınır!..

Altıncı taife, gençlerdir. Bu gençlerin gençlikleri eğer daimi olsaydı menfî milliyetle onlara içirdiğiniz şarabın muvakkat bir menfaati, bir faidesi olurdu. Fakat o gençliğin lezzetli sarhoşluğu; ihtiyarlıkla elemle ayılması ve o tatlı uykunun ihtiyarlık sabahında esefle uyanmasiyle, o şarabın humarı ve sıkıntısı onu çok ağlattıracak ve o lezzetli rüyanın zevalindeki elem, ona çok hazin teessüf

ettirecek. "Eyvah! Hem gençlik gitti, hem ömür gitti, hem müflis olarak kabre gidiyorum; keşki aklımı başıma alsaydım". dedirecek. Acaba bu taifenin hamiyet-i milliyeden hissesi, az bir zamanda muvakkat bir keyf görmek için, pek uzun bir zamanda teessüfle ağlattırmak mıdır? Yoksa onların saadet-i dünyeviyeleri ve lezzet-i hayatiyeleri, o güzel, şirin gençlik nimetinin şükrünü vermek suretinde, o nimeti sefahet yolunda değil, belki istikamet yolunda sarfetmekle; o fâni gençliği, ibadetle manen ibka etmek ve o gençliğin istikametiyle Dâr-ı Saadette ebedî bir gençlik kazanmakda mıdır? Zerre miktar şuurun varsa söyle!..

Elhâsıl: Eğer Türk milleti, yalnız altıncı taife olan gençlerden ibaret olsa ve gençlikleri daimî kalsa ve dünyadan başka yerleri bulunmasa, sizin Türkçülük perdesi altındaki frenkmeşrebâne harekâtınız, hamiyet-i milliyeden sayılabilirdi. Benim gibi hayat-ı dünyeviyeye az ehemmiyet veren ve unsuriyet fikrini, firengi illeti gibi bir maraz telâkki eden ve gençleri nâ-meşrû keyf ve hevesattan men'e çalışan ve başka memlekette dünyaya gelen bir adama, "O Kürddür, arkasına düşmeyiniz". diyebilirdiniz ve demeye bir hak kazanabilirdiniz. Fakat, mademki Türk nâmı altında olan şu vatan evlâdı, sabıkan beyan edildiği gibi altı kısımdır. Beş kısma zarar vermek ve keyflerini kaçırmak, yalnız bir tek kısma muvakkat ve dünyevî ve akıbeti meşum bir keyf vermek, sarhoş etmek; elbette o Türk milletine dostluk değil, düşmanlıktır. Evet, ben unsurca Türk sayılmıyorum; fakat, Türklerin ehl-i takva taifesine ve musibetzedeler kısmına ve ihtiyarlar sınıfına ve çocuklar taifesine ve zaifler ve fakirler zümresine bütün kuvvetimle ve kemâl-i iştiyakla müşfikane ve uhuvvetkârane çalışmışım ve çalışıyorum. Altıncı taife olan gençleri dahi, hayat-ı dünyeviyesini zehirlettirecek ve hayat-ı uhreviyesini mahvedecek ve bir saat gülmeye bedel, bir sene ağlamayı netice veren harekât-ı nâmeşruadan vazgeçirmek istiyorum. Yalnız bu altı-yedi sene değil, belki yirmi senedir Kur'an'dan ahzedip Türkçe lisaniyle neşrettiğim âsar meydandadır. Evet lillâhilhamd, Kur'an-ı Hakîm'in mâden-i envârından iktibas edilen âsâr ile, ihtiyar taifesinin en ziyade istedikleri nur gösteriliyor. Musibetzedelerin ve hastaların tiryak gibi en nâfî ilâçları, eczahane-i kudsiye-i Kur'aniyede gösteriliyor. Ve ihtiyarları en ziyade düşündüren kabir kapısı, rahmet kapısı olduğu ve idam kapısı olmadığı, o envar-ı Kur'aniye ile gösterildi. Ve çocukların nazik kalblerinde hadsiz mesaib ve muzır eşyaya karşı, gayet kuvvetli bir nokta-i istinad ve hadsiz âmâl ve arzularına medar bir nokta-i istimdat Kur'an-ı Hakîm'in mâdeninden çıkarıldı ve gösterildi ve bilfiil istifade ettirildi. Ve fukaralar ve zuafâlar kısmını en ziyade ezen ve müteessir eden hayatın ağır tekâlifi, Kur'an-ı Hakîm'in hakaik-ı imaniyesiyle hafifleştirildi.

İşte bu beş taife ki, Türk milletinin altı kısmından beş kısmıdır; menfaatlerine çalışıyoruz. Altıncı kısım ki, gençlerdir. Onların iyilerine karşı ciddi uhuvvetimiz var. Senin gibi mülhidlere karşı hiçbir cihetle dostluğumuz yok! Çünki ilhada giren ve Türkün hakiki bütün mefâhir-i milliyesini taşıyan İslâmiyet milliyetinden çıkmak isteyen adamları Türk bilmiyoruz. Türk perdesi altına girmiş

frenk telâkki ediyoruz! Çünki, yüzbin defa Türkçüyüz deyip dâva etseler, ehl-i hakikati kandıramazlar. Zîra fiilleri, harekâtları, onların dâvalarını tekzib ediyor.

İşte ey frenkmeşrebler ve propagandanızla hakiki kardeşlerimi benden soğutmağa çalışan mülhidler! Bu millete menfaatiniz nedir? Birinci taife olan ehl-i takva ve salâhatın nurunu söndürüyorsunuz. Merhamete ve timar etmeye şayan ikinci taifesinin yaralarına zehir serpiyorsunuz.

Ve hürmete çok lâyık olan üçüncü taifenin tesellisini kırıyorsunuz, ye's-i mutlaka atıyorsunuz. Ve şefkate çok muhtaç olan dördüncü taifenin bütün bütün kuvve-i mâneviyesini kırıyorsunuz ve hakiki insaniyetini söndürüyorsunuz. Ve muavenet ve yardıma ve teselliye çok muhtaç olan beşinci taifenin ümidlerini, istimdatlarını akim bırakıp, onların nazarında hayatı, mevtten daha ziyade dehşetli bir surete çeviriyorsunuz. İkaza ve ayılmağa çok muhtaç olan altıncı taifesine, gençlik uykusu içinde öyle bir şarap içiriyorsunuz ki; o şarabın humarı pek elîm, pek dehşetlidir. Acaba bu mudur hamiyet-i milliyeniz ki, o hamiyet-i milliye uğrunda çok mukaddesatı fedâ ediyorsunuz. O Türkçülük menfaati, Türklere bu suretle midir? Yüz bin defa el-iyâzü billâh.

Ey efendiler! Bilirim ki, hak noktasında mağlûb olduğunuz zaman, kuvvete müracaat edersiniz. Kuvvet hakta olduğu, hak kuvvette olmadığı sırriyle; dünyayı başıma ateş yapsanız, hakikat-ı Kur'aniyeye fedâ olan bu baş size eğilmiyecektir. Hem size bunu da haber veriyorum ki: Değil sizler gibi mahdut, manen millet nazarında menfur bir kısım adamlar, belki binler sizler gibi bana maddî düşmanlık etseler, ehemmiyet vermeyeceğim ve bir kısım muzır hayvanattan fazla kıymet vermeyeceğim. Çünki bana karşı ne yapacaksınız? Yapacağınız iş, ya hayatıma hatime çekmekle veya hizmetimi bozmak suretiyle olur. Bu iki şeyden başka dünyada alâkam yok. Hayatın başına gelen ecel ise, şuhud derecesinde kat'î iman etmişim ki; tagayyür etmiyor, mukadderdir. Madem böyledir; Hak yolunda şehadet ile ölsem, çekinmek değil, iştiyak ile bekliyorum. Bahusus ben ihtiyar oldum, bir seneden fazla yaşamayı zor düşünüyorum. Zahiri bir sene ömrü, şehadet vasıtasıyla kazanılan hadsiz bir ömr-i bakîye tebdil etmek; benim gibilerin en âli bir maksadı, bir gayesi olur. Amma hizmet ise, felillâhilhamd, hizmet-i Kur'aniye ve imaniyede Cenâbı Hak, rahmetiyle öyle kardeşleri bana vermiş ki; vefatım ile, o hizmet bir merkezde yapıldığına bedel, çok merkezlerde yapılacak. Benim dilim ölüm ile susturulsa; pekçok kuvvetli diller benim dilime bedel konuşacaklar, o hizmeti idâme ederler. Hattâ diyebilirim: Nasıl ki bir tane tohum toprak altına girip ölmesiyle bir sünbül hayatını netice verir; bir taneye bedel, yüz tane vazife başına geçer. Öyle de; mevtim, hayatımdan fazla o hizmete vasıta olur ümidini besliyorum!..

a.g.e., s. 393-97.

Dördüncü işaret: Tahribatçı ehl-i bid'at iki kısımdır:

Bir kısmı –güya din hesabına, İslâmiyete sadakat nâmına– güya dini milliyetle takviye etmek için, "Zaafa düşmüş din şecere-i nuraniyesini, milliyet toprağında dikmek, kuvvetleştirmek istiyoruz" diye, dine taraftar vaziyeti gösteriyorlar.

İkinci kısım; millet nâmına, milliyet hesabına, unsuriyete kuvvet vermek fikrine binaen, "Milleti, İslâmiyetle aşılamak istiyoruz" diye, bid'atları icad ediyorlar.

Birinci kısma deriz ki: Ey "sâdık ahmak" ıtlakına mâsadak biçare ulemâü's-sû' veya meczub, akılsız, câhil sofîler! Hakikat-ı kâinat içinde kökü yerleşmiş ve hakaik-i kâinata kökler salmış olan Şecere-i Tûba-i İslâmiyet; mevhum, muvakkat, cüz'î, hususî, menfî... belki esassız, garazkâr, zulümkâr, zulmanî unsuriyet toprağına dikilmez! Onu oraya dikmeye çalışmak, ahmakane ve tahribkârane, bid'atkârane bir teşebbüstür.

İkinci kısım milliyetçilere deriz ki: Ey sarhoş hamiyetfüruşlar! Bir asır evvel milliyet asrı olabilirdi. Şu asır, unsuriyet asrı değil! Bolşevizm, sosyalizm meseleleri istilâ ediyor; unsuriyet fikrini kırıyor; unsuriyet asrı geçiyor... Ebedî ve daimî olan İslâmiyet milliyeti; muvakkat, dağdağalı unsuriyetle bağlanmaz ve aşılanmaz. Ve aşılamak olsa da; İslâm milletini ifsad ettiği gibi, unsuriyet milliyetini dahi ıslah edemez, ibka edemez... Evet, muvakkat aşılamakta bir zevk ve bir muvakkat kuvvet görünüyor, fakat pek muvakkat ve akıbeti hatarlıdır.

Hem Türk unsurunda ebedî kabil-i iltiyam olmamak suretinde bir inşikak çıkacak. O vakit milletin kuvveti, bir şık, bir şıkkın kuvvetini kırdığı için, hiçe inecek. İki dağ birbirine karşı bir mîzanın iki gözünde bulunsa; bir batman kuvvet, o iki kuvvet ile oynayabilir; yukarı kaldırır, aşağı indirir.

a.g.e., s. 410-11.

VII
TASAVVUF, TARİKATLAR VE VAHDET-İ VÜCUD

"Dikkat edin Allah'ın velileri için korku yoktur, onlar mahzun da olmayacaklardır" (Yunus 10/62).

Şu kısım, turuk-ı velâyet hakkında olup "dokuz telvih"tir.

Birinci telvih: "Tasavvuf", "tarikat", "velâyet", "seyr ü sülûk" nâmları altında şirin, nuranî, neşeli, ruhanî bir hakikat-ı kudsiye vardır ki; o hakikat-ı kudsiyeyi ilân eden, ders veren, tavsif eden binler cild kitap ehl-i zevk ve keşfin muhakkikleri yazmışlar, o hakikatı ümmete ve bize söylemişler. Allah onları çok hayırla mükâfatlandırsın. Biz, o muhit denizinden birkaç katre hükmünde birkaç reşhalarını şu zamanın bazı ilcaâtına binaen göstereceğiz.

Suâl: Tarikat nedir?

Elcevap: Tarikatın gaye-i maksadı, mârifet ve inkişaf-ı hakaik-i imaniye olarak, mi'rac-ı Ahmedî'nin (s.a.) gölgesinde ve sâyesi altında kalb ayağıyla bir seyr ü sülûk-ı ruhânî neticesinde, zevkî, hâlî ve bir derece şuhudî hakaik-i imaniye ve Kur'aniyeye mazhariyet; "tarikat", "tasavvuf" nâmıyla ulvî bir sırr-ı insanî ve bir kemâl-i beşerîdir.

Evet, şu kâinatta insan bir fihriste-i câmia olduğundan, insanın kalbi binler âlemin harita-i mâneviyesi hükmündedir. Evet, insanın kafasındaki dimağı, hadsiz telsiz telgraf ve telefonların santral denilen merkezi misillû, kâinatın bir nevi merkez-i mânevîsi olduğunu gösteren hadsiz fünun ve ulûm-ı beşeriye olduğu gibi insanın mahiyetindeki kalbi dahi, hadsiz hakaik-i kâinatın mazharı, medârı, çekirdiği olduğunu; had ve hesaba gelmeyen ehl-i velâyetin yazdıkları milyonlarla nuranî kitablar gösteriyorlar.

İşte, mâdem kalb ve dimağ-ı insanî bu merkezdedir; çekirdek hâletinde bir şecere-i azîmenin cihazatını tazammun eder ve ebedî, uhrevî, haşmetli bir makinenin âletleri ve çarkları içinde dercedilmiştir. Elbette ve herhalde o kalbin Fâtır'ı, o kalbi işlettirmesini ve bilkuvve tavırdan bilfiil vaziyetini çıkarmasını ve inkişafını ve hareketini irâde etmiş ki, öyle yapmış. Madem irade etmiş, elbette

o kalb dahi akıl gibi işleyecek. Ve kalbi işlettirmek için en büyük vâsıta, velâyet merâtibinde zikr-i İlâhî ile tarikat yolunda hakaik-i imaniyeye teveccüh etmektir.

İkinci telvih: Bu seyr ü sülûk-i kalbînin ve hareket-i ruhaniyenin miftahları ve vesileleri, zikr-i İlâhî ve tefekkürdür. Bu zikir ve fikrin mehâsini, tâdat ile bitmez. Hadsiz fevâid-i uhreviyeden ve kemâlât-ı insaniyeden kat'-ı nazar, yalnız şu dağdağalı hayat-ı dünyeviyeye ait cüz'î bir faidesi şudur ki: Her insan, hayatın dağdağasından ve ağır tekâlifinden bir derece kurtulmak ve teneffüs etmek için; herhalde bir teselli ister, bir zevki arar ve vahşeti izâle edecek bir ünsiyeti taharri eder. Medeniyet-i insaniye neticesindeki içtimaât-ı ünsiyetkârâne, on insanda bir ikisine muvakkat olarak, belki gafletkârâne ve sarhoşçasına bir ünsiyet ve bir ülfet ve bir teselli verir. Fakat yüzde sekseni ya dağlarda, derelerde münferid yaşıyor, ya derd-i maişet onu ücra köşelere sevkediyor; ya musibetler ve ihtiyarlık gibi ahireti düşündüren vasıtalar cihetiyle insanların cemaatlerinden gelen ünsiyetten mahrumdurlar. O hal onlara ünsiyet verip teselli etmez.

İşte böylelerin hakiki tesellisi ve ciddi ünsiyeti ve tatlı zevki; zikir ve fikir vasıtasıyla kalbi işletmek, o ücra köşelerde, o vahşetli dağ ve sıkıntılı derelerde kalbine mütevecciih olup "Allah!" diyerek kalbi ile ünsiyet edip, o ünsiyet ile, etrafında vahşetle ona bakan eşyayı ünsiyetkârâne tebessüm vaziyetinde düşünüp, "Zikrettiğim Hâlikımın hadsiz ibâdı her tarafta bulunduğu gibi, bu vahşetgâhımda da çokturlar. Ben yalnız değilim, tevahhuş mânasızdır" diyerek, imanlı bir hayattan ünsiyetli bir zevk alır. Saadet-i hayatiye mânasını anlar, Allah'a şükreder.

Üçüncü telvih: Velâyet, bir hüccet-i risalettir; tarikat, bir bürhan-ı şeriattır. Çünki: Risaletin tebliğ ettiği hakaik-i imaniyeyi, velâyet; bir nevi şühûd-ı kalbî ve zevk-i ruhânî ile ayne'l-yakîn derecesinde görür, tasdik eder. Onun tasdiki, risaletin hakkaniyetine kat'î bir hüccettir. Şeriat ders verdiği ahkâmın hakaikini; tarikat, zevkiyle, keşfiyle ve ondan istafadesiyle ve istifazasiyle o ahkâm-ı şeriatın hak olduğuna ve haktan geldiğine bir bürhan-ı bâhirdir. Evet, nasıl ki velâyet ve tarikat, risalet ve şeriatın hücceti ve delilidir; öyle de İslâmiyetin bir sırr-ı kemâli ve medâr-ı envârı ve insaniyetin, İslâmiyet sırriyle bir mâden-i terakkiyatı ve bir menba'-ı tefeyyüzâtıdır.

İşte bu sırr-ı azîmin bu derece ehemmiyetiyle beraber, bazı fırak-ı dâlle onun inkârı tarafından gitmişler. Kendileri mahrum kaldıkları o envardan başkalarının mahrumiyetine sebeb olmuşlar. En ziyade medâr-ı teessüf şudur ki: Ehl-i sünnet ve cemaatin bir kısım zâhirî uleması ve Ehl-i sünnet ve cemaate mensub bir kısım ehl-i siyaset gafil insanlar; ehl-i tarikatın içinde gördükleri bâzı sû-i istimâlâtı ve bir kısım hatîatı bahane ederek, o hazine-i uzmâyı kapatmak, belki tahrip etmek ve bir nevi âb-ı hayatı dağıtan o kevser menbaını kurutmak için çalışıyorlar. Halbuki eşyada, kusursuz ve her ciheti hayırlı şeyler, meşrebler, meslekler az bulunur. Alâküllihal bazı kusurlar ve sû-i istimâlalât olacak. Çünki; ehil olmayanlar bir işe girseler, elbette sû-i istimâl ederler. Fakat Cenâbı Hak,

âhirette muhasebe-i a'mâl düsturuyla, adâlet-i Rabbaniyesini, hasenat ve seyyiatın muvazenesiyle gösteriyor. Yâni, hasenat râcih ve ağır gelse, mükâfatlandırır, kabul eder; seyyiat râcih gelse cezalandırır, reddeder. Hasenat ve seyyiatın müvazenesi, kemiyete bakmaz, keyfiyete bakar. Bazı olur, birtek hasene bin seyyiata tereccüh eder, afvettirir. Madem adalet-i İlâhiye böyle hükmeder ve hakikat dahi bunu hak görür; tarikat yâni sünnet-i seniyye dairesinde tarikatın hasenatı seyyiatına kat'iyen müreccah olduğuna delil: Ehl-i tarikat, ehl-i dalâletin hücumu zamanında imanlarını muhafaza etmesidir. Âdi bir samimî ehli tarikat; sûfî, zâhirî bir mütefenninden daha ziyade kendini muhafaza eder. O zevk-i tarikat vasıtasıyla ve o muhabbet-i evliya cihetiyle imanını kurtarır. Kebâirle fâsık olur, fakat kâfir olmaz; kolaylıkla zındıkaya sokulmaz. Şedît bir muhabbet ve metîn bir itikad ile aktab kabul ettiği bir silsile-i meşâyihi, onun nazarında hiçbir kuvvet çürütemez. Çürütmediği için, onlardan itimadını kesemez. Onlardan itimadı kesilmezse, zındıkaya giremez. Tarikatta hissesi olmayan ve kalbi harekete geçmeyen, bir muhakkık âlim zât da olsa, şimdiki zındıkların desiselerine karşı kendini tam muhafaza etmesi müşkülleşmiştir.

Birşey daha var ki: Daire-i takvadan hariç, belki daire-i İslâmiyetten hariç bir sûret almış bâzı meşreblerin ve tarikat nâmını haksız olarak kendine takanların seyyiatiyle tarikat mahkum olamaz. Tarikatın dinî ve uhrevî ve ruhanî çok mühim ve ulvî neticelerinden sarf-ı nazar, yalnız âlem-i İslâm içindeki kudsî bir rabıta olan uhuvvetin inkişafına ve inbisatına en birinci, tesirli ve hararetli vasıta tarikatlar olduğu gibi; âlem-i küfrün ve siyaset-i Hıristiyaniyyenin, nûr-ı İslâmiyeti söndürmek için müdhiş hücumlarına karşı dahi, üç mühim ve sarsılmaz kal'a-i İslâmiyeden bir kal'asıdır. Merkez-i Hilafet olan İstanbul'u beşyüz elli sene bütün âlem-i Hıristiyaniyyenin karşısında muhafaza ettiren, İstanbul'da beşyüz yerde fışkıran envâr-ı tevhid ve o merkez-i İslâmiyedeki ehl-i imanın mühim bir nokta-i istinadı, o büyük câmilerin arkalarındaki tekyelerde "Allah Allah!" diyenlerin kuvvet-i imaniyeleri ve mârifet-i İlâhiyeden gelen bir muhabbet-i ruhâniye ile cûş u huruşlarıdır.

İşte ey akılsız hamiyet-füruşlar ve sahtekâr milliyetperverler! Tarikatın, hayat-ı ictimaiyenizde bu hasenesini çürütecek hangi seyyiatlardır, söyleyiniz?..

Dördüncü telvih: Meslek-i velâyet çok kolay olmakla beraber çok müşkilâtlıdır, çok kısa olmakla beraber çok uzundur, çok kıymetdar olmakla beraber çok hatarlıdır, çok geniş olmakla beraber çok dardır.

İşte bu sırlar içindir ki; o yolda sülûk edenler bazan boğulur, bazan zararlı düşer, bazan döner başkalarını yoldan çıkarır.

Ezcümle: Tarikatta "seyr-i enfüsî" ve "seyr-i âfâkî" tâbirleri altında iki meşreb var.

Enfüsî meşrebi; nefisden başlar, hariçten gözünü çeker, kalbe bakar, enani-

yeti deler geçer, kalbinden yol açar, hakikatı bulur. Sonra âfâka girer. O vakit âfâkı nûrânî görür. Çabuk o seyri bitirir. Enfüsî dairesinde gördüğü hakikatı, büyük bir mikyasta onda da görür. Turuk-ı hafiyenin çoğu bu yol ile gidiyor. Bunun da en mühim esası; enâniyeti kırmak, hevâyı terketmek, nefsi öldürmektir.

İkinci meşreb; âfaktan başlar, o daire-i kübrânın mezâhirinde cilve-i esmâ ve sıfatı seyredip, sonra daire-i enfüsiyeye girer. Küçük bir mikyasta, daire-i kalbinde o envârı müşahede edip, onda en yakın yolu açar. Kalb âyine-i Samed olduğunu görür, aradığı maksada vâsıl olur.

İşte birinci meşrebde sülûk eden insanlar nefs-i emmâreyi öldürmeye muvaffak olamazsa, hevayı terkedip enâniyeti kırmazsa; şükür makamından, fahr makamına düşer... fahirden gurura sukût eder. Eğer muhabbetten gelen bir incizab ve incizabdan gelen bir nevi sekir beraber bulunsa, "şetahat" nâmiyle haddinden çok fazla davalar ondan sudûr eder. Hem kendi zarar eder, hem başkasının zararına sebeb olur. Meselâ: Nasıl ki bir mülâzım, kendinde bulunan kumandanlık zevkiyle ve neşesiyle gururlansa, kendini bir müşir zanneder. Küçücük dairesini, o küllî daire ile iltibas eder. Ve bir küçük âyinede görünen bir güneşi denizin yüzünde haşmetiyle cilvesi görünen güneşle bir cihet-i müşabehetle iltibasa sebep olur; öyle de çok ehl-i velâyet var ki; bir sineğin bir tavus kuşuna nisbeti gibi, kendinden o derece büyük olanlardan kendini büyük görür ve öyle de müşahede ediyor, kendini haklı buluyor. Hatta ben gördüm ki: Yalnız kalbi intibaha gelmiş uzaktan uzağa velâyetin sırrını kendinde hissetmiş, kendini kutb-ı a'zam telâkki edip o tavrı takınıyordu. Ben dedim: "Kardeşim: nasıl ki kanun-ı saltanatın, sadrazam dairesinden tâ nahiye müdürü dairesine kadar bir tarzda cüz'î-küllî cilveleri var. Herbir makamın çok zılleri ve gölgeleri var. Sen, sadrazam-misâl kutbiyetin a'zam cilvesini, bir müdür dairesi hükmünde olan kendi dairende o cilveyi görmüşsün, aldanmışsın. Gördüğün doğrudur, fakat hükmün yanlıştır. Bir sineğe bir kab su, bir küçük denizdir". O zat, şu cevabımdan inşaallah ayıldı ve o vartadan kurtuldu.

Hem ben müteaddit insanları gördüm ki, bir nevi Mehdî kendilerini biliyorlardı ve "Mehdî olacağım" diyorlardı. Bu zatlar yalancı ve aldatıcı değiller, belki aldanıyorlar. Gördüklerini, hakikat zannediyorlar. Esmâ-i İlâhînin nasıl ki tecelliyatı, arş-ı a'zam dairesinden tâ bir zerreye kadar cilveleri var ve o esmâya mazhariyet de, o nisbette tefahüt eder. Öyle de mazhariyet-i esmâdan ibaret olan merâtib-i velâyet dahi öyle mütefavittir. Şu iltibasın en mühim sebebi şudur:

Makamat-ı evliyadan bazı makamlarda Mehdî vazifesinin hususiyeti bulunduğu ve kutb-ı a'zama has bir nisbeti göründüğü ve Hazret-i Hızır'ın bir münasebet-i hâssası olduğu gibi, bazı meşâhirle münasebetdar bazı makamat var. Hattâ o makamlara; "Makam-ı Hızır", "Makam-ı Üveys", "Makam-ı Mehdiyet" tâbir edilir.

İşte bu sırra binaen, o makama ve o makamın cüz'î bir nümunesine veya bir gölgesine girenler, kendilerini o makamla has münasebetdar meşhur zatlar zannediyorlar. Kendini Hızır telâkki eder veya Mehdî itikad eder veya kutb-ı a'zam tahayyül eder. Eğer hubb-ı câha tâlib enaniyeti yoksa, o halde mahkûm olmaz. Onu haddinden fazla davaları, şatahat sayılır. Onunla belki mesul olmaz. Eğer enâniyeti perde ardında hubb-ı câha müteveccih ise; o zat enâniyete mağlûb olup, şükrü bırakıp fahre girse, fakirden gitgide gurura sukut eder. Ya dîvânelik derecesine sukût eder, veyahut tarîk-i haktan sapar. Çünki büyük evliyayı, kendi gibi telâkki eder, haklarındaki hüsnüzannı kırılır. Zira nefs ne kadar mağrur da olsa, kendisi kendi kusurunu derkeder. O büyükleri de kendine kıyas edip, kusurlu tevehhüm eder. Hattâ, enbiyalar hakkında da hürmeti noksanlaşır.

İşte bu hale giriftar olanlar, mizan-ı şeriatı elde tutmak ve usûlu'd-din ulemasının düsturlarını kendine ölçü ittihaz etmek ve İmam-ı Gazalî ve İmam-ı Rabbânî gibi muhakkıkîn-i evliyanın tâlimatlarını rehber etmek gerektir. Ve dâima nefsini ittiham etmektir. Ve kusurdan, acz ve fakrdan başka nefsin eline vermemektir. Bu meşrebdeki şatahat, hubb-ı nefisten neşet ediyor. Çünki muhabbet gözü, kusuru görmez. Nefsine muhabbeti için, o kusurlu ve liyakatsiz bir cam parçası gibi nefsini, bir pırlanta, bir elmas zanneder. Bu nevi içindeki en tehlikeli bir hatâ şudur ki: Kalbine ilhamî bir tarzda gelen cüz'î mânaları "Kelâmullah" tahayyül edip, âyet tâbir etmeleridir. Ve onunla, vahyin mertebe-i ulya-yı akdesine bir hürmetsizlik gelir. Evet, bal arısının ve hayvanatın ilhâmâtından tut, tâ avâm-ı nâsın ve havâss-ı beşeriyyenin ilhâmâtına kadar ve avam-ı melâikenin ilhâmâtından, tâ havass-ı kerrûbiyûnun ilhâmâtına kadar bütün ilhâmat, bir nevi kelimât-ı Rabbâniyyedir. Fakat mazharların ve makamların kabiliyetine göre kelâm-ı Rabbânî; yetmiş bin perdede telemmu' eden ayrı ayrı cilve-i hitâb-ı Rabbânîdir.

Amma vahiy ve kelâmullahın ism-i has ve onun en bâhir misâl-i müşahhası olan Kur'an'ın nücumlarına ism-i has olan "âyet" nâmı öyle ilhâmata verilmesi, hatâ-yı mahzdır. On ikinci ve Yirmi beşinci ve Otuz birinci Sözler'de beyan ve isbat edildiği gibi, elimizdeki boyalı âyinede görünen küçük ve sönük ve perdeli güneşin misâli, semadaki güneşe ne nisbeti varsa; öyle de o müddeîlerin kalbindeki ilham dahi, doğrudan doğruya kelâm-ı İlâhî olan Kur'an güneşinin âyetlerine nisbeti, o derecededir. Evet, herbir âyinede görünen güneşin misâlleri, güneşindir ve "onunla münasebetdar" denilse, haktır; fakat o güneşciklerin âyinesine küre-i arz takılmaz ve onun câzibesiyle bağlanmaz!..

Beşinci telvih: Tarikatın gayet mühim bir meşrebi olan "Vahdetü'l-vücud" nâmı altındaki vahdetü'ş-şühûd, yâni: Vâcibü'l-Vücud'un vücuduna hasr-ı nazar edip, sair mevcudatı, o Vücud-ı Vâcib'e nisbeten o kadar zaif gölge görür ki, vücud ismine lâyık olmadığını hükmedip, hayâl perdesine sarıp, terk-i mâsiva makamında onları hiç saymak, hattâ mâdum tasavvur etmek, yalnız cilve-i esmâ-i

İlâhiyeye hayâlî bir âyine vaziyeti vermek kadar ileri gider.

İşte bu meşrebin ehemmiyetli bir hakikatı var ki: Vâcibü'l-Vücud'un vücudunu, iman kuvvetiyle ve yüksek bir velâyetin hakka'l-yakîn derecesinde inkişafiyle, vücud-ı mümkinat o derece aşağıya düşer ki, hayâl ve ademden başka onun nazarında makamları kalmaz; âdeta Vâcibü'l-Vücud'un hesabına kâinatı inkâr eder.

Fakat bu meşrebin tehlikeleri var. En birincisi şudur ki: Erkân-ı imaniye altıdır. İman-ı Billâh'tan başka, iman-ı bi'l-yevmi'l-âhir gibi rükünler var. Bu rükünler ise, mümkinâtın vücudlarını ister. O muhkem erkân-ı imaniye, hayâl üstünde binâ edilmez! Onun için, o meşreb sâhibi, âlem-i istiğrak ve sekirden âlem-i sahve girdiği vakit, o meşrebi beraber almamak gerektir ve o meşrebin muktezasiyle amel etmemek lâzımdır. Hem, kalbî ve halî ve zevkî olan bu meşrebi, aklî ve kavlî ve ilmî sûretine çevirmemektir. Çünki Kitap ve sünnetten gelen desâtir-i akliye ve kavânîn-i ilmiye ve usûl-i kelâmiye o meşrebi kaldıramıyor; kabil-i tatbik olamıyor. Onun için, Hulefâ-yı Râşidîn'den ve eimme-i müçtehidînden ve selef-i sâlihînin büyüklerinden, o meşreb sarîhan görünmüyor. Demek, en âlî bir meşreb değil! Belki yüksek, fakat nâkıs. Çok ehemmiyetli, fakat çok hatarlı, çok ağır, fakat çok zevklidir. O zevk için ona girenler, ondan çıkmak istemiyorlar, hodgâmlık ile en yüksek mertebe zannediyorlar. Bu meşrebin esasını ve mahiyetini, *Nokta Risâlesi*'nde ve bir kısım *Sözler*'de ve *Mektûbat*'ta bir derece beyan ettiğimizden, onlara iktifaen, şurada o mühim meşrebin ehemmiyetli bir vartasını beyan edeceğiz. Şöyle ki:

O meşreb, daire-i esbabdan geçip, terk-i mâsivâ sırriyle mümkinattan alâkasını kesen ehass-ı havassın istiğrak-ı mutlak hâletinde mazhar olduğu sâlih bir meşrebdir. Şu meşrebi, esbab içinde boğulanların ve dünyaya âşık olanların ve felsefe-i maddiye ile tabiata saplananların nazarına ilmî bir sûrette telkin etmek, tabiat ve maddede onları boğdurmaktır ve hakikat-ı İslâmiyeden uzaklaştırmaktır. Çünki, dünyaya âşık ve daire-i esbaba bağlı bir nazar, bu fânî dünyaya bir nevi beka vermek ister. O dünya mahbubunu elinden kaçırmak istemiyor; vahdetü'l-vücud bahanesiyle ona bir bâkî vücud tevehhüm eder, o mahbubu olan dünya hesabına ve beka ve ebediyeti ona tam mal etmesine binaen, bir mâbudiyet derecesine çıkarır, –neuzübillâh– Allah'ı inkâr etmek vartasına yol açar. Şu asırda maddiyûnluk fikri o derece istilâ etmiş ki, maddiyatı herşeye merci biliyorlar. Böyle bir asırda has ehli iman, maddiyatı idam eder derecesinde ehemmiyetsiz gördüklerinden; vahdetü'l-vücud meşrebi ortaya atılsa, belki maddiyûnlar sâhib çıkacaklar, "Biz de böyle diyoruz" diyecekler. Halbuki dünyada meşârib içinde, maddiyûnların ve tabiatperestlerin mesleğinden en uzak meşreb, vahdetü'l-vücud meşrebidir. Çünki ehl-i vahdetü'l-vücud, o kadar vücud-ı ilâhîye kuvvet-i iman ile ehemmiyet veriyorlar ki, kâinatı ve mevcudatı inkâr ediyorlar. Maddiyûnlar ise, o kadar mevcudata ehemmiyet veriyorlar ki; kâinat hesabına,

Allah'ı inkâr ediyorlar. İşte bunlar nerede? Ötekiler nerede?..

Altıncı telvih: "Üç nokta"dır.

Birinci nokta: Velâyet yolları içinde en güzeli, en müstakîmi, en parlağı, en zengini; sünnet-i seniyyeye ittibadır. Yâni: A'mâl ve harekâtında sünnet-i seniyyeyi düşünüp ona tâbi olmak ve taklid etmek ve muamelât ve ef'âlinde ahkâm-ı şer'iyyeyi düşünüp rehber ittihaz etmektir.

İşte bu ittiba ve iktida vâsıtasiyle, âdî ahvâli ve örfî muameleleri ve fıtrî hareketleri ibadet şekline girmekle beraber; herbir ameli, sünneti ve şer'i o ittiba noktasında düşündürmekle, bir tahattur-ı hükm-i şer'î veriyor. O tahattur ise, sâhib-i şeriatı düşündürüyor. O düşünmek ise, Cenâbı Hakk'ı hâtıra getiriyor. O hâtıra, bir nevi huzur veriyor. O halde mütemadiyen ömür dakikaları, huzur içinde bir ibadet hükmüne getirebilir. İşte bu cadde-i kübrâ, velâyet-i kübrâ olan ehl-i verâset-i nübüvvet olan sahâbe ve selef-i sâlihînin caddesidir.

İkinci nokta: Velâyet yollarının ve tarikat şubelerinin en mühim esası, ihlâsdır. Çünkü ihlâs ile hafî şirklerden halâs olur. İhlâsı kazanmayan, o yollarda gezemez. Ve o yolların en keskin kuvveti, muhabbettir. Evet muhabbet, mahbûbunda bahaneler aramaz ve kusurlarını görmek istemez. Ve kemâline delâlet eden zaif emareleri, kavî hüccetler hükmünde görür. Daima mahbûbuna taraftardır.

İşte bu sırra binaendir ki, muhabbet ayağıyla mârifetullaha teveccüh eden zatlar; şübehata ve itirazâta kulak vermezler, ucuz kurtulurlar. Binler şeytan toplansa, onların mahbûb-ı hakîkisinin kemâline işaret eden bir emâreyi, onların nazarında ibtal edemez. Eğer muhabbet olmazsa, o vakit kendi nefsi ve şeytanı ve haricî şeytanların ettikleri itirazat içinde çok çırpınacak. Kahramancasına bir metanet ve kuvvet-i iman ve dikkat-i nazar lâzımdır ki, kendisini kurtarsın.

İşte bu sırra binaendir ki; umum merâtib-i velâyette mârifetullahtan gelen muhabbet, en mühim mâye ve iksîrdir. Fakat muhabbetin bir vartası var ki ubûdiyetin sırrı olan niyazdan, mahviyetten; nâza ve davaya atlar, mizansız hareket eder. Mâsivâ-yı İlâhiyeye teveccühü hengâmında, mâna-yı harfîden mâna-yı ismîye geçmesiyle; tiryâk iken zehir olur. Yâni; gayrullahı sevdiği vakit, Cenâbı Hak hesabına ve O'nun nâmına, O'nun bir âyine-i esmâsı olmak cihetiyle rabt-ı kalb etmek lâzımken; bâzen o zâtı, o zât hesabına, kendi kemâlât-ı şahsiyesi ve cemâl-i zâtîsi nâmına düşünüp, mâna-yı ismiyle sever. Allah'ı ve peygamberi düşünmeden yine onları sevebilir. Bu muhabbet, muhabbetullaha vesile değil, perde oluyor. Mâna-yı harfî ile olsa, muhabbetillaha vesile olur, belki cilvesidir denilebilir.

Üçüncü nokta: Bu dünya, dârü'l-hikmettir, dârü'l-hizmettir; dârü'l-ücret ve mükâfat değil. Buradaki a'mâl ve hizmetlerin ücretleri berzahta ve âhirettedir. Buradaki a'mâl, berzahta ve âhirette meyve verir. Mâdem hakikat budur, a'mâl-i uhreviyyeye ait neticeleri dünyada istememek gerektir. Verilse de, memnunane

değil, mahzunâne kabul etmek lâzımdır. Çünki Cennet'in meyveleri gibi, koparıldıkça yerine aynı gelmek sırrıyla bâkî hükmünde olan amel-i uhrevî meyvesini, bu dünyada fânî bir sûrette yemek, kâr-ı akıl değildir. Bâkî bir lâmbayı, bir dakika yaşayacak ve sönecek bir lâmba ile mübadele etmek gibidir.

İşte bu sırra binaen, ehl-i velâyet, hizmet ve meşakkat ve musibet ve külfeti hoş görüyorlar, nazlanmıyorlar, şekvâ etmiyorlar, "Elhamdülillâhi alâ külli hâl" diyorlar. Keşif ve kerâmet, ezvak ve envar verildiği vakit, bir iltifat-ı İlâhî nev'inden kabul edip setrine çalışıyorlar. Fahre değil, belki şükre, ubûdiyete daha ziyade giriyorlar. Çokları o ahvâlin istitar ve inkıtâını istemişler, tâ ki amellerindeki ihlâs zedelenmesin. Evet, makbûl bir insan hakkında en mühim bir ihsân-ı İlâhî, ihsânını ona ihsas etmemektir; tâ niyazdan nâza ve şükürden fahre girmesin.

İşte bu hakikata binaendir ki, velâyeti ve tarikatı istiyenler; eğer velâyetin bazı tereşşuhatı olan ezvak ve keremâtı isterlerse ve onlara müteveccih ise ve onlardan hoşlansa; bâki uhrevî meyveleri, fânî dünyada, fânî bir sûrette yemek kabilinden olmakla beraber; velâyetin mâyesi olan ihlâsı kaybedip, velâyetin kaçmasına meydan açar.

Yedinci telvih: "Dört nükte"dir:

Birinci nükte: Şeriat, doğrudan doğruya, gölgesiz, perdesiz, sırr-ı ehadiyet ile rubûbiyet-i mutlaka noktasında hitâb-ı İlâhî'nin neticesidir. Tarikatın ve hakikatın en yüksek mertebeleri, şeriatın cüzleri hükmüne geçer. Yoksa daima vesile ve mukaddime ve hâdim hükmündedirler. Neticeleri, şeriatın muhkemâtıdır. Yani hakaik-i şeriata yetişmek için, tarikat ve hakikat meslekleri, vesile ve hâdim ve basamaklar hükmündedir. Gitgide en yüksek mertebede, nefs-i şeriatta bulunan mâna-yı hakikat ve sırr-ı tarikata inkılâb ederler. O vakit, şeriat-ı kübrânın cüz'leri oluyorlar. Yoksa bâzı ehl-i tasavvufun zannettikleri gibi, şeiratı, zâhirî bir kışır, hakikatı onun içi ve neticesi ve gayesi tasavvur etmek doğru değildir. Evet şeriatın, tabakat-ı nâsa göre inkişâfâtı ayrı ayrıdır. Avâm-ı nâsa göre zâhir-i şeriatı, hakikat-ı şeriat zannedip, havassa münkeşif olan şeriatın mertebesine "hakikat ve tarikat" namı vermek yanlıştır. Şeriatın, umum tabakata bakacak merâtibi var.

İşte bu sırra binaendir ki ehl-i tarikat ve ashâb-ı hakikat, ileri gittikçe hakaik-i şeriata karşı incizabları, iştiyakları, ittibaları ziyadeleşiyor. En küçük bir sünnet-i seniyyeyi, en büyük bir maksad gibi telâkki edip, onun ittiabına çalışıyorlar; onu taklid ediyorlar: Çünki vahiy ne kadar ilhamdan yüksek ise; semere-i vahiy olan âdâb-ı şer'iyye, o derece semere-i ilham olan âdâb-ı tarikattan yüksek ve ehemmiyetlidir. Onun için, tarikatın en mühim esası, sünnet-i seniyyeye ittiba etmektir.

İkinci nükte: Tarikat ve hakikat, vesilelikten çıkmamak gerektir. Eğer maksûd-ı bizzat hükmüne geçseler; o vakit şeriatın muhkemâtı ve ameliyatı ve sünnet-i seniyyeye ittiba, resmî hükmünde kalır, kalb öteki tarafa müteveccih

olur. Yani namazdan ziyade halka-i zikri düşünür, ferâizden ziyade evrâdına müncezib olur, kebâirden kaçmaktan ziyade âdâb-ı tarikatın muhalefetinden kaçar. Halbuki muhkemât-ı şeriat olan farzların bir tanesine, evrâd-ı tarikat mukabil gelemez; yerini dolduramaz! Âdâb-ı tarikat ve evrâd-ı tasavvuf, o ferâizin içindeki hakikî zevke medâr-ı teselli olmalı, menşe olmamalı. Yani tekyesi, câmideki namazın zevkine ve tâdil-i erkânına vesile olmalı; yoksa câmideki namazı çabuk resmî kılıp, hakikî zevkini ve kemâlini tekyede bulmayı düşünen, hakikattan uzaklaşıyor...

Üçüncü nükte: "Sünnet-i seniyye ve ahkâm-ı şeriat hâricinde tarikat olabilir mi?" diye sual ediliyor.

Elcevap: Hem var, hem yok. Vardır, çünkü bazı evliyâ-yı kâmilîn, şeriat kılıncıyla idam edilmişler. Hem yoktur, çünki muhakkıkîn-i evliya, Sa'dî-i Şirâzî'nin bu düsturunda ittifak etmişler:

"Resûl-i Ekrem Aleyhissalâtü Vesselâm'ın caddesinden hariç ve O'nun arkasından gitmeyen, muhaldir ki; hakikî envâr-ı hakikata vâsıl olabilsin".

Bu meselenin sırrı şudur ki: Mâdem Resûl-i Ekrem Aleyhissalâtü Vesselâm Hâtemü'l-enbiyâdır ve umum nev-i beşer nâmına muhâtab-ı İlâhîdir; elbette nev-i beşer; O'nun caddesi hâricinde gidemez ve bayrağı altında bulunmak zaruridir. Ve mâdem ehl-i cezbe ve ehl-i istiğrak, muhalefetlerinden mesul olamazlar ve mâdem insanda bâzı letâif var ki, teklif altına giremez; o lâtife hâkim olduğu vakit, tekâlif-i şer'iyeye muhalefetiyle mesul tutulmaz ve mâdem insanda bâzı letâif var ki, teklif altına girmediği gibi, ihtiyar altına da girmez; hattâ aklın tedbiri altına da girmez. O lâtife, kalbi ve aklı dinlemez; elbette o lâtife bir insanda hâkim olduğu zaman –fakat o zamana mahsus olarak– o zât, şeriata muhalefette velâyet derecesinden sukut etmez, mâzur sayılır. Fakat bir şartla ki, hakaik-i şeriata ve kavâid-i imaniyeye karşı bir inkâr, bir tezyif, bir istihfaf olmasın. Ahkâmı yapmasa da, ahkâmı hak bilmek gerektir. Yoksa o hâle mağlûb olup, neûzübillâh, o hakaik-i muhkemeye karşı inkâr ve tekzibi işmam edecek bir vaziyet, alâmet-i sukûttur!

Elhâsıl: Daire-i şeriatın hâricinde bulunan ehl-i tarikat iki kısımdır.

Bir kısmı: –Sâbıkan geçtiği gibi– ya hâle, istiğraka, cezbeye ve sekre mağlûb olup veya teklifi dinlemeyen veya ihtiyarı işitmeyen lâtifelerin mahkûmu olup, daire-i şeiratın hâricine çıkıyor. Fakat o çıkmak, ahkâm-ı şeriatı beğenmemekten veya istememekten değil, belki mecburiyetle ihtiyarsız terkediyor. Bu kısım ehl-i velâyet var. Hem mühim velîler bunların içinde muvakkaten bulunmuş. Hattâ bu neviden; değil yalnız daire-i şeriattan, belki daire-i İslâmiyet haricinde bulunduğunu bazı muhakkıkîn-i evliya hükmetmişler. Fakat bir şartla: Muhammed Aleyhissalâtü Vesselâm'ın getirdiği ahkâmın hiçbirini tekzib etmemektir. Belki, ya düşünmüyor veya müteveccih olamıyor veyahut bilemiyor ve bilmiyor. Bilse, kabul etmese olmaz!.

İkinci kısım ise: Tarikat ve hakikatın parlak ezvaklarına kapılıp, mezâkından çok yüksek olan hakaik-i şeriatın derece-i zevkine yetişemediği için; zevksiz, resmî birşey telâkki edip, ona karşı lâkayd kalır. Gitgide, şeriatı zâhirî bir kışır zanneder. Bulduğu hakikatı, esas ve maksud telâkki eder. "Ben onu buldum, o bana yeter" der, ahkâm-ı şeriata muhalif hareket eder. Bu kısımdan aklı başında olanlar mesuldürler, sukût ediyorlar, belki kısmen şeytana maskara oluyorlar!..

Dördüncü nükte: Ehl-i dalâlet ve bid'at fırkalarından bir kısım zatlar, ümmet nazarında makbul oluyorlar. Aynen onlar gibi zatlar var; zâhirî hiçbir fark yokken, ümmet reddediyor. Bunda hayret ediyordum. Meselâ Mutezile mezhebinde Zemahşerî gibi, i'tizalde en müteassıb bir ferd olduğu halde, muhakkıkîn-i Ehl-i sünnet, onun o şedît itirazâtına karşı; onu tekfir ve tadlil etmiyorlar, belki bir râh-ı necat onun için arıyorlar. Zemahşerî'nin derece-i şiddetinden çok aşağı Ebu ali Cübbaî gibi Mutezile imamlarını, merdut ve matrud sayıyorlar. Çok zaman bu sır benim merakıma dokunuyordu. Sonra lutf-ı İlâhî ile anladım ki Zemahşerî'nin Ehl-i sünnete itirazâtı, hak zannettiği mesleğindeki muhabbet-i haktan ileri geliyordu. Yani, meselâ tenzîh-i hakikî; onun nazarında, hayvanlar kendi ef'âline hâlık olmasiyle oluyor. Onun için, Cenâbı Hakk'ı tenzih muhabbetinden, Ehl-i sünnet'in halk-ı ef'âl mes'elesinde düsturunu kabul etmiyor. Merdût olan sâir Mutezile imamları muhabbet-i haktan ziyade, Ehl-i sünnet'in yüksek düsturlarına kısa akılları yetişemediğinden ve geniş kavânîn-i Ehl-i sünnet, onların dar fikirlerine yerleşmediğinden, inkâr ettiklerinden merdutturlar. Aynen bu İlm-i Kelâmdaki ehl-i i'tizâlin Ehl-i sünnet ve cemaata muhalefeti olduğu gibi, sünnet-i seniyye hâricindeki bir kısım ehl-i tarikatın muhalefeti dahi iki cihetledir.

Biri: Zemahşerî gibi, hâline, meşrebine meftûniyet cihetinde daha derece-i zevkine yetişemediği âdâb-ı şeriata karşı bir derece lâkayd kalır.

Diğer kısmı ise: Hâşâ! Âdâb-ı şeriata, desâtir-i tarikata nisbeten ehemmiyetsiz bakar. Çünki dar havsalası, o geniş ezvâkı ihâta edemiyor ve kısa makamı, o yüksek âdâba yetişemiyor...

Sekizinci telvih: "Sekiz varta"yı beyan eder:

Birincisi: Sünnet-i seniyyeye tamam ittiba-ı riayet etmeyen bir kısım ehl-i sülûk; velâyeti, nübüvvete tercih etmekle vartaya düşer. Yirmi dördüncü ve Otuz birinci Sözler'de, nübüvvet ne kadar yüksek olduğu ve velâyet ona nisbeten ne kadar sönük olduğu isbat edilmiştir.

İkincisi: Ehl-i tarikatın bir kısım müfrit evliyasını sahâbeye tercih, hattâ enbiya derecesinde görmekle vartaya düşer. On ikinci ve Yirmi yedinci Sözler'de ve sahabeler hakkındaki zeylinde kat'î isbat edilmiştir ki: Sahabelerde öyle bir hâssa-i sohbet var ki, velâyet ile yetişilmez ve sahabelere tefevvuk edilmez ve enbiyaya hiçbir vakit evliya yetişmez!

Üçüncüsü: İfrat ile tarikat taassubu taşıyanların bir kısmı, âdâb ve evrâd-ı tarikatı sünnet-i seniyyeye tercih etmekle sünnete muhalefet edip, sünneti terke-

der, fakat virdini bırakmaz. O sûretle âdâb-ı şer'iyeye bir lâkaydlık vaziyeti gelir, vartaya düşer.

Çok *Sözler*'de isbat edildiği gibi ve İmam-ı Gazalî, İmam-ı Rabbânî gibi muhakkıkîn-i ehl-i tarikat derler ki: "Bir tek sünnet-i seniyyeye ittiba noktasında hâsıl olan makbûliyet, yüz âdâb ve nevâfil-i hususiyeden gelemez! Bir farz, bin sünnete müreccah olduğu gibi; bir sünnet-i seniyye dahi, bin âdâb-ı tasavvufa müreccahtır!" demişler.

Dördüncüsü: Müfrit bir kısım ehl-i tasavvuf; ilhamı, vahiy gibi zanneder ve ilhamı, vahiy nev'inden telâkki eder, vartaya düşer. Vahyin derecesi ne kadar yüksek ve küllî ve kudsî olduğu ve ilhâmat ona nisbeten ne derece cüz'î ve sönük olduğu, On ikinci Söz'de ve İ'caz-ı Kur'an'a dair Yirmi beşinci Söz'de ve sâir risâlelerde gayet kat'î isbat edilmiştir.

Beşincisi: Sırr-ı tarikatı anlamayan bir kısım mutasavvıfe, zaifleri takviye etmek ve gevşekleri teşci etmek ve şiddet-i hizmetten gelen usanç ve meşakkati tahfif etmek için, istenilmeyerek verilen ezvak ve envar ve kerâmatı hoş görüp meftun olur; ibadâta, hidemâta ve evrâda tercih etmekle vartaya düşer. Şu risalenin Altınca Telvihinin Üçüncü Noktasında icmâlen beyan olunduğu ve sâir Sözler'de kat'iyyen isbat edilmiştir ki: Bu dâr-ı dünya; dârü'l-hizmettir, dârü'l-ücret değil! Burada ücretini istiyenler; bâkî, dâimî meyveleri, fânî ve muvakkat bir sûrete çevirmekle beraber, dünyada beka hoşuna geliyor, müştâkane berzaha bakamıyor; âdeta bir cihette dünya hayatını sever, çünkü içinde bir nevi âhireti bulur.

Altıncısı: Ehl-i hakikat olmayan bir kısım ehl-i sülûk, makamat-ı velâyetin gölgelerini ve zıllerini ve cüz'î nümunelerini, makamat-ı asliye-i külliye ile iltibas etmekle vartaya düşer. Yirmi dördüncü Söz'ün İkinci Dalında ve sâir Sözler'de kat'iyen isbat edilmiştir ki: Nasıl güneş, âyineler vasıtasıyla taaddüt ediyor; binler misâlî güneş, aynı güneş gibi ziya ve hararet sâhibi olur. Fakat o misâlî güneşler, hakikî güneşe nisbeten çok zaiftirler. Aynen onun gibi: Makamât-ı enbiyâ ve eâzım-ı evliyânın makamâtının bazı gölgeleri ve zılleri var. Ehl-i sülûk onlara girer; kendini, o evliyâ-yı azîmeden daha azîm görür; belki enbiyâdan ileri geçtiğini zanneder, vartaya düşer. Fakat bu geçmiş umum vartalardan zarar görmemek için, usûl-i imaniyeyi ve esasât-ı şeriatı daima rehber ve esas tutmak ve meşhudunu ve zevkini, onlara karşı muhalefetinde ittiham etmekledir.

Yedincisi: Bir kısım ehl-i zevk ve şevk, sülûkünde; fahrı, nâzı, şatahatı, teveccüh-i nâsı ve merciiyeti şükre, niyâza, tazarruâta ve nâsdan istiğnâya tercih etmekle vartaya düşer. Halbuki en yüksek mertebe ise, ubûdiyet-i Muhammediyye'dir ki, "Mahbubiyet" unvanıyla tâbir edilir. Ubûdiyetin ise sırr-ı esâsı; niyaz, şükür, tazarru, huşu, acz, fakr, halktan istiğna cihetiyle o hakikatın kemâline mazhar olur. Bâzı evliya-yı azîme, fahr ve naz ve şatahata muvakkaten, ihtiyarsız girmişler; fakat o noktada, ihtiyaren onlara iktidâ edilmez; hâdîdirler, mühdî değillerdir; arkalarından gidilmez!

Sekizinci varta: Hodgâm, aceleci bir kısım ehl-i sülûk; âhirette alınacak ve koparılacak velâyet mevyelerini, dünyada yemesini ister ve sülûkunda onları istemekle vartaya düşer. Halbuki: "Dünya hayatı aldatıcı ve gurur verici bir metadan başka birşey değildir" (Hadîd 57/20) gibi âyetlerle ilân edildiği gibi, çok *Sözler*'le kat'iyen isbat edilmiştirki; âlem-i bekada bir tek meyve, fâni dünyanın bin bahçesine müreccahtır. Onun için, o mübarek meyveleri burada yememeli. Eğer istenilmeyerek yedirilse; şükredilmeli; mükâfat için değil, belki teşvik için bir ihsân-ı İlâhî olarak telâkki edilmeli...

Dokuzuncu telvih: Tarikatın pekçok semerâtından ve fâidelerinden yalnız burada "Dokuz Adedi"ni icmâlen beyan edeceğiz:

Birincisi: İstikametli tarikat vasıtasıyla, saadet-i ebediyedeki ebedî hazinelerin anahtarları ve menşeleri ve madenleri olan hakaik-i imaniyenin inkişafı ve vuzuhu ve ayne'l-yakîn derecesinde zuhurlarıdır.

İkincisi: Makine-i insaniyenin merkezi ve zenbereği olan kalbi, tarikat vasıta olup işletmesiyle ve o işletmekle, sâir letâif-i insaniyeyi harekete getirip, netice-i fıtratlarına sevkederek hakikî insan olmaktır.

Üçüncüsü: Âlem-i berzah ve âhiret seferinde, tarikat silsilelerinden bir silsileye iltihak edip ve o kafile-i nûraniye ile ebedü'l-âbâd yolunda arkadaş olmak ve yalnızlık vahşetinden kurtulmak ve onlarla, dünyada ve berzahta mânen ünsiyet etmek ve evham ve şübehatın hücumlarına karşı, onların icmaına ve ittifakına istinad edip, herbir üstadını kavî bir senet ve kuvvetli bir bürhan derecesinde görüp, onlarla o hâtıra gelen dalâlet ve şübehâtı def etmektir.

Dördüncüsü: İmandaki marifetullah ve marifetteki muhabbetullahın zevkini, sâfî tarikat vasıtasıyla anlamak ve o anlamakla dünyanın vahşet-i mutlakasından ve insanın kâinattaki gurbet-i mutlakasından kurtulmaktır. Çok *Sözler*'de isbat etmişiz ki: Saadet-i dâreyn ve elemsiz lezzet ve vahşetsiz ünsiyet ve hakiki zevk ve ciddi saadet, iman ve İslâmiyetin hakikatındadır. İkinci Söz'de beyan edildiği gibi: İman, şecere-i tûbâ-i Cennet'in bir çekirdiğini taşıyor. İşte tarikatın terbiyesiyle, o çekirdek neşvünemâ bulur, inkişaf eder.

Beşincisi: Tekâlif-i şer'iyedeki hakaik-i lâtifeyi, tarikattan ve zikr-i İlâhîden gelen bir intibah-ı kalbî vasıtasıyla hissetmek, takdir etmek... o vakit taate, suhre gibi değil, belki iştiyakla itaat edip ubûdiyeti ifa eder.

Altıncısı: Hakiki zevke ve ciddi teselliye ve kedersiz lezzete ve vahşetsiz ünsiyete, hakiki medâr ve vasıta olan tevekkül makamını ve teslim rütbesini ve rıza derecesini kazanmaktır.

Yedincisi: Sülûk-i tarikatın en mühim şartı, en ehemmiyetli neticesi olan ihlâs vasıtasıyla, şirk-i hafîden ve riya ve tasannu gibi rezâilden halâs olmak ve tarikatın mahiyet-i ameliyesi olan tezkiye-i nefs vasıtasıyla, nefs-i emmârenin ve enâniyetin tehlikelerinden kurtulmaktır.

Sekizincisi: Tarikatta, zikr-i kalbî ile ve tefekkür-i aklî ile kazandığı tevecc üh ve huzur ve kuvvetli niyetler vasıtasıyla âdetlerini ibadet hükmüne çevirmek ve muamelât-ı dünyeviyesini, a'mâl-i uhreviye hükmüne getirip sermaye-i ömrünü hüsn-i istimâl etmek cihetiyle, ömrünün dakikalarını, hayat-ı ebediyenin sünbüllerini verecek çekirdekler hükmüne getirmektir.

Dokuzuncusu: Seyr-i sülûk-i kalbî ile mücahede-i ruhî ile ve terakkiyat-ı mâneviye ile, insan-ı kâmil olmak için çalışmak; yani hakiki mümin ve tam bir Müslüman olmak; yani yalnız sûrî değil, belki hakikat-ı imanı ve hakikat-ı İslâmı kazanmak; yani şu kâinat içinde ve bir cihette kâinat mümessili olarak, doğrudan doğruya kâinatın Hâlik-ı Zül-Celâli'ne abd olmak ve muhatab olmak ve dost olmak ve halîl olmak ve âyine olmak ve ahsen-i takvîmde olduğunu göstermekle, benî-Âdem'in melâikeye rüçhaniyetini isbat etmek ve şeriatın imanî ve amelî cenahlariyle makamât-ı âliyede uçmak ve bu dünyada saadet-i ebediyeye bakmak, belki de o saadete girmektir...

Bediüzzaman Said Nursî, *Mektubat*, s. 415-28 (1981).

Beşinci Mektup

"O'nu hamd ile tesbih etmeyen hiçbir şey yoktur" (İsra 17/44).

Silsile-i Nakşî'nin kahramanı ve bir güneşi olan İmam-ı Rabbânî (r.a.) *Mektubât*'ında demiş ki: "Hakaik-i imaniyeden bir meselenin inkişafını, binler ezvak ve mevâcid ve kerâmata tercih ederim".

Hem demiş ki: "Bütün tariklerin nokta-i müntehası, hakaik-i imaniyenin vuzuh ve inkişafıdır".

Hem demiş ki: "Velâyet üç kısımdır: Biri velâyet-i suğra ki, meşhur velâyettir, biri velâyet-i vusta, biri velâyet-i kübrâdır. Velâyet-i kübrâ ise; verâset-i nübüvvet yoluyla, tasavvuf berzahına girmeden, doğrudan doğruya hakikata yol açmaktır".

Hem demiş ki: "Tarik-i Nakşîde iki kanad ile sülûk edilir". Yani: "Hakaik-i imaniyeye sağlam bir sûrette itikad etmek ve feraiz-i diniyeyi imtisal etmekle olur. Bu iki cenahta kusur varsa, o yolda gidilmez". Öyle ise tarik-i Nakşînin üç perdesi var:

Birisi ve en birincisi ve en büyüğü: Doğrudan doğruya hakaik-i imaniyeye hizmettir ki, İmam-ı Rabbânî de (r.a.) âhir zamanında ona sülûk etmiştir.

İkincisi: Feraiz-i dîniyeye ve sünnet-i seniyyeye tarikat perdesi altında hizmettir.

Üçüncüsü: Tasavvuf yoliyle emrâz-ı kalbiyenin izalesine çalışmak, kalb ayağiyle sülûk etmektir. Birincisi farz, ikincisi vâcib, bu üçüncüsü ise sünnet hükmündedir.

Madem tarikat böyledir; ben tahmin ediyorum ki: Eğer Şeyh Abdülkadir-i Geylânî (r.a.) ve Şâh-ı Nakşibend (r.a.) ve İmam-ı Rabbânî (r.a.) gibi zatlar bu zamanda olsaydılar, bütün himmetlerini, hakaik-i imaniyenin ve akaid-i İslâmiyenin takviyesine sarfedeceklerdi. Çünki saadet-i ebediyenin medârı onlardır. Onlarda kusur edilse, şekavet-i ebediyeye sebebiyet verir. İmansız Cennete gidemez, fakat tasavvufsuz Cennete giden pekçoktur. Ekmeksiz insan yaşayamaz, fakat meyvesiz yaşayabilir. Tasavvuf meyvedir, hakaik-i İslâmiye gıdadır. Eskiden kırk günden tut, tâ kırk seneye kadar bir seyr ü sülûk ile bazı hakaik-i imaniyeye ancak çıkılabilirdi. Şimdi ise Cenâbı Hakk'ın rahmetiyle, kırk dakikada o hakaika çıkılacak bir yol bulunsa, o yola karşı lâkayd kalmak, elbette kâr-ı akıl değil...

a.g.e., s. 20-21.

*

Sual: Vahdetü'l-vücûd meselesi, çoklar tarafından en yüksek makam telâkki ediliyor. Halbuki, velâyet-i kübrâda bulunan başta hulefâ-yı erbaa olmak üzere sahabeler ve hem başta Hamse-i Âl-i Abâ olmak Eimıne-i Ehl-i Beyt ve hem başta eimme-i erbaa olarak müçtehidîn ve tâbiînden bu çeşit vahdetü'l-vücud meşrebi sarîhan görülmemiş. Acaba onlardan sonra çıkanlar daha ileri mi gitmişler, daha mükemmel bir cadde-i kübrâ mı bulmuşlar?

Elcevap: Hâşâ! Şems-i Risâletin en yakın yıldızları ve en kârib vereseleri bulunan o asfiya'dan, hiç kimsenin haddi değil, daha ileri gidebilsin. Belki cadde-i kübrâ onlarındır.

Vahdetü'l-vücud ise, bir meşreb ve bir hal ve nâkıs mertebedir. Fakat zevkli, neşeli olduğundan, seyr ü sülûkta o mertebeye girdikleri vakit çoğu çıkmak istemiyorlar, orada kalıyorlar; en münteha mertebe zannediyorlar.

İşte şu meşreb sahibi, eğer maddiyattan ve vesâitten tecerrüd etmiş ve esbab perdesini yırtmış bir ruh ise, istiğrakkârâne bir şuhûda mazhar ise, vahdetü'l-vücuddan değil, belki vahdetü'ş-şuhuddan neşet eden, ilmî değil, hâlî bir vahdet-i vücud onun için bir kemâl, bir makam temin edebilir. Hatta Allah hesabına kâinatı inkâr etmek derecesine gidebilir. Yoksa esbab içinde dalmış ise, maddiyata mütevağğil ise, vahdetü'l-vücud demesi, kâinat hesabına Allah'ı inkâr etmeye kadar çıkar.

Evet, caddet-i kübrâ sahabe ve tâbiîn ve asfiya'nın caddesidir. "Eşya ve varlıkların gerçeklikleri vardır ve sabittir" cümlesi, onların kaide-i külliyeleridir.

Ve Cenâbı Hakk'ın, "O'nun benzeri gibi hiçbir şey yoktur" (Şûra 42/11) mazmunu üzere, hiçbir şey ile müşabeheti yok. Tahayyüz ve tecezzîden münezzehdir. Mevcûdatla alâkası, Hâlikıyyettir. Ehl-i vahdetü'l-vücudun dedikleri gibi; mevcudat, evham ve hayâlât değil. Görünen eşya dahi, Cenâbı Hakk'ın âsârıdır. "Heme Ost" değil, "Heme Ezost"dur. Çünki: Hâdisat, ayn-ı kadîm olamaz. Şu meseleyi iki temsil ile fehme takrib edeceğiz:

Birincisi: Meselâ bir padişah var. O padişahın hâkim-i âdil ismiyle bir adliye dairesi var ki, o ismin cilvesini gösteriyor. Bir ismi de halîfedir. Bir meşihat ve bir ilmiye dairesi, o ismin mazharıdır. Bir de kumandan-ı azam ismi var. O isim ile devâir-i askeriyedi faaliyet gösterir. Ordu, o ismin mazharıdır. Şimdi biri çıksa dese ki: "O padişah, yalnız hâkim-i âdildir; devâir-i askeriyede faaliyet gösterir. Ordu, o ismin mazharıdır. Şimdi biri çıksa dese ki: "O padişah, yalnız hâkim-i âdildir; devâir-i adliyeden başka daire yok". O vakit bilmecburiye, adliye memurları içinde, hakiki değil itibarî bir surette, meşihat dairesindeki ulemanın evsâfını ve ahvâlini onlara tatbik edip, zıllî ve hayalî bir tarzda, hakiki adliye içinde tebeî ve zıllî bir meşihat dairesi tasavvur edilir. Hem daire-i askeriyeye ait ahval ve muamelâtını, yine farazî bir tarzda, o memurîn-i adliye içinde itibar edip, gayr-ı hakikî bir daire-i askeriye itibar edilir ve hâkezâ... İşte şu halde, padişahın hakiki ismi ve hakiki hâkimiyeti, hâkim-i âdil ismidir ve adliyedeki hâkimiyettir. Halife, kumandan-ı azam, sultan gibi isimleri hakiki değiller, itibarîdirler. Halbuki padişahlık mahiyeti ve saltanat hakikatı, bütün isimleri hakiki olarak iktiza eder. Hakiki isimler ise, hakikî daireleri istiyor ve iktiza ediyorlar. İşte saltanat-ı ulûhiyet, Rahman, Rezzâk, Vehhâb, Hallâk, Fa'âl, Kerîm, Rahîm gibi pekçok esmâ-i mukaddeseyi hakiki olarak iktiza ediyor. O hakiki esmâ dahi, hakiki âyinleri iktiza ediyorlar. Şimdi ehl-i vahdetü'l-vücud mâdem "O'ndan başka mevcut-var olan yoktur" der, hakaik-i eşyayı hayâl derecesine indirir. Cenâbı Hakk'ın Vâcibü'l-Vücud ve mevcûd ve vâhid ve ehad isimlerinin hakiki cilveleri ve daireleri var. Belki âyineleri, daireleri hakiki olmazsa; hayâlî, ademî dahi olsa, onlara zarar etmez. Belki vücud-ı hakikînin âyinesinde vücud rengi olmazsa, daha ziyade sâfi ve parlak olur. Fakat; Rahman, Rezzâk, Kahhâr, Cebbâr, Hallâk gibi isimleri ise, tecellileri hakiki olmuyor, itibarî oluyor. Halbuki o esmâlar, mevcud ismi gibi hakikattırlar, gölge olamazlar; aslîdirler, tebeî olamazlar.

İşte sahâbe ve asfiyâ-i müçtehidîn ve eimme-i ehl-i beyt, "Eşya ve varlıkların gerçeklikleri vardır ve sâbittir" derler ki, Cenâbı Hakk'ın bütün esmâsiyle hakiki bir sûrette tecelliyatı var. Bütün eşyanın, O'nun icadiyle bir vücûd-ı ârızîsi vardır. Ve o vücud çendan Vâcibü'l-Vücûd'un vücuduna nisbeten gayet zaif ve kararsız bir zıl, bir gölgedir; fakat hayâl değil, vehim değildir. Cenâbı Hak, Hallâk ismiyle vücud veriyor ve o vücudu idame ediyor.

İkinci temsil: Meselâ şu menzilin dört duvarında dört tane endam âyinesi bulunsa, herbir âyine içinde her ne kadar o menzil öteki üç âyine ile beraber irti-

sam ediyor... fakat herbir âyine, kendinin heyetine ve rengine göre eşyayı kendi içinde ihtiva eyler; kendine mahsus misâlî bir menzil hükmündedir. İşte şimdi iki adam o menzile girse; birisi bir tek âyineye bakar, der ki: "Herşey bunun içindedir". Başka âyineleri ve âyinelerin içlerindeki sûretleri işittiği vakit, mesmûâtını o tek âyinedeki iki derece gölge olmuş, hakikati küçülmüş, tegayyür etmiş o âyinenin küçük bir köşesinde tatbik eder. Hem der: "Ben öyle görüyorum, öyle ise hakikat böyledir". Diğer adam ona der ki: "Evet sen görüyorsun, gördüğün haktır. Fakat vâkide ve nefsülemirde hakikatın hakiki sûreti öyle değil. Senin dikkat ettiğin âyine gibi daha başka âyineler var; gördüğün kadar küçücük, gölgenin gölgesi değiller".

İşte Esmâ-i İlâhiyenin herbiri, ayrı ayrı birer âyine ister. Hem meselâ: Rahman, Rezzâk; hakikatlı, asıl oldukları için, kendilerine lâyık, rızka ve merhamete muhtaç mevcudatı ister. Rahman nasıl hakiki bir dünyada rızka muhtaç hakikatlı zîruhları ister; Rahîm de, öyle hakiki bir Cenneti ister. Eğer yalnız Mevcûd ve Vâcibü'l-Vücûd ve Vâhid-i Ehad isimleri hakiki tutulup öteki isimler onların içine gölge olmak haysiyetiyle alınsa, o esmâya karşı bir haksızlık hükmüne geçer.

İşte şu sırdandır ki: Cadde-i kübrâ, elbette velâyet-i kübrâ sâhibleri olan sahâbe ve asfiya ve tâbiîn ve eimme-i Ehl-i Beyt ve eimme-i müctehidînin caddesidir ki doğrudan doğruya Kur'an'ın birinci tabaka şâkirdleridir.

a.g.e., s. 76-78.

Aziz Kardeşim,

Vahdetü'l-vücûda dair bir parça izahat istiyorsunuz. Bu meseleye dair Otuz Birinci Mektubun bir Lem'asında, Hazret-i Muhiddin'in bu meseledeki fikrine karşı gayet kuvvetli ve izahlı bir cevab vardır. Şimdilik bu kadar deriz ki:

Bu mesele-i Vahdetü'l-vücûdu şimdiki insanlara telkin etmek, ciddi zarar verir. Nasıl ki teşbihat ve temsiller, havassın elinden avâmın eline ve ilmin elinden cehlin eline girse, hakikat telâkki edilir.* Öyle de; Vahdetü'l-vücud meselesi gibi hakaik-i ulviye, ehl-i gaflet ve esbab içine dalan avamlara girse, tabiat telâkki edilir ve üç mihim zarar verir.

Birincisi: Vahdetü'l-vücudun meşrebi, Cenâbı Hak hesabına kâinatı âdeta inkâr etmek iken, avâma girdikçe, gafil avamlara, hususan maddiyyun fikirleriyle âlûde olan fikirlere girdikçe, kâinat ve maddiyat hesabına ulûhiyeti inkâr yoluna gider.

İkincisi: Vahdetü'l-vücud meşrebi, mâsivâ-yı İlâhînin rubûbiyetini o derece

* Nasıl ki iki melâike, teşbihin sırrı münasebetiyle Sevr ve Hût tesmiye edilen, avamca koca bir öküz ve koca bir balık telâkki edilmiştir.

şiddetle reddeder ki, mâsivâyı inkâr ve ikiliği ref ediyor. Değil nüfûs-ı emmarenin, belki herbir şeyin müstakil vücudunu görmemek iken, bu zamanda fikr-i tabiatın istilâsiyle ve gurur ve enaniyetin nefs-i emmâreyi şişirmesiyle ve âhireti ve Hâlık-ı bir derece unutmak cihetiyle bazı nüfûs-ı emmâre küçük birer firavun, âdeta nefsini Mâbûd ittihaz etmek istidadında bulunan insanlara Vahdetü'l-vücudu telkin etmek, nefs-i emmâreyi "El-iyazübillâh" öyle şımartır ki, ele avuca sığmaz.

Üçüncüsü: Tegayyür, tebeddül, tecezzi, tahayyüzden mukaddes, münezzeh, müberra, muallâ olan Zât-ı Zülcelâl'in vücûb-ı vücuduna ve tekaddüs ve tenezzühüne muvafık düşmeyen tasavvurata sebebiyet verir ve telkinat-ı bâtılaya medar olur. Evet, Vahdetü'l-vücutdan bahseden; fikren serâdan Süreyya'ya çıkarak, kâinatı arkasında bırakıp nazarını Arş-ı Âlâ'ya diken, istiğrâkî bir suretde kâinatı mâdûm sayıp herşeyi doğrudan doğruya kuvvet-i iman ile Vâhid-i Ehad'den görebilir. Yoksa, kâinatın arkasında durup kâinata bakan ve önünde esbabı gören ve ferşten nazar eden, elbette esbab içinde boğulup, tabiat bataklığına düşmek ihtimali var. Fikren Arş'a çıkan, Celâleddin-i Rûmî gibi, diyebilir; "Kulağını aç! Herkesten işittiğin sözleri, fıtrî fonoğraflar gibi Cenâbı Hak'tan işitebilirsin". Yoksa, Celâleddin gibi, bu derece yükseğe çıkamayan ve ferşten Arş'a kadar mevcudatı âyine şeklinde görmeyen adama, "Kulak ver, herkesten Kelâmullah'ı işitirsin". desen, mânen Arş'tan ferşe sukût eder gibi, hilaf-ı hakikat tasavvurat-ı bâtılaya giriftar olur!

"Allah de, sonra da onları daldıkları sapıklıkta bırak, oyalansınlar" (En'am 6/91).

Bir Suale Cevap

Mustafa Sabri ile Musa Bekûf'un efkârlarını müvazene etmek için vaktim müsait değildir.* Yalnız bu kadar derim ki: "Birisi ifrat etmiş, diğeri tefrit ediyor". Mustafa Sabri gerçi müdafaatında Musa Bekûf'e nisbeten haklıdır, fakat Muhiddin gibi ulûm-ı İslâmiyenin bir mucizesi bulunan bir zâtı tezyifte haksızdır. Evet Muhiddin, kendisi hâdî ve makbûldür. Fakat her kitabında mühdi ve mürşid olamıyor. Hakaikte çok zaman mizansız gittiğinden, kavâid-i Ehl-i Sünnete muhalefet ediyor ve bazı kelâmları, zahirî dalâlet ifade ediyor. Fakat kendisi dalâletten müberrâdır. Bazan kelâm, küfür görünür; fakat sahibi kâfir olamaz. Mustafa Sabri bu noktaları nazara almamış. Kavâid-i Ehl-i Sünnete taassub cihetiyle bazı noktalarda tefrit etmiş. Musa Bekûf ise, ziyade teceddüde taraftar ve

* Musa Carullah Bigiyef *Rahmet-i İlâhiye Burhanları* adlı eserinde İbn Arabî mektebine bağlı kalarak Cehennemde azabın geçici olacağını savunmuş, Mustafa Sabri ise *Yeni İslâm Müctehidlerininin Kıymet-i İlmiyesi* adlı eseriyle Bigiyef'e cevap vermiş ve tenkit etmiştir. Mustafa Sabri vahdet-i vücuda karşı olan bir müelliftir. Burada bu tartışma sözkonusu edilmektedir (İ.K.).

asrîliğe mümaşatkâr efkâriyle çok yanlış gidiyor. Bazı hakaik-i İslâmiyeyi yanlış te'viller ile tahrif ediyor... Ebü'l-Alâ-i Maarrî gibi merdud bir adamı, muhakkikînlerin fevkinde tuttuğundan, kendi efkârına uygun gelen Muhiddin'in, Ehl-i Sünnete muhalefet eden meselelerine ziyade taraftarlığından, ziyade ifrat ediyor.

Muhiddin şöyle diyor: "Bizden olmayan ve makamımızı bilmeyen, kitablarımızı okumasın, zarar görür". Evet bu zamanda Muhiddin'in kitabları, hususan Vahdetü'l-vücuda dair meselelerini okumak, zararlıdır.

Bediüzzaman Said Nursi, *Lem'alar*, s. 258-60 (1976). Said Nursi'nin Vahdet-i vücud konusundaki görüşleri için ayrıca bk. *Lem'alar*, s. 38-45 (Tenvir Neşriyat, ts. –tahminen– 1987). Bu kısım *Lem'a'lar*'ın diğer baskılarında yoktur; *Mesnevî-i Nuriye*, s. 233-34 (ts. Tenvir Neşriyat).

VIII
İCTİHAD RİSALESİ

İctihad kapısı açıktır. Fakat şu zamanda oraya girmeye *altı mâni* vardır.

Birincisi: Nasıl ki kışda, fırtınaların şiddetli olduğu bir vakitte, dar delikler dahi seddedilir. Yeni kapıları açmak, hiçbir cihetle kâr-ı akıl değil. Hem nasıl ki büyük bir selin hücumunda, tamir için duvarlarda delikler açmak gark olmağa vesiledir. Öyle de, şu münkerat zamanında ve âdât-ı ecânibin istilâsı anında ve bid'atların kesreti vaktinde ve dalâletin tahribatı hengâmında, ictihad namiyle, kasr-ı İslâmiyetten yeni kapılar açıp, duvarlarından muharriplerin girmesine vesile olacak delikler açmak, İslâmiyete cinayettir.

İkincisi: Dinin zaruriyatı ki, ictihad onlara giremez. Çünki: Kat'î ve muayyendirler. Hem o zaruriyat, kut ve gıda hükmündedirler. Şu zamanda terke uğruyorlar ve tezelzüldedirler ve bütün himmet ve gayreti, onların ikamesine ve ihyasına sarfetmek lâzım gelirken, İslâmiyetin nazariyat kısmında ve selefin ictihadat-ı sâfiyane ve hâlisanesiyle, bütün zamanların hâcâtına dar gelmeyen efkârları olduğu halde, onları bırakıp heveskârane yeni ictihadlar yapmak, bid'atkârane bir hıyanettir.

Üçüncüsü: Nasıl ki, çarşıda mevsimlere göre, birer metâ mergub oluyor. Vakit be-vakit birer mal revaç buluyor. Öyle de, âlem meşherinde, ictimaiyat-ı insaniye ve medeniyet-i beşeriye çarşısında, her asırda, birer metâ' mergub olup revaç buluyor. Sükunda, yani çarşısında teşhir ediliyor, rağbetler ona celboluyor, nazarlar ona teveccüh ediyor, fikirler ona müncezib oluyor. Meselâ: Şu zamanda siyaset metâı ve hayat-ı dünyeviyenin temini ve felsefenin revaçları gibi... Ve selef-i sâlihîn asrında ve o zaman çarşısında en mergub metâ, Hâlik-ı semavat ve arzın marziyatlarını ve bizden arzularını, kelâmından istinbat etmek ve nur-ı nübüvvet ve Kur'an ile, kapatılmayacak derecede açılan âhiret âlemindeki saadet-i ebediyeyi kazandırmak vesâilini elde etmek idi.

İşte o zamanda; zihinler, kalpler, ruhlar, bütün kuvvetleriyle, yerler ve gökler Rabbının marziyatını anlamağa müteveccih olduğundan, ictimaiyat-ı beşeriyenin sohbetleri, muhavereleri, vukuatları, ahvâlleri ona bakıyordu. O'na göre

cereyan ettiğinden her kimin güzelce bir istidadı bulunsa, onun kalbi ve fıtratı, şuursuz olarak herşeyden bir ders-i marifet alır. O zamanda cereyan eden ahval ve vukuat muhâverattan taallüm ediyordu. Güya herbir şey, ona bir muallim hükmüne geçip, onun fıtrat ve istidadına, içtihada bir istidat ihzarını telkin ediyordu. Hattâ o derece şu fıtrî ders tenvir ediyordu ki, yakın idi ki, kisbsiz içtihada kabiliyeti ola; ateşsiz nurlana... İşte, şu tarzda fıtrî bir ders alan bir mustaid, içtihada çalışmağa başladığı vakit, kibrit hükmüne geçen istidadı, "nurun âlâ nûr" sırrına mazhar olur; çabuk ve az zamanda müctehid olurdu.

Amma şu zamanda, medeniyet-i Avrupa'nın tahakkümiyle, felsefe-i tabiiyenin tasallutiyle, şerait-i hayat-ı dünyeviyenin ağırlaşmasiyle, efkâr ve kulûb dağılmış, himmet ve inayet inkısam etmiştir. Zihinler maneviyata karşı yabanîleşmiştir. İşte bunun içindir ki, şu zamanda birisi; dört yaşında Kur'an'ı hıfzedip, âlimlerle mübahese eden Süfyan b. Uyeyne olan bir müctehidin zekâsında bulunsa, Süfyan'ın içtihadı kazandığı zamana nisbeten, on defa daha azla zamana muhtaçtır. Süfyan, on senede içtihadı tahsil etmiş ise, şu adam yüz seneye muhtaçtır ki tahsil edebilsin. Çünkü Süfyan'ın ibtida-i tahsil-i fıtrîsi sinn-i temyiz zamanında başlar. Yavaş yavaş istidadı müheyya olur, nurlanır, herşeyden ders alır, kibrit hükmüne geçer. Amma onun nazîri, şu zamanda --çünkü zihni felsefede boğulmuş, aklı siyasete dalmış, kalbi hayatı dünyeviyede sersem olmuş, istîdadı ictihaddan uzaklaşmış. Elbette fünûn-ı hâzırada tevağğulü derecesinde istîdadı, içtihad-ı şer'î kabiliyetinden uzaklaşmış ve ulûm-ı arziyede tefennünü derecesinde içtihadın kabulünden geri kalmıştır. Onun için– "Ben de onun gibi zekiyim, niçin ona yetişemiyorum?" diyemez ve demeye hakkı yoktur ve yetişemez.

Dördüncüsü: Nasıl ki bir cisimde, neşv ü nema için, tevessü' meyli bulunur. O meyl-i tevessü' ise, –çünki dahildendir– vücud ve cisim için bir takemmüldür. Fakat, eğer hariçte tevsi' için bir meyl ise, o vücudun cildini yırtmaktır, tahrip etmektir; tevsi' için bir meyl ise, o vücudun cildini yırtmaktır, tahrip etmektir; tevsi' değildir. Öyle de, İslâmiyetin dairesine selef-i sâlihîn gibi takva-yı kâmile kapısiyle ve zaruriyat-ı diniyenin imtisâli tarikiyle dahil olanlarda meylü't-tevessü' ve irade-i ictihad bulunsa; o kemâldir ve tekemmüldür. Yoksa, zaruriyatı terkeden ve hayat-ı dünyeviyeyi hayat-ı uhreviyeye tercih eden ve felsefe-i maddiye ile âlûde olanlardan olan o meylü't-tevsi' ve irade-i ictihad, vücud-ı İslâmiyeyi tahrip ve boynundaki şer'î zincirini çıkarmağa vesiledir.

Beşincisi: Üç nokta-i nazar, şu zamanın ictihadatını, arziye yapar, semâvîlikten çıkarıyor. Halbuki, şeriat semaviyedir ve ictihadat-ı şer'iye, dahi, onun ahkâm-ı mesturesini izhar ettiğinden semâviyedirler.

Birincisi: Bir hükmün hikmeti ayrıdır, illeti ayrıdır. Hikmet ve maslahat ise; tercihe sebeptir, îcaba, îcada medar değildir. İllet ise, vücuduna medardır. Meselâ: Seferde namaz kasredilir, iki rek'at kılınır. Şu ruhsat-ı şer'iyenin illeti seferdir, hikmeti ise, meşakkattir. Sefer bulunsa, meşakkat hiç olmasa da namaz

kasredilir. Çünki illet var. Fakat sefer bulunmasa, yüz meşakkat bulunsa, namazın kasredilmesine illet olamaz. İşte şu hakikatin aksine olarak, şu zamanın nazarı ise, maslahat ve hikmeti illet yerine ikame edip ona göre hükmediyor. Elbette böyle ictihad arziyedir, semâvî değildir.

İkincisi: Şu zamanın nazarı, evvelâ ve bizzat saadet-i dünyeviyeye bakıyor ve ahkâmları, ona tevcih ediyor. Halbuki, şeriatın nazarı ise, evvelâ ve bizzat saadet-i uhreviyeye bakar. İkinci derecede, –âhirete vesile olmak dolayısiyle– dünyanın saadetine nazar eder. Demek şu zamanın nazarı, ruh-ı şeriattan yabanidir. Öyle ise, Şeriat namına ictihad edemez.

Üçüncüsü: "Zaruret haramı helâl derecesine getirir," kaidesi: İşte şu kaide ise, küllî değil. Zaruret, eğer haram yoluyla olmamış ise, haramı helâl etmeye sebebiyet verir. Yoksa, sû-i ihtiyariyle, gayr-i meşru sebeplerle zaruret olmuş ise, haramı helâl edemez, ruhsatlı ahkâmlara medar olamaz, özür teşkil edemez. Meselâ: Bir adam sû-i ihtiyariyle, haram bir tarzda kendini sarhoş etse; tasarrufatı, ulema-i şeriatça aleyhinde câridir, mazur sayılmaz. Tatlîk etse, talâkı vâki olur. Bir cinayet etse, ceza görür. Fakat sû-i ihtiyariyle olmazsa, talâk vâki olmaz, ceza da görmez. Hem meselâ, bir içki mübtelâsı, zaruret derecesinde mübtelâ olsa da, diyemez ki: "Zarurettir, bana helâldir".

İşte şu zamanda zaruret derecesine geçen ve insanları mübtelâ eden bir beliyye-i âmme suretine giren çok umurlar vardır ki; sû-i ihtiyardan gayr-i meşru meyillerden ve haram muamelelerden tevellüd ettiklerinden; ruhsatlı ahkâmlara medar olup, haramı helâl etmeye medar olamazlar. Halbuki; şu zamanın ehl-i içtihadı, o zaruratı, ahkâm-ı şer'iyeye medar yaptıklarından, ictihadları arziyedir, hevesidir, felsefîdir, semavî olamaz, şer'î değil. Halbuki; semâvat ve arzın Hâlik'ının ahkâm-ı İlâhiyyesinde tasarruf ve ibâdının ibâdâtına müdahale ve o Hâlik'ın izn-i manevîsi olmazsa; o tasarruf, o müdahale merduddur. Meselâ: Bâzı gafiller, hutbe gibi bâzı şeâir-i İslâmiyeyi, Arabîden çıkarıp her milletin lisaniyle söylemeyi, iki sebep için istihsan ediyorlar.

Birincisi: "Tâ, siyaset-i hâzıra avâm-ı müslimîne de o suretle tefhim edilsin". Halbuki; siyaset-i hâzıra, o kadar çok yalan ve hile ve şeytanat içine girmiş ki, vesvese-i şeyâtîn hükmüne geçmiştir. Halbuki minber, vahy-i İlâhînin tebliğ makamı olduğundan, o vesvese-i siyasiyenin hakkı yoktur ki o makam-ı âliye çıkabilsin.

İkinci sebeb: "Hutbe, bâzı suver-i Kur'aniyenin nasihatları anlaşılmak içindir". Evet, eğer millet-i İslâm, İslâmiyetin zaruriyatı ve müsellemâtı ve malûm olan ahkâmını, ekseriyet itibariyle imtisal edip yerine getirseydi, o vakit nazariyat-ı şer'iye ve mesâil-i dakika ve nasâyih-i hafiyeyi anlamak için, bildiği lisan ile hutbe okuması ve suver-i Kur'aniyenin –eğer mümkün olsaydı– tercümesi[1] belki müstahsen olurdu. Fakat namaz, zekât, orucun vücubu ve katl, zina ve

[1] İ'caza dair olan 25. söz, Kur'an'ın hakikî tercümesinin mümkün olmadığını göstermiştir.

şarabın haramiyeti gibi malûm olan ahkâm-ı kat'iye-i İslâmiye mühmel kalıyor. Avâm-ı nâs, onların vücubunu ve harâmiyetini ders almağa muhtaç değiller. Belki teşvik ve ihtar ile o ahkâm-ı kudsiyeyi hatırlatıp, İslâmiyet damarını ve iman hissini tahrik etmekle imtisâllerine teşvik ve tezkire ve ihtara muhtaçdırlar. Halbuki; bir âmimi ne kadar câhil dahi olsa, Kur'an'dan ve hutbe-i Arabiyeden şu meâl-i icmâliyeyi anlar ki: "Herkese ve bana malûm olan imanın rükünlerini ve İslâmiyetin umdelerini hatip ve hafız ihtar ediyor ve ders veriyor, okuyor" der; kalbinde onlara karşı bir iştiyak hâsıl olur. Acaba kâinatta hangi tâbirat var ki, arş-ı azamdan gelen Kur'an-ı Hakîm'in i'cazkârane, müfehhimane ihtarlarına, tezkirlerine, teşviklerine mukabil gelebilsin!

Altıncısı: Selef-i sâlihînin müctehidîn-i izamı, asr-ı nur ve asr-ı hakikat olan asr-ı sahabeye yakın olduklarından, sâfi bir nur alıp, hâlis bir ictihad edebilirler. Şu zamanın ehl-i içtihadı ise, o kadar perdeler arkasında ve uzak bir mesafede hakikat kitabına bakar ki, en vazıh bir harfini de zor ile görebilirler.

Eğer desen: "Sahabeler de insandırlar, hatadan, hilaftan hâli olmazlar. Halbuki, içtihadatın ve ahkâm-ı şeriatın medarı, sahabelerin adâleti ve sıdkıdır ki, hattâ ümmet; sahabeler umumen âdildirler, doğru söylerler, diye ittifak etmişler.

Elcevap: Evet, sahabeler ekseriyet-i mutlaka itibariyle hakka âşık, sıdka müştak, adâlete hâhişgerdirler. Çünki, yalanın ve kizbin çirkinliği, bütün çirkinliğiyle ve sıdkın ve doğruluğun güzelliği, bütün güzelliğiyle o asırda öyle bir tarzda gösterilmiş ki, ortalarındaki mesafe, arşdan ferşe kadar açılmış. Esfel-i sâfilîndeki Müseylime-i Kezzâb'ın derekesinden Âlâ-yı İlliyyînde olan Hazret-i Peygamber Aleyhisselâtü Vessellâm'ın derece-i sıdkı kadar bir ayrılık görülmüştür. Evet, Müseylime'yi esfel-i sâfilîne düşüren kizb olduğu gibi, Muhammedü'l-Emîn Aleyhissalâtü Vesselâm'ı âlâ-yı illiyyîne çıkaran sıdkdır ve doğruluktur.

İşte, hissiyat-ı ulviyeyi taşıyan ve mehâsin-i ahlâkiyeye perestiş eden ve Şems-i Nübüvvetin ziya-ı sohbetiyle nurlanan sahabeler, o derece çirkin ve sukûta sebep ve Müseylime'nin maskara-âlûd müzahrefat dükkânındaki kizbe, ihtiyariyle ellerini uzatmamak ve küfürden çekindikleri gibi, küfrün arkadaşı olan kizbden çekinmeleri ve o derece güzel ve medar-ı fahr ve mübahat ve mi'râc-ı suud ve terakkî ve Fahr-i risâlet'in, hazine-i âliyesinden en revaçlı bulunan ve şa'şaa-i cemâliyle, içtimaatı insâniyeyi nurlandıran sıdka ve doğruluğa ve hakka –ve bilhassa ahkâm-ı şer'iye rivayetinde ve tebliğinde– elbette ellerinden geldiği kadar talip ve muvafık ve âşık olmaları kafidir, zarurîdir, şüphesizdir. Halbuki şu zamanda, kizb ve sıdkın ortasındaki mesafe o kadar kısalmış ki, âdeta omuz omuza vermişler. Sıdktan yalana pek kolay gidiliyor. Hattâ siyaset propagandası vasıtasiyle yalancılık, doğruluğa tercih ediliyor. İşte, en çirkin şey, en güzel şeylerle beraber bir dükkânda, bir fiatla satılsa; elbette pek âli olan ve hakikat cevherine giden sıdk ve hak pırlantası o dükkâncının marifetine ve sözüne itimad edip, körü körüne alınmaz.

Bediüzzaman Said Nursi, *Sözler*, s. 450-453 (1979).

IX
TABİAT RİSALESİ

İhtar

Şu noktada, tabiiyyûnun münkir kısmının gittikleri yolun içyüzü ne kadar akıldan uzak ve ne kadar çirkin ve ne derece hurafe olduğu, lâakal doksan muhali tazammun eden dokuz muhal ile beyan edilmiş. Sair risâlelerde o muhaller kısmen izah edildiğinden; burada gayet muhtasar olmak haysiyetiyle, bazı basamaklar tayyedilmiştir. Onun için, birdenbire, bu kadar zâhir ve âşikâre bir hurafeyi nasıl bu meşhur âkıl feylesoflar kabul etmişler, o yolda gidiyorlar, hatıra geliyor. Evet, onlar mesleklerinin iç yüzünü görememişler. Hem, hakikat-ı meslekleri ve mesleklerinin lâzımı ve muktezası odur ki, yazılmış herbir muhalin ucunda beyan edilen o çirkin ve müstekreh ve gayr-ı mâkul* hulâsa-i mezhebleri ve mesleklerinin lâzımı ve zaruri muktezası olduğunu gayet bedihî ve kat'î bürhanlarla şüphesi olanlara tafsîlen beyan ve isbat etmeye hazırım.

"Peygamberleri şöyle dedi: Gökleri ve yeri yaratan Allah hakkında şüphe mi var" (İbrahim 14/10). Şu âyet-i kerime, istifham-ı inkârî ile "Cenâbı Hak hakkında şek olmaz ve olmamalı" demekle; vücud ve vahdaniyet-i İlâhiyye, bedahet derecesinde olduğunu gösteriyor.

Şu sırrı izahtan evvel bir ihtar: Bin üçyüz otuz sekizde (1923) Ankara'ya gittim. İslâm ordusunun Yunan'a galebesinden neş'e alan ehl-i imanın kuvvetli efkârı içinde, gayet müdhiş bir zındıka fikri, içine girmek ve bozmak ve zehirlendirmek için dessâsâne çalıştığını gördüm. Eyvah, dedim, bu ejderha imanın erkânına ilişecek! O vakit, şu âyet-i kerime bedahet derecesinde vücud ve vah-

* Bu risâlenin sebeb-i telifi, gayet mütecavizane ve gayet çirkin bir tarz ile "hakaik-i îmaniyeyi" tezyif edip; bozulmuş aklı yetişmediği şeye hurafe deyip dinsizliği, tabiata bağlayarak; Kur'an'a hücum edilmesidir. O hücum ise, şiddetli bir hiddeti kalbe verdi ki, şiddetli ve galiz tokatları o mülhidlere ve haktan yüz çeviren bâtıl mezheblilere yedirdi. Yoksa, Risâle-i Nur'un mesleği, nezîhane ve nazikâne ve kavl-i leyyindir.

daniyeti ifham ettiği cihetle ondan istimdat edip, o zındıkanın başını dağıtacak derecede Kur'an-ı Hakim'den alınan kuvvetli bir bürhanı, *Arabî Risâlesi*nde yazdım. Ankara'da, Yeni Gün Matbaası'nda tabettirmiştim. Fakat maatteessüf Arabî bilen az ve ehemmiyetle bakanlar da nâdir olmakla beraber, gayet muhtasar ve mücmel bir surette o kuvvetli bürhan tesirini göstermedi. Maatteessüf, o dinsizlik fikri hem inkişaf etti, hem kuvvet buldu. Bilmecburiye, o bürhanı Türkçe olarak bir derece beyan edeceğim. O bürhanın bazı parçaları, bazı risalelerde tam izah edildiğinden; burada icmalen yazılacaktır. Sair risâlelerde inkısam etmiş olan müteaddit bürhanlar, bu bürhanda kısmen ittihad ediyor; herbiri bunun bir cüz'ü hükmüne geçiyor.

Mukaddime

Ey insan! Bil ki, insanların ağzından çıkan ve dinsizliği işmam eden dehşetli kelimeler var. Ehl-i iman, bilmeyerek istimal ediyorlar. Mühimlerinden üç tanesini beyan edeceğiz.

Birincisi: "Evcedethu'l-esbâb". Yâni; "esbab bu şey'i icad ediyor".

İkincisi: "Teşekkele binefsihi". Yâni; "kendi kendine teşekkül ediyor, oluyor, bitiyor".

Üçüncüsü: "İktezathü't-tabîat". Yâni; "tabiîdir, tabiat iktiza edip icad ediyor". Evet, madem mevcudat var ve inkâr edilmez. Hem, her mevcud sanatlı ve hikmetli vücuda geliyor. Hem, mâdem kâdim değil, yeniden oluyor. Herhalde ey mülhid! Bu mevcudu, meselâ bu hayvanı ya diyeceksin ki, esbâb-ı âlem onu icad ediyor; yâni, esbâbın ictimaında o mevcud vücud buluyor veyahut, o kendi kendine teşekkül ediyor veyahut, tabiat muktezası olarak, tabiatın tesiriyle vücuda geliyor veyahut bir Kadîr-i Zülcelâl'in kudretiyle icad edilir. Mâdem aklen bu dört yoldan başka yol yoktur, evvelki üç yol; muhal, battal, mümteni, gayr-ı kabil oldukları kat'i isbat edilse; biz-zarure ve bil-bedahe dördüncü yol olan tarîk-i vahdaniyet şeksiz şüphesiz sabit olur.

Amma Birinci yol ki: Esbab-ı âlemin ictimaiyle, teşkil-i eşya ve vücûd-ı mahlûkattır. Pekçok muhâlatından yalnız üç tanesini zikrediyoruz.

Birincisi: bir eczahanede, gayet muhtelif maddelerle dolu, yüzer kavanoz şişeler bulunuyor. O edviyelerden, zîhayat bir macun istenildi. Hem, hayatdar harika bir tiryak onlardan yapılmak icab etti. Geldi, o eczahanede, o zîhayat macunun ve hayatdar tiryâkın çoklukla efradını gördük. O macunlardan herbirisini tetkik ettik. Görüyoruz ki: O kavanoz şişelerden herbirisinden, bir mîzan-ı mahsus ile, bir iki dirhem bundan, üç dört dirhem ötekinden, altı yedi dirhem başkasından ve hâkezâ... muhtelif mikdarlarda eczalar alınmış. Eğer birinden, bir dirhem ya noksan veya fazla alınsa, o macun, zîhayat olamaz; hâsiyetini gös-

teremez. Hem, o hayatdar tiryakı da tetkik ettik. Herbir kavanozdan bir mîzan-ı mahsus ile bir madde alınmış ki, zerre mikdarı noksan veya ziyade olsa, tiryak, hassasını kaybeder. O kavanozlar elliden ziyade iken, herbirisinden ayrı bir mîzan ile alınmış gibi, ayrı ayrı mikdarda eczaları alınmış. Acaba hiçbir cihette imkân ve ihtimal var mı ki, o şişelerden alınan muhtelif mikdarlar, şişelerin garib bir tesadüf veya fırtınalı bir havanın çarpmasiyle devrilmesinden, herbirisinden alınan mikdar kadar yalnız o mikdar aksın, beraber gitsinler o toplanıp o macunu teşkil etsinler... Acaba bundan daha hurafe, muhal, bâtıl birşey var mı? Eşek muzaf bir eşekliğe girse, sonra insan olsa, "bu fikri kabul etmem" diye kaçacaktır.

İşte bu misâl gibi herbir zîhayat, elbette zîhayat bir macundur; ve herbir nebat, hayatdar bir tiryak gibidir ki; çok müteaddit eczâlardan, çok muhtelif maddelerden, gayet hassas bir ölçü ile alınan maddelerden terkib edilmiştir. Eğer esbaba, anâsıra isnad edilse ve "esbab icad etti" denilse; aynen eczahanedeki macunun, şişelerin devrilmesinden vücud bulması gibi, yüz derece akıldan uzak, muhâl ve bâtıldır.

Elhâsıl: Şu eczahane-i kübrâ-yı âlemde, Hakîm-i Ezelî'nin, mîzan-ı kaza ve kaderiyle alınan mevad-ı hayatiye, hadsiz bir hikmet ve nihayetsiz bir ilim ve herşeye şâmil bir irade ile vücud bulabilir. "Kör, sağır, hudutsuz sel gibi akan küllî anâsır ve tabâyi ve esbabın işidir" diyen bedbaht, "o tiryâk-ı acib, kendi kendine şişelerin devrilmesinden çıkıp olmuştur". diyen dîvane bir hezeyancı; sarhoş bulunan bir ahmaktan daha ziyade ahmaktır. Evet o küfür; ahmakâne, sarhoşâne, dîvanece bir hezeyandır.

İkinci muhâl: Eğer herşey, Vâhid-i Ehad olan Kadîr-i Zülcelâl'e verilmezse, belki esbaba isnad edilse, lâzım gelir ki; âlemin pekçok anâsır ve esbabı, herbir zîhayatın vücudunda müdahalesi bulunsun. Halbuki; sinek gibi bir küçük mahlûkun vücudunda, kemal-i intizam ile gayet hassas bir mîzan ve tamam bir ittifak ile, muhtelif ve birbirine zıd, mübâyin esbabın ictimaı, o kadar zâhir bir muhaldir ki, sinek kanadı kadar şuuru bulunan, "bu muhaldir, olamaz!" diyecektir. Evet, bir sineğin küçücük cismi, kâinatın ekser anâsır ve esbabı ile alâkadardır; belki bir hulâsasıdır. Eğer Kadîr-i Ezeliye'ye verilmezse, o esbab-ı maddiye, onun vücudu yanında bizzat hâzır bulunmak lâzım; belki onun küçücük cismine girmek gerekir. Belki, cismin küçük bir nümunesi olan gözündeki bir hüceyresine girmeleri icab ediyor. Çünki sebeb, maddî ise; müsebbebin yanında ve içinde bulunması lâzım geliyor. Şu halde, iki sineğin iğne ucu gibi parmakları yerleşmiyen o hüceyrecikte, erkân-ı âlem ve anâsır ve tabâyiin, maddeten içinde bulunup, usta gibi içinde çalıştıklarını kabul etmek lâzım geliyor.

İşte, Sofestâînin en eblehleri dahi, böyle bir meslekten utanıyor.

Üçüncü muhâl: "Bir ancak bir'den çıkar" kaide-i mukarreresiyle: "bir mevcudun vahdeti varsa, elbette bir vâhidden, bir elden sudur edebilir". Hususan o mevcud, gayet mükemmel bir intizam ve hassas bir mîzan içinde ve câmi bir

hayata mazhar ise, bil-bedâhe sebeb-i ihtilâf ve keşmekeş olan müteaddit ellerden çıkmadığını; belki gayet Kadîr, Hakîm olan bir tek elden çıktığını gösterdiği halde; hadsiz ve câmid ve câhil; mütecaviz, şuursuz, karmakarışıklık içinde, kör, sağır, esbab-ı tabiiyyenin karmakarşıkellerine, hadsiz imkânât yolları içinde ve içtimâ ve ihtilât ile, o esbabın körlüğü, sağırlığı ziyadeleştiği halde; o muntazam ve mevzun ve vâhid bir mevcudu onlara isnad etmek, yüz muhâli birden kabul etmek gibi akıldan uzaktır. Haydi bu muhalden kat-ı nazar, esbab-ı maddiyenin elbette tesirleri, mübaşeretle ve temasla olur. Halbuki o esbab-ı tabiiyenin temasları, zîhayat mevcudların zâhirleriyledir. Halbuki görüyoruz ki; o esbab-ı maddiyenin elleri yetişmediği ve temas edemedikleri o zîhayatın bâtını, on defa zâhirinden daha muntazam, daha lâtif, sanatça daha mükemmeldir. Esbab-ı maddiyenin elleri ve âletleriyle hiçbir cihetle yerleşemedikleri, belki tam zâhirine de temas edemedikleri küçücük zîhayat, küçücük hayvancıklar, en büyük mahlûklardan daha ziyade sanatça acîb, hilkatca bedî' bir surette oldukları halde, o câmid, câhil, kaba, uzak, büyük ve birbirine zıd olan sağır, kör esbaba isnad etmek, yüz derece kör, bin derece sağır olmakla olur!..

Amma ikinci mes'ele: "Teşekkele binefsihi"dir. Yâni; kendi kendine teşekkül ediyor. İşte bu cümlenin dahi çok muhâlâtı var. Çok cihetle bâtıldır, muhaldir. Nümune için muhâlâtından üç tanesini beyan ederiz.

Birincisi: Ey muannid münkir! Senin enaniyetin seni o kadar ahmaklaştırmış ki, yüz muhâli birden kabul etmeyi, bir derece hükmediyorsun. Çünki sen mevcudsun. Ve basit bir madde ve câmid ve tagayyürsüz değilsin. Belki, daima teceddüdde olarak, gayet muntazam bir makine; ve harika ve daima tahavvülde bir saray gibisin. Senin vücudunda her vakit zerreler çalışıyorlar. Senin vücudun kâinatla, hususan rızık münasebetiyle, hususan beka-i nev'i itibariyle alâkadar ve alış verişi vardır. Senin vücudunda çalışan zerreler, o münasebatı bozmamak ve o alâkadarlığı kırmamak için dikkat ediyorlar. Öylece ihtiyatla ayaklarını atıyorlar. Güya bütün kâinata bakıyorlar. Senin münasebatını kâinatta görüp öyle vaziyet alıyorlar. Sen zâhirî ve bâtınî duygularınla, o zerrelerin, o harika vaziyetine göre istifade edersin. Eğer sen vücudundaki zerreleri, Kadîr-i Ezelî'nin kanuniyle hareket eden küçücük memurları veya bir ordusu veya kalem-i kaderin uçları, herbir zerre bir kalem ucu veya kalem-i kudretin noktaları, herbir zerre bir nokta olduğunu kabul etmezsen; o vakit senin gözünde çalışan herbir zerreye öyle bir göz lâzım ki, senin mecmu-ı cesedinin her tarafını görmekle beraber, münasebetdar olduğun bütün kâinatı dahi görecek bir gözü ve bütün senin mâzi ve müstakbel ve nesil ve aslın ve anâsırının menbâlarını ve rızkının mâdenlerini bilecek, tanıyacak yüz dâhi kadar bir akıl vermek lâzım geliyor. Senin gibi bu meselelerde zerre kadar aklı olmayanın bir zerresinde bin Eflâtın kadar bir ilim ve şuur vermek, bin derece dîvanece bir hurafeciliktir!

İkinci muhal: Senin vücudun bin kubbeli harika bir saraya benzer ki; her

kubbesinde taşlar, direksiz birbirine başbaşa verip, muallâkta durdurulmuş. Belki senin vücudun, bin defa bu saraydan daha acîbdir. Çünki; o saray-ı vücudun, daima kemâl-i intizamla tazelenmektedir. Gayet harika olan ruh, kalb ve mânevî letâiften kat-ı nazar, yalnız cesedindeki herbir âzâ, bir kubbeli menzil hükmündedir. Zerreler, o kubbedeki taşlar gibi birbirleriyle kemal-i müvazene ve intizam ile başbaşa verip, harika bir bina, fevkalâde bir sanat, göz ve dil gibi acib birer mucize-i kudret gösteriyorlar. Eğer bu zerreler, şu âlemin ustasının emrine tâbi birer memur olmasalar; o vakit herbir zerre, umum o ceseddeki zerrelere hem hâkim-i mutlak, hem her birisine mahkûm-ı mutlak, hem her birisine misil, hem hâkimiyet noktasında zıd, hem yalnız Vâcibü'l-vücud'a mahsus olan ekser sıfatın masdarı, menbaı, hem gayet mukayyed, hem gayet mutlak bir surette olmakla beraber, sırr-ı vahdetle yalnız bir Vâhid-i Ehad'in eseri olabilen gayet muntazam bir masnû-ı vâhidi, o hadsiz zerrata isnad etmek; zerre kadar şuuru olan, bunun pek zâhir bir muhal belki yüz muhal olduğunu derkeder.

Üçüncü muhâl: Eğer senin vücudun, Vâhid-i Ehad olan Kadîr-i Ezelînin kalemiyle mektub olmazsa ve tabiata, esbaba mensup matbû ise, o vakit senin vücudundaki bir hüceyre-i bedenden tut, birbiri içinde daireler misillü, binler mürekkebler adedince tabiat kalıblarının bulunması lâzım gelir. Çünki; meselâ bu elimizdeki kitab eğer mektub olsa, bir tek kalem, kâtibinin ilmine istinad edip, bütün onları yazar. Eğer o, mektub olmazsa ve onun kalemine verilmezse, kendi kendine olmuş denilse veya tabiata verilse, o vakit matbû kitab gibi herbir harfi için ayrı bir demir kalem lâzımdır ki, tab'edilsin. Nasıl ki matbaada hurûfat adedince demir harfler bulunur, sonra o harfler vücud bulur; o vakit birtek kaleme bedel o hurûfat adedince kalemler bulunması lâzım gelir. Belki o hurûfat içinde bazen olduğu gibi, küçük kalem ile bir büyük harfde bir sahife –ince hatla– yazılmış ise, binler kalem bir tek harf için lâzım geliyor. Belki, birbirinin içine girip muntazam bir vaziyetle, senin cesedin gibi bir şekil alıyorsa, o vakit herbir dairede, herbir cüz' için, o mürekkebat adedince kalıplar lâzım geliyor. Haydi, yüz muhal içinde bulunan bu tarzı, mümkün desen dahi, bu muntazam sanatlı demir harfleri ve mükemmel kalıpları ve kalemleri yapmak için, yine bir tek kaleme verilmezse, o kalemler, o kalıplar, o demir harflerin yapılması için, onların adetlerince yine kalemler, kalıplar ve harfler lâzım. Çünki onlar da yapılmışlar ve onlar da muntazam sanatlıdırlar. Ve hâkezâ... müteselsilen gittikçe gidecek...

İşte sen de anla! Bu öyle bir fikirdir ki; senin zerratın adedince muhalât ve hurafeler, içinde bulunuyor. Ey muannid muattıl! Sen de utan... bu dalâletten vaz geç!

Üçüncü kelime: "İktezathü't-tabîat", yâni; tabiat iktiza ediyor; tabiat yapıyor. İşte bu hükmün çok muhalâtı var. Nümune için üçünü zikrediyoruz.

Birincisi: Eğer mevcudatta, hususan zîhayatta görünen; basîrâne, hakîmâne olan sanat ve îcad, Şems-i Ezelî'nin kalem-i kader ve kudretine verilmezse,

belki; kör, sağır, düşüncesiz olan tabiata ve kuvvete isnad edilse lâzım gelir ki; tabiat, icad için herşeyde hadsiz mânevî makine ve matbaaları bulundursun; veyahud herşeyde, kâinatı halk ve idare edecek bir kudret ve hikmet dercetsin. Çünki; nasıl şemsin cilveleri ve akisleri, zemin yüzündeki zerrecik cam parçalarında ve katrelerde görünüyor. Eğer o misâlî ve aksî güneşcikler, semadaki tek güneşe isnad edilmese, lâzım gelir ki; bir kibrit başı yerleşmeyen bir zerrecik cam parçasında tabiî, fıtrî ve güneşin hâsiyetlerine mâlik, zâhiren küçük, mânen çok derin bir güneşin haricî vücudunu kabul ederek, zerrat-ı zücâciye adedince tabiî güneşleri kabul etmek lâzım geldiği gibi –aynen bu misâl gibi– mevcudat ve zîhayat doğrudan doğruya Şems-i Ezelî'nin cilve-i esmâsına verilmezse, herbir mevcudda, hususan herbir zîhayatta; hadsiz bir kudret ve irade ve nihayetsiz bir ilim ve hikmet taşıyacak bir tabiatı bir kuvveti, adeta bir ilahı içinde kabul etmek lâzım gelir. Bu tarz-ı fikir ise, kâinattaki muhâlâtın en bâtılı, en hurafesidir. Halik-ı Kâinat'ın sanatını, mevhum, ehemmiyetsiz, şuursuz bir tabiata veren insan, elbette yüz defa hayvandan daha hayvan, daha şuursuz olduğunu gösterir.

İkinci muhâl: Eğer gayet intizamlı, mîzanlı, sanatlı, hikmetli şu mevcudat; nihayetsiz Kadîr, Hakîm bir Zâta verilmezse, belki tabiata isnad edilse, lâzım gelir ki; tabiat, herbir parça toprakta, Avrupa'nın umum matbaaları ve fabrikaları adedince makineleri, matbaaları bulundursun.. tâ, o parça toprak, menşe ve tezgâh olduğu hadsiz çiçekler ve meyvelerin yetişmelerine ve teşkillerine medar olabilsin. Çünki; çiçekler için saksılık vazifesini gören bir kâse toprak içine tohumları nöbetle atılan umum çiçeklerin birbirinden çok ayrı olan şekil ve hey'etlerini teşkil ve tasvir edebilir bir kabiliyeti, bilfiil görülüyor. Eğer Kadîr-i Zülcelâle verilmezse; o vakit, o kâsedeki toprakta, herbir çiçek için mânevî, ayrı, tabiî bir makinesi bulunmazsa, bu hal vücuda gelemez. Çünkü tohumlar ise nutfeler ve yumurtalar gibi, maddeleri birdir. Yâni; müvellidü'l-mâ, müvellidü'l-humuza, karbon, azotun intizamsız, şekilsiz, hamur gibi halitasından ibaret olmakla beraber, hava, su, hararet, ziya, dahi, herbiri basit ve şuursuz ve herşeye karşı sel gibi bir tarzda gittiğinden, o hadsiz çiçeklerin teşkilleri ayrı ayrı ve gayet muntazam ve sanatlı olarak o topraktan çıkması, bi'l-bedahe ve bi'z-zarure iktiza ediyor ki; o kâsede bulunan toprakta, mânen Avrupa kadar, mânevî ve küçük mikyasta matbaaları ve fabrikaları bulunsun. Tâ ki, bu kadar hayatdar kumaşları ve binler ayrı ayrı nakışlı mensûcatları dokuyabilsin.

İşte, tabiiyyûnların fikr-i küfrîleri, ne derece daire-i akıldan hariç saptığını kıyas et. Ve tabiatı mûcid zanneden insan suretindeki ahmak sarhoşlar "mütefennin ve akıllıyız" diye dava ettikleri halde, akıl ve fenden ne kadar uzak düştüklerini ve mümteni ve hiçbir cihetle mümkün olmayan bir hurafeyi kendilerine meslek ittihaz ettiklerini gör, gül ve tükür!..

Eğer desen: Mevcudat, tabiata isnad edilse böyle acib muhaller olur, imtina derecesinde müşkilât olur; acaba Zât-ı Ehad ve Samed'e verildiği vakit, o müş-

kilât nasıl kalkıyor? Ve o suûbetli imtina, o suhûletli vücuba nasıl inkılâb eder?

Elcevap: Birinci muhalde, nasıl ki güneşin cilve-i in'ikâsı, kemâl-i sühûletle, külfetsiz en küçük zerrecik câmidden tut, tâ en büyük bir denizin yüzüne kadar feyzini ve tesirini misâlî güneşciklerle gayet kolaylıkla gösterdikleri halde, eğer güneşten nisbeti kesilse; o vakit herbir zerrecikte, tabiî ve bizzat bir güneşin hâricî vücudu imtina derecesinde bir suûbetle olabilmesi kabul edilmek lâzım gelir. Öyle de; herbir mevcud, doğrudan doğruya Zât-ı Ehad ve Samed'e verilse; vücub derecesinde bir suhûlet, bir kolaylık ile ve bir intisab ve cilve ile, hebir mevcuda lâzım herbir şey, ona yetiştirebilir. Eğer o intisab kesilse ve o memuriyet başıbozukluğa dönse ve herbir mevcud kendi başına ve tabiata bırakılsa, o vakit imtina derecesinde yüzbin müşkilât ve suûbetle sinek gibi bir zîhayatın, kâinatın küçük bir fihristesi olan gayet harika makine-i vücudunu icad eden, içindeki kör tabiatın, kâinatı halk ve idare edecek bir kudret ve hikmet sahibi olduğunu farzetmek lâzım gelir. Bu ise bir muhal değil, belki binler muhaldir.

Elhasıl: Nasılki Zât-ı Vacibu'l-Vücud'un şerîk ve nazîri mümteni' ve muhaldir. Öyle de: Rububiyetinde ve icad-ı eşyada başkalarının müdahalesi, şerîk-i zâtî gibi mümteni' ve muhaldir.

Amma ikinci muhaldeki müşkilât ise müteaddit risâlelerde isbat edildiği gibi, eğer bütün eşya Vâhid-i Ehad'e verilse; bütün eşya, bir tek şey gibi suhûletli ve kolay olur. Eğer esbaba ve tabiata verilse, bir tek şey, umum eşya kadar müşkilâtlı olduğu, müteaddit ve kat'î bürhanlarla isbat edilmiş. Bir bürhanın hulâsası şudur ki: Nasıl ki bir adam, bir padişaha askerlik veya memuriyet cihetiyle intisab etse, o memur ve o asker o intisab kuvvetiyle, yüzbin defa kuvvet-i şahsiyesinden fazla işlere medar olabilir. Ve padişahı namına bazen bir şahı esir eder. Çünki gördüğü işlerin ve yaptığı eserlerin cihazatını ve kuvvetini kendi taşımıyor ve taşımaya mecbur olmuyor... O intisab münasebetiyle, padişahın hazineleri ve arkasındaki nokta-i istinadı olan ordu; o kuvveti, o cihazatı taşıyor. Demek gördüğü işler, şâhane olarak bir padişahın işi gibi; ve gösterdiği eserler, bir ordu eseri misillü harika olabilir. Nasılki karınca, o memuriyet cihetiyle Firavun'un sarayını harab ediyor... Sinek o intisab ile, Nemrud'u gebertiyor... Ve o intisab ile, buğday tanesi gibi bir çam çekirdeği, koca çam ağacının bütün cihazatını yetiştiriyor.* Eğer o intisab kesilse, o memuriyetten terhis edilse, yapacağı işlerin cihazatını ve kuvvetini, belinde ve bileğinde taşımağa mecburdur. O vakit, o küçücük bileğindeki kuvvet mikdarınca ve belindeki cephane adedince iş görebilir. Evvelki vaziyette gayet kolaylıkla gördüğü işleri bu vaziyette ondan

* Evet, eğer intisab olsa; o çekirdek, kader-i İlâhîden bir emir alır, o harika işlere mazhar olur. Eğer o intisab kesilse; o çekirdiğin hilkati, koca çam ağacının hilkatinden daha ziyade cihazat ve iktidar ve sanatı iktiza eder. Çünki: Dağdaki –kudret eseri olan– mücessem çam ağacının bütün âzâları ve cihazatiyle, o çekirdekteki kader eseri olan mânevî ağaçta mevcud bulunması lâzım gelir. Çünki, o koca ağacın fabrikası, o çekirdektir. İçindeki kaderi ağaç, kudretle hariçte tezahür eder, cismanî çam ağacı olur.

istenilse, elbette bileğinde bir ordu kuvvetini ve belinde bir padişahın cihazat-ı harbiye fabrikasını yüklemek lâzım gelir ki; güldürmek için acib hurafeleri ve masalları hikâye eden maskaralar dahi bu hayalden utanıyorlar!..

Elhasıl: Vâcibü'l-Vücud'a her mevcudu vermek, vücub derecesinde bir suhûleti var. Ve tabiata icad cihetinde vermek, imtina derecesinde müşkil ve hâric-i daire-i akliyedir.

Üçüncü muhâl: Bu muhali izah edecek bâzı risâlelerde beyan edilen iki misâl:

Birinci misâl: Bütün âsâr-ı medeniyetle tekmil ve tezyin edilmiş, hâli bir sahrada kurulmuş, yapılmış bir saraya; gayet vahşi bir adam girmiş, içine bakmış... Binlerle muntazam sanatlı eşyayı görmüş... Vahşetinden, ahmaklığından, "hariçden kimse müdahale etmeyip, o saray içinde o eşyadan birisi, o sarayı müştemilâtiyle beraber yapmıştır" diye taharriye başlıyor. Hangi şeye bakıyor.. o vahşetli aklı dahi kabil görmüyor ki, o şey bunları yapsın. Sonra o sarayın teşkilât programını ve mevcudat fihristesini ve idare kanunları içinde yazılı olan bir defteri görür. Çendan, elsiz ve gözsüz ve çekiçsiz olan o defter dahi, sair içindeki şeyler gibi, hiçbir kabiliyeti yoktur ki o sarayı teşkil ve tezyin etsin. Fakat muztar kalarak, bilmecburiye, eşyâ-yı âhara nisbeten, kavanîn-i ilmiyenin bir unvanı olmak cihetiyle, o sarayın mecmuuna, bu defteri münasebetdar gördüğünden, "İşte bu defterdir ki, o sarayı teşkil, tanzim ve tezyin edip bu eşyayı yapmış, takmış, yerleştirmiş" diyerek... vahşetini; ahmakların, sarhoşların hezeyanına çevirmiş...

İşte aynen bu misâl gibi; hadsiz derecede misâldeki saraydan daha muntazam, daha mükemmel ve bütün etrafı mucizane hikmetle dolu şu saray-ı âlemin içine, inkâr-ı Ulûhiyete giden "tabiiyyun" fikrini taşıyan vahşî bir insan girer. Daire-i mümkinat hâricinde olan Zât-ı Vâcibü'l-Vücud'un eser-i sanatı olduğunu düşünmeyerek ve ondan i'raz ederek, daire-i mümkinat içinde kader-i İlâhînin yazar bozar bir levhası hükmünde ve kudret-i İlâhiyyenin kavanîn-i icraatına tebeddül ve tagayyür eden bir defteri olabilen ve pek yanlış ve hata olarak "tabiat" namı verilen bir mecmua-i kavanîn-i Âdât-ı İlâhiyye ve bir fihriste-i Sanat-ı Rabbaniyeyi görür. Ve der ki: "Madem bu eşya bir sebeb ister, hiçbir şeyin bir defter gibi münasebeti görünmüyor. Çendan hiçbir cihetle akıl kabul etmez ki; gözsüz, şuursuz, kudretsiz bu defter, Rububiyet-i Mutlaka'nın işi olan ve hadsiz bir kudreti iktiza eden icadı yapamaz. Fakat madem Sâni-i Kadîm'i kabul etmiyorum; öyle ise en münasibi, bu defter bunu yapmış ve yapar diyeceğim" der. Biz de deriz:

Ey ahmakü'l-humakâdan tahammuk etmiş sarhoş ahmak! Başını tabiat bataklığından çıkar, arkana bak; zerrattan, seyyarata kadar bütün mevcudat, ayrı yarı lisanlarla şehadet ettikleri ve parmaklariyle işaret ettikleri bir Sâni-i Zülcelâl'i gör... ve o sarayı yapan ve o defterde sarayın programını yazan Nakkâş-ı Ezelî'nin cilvesini gör... fermanına bak Kur'an'ını dinle.. o hezeyanlardan kurtul!..

İkinci misâl: Gayet vahşi bir adam, muhteşem bir kışla dairesine girer. Gayet muntazam bir ordunun umumi beraber tâlimlerini, muntazam hareketlerini görür. Bir neferin hareketiyle; bir tabur, bir alay, bir fırka kalkar, oturur gider; bir ateş emriyle ateş ettiklerini müşahede eder. Onun kaba, vahşi aklı bir kumandanın, devletin nizamatiyle ve kanun-ı padişahî ile kumandasını anlamayıp, inkâr ettiğinden, o askerlerin iplerle birbiriyle bağlı olduklarını tahayyül eder. O hayalî ip, ne kadar harikalı bir ip olduğunu düşünür; hayrette kalır. Sonra gider... Ayasofya gibi gayet muazzam bir câmie, Cuma gününde dâhil olur. O cemaat-i müslimînin, bir adamın sesiyle kalkar, eğilir, secde ederek oturduklarını müşahade eder. Mânevî ve semavî kanunların mecmuundan ibaret olan şeriatı ve Şeriat Sahibi'nin emirlerinden gelen mânevî düsturlarını anlamadığından, o cemaatin maddî iplerle bağlandığını ve o acib ipler onları esir edip oynattığını tahayyül ederek, en vahşi insan suretindeki canavar hayvanları dahi güldürecek derecede maskaralı bir fikirle çıkar, gider...

İşte aynı bu misâl gibi: Sultânı-ı Ezel ve Ebed'in, hadsiz cünûdunun muhteşem bir kışlası olan şu âleme ve o Mâbud-ı Ezelî'nin muntazam bir mescidi olan şu kâinata; ınahz-ı vahşet olan, inkârlı fikr-i tabiatı taşıyan bir münkir giriyor. O Sultân-ı Ezelî'nin hikmetinden gelen nizamat-ı kâinatın mânevî kanunlarını, birer maddî madde tasavvur ederek ve saltanat-ı Rububiyetin kavanîn-i itibariyesi ve Mabûd-ı Ezelî'nin şeriat-ı fıtriye-i kübrâsının, mânevî ve yalnız vücud-ı ilmîsi bulunan ahkâmlarını ve düsturlarını, birer mevcud-ı hâricî ve maddî birer madde tahayyül ederek, kudret-i İlâhiyyenin yerine, o ilim ve kelâmdan gelen ve yalnız vücûd-ı ilmîsi bulunan o kanunları ikame etmek ve ellerine icad vermek, sonra da onlara "tabiat" namını takmak ve yalnız bir cilve-i kudret-i Rabbaniye olan kuvveti, bir zî-kudret ve müstakil bir kadîr telâkki etmek; misâldeki vahşîden bin defa aşağı bir vahşettir!..

Elhasıl: Tabiiyyunların mevhum ve hakikatsız tabiat dedikleri şey, olsa olsa ve hakikat-ı hâriciye sahibi ise; ancak bir sanat olabilir, Sâni olamaz. Bir nakışdır, Nakkaş olamaz. Ahkâmdır, Hâkim olamaz. Bir şeriat-ı fıtriyedir, Şâri' olamaz. Mahlûk bir perde-i izzettir, Hâlik olamaz. Münfail bir fıtrattır, Fâtır bir Fâil olamaz. Kanundur, kudret değildir; kâdir olamaz. Mistardır, Masdar olamaz...

Elhasıl: Madem mevcudat var. Madem On Altıncı Noktanın başında denildiği gibi; mevcudun vücuduna, taksîm-i aklî ile dört yoldan başka yol tahayyül edilmez. O dört cihetten üçünün, herbirinin üç zâhir muhaller ile butlânı, kat'î bir surette isbat edildi. Elbette bizzarure ve bilbedahe dördüncü yol olan vahdet yolu, kat'î bir surette isbat olunuyor. O dördüncü yol ise; başdaki "Gökleri ve yeri yaratan Allah hakkında şüphe mi var" (İbrahim 14/10) âyeti, şeksiz ve şüphesiz bedahet derecesinde Zât-ı Vâcibü'l-Vücud'un Ulûhiyetini... ve her şey doğrudan doğruya dest-i kudretinden çıktığını... ve semavat ve arz, kabza-i tasarrufunda bulunduğunu gösteriyor...

Ey esbabperest ve tabiata tapan bîçare adam! Madem herşeyin tabiatı, herşey gibi mahlûktur; çünki sanatlıdır ve yeni oluyor... Hem her müsebbeb gibi, zâhirî sebebi dahi masnû'dur. Ve madem herşeyin vücudu, pekçok cihazat ve âletlere muhtaçtır. O halde, o tabiatı îcad eden ve o sebebi halkeden bir Kadîr-i Mutlak'ın ne ihtiyacı var ki âciz vesâiti, o sebebi halkeden bir Kadîr-i Mutlak'ın ne ihtiyacı var ki âciz vesâiti, rububiyetine ve îcadına teşrik etsin. Hâşâ.. belki doğrudan doğruya müsebbebi, sebeb ile beraber halkederek, cilve-i esmâsını hikmetini göstermek için, bir tertip ve tanzim ile zâhirî bir sebebiyet, bir mukarenet vermekle, eşyadaki zahirî kusurlara, merhametsizliklere ve noksaniyetlere merci olmak için, esbab ve tabiatı dest-i kudretine perde etmiş; izzetini o suretle muhafaza etmiş. Acaba bir saatçi, saatin çarklarını yapsın; sonra saati çarklarla tertip edip tanzim etsin, daha mı kolaydır... yoksa hârika bir makineyi, o çarklar içinde yapsın; sonra saatin yapılmasını o makinenin câmid ellerine versin, tâ saati yapsın, daha mı kolaydır? Acaba imkân haricinde değil midir? Haydi o insafsız aklınla sen söyle... sen hâkim ol! Veyahud bir kâtib; mürekkeb, kalem, kâğıdı getirdi. Onunla kendi bizzât o kitabı yazsa, daha mı kolaydır... yoksa; o kâğıd, mürekkeb, kalem içinde, o kitabdan daha sanatlı, daha zahmetli, yalnız o tek kitaba mahsus olarak bir yazı makinesi icad etsin; sonra o şuursuz makineye; "haydi sen yaz" desin de kendi karışmasın, daha mı kolaydır? Acaba yüz defa yazıdan daha müşkül değil midir?

Eğer desen: Evet bir kitabı yazan makinenin icadı, o kitabdan yüz defa daha müşküldür. Fakat o makine, aynı kitabın birçok nüshalarını yazmasına vasıta olmak cihetiyle, belki bir kolaylık var?

Elcevap: Nakkâş-ı Ezelî, hadsiz kudretiyle nihayetsiz cilve-i esmâsını her vakit tazelendirmekle, ayrı ayrı şekilde göstermek için, eşyadaki teşahhusları ve hususî simâları öyle bir surette halketmiştir ki; hiçbir mektub-ı Samedanî ve hiçbir kitab-ı Rabbanî, diğer kitabların aynı aynına olamıyor. Alâ küll-i hal ayrı mânaları ifade etmek için, ayrı bir simâsı bulunacak. Eğer gözün varsa, insanın simâsına bak, gör ki; zaman-ı Âdem'den şimdiye kadar, belki ebede kadar, bu küçük simâda, âzâ-yı esasîde ittifak ile beraber, herbir simâ, umum simâlara nisbeten, herbirisine karşı birer alâmet-i fârikası var olduğu kat'iyyen sabittir. Bunun için herbir simâ, ayrı bir kitabdır. Yalnız sanatın tanzimi için ayrı bir yazı takımı ve ayrı bir tertip ve telif ister. Ve maddelerini hem getirmek, hem yerleştirmek ve hem de vücuda lâzım olan herşeyi dercetmek için, bütün bütün başka bir tezgâh ister. Haydi, farz-ı muhal olarak tabiata bir matbaa nazariyle bakdık. Fakat bir matbaaya ait olan tanzim ve basmak, yani muayyen intizamını kalıba sokmaktan başka, o tanzimin icadından, icadları yüz derece daha müşkül bir zîhayatın cismindeki maddeleri, aktâr-ı âlemden mîzan-ı mahsusla ve has bir intizamla icad etmek ve getirmek ve matbaa eline vermek için, yine o matbaayı icad eden Kadîr-i Mutlak'ın kudret ve iradesine muhtaçtır. Demek bu matbaalık

ihtimali ve farzı, bütün bütün mânasız bir hurafedir.

İşte bu saat ve kitab misâlleri gibi; Sâni-i Zülcelâl, Kadîr-i Küll-i Şey', esbabı halketmiş; müsebbebâtı da halkediyor. Hikmetiyle, müsebbebâtı esbaba bağlıyor. Kâinatın harekâtının tanzîmine dâir kavanîn-i Âdetullah'tan ibaret olan şeriat-ı fıtriye-i kübra-yı İlâhiyyenin bir cilvesini ve eşyadaki o cilvesine, yalnız bir âyine ve bir ma'kes olan tabiat-ı eşyayı, iradesiyle tâyin etmiştir. Ve o tabiatın vücud-ı hâriciye mazhar olan vechini, kudretiyle icad etmiş ve eşyayı o tabiat üzerinde halketmiş... birbirine mezcetmiş... Acaba gayet derecede mâkul ve hadsiz bürhanların neticesi olan bu hakikatın kabulü mü daha kolaydır... –Acaba vücub derecesinde lâzım değil midir?– yoksa câmid, şuursuz, mahlûk, masnû, basit olan o sebep ve tabiat dediğiniz maddelere, herbir şeyin vücuduna lâzım hadsiz cihazat ve alâtı verip hakîmane, basîrane olan işleri kendi kendilerine yaptırmak mı daha kolaydır? Acaba imtina' derecesinde, imkân haricinde değil midir? Senin, o insafsız aklının insafına havale ediyoruz.

Münkir ve tabiat-perest diyor ki: Madem beni insafa davet ediyorsun. Ben de diyorum ki; şimdiye kadar yanlış gittiğimiz yol, hem yüz derece muhal, hem gayet zararlı ve nihayet derecede çirkin bir meslek olduğunu itiraf ediyorum. Sabık tahkikatımızdan zerre mikdar şuuru bulunan anlayacak ki; esbâba, tabiata icad vermek; mümteni'dir, muhaldir. Ve herşeyi doğrudan doğruya Vâcibü'l-Vücud'a vermek; vâcibdir, zarurîdir; Elhamdülillâhi ale'l-îman deyip îman ediyorum.

Yalnız bir şüphem var, Cenâbı Hakk'ın hâlık olduğunu kabul ediyorum; fakat, bazı cüz'î esbâbın ehemmiyetsiz şeylerde icada müdahaleleri ve bir parça medh ü sena kazanmaları, Saltanat-ı Rububiyetine ne zarar verir? Saltanatına noksaniyet gelir mi?"

Elcevap: Bâzı risâlelerde gayet kat'î isbat ettiğimiz gibi; hâkimiyetin şe'ni, müdahaleyi reddetmektir. Hatta en ednâ bir hâkim, bir memur; daire-i hâkimiyetinde oğlunun müdahalesini kabul etmiyor. Hattâ hâkimiyetine müdahale tevehhümiyle, bâzı dindar padişahlar, halife oldukları halde, mâsum evlâdlarını katletmeleri, bu "redd-i müdahale kanunu"nun hâkimiyette ne kadar esaslı hükmettiğini gösteriyor. Bir nahiyede iki müdürden tut, tâ bir memlekette iki padişaha kadar, hâkimiyetteki istiklâliyetin iktiza ettiği "men-i iştirak kanunu" tarih-i beşerde çok acib herc ü merc ile kuvvetini göstermiş. Acaba âciz ve muavenete muhtaç insanlardaki âmiriyet ve hâkimiyetin bir gölgesi, bu derece müdahaleyi reddetmeyi ve başkasının müdahalesini menetmeyi ve hâkimiyetinde iştirak kabul etmemeyi ve makamında istiklâliyetini nihayet taassubla muhafazaya çalışmayı gör, sonra hâkimiyet-i mutlaka, Rububiyet derecesinde; ve âmiriyet-i mutlaka, Ulûhiyet derecesinde; ve istiklâliyet-i mutlaka, Ehadiyet derecesinde; ve istiğnâ-yı mutlak, Kadiriyet-i mutlaka derecesinde bir Zât-ı Zülcelâl'de, bu redd-i müdahale ve men-i iştirak ve tard-ı şerik, ne derece o hâkimiyetin zarurî bir lâzımı ve vâcib bir muktezası olduğunu kıyas edebilirsen, et.

Amma ikinci şık şüphen ki: Bazı esbab, bazı cüz'iyatın bazı ubûdiyetlerine merci olsa, o Mabud-ı Mutlak olan Zât-ı Vâcibü'l-Vücud'a müteveccih zerrattan seyyarata kadar mahlûkatın ubûdiyetlerinden ne noksan gelir?

Elcevap: Şu kâinatın Hâlik-ı Hakîm'i, kâinatı bir ağaç hükmünde halkedip, en mükemmel meyvesini zîşuur ve zîşuurun içinde en câmi' meyvesini insan yapmıştır. Ve insanın en ehemmiyetli, belki insanın netice-i hilkati ve gaye-i fıtratı ve semere-i hayatı olan şükür ve ibadeti; o Hâkim-i Mutlak ve Âmir-i Müstakil, kendini sevdirmek ve tanıttırmak için kâinatı halkeden o Vâhid-i Ehad, bütün kâinatın meyvesi olan insanı ve insanın en yüksek meyvesi olan şükür ve ibadetini başka ellere verir mi? Bütün bütün hikmetine zıd olarak, netice-i hilkati ve semere-i kâinatı abes eder mi? Hâşâ ve kellâ... Hem hikmetini ve Rububiyetini inkâr ettirecek bir tarzda mahlûkatın ibadetlerini başkalara vermeye rıza gösterir mi, hiç müsaade eder mi? Ve hem hadsiz bir derecede kendini sevdirmeyi ve tanıttırmayı ef'âliyle gösterdiği halde, en mükemmel mahlûkatının şükür ve minnettarlıklarını, taabbüb ve ubûdiyetlerini başka esbaba vermekle kendini unutturup, kâinattaki makasıd-ı âliyesini inkâr ettirir mi? Ey tabiat-perestlikten vazgeçen arkadaş! Haydi sen söyle! O diyor: El-hamdülillâh, bu iki şüphem hallolmakla beraber, Vahdâniyet-i İlâhiyeye dair ve Mâbud-ı Bilhak O olduğuna ve O'ndan başkaları ibadette lâyık olmadığına o kadar parlak ve kuvvetli iki delil gösterdin ki, onları inkâr etmek, güneşi ve gündüzü inkâr etmek gibi bir mükâberedir.

Hâtime

Tabiat fikr-i küfrîsini terkeden ve îmana gelen zât diyor ki: El-hamdülillâh, benim şüphelerim kalmadı; yalnız merakımı mûcib olan birkaç sualim var.

Birinci sual: Çok tenbellerden ve târikü's-salâtlardan işitiyoruz; diyorlar ki: Cenâbı Hakk'ın bizim ibadetimize ne ihtiyacı var ki, Kur'an'da çok şiddet ve ısrar ile ibadeti terkedeni zecredip Cehennem gibi dehşetli bir ceza ile tehdit ediyor. İtidalli ve istikametli ve adaletli olan ifade-i Kur'aniye'ye nasıl yakışıyor ki, ehemmiyetsiz bir cüz'î hataya karşı, nihayet şiddeti gösteriyor?

Elcevap: Evet, Cenâbı Hak, senin ibadetine, belki hiçbir şeye muhtaç değil. Fakat sen, ibadete muhtaçsın; mânen hastasın. İbadet ise, mânevî yaralarına tiryaklar hükmünde olduğunu çok risâlelerde isbat etmişiz. Acaba bir hasta, o hastalık hakkında, şefkatli bir hekîmin ona nâfî ilaçları içirmek hususunda ettiği ısrara mukabil, hekîme dese: Senin ne ihtiyacın var, bana böyle ısrar ediyorsun..? Ne kadar mânasız olduğunu anlarsın.

Amma Kur'an'ın, terk-i ibadet hakkında şiddetli tehdidatı ve dehşetli cezaları ise; nasıl ki padişah, raiyetinin hukukunu muhafaza etmek için; âdi bir adamın, raiyetinin hukukuna zarar veren bir hatasına göre, şiddetli cezaya çarpar. Öyle

de; ibadeti ve namazı terk eden adam, Sultan-ı Ezel ve Ebed'in raiyeti hükmünde olan mevcudatın hukukuna ehemmiyetli bir tecavüz ve mânevî bir zulüm eder. Çünki; mevcudatın kemalleri, Sâni'a müteveccih yüzlerinde tesbih ve ibadet ile tezahür eder. İbadeti terkeden, mevcudatın ibadetini görmez ve göremez. Belki de inkâr eder. O vakit ibadet ve tesbih noktasında yüksek makamda bulunan ve herbiri birer mektub-ı Samedanî ve birer âyine-i Esmâ-i Rabbaniye olan mevcudatı; âli makamlarından tenzil ettiğinden ve ehemmiyetsiz vazifesiz, câmid perişan bir vaziyette telâkki ettiğinden, mevcudatı tahkir eder; kemalâtını inkâr ve tecavüz eder. Evet herkes; kâinatı kendi âyinesiyle görür. Cenâbı Hak, insanı, kâinat için bir mikyas, bir mîzan suretinde yaratmıştır. Her insan için, bu âlemden hususî bir âlem vermiş. O âlemin rengini, o insanın i'tikad-ı kalbîsine göre gösteriyor. Meselâ; gayet me'yus ve matemli olarak ağlayan bir insan, mevcudatı ağlar ve me'yus suretinde görür... gayet sürurlu ve neşeli, müjdeli ve kemal-i neşesinden gülen bir adam; kâinatı neşeli, güler gördüğü gibi, mütefekkirâne ve ciddi bir surette ibadet ve tesbih eden adam; mevcudatın hakikaten mevcud ve muhakkak olan ibadet ve tesbihatlarını bir derece keşfeder ve görür... gafletle veya inkârla ibadeti terkeden adam; mevcudatı, hakikat-ı kemâlâtına tamamiyle zıd ve muhalif ve hata bir surette tevehhüm eder ve mânen onların hukukuna tecavüz eder. Hem o târikü's-salât, kendi kendine mâlik olmadığı için, kendi mâlikinin bir abdi olan kendi nefsine zulmeder. Onun mâliki, o abdinin hakkını, onun nefs-i emmâresinden almak için, dehşetli tehdit eder. Hem netice-i hilkatı ve gaye-i fıtratı olan ibadeti terk ettiğinden, hikmet-i İlâhiyye ve meşîet-i Rabbaniyeye karşı bir tecavüz hükmüne geçer. Onun için cezaya çarpılır.

Elhasıl: İbadeti terkeden, hem kendi nefsine zulmeder; –nefs ise, Cenâbı Hakk'ın abdi ve memlûküdür– hem kâinatın hukuk-ı kemalâtına karşı bir tecavüz, bir zulümdür. Evet, nasıl ki küfür mevcudata karşı bir tahkirdir; terk-i ibadet dahi, kâinatın kemalâtını bir inkârdır. Hem hikmet-i İlâhiyyeye karşı bir tecavüz olduğundan, dehşetli tehdide, şiddetli cezaya müstahak olur.

İşte bu istihkakı ve mezkûr hakikatı ifade etmek için, Kur'an-ı Mucizü'l-Beyan; mucizane bir surette o şiddetli tarz-ı ifadeyi ihtiyar ederek, tam tamına hakikat-ı belâgat olan mutabık-ı muktezâ-yı hale mutabakat ediyor.

İkinci suâl: Tabiattan vaz geçen ve imana gelen zât diyor ki:

Her mevcud, her cihette, her işinde ve her şeyinde ve her şe'ninde meşîet-i İlâhiyyeye ve kudret-i Rabbaniyeye tâbi olması, çok azim bir hakikattır. Azameti cihetinde dar zihinlerimize sıkışmıyor. Halbuki gözümüzle gördüğümüz bu nihayet derecede mebzûliyet, hem hilkat ve icad-ı eşyadaki hadsiz suhûlet, hem sâbık bürhanlarınızla tahakkuk eden vahdet yolundaki icad-ı eşyada nihayet derecede kolaylık ve suhûlet, hem nass-ı Kur'an ile beyan edilen "Sizin yaratılmanız ve tekrar dirilmeniz tek bir nefsin yaratılması ve diriltilmesi gibidir" (Lokman 31/28) "Kıyamet saatinin kopuşu bir göz kırpması kadar veya daha az ve yakın

bir zaman içinde olur". (Nahl 16/77) gibi âyetlerin sarahaten gösterdikleri nihayet derecede kolaylık, o hakikat-ı azimeyi, en makbul ve en mâkul bir mesele olduğunu gösteriyorlar. Bu kolaylığın sırrı ve hikmeti nedir?

Elcevap: Yirminci Mektubun Onuncu Kelimesi olan "O herşeye kadîr'dir" beyanında, o sır gayet vâzıh ve kat'î ve muknî bir tarzda beyan edilmiş... Hususan o mektubun zeylinde daha ziyade vuzuh ile isbat edilmiş ki; bütün mevcudat, Sâni-i Vâhid'e isnad edildiği vakit, bir tek mevcud hükmünde kolaylaşır. Eğer Vâhid-i Ehad'e verilmezse; bir tek mahlûkun icadı, bütün mevcudat kadar müşkilleşir ve bir çekirdek, bir ağaç kadar suûbetli olur. Eğer Sâni-i Hakikî'sine verilse kâinat, bir ağaç gibi; ve ağaç, bir çekirdek gibi; ve Cennet, bir bahar gibi; ve bahar, bir çiçek gibi kolaylaşır; suhûlet peyda eder. Ve bi'l-müşahede görünen hadsiz mebzûliyet ve ucuzluğun ve her nev'in sühûletle kesret-i efradı bulunmasının ve kesret-i sühûlet ve süratle muntazam, sanatlı, kıymetli mevcudatın kolayca vücuda gelmesinin sırlarına medar olan ve hikmetlerini gösteren yüzer delillerinden ve başka risâlelerde tafsîlen beyan edilen bir ikisine muhtasar bir işaret ederiz. Meselâ: Nasıl ki yüz nefer, bir zâbitin idaresine verilse; bir neferin, yüz zâbitin idarelerine verilmesinden yüz derece daha kolay olduğu gibi, bir ordunun teçhizat-ı askeriyesi; bir merkez, bir kanun, bir fabrika ve bir padişahın emrine verildiği vakit, âdeta kemmiyeten bir neferin teçhizatı kadar kolaylaştığı gibi... bir neferin teçhizat-ı askeriyesi; müteaddit merkezlere, müteaddit fabrikalara, müteaddit kumandanlara havalesi de, âdeta bir ordunun teçhizatı kadar kemmiyeten müşkilâtlı oluyor. Çünki, bir tek neferin teçhizatı için, bütün orduya lâzım olan fabrikaların bulunması gerektir.

Hem bir ağacın sırr-ı vahdet cihetiyle, bir kökde, bir merkezde, bir kanun ile mevadd-ı hayatiyesi verildiğinden; binler meyve veren o ağaç, bir meyve kadar sühûletli olduğu bi'l-müşahede görünür. Eğer vahdetten kesrete gidilse, herbir meyveye lâzım mevadd-ı hayatiye başka yerden verilse; herbir meyve, bir ağaç kadar müşkilât peyda eder. Belki ağacın bir enmûzeci ve fihristesi olan bir tek çekirdek dahi, o ağaç kadar suûbetli olur. Çünki bir ağacın hayatına lâzım olan bütün mevadd-ı hayatiye, bir tek çekirdek için de lâzım oluyor.

İşte bu misâller gibi, yüzler misâller var gösteriyorlar ki; vahdette, nihayet derecede suhûletle vücuda gelen binler mevcud, şirkte ve kesrette, bir tek mevcuddan daha ziyade kolay olur. Sair risâlelerde bu hakikat iki kere iki dört eder derecede isbat edildiğinden, onlara havale edip, burada yalnız bu sühûlet ve kolaylığın ilim ve Kader-i İlâhî ve Kudret-i Rabbaniye nokta-i nazarında, gayet mühim bir sırrını beyan edeceğiz. Şöyle ki:

Sen bir mevcudsun. Eğer Kadîr-i Ezelî'ye kendini versen; bir kibrit çakar gibi, hiçten, yoktan, bir emirle, hadsiz kudretiyle, seni, bir anda halkeder. Eğer sen kendini ona vermezsen, belki esbâb-ı maddiyeye ve tabiata isnad etsen; o vakit sen, kâinatın muntazam bir hulâsası, meyvesi ve küçük bir fihristesi ve

listesi olduğundan; seni yapmak için, kâinatı ve anâsırı ince elek ile eleyip hassa ölçülerle aktâr-ı âlemden senin vücudundaki maddeleri toplamak lâzım gelir. Çünki, esbab-ı maddiye yalnız terkib eder, toplar. Kendilerinde bulunmayanı; hiçten, yoktan yapamadıkları, bütün ehl-i akıl yanında musaddaktır. Öyle ise, küçük bir zîhayatın cismini aktar-ı âlemden toplamaya mecbur olurlar.

İşte vahdette ve tevhidde ne kadar kolaylık ve şirkte ve dalâlette ne kadar müşkilât var olduğunu anla!

İkincisi: İlim noktasında hadsiz bir sühûlet vardır. Şöyle ki: Kader, ilmin bir nev'idir ki, herşeyin mânevî ve mahsus kalıbı hükmünde bir mikdar tâyin eder. Ve o mikdar-ı kaderî, o şeyin vücuduna bir plân, bir model hükmüne geçer. Kudret icad ettiği vakit; gayet suhûletle o kaderî mikdar üstünde îcad eder. Eğer o şey muhit ve hadsiz ve ezelî bir ilmin sahibi olan Kadîr-i Zülcelâl'e verilmezse; –sabıkan geçtiği gibi– binler müşkilât değil, belki yüz muhalât ortaya düşer. Çünki; o mikdar-ı kaderî ve mikdar-ı ilmî olmazsa; binler hâricî ve maddî kalıplar, küçücük bir hayvanın cesedinde istîmal edilmek lâzım gelir.

İşte vahdette nihayetsiz kolaylık ve dalâlette ve şirkte hadsiz müşkilâtın bir sırrını anla; "Kıyamet saatinin kopuşu bir göz kırpması kadar veya daha az ve yakın bir zaman içinde olur" (Nahl 16/77) âyeti, ne kadar hakikatlı ve doğru ve yüksek bir hakikatı ifade ettiğini bil!

Üçüncü sual: Eskiden düşman, şimdi dost olan mühtedî diyor ki: Şu zamanda çok ileri giden feylesoflar diyorlar ki: "Hiçten, hiçbir şey icadedilmiyor ve hiçbirşey i'dam edilmiyor; yalnız bir terkip bir tahlildir ki, kâinat fabrikasını işlettiriyor".

Elcevap: Nur-ı Kur'an ile mevcudata bakmayan feylesofların en ileri gidenleri bakmışlar ki, tabiat ve esbab vasıtasiyle bu mevcudatın teşekkülât ve vücudlarını –sabıkan isbat ettiğimiz tarzda– imtina derecesinde müşkilâtlı gördüklerinden, iki kısma ayrıldılar.

Bir kısmı, Sofestâî olup, insanın hassası olan akıldan istifa ederek, ahmak hayvanlardan daha aşağı düşerek, kâinatın vücudunu inkâr etmeyi; hatta kendilerinin vücudlarını dahi inkâr etmesini... dalâlet mesleğinde esbab ve tabiatın icad sahibi olmalarından daha ziyade kolay gördüklerinden; hem kendilerini, hem kâinatı inkâr edip, cehl-i mutlaka düşmüşler.

İkinci güruh bakmışlar ki; dalâletle, esbab ve tabiat mûcid olmak noktasında, bir sinek ve bir çekirdeğin icadı, hadsiz müşkilâtı var. Ve tavr-ı aklın haricinde bir iktidar iktiza ediyor. Onun için bilmecburiye icadı inkâr ediyorlar, "yoktan var olmaz" diyorlar ve i'damı da muhal görüyorlar, "var yok olmaz" hükmediyorlar. Yalnız, harekât-ı zerrat ile, tesadüf rüzgârlariyle bir terkib ve tahlil ve dağılmak ve toplanmak suretinde bir vaziyet-i i'tibariye tahayyül ediyorlar... İşte sen gel, ahmaklığın ve cehaletin en aşağı derecesinde, en yüksek

akıllı kendini zanneden adamları, gör; ve dalâlet, insanı ne kadar maskara ve süflî ve echel yaptığını bil; ibret al! Acaba her senede, dört yüzbin envâı birden zemin yüzünde icad eden ve semavat ve arzı altı günde halkeden ve altı haftada, her baharda, kâinattan daha sanatlı, hikmetli zîhayat bir kâinatı inşa eden bir Kudret-i Ezeliyye, bir İlm-i Ezelî'nin dairesinde, plânları ve mikdarları taayyün eden mevcudat-ı ilmiyeyi göze göstermeyen bir ecza ile yazılan ve görünmeyen bir yazıyı göstermek için sürülen bir ecza misillü, gayet kolay o mâdûmât-ı hâriciye olan mevcudat-ı ilmiyeye vücud-ı hâricî vermeği o Kudret-i Ezeliye'den uzak görmek ve icadı inkâr etmek; evvelki güruh olan Sofestâîlerden daha ziyade ahmakâne ve cahilânedir. Bu bedbahtlar, âciz-i mutlak ve yalnız bir cüz-i ihtiyarîden başka ellerinde olmayan; Firavnlaşmış kendi nefisleri, hiçbir şeyi i'dam ve yok edemediklerinden ve hiçbir zerreyi, bir maddeyi, hiçten, yoktan icad edemediklerinden ve güvendikleri esbab ve tabiatın ellerinden hiçten icad gelmediği cihetle, ahmaklıklarından diyorlar: "Yoktan var olmaz, var da yok olmaz" deyip, bu bâtıl ve hata düsturu, Kadîr-i Mutlak'a teşmil etmek istiyorlar. Evet, Kadîr-i Zülcelâl'in iki tarzda icadı var. Biri; ihtira ve ibda' iledir. Yâni; hiçten, yoktan vücud veriyor; ve ona lâzım her şeyi de hiçten icad edip eline veriyor. Diğeri; inşâ ile, sanat iledir. Yâni; kemâl-i hikmetini ve çok esmasının cilvelerini göstermek gibi, çok dakik hikmetler için, kâinatın anâsırından bir kısım mevcudatı inşa ediyor. Her emrine tâbi olan zerratları ve maddeleri, rezzâkıyet kanuniyle onlara gönderir ve onlarda çalıştırır. Evet Kadîr-i Multak'ın, iki tarzda; hem ibda' hem inşâ suretinde icadı var. Varı yok etmek ve yoğu var etmek; en kolay, en suhûletli, belki daimî, umumî bir kanunudur. Bir baharda, üçyüz bin envâ-i zîhayat mahlûkatın şekillerini, sıfatlarını, belki zerratlarından başka bütün keyfiyat ve ahvallerini hiçten var eden bir kudrete karşı, "yoğu var edemez!" diyen adam, yok olmalı!..

Tabiatı bırakan ve hakikata geçen zat diyor ki: Cenâbı Hakk'a zerrat adedince şükür ve hamd ve sena ediyorum ki, kemâl-i imanı kazandım, evham ve dalâletlerden kurtuldum; ve hiçbir şüphem de kalmadı.

"El-hamdülillâhi alâ dîni'l-İslâm ve kemâli'l-iman..." "Seni tenzih ederiz. Bize öğrettiğinden başka bizim bir ilmimiz yoktur. Şüphesiz sen bilensin, hikmet sahibisin" (Bakara 2/32).

Bediüzzaman Said Nursi, *Lem'alar*, s. 166-83 (1976).

X
MEBUSLARA BEYANNAME

19 Ocak 1923

Ey mücahidîn-i İslâm ve ey ehl-i hall ve akd!..

Bu fakirin, bir meselede on sözünü, birkaç nasihatini dinlemenizi rica ediyorum.

1. Şu muzafferiyetteki harikulâde nimet-i İlâhiyye bir şükür ister ki devam etsin, ziyade olsun. Yoksa, nimet böyle şükür görmezse, gider. Madem ki Kur'an'ı, Allah'ın tevfikiyle düşmanın hücumundan kurtardınız. Kur'an'ın en sarih ve en kat'î emri olan "salât" (namaz) gibi feraizi imtisal etmeniz lâzımdır; tâ onun feyzi, böyle harika suretinde üstünüzde tevali ve devam etsin.

2. Âlem-i İslâmı mesrur ettiniz, muhabbet ve teveccühünü kazandınız; lâkin o teveccüh ve muhabbetin idamesi, şeâir-i İslâmiyeyi iltizam ile olur. Zira Müslümanlar, İslâmiyet hasebiyle sizi severler.

3. Bu âlemde, evliyaullah hükmünde olan gazi ve şühedalara kumandanlık ettiniz!.. Kur'an'ın evamir-i kafisine imtisal etmekle, öteki âlemde de o nuranî güruha refik olmaya çalışmak, âli himmetlilerin şe'nidir. Yoksa, burada kumandan iken, orada bir neferden istimdad-ı nur etmeye muztar kalacaksınız, bu dünya-yı deniyye, şan ve şerefiyle öyle bir meta değil ki, aklı başındaki insanları işba etsin, tatmin etsin ve maksud-ı bizzat olsun.

4. Bu millet-i İslâmın cemaatleri, her ne kadar bir cemaat namazsız kalsa, hattâ fâsık da olsa, yine başlarındakini mütedeyyin görmek ister. Hatta umum Şarkta, umum memurlara dair en evvel sordukları sual bu imiş:

– Acaba namaz kılıyorlar mı? derler, namaz kılarsa mutlak emniyet ederler; kılmazsa, ne kadar muktedir olsa nazarlarında müttehemdir.

Bir zaman, Beytüşşebab aşairinde isyan vardı. Ben gittim sordum:

– Sebeb nedir? Dediler ki:

– Kaymakamımız namaz kılmıyordu; öyle dinsizlere nasıl itaat edeceğiz?

Halbuki bu sözü söyleyenler de namazsız, hem de eşkiya idiler.

5. Enbiyanın ekseri Şarkta ve hukemanın ağlabi Garbda gelmesi Kader-i Ezelînin bir remzidir ki, Şarkı ayağa kaldıracak din ve kalbdir; akıl ve felsefe değildir. Madem Şarkı intibaha getirdiniz; fıtratına muvafık bir cereyan veriniz. Yoksa sa'yiniz ya hebaen-mensûra gider veya sathî kalır.

6. Hasmınız ve İslâmiyet düşmanı İngiliz, dindeki kayıtsızlığınızdan pek fazla istifade ettiler ve ediyorlar. Hattâ diyebilirim ki; Yunan kadar İslâma zarar veren, dinde ihmalinizden istifade eden insanlardır. Maslahat-ı İslâmiye ve selâmet-i millet namına bu ihmali, a'mâle tebdil etmeniz gerektir. Görülüyor ki, İttihatçıların o kadar azîm sebatı ve fedakârlıklariyle; hattâ, İslâmın şu intibahına da sebeb oldukları halde, bir kısmı dinde lâubalilik tavrını gösterdikleri için, dahildeki milletten nefret ve tezyif gördüler. Hariçteki İslâmlar, dindeki ihmâllerini görmedikleri için, onlara takdir ve hürmet verdiler ve veriyorlar.

7. Âlem-i küfür, bütün vesaitiyle ve medeniyetiyle, felsefesiyle, fünuniyle, misyonerleriyle, âlem-i İslâma hücum ve maddeten uzun zamandan beri galebe ettikleri halde; âlem-i İslâma dinen galebe edemedi. Ve dahilî bütün firak-ı dâlle-i İslâmiye, birer kemmiyye-i kalile-i muzırra suretinde mahkûm kaldığı ve İslâmiyet, metanetini ve salâbetini sünnet ve cemaatle muhafaza eylediği bir zamanda, lâubaliyane, Avrupa medeniyet-i habisesinden süzülen bir cereyan-ı bid'akârâne sinesinde yer tutamaz. Demek âlem-i İslâm içinde mühim ve inkılâbvari bir iş görmek; İslâmiyetin desatirine inkiyad ile olabilir; başka olamaz, hem olmamış, olmuş ise çabuk ölüp sönmüş.

8. Za'f-ı dine sebeb olan Avrupa medeniyet-i sefihanesi yırtılmaya yüz tuttuğu bir zamanda ve medeniyet-i Kur'an'ın zaman-ı zuhuru geldiği bir anda, lâkaydane ve ihmalkârane müsbet bir iş görülmez. Menfice tahribkârane iş ise, bu kadar rahnelere maruz kalan İslâm, zaten muhtaç değildir.

9. Sizin muzafferiyetinizi ve hizmetinizi takdir eden ve sizi seven cumhur-ı mü'minîndir ve bilhassa tabaka-i avamdır ki, sağlam Müslümanlardır. Sizi ciddî sever ve tutar ve size minnettardır ve fedakârlığınızı takdir ederler ve intibaha gelmiş en cesim ve müdhiş bir kuvveti size takdim ederler. Siz dahi, evamir-i Kur'aniyeyi imtisal ile onlara ittisal ve istinad etmeniz, maslahat-ı İslâm namına zarurîdir. Yoksa, İslâmiyetten tecerrüd eden bedbaht, milliyetsiz, Avrupa meftunu, frenk mukallidlerini avam-ı müslimine tercih etmek, maslahat-ı İslâma münafi olduğundan; âlem-i İslâm, nazarını başka tarafa çevirecek ve başkasından istimdad edecektir.

10. Bir yolda dokuz ihtimal-i helâket, tek bir ihtimal-i necat varsa; hayatından vazgeçmiş mecnun bir cesur lâzım ki o yola sülûk etsin. Şimdi, yirmi dört saatten bir saati işgal eden namaz gibi, zaruriyat-ı diniyenin imtisâlinde yüzde doksan dokuz ihtimâl-i necat var; yalnız gaflet, tenbellik haysiyetiyle, bir ihtimâl

zarar-ı dünyevî olabilir. Halbuki feraizin terkinde, doksan dokuz ihtimâl-i zarar var. Yalnız gaflete, dalâlete istinad eden tek bir ihtimâl-i necat olabilir.

Acaba, dine ve dünyaya zarar olan ihmâl ve feraizin terkine ne bahane bulunabilir? Hamiyet nasıl müsade eder? Bahusus, bu mücahidin kumandanlar ve büyük meclis taklid edilir. Kusurlarını, millet ya taklid veya tenkid edecek. İkisi de zarardır. Demek onlarda hukukullah, hukuk-ı ibadı da tazammun ediyor. Sırr-ı tevatür ve icmaı tazammun eden ve hadsiz ihbaratı ve delâili dinlemeyen ve safsata-i nefs ve vesvese-i şeytandan gelen bir vehmi kabul eden adamlarla, hakikî ve ciddî iş görülmez. Şu inkılâb-ı azimin temel taşları sağlam gerek...

Şu meclisin şahsiyet-i mâneviyesi, sahip olduğu kuvvet cihetiyle, mâna-yı saltanatı deruhde etmiştir. Eğer şeâir-i İslâmiyeyi bizzat imtisal etmek ve ettirmekle mâna-yı hilâfeti dahi vekâleten deruhte etmezse, hayat için dört şeye muhtaç; fakat an'ane-i müstemirre ile günde lâakal beş defa dine muhtaç olan, şu fıtratı bozulmayan ve lehviyat-ı medeniye ile ihtiyacat-ı ruhiyesini unutmayan milletin hâcât-ı diniyesini Meclis tatmin etmezse; bilmecburiye, mâna-yı hilâfeti tamamen kabul ettiğiniz isme ve resme ve lâfza verecek ve o mânayı idame etmek için, kuvveti dahi verecek. Halbuki Meclis elinde bulunmayan ve Meclis tarikiyle olmayan öyle bir kuvvet, inşikak-ı asâya sebebiyet verecektir. İnşikak-ı asâ ise, "Toptan sımsıkı Allah'ın ipine sarılınız" (Âl-i İmran 3/103) âyetine zıddır.

Zaman, cemaat zamanıdır. Cemaatin ruhu olan şahs-ı manevî daha metindir ve tenfiz-i ahkâm-ı şer'iyyeye daha ziyade muktedirdir. Halife-i şahsî, ancak ona istinad ile vezaifini deruhte edebilir. Cemaatin ruhu olan şahs-ı manevî eğer müstakim olsa, ziyade parlak ve kâmil olur. Eğer fena olsa pekçok fena olur. Ferdin iyiliği de, fenalığı da mahduttur; cemaatın gayr-i mahduttur. Harice karşı kazandığınız iyiliği, dahildeki fenalıkla bozmayınız. Bilirsiniz ki; ebedî düşmanlarınız ve zıdlarınız ve hasımlarınız, İslâmın şeâirini tahrip ediyorlar. Öyle ise zarurî vazifeniz, şeâiri ihya ve muhafaza etmektir. Yoksa şuursuz olarak, şuurlu düşmana yardımdır. Şeâirde tehavün, za'f-ı milliyeti gösterir, Za'f ise, düşmanı tevkif etmez, teşci eder.

Tarihçe-i Hayat, s. 125-27 (1976). Ayrıca bk. Necmeddin Şahiner, *Bilinmeyen Taraflarıyla Bediüzzaman Said Nursi*, s. 242-48 (1979).

XI
VEHHÂBÎLİK MESELESİ

Vehhâbî meselesinin kökü derindir. Ananesi zaman-ı sahabeden başlayarak gelmiştir. Şu hâdise âlem-i İslâmın siyasetine ve hayat-ı ictimaiyesine tealluk etiği için Yeni Said kafasıyle cevap veremiyorum. Çünkü şimdi daire-i nazarım başka ufuktadır. Fakat hiç kırmadığım ve daima faydasını gördüğüm mübarek hatırın için Eski Said kafasını muvakkaten başıma sıkılarak giyerek şu altıncı meseleyi dört muhtasar nüktelerle beyan edeceğiz...

Hz. Ali (r.a.) Vehhâbîlerin ecdadından ve ekserisi Necid sekenesinden olan Hâricîlere kılınç çekmesi ve Nehrivan'da onların hafızlarını öldürmesi onlarda derinden derine hem din namına Şîalığın aksine olarak Hz. Ali'nin (r.a.) faziletlerine karşı bir küsmek, bir adavet tevellüd etmiştir. Hz. Ali (r.a.) şah-ı velâyet unvanını kazandığı ve turuk-i evliyanın ekser-i mutlakı ona rücu etmesi cihetinden Hâricîlerde ve şimdi ise Hâricîlerin bayraktarı olan Vehhâbîlerde ehl-i velâyete karşı bir inkâr, bir tezyif damarı yerleşmiştir...

Müseylime-i Kezzab'ın fitnesiyle irtidada yüz tutan Necid havalisi Hz. Ebûbekir'in (r.a.) hilafetinde Halid İbn-i Velid'in kılıncıyla zir u zeber edildi. Bundan Necid ahalisinin hulafa-i raşidîne ve dolayısıyle Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaata karşı bir iğbirar seciyelerine girmişti. Halis Müslüman oldukları hâlde yine eskiden ecdadlarının yedikleri darbeyi unutmuyorlar, nasıl ki ehl-i İran'ın Hz. Ömer'in (r.a.) adilâne darbesiyle devletleri mahv ve milletlerinin gururu kırıldığı için Şîalar, Âl-i beyt muhabbeti perdesi altında Hz. Ömer'e (r.a.) ve Hz. Ebûbekir'e (r.a.) ve dolayısıyle Ehl-i Sünnet ve Cemaate daima muntakimane fırsat buldukça tecavüz etmişler...

Hem Vehhâbîler kendilerini Ahmed b. Hanbel mezhebinde saydıkları için Ahmed b. Hanbel hazretleri bir milyon hadisin hafızı ve râvisi ve şiddetli olan Hanbelî mezhebinin reisi ve halk-ı Kur'an meselesinde cihan-pesendâne salabet ve metanet sahibi bir zat olduğundan onun bir derece zahirî ve mutaassıbane ve Alevilere muhalefetkârâne mezhebinden din namına istifade edip bir kısım evli-

yanın türbelerini tahrip ediyorlar ve kendilerini haklı zan ediyorlar. Halbuki bir dirhem hakları varsa on dirhem ilave ediyorlar...

Her batıl bir mesleğin herbir ciheti batıl olmak lazım olmadığı gibi, herbir hak mesleğin dahi herbir ciheti hak olmak lazım değildir. Buna binaen sâdattan olan Şerif-i Mekke, Ehl-i Sünnet ve Cemaatten iken zaaf gösterip İngiliz siyasetinin Harameyn-i Şerifeyn'e müstebidane girmesine meydan verdi. Nass-ı âyetle küffarın girmesini kabul etmeyen Harameyn-i Şerifeyn'i İngiliz siyasetinin âlem-i İslâmı aldatacak bir surette merkez-i siyasiyyesi hükmüne getirmesine yol verdiğinden ehl-i bid'atten olan Vehhâbîler hariçten medar-ı istinad aramayarak filcümle nim-müstakil bir siyaset-i İslamiyye takip ettiklerinden şu cihette haklı olarak o gibi Ehl-i Sünnete galebe ettiler denilebilir...

Esbab tahtında vücuda gelen hadiseler, o esbabın halis malı değil. Belki asıl o hadisenin hakiki sahibi kaderdir. Kader ise hikmet-i ilâhiyye ile hükmeder. Öyle ise bu Vehhâbî hadisesine yalnız Vehhâbîlerin Ehl-i Sünnete karşı müfritane bir tecavüzü nazarıyla bakmayacağız. Belki Ehl-i Sünnet bir sû-i hareketiyle kadere fetva vermiş ki Vehhâbîleri Ehl-i Sünnete taslît etmiş. Vehhâbîler zulmeder, çünki, hem çok müfritane hem intikâmkârâne, hem Hâricîlik namına ettikleri için cinayet ediyorlar. Fakat kader-i ilâhî, üç sebebe biaen adalet eder :

Birincisi: Hadis-i sahih ile sabit olan ziyaret-i kubur ve makberistana hürmet-i şer'iyye sû-i istimal edildi, gayr-i meşru hâdiseler zuhura geldi. Hususan evliyaların makberlerine karşı hürmet ise mâna-yı harfi cihetiyle kalmadı, mâna-yı ismî derecesine çıktı. Yani sırf Cenâbı Hak hesabına makbul bir abdi olduğuna ve şefaatine ve manevî duasına mazhar olmak için olan meşru hürmetten ziyade; o kabir sahibini âdeta sahib-i tasarruf ve kendi kendine medet verecek bir kudret sahibi tasavvur edip, amiyane, cahilane takdis edildi. Hatta o dereceye varmış ki; namaz kılmayanlar o ma'rûf ve meşhur türbelere kurban kesip ona yalvarıyordu. İşte bu müfritane hal kadere fetva verdi ki; o muharibi onlara musallat etsin. Fakat o muharib dahi onları ta'dil etmek ve ifratlarını kırmak lazım gelirken öyle yapmayıp bilâkis o da tefrit edip, köküyle kesmeğe başladı. Elbette "*Zalim, Allah'ın kılıcıdır. Onunla intikam alır, sonra döner ondan da intikam alır*" kaidesine mazhar olur. Onlar da sonra cezasını bulurlar.

İkincisi: Şu asırda maddî fikir galebe çalmış. Esbab-ı zahiriyye hakiki telâkki ediliyor, insanlar esbaba yapışıyor. Eğer esbab-ı zahiriye bir âyine hükmünden çıkıp nazar-ı dikkati kendisine celbetse tevhid-i hakikîye münafi olur. İşte şu gafil maddî asırdaki insanlar, mütedeyyin de olsa esbaba fazla sarılmalarına hikmet-i şer'iyye müsaade etmiyor. İşte buna binaen evliyanın ve e'âzım-ı İslâmiyyenin türbelerine birer mukaddes ziyaretgâh nazarıyla bakmak o hikmet-i şer'iyyeye şu zamanda pek muvafık düşmediğinden, Kader-i İlâhî onu ta'dil etmek istedi ki bunları musallat etti.

Üçüncüsü: Şu asırda enaniyet o derece dizgini eline almış ki; çok insanlar

birer küçük Firavun, ve birer küçük Nemrut hükmüne geçmişler. İşte ehl-i gaflet ve ehl-i dalâlet ve bu mağrur ehl-i enaniyet nazarında kıyas-ı bi'n-nefs olarak e'âzım-ı İslâmiyyenin namdarlarını hâşâ enaniyetle ittiham ettiklerinden, hem o ehl-i gaflet ve dalâlet kendileri Allah'ı tanımadıkları için, çok şeylere, çok zâtlara birer nev'i rububiyyet tahayyül ettikleri bir hengâmda ve sanemperestliğin, başka bir nevi olan heykelperestlerin ve suretperestlerin gayet müthiş bir riyakârlık mânasında olan şan ve şeref peşinde koştukları bir zamanda eâzım-ı İslâmiyyenin türbelerine cahilane ve müfritane bir surette avamların takdis derecesinde hürmetleri, elbette hikmet-i şer'iyye noktasında kader münasip görmedi ki; bu muharibleri Ehl-i Sünnete taslît etti. Onlarla ta'dil edecek...

Vehhâbîlerin seyyiat ve tahribatlarıyla beraber medâr-ı şükran bir cihetleri var ki, o çok mühimdir. Belki onların tahripkârâne olan seyyiatlarına mukabil o cihettir ki onları şimdilik muvaffak ediyor. O cihet de şudur ki; namaza çok dikkat ediyorlar. Şeriatın ahkâmını tatbik-i harekete çalışıyorlar. Başkaları gibi lakaydlık etmiyorlar. Gûya dinin taassubu nâmına tecavüz ediyorlar. Başkaları gibi dinin ehemmiyetsizliğine binaen şeâir-i diniyyeyi tahrip etmiyorlar. Hem Vehhâbîlik az bir fırkadır. Koca âlem-i İslâmın havz-ı kebiri içinde ya erir, ya itidale gelir, çünki menbaı hariçte değil ki, âlem-i İslâmı bulandırsın. Menbaı hariçte olsaydı çok düşündürecekti.

Said Nursi, "Vehhâbîlik Meselesi", *Mektubat* (Yirmi Sekizinci Mektup, Altıncı Risale, Altıncı Mesele)'den Muhammed Sıddık Şeyhanzade, *Nurculuğun Tarihçesi Medeniyet-i İslâmiyye*, İstanbul, 2003, s. 316-320.

Bu metin Said Nursi'nin Latin harfleriyle basılmış eserlerine, "ileride başka bir mecmuada neşredileceğinden buraya dercedilmedi" ifadeleriyle alınmamıştır. Meselâ bk. *Mektubat*, İstanbul, Sinan Matbaası 1958, s. 403; Yeni Asya Yay., İstanbul, 1994, s. 522. Görebildiğimiz Arapça tercümelerinde de yoktur. Meselâ bk. *el-Mektubat Külliyatu Risalei Nur*, II, trc. İhsan Kasım es-Salihî, İstanbul, Sözler Yay., 1992, s. 474.

"*Mektubat*'tan Vahhabiler bahsi niçin çıkarıldı?" başlığıyla meseleyi kapak konusu yapan *Dava* dergisi, bu metnin iki farklı surette hem Osmanlıcasını, hem de latin harflerine aktarılmış halini vermektedir; sayı: 41, Ağustos 1993, s. 11-24.

M. ŞEMSEDDİN GÜNALTAY
(1883 - 1961)

HAYATI VE ESERLERİ

M. Şemseddin Günaltay 1883'te Kemaliye / Erzincan'da doğdu. Babası müderris İbrahim Efendi, annesi Saliha Hanım'dır. Üsküdar Ravza-yı Terakki ve Vefa İdadîsi'ni bitirdi. Dâru'l-Muallimîn-i Âliye'nin fen şubesinden mezun oldu. Özel olarak Arapça, Farsça, dinî ilimler okudu, icazat aldı. Fransa'ya gitti, Lozan'da fizik ilimleri sahasında tahsilini sürdürdü.

Dönüşünde Kıbrıs İdadîsi'nde öğretmenlik, Midilli İdadisi ve İzmir Gelenbevî Lisesi'nde müdürlük yaptı. Midilli'de iken *Sırat-ı müstakîm-Sebilürreşad* ekibine yazar olarak katıldı; ilk yazıları felsefe ağırlıklı idi, daha sonra sosyal konulara yöneldi. 1911'de kurulan Türk Ocağı'nda tarih dersleri ve konferanslar verdi. *İslâm Mecmuası*'nın çıkmaya başlamasıyla (1913) İslâmcı-Türkçü diye adlandırılan ekibe katıldı.

1914'te Darülfünun Edebiyat Fakültesi'nde Türk tarihi ve İslâm kavimleri tarihi müderrisi oldu, Süleymaniye Medresesi'nde dinler tarihi ve İslâm felsefesi okuttu. Darülfünun İlahiyat Fakültesi'nde dersler verdi ve bu fakültenin reisliğine (dekanlık) getirildi. 1915'te İttihâd ve Terakki Fırkası'ndan Ertuğrul / Bilecik mebusu oldu ve bu görevi Meclis-i Mebusan'ın dağılışına kadar devam etti (1920), Dârulfünûn'daki derslerini de sürdürdü. 1918 İttihâd ve Terakki Kongresi'nde 2. reislik yaptı. 1918'de kurulan Teceddüd Fırkası'nın kurucuları arasında yer aldı. Mütarekeden sonra kurulan Divan-ı Harb'de, harp sorumlusu olarak İttihâd Terakki ileri gelenlerini sorgulayan komisyonda bulundu (1918).

Ankara hükümeti kurulduktan sonra İstanbul Belediyesi meclisi üyeliğine ve reis vekilliğine seçildi. Anadolu ve Rumeli Müdafaa-yı Hukuk Cemiyeti'nin İstanbul şubesinde görev aldı. Atatürk'ün emriyle İstanbul CHP teşkilatını kurmaya memur edildi.

II. Devre TBMM'ne Sivas mebusu olarak girdi (1923). Sivas ve ardından Erzincan mebusluğu 1954 yılına kadar devam etti, Meclis başkan vekilliği yaptı. Türk Tarih Kurumu'nun kurucu üyeleri arasında yer alan (1930) Günaltay, 1941 yılından itibaren vefatı tarihi olan 1961'e kadar bu kurumun başkanlığını da yaptı. Tarih kongrelerine katıldı, tebliğler sundu. İstanbul ve Ankara üniversitelerinde profesörlük yaptı. Türk tarih tezinin geliştirilmesinde ve resmi tarih kitaplarının yazılmasında etkin görevler aldı.

T.C.'nin 14. başbakanı sıfatıyla tek parti devri Halk Partisi'nin son hükümet başkanı oldu (15. 1. 1949 - 22. 5. 1950). 1954 seçimlerinde milletvekili seçilemedi. 1958-59 yıllarında CHP İstanbul il başkanlığı yaptı. 27 Mayıs ihtilalinden sonra Temsilciler Meclisi üyeliğine atandı. 1961 seçimlerinde İstanbul senatörü seçildi. Bu görevde iken 19 Ekim 1961 günü İstanbul'da vefat etti, vasiyeti üzerine Ankara'ya götürüldü ve Cebeci Asrî Mezarlığı'na defnedildi.

Günaltay Arapça, Farsça ve Fransızca bilmekteydi.

Eserleri: *Fennin En Son Keşfiyatından Telsiz, Telgraf, Esir, Mevcât-ı Esîriye, Röntgen, Radyum, İyotlar, Elektronlar* (1912), *Zulmetten Nura* (1913, 2. bs. 1915, 3. bs. 1925. Devrin şartlarına göre her baskısında önemli değişiklikler yapmıştır. M. Alak'ın sadeleştirmesi, 1996; A. L. Kazancı - O. Kazancı sadeleştirmesi 1998'de aynı adla basıldı), *Hurafattan Hakikata* (1916. A. Gökbel sadeleştirmesi *Hurafeler ve İslâm Gerçeği* altbaşlığıyla basıldı, 1997), *Akvâm-ı İslâmiye Tarihi* (1920), *Mufassal Türk Tarihi* (5 C. 1922-24), *Tarih-i Edyan* (1922, S. Yılmaz sadeleştirmesi *Dinler Tarihi* adıyla basıldı, 2006), *Felsefe-i Ûlâ - İsbat-ı Vâcib ve Ruh Nazariyeleri* (1923. N. Çolak'ın Latin harflerine aktarması aynı adla basıldı, 1994), *İslâmda Tarih ve Müverrihler* (1923. Y. Kanar'ın sadeleştirmesi *İslâm Tarihinin Kaynakları - Tarih ve Müverrihler* adıyla basıldı, 1991), *Maziden Âtiye* (1923. A. Gökbel - D. A. Aykıt sadeleştirmesi *Türk İslâm Tarihine Eleştirel Bir Yaklaşım* üstbaşlığıyla, 2003; A. L. Kazancı - O. Kazancı sadeleştirmesi aynı adla basıldı, 2000), *Müntahab Kıraat* (2 kitap, 1923), *İslâm Dini Tarihi* (1924), *İslâm Tarihi* (1. kitap, 1925), *Müslümanlığın Çıktığı ve Yayıldığı Zamanlarda Orta Asya'nın Umumi Vaziyeti* (1933), *Mezopotamya - Sümerler, Akatlar, Gutîler, Amüriler, Kassitler, Asurlular, Mitannîler, İkinci Bâbil İmparatorluğu* (1934), *Suriye ve Palestin* (1934), *Türk Tarihinin Ana Hatları Eserinin Müsveddeleri* (1934), *İbranîler* (1936), *La décadence du monde Musulman est-elle due a l'invansion des Seldjoucides?* (Tarih Kongresi'ne sunulan "İslâm dünyasının inhitatı sebebi Selçuk istilası mıdır?" başlıklı tebliğin Fransızcası, 1937. Aynı yıl Türkçesi de basıldı), *Türk tarihinin İlk Devirleri - Uzak Şark, Kadîm Çin ve Hind* (1937), *Türk Tarihinin İlk Devirlerinde Yakın Şark - Elam ve Mezopotamya* (1937), *Dil ve Tarih Tezlerimiz Üzerine Gerekli Bazı İzahat* (Hasan Tankut'la birlikte, 1938), *Tarih* (Lise 1, 1939), *Yakın Şark II - Anadolu - En Eski Çağlardan Akamenişler İstilâsına Kadar* (1946), *Yakın Şark III - Suriye ve Filistin* (1947), *İran Tarihi I - En Eski Çağlardan İskender'in Asya Seferine Kadar* (1948), *Yakın Şark IV - Perslerden Romalılara Kadar Selevkoslar, Nabatîler, Galatlar, Bitinya ve Bergama Krallıkları* (1951), *Hürriyet Mücadeleleri* (haz. S. Erdemir, 1958), *İslâm Öncesi Araplar ve Dinleri* (üç makalesinin M. Söylemez - M. Hizmetli tarafından sadeleştirilerek kitaplaştırılması, 1997), *Antik Felsefenin İslâm Dünyasına Girişi* (sadeleştiren: İ. Bayın, 2001).

Günaltay *Sebilürreşad*, *Terbiye Mecmuası* ve *İslâm Mecmuası*'ndan başka *Darülfünun İlahiyat*, *TTK - Belleten*, *DTCF* dergilerinde de makaleleri yayımlanmıştır.

Geniş bilgi için bk. Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, II, 649-55 (1966); *Türk Ansiklopedisi*, XVIII, 174-75 (1970); Fahri Çoker, *Türk Tarih Kurumu - Kuruluş Amacı ve Çalışmaları*, s. 315-19 (1983); *Yeni Yayınlar* dergisi, VII, sayı: 4 (Nisan 1962); *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, III, 404-05 (1979); İbrahim Agâh Çubukçu, "Cumhuriyet devrinin bir düşünürü", *A. Ü. İlahiyat Fakültesi - 50. Yıl Özel Sayı* (1973). Son yazı için ayrıca bk. İ. A. Çubukçu, *Türk Düşünce Tarihinde Felsefe Hareketleri*, s. 206-13 (1986).

I
İSLÂM DÜNYASINDA UYANIŞ BELİRTİLERİ

I

Çoklukla acı felaketler ümit verici uyanışlarla neticelenir. Müthiş darbeler, birbirini takip eden talihsizlikler ve felaketler, milletlerin uyuşuk dimağlarına uyanıklık nurları saçar, donmuş kanlarına deveran kudretleri bahşeder. Acıklı sefaletler, devamlı sukûtlar içinde çırpına çırpına yorgun ve halsiz düşen bir millet, sefalet ve sukûtun tabii bir hal olmadığını anlarsa kurtulmaya namzet demektir. Çünkü böyle bir kanaat geldiği günden itibaren kurtuluş yollarını aramaya başlayacaktır.

Yaşamak için didinmek, çarpışmak gerektiğine kanaat getiren bir millet, zillet içinde yaşayamaz. Felaketlerden uyanıklık kazanan milletde, azim seciyesi esaslı olursa, hiç şüphe yok ki kurtulur, kurtulabilir. Zilletten saadete, esaretten şevkete yükselir, yükselebilir. Yeter ki bu azim geçici olmasın, kurtulmak kanaati esaslı bulunsun, kurtuluş yollarını gösterecek rehberler azim ve irfanla mücehhez olsunlar.

Asırlardan beri sefalet çamurlarında sürüklenen, felaket yumrukları altında yıpranan, inkıraz çukurlarına gömülen Müslümanlar, son zamanlarda akıbetin dehşet verici vehametini takdir ettirecek kadar amansız tekmelere, Cehennemî sadmelere maruz kaldılar.

Salip (haç), papalar devrindeki yıllanmış gayz ve şiddetiyle, geçen günler nisbetinde amansızlığı da artmak üzere sürekli hilâle hücum etti ve ediyor. Maksadı yalnız hilâlin şaşaasını söndürmek değil, onu bütün bütün batırmak, yok etmekti. İşlenen, yapılan kanlı facialar bu gayenin takip edildiğini pek güzel gösterdi, şu anda da gösteriyor.

Son felaket dersi, ağır bir bilgisizlik kâbusu altında varlığını bile unutan İslâm dünyasına, pek müthiş bir kıyametin arefesinde bulunduğunu kesin bir surette ihtar etmedi mi?

Müslümanların cehalet uykusunda devam etmeleri, bölünme vadilerinde koşup durmaları, beklenen kıyametin kopmasını çabuklaştıracak sebeplerden değil midir? İslâmiyetin payidar olabilmesi için Müslümanların uyanması, birleşmesi, toplanması, halifelik arşı etrafında demirden bir kitle teşkil etmesi lüzumu, bugünkü kadar hiçbir zaman hissedilmemiştir. Çünkü Müslümanlarla beraber İslâmiyeti de silip süpürecek olan müthiş tufan kopmaya hazır bulunuyor. Balkan faciaları bu kıyametin belirmiş alametleri idi. Müslümanlar uyanmaz, sağlam bir birlik kitlesi halini almazlarsa büyük kıyametin kopacağına da şüphe etmemelidir. Emin olmalıdır ki Hıristiyanlık dünyasının hazırladığı bu müthiş kıyamet, yalnız Müslümanların başına kopacaktır.

Çünkü işsiz, servetsiz, ticaretsiz, birlikten yoksun yaşayan Müslümanların hali, bir kıyametin kendi başlarına kopmasını çabuklaştıran en büyük sebeplerdendir. Müslümanlar, ilâhî fermana uyarak ilim ve irfan elde etmeye çalışır, ticaret hayatına atılır, servet biriktirmeye gayret eder, kuvveti doğuran birliği temine muvaffak olurlarsa; yine şüphe yoktur ki batının süratlendirmek istediği bu kıyamet hiçbir zaman kopmaz ve kopamaz.

Müslümanlar bir devirde ilmen, irfanen cihana medeniyet dersi vermişlerdi. Servetde, cesaret ve şecaatta, ticarette dünyanın biricik hâkimi olmuşlardı. Halbuki bugün tarumar olmuş İslâm diyarının her tarafında acıklı bir sefalet hüküm sürmektedir. Her yerde Müslümanlar sefalet ve esaret altında inliyorlar.

Bugünkü sukûtun sebeplerini araştırmak ne kadar lazımsa, önceki yükselmenin anayolunu bulmaya çalışmak da o derecede lüzumludur. Çöküşün sebepleri tayin edilmedikçe kurtulmak mümkün olmıyacağı gibi, yükselmenin anayolu bulunmadıkça da yükselmek ihtimali yoktur.

II

Önceki makalemin sonlarında, bugünkü sukûtun sebeplerini araştırmak ne kadar lazımsa önceki yükselmenin anayolunu bulmaya çalışmak da o derecede lüzumludur demiştim. Gerçekten ben buna kaniyim. Fakat bu kanaat konusunda ben Cemaleddin Efganî hazretlerinin talebesiyim. Çünkü bu hakikati ilk önce o anlamıştı. Merhum Üstad bu meselenin ilmî bir şekilde tetkiki için İslâm dünyasını baştan başa dolaştı, İslâm dünyasının her köşesine bucağına sokuldu, girdi; İslâm dünyasının her tarafında kâşaneler yerine harabeler gördü. Kaybolmuş saadetlere karşılık felaketlerle karşılaştı: Semerkant medreseleri kapanmış, Buhara dershanelerinde örümcek ağ germiş, Merağa rasadhanesi yıkılmış, Gazne camii harap olmuş, Hint Müslümanları esarete düşmüş, İran baştanbaşa cehalet kabusuyla kaplanmış, Melikşah medreselerinin temelleri kaybolmuş, Ezher'in şaşaası yok olmaya yüz tutmuş, Fas inkıraza sürükleyen bir anarşiye mahkum olmuş,

Afrika'da İslâmiyet salibin esaret boyunduruğuna girmişti.

Afganistan'da, Türkistan'da, Hindistan'da, Çin'de, Cava ve Filipin'de, Afrika'da ilim yerine cehalet, nura karşılık zulmet hüküm sürüyordu. Her adımda bin türlü feci levhalar görülüyordu.

Cemaleddin bu halin sebeplerini araştırdı ve buldu: Müslümanlar İslâmiyeti kaybetmiş, din adına hurafelerin esiri olmuşlardı.

Türk dahisi İbn Sinâ İslâm felsefesinin esaslarını kurduğu gibi onun ırkına mensup olan Cemaleddin de İstanbul'da İslâmiyeti ihya etmeye kalkıştı. Koca dahi, İslâm dünyasına saçılacak uyanış nurunun hilafet merkezinden başka bir yerden parlayamayacağına kani olmuştu. Bu kanaatla hilafet kapısına koştu.

İslâm ufuklarını kaplayan hurafe bulutlarını dağıtacak, hakiki dini bütün şaşaasıyla meydana çıkaracak nurlu dimağları İstanbul'da bulabileceğini zannediyordu. Bunlarla birleşerek, hilafet arşından İslâm dünyasının felaket yağdıran ufuklarına bir hayat nuru saçabileceğini ümit ediyordu.

İstanbul'a geldi. Fakat maatteessüf umduğunu bulamadı. Aksine tahkire, tezyife, hatta tekfire maruz kaldı. Dinden habersiz kara cahiller, Ebu Cehil'in Peygamber'i tahkire yeltenmesi, Şeytan'ın Âdem'i tezyife kalkışması gibi, İslâm dünyasının bu büyük dahisini tekfir etmek cesaretini gösterdiler.

Dinin yüce esaslarına bigâne olan bu bedbahtlar Cemaleddin'in irfan dehasını takdir edememiş, ruhunu inleten dertleri duyamamış, hissedebilecek seviyeye yükselememişlerdi.

Cemaleddin hilafet merkezinde derdini anlatacak, fikrini keşfedecek bir fert bulamamıştı. İlimsiz, idraksiz bir sürü mahlukat görmüştü. Gazalîlerin, İbn Kemallerin, Molla Husrevlerin makamlarını gasbeden âlim kıyafetli cahiller, halka hurafeleri din, meskeneti iman salabeti, zillet ve sefaleti de "kader"in icaplarından diye telkin ediyorlardı.

Cemaleddin bu hal muvacehesinde titredi, köpürdü. Çünkü beslediği tatlı ümitler esasından yıkılmıştı. Hilafet merkezi bu halde olunca İslâm dünyası için kurtulmak ümidi beslemek muhal bir şeyi istemek demekti...

İslâmiyetin inkıraza, Müslümanların da umumiyetle esarete mahkum olmaları faciası, bütün dehşetiyle koca dahinin gözü önünde şekle bürünmüştü. Cemaleddin beyhude yere çırpındı durdu: Ulemaya baş vurdu, vüzeraya tehlikeyi anlattı, halifenin huzuruna kadar çıktı. Fakat heyhat! Cahiller topluluğu Cemaleddin'i çekememişlerdi: Zamanın şeyhülislâmı makamını kaybetmek vesvesesine düştü, entrikalar başladı. Nihayet yegâne emeli İslâmiyeti yüceltmek, Müslümanları uyarmaktan ibaret olan Cemaleddin İstanbul'u terk etmeye mecbur kaldı.

Cemaleddin meramına nail olmadan, Müslümanların son zamanlardaki felaketlerini görmeden Allah'ına kavuştu. Fakat korktuğu tehlikelerin kısmen ortaya

çıkmasıyla birlikte ektiği tohumlar da filizlenmeye başlamıştı. Seller gibi akan Müslüman kanları uyanış zeminini aralıksız suluyordu. Fikirlere bir uyanış, ruhlara bir nefha (?), kollara bir kudret geldi. Hurafeleri görecek, hurafeperestleri susturacak, hakiki dini meydana çıkarmak lüzumunu idrak edecek nurlu dimağlar yetişti. Bu âlimler arasında Mısır Müftüsü Şeyh Muhammed Abduh ilk safta bulunuyordu.

Felaketler ardarda geldikçe uyanış izleri de derinleşiyordu. Balkan faciaları, Trablus felaketleri kesinlikle isbatladı ki Müslümanlıkta kati ve hakiki bir inkılap yapılmadıkça Müslümanlar yaşayamayacaklardır.

Din adına ortaya atılan hurafeler Müslümanları ezdikçe onlar için hayat hakkı yoktur, beka ve devamlılık hakkı kaybedilmiştir. Çünkü hurafeler yaşatmaz öldürür. Bu iddiayı kuvvetlendirmek için Çin'de, Hint'te, Afrika'da, Avrupa'da can çekişen Müslümanların yürekleri parçalayan perişan hallerini tasvir etmeye bilmem ki lüzum var mıdır?

Evet Müslümanlar için dinî bir inkılaba kati bir ihtiyaç vardır. Fakat bu inkılap bir kısım sivri kafalıların zannettiği gibi herkesin keyfine göre dinî konularda tasarrufta bulunması, yeni bir din icadına kalkışması demek değildir. Bu inkılap; hurafelerden hakikata koşmak, dinî hakikatlar arasından yosunlu kafaların tortu hayallerini ayıklamak, asr-ı saadetteki Müslümanlığa dönmek, ashab-ı kiramın gittiği yola gitmek demektir.

Çünkü bugünün Müslümanlarının Hz. Peygamber'in getirdiği dinin esaslarını unutmuş, din adına mitolojik devrin hurafelerine sarılmış olduklarında şüphe yoktur. Bu gibi hurafeleri birer birer ayıklamak, esassızlıklarını meydana çıkarmak, hakiki dinin ulvî esaslarını ihya etmek, Müslümanlara feyizli yüce bir yol açmak kesinlikle lazımdır.

İslâmın maruz kaldığı müthiş felaketler dolayısıyla bizde ve bütün İslâm dünyasında bu yolda bir cereyan açılmış olduğunu görmekle ne kadar tatlı ümitlere düşüyoruz. Fakat bu cereyanı makul bir tarzda idare etmek icap ettiğini de unutmuyoruz.

Son felaketlerin bize telkin ettiği acı derslerden biri de, dinsiz bir milletin rabıtasız bir topluluk yığınından farklı olamayacağını da isbat etmiş olması değil midir? Dinî rabıtadan mahrum olan bir cemiyet müthiş sadmelere karşı mukavemet gösterebilmek salabetine hiçbir zaman sahip olamaz. Birdenbire zuhur eden şiddetli bir felaket rüzgârı o cemiyetin parçalarını ve fertlerini bir anda tarumar eder.

Asırlardan beri din duygusuyla terbiye edilmiş, dinî sâiklerle yürümüş olan kitlede, bu rabıtaya lüzumu kadar ehemmiyet verilmez, aksine ihmali yoluna gidilirse tabiidir ki, parçalarını birbirine bağlayan kuvvetin çözülmesiyle bir cisim nasıl dağılırsa, o kitle de bir sadme ile öylece tarumar olur. Halbuki dinî duyguları yosunlanmamış olan milletler, dış hücumlar önünde demir gibi sağ-

lam ve yekpare bir kale gibi mukavemet gösterirler. Sunusîler Afrika çöllerine Cehennemler yağdıran düşman toplarına karşı, en sağlam zırhlardan daha kuvvetli bir imanla hâlâ mukavemet göstermiyorlar mı?

Bir millet için nura, irfana, fazilete götürücü bir din ne kadar lazımsa hurafelere, cehalete, sefalete sürükleyen bir akide de o kadar zararlıdır, geçmiş milletlerin hurafeleriyle karışan bugünkü Müslümanlığın müntesiplerinin ne derekelere sürüklendiğini görüp duruyoruz.

Hz. Peygamber'in devri ile onu takip eden asırlarda Müslümanları şandan şana, zulmetten nura, cehaletten irfanın en üst noktasına yücelten hakiki Müslümanlığın kalıcı izleri için de tarihin azametli sayfalarına müracaat edebiliriz.

İslâmiyeti asr-ı saadetteki sadeliğine döndürmedikçe Müslümanlar için ilerleme (terakkî) kapılarının açılması mümkün değildir. Bu husus için yayılacak ilk nur huzmesi hilafet merkezinden parlamalıdır. İslâm dünyası büyük bir sabırsızlıkla bu nurun şaşaa saçmaya başlamasını bekliyor. Çünkü bu nur yayılmadıkça Müslümanların yaşayabilmeleri imkân haricindedir. İslâmiyetin ilk saf haline dönmek lüzumu İslâm dünyasının her tarafında pek derin bir şekilde hissedilmektedir.

Her taraftan duyulan uyanış âvazesi, nur ve irfan ihtiyacının ne kadar şümullü olduğunu pek güzel gösteriyor.

Bu hayırlı ve ümit verici belirtilerden istifade edebilmek maharetini göstermek de hilafet merkezinin büyük mütefekkirlerine ait mukaddes ve reddedilemez bir vazifedir.

M. Şemseddin, "Müslümanlık âleminde intibah emmareleri". *İslâm Mecmuası*, sayı: 1 (12 Rebiulevvel 1332) ve sayı: 4 (28 Rebiulâhir 1332).

II
İCTİHAD ÜZERİNE

İctihad Her Asır İçin Zaruri İhtiyaçlardandır

İnsanlık medenileşmek anayolunda ilerledikçe insanların ihtiyaçları ve bir diğerleriyle olan münasebetleri de o nisbette artmaktadır.

Bedevilik hayatı içinde yuvarlanan insanlarla medeni hayat içinde didinen insanların ihtiyaçları arasındaki fark tasavvur ve tahminin kat kat üstündedir. Afrika'nın iç bölgelerinde korkusuzca dolaşan bir vahşi ile Nil'in denize döküldüğü yerde, Taymis kıyısında yaşayan bir medeninin ahlâk ve tavırları, ihtiyaçları, geçim tarzı, hayatının akışı büsbütün başkadır. Bu başkalık sebebiyledir ki Çad gölü havalisinde dolaşan insanlar arasındaki örfler, âdetler, İskenderiye ve Londra'da oturan medenîlerin nizamlarıyla, âdetleriyle, kanunlarıyla kıyas bile edilemez. Birkaç esaslı örfe istinaden reislerin keyfi idareleri, bedevilerin kendi aralarında hayatlarının intizamını yeterli ölçüde sağladığı halde, ciltler dolusu kanun külliyatı medenilerin ihtiyaçlarını, cemiyetlerinin âhengini temin edemiyor; yine birçok şey o kanunların şümulü çerçevesinin dışında kalıyor. Bunlar da ayrı kanunlar istiyor.

İnsanlık mükemmellik gayesine doğru ilerledikçe her adım başına önüne daha geniş bir ufuk, daha büyük bir saha, daha vazgeçilmez bir ihtiyaç ortaya çıkıyor. Bu pek tabii bir haldir. Çünkü insanlar medeniyete, fikrî tekâmülde terakkî ettikçe geçim tarzı ve aralarındaki münasebetler de o nisbette değişir ve genişler ve bu hal yeni yeni ihtiyaçların doğmasına sebep olur. Neticede bir asrın ihtiyacı diğer asır ile kıyas kabul etmeyecek kadar çeşitlilik gösterir. Hatta dikkat edilirse bu yoldaki değişme ve çeşitlenmenin, değil asırdan asıra seneden seneye bile pek derin safhalar arzettiği anlaşılır. Gerçekten iki üç asır önceki insanların hatırlarına gelmeyen birtakım şeyler bu asırda bir ihtiyaç heyulası halinde karşımızda sırtarıp duruyorlar. Dedelerimizin hayalinden geçmeyen bir geçim ve hayat bize bugün pek tabii bir hal gibi geliyor. Kimbilir gelecek asırlarda gelecek insanlar, bizim o mesut veya bedbaht nesillerimiz, bugünkü insanlığın henüz

düşünemediği ne elim ihtiyaçlar huzurunda kıvranıp duracaklardır. İhtiyaçların çeşitlenmesi ve artışı insanlar arasındaki muamelelerin de genişleme ve artmasını; muamelelerin genişleme ve çeşitlenmesi de örf ve nizamların genişlemesini gerektirir. Daha başka ihtiyaçlara, daha önceki zamanlara göre ictihad edilerek vaz olunmuş usûller yeni ihtiyaçları tatmin edemez. Yeni ihtiyaçlar pek şiddetli bir surette yeni nizamlar ister.

Bu nizamlar yapılmaz, yeni yeni ictihadlarla o ihtiyaçlar karşılanmazsa millet mefluç düşer, kötürüm mahluklar gibi terakkî sahasında bir adım atamayarak olduğu yerde sayar kalır, belki de geriler. Bu hal, ya ayakların daha önceki bir asır için vukubulmuş olan ictihadlarla bağlı olmasından veya bedene bugünkü sahada yürüyebilecek kuvvetin üflenememesinden ileri gelir.

Halbuki köstekten kurtulmuş, geçecekleri yolları önceden düzeltilmiş olan milletler, terakkî sahasında şimşek hızıyla mesafe kat ederler. Asrın ihtiyaçlarına göre ictihadlarda bulunamayan milletler ise –zaman ilerlediği, asır terakkîye koştuğu halde– bulundukları dar çerçevede sermestane dolaşır kalırlar. Bir asırda yaşayan insanları, dünyevî muamelelerde önceki asrın ictihadlarının neticesi olan örflerle bağlamak kadar münasebetsiz bir şey olamaz. Çünkü bu hal, o insanları – bütün insanlık bir sel gibi terakkîye koştuğu bir sırada– tembelliğe, maziye gömülmeye sevketmektir. Karanlıklara gömüle gömüle rutubetlenen uzuvlar ise küflenir, sonra da çürüyüp dökülür. Milleti çürümeye ve dökülmeden kurtarmak da ancak her asırda, o asrın ihtiyaçlarına göre ictihadlarda bulunmakla mümkün olur. Ne hacet, "zamanın değişmesiyle hükümlerin de değişeceği" (ezmanın tagayyüriyle ahkâmın da tagayyur edeceği) fıkhın esas kaidelerinden değil midir?

Fıkıh usûlü âlimleri fıkıh ilmini "kişinin kendisi için faydalı ve zararlı olan şeyleri bilmesidir" yolunda tarif ediyorlar. İnsanın fayda ve zararı ise zamana, mekâna, muhite göre değişir. Şu halde her zamanın ihtiyaçlarına göre ictihadlarda bulunmak zaruri bir iş olmaz mı?

Dinin maksadı aklıselim sahiplerini kendi ihtiyarlarıyla dünya ve ahiret hayatında saadet ve selâmete eriştirecek gayelere sevketmektir.

Din dünyevî muamelelerde, Müslümanları, bu hedefe ulaşmaktan alıkoyacak hiçbir şey ile emretmez. Hz. Peygamber dünya işlerine kendi akıllarının daha çok ereceğini hatırlatarak ashab-ı kiramı dünya işlerinde serbest bırakmakla bu hakikati ümmetine öğretmişlerdi.[1]

Sahabi müctehidlerden Ebu Musa Eşarî ve Muaz b. Cebel hazretleri görevli olarak Yemen'e gönderildikleri zaman Hz. Peygamberin kendilerine yaptığı tavsiye, halka karşı müşkilat çıkarmamak, aksine kolaylık göstermek, ahaliyi nefret ettirmek değil müjdelemekle ısındırmak yolunda idi.[2] İslâmiyetin zorluk

1 "Siz dünya işinizi daha iyi bilirsiniz" (hadis).

2 "Kolaylaştırın güçleştirmeyin, müjdeleyin nefret ettirmeyin" (hadis).

dini değil, kolaylık dini olduğuna dair pekçok âyet ve hadis-i şerif mevcuttur.[3]

İmam Azam ve öğrencilerinin muamelelerde istihsan'ı* önde tutmaları da yine meşru menfaatin temini hususunda zuhur edebilecek müşkilâtı bertaraf etmek maksadına dayanmaktadır. Çünkü İslâm dininin bekası ve kemal-i şanla devam etmesi, İslâm milletinin saadet ve refaha mazhar olması, içtihadın bekasına bağlıdır. İctihad her asırda Müslümanlar üzerine kati bir farzdır.

İctihad kapısını kapayanlar zahmet edip de Gazalî, Maverdî, İbn Salah, Nevevî, Razî, Suyutî, Tebrizî ve Şehristanî gibi meşhur âlimlerin büyük eserlerini tetkik etmiş ve araştırmış olsalardı bu hareketleriyle dine karşı ne büyük ihanette bulunmuş olduklarını –eğer idrakleri varsa– anlamış olurlardı. İctihad kapısının kapalı olduğu iddiasında bulunanlar Şehristanî merhumun *Milel ve Nihal* adlı kıymetli kitabındaki aşağıdaki mütalaalarını insaf nazarıyla okuyarak İslâm milletinin şimdiye kadar sürüklendiği felaketlerin kâfi olacağına kanaat etsinler. Bu millet ilelebet cehaletin kurbanı olamaz.

Şehristanî diyor ki:

> "Şerî naslar sonlu ve sınırlı, insanların muameleleri ve cihanın vakaları ise sonsuz ve sınırsızdır. Sonlu ve sınırlı olan şey, hiçbir zaman sonsuz ve sınırsız olanı zabt ve ihata dairesine alamaz. Binaenaleyh ictihad ve kıyasın gözönünde bulundurulması gerekli ve sürekliliğinin kesin olması iktiza eder ki her hadise, her muamele, her vakıa üzerine ictihad edilebilsin ve bu sayede İslâm milleti selâmet ve saadete ulaşsın".

Şehristanî'nin şu açıklamasına karşı hâlâ ictihad kapısının kapalı olması lüzumunu ortaya sürenlerin haline bilmem ki gülmeli mi, ağlamalı mı?

İctihad Ne Demektir ve Ne Gibi Hükümlerde İctihad Yapılabilir?

...

İctihad hangi hükümlerde olacaktır? Şimdi bu meseleyi tetkik edelim:

Şerî hükümler; itikatlar, ibadetler, melekât** ve muameleler adlarıyla dört kısma ayrılabilir. Bunlardan itikadı hükümlerde, yukarda geçen tarifine göre ictihad cari olamayacağı gibi –kemâl payesi ne kadar yüksek olursa olsun– hiçbir ferdi taklit etmek de meşru değildir. Çünkü itikatla ilgili hükümlerin çoğu aklî

[3] "Allah size kolaylık ister, size güçlük istemez" (Bakara 2/185),
"Din kolaylıktır" (hadis),
"Dinde zorlama yoktur" (hadis).

* *İstihsan* şöyle tarif edilir: Kolaylık için zorluğu terketmek (İ.K.).

** Meleke kelimesinin çokluk hali olan Melekât'ı yazar burada ahlâk mânasına kullanmaktadır. Bilindiği gibi ahlâk da huy anlamına gelen Arapça "hulk" kelimesinin çokluk halidir (İ.K.).

delillerle kesinlikle sabit olmuş, Kur'an nasları ile de teyit edilmiştir. Geri kalan kısmı da Kur'an-ı Kerîm ve mütevatir hadislerde geçmiş oldukları gibi aklen muhal olduklarını icap ettiren bir delil de yoktur. Binaenaleyh bunların teslim ve kabul edilmesi de zaruridir. Herhalde itikadî hükümlerde ilm-i yakîn şarttır.

İbadetlerle ilgili hükümlere gelince; burada da Şeriat Koyucu'nun vazettiği esaslar değişmezdir. Çünkü ibadetlerle ilgili hükümler Şeriat Koyucu tarafından tamamlanmıştır. İbadetin ruhu, niyetin halis olması ve Allah'ın rızasını kazanmaktır ki bu da nefsi ıslah etmek, imanı kuvvetlendirmek ve şer'î emirlere uymakla olur. İbadetin icrası için bir şer'î teklif, bir de ruhanî zevk kâfi olduğundan ibadetlerin zaman ve mekân itibariyle değişmesi icap etmez. İbadet kısmında yalnız yapılması zaruri veya müstahsen olan erkân vesairenin tayin ve temyizi hususunda muhtelif rivayetlerin en sahih olanını tercih etmek, kapalı olan bir tabiri açıklamak suretiyle derinliğine ictihadî araştırmalar yapılabilir. Yoksa hiçbir müctehid farz olan ibadetlerden birini kendi ictihadiyle değiştirmek salahiyetine sahip değildir ve olamaz.

Ahiret hayatıyla ilgili olan hükümlerde de insanlar bildikleri gibi hareket edemezler. Şeriat Koyucu ne yolda emretmiş ise ona uymak lazımdır.

Melekât kısmı; nehyedilen, haram kılınan şeylerden, serlerden ve kötü davranışlardan men ve sakındırma hükümlerini; ahlâkî faziletler kazanmaya teşvik etme esaslarını ihtiva eder. Burada da müctehid, helal ve haram olduğuna dair şerî nas olan hükümlere, tabii ilişemez. Yalnız sukûtla geçilmiş olan bir fiilin helal veya haram olmasını kıyasla tesbit edebilir. Müctehidin bu esaslara dokunamaması terakkî ve tekâmülümüze hiçbir engel meydana getiremez. Aksine bunların değişmez olması millî ve terbiyevî birlikle neticeleneceği gibi fertlerin bir seviyede ahlâkî faziletlerle vasıflanmalarını da temin eder.

Müctehidlerin mesailerinde en ziyade dönüp dolaşacakları saha dünyevî muameleler kısmıdır. Çünkü dünyevî muameleler örf, âdet, zaman ve mekânın değişmesi ile değişir. Bunlar hakkında her asırda o asrın ihtiyaçlarına, o mahallin zorlamalarına göre ictihadlarda bulunmak lazımdır. Çünkü muamelelerin alt kısımlarını, parçalarını sınırlamak mümkün değildir.

İslâm şeriatı adâletin gözetilmesi, eşitliğe riayet,[4] zararı ve zarara zararla karşılık vermeyi[5] def etmek gibi yüce esaslar vaz etmiştir ki fakihler ve hukukçular bu esaslara göre ictihadlarda bulunarak feri hükümleri istinbat ederler.

Muamelelerde esas, menfaati temin, hayatı tazim ve geçim işlerini ıslah edecek güçlü bir tarz vaz aderek dünyevî saadeti hazırlamaya çalışmaktan ibaret olduğundan muameleleri bu gayelere göre ıslah ve takdire muktedir olabilecek

[4] "Afvı al, örfle emret" (A'raf 7/199).

[5] "Zarar vermek ve zarara zararla mukabelede bulunmak yoktur" (hadis).

mütefekkir dimağlara ihtiyaç vardır. Feri hükümlerin istinbatı hususunun da bu gibi mütefekkir ulu'l-emrlere yani ictihad erbabına ait olduğu şerî emirler cümlesindendir.[6]

M. Şemseddin, *Zulmetten Nura*, s. 379-84 ve 390-93 (1331).

[6] "O haberi Peygamber'e veya kendilerinden buyruk sahibi olanlara götürselerdi, onlardan sonuç çıkarmaya kadir olanlar onu bilirdi" (Nisa 4/83).

III
GEÇMİŞTEN GELECEĞE

Kurtuluş Yolu

Memleketimizin ufuklarında uyanış rüzgârı esmeye başladıktan sonra üç fikir cereyanının başlamış olduğunu görüyoruz: İslâmlaşmak, Muasırlaşmak, Türkleşmek.

Ruhî ve fiilî birer ihtiyaçtan doğan bu cereyanlar başlangıçta ancak fikrî bir mahiyette iken, her fikir gibi bunlar da gittikçe şekillenmiş ve devletin siyasî ve ictimaî hayatı üzerinde zaman zaman sarsıcı hareketlere sebebiyet vermişlerdir. Fakat ne kadar üzülecek bir şeydir ki birbirleriyle pek güzel uzlaşabilen bu üç cereyana, bir kısım ifrata kaçanlar tarafından karşı ve zıt bir yön verilerek bu yüzden milletin fertleri arasında derin uçurumlar ve anlaşamamazlıklar ihdas edilmiş, devletin siyaseti bile zaman zaman bu ifrata kaçanların nüfuzu altında sarsıcı istikametler almıştır. Halbuki her üç cereyan ruhî, hayatî, hakiki ihtiyaçlardan doğmuştur. Binaenaleyh aslında bu üç fikir birbirlerine muhalif değil, birdiğerinin tamamlayıcısı ve kuvvetlendiricisidirler. Fiilî ve ruhî hayatın tekâmülü için behemahal cumhurî umdelerin bu üç fikir üzerine istinat etmesi icap eder. Bunlardan biri diğerlerinin ifratına feda edilirse ictimaî tekâmül, ruhî yücelme, asrî terakkî vücut bulamaz.

Bu üç fikrin muarız bir vaziyete sokulması, hiç şüphesiz bunlara taraftarlık gösteren bir kısım ifratçı ruhlu insanların taassubunun günahıdır. İfrat daima dar görmeden, daha açık bir tabirle taassubdan doğmuştur. Halbuki dinî taassup gibi millî taassub, teceddüdî taassup da fikri hariçteki hakikat ışığını göremeyecek sınırlı bir sahada muhbus bir halde bırakır. İnsan bir defa böyle bir çember altına girdi mi artık hakikati göremez olur. Kendi kanaatına muhalif gördüğü fikir ve kanaatları; hakiki bir ihtiyacın, fiilî hayatın ifadesi olup olmadıklarını araştırmaksızın hemen reddeder ve kötüler. Çünkü zihniyet taassubu onda kendi kanaatinin hak ve doğru, diğerlerinin kanaatlarının da dalâlet ve hata olduğu yolunda bir iman yaratmıştır. Binaenaleyh bu gibi ifratçı insanlar verdikleri hükümleri

analiz veya senteze dayalı bir tetkike, aklî ve ilmî bir delile göre değil, bu iman taassubuna göre verirler. Bu suretle de ruhî ve fiilî hayatın hakiki ihtiyaçlarının birer ifadesi demek olan ve birdiğerlerinin kuvvetlendiricisi ve tamamlayıcısı olan fikirler arasında uyuşma kabul etmez bir muaraza açarlar. İşte "din", "milliyet" ve "teceddüd" fikirleri arasındaki muaraza bu suretle ortaya çıkmıştır.

Acaba bu üç umde, gerçekten birbirlerine muarız ve biri diğerlerinin inkişafına mâni midir? Bu soruya cevap verebilmek için herbirinin kaynaklarını ve sınırlarını tayin etmek icap eder. Fikrimizce muhiti sarsan mânasız mücadele, ifratta olanların bu kaynak ve sınırları tayin edemeyerek birbirlerine karıştırmış olmalarının ürünüdür.

İnsanda iki tür tecelliye şahit oluyoruz. Bunlardan biri ruhî, diğeri hayatî ve fiilîdir. Bu hal fertler için böyle olduğu gibi cemiyetler için de tecelliler itibariyle yine böyledir. Hayatta âhenk ve ölçülü olmanın bulunması için, hem saadete hem de refaha mazhar olmak için bu iki tür ihtiyacın temin edilmesi gerekir. Bu ihtiyaçlardan biri bulunmazsa hayatın âhengi bozulur; ya saadetten veya refahtan mahrum kalma tahakkuk eder. Demek ki fertlerin ve cemiyetlerin refah ve saadeti, tekâmül ve yükselmesi ancak bu iki tür ihtiyacın aynı zamanda ve birlikte temin edilmesine bağlıdır.

Din ve milliyet ruhî bir ihtiyaçtır. İçtimaî hayata birtakım kıymetlerin teşkil ettiği âhenk nazarıyla bakarsak, bu ahengin esas umdesinin din ve milliyet olduğunu görürüz. Milliyetin temellerinden en feyizlisi dindir. Milliyet müşterek duygular, müşterek mefkureler etrafında toplanan, dayanışan bir zümre demektir. Müşterek duygunun mukaddes kaynağı ise dindir. Din mefhumundan soyulmuş milliyet anka kuşu gibi hayali bir mevhumdur. Bir din bir milletin ruhuna hakim olmuş ise, bu hakimiyet o dinin bu milletin millî ruhuna uygun olmasının zaruri neticesidir. Bir milletin bu mahiyette olan dini, müşterek duyguların feyizli kaynağıdır. Demek ki din, milliyetin esas unsurlarından biridir. Samimi bir milliyetperverin samimi bir dindar olması gerekmektedir.

Asrîleşmek (çağdaşlaşmak) cereyanına gelince: Bu da fiilî hayatın vazgeçilmez bir ihtiyacıdır. Haricî sınırlarını, haricî emniyet ve tamamiyetini temin eden bir millet, ilerlemiş milletler arasında varlığını devam ettirebilmek için dahilî hayat itibariyle süratli bir şekilde inkişaf ve tekâmül etmek mecburiyetindedir. Bu mecburiyet kesindir. Vatanımıza yönelik ihtiraslar, hayatımıza düşman rakip milletler karşısında mevcudiyet ve istiklâlimizi ancak ve ancak teceddüd ve tekâmül faaliyetinde göstereceğimiz azim, sebat ve ciddiyetle muhafaza edebiliriz.

Fakat asrîleşmek bizi hiçbir şekilde milliyetimizden, dinimizden uzaklaştırmaz. Aksine bizde bu iki hissi daha çok artırır. Biz hem dindar bir milliyetçi, hem de asrî bir millet olabiliriz. Bunlardan hiçbiri diğerinin tahakkukuna mâni olmaz. Elverir ki nerelerde ve hangi hususlarda muasırlaşacağımızı, nerelerde ve hangi hususlarda millî kalacağımızı açıkça tayin edebilmiş olalım.

Muasırlaşacağız diye bütün millî ve dinî hüviyetimizden soyulacak olursak –ki ictimaî kanunlara göre bu muhaldir– asrîleşmiş olmaz, ölürüz. Nasıl ki teceddüd ve tekâmüle karşı derin bir nefret göstererek eski kabuklarımızda kalmak istersek küflenir, uyuşur ve yine ölürüz.

Millî ve ferdî hayatımızı kurtarmak, millî ve ferdî tekâmül ve terakkî etmek için asrın teknik ve fenlerinden, usûl ve felsefesinden, sanayi ve sanatlardan istifadeye mecburuz. Bizim için mukadder olan tarihî rolün başarı ile yerine getirilmesi bu mecburiyete teslim olmak ve boyun eğmekle mümkün olur. Hem haricî müdafaayı temin etmek, hem de dahilî iktisada hakim olabilmemiz ancak asrî bir zihniyetle, batının sanayi ve fenlerinden, ilmî usûllerinden aydınlanmak sayesinde mümkün olabilir.

Son zamanlarda gittikçe had bir şekil alan anlaşamamazlık başlıca din ve milliyetle asrîliğin saha ve hudutlarının birbirleriyle karıştırılmasından doğmaktadır. Birinci kanaat taraftarları her hususta şarklı kalmayı, ikinci fikri benimseyenler de şarklılıktan büsbütün soyularak her mânasıyla garplı olmayı müdafaa eder gibi görünüyorlar. Halbuki her mânasıyla ve mutlak surette şarklı kalmak istediğimiz takdirde asrî kasırgalar önünde varlığımızı kurtaramayacağımız muhakkaktır. Her mânasıyla ve mutlak surette garplı olmaya taraftarlık da millî benlikten kesinlikle soyulmak, millî hüviyetten çıkmak, cascavlak dejenere bir insan kümesi olmaya rıza göstermek demektir. Bunun gerçekleşme imkânı olup olmadığı da ayrıca tartışma götürür. Fakat bu iki çıkmaz ve tehlikeli yol arasında bizi kurtaracak emniyetli üçüncü bir anayol vardır. Yeni Türkiye bu anayolu takip etmekle yükselecektir: Benliğimizi, millî hüviyetimizi muhafaza etmek mânasına şarklı kalmak, garbın bütün teknik ve ilimlerinden, medeniyetinden her suretle istifade etmek mânasına da garplılaşmak hem mümkün hem de lazımdır.

Türkleşmek, İslâmlaşmak ve Muasırlaşmak cereyanları ayrı ayrı ihtiyaçlardan doğmuş oldukları gibi sahaları da ayrı ayrıdır. Hiçbiri diğerinin yerini tutamaz ve biri diğerinden müstağni kalamaz. Din ve milliyet ruhî, teknikler ve fenler ise hayatî ve fikrîdir. Din ve milliyet mukaddes heyecanların kaynağı, teknikler ve fenler de hayatî ihtiyaçların mesnedidir. Öncekilerin sahası kültür, ikincilerin sahası da medeniyettir. Demek ki bizim için kurtuluş ve yükselme yolu Türk-İslâm kültürü dahilinde muasır bir medeniyet anayoludur. Bu anayol takip edildiği takdirde hem milletin fertleri arasındaki anlaşılamazlık kalkmış olur, hem de memleket sarsılmaksızın, millet yüksek seciyelerini, millî ruhunu kaybetmeksizin medeniyet sahasında terakkî ve tekâmüle koşar.

Muhafazakârlık-Radikallik

Osmanlı İmparatorluğu'nun son asrı iki cereyanın bazan sakin, bazan ateşli çarpışmasıyla temayüz eder. Bu cereyanlar zahiren birbirinin zıddı görünüyorlardı. Birisi herşeyi maziden almak, binaenaleyh maziyi aynen yaşatmak, diğeri de herşeyi Avrupa'dan almak ve binaenaleyh benliği tamamiyle unutmak gibi zıt iki istikamet takip ediyorlardı. Tanzimattan sonra Husrev Paşa - Reşid Paşa rekabetleriyle cisimleşen bu cereyanlar bazan biri, bazan diğeri galebe çalmak üzere tedricen inkişaf etmiş, Kanun-ı Esasi'nin ikinci defa tatbikine başlandıktan sonra her ikisi de billurlaşarak biri muhafazakârlık, diğeri radikallik (cezrîlik) adlarıyla birdiğerine karşı cephe almışlardır.

Yeni Türkiye'de de bu iki ad altına sığınan kanaatların çarpışmasına şahit olacağımız birçok belirtilerden anlaşılmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'na ait bütün hesapların tesviye edildiği intikal devresinde, şu iki ilmî isim altına sığınmış olan bu cereyanları tahlil etmek, mahiyetlerini anlamak vazgeçilmez bir vazifedir. Çünkü dün ictimaî hayatımızı buhran içinde bırakan bu iki cereyanın mahiyetleri tahlil edilmezse cezbedici isimlerine aklanılarak Yeni Türkiye'de de bunların çarpışmasına meydan bırakılmış olacaktır. Halbuki batıdan alınan bu iki ismin bizdeki mânaları, bu isimlerle batı dünyasında kastedilen mânalardan büsbütün farklıdır. Meşrutiyet idaresi devrinin son senelerinde mütefekkir bir müellif (Ziya Gökalp) bu iki cereyanın mahiyetlerini şöyle tahlil etmişti:

> "İçtimaî hayatımızın hangi cihetine baksak iki muhtelif cereyanın çarpıştığını görürüz. Bunlardan biri radikallik (cezrîlik), diğeri muhafazakâr-lıktır. Birbirinin tamamiyle zıddı sayılan bu iki cereyan hakikatte aynı esasta birleşmiştir: Kaidecilik.
> Muhafazakârlık mevcut kaideleri değişmez hakikatlar sırasında görerek değiştirilmesine küfür nazarıyla bakarlar. Radikaller makul kaideleri mutlak düsturlar sayarak kabul etmeyenleri mürtecilikle itham ederler. Bu iki sınıftan hiçbirisi, bu eski veya yeni kaideler nereden çıkarak ne yolda tekâmül ettiğini aramaya lüzum görmezler. Çünkü her iki tarafça da kaide, zamanların üstünde ve muhitlerin dışında "kendi kendine var olan" (kaim bi-nefsihi) bir şeydir. Bu bir cemiyette hayatî tekâmülün, muvakkat ve diğerlerine bitişen bir merhalesi değil, zaman ve mekândan mücerret bir âlem olan "kendi"nde (nefsu'l-emr) sabit ve metin ezelî bir hakikat, ebedî bir düsturdur. Kaidelere tabi olma, tekrar ede ede itiyat haline geçtiği için ihtiyarlar muhafazakâr olurlar. Gençlerse medenî ihtişamlarıyla parlak görünen terakkî etmiş milletlerin terakkî etmelerinin sebeplerini, tatbik etmekte oldukları kaidelerin doğruluğuna yükledikleri için bunları taklit etmek hevesine düşerler, bundan dolayı kökten inkılapçılar sırasına geçerler.
> Adı ister adet, ister moda olsun, ister âdâb, ister etiket adı verilsin, fıkıh maddeleri yahut hukuk düsturları suretinde tecelli etsin "kaide" daima aynı şeydir. Tekâmülün süreksiz ve müstereddit bir duruşu sayılmayıp da hareketsiz ve sabit bir "ayn" addedildiği anda cansız bir iskelet halini alır. Hayatın özü yaratıcı bir tekâmüldür. Tekâmülsüz varlıklar cansızlardan ibarettir.
> Kaideciler neticeyi sebep yerine koyarlar. Kaide tekâmülün muvakkat bir netice-

sidir. Onlar bunu tekâmülün bir sebebi sanırlar. Sebep malum olduğu için artık tekâmülün tarihini tetkik etmeye lüzum görmezler. Bu zihniyette olanlar kaideyi mutlak bir hükümdar gibi telakki ettikleri için tatbikattan bir fayda hâsıl olmadığını görünce bütün mesuliyeti zavallı kaideye yükletirler. Derhal radikaller seslerini yükselterek muhafazakârları susmaya mecbur ederler. Yapılacak iş pek kolay: Eski kaideleri tahttan indirerek yerlerine yenilerini geçirmek... Fakat bunların hükümranlığı da çok sürmez, çünkü tatbikatta yine aksilikler görülmeye başlar. Bu kere itiyatçılar başlarını doğrultur ve taklitçileri meydandan çekilmeye davet eder. İşte bizde de daima böyle olmuştur. Tekâmülden doğma müesseselerimizi, tarihî bağlantılarını tesis ederek canlı ananeler haline sokacağımıza, bunları bir tarafa atarak her ülkeden "tarihsiz, ananesiz, kaideler" suretinde müesseseler almışız.

İngilizler kaidesiz bir millettir, fakat tarihî bağlantıları, tekâmülî temayülleri malum ananeler en çok İngilizlerde görülür. İngilizleri terakkî ettiren ananeciliktir. Biz Türkler kaideci fakat ananesiz bir milletiz. Türklüğe ve İslâmlığa ait ananelerimizin tarihî silsilelerini aramadığımız gibi asrımızı ayrıcalıklı kılan terakkîlerin kaynak ve tekâmülünü de tetkik etmeye lüzum görmeyiz. Bizim için yalnız neticeler lazımdır. Türklük ve İslâmlık birbirini takip eden med ve cezirlerden sonra amelî ve itikadî kaideler suretinde tortular bırakmış. Avrupa medeniyeti birçok yükselme ve inkılaptan sonra bize birtakım ilmî ve amelî umdeler suretinde tecelli ediyor. Bir kısmımız o tortuları kullanır, diğer takımımız bu umdeleri yağmalarız. Kaide ister itiyadî, ister taklidî olsun ibda ve terakkîden mahrumdur. Çünkü munfasıl taklitler hem imtizaç ve terekküp edemezler, hem de geçmişleri yoktur. Herbiri müstakil ve mutlak bir âlem olan kaideler –oturdukları yerlerde– oldukları gibi kalırlar, bir istikbal vücuda getiremezler. Anane ise ibda ve terakkî demektir. Çünkü anane muhtelif anları birbiriyle eritmiş bir geçmişe, arkadan muharrik bir kuvvet gibi ileriye doğru inen tarihî bir cereyana sahiptir ki daima yeni inkişaflar, yeni temayüller doğurabilir. Anane kendi başına doğurgan ve ibda edici olmakla beraber ona aşılanan yabancı yenilikler de damarlarındaki hayat suyundan feyz alarak canlanır ve adi taklitte olduğu gibi çürüyüp düşmez. Bergson ferdin ruhunu hatıralarının toplamından, cesedini itiyatlarının toplamından ibaret görüyor. Bir milletin hatıraları ananeleridir, itiyatları ise kaideleridir. Demek ki ananeler, bir milletin ruhunu, kaideler bedenini teşkil eder. İstinat noktasını, ananeci bir millet ruhunda, kaideci bir millet göğsünde arar. Birincisi hayatın mânalarını, ikincisi lafızlarını gösterir. Birincisi tarihî bir hürriyet, ikincisi coğrafî bir esaret içinde yaşar.

O halde şimdiye kadar yürüdüğümüz muhafazakârlık ve teceddüd yollarının ikisi de çıkmaz imiş. Yeni hayatta bunların ikisinden de sakınmak gerek. Önce Türklüğe mahsus müesseselerimizin ananelerini, tarihî tekâmüllerini tetkik etmeliyiz. İkinci olarak İslâmlığa ait müesseselerimizin ananelerini, tarihini iyice araştırmalıyız. Kelâmın, tasavvufun, fıkhın tarihlerini bilmeliyiz. Bu müesseselerin nasıl tekâmül ettiği, muhtelif muhit ve zamanlarda ne yolda intibak ettiği bilinirse bu asırda hangi terakkîleri kabul edeceği ve istikbalde ne şekilde bir tekâmül takip edeceği de anlaşılabilir.

Anane bir müessesenin muhtelif zamanlardaki şekilleri arasında bağlantı ve âhenk kurmakla kalmaz, bütün müesseselerin aynı asıldan ne suretle türediğini de göstererek hepsini birbirine bağlar. Durkaym'a göre ahlâk, hukuk, siyaset, mantık, sanatlar, iktisat gibi müesseselerin hepsi "din'den türemedir. Bu dallar, köklerini dinî bir kaynaktan bulmakla zinde bir feyze, feyizli bir zindeliğe mazhar olurlar.

Üçüncü olarak asrın teknik ve fenlerinden, usûlleri ve felsefesinden istifade edebil-

mek için bunların da tarihî tekâmüllerini, zamanî ve ictimaî intibaklarını araştırmalıyız. Medeniyet tarihi bize gösteriyor ki bir memlekette sanayi terakkîye başlayınca fenler de inkişaf ediyor. Fenler tekniklerden doğduğu gibi felsefe de usûlden doğar. O halde bir taraftan tarihli ve ananeli bir millet haline girmeye, diğer taraftan da sanayie istinat eden fenler ibda etmeye, usûllerden devamlı feyz alan felsefeler yaratmaya çalışmalıyız.

Asrın fenlerini ve felsefesini, tekniklerini ve usûllerini millî ve dinî ananelerimize, izah ettiğimiz şekilde aşılar ve mezcedersek muasır bir İslâm Türk medeniyeti hâsıl olacaktır. İşte o zamandır ki hakiki mânasıyla kültür ve medeniyet bakımından müstakil olacağız..."

Yeni Türkiye ne itiyadî ne de taklidi kaideciliğin ardından gidemez. Çünkü her ikisi de geleceğin inkişafı itibariyle zararlıdır: İtiyatçılık senelerden beri milleti uyuştura uyuştura tekâmül damarlarını kurutmuş, fikren, hayaten mefluç bir hale sokmuştur. Taklitçilik ise millî varlığın heyecan kaynaklarını kurutmaktan, ictimaî yardımlaşmayı yıpratmaktan, milletin fertleri arasına menfur bir nifak sokmaktan başka bir netice vermemiştir.

Yeni Türkiye için yükselme yolu, ananevi tekâmül mesleği ve yoludur. Ancak bu yoldur ki bizi itiyadî kaideciliğin çorak sahasından kurtaracak, maşerî benliğimizi kaybettirmeksizin mütekâmil asrî bir millet mertebesine çıkaracaktır. Ordumuzun göstermiş olduğu terakkî, bunun canlı şahididir. Gerçekten ordumuz ne taklidi, ne itiyadî kaideciliğin esiri olmamış, tarihî tekâmülünü kaybetmeksizin asrî terakkîleri bünyesine aşılamak ve mezcetmek suretiyle almış ve bu sayede terakkîye mazhar olmuştur.

Muhafazakârlık veya radikallik gibi kof kelimelerin arkasına geçilerek mücadele eden iki cephe alınacağına asrın ihtiyaç ve terakkîlerini millî ruhun icaplarıyla mezcederek tekâmülî bir anayol takip etmek, milletin ekseriyetini toplayacak bir cereyan açmak daha faydalı ve daha mantıkî olmaz mı?

M. Şemseddin, *Mâziden Âtiye*, s. 280-90 (1339).

IV
TEKKELER, TÜRBELER...

Tekkeler ve Milletin Ruhuna Olan Tesirleri

İnkırazın âmillerini ve ictimaî buhranın sebeplerini araştırırken tekkelerle tarikatları hatırlamamak mümkün değildir.

Nasıl mümkün olabilir ki doğuda roller çevirilmesine en çok meydan açan, siyasî ve şahsî ihtiraslara en müsait bir zemin hazırlayan tarikatlar ve tekkeler olmuştur. İrşad postundan saltanat tahtına geçen açık gözler doğuda pek nadir değildir. Fatımîlerin kurucusu, Murabıtların başı dervişlikten şeyhliğe, şeyhlikten de saltanat tahtına yol bulmamışlar mıydı?

Daha pek o kadar uzak olmayan bir asırda Safevîler, saltanatlarını tekkelerin "bâlâ-yı muğfeli"nde kurmamışlar mıydı? Doğuyu senelerce ezen, titreten Batınîler, Asya'nın o korkunç anarşistleri, Hasan Sabbah gibi şeyhlik taslayan birinin tesis ettiği melaneti değil midir? İslâm tarihi karıştırılırsa, şu saydığımız zevat gibi, önce derviş, şeyh kisvelerine bürünerek hüviyet ve emellerini gizlemekle halkın zihnini iğfal ettikten ve kendine bağladıktan sonra yavaş yavaş saltanat eşiğine doğru ilerlemiş birçok adamlar gösterilebilir. Doğu ki iğfalkâr tuzaklara düşmeye pek elverişli, tatlı sözlere pek meftundur. Nurlu bir yol açmak davasıyla ortaya çıkanların daima arkasında koşmuş, körükörüne onların bir aleti, itaatkâr bir uzvu olmuştur.

İslâm tarihinin biraz daha şümullü, biraz daha derin bir surette araştırılması, ibret nazarlarının önüne ne kadar feci ve hayret verici sahneler arzeder.

Şeyhliğin vaktiyle en ziyade revaç bulmuş olduğu mahaller İran, Maveraünnehir ve Mağrip tarafları idi. İhtiras peşinde koşan, gizli emellerini dervişlik kisvesi altında saklayan birçok siyasî adam halkı iğfal ve itaat altına almak için bu giysiyi çok müsait buluyorlar, bu tuzağı pek uygun görüyorlar. Tac ve tahtlarını kaybeden İran aristokratları, daha Emevîler devrinde âl-i beyt muhibliği perdesi altında, dinî irşad kisvesine bürünerek, halka siyasî telkinlerde bulunmaya baş-

lamışlardı. Abbasîlerin ortaya çıkmasıyla İranlıların iktidar makamına geçmesi, bu ihtiraslara daha ziyade bir yol açtı.

Mehdi zamanında Horasan taraflarında zuhur ederek devletin başına büyük bir gaile açan Mukanna, irşad postundan saltanat tahtına çıkmak isteyen bu tür derbederlerdendir.

İran hükümeti, ortaya çıkışı pek yakın bir zamana ait olan Muhammed Ali Bâb'ı ortadan kaldırmış olmakla beraber tarikatının önüne geçememiştir. Elan İran'da ve Osmanlı memleketlerinde birçok Bâbî vardır. Anlaşıldığına göre günden güne de Bâbîliğin yayılma sahası da genişlemektedir.

Osmanlı memleketleri, irşad giysisine bürünmüş olan bu gibi siyaset düşkünlerinin ihtiraslarıyla az çok sallanmışsa da saltanat tahtını sarsacak kadar bir sarsıntının zuhur ettiği görülmemiştir. Eski devirlerde eyaletlere gönderilen paşalar kendi şevketlerini sarsacak hiçbir şeye meydan vermemeye pek ziyade itina gösterirlerdi. Yalnız fetret devrinin sebep olduğu idarî zaaftan istifade ederek bir külah kapmak hevesine düşen Börklüce Mustafa gibiler görülmüşse de onların da kökü pek çabuk sökülmüştür.

Dergâhın hariminden saltanat kâşanesine, irşad postundan şevket tahtına çıkan İsmail Safevî, II. Bayezid'in idarî aczinden istifade ederek Osmanlı memleketlerine türlü şekil ve kıyafette, mürşit ve şeyh adı altında pekçok derbeder sokabilmişti. I. Selim'in şiddet ve amansızlığı bile bunların kökünü kazıyamadı. Anadolu'ya saçtıkları tahribat güveleri elan milletin bir kısım fertlerini için için kemirmektedir. Bir aralık Şah Kulu adında bir derbeder tarafından tekke ve Hamid ilinde bir isyan bile tertip edilmişti. Fakat o da Hadım Ali Paşa tarafından pek çabuk söndürüldü. Bununla beraber üzülecek bir şeydir ki Rafızîlik cereyanı Anadolu'nun bir kısım cahil halkı arasında hâlâ revaçtan düşmemiştir.

Dervişliği siyasî ihtiraslara vesile ittihaz eden bu gibi serserilerin Müslümanlar arasına ekmiş oldukları fesat tohumu, pekçok masumun beyhude yere kanlarını akıtmış, pekçok mamur yerleri harap etmiş, İslâmın ictimaî hayatını çığırından çıkarmış ve nihayet Müslümanlar arasında ahlâksızlığın geniş çapta yayılmasına sebep olmuştur.

Bu gibi heriflerin melanetleri Müslümanları alabildiğine insanlıktan uzaklaştırırken, diğer taraftan birtakım büyük ve faziletli simalar da ictimaî hayatın yükseltilmesine, hassas ruhların çoğaltılmasına, ulvi kalplerin artırılmasına çalışmışlardır. İslâm dünyasında ahlâkî soyluluk ve ruhî hassasiyetin yücelmesi ve tekâmülüne pek büyük hizmetleri geçmiş olan tarikatların (turuk-ı aliyye) kurucuları bu bülend nasıyeler arasında sayılabilirler.

Yüksek düşüncelerin ilham alanı olan Cüneyd Bağdadîler, Bayezid Bistamîler, Ahmed Bedeviler, Râbia-yı Adevîyeler milletin ruhuna ne kadar necip yüce faziletler üflemeye çalışmışlardır. İrfanı huzurunda büyük bir dâhiye.

O âlicenabın vasfı konusunda ben ne diyeyim;

Peygamber değil fakat kitabı var

dedirtecek kadar insanlığın yüksek bir mertebesine yükselmiş olan Mevlâna Celaleddin Rumî'nin, milletin fikrî ve ruhî terbiyesine olan hayat bahşedici tesiri beş on satırla ifade edilemeyecek kadar geniş ve feyizlidir.

Ne çare ki her şeyi bozan, her faydalı müesseseleri kemiren zamanın akışı bu necip simaların açtıkları nurlu Anayolu da kapamış, o faydalı müesseseleri çığırından çıkarmış, yerlerine gayesiz ve dikenli çıkmaz yollar, dirlik ruhunu öldüren yığın yığın tembellik yuvaları ikame etmiştir.

Tekkeler vaktiyle hassas ruhlar, faziletli dimağlar, ateşli kalpler, ahlâklı ve necip simalar yetiştirmek, millette ictimaî bir hayat uyandırmak, kitlenin irşadına hizmet etmek gibi muayyen ve feyizli gayeler gözetilerek tesis edilmişlerdi. Üzülecek bir şeydir ki bu gayeler sonradan unutuldu, o tarikatlar çığırından çıkarıldı. Bektaşîlik Yeniçerilikle beraber memleketin izmihlalini hazırladı. Çilehaneler artık İsmail Ankaravî ve Şeyh Galib gibi ateşîn ve lâhutî-neva ruhlar yetiştiremiyordu. Ehilden ehile intikal etmesi icap eden irşad postu, miras kalan mallar gibi babadan oğula, ehilden ehil olmayana geçti. Tekkelerdeki irfan ve tenvir şulesi söndü. Bu müesseseler ictimaî hayatın tanzimine, kitlenin yükseltilmesine hizmet etmekten ziyade, onun bozulmasına, bunların sukûtuna yardım ettiler. Çalışmaktan ürken, hayatın savaş alanında didinmekten yılan ne kadar adam varsa kapıları açık, çorbaları bol, ekmeği çok olan tekkeleri birer dâru'l-eman sandılar ve postlarını buralara attılar.

O necip ve yüksek simaların bu feyizli müesseseleri, işte bu suretle birer tembel yatağı haline geldi. Milleti kaplayan tembellik kâbusunun yoğunluk kazanmasına, gerilemiş medreseler kadar gerilemiş tekkelerin de yardımı olmuştur.

Gerilemiş medreseler son asırlarda Gelenbevî gibi nadir birkaç zat yetiştirmiş olduğu gibi tekkeler de ihtimal ki birkaç mümtaz sima yetiştirmiş, ihtimal ki bugün de bozulmamış, çığırından çıkmamış bazı tarikatlar kalmıştır. Fakat umumi heyeti itibariyle böyle mi? Tekkelerin bu günkü hali, zamanın ihtiyaçları, asrın medeniyetiyle telif edilebilir mi? Şeyh Galib gibi mümtaz ve hassas ruhları, Yahya, Sünbül ve Hüdayî efendiler gibi insan-ı kâmil ve faziletli dimağları terbiye eden, yetiştiren tekkelerin payidar olmasına herkes taraftardır. Fakat çığırından çıkmış, gayesini unutmuş tekkeleri ne yapmalı? Bunların bir faydası, bir lüzumu var mı? Buralara sarf edilen paralarla millet için, Müslümanlar için daha faydalı müesseseler yapılamaz, daha hayırlı işler görülemez mi? Hiç olmazsa tekkeler Müslümanların aydınlatılmasına hizmet eden bir şekle konulamaz mı?

M . Şemseddin, *Zulmetten Nura*, s. 187-92 (1331).

Ölülere Tapmak: Türbeler, Ziyaretgâhlar

Mistisizm doğunun en eski geleneklerindendir. Hind'in Buda ve Brahma mezhebine tâbi olanlar ezici riyazetlere katlanmak, münzevi hayatlar geçirmek suretiyle zillet ve meskenetin en sefil derekelerine düşmüşlerdi. Benlik hissiyle izzet-i nefs denilen seciyeyi öldüren bu menfur yollar, doğuluları asırlardan beri tenbellik ve esaret boyunduruğu altına sürüklemiş durmuştur. O eski devirlerin kötü tortuları acaip kıyafetlere, garip şekillere bürünerek memleketleri dolaşan miskin derbederler tarafından İslâmiyete nakledilmişlerdir. Çünkü Hz. Peygamber Efendimiz, uzlet edeceğim diye bir köşeye kıvrılarak ibadet etmeyi menetmiştir.[1] Esasen Hind'in fakirizm azmanları olan tembel, sefil ve aynı zamanda sefih heriflerin derviş adı altında gülünç vaziyetlerle dilencilik yapmaları hakiki İslâmiyetle taban tabana zıt bir harekettir.

İslâmiyet vahdet, adâlet ve fazilet esasları üzerine kurulmuştur. Meskenet, hülyacılık, pislik, tenperverlik, İslâmiyetin necip hariminden pek uzaktır. İlk Müslümanlar metin, faziletkâr, iyi huylu, ciddi bir ahlâkla temayüz etmişlerdi. Uyuşukluk, hülyacılık onların cihad meydanında geçen faal hayatlarıyla ünsiyet etmemiştir.

Müslümanlığın ilk devresinde miskin miskin bir köşeye kıvrılarak saçma sapan sözlerle vakit geçirmiş bir fert gösterilemez.[2] Ashab-ı Suffe ile iddiamızın tenkit ve reddedilemeyeceğini İslâm tarihine tam vukufu olan zevatın itiraf edecekleri şüphesizdir.

Aşere-i mübeşşerenin hepsi harp meydanlarında, faal hayat sahalarında, usanç getirmeksizin didinmişler, uğraşmışlardır.[3] Hz. Ebu Bekir zengin bir tüccar idi. Hz. Ömer çalışkanlığı ve şehametiyle şöhret bulmuştu. Hz. Osman'ın serveti, muharebelerde mücahitlere yetebilecek bir miktara ulaşmıştı. Hz. Ali'nin irfan ve fazileti uzun ve sebatkâr bir çalışma gayretinin mahsulü idi. Aşere-i mübeşşereden Talha, Zübeyr ticaret sayesinde büyük bir servet ve saman kazanmışlardı. Ebu Ubeyde b. Cerrah, Sa'd b. Ebu Vakkas gibi mücahitlerin harp meydanında gösterdikleri harikaları tarih sayfaları altın kalemlerle kayd etmiştir. Ashab-ı kiramdan herbiri kendi salahiyet dairesi içinde kendine ve millete faydalı olacak bir işle meşgul idiler.

İslâmın ilk devirlerinde tekke ve türbelerin köşelerine sokularak hazırlopçulukla vakit geçiren bir fert gösterilemez. Esasen o devirde ne tekke ve ne de

[1] "Hz. Peygamber halktan uzlet ederek bir türbeye çekilip ibadet etmeyi nehyetti" (hadis-i şerif. *Câmiu's-Sağîr*'den).

[2] "Halka muhtaç olmaktan, fakr ve zilletten, atalet ve meskenetten, zâlim ve mazlum olmaktan Allah'a sığınınız" (hadis-i şerif).

[3] "Fakirlikten, zillet ve sefalete düşmekten, zulmetmekten, zulüm görmekten ey Allah'ım sana sığınırım" (hadis-i şerif).

türbe yoktu. Malul olanlar bile behemahal kudretlerinin yetebileceği bir işle meşgul olurlardı. Hz. Peygamber, hayatın bir mücadele olduğunu beyan buyurmuştu. Her Müslüman bu mücadelede galip gelmeye çalışmakla mükellef bulunuyordu. Çalışmak ve gayret İslâmiyetin ruhu idi. Tembeller güruhu İslâm ailesi arasında barınmak salahiyetine sahip değillerdi.[4]

Müslüman fertlerden herbiri behemehal bir işle, bir sanatla uğraşır, Müslümanların refah ve saadetine hizmet eden bir mesleğe intisap ederdi. İlk Müslümanlar bir taraftan cihad, diğer taraftan ilmi yaymakla meşgul oldukları gibi bir taraftan da ziraat ve ticaretle uğraşıyorlardı. Hz. Peygamber, ekip biçmeyi,[5] koyun sürüleri beslemeyi emretmişlerdi.[6] Çiftiyle çubuğuyla uğraşarak çocuklarını ve torunlarını zillet ve sefaletten, milletini izmihlal ve sukûttan kurtarmaya çalışan bir Müslüman, ötede beride bir köşeye büzülerek tembel tembel ömür geçiren, rızkını başkalarından bekleyen çerçi güruhuna elbette yüzbin kere tercih edilir. O çiftçinin Allah katındaki şerefinin, yalancı ve riyakâr tembellere göre kat kat fazla olacağında asla şüphe yoktur.

Servetlerini, bir kısım insanların arkaüstü yatarak yemelerine tahsis etmek ve bunu ibadet saymak Hz. Peygamber devrinde mevcut değildi.[7] Türbeler, ziyaretgâhlar eski hurafelerin İslâm ruhuna galebesinden sonra teessüs etmişlerdir. Bu yolda rahat geçinmek lezzetini tadanlar türbe ve ziyaretgâhların, dinî ve İslâmî olduklarına dair, dinlemek zahmetini ihtiyar edenlere pekçok masallar, hatta birçok kerametler nakledebilirler. Fakat dini Hz. Peygamber'in yüce tebligatı dairesinde telakki edenler, tabii bunlara ehemmiyet vermezler. Tekkeler vaktiyle birer irfan yurdu olarak kurulmuşlardı. Dinî fazilet ve üstün ilimlerle donanmış zevat buralarda ahlâkî fazilet, ruhî necabet, insanî seciyelerin esaslarını öğretmek suretiyle halkın ruhunu yükseltmekle meşgul oluyorlardı. Bugün birer tembelhane dönüşen müesseselerle önceki tekkeler arasında hiçbir münasebet yoktur. Öncekiler aydınlatmaya ne kadar hizmet etmişlerse sonrakiler de millette yaşamak ve çalışmak ruhunu o derece öldürmüşlerdir. Acaba tekkelere binlerce lira gelir vakfeden zevat, işsiz, güçsüz, ilim ve kemalden mahrum tembellerin sırtüstü yatarak ziftlenmeleri maksadını mı takip etmişlerdir? Hz. Peygamber, hayatını kazanmak, çocuklarının geçimini temin etmek, İslâm cemiyetine faydalı bir uzuv olmak üzere çalışanları tebcil etmiş ve tembelliği menetmiştir.[8]

[4] "Halktan birşey beklemeyiniz. Miskin miskin otururak başkalarının ihsanıyla geçinmeye göz dikmeyiniz. Hatta misvakınızı yıkamak için bile başkasına muhtaç olmamaya çalışınız" (hadis-i şerif).

[5] "Ziraatla uğraşınız. Çiftçilik mübarek bir iştir. Ekinlerin muhafazası için bostan korkuluklarını çokça yapınız" (hadis-i şerif).

[6] "Koyun besleyiniz. Çünkü bu pek bereketlidir" (hadis-i şerif).

[7] "Paranın hayırlısı evlat ve iyaline, gaza etmek için beslenen ata (bu asırda top, mitralyoz ve donanma tedarikine), muharebede bulunan din kardeşlerine sarf edilen ve harcanan meblağdır" (hadis-i şerif).

[8] "Helal rızık kazanmak uğrunda yorulup da yatan kimse, Allah'ın mağfiretine mazhar olduğu halde uykuya dalar" (hadis-i şerif).

İslâmın en ziyade tavsiye ettiği, çalışmak, ticaret yapmak, hülâsa hayat hakkını kazanmaktır.[9]

Türbeler, ziyaretgâhlar ise İslâmiyete aykırı bidatlardır.[10] Bir tür ölüperestlik olan bu gibi şeylerin İslâmiyetle hiçbir münasebeti yoktur.[11]

İslâm milletinin saadetine hizmetçi olacak tarzda çalışan, didinen bir Müslüman dünya ve ahiretteki mevki ve şerefi elbette milletin hayır ve menfaatine sarfedilmesi gereken vakıf gelirlerini yutmakla meşgul olan battallar güruhundan pek yüksektir.[12]

Kaba mistisizm İslâma Hint'ten sokulmuş olduğu gibi türbelere, kabirlere, ziyaret mahallerine derin bir bağlılık ve meyil de eski mitolojilerden ve özellikle eski Hıristiyanlıktan intikal etmiştir. Ortaçağ Hıristiyanlarının adım başına bir savmaa (manastır)ları, her şehirde bir veli (aziz)leri vardır. Cahil insanlar velileri ziyaret etmek, savmaalara adaklar vermekle af ve mağfirete kavuşacaklarına inanırlardı. İslâmiyet ortaya çıkışıyla beraber bu gibi esassız şeyleri yıkmıştı.[13] Fakat Abbasîlerin sonlarına doğru bütün bu hurafeler, daha koyu bayağılıklara bulanarak, yavaş yavaş İslâmiyete sokulmaya başladılar. Tavaif-i mülûk devrinin buhranlı sukûtları ise (İslâmiyeti) esasından sarsacak hurafelerin yayılmasına ve genelleşmesine pekçok yardım etmiştir.

Türbelere, kabirlere, ziyaretgâhlara bağlılık ve meyil gösteren zavallılar bilmelidirler ki İslâmda kabirlerin üzerine türbeler yapmak, mescit bina etmek, kandil asmak kesinlikle yasaktır.[14] Bunları yapanlar Allah'ın lanetine müstahak olurlar.[15]

Bir defa gerçek İslâmiyeti, bir defa da bizim davranış ve âdetlerimizi tetkik edersek Müslüman olduğumuzu isbat için binlerce şahit getirilmesine ihtiyaç olduğu tahakkuk eder: Putperestlik devrine ait âdetleri, ananeleri islâmiyet adına ihya ve tatbik ediyoruz. Halkın türbelere, velilere olan taparcasına bağlılıkları ile geçmiş asırların putperestliği ve kâhinperestliği arasında ne fark vardır?

Bir müşküle karşılaşıldığı zaman, haydi filan türbeye bir kurban! Sıtma tutar, tedavisi için bilmem hangi babanın dergâhına koşulur, kapısına, pencere-

[9] "Ticaretin en sevimlisi insanın kendi eliyle hâsıl ettiğidir. Alış veriş pek mübarek bir iştir" (hadis-i şerif).

[10] "Müslümanlar! Sizin hayırlınız ahiretini dünyası, dünyasını da ahireti için terk etmeyen, varlığı insanlara yük olmayan kimsedir" (hadis-i şerif).

[11] Hz. Peygamber kabirlere karşı namaz kılmayı menetti" (hadis-i şerif).

[12] "Halkın zaruri ihtiyaçlarıyla ilgili şeyleri çarşı pazarlarımıza getirip satan Müslümanlar Allah yolunda mücahitlerden sayılırlar. İhtikâra sapanlar da dinsiz gibidir" (hadis-i şerif).

[13] "İslâmda ruhbanlık yoktur" (hadis-i şerif).

[14] "Kabirleri ziyaret eden kadınlarla kabirler üzerinde mescit yapanlara, kandil yakanlara Allah lanet etsin" (hadis-i şerif).

[15] "Hz. Peygamber kabir üzerine oturmayı, kabrin kireçle süslenmesini, kabrin üzerine türbe yapılmasını yasakladı" (hadis-i şerif).

sine bezler, iplikler bağlanır. Türbeye mumlar, türbedara hediyeler adanır! Sara tutar, ölülerden yardım istenir! Kıza müşteri çıkmaz, tekkeden tekkeye dolaşır. Kadın çocuk doğurmaz, türbelerin eşikleri aşındırılır! Memuriyet almak için tesbihler çekilir, adaklar adanır...

Hazreti Âkif'in dediği gibi:

Harabeler, çamur evler, çamurdan insanlar;
Ekilmemiş koca yerler, biçilmiş ormanlar;
Durur sular, dere olmuş helâ-yı carîler;
Isıtmalar, tifolar, türlü mevt-i sâriler;
Hurafeler, üfürükler, düğüm düğüm bağlar;
Seraser oturup hasta baktıran sağlar...
Atâletin o mülevves teressübatı bütün!
Numune işte biziz... Görmek isteyen görsün!

Gaflet ve sefaletin bu derekesi ilkel kavimlerde bile az görülür. O türbelerde, tekkelerde defnedilen muhterem zatların maneviyatları bu hallerden kim bilir ne kadar muazzep oluyor. Çünkü yapılan şeylerin hepsi İslâmiyete aykırı bidatlar, rezaletlerdir.

Evliya tanınan zevat, hayatta oldukları müddetçe irşad vazifelerini ifa etmiş, vefatlarından sonra artık dünyadakilerle hiçbir alakaları kalmamıştır. Onlara hürmet etmek istiyorsak huzur ve sükunlarını ihlâl etmeyelim.

Evet ölüler yüzünden geçinen dirilerin martavallarına kulak verilirse; o türbelerde gömülü olan zevat, sağlık zamanlarından (yaşarken) daha fazla (şimdi) dirilerle meşgul oluyorlarmış! Biçare halkı soymak için bu iğrenç tuzaklar çok görülmemelidir. Çünkü mezar bekçileri arasında, aptalları soymamanın ahmaklık olduğu düşüncesinde olan açıkgözlüler nadir değildir.

Bunlar arasında "Bir işte tereddüte düştüğünüz zaman kabir ehlinden yardım isteyiniz" yolunda yalandan hadis uydurmak cesaretini gösterenler bulunduğunu söylersek, menfaat temini için bunların daha nelere cüret edebilecekleri takdir edilebilir.

Merak edenler bu uydurma hadisi, süslü levha halinde ziyaretgâh olan mahallerin göze en çok çarpacak yerlerinde her vakit gidip görebilirler. Halkı avlamak için ne güzel tuzaklar; hele orada gömülü olan muhterem zata isnat edilen acibeler!

İddia edildiği gibi oralarda defnedilen zevat keramet sahibi evliyaullahtan iseler, şüphe yok ki cahil halkın taparcasına nümayişlerinden cidden huzursuz olurlar. Hele kabirlerinin, birtakım kimselerin adaklarla ceplerinin dolmasına, kurbanlarla karınlarının şişmesine vasıta olmasına asla razı olmazlar. Velilik mertebesine çıkan zevatın, kendilerini halka tanıtmaktan ne derece sakındıklarını yine o zatların kitaplarında görüp okumuyor muyuz? Yaşarken bu derece sakınan

zevat kabirlerinin sükûnunun ihlaline hiç razı olurlar mı?

Bugün İslâmiyet elem verici bir tehlike karşısında bulunuyor. Hilafet arşı müthiş hücumlara maruz kalıyor. Türbelere, tekkelere, ziyaretgâhlara dökülen liralar, İslâm milletini muhafaza edecek; türbeleri, tekkeleri düşmanın mülevves ayakları altına düşmekten kurtaracak donanmaya tahsis edilse, adanan kurban paralarıyla dritnotlar alınsa dine daha büyük ve daha mukaddes bir hizmet edilmiş olmaz mı? Acaba Evkaf Nezareti bugün, tahsisleri tamamen çığırından çıkmış olan vakıf gelirlerinden verilmek üzere bir dritnot yaptırsa, o muhterem zatların ruhları daha ziyade şad olmaz mı? Donanmanın ihyasına çalışmak, Allah yolunda bir cihad olduğu için her Müslümana farz-ı ayndır.[16] Çünkü İslâm dini tehlikededir. Mukaddes toprakların düşman eline düşmesi ihtimal dahilindedir. Dini, İslâm beldelerini, mukaddes toprakları, sevgili vatanı kurtaracak şey, şimdiki durumumuza göre ancak muazzam bir donanmadır.

Halbuki sevaba gireceğiz diye türbelere adanan kurbanlar, adaklar, ziyaretgâhlara hediye edilen mumlar, paralar şeran kötülenmiştir.[17] Kabirler üzerine kurban kesmek Hz. Peygamber tarafından yasaklanmıştır.[18]

Türbeye niçin kurban adanıyor? Kabrin başında neden kandil ve mum yakılıyor? Bu gibi şeylerin İslâm şeriatı ile ne münasebeti var? Buraları düşünmek ne yazık ki hiçbirimizin hatırına gelmiyor!

Hiç şüphe yok ki bu âdetler Bizans ve İran yadigârı ve İslâmiyet öncesine ait birtakım ananelerdir. Hâlâ bu gibi âdetlere devam etmek İslâm dinine aykırı olduğu (gibi) yaşadığımız asrın kültür seviyesiyle de mütenasip değildir.

Hurafeperestlikte devam etmek, medeniyet dünyasına karşı maskara olmaktan başka bir şey olmaz! Bilmem hangi dileği olursa falan tekkeye, falan zatın türbesine adaklar adamak budalalığı yalnız kadınlarımıza münhasır değildir. Devlet dairelerinde oldukça mühim mevkiler işgal eden beyinsizler arasında da bu zihniyette olan yadigârlar pekçok gibi görülüyor.

Eğer bu efendiler dindar iseler, bilmeleri icap eder ki Hz. Peygamber adakları kesinlikle yasaklamıştır.[19] Çağdaş bilgilere sahip iseler bu gibi şeylere önem vermenin gülünç bir ahmaklık olacağını takdir etmeleri gerekir.

İslâmiyet Hıristiyanlık gibi kerametlere, olağanüstü şeylere o kadar büyük bir önem vermemiştir. İslâmın esaslarına göre insandan zuhur eden olağanüstü şeylerin dinle ilgisi yoktur. Yani olağanüstü haller ve dinsizde de zuhur edebilir. Bir adam –aeroplansız– havada uçsa, su üzerinde yürüse, ateş yese, karnına şiş

[16] "Mallarınızla, canlarınızla Allah yolunda cihad ediniz" (Tevbe 9/41).

[17] "Allah'a isyan olan konuda (günaha sebep olan) adağı yerine getirmek caiz değildir" (hadis-i şerif).

[18] "İslâmiyette kabirler üzerine kurban kesmek yasaktır" (hadis-i şerif).

[19] "Hz. Peygamber bir kötülüğün giderilmesi, bir isteğin olması için adak adamayı yasakladı" (hadis-i şerif).

soksa, göğsüne kılıç saplasa ve daha bilmem neler yapsa o adamın ârif-i billâh bir mürşid, velhâsıl vâsıl-ı ilellah bir şeyh olması lazım gelmez! Nasıl ki manyetizm, hipnotizm işlerinde maharetli olan frenkler birçok harikalar gösteriyorlar. Acaba meşhur Kaznof'a da dinî bir paye mi verelim? Hürmet ve perestiş edilen türbelerde gömülü olan zevat, hakikaten evliya-yı kiram yüce mertebesine yükselmiş iseler kendilerine karşı yapılan perestişkârane davranışlardan, hiç şüphe yok, manen muazzep olurlar. Değilseler yapanların izanına yuf olsun!

İyi bilmelidir ki kurtuluş çaresini ölülerden bekleyen insanlar diriler arasında yaşamaya müstahak değillerdir.

İslâmiyet putperestlik değildir. İnsanlığın saadet ve tekâmülünü gaye edinen necip bir dini, putperestlik âdetleri, İran ve Hint hurafeleri, Bizans ve Yunan ananeleriyle karıştırarak bir sefalet kâbusu, bir garabet ucubesi haline getirenlere yüzbinlerce lanetler olsun![20]

M. Şemseddin, *Hurafatdan Hakikate*, s. 283-95 (1332).

[20] Bu konumuzdan ecdadın kabirlerine hürmet edilmemesi mânası çıkarılmamalıdır. Ecdadının mefahir ve kabirlerine hürmet etmeyen millet, torunlarının bekasından emin olamaz. İnsanı vatanına bağlayan kuvvetlerden birisi de ecdadının kabirleridir. İslâm milletinin irşadına ve yükselmesine hayatını vakfetmiş olan yüce zatların türbeleri de nazarımızda pek muhteremdir. Fakat türbeye, kabire hürmet etmek başka, yaşamak çarelerini o kabirlerden beklemek yine başka şeydir. Esasen dinen yasaklanan cihet de bu ikinci şıktır.

V

İSLÂM DÜNYASININ İNHİTATI SEBEBİ SELÇUK İSTİLÂSI MIDIR?

(Ve Gazalî'nin Tenkidi)

Dokuzuncu ve onuncu asırlarda Müslüman şarkta büyük bir hız alan ilim hareketinin müteakip asırlarda duruşu ve şarkın yavaş yavaş kesafeti artan bir cehalet kâbusiyle örtülüşü keyfiyetini Selçuk istilâsının bir neticesi gibi göstermek bir zamandanberi moda olmuştur.

Vaktiyle Ernst Renan tarafından ileri sürülmüş olan bu iddianın[1] son zamanlarda bazı genç Arap müellifleri[2] tarafından da hararetle müdafaa edildiği görülmekte olduğundan tarihî hakikatı meydana koymak üzere yüksek huzurunuzda bu mevzuu tetkik etmeği ilmî ve millî bir vazife saymaktayım. İddia şudur:

1. Dokuzuncu ve onuncu asırlarda İslâm dünyasına en parlak devrini yaşattıran ilim hareketi, Türk olmayan unsurların eseridir.

2. Parlak bir inkişafa mazhar olan bu hareket, Selçuk Türklerinin ön Asyayı istilâ etmeleri neticesinde durmuş, bu hal İslâm dünyasının umumî inhitatına sebep olmuştur.

Bu iddianın ne kadar esassız ve realiteye ne kadar zıt olduğunu göstermek için evvelâ Müslüman dünyasındaki laik ilim ve felsefe hareketinin nerede ve kimler tarafından yaratılmış ve hangi dimağların yardımiyle hızlanmış olduğunu, sonra da bu hareketin nasıl ve ne gibi âmiller tesiriyle durduğunu araştıracağız:

Hepiniz bilirsiniz ki İslâm dünyasında esaslı fikir hareketi sekizinci asrın ikinci yarısında parıldamaya başlamıştır.

Bu hareketin başlıca iki inkişaf sahası görülmektedir. 1. Ön Asya'da Irak, 2. Orta Asya'da Maveraünnehir ve Bakteryan. Irak'ta bu hareket ilk defa Basra'da baş göstermiş, sonra Bağdad'a intikal ederek bu şehirde inkişaf etmiştir. Orta

[1] E. Renan, *Averroés et Averroism*, IV (Paris 1922).

[2] Djémal Saliba, *Etude sur la Métaphisique d'Avicienne*, s. 33-34 (Paris 1926).

Asya'da ise ötedenberi ilim merkezlerinin Buhara ve Belh şehirleri olduklarını ve bilahare Buhara'nın birinci mevkii işgâl ettiğini biliyoruz.

Orta Asya'nın Müslümanlıktan önceki medeniyeti ve kültür vaziyeti ile İslâmî devirde ilk fikir hareketinin niçin Basra'da baş göstermiş olduğunu Birinci Tarih kongresi'nde etrafiyle izah etmiştim. Bugün bu hususlara temas etmeyeceğim. Burada yalnız, İslâmî devirde Basra mektebini kuran ve yükseltenlerin Maveraünnehir'in istilâsı hengâmında Ubeydüllah b. Ziyad tarafından Buhara'da Basra'ya naklı ve orada iskân edilmiş olan Türkler[3] ve bunların çocukları olduklarını hatırlatmakla iktifa deceğim.

Bakteryanlı bir Türkün oğlu olan Ömer b. Übeyd tarafından kurulan Basra mektebi, muhitin tesiriyle teolojik bir sima altında felsefî bir istikamet takip etmiştir. Aklın hakimiyeti, fikir ve iradenin hürriyeti esasını müdafaa eden bu rasyonalizm mektebi, kâinatın ezeli ve değişmez kanunlara bağlı olduğu, âlemde sebepsiz hiçbir şey olmayacağı esaslariyle[4] lâik ilimleri kucakladığı gibi insanın iradesinde müstakil ve hür bulunduğu, efal ve eşyadaki hüsn ü kubhun, diğer bir tabir ile hayr ü şerrin haddizatında mevcut oldğu prensibini kabul etmek suretiyle de şahsî mesuliyete dayanan sağlam bir ahlâk temeli atmış oluyordu. Aklın yanında amprik esaslara da kıymet veren bu mektep, "cüzü lâyetecezzâ" ve "hareket" fikrine istinaden ileri sürdüğü atom nazariyesiyle fiziki metafizike bağlamak yolunu bulmuştu.[5]

Irak rasyonalizm mektebi Abbasî halifelerinden Memun devrinde birdenbire patlamış, neticede lâik ilimlere ait feyzli bir tercüme ve telif faaliyeti başlamıştır. Memun'un ne Emevî ne de kendinden evvelki Abbasî halifelerinde görülmeyen bir şevk ile kendinisi lâik ilimlere ve rasyonalizme vermiş olması, bizi onun mümtaz şahsiyetinde durmağa mecbur etmektedir. Memun'un mensup olduğu kavim ve zümre içinde bir istisna teşkil etmesi sebebini araştırmak, tarihin müphem görünen bazı noktalarını izaha medar olacaktır. *Tarih-i Yakubî* ve *Camiü'd-Düvel*'de tasrih edildiğine göre,[6] Harun Reşid'in oğlu bir Türk kızından doğmuş, Belh Türklerinden Parmak oğullarının (Bermekilerin) nezaretleri altında talim ve terbiye görmüş, büyüdükten sonra da Şark Hidivliği unvaniyle Türk illerine gönderilmişti.

Çin Vekayinamelerinin şehadetleri veçhile milâdî altıncı, yedinci ve sekizinci asırlarda Orta Asya'nın Maveraünnehir, Horasan ve Bakteryan havalisinde yani Memun'un hidiv tayin edildiği mıntıkalarda büyük ve eski bir kültür yaşıyordu.[7] Memun, ruhunun meclup olduğu bu kültür içinde olgunlaştı. Mensup

[3] Belâzüri, *Futûhu'l-Büldan*, s. 376, Goeje tabı (Brill 1866).

[4] Taftazânî, *Şerhu'l-Mekasıd*, I, 293, İst. tabı; Seyyid Şerif Cürcanî, *Şerhu'l-Mevakıf*, I, 151, İst. tabı.

[5] Leopold Mabilleau, *Histoire de la Philosophie Atomistique*.

[6] Müneccimbaşı Derviş Ahmed, *Câmiu'd-Düvel*, Bayezit Umumi Ktp. Nu. 5019-20.

[7] Edouard Chavennes, *Documents sur les Tou-Kiue (Tures) occidentaux*, s. 132-165 (Ptersbourg 1903).

olduğu kavmin seciye ve temayüllerinden büsbütün farklı bir meleke ve kabiliyetle mücehhez olarak yetişti. Bu muhite o kadar alışmıştı ki, hilâfet tahtı kendisine kaldığı zaman; ahval ve şeraitin icbarına rağmen, dayılarının memleketinden ayrılmak istememiş,[8] Bağdad'a dönmeye katiyen mecbur kaldığı zaman da bu havali münevverlerinden mürekkep bir grupla beraber gelmiştir. O zamanda Bağdat Kadılkudatı olan Yahya b. Ekthem, evvelce Yahya b. Mübarek ve Thümame b. Eşres gibi rasyonalistlerle sıkı temaslarda bulunmuş olan Memun'un ilmen ne kadar olgunlaşmış olduğunu gösteren bir menkıbe haber vermektedir. Kadıülkudat Yahya diyor ki: Memun, kardeşinin katlinden sonra halife sıfatiyle şarktan Bağdad'a geldiği zaman bütün fukaha ve ülemayı saraya toplamamı emretti. Onlarla birtakım çetin meseleler hakkında ilmî münakaşalar yaptı. Ve bu suretle onları imtihan ederek Irak'taki ilim seviyesini anladı.[9] Memun'un rasyonalizm sistemini ciddiyetle müdafaa ve iltizamı, ananeci mektep mümessillerini bu sistemi kabule icbar edişi bu imtihandan sonra olmuştur. Görülüyor ki Memun, kendisini temayüz ettiren hususiyeti bidayettenberi Türklerden aldığı terbiye ve kültüre medyundur. Türk illerinde müsbet ilimler çerçevesi içinde inkişaf eden dimağı; başta Kur'an'ın mahiyeti olmak üzere: akıl ve mantığa uymayan gayrı ilmi her şeye karşı isyan etmiş, lâik kültürü umumileştirmek emeliyle geniş nisbette bir tercüme ve telif faaliyeti başlamıştır. Felsefe ve lâik ilimler hakkında Memun devrinden itibaren başlayan telif faaliyetinin başında bilhassa Orta Asyalı Türkler görülmektedir. Bunlar arasında felsefe ve tıpta Faraplı Uzluk oğlu Ebu Nasr Mehmet, Belhi Ebu Zeyd, Buharalı İbn Sinâ, Serhaslı Ahmet b. Tayyıp, tabiiyyat ve coğrafyada Harezmli Ebu Reyhan Birunî, riyaziyatla Arık oğlu Ebu Nasr, Harezmli Mehmet b. Musa, Habeşü'l-Hâsip, İbn Türk Ceylî, heyette Ferganalı Ahmet b. Kesir, tarihte Soltekin oğlu Ebu Bekir Mehmet, edebiyatta Soltekin oğlu İbrahim gibi Türk çocukları, yalnız İslâm tarihinde değil beşer ilim tarihinde mevki almış mümtaz şahsiyetlerdir.

Bu Türk çocuklarının yarattıkları müsbet ilim hareketinin en feyizli ve en devamlı akisleri kendi anayurtlarında görüldü. Memun'un ölümünden 41 sene sonra Buhara merkez olmak üzere Türk illerinde kurulan Samanoğulları devleti; Irak'ta felsefeyi ve lâik ilimleri tenkide çalışan halife el-Mutadıb Billah'a karşı, bunların kudretli ve samimî bir hamisi olarak sahneye atılmıştı. Bu hanedanın onuncu asrın ikinci yarısında ve bilhassa bu kısmın sonlarına doğru devamlı siyasî buhranlar geçirdiği zamanlarda bile, Buhara fikir ve ticaret hayatının en büyük merkezlerinden biri olmakta devam etmiştir. Bu asırda Buhara yalnız Türkistan'ın değil, bütün feodal İslâm dünyasının en mühim bir ilim merkezi olmak tefevvukunu muhafaza etmiştir.

[8] *Tarihu Yakubî*, II.

[9] İbn Tayfur, *Tarihu Bağdad*, VI. 75 vd. Avrupa tabı.

Samanoğullarının Müslüman şarkta parlak şöhretini asırlarca muhafaza eden büyük kütüphaneleri lâik ilimlere ait eserlerle dolu bulunuyordu. Buradaki kitapların lâik ilimlere ait ve müelliflerinin de Türk olduklarını *Metali* haşiyesindeki bir kayıttan öğreniyoruz.[10] Türk filozofu Fârâbî'ye Aristo'ya nisbetle "muallim-i sânî" unvanını kazandıran *et-Talimü's-Sânî* unvanlı felsefî ve ilmî eserde bu kitaplar arasında bulunuyordu. İbn Sinâ gibi bir âlimin yüksek irfanını medyun olduğu bu kütüphane ne yazık ki Samanoğullarının felâketli zamanlarında yanmış, muhtevi olduğu yazma tek nüshalar ebediyen kaybolmuşlardır. Felsefe ve lâik ilim hareketini himaye ve Buhara'yı bir ilim merkezi yapan Ali Saman devletinin millî mahiyeti nedir? Hepiniz bilirsiniz ki, bu devlet şimdiye kadar tarih kitaplarında bir Pers devleti olarak gösterilmektedir. Bu itibarla bu devletin mahiyeti nedir? sualini ihtimal ki içinizde abes görenler olacaktır. Fakat hemen söyleyeyim ki hakikat hiç de böyle değildir. Türk illerinde kurulan ve lâik ilimleri koruyan bu devletin başında bulunan hanedan da Türktür, devlet de her mânasiyle bir Türk devletidir.

Topkapı Sarayı Sultan Ahmet Kütüphanesi'nde 2935 numarada mukayyat olan *Camiü't-Tevarih*'in müellifin hayatında yazılan ikinci cildinin 168'inci sahifesinde Ali Saman'ın Türk ırkından ve Oğuz boyundan olduğu sarahaten kayıt edilmektedir. Bu sarahat aynı eserin hazine kütüphanesinde 1654 numarada mukayyet olan nüshasında da aynen mevcuttur. Bundan başka Bağdat Köşkü'ndeki 282 numarada mukayyet Hafız Ebru mecmuasında aynı sarahat görülmektedir.

Aynı eserlerin Oğuzlar bahsinde de Ali Saman'ın Oğuz Türkleri'nden oldukları bir daha tekrar edilmektedir. Müverrih Muslihüddin Lari'nin Nuruosmaniye Kütüphanesi'nde 3156 numarada mukayyet *Mirâtü'l-Edvar* adlı yazma eserinde de aynı sarahati yani Ali Saman'ın Türk olduğu kaydını görmekteyiz.

Esasen kıymetli menbalardan olan bu iki eserdeki sarahatler olmasa da, bu hanedanın Türk olduğunu kabul etmek mecburiyeti vardır. Çünkü hanedana adını veren büyük ceddin tarihlerde gördüğümüz ve unvanları mensub olduğu milliyetin silinmez damgasını taşımaktadır. Filhakika tarihlerde bu hanedanın büyük ceddi "Sâman Yavgı Kudat" suretinde kayıt edilmektedir. Burada gördüğümüz üç lafızdan her üçü de Türklere mahsus, Türkçe unvarlardır. Şimdi bunları tetkik edelim: Ötedenberi İranî şive ile Sâman suretinde telâffuz edilen bu lâfzın, meşhur Ebu'l-Ferec Cevzî'nin Ayasofya Kütüphanesi'nde 2908 numarada mukayyed *el-Muntazam fi Tarihi'l-Müluk ve'l-Ümem* adlı eserinde "Şaman" şeklinde yazılmış olduğunu görüyoruz. Bu, bize İranîleştirilen sâman lafzının doğru şekli şaman olduğu ihtimalini göstermektedir. Aşağıdaki vesikalar ise bu ihtimalin bir hakikat olduğunu katileştiriyor:

Bütün menbalarda "Sâman Yavgı'nın, Müslümanlıktan evvel Belh'deki Nev-

[10] Katip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, I, 344, Mısır tabı.

bahar mabedi Kodatı (hüdası) olduğu tasrih edilmektedir. Bugün Nevbahar mabedinin bir vakitler umumiyetle zannedildiği gibi bir Mazdeizm ateşgedesi değil, Yüeçi Türkleri hükümdarı Kanişka tarafından kurulmuş Mahayana mezhebine ait bir Budizm Viharasi olduğunu katî surette biliyoruz. İbnu Nedim de Türkler arasında münteşir olan Budizm dinine Semeniye yani Şamanîlik denildiğinin kaydedilmiş olmasına nazaran[11] Belh'deki Vihara mabedinin Kodatı olan zatın da –orta Asya'daki bütün din ululari gibi– şaman olması pek tabiidir.

Yavgı lafzına gelince bu da Türk prenslerine verilen Yabgu unvanından başka bir şey değildir. *Camiü't-Tevarih* müellifinin bu kelimeyi "asılzade" tabiriyle Fars diline tercüme etmiş olması da buna müeyyettir. Muhtelif Türk lehçelerinde (b) ile (v) harflerinin tebadülüne dair binlerce misâller olduğuna nazaran yavgı ile yabgunun aynı şey olduklarında şüphe yoktur. Yavgının yabgu unvanı olduğu Çin ve Hint tarihlerinden de anlaşılmaktadır.

Çin'in ikinci Han sülâlesi vekayinamesinde Bakteryan'daki Yue-çi prensleri Hi-Hieu unvaniyle yadedilmektedir. Sinologlar Çince Hi-Hieu veya Şe-Hu lafızlarının Türklere mahsus bir unvan olan yabgu muharrefi olduğuna ittifa etmişlerdir.[12] Kharoşthi yazı ile olan Hint vesikalarında ise Yue-şi prensi Yavuga unvaniyle yadedilmektedir. Bunun da Türkçe yabgu muharrefi olduğu umumiyetle kabul edilmektedir. Yueçi yani Aysuy Türkleri hanı Kanışka tarafından Belh şehrinde kurulan Vihara mâbedinin Kodatı olan Prensin de ataları gibi Yabgu olması pek tabiîdir. Hoten (Khotan) da bulunan vesikalarda yabgunun ism-i has olarak kullanılmış olduğu şöhretli sinolog E. Chavannes tarafından beyan edildiğine göre,[13] Şaman Yavgı'daki yavgı lafzı bir unvanı değil, isim olarak da kabul olunabilir. Kodat lafzı ise, sahip, mevlâ, efendi mânalarını ifade eden Türkçe bir kelimedir. Pers dilindeki Khuda (huda) nın Türkçe kudattan başka bir şey olmadığı şüphesizdir.

İşte Oğuz Türklerinden olduğu verilen malûmatla kat'i surette tebeyyün eden bu Şaman Yavgı, Arap istilâsı hengâmında Horasan emiri Esed b. Abdullah'ın teşvikiyle Müslüman olmuş, torunu Nasr ise 874 tarihinde Buhara merkez olmak üzere Ali Saman devletini kurmuştur.

Tarihin karanlıklarına gömülen zamanlardan beri muhtelif adlarla anılan Türklerle meskûn olan sahalarda Oğuz boyuna mensup bir hanedan tarafından kurulan bu devletin, şimdiye kadar bize öğretildiği gibi bir Pers devleti değil, her mânasiyle bir Türk devleti olduğunda ümit ederim ki kimsenin şüphesi kalmamıştır.

Selçukilerden evvel büyük İslâm imparatorluğu içinde zuhur eden devletler

[11] İbn Nedim, *Fihrist*, s. 484, Mısır tabı.

[12] E. Chavennes ve L. De la Vallée Poussin, *L'Inde aux Temps des Mauryas*, s. 338.

[13] E. Chavennes, *Journ. Asia.* 1914, s. 369.

arasında en medenî bir sima arzeden ve esaslı teşkilâtiyle bütün İslâm feodal devletlere örnek olan Şamanoğulların devletinin hayranlıkla şahidi olduğumuz siyasî, ictimaî, iktisadî, idarî teşkilâtı ve yüksek kültürü tamamiyle Türk dimağının mahsulüdür.

İslâmda felsefe ve lâik ilimler hareketini yaratan ve kuvvetlendirenlerin Türklerden başka unsur olduğu yolundaki iddianın hakikattan ne kadar uzak ve ne kadar vâhî bir idda olduğunu tebarüz ettirdikten sonra şimdi mevzuumuzun ikinci kısmına, yani İslâm âleminde başlamış olan müspet ilim hareketinin durmasını Selçuk istilâsına atfeden iddianın münakaşasına geçiyorum:

İlmî bir tetkike dayanmayan bu iddianın ne kadar çürük olduğunu tebarüz ettirmek ve tarihî hakikatı meydana çıkarmak için, müsaadenizle dokuzuncu asır ortalarından başlayarak Müslüman dünyasının geçirdiği ictimaî ve dinî safhalara seri bir nazar atalım: Ne kadar seri olursa olsun bu tetkik neticesinde şimdiye kadar siyasî sahada araştırılan ve tabii bulunamayan hakiki inhitat âmili kendiliğinden tebarüz etmiş olacaktır.

Abbasî halifelerinden Vasık Billah (843-847) dokuzuncu asır ortalarına doğru gözlerini hayata kapadığı zaman, Memun'un kurduğu rejim icabı olarak vezirlik, kadıyulkudatlıktan başlamak üzere bütün devlet teşkilâtı rasyonalistlerin elinde bulunuyordu. Bu hal, İslâm tarihinde bildiğimiz parlak ilim ve terakkî devrini temin etmişti. Fakat Vasık'tan sonra iktidar mevkiine garip tabiatlı kardeşi Mütevekkil Alellah (847-861) geçince vaziyet değişti. Geri zihniyetli olan bu adam ihtimal ki muteassıp güruhu kazanmak gibi siyasî bir düşüncenin de sevkile ananecileri iltizam etti. Rasyonalistlere karşı bir tenkil mücadelesi açtı. Onları birer birer iş başından attı. Aleyhlerinde şiddetli takibat yaptırdı. Mekkeli Abdülaziz b. Yahya gibi mürteci müşavirlerin tahrikiyle rasyonalistlerin baş hâmisi olan vezir Mehmet b. Abdülmelik Zeyyat'ın bütün mallarını müsadere etti, kendisini de demir bukağılara vurarak tedricen kızdırılan bir fırın içine attırdı. Bedbaht adam yavaş yavaş kavrulmak suretiyle dört gün Cehennem azabı çektikten sonra öldü.[14]

Vezirin ölümünden sonra felce uğrayan Kadıyulkudat Ahmet b. Duvad'ın da malları müsadere edildi. O da hastalıkla yoksulluğun pençesine terkedilmek suretiyle öldürüldü. Rasyonalistlerden Hertheme ise parça parça edildi. Rasyonalizm ve lâik ilimlerin tedrisi men olundu. İktidarı ellerine alan ananeciler tedrisatı Kur'an ve Hadis çerçevesi içine hasrettiler. Bu çerçeve haricinde okumak ve düşünmek menedildi. Mütevekkil ile başlayan bu hareket, halife Mutadıd Billah (892-902) zamanında felsefe ve lâik ilimlere ait kitapların yakılması gibi bir vahşete inkılâp etti. İşkence usûlleri bulmakta engizisyon reislerinden mahut Thomas Tarquemada'ya taş çıkartacak kadar mahir olan bu hunhar halifenin ilk kurbanı

[14] İbn Hallikan, *Vefeyatu'l-Ayan*, Mısır tabı.

Serhas Türklerinden filozof Ebu't-Tayyip Ahmet oldu. Felsefe ve tarihe ait kıymetli eserler yazan bu bedbaht âlim, malları müsadere edildikten sonra öldürüldü.

Mutadıd'ın emriyle filozofların ve lâik ilim mümessillerinin kitaplarındaki bidatları yani ilmî esasları araştırmak ve imha etmek üzere bir sansör heyeti teşekkül etti. İçlerinde yeni fikirler, ilmî ve felsefî mephaslar bulunan ve binaenaleyh bidatlarla mülevves sayılan kıymetli kitaplar yakıldı, müellifileri işkencelere mahkûm edildi.

Selçuklardan 190 sene evvel hilâfet merkezinde başlayan bu hareketin başında çok dar düşünceleriyle temayüz eden Hambelîlerle Kerramîye taraftarları bulunuyorlardı. Bu güruh Müslümanları itikadî ve amelî hususlarda münhasıran ananeye müstenit bir sistem etrafında birleştirmek istiyorlardı.[15] Fakat fikrî ve amelî hayat için ileri sürdükleri esaslar tamamiyle iptidaî devirlere ait kaba bir paganizmden mülhem bir antropomorfizme müntehi olduğu gibi hukukî ve hayatî sahadaki esasları da ancak bedavet hayatı yaşayan bir cemiyetin ihtiyaç ve törelerine uygun şeylerdi.[16]

Bu mezheplere göre kâinatın nizamını keyfî surette her an değiştiren elli ayaklı kahhar bir Allah arş üzerine oturtuluyor,[17] her türlü irade ve ihtiyardan mahrum birer kukla addedilen insanlar onun keyfî iradesinin baziçeliğine bırakılıyordu.[18] Fakat beşerî ihtiyarın ref'ile ahlâkî ve dinî mesuliyet temelinin de kaldırılmış olacağı düşünülemiyordu.

Ananecilerin şiârı ilim ve felsefe düşmanlığı olduğu için iptidaî düşünceli kütleyi kendilerine müzahir bulmuşlardı. Fakat bunların haricinde kalan parlak zekâ sahipleri, münevver zümre, iptidaî telakkilerle bir türlü tatmin edilemeyen dimağlarını susturacak kaynağı felsefe ve lâik ilimlerde bulabildikleri için ananecilerin galip geldikleri zamanlarda bile rasyonalizm hareketi gizli bir halde devam etmişti. Bunlar adeden az, siyaseten istinatsız olmakla beraber, akıl esasına dayandıklarından ananecilerin küflü hurafelerini mantık ve ilim silâhlariyle didikleyebiliyor, popüler imamları maskaraya çeviriyorlardı. Bu itibarla ananecilerin tegallübü lâik ilim ve felsefe hareketini zayıflatmış, lâkin boğamamıştı.[19]

Fakat, Selçuk devletinin kuruluşundan 127 sene evvel yani 913 tarihinde ananeciler hiç beklemedikleri bir şahsiyetin bu sahada kendilerini fevkalâde kuvvetlendirecek yardımına mazhar oldular.[20] Bulunduğu rasyonalizm sınıfından ayrılarak kendilerine iltihak eden bu zat, Yemenli Ebu Musa Eşarî ahfadından Ebü'l-Ha-

[15] Seyyid Murteza, *Tabsıretu'l-Avam fî Marifeti Mekaleti'l-Enam*, s. 64-87, Tahran tabı.

[16] Dozy, *Essai sur l'Islamisme* (Leyde 1879) ve Goldziher, *Le dogme et la Loi de l'Islam* (Paris 1920) ve Houdas, *L'Islamisme* (Paris 1904).

[17] Şehristanî, *Kitabu'l-Milel ve'n-Nihal*, s. 75-84 (Leipzig 1923).

[18] Maimonide, *Le quide des égarés* (Paris 1856-66).

[19] Dugat Gustave, *Histoire des Philosophes et des Théloqiens Musulmans* (Paris 1878).

[20] İbn Hallikan, I, 326-27.

san Eşarî idi. 873'de Basra'da doğmuş olan Eşarî, rasyonalistler mektebinde tahsil etmiş, onların ilmî ve felsefî metotlarını öğrenmiş, kırk yaşına kadar rasyonalistler safında çalışmıştı.[21] Fakat tab'an mağrur ve kindar olan bu zat günün birinde üvey babası ve rasyonalistlerin reisi olan Ebu Ali Cibaî'ye kızarak bu mektepten ayrıldı. Ananecilerin Sıfatiye mezhebiyle ekseriyetin taraftar olduğu Cebriye mezhebi esaslarında cüzî tadilât yapmak suretiyle yeni bir mektep kurdu.

Rasyonalistlerin ilmî metotlariyle mücehhez natuk bir hatip, kudretli bir mantıkçı olan Eşarî'nin ananeciler safına iltihakı büyük bir hadise idi. O zamana kadar ilmî münakaşalarda daima rasyonalistlere mağlup olan ananeciler, Eşarî ile kuvvetli bir müzahir bulmuş oluyorlardı.

Eşarî bu tarihten itibaren rasyonalistler aleyhine harekete geçti. Konferanslar vermek, kitaplar yazmak suretiyle açıktan açığa mücadeleye atıldı. Mahirane bir çevirme hareketiyle fakihleri, mazi-perest ananecileri, ilim ve felsefe düşmanlarını kendisine bağladı. Artık asrının en kudretli ve nüfuzlu imamı, o olmuştur. Fakihler kazandığı nüfuza gıpta ediyor, halk kendisini din düşmanlarını ezmeğe çalışan bir kahraman gibi alkışlıyordu.

Rasyonalizm aleyhdarlığı itibariyle ananeciler daha az tehlikeli idiler. Onlar siyasî müzaheretlere rağmen bu cereyanı boğamamışlardı. Çünkü iptidaî zihniyet müessese ve kanaatlarını rivayete istinaden müdafaa eden ananecilerin ilim ve mantık silâhı karşısında mukavemet kabiliyetleri yoktu. Bir darbe ile sarsılabiliyorlardı. Fakat, Eşarî'nin kurduğu mektep böyle değildi. Rasyonalistler içinde yetişen Eşarî, onların prensiplerini, mücadele metotlarını biliyordu. Bu bilgiden istifade ederek kurduğu mektep zahiren ilme müstenit bir sima arzediyordu. Bu manzara altında genç güzideler onu ilmî ve cazip buluyorlardı. Selefiye ve Kerramiyelerin iptidaî telakkileriyle tatmin edilemeyen, felsefe ve lâik ilimlerde büyük hamleler göstermek kabiliyetinde bulunan zekâlar, şeklen mantıkî ve ilmî usûlle mücehhez bir sistem gibi görünen Eşarî mektebine atılmakta tereddüt etmiyorlardı. Bu suretle ananeciler karşısında evvelce rasyonalizmi iltizam etmiş olanlar bu defa Eşarî'nin yeni mektebine intisap ettiler. Natıkaları selis, zekâları keskin, mantıkları kuvvetli güzidelerin ezcümle Ebu Bekr Baklanî, İbn Fevrek, Ebu İshak Esferainî, Ebu Zer Hirevî, Ebu'l-Maali Cüveynî, Ebu Cafer Semânî, Ebü'l-Vefa İbn Akil... gibi âlimlerin bu mezhebi iltizam ve müdafaa etmeleri bütün münevverlerin nazarını bu mektebe çevirdi.

Fakat, felsefe henüz bu mektep tarafından aforozlanmamış, lâik ilimler birer afet gibi gösterilmemişlerdi. Eş'arî mektebine bu son hamleyi yaptırtan Ebu'l-Ferec Abdurrahman Cevzî tarafından portresi pek güzel çizilmiş olan Ebu Hamid Mehmed Gazalî oldu.[22]

[21] *a.g.e.*, I, 480-81.

[22] Ebu'l-Ferec Abdurrahman Cevzi, *el-Muntazam fî Tarihi'l-Ümem*, Topkapı Sarayı Sultan Ahmet Ktp. Nu. 2908.

Asrının bütün münevverleri gibi Eş'arî mektebini iltizam etmiş olan Gazalî, Bağdad'da, Nizamiye Medresesi'nin başında emsalsiz şöhretini kazandıktan sonra *Mekasıdü'l-Felasife* ve *Feyselü't-Tefrika beyne'l-İslâm ve'z-Zındıka* gibi eserlerile Eş'arî sistemi haricindeki fikir hareketlerini hırpalamağa başlamış, sonra meşhur *Tehafetü'l-Felasife* unvanlı eserile tecavüze geçmiştir.

Müslüman dünyasını boğmak plânını hazırlamak üzere Clermont'da toplanan haçlılar konsilinin in'ikadından (1095) birkaç ay evvel İslâm âleminde felsefe ve lâik ilimleri söndürmek, fikirlerinde irtibatsızlık bulunduğunu ispat etmek suretile Fârâbî ve İbn Sinâ şöhretlerini yıkmak gayesiyle yazılan bu esere *Tehafetü'l-Felasife* yani filozofların yere serilmesi gibi bir ad verilmiş olması müellifinin ruhunu göstermek itibarile şayanı dikkattir.

Gazalî bu eserine filozofların bidatları unvanı altında 20 meseleyi tenkid nazarından geçirmekte, bunların 17'sinde filozofları yanlış yola gitmekle, üçünde ise küfre düşmekle itham eylemektedir. Son üç meseleyi filozofların âlemin kıdemi, Allah'ın cüz'iyyata ilmi şamil olmadığı yani kâinatın ezelî kanunlara bağlı olduğu, cismânî haşr ü neşrin inkârı gibi esasları teşkil etmektedir.[23] Şöhretli imam diğer eserinde Müslümanların dalâlete düşmekten men'i maksadile şu satırları yazıyor:

> "Yüzmeyi iyi bilmeyenler dere ve deniz kenarlarından nasıl uzaklaştırılırlarsa halk da filozofların kitaplarını mütalaadan ve çocuk kısmı yılana yaklaşmadan nasıl menedilirse kulaklarda hikemiyata aid kelimelerle karışmış olan filozof sözlerini dinlemeden öylece menolunmalıdır".[24]

Gazalî aynı eserinde yalnız felsefeyi mennetmekle kalmıyor, insanları müspet düşünmeye alıştıran riyazıyatı da din hesabına bir afet sayıyor[25] ve gitgide bilhassa Şam'da geçirdiği on senelik çilekeşlik devresinden sonra, adeta bir engizisyon reisi kesiliyor. Felsefe ve lâik ilimlerle uğraşanları ezmek, boğmak istiyor. Fakat bu hedefine erişmek için zaman müsaid değildir. *El-Munkıdu mine'd-Dalâl* adlı eserinde felsefe ve lâik ilimlerle uğraşanları tenkid için kendisine zâhîr olacak mütedeyyin ve kahır bir sultanın bulunmamasından acı acı şikâyet etmektedir.[26]

Gazalî'nin bu acı şikâyeti bize hem kendisinin ruhunu, hem de Selçuk Sultanlarının fikir ve vicdan serbestisine ne kadar riayetkâr olduklarını, felsefe ve lâik ilimleri müfrit mutaassıblara karşı nasıl koruduklarını göstermektedir.

Fakat, Gazalî'nin hayatında kuvvetle tahakkuk ettiremediği bu emelini, ölümünden sonra eserleri temin etti. Vefatından yarım asır sonra bütün İslâm

[23] Gazalî, *Tehafetü'l-Felasife*, Beyrut tabı.
[24] Gazalî, *el-Munkızu mine'd-Dalal*, s. 20.
[25] İbn Rüşd, *Tehafetü't-Tehafet*, Beyrut tabı.
[26] Gazalî, *el-Munkız*, s. 20.

dünyasında kazandığı umumî hürmet ve sulta neticesi olarak münevver zümre arasında Eş'arî-Gazalî sistemi haricinde düşünmek cesaretini gösterecek kimse kalmadı. Onun filozofları, lâik ilim taraftarlarını tekfir etmesi, ilim denilen şeyi Eş'arî sisteminden ibaret göstermesi münevver zümre arasında rasyonalizme olan temayülü kurutmuş, meydanı her şeyi Eş'arî sistemi çerçevesi dahilinde görenlere bırakmıştır.

Bir aralık Endelüslü İbn Rüşd, Gazalî'nin sultasını kırmak maksadile *Tehafetü't-Tehafet* adlı bir eser yazmışsa da hiçbir şeye muvaffak olamamış, Eş'arî-Gazalî sultası bütün kuvvetile devam etmiştir. Hatta on beşinci asrın ikinci yarısında Hocazade Muslihüddin Mustafa ile Alâüddin Tûsî, İbn Rüşd'e mukabele olarak ayrı ayrı iki kitap yazmak suretile Eş'arî-Gazalî saltanatını takviye etmişlerdir. Bu sulta zamanla o kadar kuvvetlenmiş, o derece şümullanmıştır ki, Osmanlı İmparatorluğu resmen Matüridî mezhebinde olduğu halde bütün İstanbul ve Türkiye medreselerinde son güne kadar tedrisat tamamile Eş'arî sistemine göre yapılmış, yüksek tahsil olarak Eş'arî mektebi teolojisi takip edilmiştir.

Gazalî eserlerile yalnız felsefe ve rasyonalizmi yıkmaya çalışmakla iktifa etmemiş, ayni zamanda o vakte kadar Selefiye ve Kerramiye mezhepleri gibi avam arasında barınan tarikatçiliğe de bir cazibe vermiştir. Süryeli zengin bir Hıristiyanın Remle-i Şam'da yaptırdığı ilk tekkede hakikî hüviyeti bugüne kadar tamamile bilinemiyen Ebu Hâşim Sofî tarafından[27] sekizinci asır ortalarında temeli atılan tarikatçiliğe mukâşefe yolu adını veren Gazalî onu sönük ve mensi savmaasından çıkarmış, müstakbel sultasına namzet etmiştir.

Ölümü üzerinden henüz yarım asır geçmeden bütün Müslüman dünyasında ermiş bir veli, emsalsiz bir âlim otoritesini kazanan Gazalî'nin bir tarafdan felsefe ve lâik ilimleri aforozlaması diğer taraftan da tarikatçiliğe bir hız, bir hamle verişi hayatında kendisinin de tahmin edememiş olacağında şüphe etmediğimiz şu iki meşum neticeyi verdi:

Onun kudsî ve ilmî emsalsiz şöhretinin parıltısı karşısında kamaşan gözler, yarasalar gibi görmeyecek hale geldiler. Gittikçe daralan bir çerçeve dahilinde düşünmeye mahkum kalan dimağlar ya Eş'ariyye mektebinin labirentleri içinde bunaldılar veya meskenet ve atalete sürükleyen tarikatcilik izbeleri içine gömüldüler.

Fahrü Razîler, Seyfüddin Âmidîler, Sadüddin Taftazanîler, Seyid Şerif Cürcanîler gibi âteşin zekâlar, düştükleri bu skolastik çenberinden bir türlü kurtulamadılar, Celâlüddin Rumîler, Sadreddin Kunevîler, Şihabüddin Sühreverdîler, Bedrüddin Simavîler gibi elanlı ruhlar da hayatı menfi görüş girdabı içinde çırpınmağa mahkum kaldılar.

Eş'arî sistemi, zekâları skolastik çenberi içinde söndüren bir mektep halini

[27] *Name-i Danişveran*, III, 153-56, Tahran tabı.

aldığı zamanlarda idi ki İslâm dünyasının ictimaî, iktisadî, hukukî ve medenî kanunlarını ihtiva eden Fıkıh da, an'aneciliğin galebe eden tesirleriyle Ebu Hanife'nin açtığı geniş yoldan sapmağa başladı. Neticede zaman ve mekânın, ahval ve şeraitin tebeddüliyle hükümlerin de değişmesi zarureti unutuldu. İtikadî ve fikrî esaslar gibi hukukî ve hayatî prensipler de hiçbir suretle değişmeyen, ihtiyaç ve icablarla alâkalı olmayan camid formüllere, medenî insanların fikir hamlelerini, hayatî faaliyetlerini felce uğratan iptidaî telâkkilere bağlandı.

İlim, zamanın, ihtiyacın doğurduğu hadiselere cevab vermek için asırlarca evvele aid olan kuru ve cansız formülleri aramaktan ibaret addedildi. Artık vicdan ve irfan hürriyeti kalmamış, dimağlar şahlanan küflü bir zihniyetin mahkumu olmuştu. Fikri kurutan, zekâyı söndüren, hayatı çürüten bu hal, pek tabii olarak İslâm âleminin umumî inhitatını hazırlamış oldu.

Zamanın darlığını düşünerek kısaltmağa mecbur olduğumu şu izah Müslüman dünyasındaki inhitatın hakiki sebeblerini nerelerde aramak lâzım geldiğini gösterdiği kadar, Türkiye'yi kurtaran büyük inkılâbın ne kadar engin ve şuurlu bir görüş, ne derece zaruri ve kurtarıcı bir hamle mahsulü olduğunu da tebarüz ettirmiş olacağını ümit ediyorum.

Görüyorsunuz ki felsefe ve lâik ilimlerin boğulması, İslâm dünyasının inhitata sürüklenmesi sebebini Türk istilâsında aramak, eğer cehalet eseri değilse, kötü bir garezkârlıktan başka bir şey değildir. Eğer Selçuk istilâsının hakiki neticeleri aranacak olursa, İslâm dünyasının inhitatile değil, sürüklendiği kat'î ölümden kurtulmasile karşılaşırız. Bu hakikati tebarüz ettirmek için Selçukîlerin Ceyhun boylarına indikleri asırda İslâm dünyasının arzettiği manzarayı çizeceğim. Manzara şöyle idi:

Büyük Abbasî İmparatorluğu parçalanmış, birbirlerine rakip feodal devletlere bölünmüştü. Mütemadiyen birbirlerile boğuşan prensler, muhtaç oldukları parayı bulmak için kendi teb'alarını soyuyor, hasma aid memleketleri de yağma ettiriyor, bu suretle sefalete sürükledikleri halkı sonunda kan ve ateş içinde boğuyorlardı. Sık sık batıp çıkan bu hükûmetlerin adedi onbirinci asırın ilk yarısında on beşi buluyordu. Bunlardan Bağdad'ı, hilâfet merkezini istilâ eden Buveyhoğulları bir taraftan kendilerine her istediklerini veren halife Müstekfi'yi sürüyerek sarayından çıkarıp gözlerini oydururken diğer taraftan da tahrik ettikleri Sünnî-Şiî mücadelesi neticesi olarak Bağdad'ı yağma ettiriyor, yaktırıyor, bigünâh halkı sokaklarda parçalatdırıyorlardı.[28]

Mısır'da Fâtımî halifesi Hakim Biemrillâh, günün birinde siyah kölelerine Kahire'yi yakarak halkın mallarını yağma, kadınlarını esir etmeleri emrini veriyor, neticede masum halk ile siyah köleler arasında üç gün üç gece boğuşma sahnesi olan Kahire'nin üçde biri yanıyor. Aynı Halife diğer bir gün kadınları

[28] İbn Miskeveyh, *Tecaribu'l-Ümem*, II, 86-87.

sokağa çıkmaktan men'ediyor. Kadın ayakkabı yapacak kunduracıları idam ettireceğini ilân ediyor. Bu emir hilafına sokağa çıkan her kadını parçalatıyor. Ölüm korkusile Kahire'de tam yedi sene hiçbir kadın, ne gece ne gündüz başını evinin kapısından dışarı uzatamıyor.[29]

Siyaseten bu vaziyette bulunan İslâm dünyası, ictimaî hayat itibarile daha acıklı bir manzara arzediyordu. Siyasî veya usûlî ihtilâflar yüzünden zuhur eden mezhebler gittikçe çoğalmış, Selçuk devletinin kuruluşundan iki sene evvel 1038'de ölen Abdülkahir Bağdadî'nin ifadesine göre adedleri 72'yi bulmuştu.[30] Yekdiğerini tekfir eden bu mezhebler, Müslümanları, birbirlerine hasım-ı can olan, 72 gruba ayırmıştı. Bunlardan Hambelîler, rasyonalistlerin tenkilinden sonra kuvvet ve cür'etlerini artırmış, devlet otoritesinin bulunmamasından istifade ederek şarap ve musikî âletleri aramak behanesile evleri basacak kadar cür'et bulmuş hatta kendilerile hemfikir olmayan bazı âlimlerin kabirlerini açarak cesedlerini yakmak gibi vahşetler göstermeye başlamışlardı. Bu suretle mahkûm ettikleri zevat arasında büyük İslâm müverrihi İbn Cerir Taberî de bulunuyordu. Bütün bu ahval büyük şehirlerde Ayyarlar denilen bir çapulcu sınıf türemesine yol açmıştı. Bunlar, satvetli bir devlet otoritesinin bulunmamasından istifade ederek halkı kasup kavuruyorlardı.

İslâm dünyasının siyasî, ictimaî, ahlâkî, ve iktisadî bakımdan çok düşkün ve anarşik bir devrinde kurulan Selçuk devleti, o zamana kadar Abbasî İmparatorluğu'nda zuhur etmiş olan devletlere nisbetle başka bir mahiyet arzediyordu. Bu devletler Abbasî İmparatorluğu'nun sinesinden fışkırmış, onun mikroblu kucağında büyümüşlerdi. Bu hükûmetleri kuranlar da Abbasî Halifeleri veya onların vassalları tarafından nasbedilmiş valiler veya kumandanlar idiler. Halbuki Selçukîler ilk günden itibaren mustakil olarak sahneye çıkmış, yüksek seciyelerle mücehhez, canlı ve özlü millî bir orduya istinad ediyorlardı. Orta Asya'nın yüksek yaylalarından inen Selçuk Türkleri ne Bağdad'ı çürüten yalan, riya, gammazlık, bühtan, nifak, muhasede, rüşvet ve ihtilâs gibi ahlâkî reziletlerle ülfet etmiş, ne de mezheb mücadelelerile manen bozulmuşlardı. Tabiatle mücadele ede ede yetişen bu insanlar tabiat kanunlarını kavramış, realiteye, müsbet düşünmeğe ve görmeğe alışmışlardı.

İran'ı istilâ ettikten sonra Irak'a inen Toğrul Bey tac dilenmek için değil, tahtını kaybetmiş olan halife Kaim Biemrillâh'a hürriyet ve devlet bahşetmek için Bağdad'a gitmişti. İşte bu şerait içinde kurulmuş olan Selçuk devletinin İslâm dünyasına hakimiyetinin hakiki neticeleri şu oldu:

1. Yakın Şarkı sarsmakta olan anarşik devir nihayet buldu. Afganistan'dan Akdeniz kıyılarına, Mısır hudutlarına kadar uzayan sahalarda tek bir idareye bağ-

[29] Ebu'l-Mehasin İbn Tağriberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire*, IV, 170-71.

[30] Abdulkahir Bağdadî, *el-Fark beyne'l-Fırak*, s. 4-7, Mısır tabı.

lı, disiplinli bir imparatorluk kuruldu.

2. Geniş imparatorluk dahilinde herkesi malından, canından emin olarak yaşatan kanunlar, hükümler cari olmağa başladı.

3. Vergiler tanzim edildi: Halkı ezen haksızlıklar, usûller kaldırıldı.

4. Türkistan'dan Akdeniz'e kadar uzayan geniş sahada asayişin takarrürü, ticaretin inkişafına yol açtı. Şarkla Garb arasındaki kadim ipek ticareti yolu yeniden açılmış oldu.

5. Melâzgird zaferi, anarşik devirden istifade ederek bir taraftan Erzurum'a, diğer taraftan Urfa'ya, Trablus Şam'a, Hama'ya kadar ilerlemiş olan Şarkî Roma İmparatorluğu'nun eski vaziyetini iade etmek yolundaki hülyalarına hitam verdi.

6. Bütün din ve mezheblere karşı bîtarafane hareket etmek seciyesine mütehalli olan Türkler, biri diğerini boğmak isteyen ve devlet içinde devlet rolünü oynamağa yetlenen mezhep pirevlerine devlet otoritesini tanıttırdı. Büyük şehirleri birer harp sahasına çeviren mezhep kavgalarına, ayyarlar çapulculuğuna kat'î bir nihayet verdi. Bu suretle vicdan ve kanaat hürriyeti temin edilmiş oldu.

7. Selçuk Sultanlarının İslâm dünyasına kazandırdıkları huzur ve asayiş –Samanoğulları ülkesi müstesna olmak üzere– bir zamandan beri durmuş olan ilim hareketine yeni bir inkişaf hızı verdi. Rey'de, İsfehan'da, Bağdad'da, Nişabur'da yeni üniversiteler açıldı. Hastaheneler yanında Tıb Fakülteleri kuruldu. Bu üniversitelerde Khayyam gibi riyaziyat ve felsefede temayüz eden bir âlim, *el-Muğni fi't-Tıb* müellifi Ebü'l-Hasan Said b. Heybetullah gibi bir filozof tabib, *Takvimü'l-Ebdan fi Tedbirü'l-İnsan* müellifi İbn Cezle gibi bir tabiyat ve fizyoloji mütehassısı, nihayet Ebü'l-Ferec b. Tayyib ayarında bir tabiat âlimi yetişti.

8. Selçuk Türkleri, Müslümanlığı ön Asya'da boğmak ve çıktığı çöle sokmak hırsile Şarka akan Haçlılara karşı koyarak Sürye-Mısır ve Mezopotamya Arablığını kurtardılar.

9. Türklerin centilmenlikleri Haçlılarda papas tahrikatının uyandırdığı husumeti izâle etti. Bu sayede Şark medeniyeti ile uzun müddet yakından temas imkânını buldular. Bu temas ve tetkik nihayet Garbde rönessansı doğuracak bir zemin hazırlamış oldu.

Türk tarihi düne kadar bizzat Türkler tarafından yazılıp müdafaa edilemediğinden yalnız Müslüman dünyası için değil bütün beşeriyet için bir yükselme hızı olan Selçuk istilâsı, yabancılar tarafından bir felâket âmili gibi gösterilmiş ve bazılarını saydığım hakikî neticeler ihmal edilmiştir.

2. Türk Tarih Kongresi (1937). Ayrıca bk. *Belleten*, II / 5-6, s. 73-88 (1938).

VI
TÜRK TARİHİ TEZİ

Eski Yunan müelliflerinin umumî bir ıtlak ile İskitya dedikleri sahalardan Hazar Denizi'nin şark ve cenubundan itibaren doğuya doğru uzayan kısmı, Asya İskitleri veya Mesaget adını verdikleri bir kavimle meskûn gösterdiklerini biliyoruz. Mesaget'lerin İran'da Ahamaniş devletinin kuruluşundan evvelki asırlardan, diğer bir tabir ile mazinin karanlıklarına gömülen zamanlardan beri bu havaliyi işgal etmiş bulunduklarına göre, bu mıntıkaların otokton halkı olduklarını kabul etmek zaruridir. Herodote'den anlaşıldığına nazaran[1] Yunanlılarla Romalıların Mesaget adını verdikleri kavme, eski İranlılar Saka diyorlardı. Xerrés'in ordusunda bulunmuş olan sakalar, kıyafetleri ve bilhassa süvarilikteki maharetleri ile İranlılardan temayüz ediyorlardı.[2]

Şehname'de umumî bir ıtlak ile Turanlılar denilen gruba giren Sakaların pek kadim zamanlardan beri İran'ın şark mıntıkasına hâkim oldukları Mazdeizmin mukaddes kitabı olan *Zend*'den de anlaşılmaktadır. Mazdeistlerin bu mukaddes kitabında Turan hanlarından Ercasp'in Hazar denizinin etrafındaki ülkelere hâkim olduğu tasrih edilmektedir.[3] Bu havalinin tarihine dair mevcut olan bütün eski vesikaları itina ile tetkik eden Saint Martin'in netice olarak şu satırları yazdığını görürüz:

Kafkaslardan ve Hazar Denizi'nden Ceyhun ve Seyhun boylarına ve ortalarına kadar uzayan geniş ovalar, tarihin karanlıklarına karışan devirlerden itibaren tek bir kavim tarafından meskûn görünmektedir. Bu kavim, ayni dili konuştukları ihtimal dahilinde bulunan fakat her halde töre ve ahlâk itibariyle müttehit olduklarında şüphe olmayan birçok boylara ayrılmış bulunuyordu. Bu boylardan hangisi hegemonyayı ihraz ederse bu kavim de o boyun adıyla anılıyordu.[4]

1 Herodote, VII, 64.

2 A.F. Miot, *Histoire de Heredote*, II, 584.

3 M.J. Saint Martin, *Histoire des Arsacides*, I,16-17.

4 M.J. Saint Martin, *Histoire des Arsacides*, I,11-12.

Mamafih, umumî bir ıtlak ile Yunanîlerin İskit, İranîlerin de Turanî dedikleri bu kavimden Hazar Denizi'nin şark ve şimalindekilere Yunanîlerle Romalılar, Mesaget, Ermeniler Mazgot, Hazar Denizi'nin cenubundakilere Part, Baktiryan ve Maveraünnehir'de oturanlara Dae veya Dahi adını veriyorlardı.[5]

Muhtelif adlarla anılan bu boyların Ano medeniyetini yaşatanlardan inmiş oldukları şüphesiz olmakla beraber bunların İran'ın şimaline ve Kafkaslar Maverasına ne zaman yayıldıkları malûm değildir. Herhalde Sakaların ileri doğru atılmış boylarını teşkil eden Partların İran'ın, şark ve şimaline yerleşmeleri tarihinin pek eski olduğu muhakkaktır. Son zamanlarda Asur ilinde yapılan hafriyatta Asar Haddon'a (689-680) ait bir kitabede İran'daki Part boylarından, Partikka ve Partukka adlarıyla bahsedilmiş olduğunu biliyoruz. Asar Haddon, bu kitabesinde Partikka Kralı Uppes ile Partukka Hükümdarı Sanasana'yı mağlûp ettiğini müftehirâne kaydetmektedir.

Herodot devrinden beri Partların İran'daki halk arasında kudretli bir unsur olarak tanınmakta oldukları malumdur. Sicilyalı Diodore'un milâttan önceki 5. asır müverrihi Ctesias[6] dan naklettiği bir parçada Partlar, Astiyag'dan evvel Med kiralı olan Artibara veya Astibara zamanında Medlerin hakimiyetinden kurtulmak için isyan çıkarmış ve ırkdaşları Sakaları yardımlarına çağırmışlardır,[7] denilmektedir. Partları ve Sakaları yakından tanıyan Ctesias'ın onların hem kıdemlerini hem de akrabalıklarını teyit eden bu şehadeti pek önemlidir.

Eski Yunan, Roma ve Ermeni müverrihlerinden Partlarda Baktiryan ve Maveraünnehir mıntıkalarında sakin olan boylara Dae denildiğini öğreniyoruz. Strabon'a göre Daeler Belh havalisinden Ceyhun'un Aral gölüne aktığı yerlere kadar yayılıyorlardı.[8] Romalı müelliflerden Pelin ise Yaksart (Seyhun) nehri maverasında Dahi adlı bir boy bulunduğunu kaydetmektedir.[9] Petolemée devrinde de Dahilerden birtakım boyların Marjiyana yani Horasan havalisinde oturduklarını bu müelliften öğreniyoruz.[10] Muahhar devirlerde Mazenderan'ın, Hazar denizinin şarkına ve Taberistan'a doğru olan kısmına verilen Dehistan adının Dahiler memleketi mukabili olduğunda şüphe yoktur. Herat mülhakatından olup İslâmî devirde pek ziyade meşhur olan Badghis köylerinden birinin adının da Dehistan olduğunu Yakut-ı Hamevî'den öğreniyoruz.[11] Bu kayıt Yunan men-

[5] E.H. Mins, *Scythians and Greeks*, 1913, Art - *Scythians Encyolopedia Hastings.*

[6] Ctesias, tabip ve tarihçi Gnid'li bir âlimdir. Milâttan önce 416 tarihinde İran'a gitmiş, 17 sene kadar doktor sıfatıyla Ahamaniş hükümdarı Artaxerxes Mnemon'un hizmetinde bulunmuştur. Ctesias, bir İran tarihi yazmakla meşhurdur. Bu eserin zamanımıza kadar intikal eden parçaları tabedilmistir. *Histoire des Arsacides*, I, 28.

[7] Diodore de Sicile, *Bibliothéque Historique.* II, 104 ve Saint Martin.

[8] Strabo, *Geogra*, XI, 511.

[9] Pelin, *Histoire naturelle*. XI, XIX.

[10] Ptolemée, *Geogra*, VI, II.

[11] Yakut Hamavî, *Mucemu'l-Buldan*, IV, 114.

balarının bütün bu havalinin pek erkenden Saka boylarından Dae veya Dahiler tarafından işgal edilmiş olduğu yolundaki haberlerini teyid etmektedir.

Romalılar devrinin Lâtin müverrihi Justin[12] ile Yunan müverrihi Isidore[13] den her ikisi de Baktiryan'ın tamamiyle Dahilerle meskûn olduğunu tasrih etmişlerdir.

Çin müelliflerinin Yüeçilerin garba göçtükleri devirlerde yani milâttan önceki birinci asırda Baktiryan halkına verdikleri Ta-Hia adının da Dahi ve Dae'den başka birşey olmadığı muhakkaktır.

İran ve Kafkas mıntıkalarının eski etnik vaziyetleriyle tarihleri hakkında çok esaslı tetkiklerde bulunmuş olan şöhretli âlim Saint Martin, tarihin aydınlanmağa başladığı zamanlardan beri Horasan ve Mazenderan'ın şark ve şimale doğru uzayan sahaları işgal eden ve ayni kavimden olan Sakalarla Partların ve bunlardan sonuncuların başında bulunan hanedanın mensup olduğu boyu teşkil eden Dahi (Dae)lerin ırken Türk olduklarını tasrih etmektedir.[14] Renée Grousset ise Partların Sakalardan bir zümre, Sakaların da ırken Türk olduklarını Asya tarihinde Partlardan bahsederken şu parçada açıkça ifade etmektedir: "Tevarüs ettikleri satraplığı ve yüksek memuriyetleri ellerinde tutan Part zadeganı Turanî olarak kaldılar. Krallığın en yüksek hanedanını teşkil eden Surena ailesi –ki, babadan evlâda intikal etmek üzere vezareti ellerinde tutuyorlardı– aslen Sistan (Sakistan) dan gelmişlerdi, şüphesiz asılları Saka yani Türk idi..."[15]

Saint Martin, eski Yunan müverrihlerinden naklen Part lâfzının İskitçe olduğunu ve bu lisanda (dışarı atılmış) mânasına geldiğini kaydetmektedir.[16] Garplı âlimlerin İskitçe olduğunu ve bu dilde dışarı atılmış mânasını ifade ettikleri halde etimolojisini tayin edemedikleri bu lâfzın Türkçe olduğunu ve Türk dilinde hâlâ aynı mânada kullanıldığını biliyoruz. Dilimizde bedene nisbetle dışarı fırlamış olan karına part denildiğini biliyoruz.[17] Hâlâ Şarki Anadolu'da bu mâna düşünülerek şişko insanların karınlarına part ıtlak edildiği herkesçe malumdur. *Divanu Lügati't-Türk*'de (C. I, s. 286) su içilen maşrapaya bart denildiği mukayyettir. Bu nevi maşrapaların karınlarının şişkin, yani dışarı fırlamış olmaları düşünülürse onlara bu ismin verilmesi sebebi anlaşılır.

Part lâfzı gibi Saka = Sak ismi de Türk diline ait bir kelimedir. *Çağatay Lügati*'nde Sak lâfzının yan mânasına geldiği tasrih edilmektedir.[18] Sakaların oturdukları yerlerin ana Türk diline nisbetle yan taraf olduğu düşünülürse

[12] Justin, *Abrégé de l'hist, univers, de Trogue-Pompee*, II, I, III.

[13] Isidore de Chara X desecription de la Parthie (la bibliothequs grecque de Didot).

[14] Saint Martin, *Histoire des Arsacides*, I,1-58.

[15] Renée Grousset, *Histoire de l'Asie*, I, 79.

[16] Saint Martin, *Histoire des Arsacides*, I, 28.

[17] Bedros Keresteciyan, *Dictionnaire étymologique de la langue Turque*, s. 117.

[18] Süleyman Efendi, *Lûgat-ı Çağatay*, s. 180.

bunlara bu adın verilmiş olması münasebeti anlaşılır. Vaktiyle bu ismi taşıyan Türklerden, Sibirya içlerine ve şimalî şarkiye doğru göç etmek mecburiyetinde kalmış olan ve bugün Ruslar tarafından verilen Yakut adıyla anılmakta bulunan boyların kendi aralarında kendilerini hâlâ Saka ismiyle anmakta olmaları da eski Sakaların Türklüklerini teyid etmektedir.

Partların başlarındaki soyun adı olan ve Yunan müellifleri tarafından Dahi, Dae suretlerinde zaptolunan lâfza gelince, bunun da Kudat ve Sinyor mânasına gelen Türkçe bir kelime olduğu ve bu lafzın ayni mânada olarak Çinlilere thai, Japonlara dai, Araplara da dâ'î şekillerinde geçmiş bulunduğu Türk etimoloji diksiyonerinde tasrih edilmektedir.[19]

Eski Saka ve Dae'lerden inen ve onların işgal ettikleri Horasan, Sugdiyan, Baktiriyan ve Toharistan havalisinde oturan halkın İslâmî devir başlarında umumiyetle Türk olduklarını teyid eden çok kıymetli bir vesikaya malik bulunmaktayız.

Birtakım müelliflerin İslâm fütuhatı zamanında bu havali sekenesini Türk olmayan ırklardan gösteren iddiaları bu vesika karşısında kat'î surette çürüdüğü gibi, Türkleri Moğollarla aynı ırktan sayan vâhi nazariye de temelinden yıkılmaktadır. Bu kıymetli vesika Abbasî halifelerinin ilk devirlerinde yaşayan ve İslâm rasyonalizm mektebinin (Mutezile fırkasının) şöhretli imamlarından, Arap edebiyatının parlak simalarından Ebu Osman Ömer b. Mahbub Cahiz'in *Risaletün fî Menâkıbi't-Türk* adlı eserinin mukaddimesinde münderiçtir. Bu mukaddimede Cahiz, Abbasî halifelerinden Mütevekkil Alellah zamanında (847-861), Hilâfet ordusunu teşkil eden askerlerin ırklarından bahsedilen bir mecliste, Halifenin veziri (Feth b. Hakan) tarafından vukubulan beyanatı aynen dercetmektedir. Vezir Feth b. Hakan'ın beyanatının iyice anlaşılabilmesi için, o zamanlarda Horasan adının bugünküne nisbetle çok geniş bir sahaya yani İran'ın bugünkü Horasan havalisiyle, Sovyetler idaresindeki Ceyhun boylarındaki memleketlere ve Afganistan'ı teşkil eden eski Bakteriyan ve Toharistan mıntıkalarına şamil olduğunu, Türk adının da bugünkü "Türkmen" lâfzı gibi göçebe Türklere ıtlak edildiğini hatırlamak icap eder.

Vezir Feth b. Hakan'ın Türklerle Horasanlıların aynı ırktan olduklarını tesbit eden beyanatı aynen şöyledir:

> Benim kanaatime göre Türklerle Horasanlılar kardeştirler. Yurtları birdir. Şarkın bu kıt'a üzerindeki hüküm ve tesiri aynıdır, başka değildir, yakındır, mütefavit değildir. Bunlar arasındaki asalet ve soyluluk birbirine müteşabihtir. Ve bunları ihata eden memleket sınırları, yekdiğerinin aynı değilse bile birbirine benzer. Bunlar yekdiğerlerinden bazı hasiyetlerle ayrılsalar da cümlesi Horasanlıdırlar. Türk ile Horasanlı arasındaki başkalığa gelince, büyük farklar şöyle dursun, bunlar arasında Arap ile

[19] Bedros Kerestecian, *Dictionnaire Etymologique de la Langue Turque*, I, 191-192.

Acem, Rum ile Saklab (Fin), Zenci ile Habeşli arasındaki fark bile yoktur. Bilâkis Türk ile Horasanlı arasındaki fark Mekkeli ile Medineli, ayni kavimden çadırda oturanlarla şehirli, dağlı ile ovalı arasındaki fark gibidir. Daha doğrusu Tay kabilesinden olan dağlı ile bu kabileden olan ovalı arasındaki başkalık gibidir. Nasıl ki oturdukları yere bakarak Hüzeyl kabilesi Arapların Kurdudur, deniliyor. Daha açıkça söylemek lâzım gelirse, Horasanlılarla Türkler arasındaki fark ovalara inenlerle, sarp dağlarda konanlar, yüksek yerlerde oturanlarla iniş yerlerde yerleşenler arasındaki fark gibidir.

"Türklerle Horasanlılar arasında biraz lügat ayrılığı ve bir sima başkalığı varsa bu kadarcık fark, Araplardan yukarı tarafın Temim'leri ile aşağı cihetin Kays'leri, aczi havazin ile hicaz fasihlerinin lügatları arasında da vardır. Türklerle Horasanlıların dillerine nisbetle Himyer ve Yemen nevahisi sakinlerinin lügatları arasındaki fark daha fazladır. Suret, şamail ve ahlâk cihetinden de ayniyle böyledir. Bununla beraber bunların hepsi hiçbir şey katılmadan, ana ve baba tarafı yekdiğerine müsavi halis Arapdırlar.

"Türklerle Horasanlılar arasında; Allah'ın bunlara bahşettiği hasletler, her yer halkı için tahsis ettiği şekil, suret, ahlâk ve dil itibariyle olan fark, Arapların Kahtan oğullarıyla, Adnan oğulları arasındaki fark kadar bile değildir".

Görülüyor ki yukarıdan beri verilen tafsilât, Orta Asya'nın en eski bir kültür merkezi olduğunu, buranın en kadîm ve otokton halkının da muhtelif zaman ve yerlerde muhtelif adlarla anılan Türkler olduklarını Bakteriyan, Sugdiyan, Toharistan ve Horasan'ın da eski zamanlardan beri bu Türklerle meskûn bulunduklarını meydana koymaktadır.

Belleten, II / 7-8, s. 346-352 (1988). Ayrıca bk. M. Kaplan - İ. Enginün - Z. Kerman - N. Birinci - A. Uçman; ***Atatürk Devri Fikir Hayatı***, II, 301-08 (1981).

EKLER

I

BİR "REDDİYE" MÜNASEBETİYLE

(Mehmet Ali Aynî'nin Tenkidi)

Nijad Tevfik

Darülfünun müderrislerinden Mehmed Ali Aynî Beyefendi, *Reybîlik, Bedbînlik, lâ-ilâhîlik nedir?* isimli bir kitab neşr etmişler.

İlk vehlede insana felsefî bir izah veya ilmî bir eser hissini veren bu kitab, hadd-i zatında şair Fikret'in "Tarih-i kadîm"ine cevab ve –kendi iddialarına nazaran– reddiye imiş.

Kitab, ilim vechesinden zayıf ve diğer bakışdan zavallıdır:

İlmî cihetden zayıfdır, çünkü reybîlik, bedbînlik, ve lâ-ilâhîlik hakkında bu kadarcık malumat Abe Barb'ın *Tarih-i Felsefe*'sinde bile, hem de ziyadesiyle mevcuddur. Bu itibarla muhterem müderrisin kitabı, bu hususda bize yeni bir şey öğretmiş olmuyor.

Zavallılığı ise şu noktadadır, ki insanî mazhariyetlerin en incesi, en temizi ve en yükseği olan "hiss"e karşı bu küçük kitab, bir elinde mantık ve ötekinde zekâ olduğu halde çıkmak istemiş ve işte orta yerde boyu kadar kalmışdır.

İlk ismi "Semaya hitab" olan "Tarih-i kadîm" manzumesinin, ne zaman ve hangi şerâit altında yazıldığını hepimiz az çok biliyoruz.

Yirmi sene evvel, bir kurban bayramı arafesinde şair Fikret, zevcesiyle birlikte bir sandal gezintisine çıkmış ve diğer bir sandalda ertesi gün için kesilmeğe götürülen kurbanlık koyunlar görmüşdü.

Müteessir oldu. O teessürden;

Din şehid ister, âsüman kurban,
Her zaman, her tarafda kan, kan, kan!

mısraları ve bu mısralarda da lâ-yemût "Tarih-i kadîm" manzumesi doğdu. Yine

hepimizin bildiğimiz vâkıadır, ki şair Fikret o manzumeyi bir gecede ve bir heyecanda yazmışdır.

Şimdi müderris ve mütefekkir Mehmed Ali Beyefendi'nin o heyecanı yirmi sene düşündükden sonra yazdığı cevabı okumadan evvel, ruhun iki mütezadd melekesine serî' bir nazar atf edelim:

Bunlardan birincisi, his ve teessürdür ki herkesin kendisine has ve tamamiyle enfüsîdir.

Zekâya (intelligencé) gelince bu ötekinden büsbütün ayrı ve tamamen âfakî bir melekedir.

Bu demekdir ki şiirle felsefe arasında engin bir ayrılık vardır: Bu mesafe "âfakıyet" ile "enfüsiyet" arasındaki açıklık kadardır!

Fikret olgun ve hisleri, heyecanları tamamen kendine has bir insandı. Bir zekâ veya mantık makinası değildi. Bir insandı ve şairdi. Bu itibarla tamamen enfüsî idi.

Ona hücum edenler(i) isehep mütearifelere bağlı, hâyîde zekâ oyunlarına ve mantık tekrarlamalarına sarılmış görüyoruz. Sadece bu tarz-ı hücum, şimdi artık toprak olmuş bulunan ince ve derin şair için en büyük müdafaa değil de nedir?

Mamafih hiç kimse Tevfik Fikret'i müdafa etmeyi düşünmüyor. Çünkü duyan ve duyabilen kalblerdir ki hisler müvacehesinde mantıkın ne zavallı kaldığını bilirler...

Kaldı ki kitabında başdan başa bütün beşerî vâkıaları sebebleriyle ve neticeleriyle beraber daima Allah'a irca eden ve kitabının 10'uncu sahifesinin 13'üncü satırında "Allah mahlûkunu bildiği gibi hareketde serbest bırakır, fakat hakikat-ı halde onu sevk eden Allah'dır" diye(n) münekkid, Fikret'in o şiirinin o türlü yazılışını da neden Allah'ın azruları cümlesine idhal etmek istememiş, bir türlü anlayamadım.

"Panteizm"e bu kadar körü körüne saplanacak oldukdan sonra muhterem müderrisin bu reddiyeyi yazmak gibi bir zahmete katlanmasına ne lüzum vardı?

Madem ki hepimiz birer kuklayız ve ipimiz Allah'ın elindedir, Fikret'i söyleten ve yazdıran yine O'dur; bu vaziyetde Mehmed Ali Aynî Beyefendi'nin Fikret'e hücumu, Allah'a hücum sayılmaz mı?

Bu satırları sadece münekkidi ikaz etmek ve o kadar itimadla bağlandıkları Allah'a biraz dolambaçlı bir yoldan isyan etdiklerini haber vermek için yazıyoruz.

Biz –hiçbir fikr-i tecavüz ile mütehassis olmadan– iddia etmek isteriz ki, ilmî "otorite"si ne olursa olsun hiçbir kimse, fikirlerinden veya hislerinden dolayı aziz bir ölü hakkında "zavallı, ğafil, biçâre..." gibi istihfafkâr sıfatları kullanmaya salahiyetdar değildir!

Nijad Tevfik, "Bir 'reddiye' münasebetiyle...", *İctihad*, sayı: 248 (15 Mart 1928).

II

LUGATÇE-İ FELSEFE - İSMAİL FENNİ BEY

Abdullah Cevdet

Burhan-ı Kâtı' sahibi ve *Kamûs* mütercimi Âsım Efendi'den ve daha yeni olarak Şemseddin Sami bey merhumdan sonra büyük sabır, büyük kudret-i devam istilzam eden eserler mübdi'i çok azaldı.

İki sene evvel aziz ve fâzıl dostumuz Hüseyin Kazım Beyefendi'nin altı bin büyük sahifelik *Türk Lugati*'ni tebcil edebilmişdik. Bu kitab Maarif Vekâleti'nin himmetiyle tab' olunmaya başlamış ve şimdiye kadar yetmiş seksen kadar forması basılmışdır.

Bu sene, büyük bir ilim aşkı ve büyük bir iradet yekûnu ile zinde ve zindedâr olan muhibb-i fâzılımız İsmail Fennî Beyefendi'nin *Fransızcadan Türkçeye Luğatçe-i Felsefe*'sinin intişar etmiş olduğun kârîlerimize haber verebilmekle mesuduz. İsmail Fennî Bey kendisinin üstad ve şakirdi olan fuzalamızdandır. Fransızcayı, İngilizceyi heman heman muallimsiz öğrenmiş ve bu lisanlarda yazılan eserleri layıkıyla anlayacak kudret kesb etmişdir. Sadr-ı esbak Said Paşa'nın açdığı Lisan Mektebi'ne devamı çok sürmemişdir. Çünkü Sultan Abdülhamid'e bu mekteb hakkında verilen bir curnal üzerine mekteb kapatılmışdı.

İsmail Fennî Bey Tırnova'nın asîl ve zengin bir Türk ailesinin çocuğudur. Babası ilmin kıymetini çok takdir eden güzide ruhlardan olduğundan İsmailciği uşak sırtında mektebe göndermeye başlamışdır. Bir çocuğun mektebe bu kadar erken başlatılmasını asla tahsîn etmediğimiz ve bu kadar erken dimağı hizmete koşmanın çocuğun istikbal-i aklî ve dimağîsi için hiç de iyi olmadığını söylemeye hacet yokdur zannederiz. İsmail Fennî Bey'in bizzat kendisi tarafından hikâye edilen bu noktayı zikretmekden maksadımız ailenin tahsile verdiği kıymetin yüksekliğini göstermekdir.

Luğatçe-i Felsefe dokuz yüz küsür sahifelik ve iyi kağıd üzerine basılmış büyücek kıtada bir kitabdır.

Kitabın mükemmel ve noksansız olma iddiası yokdur. Kitab lugatçe-i felsefedir, felsefe kâmusu değildir.

İsmail Fennî Bey, çok yeni zamanların ibdâ' etdirdiği bazı tabirleri nazar-ı itibara almamışdır. Bunu bilerek yapmış olduğu şüphesizdir. "Transcendantal" tabiri hayli zamandan beri müteâlî ve "tarnscendant" müteâl, "collectif" kelimesi ma'şerî, "collectivité" kelimesi ma'şeriyet kelimeleriyle tercüme edilmekde olduğu halde sahib-i telif bunları kayd etmemişdir. Felsefe-i ictimaiyede mühim yeri olan "gregaire" kelimesi de hiç kayd olunmamışdır. "Déontologie" kelimesi telaffuz olunur olunmaz bu kelimenin zihne vârid olacak ilk mânası ilm-i âdâb-ı etıbba olduğu halde kelimenin bu mânası terk olunmuşdur.

Prefesseur Dr. Tienne Martin'in *Précis de déontologie* isimli ve mükemmel bir kitabı vardır, ki tab' edilmekde ve karîben tab'ı hıtâm bulacak olan *Mufassal ve Resimli Âdâb-ı Muaşeret Rehberi* unvanlı kitabımızın etıbba bahsi için bu kitabdan istifade etmekdeyiz. Bundan başka fakat daha eski Déontologie'ler vardır. "Sadisme" kelimesi gibi psikolocya-yı marazîye aid ve herhalde felsefe havzasına dahil kelimeleri almamışdır.

"İntuition" kelimesine uzun ve musîb izahlar tahsis etmişdir. Fakat ne Darülfünun'un kabul etmiş olduğu "hads" kelimesine ne de bizim ona tercih etmekde olduğumuz "teferrüs" kelimesine iltifat etmemişdir. Biz "intuitive" kelimesini "firasî" kelimesiyle tercüme etmekde ve bu teferrüs veya "firaset" kelimesini "intuition"un tam mukabili görmekdeyiz. Teferrüs can gözüyle görmekdir. Ve bu görüş atlarda pek bâriz olduğundan "feres"e nisbetle teferrüs kelimesi yapılmışdır. Atda tahattur fiili sa'ıkavî bir suretle caridir. Bu hususda bazı şahsî müşahedelerimiz vardır ve sırası gelince yazacağız. Can gözüyle görüş ziyaya ve renge muhtac değildir. Halbuki cism gözüne bunlar lazımdır. Ne karanlıkda görebiliriz ne de rengi olmayan heva-yı nesimîyi görürüz.

"Sage" kelimesi mukabilinde bizim kadîm mütefekkirlerimiz ârif kelimesini kullanmışlardır. "Sagesse" marifet kelimesiyle tercüme olunmuşdur.

"Sagesse divine"in mukabili marifetullahdır. "Atavisme" kelimesini biz bundan sekiz sene evvel isticdad kelimesiyle tercüme etmiş idik ve daire-i ünsiyetimizde musîb görülmüş ve kabul olunmuşdu. Bu kelimenin "cedd" demek olan Türkçe "ata" kelimesiyle münasebeti vardır. Bilmem müderris Yusuf Ziya Bey dostumuzun fikri bu babda nedir?

"Milieu" kelimesini vasat kelimesiyle tercüme etmek çokdan terk olunmuşdur. Milieu'nun bizde mukabili muhitdir. Artık vasat-ı ictimaî, vasat-ı coğrafyaî demiyoruz, muhit-i ictimaî, muhit-i coğrafyaî diyoruz. İsmail Fennî Beyefendi vasat demeyi tercih etmişlerdir. Fakat muhit istimali artık yol almışdır.

"Représentatif" kelimesini izah ederken "guvernement représentatif" kelimesini "hükümet-i nüvvab-ı millet, muntahab vekiller vasıtasıyla icra olunan

hükümet" kelimelerini yazmışdır. Bu kelimeler "gouvernement représentatif" tabirinin ifade etdiği mânayı ifade etmemişdir. "Gouvernement représentatif" "gouvernement parlementaire"in müteradifi değildir. Représentatif hükümetde, millet başvekili ve diğer vekilleri mebusların haricinden alabilir ve o zaman hükümetin kuvve-i icraiyesi milleti temsil eder. Parlementaire hükümetlerde devre-i intihabiye bitmeden efkâr-ı umumiye başvekili veya diğer bir vekili değişdiremez. "Gouvernement représentatif" tabirini tercümede, biz dahi *Bir Zekâ-yı Feyyaz*'da aynı zühûle düşmüşdük. *Bir Zekâ-yı Feyyaz* kârîlerine bu vesile ile i'tizar ederiz ve bu suretle tashihini reca ederiz. Hiçbir zaman bir eser-i beşerî ve hatta bir eser-i ilâhî def'aten ekmel olmaz, muhterem Fennî Bey'in himmeti meşkürdür. Kitabı nâfi'dir. Darülfünun bunu tab' etmekle yerinde bir fedakârlık yapmışdır. Felsefeye dair kitablarımız hiç yok gibidir. Bu kıtlıkda Fennî Bey'in kitabı bir nimetdir. Yakında ikinci ve mütevessi' tab'ını görmeyi temenni ederiz. O zaman yalnız tabirlere inhisar etmeyib kitabın hükema isimlerini ve silk-i felsefîlerini de ihtiva etmesini temenni ederiz.

Senelerden beri kitablardan başka hemen hemen hiç enîsi bulunmayan İsmail Fennî Bey hakikaten bir sage, bir ârif hayatı yaşayan bir ehl-i imandır. İmanı hâlis ve hulûs ve samimiyetde onunla kardaşlığımız vardır.

Samimiyet kadar devamlı ve sıcak kardaşlık ve dindaşlık sahası yokdur. Birçok seneler evvel

Samimilik sensin benim dinin yahud ilhadım
Ey her dinde dinlileri dindaş yapan heyecan;
Buzlar ihlas âteşiyle erir olur bir umman,
Can dostumdur ihlas ile bana düşmen olan can

dediğimiz zaman ancak bunu ifade etmek istemişdik. Muhterem İsmail Fennî Bey'i ve Darülfünun Edebiyat Fakültesi'ni yürekten tebrik etmek ehl-i ıhlasın borcudur. Biz bu borcu edâya müsaraat ediyoruz.

A(bdullah) C(evdet), "Luğatçe-i felsefe – İsmail Fennî Bey", *İctihad*, sayı. 244 (15 Kanun-ı sânî 1928).

III
LUGATÇE-İ FELSEFE HAKKINDA İSMAİL FENNİ BEYEFENDİ'NİN İZAHÂTI

Luğatçe-i Felsefe'yi *İctihad*'da bir mevki-i şerefe lâyık görmeniz bir eser-i kadr-şinasî olmağla bu lutfunuzdan dolayı arz-ı teşekkürü vecîbe-i zimmet addederim. Hakk-ı âcizânemde yazılmış olan kelimât-ı latîfiye, istihkakımın pek ziyade fevkında ise de kendi kendimin üstadı ve şakirdi olduğuma, Fransızca ve İngilizceyi heman muallimsiz öğrendiğime ve Lisan Mektebi'ne devamım çok sürmediğine dair olan fıkrayı erbab-ı mütalaanın insilâb-ı itimad ve inkisâr-ı rağbetlerini mûcib olabilecek bir mahiyetde gördüm. Çünkü böyle üstaddan ders görmemiş ve Fransız ve İngiliz lisanlarını kendi kendine öğrenmiş bir âdemden mûcib-i istifade bir eser beklenilememesi pek tabiîdir. İşte bu mütalaaya mebni bu babda maa'l-mahcubiye birkaç söz söylemekliğime müsaadenizi rece edeceğim:

Vâkıa muhlısınızın hîn-i sabavetinde şimdiki gibi mükemmel mektebler yokdu. Midhat Paşa merhumun Tırnova'da ilk defa olarak küşad etdiği Rüşdiye Mektebi'nde okudum, lâkin oradan şehadetnâme aldıkdan sonra gerek memleketimde ve gerek hicretimden sonra İstanbul'da müteaddid ulema ve erbab-ı ihtisasın füyûziyat-ı ilmiyelerinden müddet-i medîde istifade etdim. Eğer onların lutf ve himmetleri imdadıma yetişmemiş olsa idi velev naçiz olsun bazı âsâr telifine kıyam etmek benim için bir cüret olurdu. Fransızcayı Avrupa'da tahsil görmüş muktedir bir muallimden üç sene kadar okudukdan sonra beş (sene) dahi Lisan Mektebi'ne devam ederek diploma aldım. İngilizceyi de İngiliz muallimlerden tahsil etdim. İşte bidayeten pek noksan olan bidâ'a-yı ilmiyem bu vechile işe yarayabilecek bir dereceye gelmiş ve bana biraz cesaret vermişdir.

Şimdi de afvınıza ığtiraren tenkîdatınız hakkında birkaç mütelaacık arz edeceğim:

Çok yeni zamanların ibdâ' etdirdiği bazı tabirleri nazar-ı itibara almadığım beyan buyuruluyor. En son ve en mükemmel olarak bir heyet tarafından yapılan Fransızca Felsefe luğatçesi'nde münderic olan luğatlerin cümlesini aldıkdan baş-

ka bunlara diğer luğatçelerden dahi haylice kelimeler ilave etdim. Bana kalmış olsa idi bu meyanda tıbba ve sâir bazı ulûma âid olanları almaz idim. Çünkü bunların felsefede başka ıstılahları yokdur, lâkin birçok luğatı hâric bırakmış denilmemek için bunları da aldım ve bunların Türkçede mukabillerini kâh luğât-ı tıbba ve kâh nezdimde olan birçok kamûslara müracaat ederek gösterdim.

"Transcendant", "transcendental" mukabili olarak müteâl ve müteâlî tabirlerinin yerine a'lâ ve a'levî kelimelerini kullandığıma, geçende münevver gençlerimizden birisi dahi *Hayat* risâlesinde itiraz etmişdi. Buna ve diğer bazı kelimelere aid itirâzâta yazdığım cevablar mezkûr risâlede görülecekdir. Me'nûs addolunan müteâl ve müteâlî kelimelerini terk etmekliğim başlıca iki sebebe müsteniddir:

Birincisi Türkçede 'âl kelimesi 'âlî suretinde istimal edilmekde ve meselâ "Cenâbı Allah bu gibi sıfâtdan müteâlîdir" denilmekde olmasıdır. İkincisi "réalités transcendantes" tabirinin mâna-yı maksûda nazaran hakayık-ı müteâl diye tercümesi lazım gelirken kaideye riayeten hakayık-ı müteâliye suretinde yazılması ve bu vechule mânası pek farklı olan müteâlî kelimesinin müteâl yerine kâim olması mahzurudur. Yoksa a'lâ ve a'levî yerine aynı madde-i asliyeden müştak olan müteâl ve müteâlî kelimelerinin istimalinde hiçbir beis yokdur. Hatta müteâlî kelimesi luğatçemizde dahi mündericdir ve bu kelimeler hakkında birçok izahât verilmişdir.

"Collectif" kelimesine mukabil ma'şerî ve "collectivité" kelimesine ma'şeriyet tabirlerine ne Türkçe luğatlerde ne de Fransızcadan ve İngilizceden Türkçeye ve Arabîye ve Farisîye olan kamûsların hiçbirinde tesadüf etmediğimden bi't-tab' bu kamûslarda gördüğüm kelimeleri aldım.

"Gregaire", "sadisme" kelimeleri Fransızca felsefe luğatçelerinin hiçbirisinde ve hatta Felsefe kamûsu'nda bile münderic olmadığından bunları almamaklığım bir kusur ve ihmal addedilemez zannederim.

"Déontologie médicale" tabiri Fransızca Tıb luğati'nde Litre'den iktibasen "partie de la médecine qui traite des devoirs (et suivant quelqusuns des droits) des médecins" ve Fransızca Yeni Felsefe Luğatçesi'nde "téorie des devoirs professinnels des médecins" ve Türkçe luğât-ı tıbda "viladet, mesuliyet, resm-i tahlîf gibi vezâif-i tıbbıyenin bahsi" diye tarif edilmiş olmasına nazaran salifu'z-zikr Yeni Luğatçe'den tercüme etdiğim "ilm-i vezâif-i tıbbî, meslek-i tababete mahsus vezâif" tabirinde bir yanlış yokdur zannederim. Amma buna vezâif-i etıbba denilmeyib ilm-i âdâb-ı etıbba denilmesi lazım gelirmiş, burası ancak zât-ı âlîleri gibi erbab-ı ihtisasın bilecekleri bir şeydir.

"Intuition" kelimesine mukabil hads kelimesinin hangi makamda istimali doğru olabileceği luğatçemizde izah edilmişdir. Buna tercih etdiğiniz teferrüs kelimesi Fransızcadan ve İngilizceden Arabîye olan en mükemmel kamûsların hiçbirinde gösterilmemiş olmasından dolayı almadım. Meşhur Toussin de Percevale

bunu "havassın gayriyle idrak, nazar-ı aklî, mükâşefe" diye tercüme etmişdir. *el-Feraidü'd-Dürriyye* unvanlı luğatde teferrüs kelimesinin mukabili "sagacitée, pénétration"dur. Teferrüs kelimesi kabul edilse bile bir ıstılah-ı felsefî olamaz. Çünkü lugatçemizde tasrih edilen muhtelif maanî-i felsefiyenin ifadesine kâfi değildir. Meselâ Kant'ın murad etdiği "ilm-i şuhudî yani tecrübe ve havass vasıtasiyle eşyaya doğrudan doğruya taalluk eden ilim" tarif buyurduğunuz teferrüsün büsbütün zıddıdır.

"Sage, sagesse kelimeleri bizim kadîm mütefekkirlerimiz tarafından ârif ve marifet kelimeleriyle tercüme olunmuşdur. 'Sagesse divine'in mukabili marifetullahdır" deniliyor. Toussin de Percevale'in luğatinde bu iki kelimenin mukabilleri hakîm ve akl, hikmetdir. Sage kelimesinin mukabili ârif addedildiği halde "les sept sages de la Gréce" tabirinin "Yunan'ın yedi ârifleri" diye tercümesi lazım gelecekdir. Halbuki bunlara luğatçede gösterdiğimiz vechile "Yunan'ın hukema-yı seb'ası" denilmektedir. Zann-ı âcizânemce marifet "connaissance" kelimesinin mukabilidir. Çünkü "Re'su'l-hikmeti mehafetullah" hadis-i şerifi "La crainte du Seigneur est le commencement de la sagesse" diye tercüme olunduğu halde "la théorie de la connaissance" tabirine marifet nazariyesi denilmektedir. Fikr-i âcizânemce marifetullah, kulların Cenâbı Allah hakkında olan bilgileridir. Çünkü marifet, tefekkür ve tedebbürle hâsıl olan bilgi olduğundan Cenâbı Allah'a nisbet edilemez ve O'na âlim ve hakîm denilib ârif denilemez. Binaenaleyh "sagesse divine" hikmet-i ilâhiye diye tercüme edilmek lazım gelir. *Delâletu'l-Hâirîn* mütercimi Munk ve *İbn Sinâ* unvanlı eserin müellifi Carra de Vaux dahi bu tabiri kabul etmişlerdir.

"Atavisme" kelimesinin mukabili addetdiğimiz isticdad kelimesini nezdimde mevcud olan kamûsların hiçbiri bu mânada olarak göstermeyib yenilemek ve yeniden yapmak mânasına almışlardır.

"Milieu kelimesini vasat kelimesiyle tercüme etmek çokdan terk olunmuşdur. Bunun bizde mukabili muhitdir" deniliyor ve benim buna vasat demeyi tercih etdiğim beyan ediliyor. Luğatçede vasat ve muhit kelimelerinin ikisini de gösterdikten sonra biraz aşağıda Gublo'nun "milieu extérieur" tabiri hakkındaki itiraza cevaben "lisanımızla biz bu makamda muhit-i haricî tabirini kullanmakda olduğumuz cihetle bu itiraza mahal kalmamakdadır" demiş ve buna birkaç tabir daha ilave ederek bunların dahi öyle tercüme olunduğunu tasrih etmiş olduğum halde vasat tabirini tercih eylediğimi beyan etmenizin bir eser-i zühûl olduğunda şübhe yokdur.

"Gouvernement représentatif" tabirine "hükümet-i nüvvab-ı millet, müntahab vekiller vasıtasıyla icra olunan hükümet" diye yazdığım izahâtın bu tabirin mânasını ifade etmediği beyan olunuyor. En yeni Felsefe luğatçesi'nde "le g. rep. est celui qui s'exerce par des représentants élus" denilmiş olmasına nazaran yazdığım tarif buna muvafıkdır. Litre ve sâir Fransızca luğatlerde dahi "ol şekl-i

hükümetdir ki onda millet kavanîni tanzim etmeye ve tekâlîfi taht-ı karar almağa memur vekiller tayin eder" denilmişdir. Eğer Fransızca tabir tekrar edilecek yerde bunun Türkçede doğru olmak lazım gelen mukabili zikr ve beyan buyurulmuş olsa idi elbette daha ziyade mûcib-i istifade olurdu.

Bu cevabı yazmakdan maksadım mücerred *Luğatçe-i Felsefe*'yi teemmülsüz ve ale'l-imiya yazmayıb şayan-ı vüsûk birçok kamûslara ve sâir kitablara müracaat etdiğimi ve bu babda azimin müsaid olabildiği derecede cüstücû-yı hakikata çalışdığımı arz etmekdir.

İctihad, sayı: 246 (15 Şubat 1928).

IV
FIKIH VE İCTİMAİYAT
İCTİMAÎ USÛL-İ FIKIH
HÜSÜN-KUBUH VE ÖRF

Ziya Gökalp

Fıkıh ve İctimaiyat

İnsanın amelleri –amelî bir suretde– iki nokta-i nazarda tedkik edilebilir: Birincisi nef' ve zarar nokta-ı nazarından, ikincisi hüsün ve kubuh (hüsn ve kübh) nokta-ı nazarından.

İnsanın amellerini nef' ve zarar nokta-ı nazarından tedkik eden ilme –hıfzı's-sıhha, iktisad, idare mânalarını câmi olmak üzere– "tedbir" namı verilebilir. Bu ilim nef' ve zarara, ferde, aileye, medineye, devlete aid olduğuna göre "tedbir-i nefs", "tedbir-i menzil", "tedbir-i devlet" gibi isimler alır.

İnsanın amellerini hüsün ve kubuh (iyilik, kötülük) nokta-ı nazarından tedkik ve takdir eden ilme –İslâm âleminde– "fıkıh" namı verilir. Hüsün yahud kubuhu hâiz olan amelleri "dinî ibadetler" ve "hukukî muameleler" diye ikiye ayırabiliriz.[1]

O halde fıkh-ı İslâm, "menâsik-i İslâmiye" ve "hukuk-ı İslâmiye" namlarıyla iki mebhas-i müstakilli müştemildir.

(Son asırda fıkıh tahsisen ikinci mânada kullanıldığı için âdeta "hukuk-ı İslâmiye" tabirinin müteradifi olmuşdur).

Amellerin nef' ve zararını tayin ve takdir eden "tecrübeye müstenid" akıldır. Amellerin hüsün ve kubuhuna gelince Mutezileye göre bunlarda da akıl hâkimdir. Halbuki bir işin akıl tarafından takdir olunan hüsün yahud kubuhu nef' ve

[1] Ahlâkî fiiller bu iki nev' amellerin vicdanî safhalarından ibaret olduğu için fıkıhda ayrıca bir ahlâk mebhasi tedvin edilmemişdir.

zararından başka bir şey değildir. Bir amelin nef' ve zararını temyiz etmekle hüsün ve kubuhunu takdir etmek ayrı ayrı şeylerdir. İyi, faideli olduğu için iyi değildir, belki iyi olduğuna inanıldığı için iyidir. Vâkıa iyi aynı zamanda –cemaat nokta-i nazarından– faidelidir de. Fakat iyinin faideli olması, iyiliğine inanılmasının sebebi değil, neticesidir. İyi menfaatle meşrût olduğu zaman iyilikden çıkar. Bunun içindir ki iyinin "mutlak" ve "makûlevî" olması iktiza eder. Bu hal yalnız dinî mukaddeslere mahsus değildir, siyasî ve millî muazzezelerde de aynı keyfiyeti görürüz: Bir kavim münderis olmuş lisanını ihyaya çalışdığı zaman bunu faideli olduğu için yapmaz; millî lisanın muazzeziyetine inandığı için yapar. Vatanperver vatanı uğrunda ölürken, "kanım nerede doyarsa vatanım orasıdır" diye düşünmez. Bir sancağı düşmana kaptırmamak için binlerce askerin feda-yı can etdiği vâkidir. Halbuki maddeten bir bez parçasından ibaret olan sancağın hasım eline geçmesinde maddî hiçbir zarar mevcud değildir. Güneş insanlar için daha nâfi'dir. Bu hal "hilâl"i muazzez bir timsâl ittihaz etmemize mâni olmamışdır. Fesi yahut kabalak ve kalpağı şapkaya tercih etdiğimiz zaman bunu sıhhatce daha faideli yahud bahaca daha ucuz oldukları için yapmıyoruz.

Şüphesiz ictimaî vicdanımızda millî bir kıymetleri olduğu içindir ki bunları ta'ziz ediyoruz.

Bu misâllerden anlaşılıyor ki mukaddeseleri menfaatle mesaha, muazzezleri mantıkla tahlil ettiğimiz takdirde "vicdan" "müdebbire"ye inkılab eder. Ahlâkın yerine hıfzı's-sıhha ve iktisad kâim olur.

Bugünkü felsefe ve ictimaiyatın kuvvetli delillerle ibtal etdiği bu "zihincilik" ve "menfaatcılık" nazariyelerini vaktiyle ehl-i sünnet uleması da red etmişdi. Ehl-i sünnete göre hüsün ve kubuhda –akıl müdrik olmakla beraber– şer' hâkimdir.

Şer', amellerin hüsün ve kubuhunu iki miyara müracaatla takdir eder. Bu miyarlardan birincisi "nas", ikincisi "örf"dür. Nas, Kitab ve sünnetdeki delillerdir. Örf ise cemaatın amelî sîret ve maişetinde tecelli eden ictimaî vicdanıdır.

Amellere hüsün ve kubuhu nâtık olmak üzere nisbet olunan hükümler nassa göre "vâcib" ile "haram"dan, örfe göre "ma'rûf" ile "münker"den ibaretdir. "Mubah" ise ne vâcib, ne haram,[2] ne ma'rûf, ne münker olmayan amellerin sıfatıdır.

Maamafih örfün vazifesi yalnız ictimaî bir suretde ma'rûf ile münkeri temyizden ibaret değildir. "Ma reâhu'l-mü'minûne hasenen fehüve indallahi hasenun" (Müminlerin iyi ve güzel gördüğü şeyler Allah katında da iyi ve güzeldir) hadis-i şerifi ve "örf ile amel nass ile amel gibidir" kaide-i fıkhiyesi mantûkunca örf lede'l-iktiza nassın da yerini tutar.

Müslümanlar nassların nâtık olduğu emirlere ve nehylere ittiba mecburiye-

[2] Mendub ile mekrûh vâcib ile haramın dereceleridir.

tinde bulundukları gibi ma'rûfu emir ve münkeri nehy etmekle de mükelleftirler. Ma'rûf ve münker ise ictimaî vicdanın tahsin yahut takbih ettiği amellerden ibarettir.

Şu halde fıkıh bir tarafdan "vahy"e, diğer cihetden "ictimaiyyet"e istinad eder. Yani İslâm şeriatı hem ilâhî, hem de ictimaîdir.

Fıkhın naklî esasları mutlak ve gayr-ı mütehavvildir. Kur'an-ı Kerîm mahfûz, sünnet-i Peygamberî –alâ kaderi'l-imkân– mazbuttur.

Şeriatın semavî kısmı bir tesis-i ilâhî olduğu için esasen "kemal-i mutlak" halindedir, binaenaleyh bu kısım terakkî ve tekâmülden münezzehtir. Dinin esasâtını, sâir ictimaî müesseseler gibi tekâmül kanununa tâbi telâkki etmek doğru olamaz. Çünkü din, tenzihkâr bir imanla inanıldığı zaman dindir, mutlaka ve lâ-yetegayyer olduğuna inanılmayan bir din, dinlikden çıkar.

Fıkhın ictimaî umdelerine gelince bunlar ictimaî şekillerin ve bünyelerin istihalelerine tâbidir, binaenaleyh bunlarla beraber değişebilir. Her örf mutlaka bir ictimaî enmûzecin örfüdür. Bir enmûzec için ma'rûfatdan olan bir kaide diğeri için münkeratdan olabilir, tarih ve kavmiyât kitablarına göz gezdirilince âdetlerin, teamüllerin, isti'mallerin zaman zaman, cemaat cemaat değişdiği görülür.

Vâkıa hüsün ve kubuh, zihincilerin iddia etdiği gibi ferdî ve aklî değil, mefkûrecilerin kabul etdikleri vechile fevka'l-akıl ve ictimaîdir. Fakat ictimaî ve mutlak olmaları cemaatdan cemaata mütebeddil olmamalarını istilzam etmez. İctimaî mutlakiyet mukayediyyetle imtizac edemez, fakat nisbetiyle itilâf edebilir. (İctimaî mutlakiyet bir kaidenin muayyen bir enmûzec-i ictimaî dahilinde bila-şart ve makûlevî-catègorique olması demektir. Meselâ devletin kanunları biribirine uymamakla beraber her devletin kanunu kendi memleketinde mutlak bir mutâiyyeti haizdir. Nasıl ki milletler için ahlâk da böyledir). Fiillerin hayır yahud şer olması, içinde cereyan ettikleri ictimaî enmüzeclere nisbetledir. Buna binaen yalnız zamanların tegayyürüyle değil, nisbet olundukları cemaatlerin tehallüfüyle de ahkâmın değişmesi lazım gelir.

Meselâ bir aşiretde ferdin fiilinden "semiye: gens"i mesuldür, fakat medenî bir şehirde bu kaidenin tatbiki caiz olamaz. Yine bir aşiretde velâyet-i hassa (yani semiye reisinin hâkimiyeti) velâyet-i âmmeden (yani aşiret şeyhinin hâkimiyetinden) daha kuvvetlidir. Medenî bir milletde semiye küçülerek, aileye aşiret büyüyerek devlete istihâle etdiği için bu kaidenin tatbiki hukuk-ı âmmenin istinadgâhı olan velâyet-i âmmenin tezelzül ve inhilâlini mucib olur.

İctimaiyata göre aile "maderî aile: clan maternel", "perderşâhî aile: famile patriarchlae", "senevî aile: famille dualiste" safhalarından geçmişdir.

Bugün muhtelif kavimlerdeki aileler ya bu üç enmûzecden birine yahud aralarındaki hadd-i fâsıllara mensubdur. Bu enmûzeclerden her birinde erkeğin, kadının, çocuğun hukukî münasebetleri tehallüf etdiği sâbit olduktan sonra, hep-

sini aynı ahkâma tâbi tutmak mümkün olabilir mi? Zaten ezmânın tegayyürü ile ahkâmın tegayyürüne cevaz verilmesi de ezmâna teb'an ictimaî enmûzeclerin tahavvül etmesinden mütevellid değil mi?

Vâkıa mevrid-i nassda ictihada mesağ yokdur, fakat nassın varid olmadığı mevkilerde örf ile amel nass ile amel gibi değil midir? Bazı fakihlere göre nass örfden mütevellid ise mevrid-i nassda da ictihada cevaz vardır. O halde örfün fıkıhdaki sahası daha genişlemiş olur.

Balâdaki temhidâttan şu neticeyi çıkarabiliriz:

Fıkhın menbaları ikidir: Naklî şeriat, ictimaî şeriat. Naklî şeriat, tekâmülden müteâlîdir. İctimaî şeriat ise ictimaî hayat gibi daimî bir sayrûret (devenir) halindedir. O halde fıkhın bu kısmı İslâm ümmetinin ictimaî tekâmülüne teb'an tekâmül etmeye müstaid değil, faynı zamanda mecburdur da. Fıkhın nusûsa istinad eden esasâtı kıyamete kadar sâbit ve lâ-yetegayyerdir. Fakat bu esasların nâsın örfüne, fakihlerin icmâına müstenid olan ictimaî tatbikatı her asrın icbaât-ı hayatiyesine intibak zaruretindedir.

"Fıkıh ve ictimaiyat", *İslâm Mecmuası*, sayı: 2 (30 Rebiulevvel 1332).

İctimaî Usûl-i Fıkıh

Fıkhın iki menbaından birincisi "nass", ikincisi "örf"dür. Fıkhın birincisi menbaı fevkalâde ihtimamlarla tefahhus edilmiş ve bu suretle müteaddid ulûm-ı Kur'aniyye ve hadisiyyeden başka bir de ahkâm-ı fıkhiyyenin nusûsdan ne yolda iştikak ve teferru etdiğini gösteren "usûl-i fıkıh" namiyle bir ilim tekevvün etmişdir. Acaba örf hakkında da böyle ihtimamkârâne tedkikler yapılamaz mıydı? Örflerin zümrelere ve zümrelerin tekâmülî safhalara göre nasıl değişdiğini ve sonra bu tahavvül ve tekâmül örflerin fıkha ne yolda tesirler icra etdiğini gösteren ictimaî bir usûl tedvinine imkân yok muydu?

İctimaiyât ilmi müsbet bir ilim olarak, ancak yakın zamanlarda teşekkül etmeye başladığından bu tedkiklerin icrasiyle böyle bir ilmin tedvinini geçmiş asırlardan beklemek doğru değildir.

Her cemaatın canlı hukuku, hakikî kanunu hayatının muhassalası olan örfünden ibaretdir. Kitablarda yazılı olan düsturları tefsir ve hayata tatbik eden, vicdanlarla yaşayan kaidelerdir. Bundan dolayıdır ki bidayetde aslî bir menba gibi telakki olunmayan örf fakihlere kendisini başka tariklerle kabul etdirmeye muvaffak oluyordu.

İslâm cemaatı hukukî ihtiyaçlarını tatmin için evvelemirde Kur'an-ı Kerîm'e

müracaat ediyordu. Bir tarafdan da bu cemaat günden güne gayet seri bir suretde tevessü etmekde olduğundan, ictimaî hayatında ve dolayısıyla örf ve âdetinde amîk tahavvüller husule geliyordu. Binaenaleyh örfün bî-nihaye ânâtından bazısına bu menbada ma-bihi't-tatbik bulamadığı zaman sünnet ve hadise müracaat ediyordu. Hatta İmam Malik hazretleri, Medine ahalisinin ictimaî ananesini de sünnetin halk arasında münteşir bir şekli diyerek ma-bihi't-tatbik addediyordu. Örfün pâyansız ihtiyaçları bu menbalarla da tatmin olunamadığı vakit icmâ ve kıyas esaslarına müracaat edildi. Aynı zamanda İmam Azâm hasretleri örfün müstakil bir esas olarak nazara alınması lüzumunu hissederek nâsın ihtiyacına evfak olan ciheti kıyasa tercih etmekden ibaret olan "istihsan" kaidesini vazetti. İmam Ebu Yusuf Hazretleri "nass ile örf teâruz ederse bakılır: Eğer nass örfden mütevellid ise örfe itibar edilir" kaidesini kabul etti.

Örfe ve ictihada itibar etmeyen, nassın zâhirî mânasına tevfik-i hareketden başka bir esas kabul eylemeyen yalnız bir fakih zuhur etdi. Bu zat Zâhiriyye mezhebinin imamı olan Davud b. Ali idi. Hayata kıymet vermeyen bu mezheb, hatasına uygun bir cezaya dûçar oldu; yani hayat tarafından kabul edilmedi. Binaenaleyh muahharan bazı şöhret-cûların bu yolu müceddeden ihyaya çalışmalarına rağmen Zâhiriyye mezhebi hiçbir zaman yaşamadı ve hiçbir iz bırakamadı. Görülüyor ki "ictihad" örfe intibak ihtiyacından doğduğu gibi fıkhın tevessü ve teşa'ubu da örfün inkişâf ve teferu'iyle beraber yürümüşdür. Fıkhın tarihini yazmak için evvelemirde İslâm örflerinin tarihini bilmek iktiza eder.

Evet, İslâm şeriatı semavî köklere mâlik bir tubâ ağacıdır. Fakat bu ağacın hikmet-i vücudu dünyevî bir feza ve muhitde yaşamak, ictimaî örflerden hava, hararet ve ziya alarak medenî ihtiyaçları tatmin etmektir. Bu ağaç birkaç asır yemiş verdikten sonra artık nâmiyeden mahrum kalmışdır denilemez.

İslâm şeriatının kıyamete kadar her asrın şeriatı olarak kalacağına iman edenler bu ağacın daima canlı ve velûd olduğunu kabul etmek ıztırarındadırlar; çünkü yaşamayan ve yaşatamayan bir kanun, hayatın nâzımı olamaz. Bu ifadelerden anlaşılıyor ki fıkhın nassî bir usûlü olduğu gibi ictimaî bir usûlü de vardır. Fakat bu ictimaî usûl-i fıkıh –ictimaiyât ilminin tesisi bu asra nasib olduğu için– şimdiye kadar tedvin edilememesi, bunun tesisi vazifesi bu zamanın fıkıh ve ictiamiyatcılarına kalmışdır. Fakihler ve ictimaiyatçılar diyorum: Çünkü bunu ne yalnız fakihler, ne de yalnız ictimaiyatcılar yapamaz. Bu iki sınıfın ilmî teavünü olmadıkça bu yeni ilim teessüs edemez.

Örfün, efkâr-ı umumiyye (opinion publique), âdât (moeurs), teâmül (coutume), istimâl (usage), anane (tradition) gibi şekilleri var, fakihlerin icmâı menfi (?) şûranın kararları da örfün bir nevi tecellileridir. Hatta "tevâtür"ün, örfün menfi tesirlerinden âzâde olub olmadığını anlamak da bir ictimaiyât meselesidir.

Evvelen, örfün bu gibi muhtelif şekillerini ilmen tarif ve tasnif etmek lazımdır.

Sâniyen, örfün ahlâkî, siyasî kısımları vardır ki aralarındaki farklar taharri ve tayin edilmek iktiza eder.

Sâlisen, örfdeki tahavvül ve tekâmüllerin sâir tabiî hadiselerde olduğu gibi sâbit ve zarurî kanunlara tâbi olub olmadığı tedkik edilmelidir.

Avrupalı ictimaiyâtçılar kavmiyât, tarih ve ihsaiyât ilimlerinin mukayese usûlleriyle irâe ve isbat etdiler ki "müşabih şerâit-i ictimaiyye dahilinde bazı ahlâkî ve hukukî müesseseler, bazı dinî itikadlar aynı enmûzecde kalıyorlar; hayat-ı ictimaiyyenin ayniyeti, müesseselerin ayniyetini mucib oluyor". Hatta isbat olundu ki aynı enmûzecden olan cemaatlerde –bu cemaatler birbiriyle münasebetde bulunamayacak derecede yekdiğerinden zamanen ve mekânen uzak oldukları halde– en fer'î âdetler ve teâmüller bile mümâselet-i kâmile arz ediyor.

Aynı enmûzeclerde aid müesseselerin (determination) kanunundan müstesna olmadığına en mükemmel bir delildir (Durkheim). Bazı ulemamız maddî hadiselerde tecelli eden kavanîn-i tabiiyyeyi sünnet-i ilâhiye telakki etmişlerdir. Bu telakkiyi ictimaî kavanîn-i tabiiyyeye, ictimaî muayyeniyete de teşmil edersek hiss-i dîniye daha muvafık bir hareket olmaz mı?

Mademki kavimlerin ve ümmetlerin ictimaî vicdanları, ahlâkî âdetleri, hukukî teâmülleri, siyasî efkâr-ı umumiyeleri ferdî iradelerden müstakil ve onlara hâkim olan tabiî kanunlara tâbidir, bu sünnetleri tesnîn ve bu kanunları taknîn eden kudret meşiyyet-i ezeliyeden başka ne olabilir?

O halde örf de nass gibi hakiki ve sarih bir suretde değil, fakat zımnî, mecazî bir itibarla ilâhî bir mahiyeti haiz olmaz mı?

İmam Ebu Yusuf hazretleri "nass örfden mütevellid ise, itibar örfedir" diyor. Acaba dünyevî işlere ve ictimaî hayata taalluk eden nassların hemen kâffesi örfden mütevelliddir denilemez mi?

İctimaî muayyeniyet ve ittiradı, âdetullahın tecellisi olarak kabul etdikten sonra bu sünnet-i sübhâniyenin ictimaî hayata taalluk eden nusûsda da esas olması gayet tabiidir.

Maamafih ictimaî usûl-i fıkıh, fıkhın ictimaî menbalarını tedkik etmekle beraber hiçbir zaman fıkhın yerini tutmak iddiasında bulunamaz. Nasıl ki nass usûl-i fıkıhda böyle bir davada bulunamamışdır. İftâ ve kaza vazifeleri usûlcülere değil, ahkâm-ı ferdiyyeyi tenkîs ile uğraşan fakihlere aiddir. Usûlcülere gelince bunlardan birinci kısım nusûs sahasında, ikinci kısım ictimaiyât âleminde fakihlere yol göstermek vazifeleriyle mükellefdirler. Fakihler bu iki usûlün ikisinden de müstani olamazlar.

"İctimaî usûl-i fıkıh", *İslâm Mecmuası*, sayı: 3 (14 Rebiulâhir 1332).

Hüsün ve Kubuh (İctimaî Usûl-i Fıkıh Meselesi Münasebetiyle)

Hüsün ve kubuhu nef' ve zararla karışdıranlar, bu tâbirlerin iki mânalı olmasından dolayı bu hataya düşüyorlar. İyi ve kötü sıfatları mâneviyata mahsusdur, fakat mecazen maddiyatda da kullanılıyor. Meselâ iyi kâğıt fena kalem deniliyor. Nâfi' ve muzır sıfatları maddiyât ve mâneviyâta teşmil edilebilir. Lâkin mânevî nef' ve zararı maddî nef' ve zarardan tefrik etmek şartıyla.

Eşyanın maddî nef' ve zararı, uzviyetler üzerinde haz yahud elem tevlid etmek kabiliyetleridir. Bu türlü nef' ve zarar mutlaka ilmî bir tahlil neticesinde uzvî haz ve eleme icra olunabilir.

Mânevî nef' ve zarara gelince, bu, katiyyen uzvî haz ve eleme irca olunamaz. Eşyanın manevî nef' ve zararı ictimaî bir zevk yahud ızdırap husule getirmek kabiliyetidir. Bu çeşid nef' ve zarar ancak fevka'l-uzvî bir meserret yahut küdûrete irca edilebilir.

Meselâ sancak nâfidir. Fakat bu nafiiyet maddî değil mânevîdir. Sancak bize uzvî hazlar vermez. Onun bizim üzerimizdeki tesiri millî hayatımızı hatırlatması, millî vicdanımızı uyandırmasıdır; bu suretledir ki ruhumuzda ulvî bir meserret, kudsî bir inşirah husule getirir.

Eşyanın mânevî nef' ve zararına, maddî olanlarından temyiz için "hayır ve şer" denilmiştir. İşte bugünkü ilmî kanaate göre hüsün ve kubuh da yalnız bu mânevî nef' ve zararın (yani hayırlı yahud şerli olmak hassalarının) aranılması iktiza eder.

Hüsün ve kubuh, maddî nef' ve zarara yani haz ve eleme iki suretle mübayindir. Haz ve elem, ferdî şuurla temyiz olunur. Halbuki hüsün ve kubuh, ictimaî vicdanla takdir edilir. Hayvanlar ferdî şuura mâlik oldukları için haz ve elem duygularıyla mütehassısdırlar, fakat ictimaî vicdandan mahrum oldukları için hüsün ve kubuh mefhumlarından bîhaberdirler.

Hüsün ve kubuhun haz ve elemden farkı, bu keyfiyetleri temyiz eden melekelerin ayrı olmasından ibaret değildir. Eşyanın maddî nef' ve zarara mâlik olması tabiat-ı maddiyesinin iktizasından olduğu halde hüsün ve kubuh mâlikiyeti böyle değildir. Sancağın kudsiyeti ve bu kudsiyetden mütehassıl olan mânevî faidesi onu teşkil eden kırmızı renkli kumaşdan sâdır olmaz. Bu kudsiyet, ona hariçden gelmiştir. Durkheim'in tabirince "üzerine konulmuş (superposé) ve sonradan ilâve edilmiş (surajoute)"dir. İyi, muazzez, mukaddes dediğimiz bütün şeyler, maddî tabiatları dolayısıyla değil, ictimaî vicdanın onlara ifâza etdiği kıymetler hasebiyle hürmete mazhardırlar. Bunlar birer timsâldir ki kıymetleri, temsil etdikleri mukaddes mevcudiyete yani cemaate aiddir.

İctimaî vicdanın akıldan farkına gelince, akıl, bütün insanlara müşterek olduğu halde her cemaatın vicdanı kendine mahsustur. "Akıl için tarik birdir"

derler. Fakat vicdanlar için yol başka başkadır. Bundan dolayıdır ki bir cemaatce iyi telakki olunan hususlar, diğer bir cemaat için kötü addolunabilir. Ma'kûlat ise her yerde ma'kûliyyetini muhafaza eder. Bundan başka, aklın vazifesi mefhumların tabiî bir tasnifini yaparak mürekkeb olan şeyleri –mantıkî ayniyetlere istinaden– basit mahiyetlere irca etmekdir.

Akıl, insanı hayvanlar zümresine, hayvanı uzvîler sınıfına, uzvî cisimler 'idâdına idhal etdiği gibi ictimaî hadiseleri hayatî hadiseler, hayatî hadiseleri kimyevî hadiselere, kimyevî hadiseleri hikem, mihanikî ve bi'n-nihâye riyazî mahiyetlere irca etmeye meyyaldir. Halbuki Dekart inkılâbından beri ilmin haiz-i salâhiyet olduğu saha "kemiyet" âlemine inhisar etdiği gibi, aklın da muvaffak olacağı âlemin yalnız kemiyet sahası olduğu tebeyyün etmişdir.

Akıl, ilmî tecrübelerin yardımıyla keyfiyetlerin ve kıymetlerin muâdil kemmîlerini biribirine irca ederek bunların kemmî münasebetlerinden sâbit kanunlar çıkarır; fakat, ne keyfiyetleri ne de kıymetleri temyiz ve takdir edemez. Keyfiyetlerin temyizi ferdî şuura, kıymetlerin takdiri ictimaî vicdana yani örfe aiddir.[3] Gelecek makalemizde örfden yani, cemaat vicdanından bahsedeceğiz.

"Hüsün ve kubuh", *İslâm Mecmuası*, sayı: 8 (25 Cumadelâhire 1332).

Örf Nedir? (İctimaî Usûl-i Fıkıh Meselesi Münasebetiyle)

Örfün ne olduğunu anlamak için evvelemirde, örfün ne olmadığını aramak lazımdır. Tarif olunacak bir mefhumun ağyarı tebeyyün etdikten sonra efrâdı daha kolayca taayyün eder ve o zaman efrâdını câmi ve ağyârını mâni bir tarifini yapmak imkân haline girer.

Evvelâ örf ile âdet birbirine karışdırılıyor. Halbuki bu iki mefhum arasında umum, husus min-vechin mevcuddur. Yani bazı âdetler örfdür, bazı örfler âdettir, fakat her âdet örf olmadığı gibi, her örf de âdet değildir.

Âdet selefden kalma bir kaide-i ictimaîyyedir. Ferdî itiyadlar başka, ictimaî âdetler başkadır. Âdet ferdî olmayıp ictimaîdir ve aynı zamanda atalardan kalmadır.

Yeni zuhur eden ictimaî bir kaideye âdet denilmez, bid'at denilir. O halde âdetlerin, bugünkü batna, geçmiş batınlardan müntekil olması iktiza eder.

(Bu intikal uzvî veraset tarikiyle değil, ictimaî veraset yani terbiye tarikiyle vuku bulur).

[3] Burada maksud olan akl-ı mücerreddir. Akl-ı müteşahhıs bir terkibdir ki akl-ı mücerredden başka şuur ve vicdanı da muhtevidir. İleride bundan da bahsedeceğiz.

Her âdet örf değildir. Çünkü âdetlerin her asır için nâsca makbul olanı da var, merdûd olanı da var. Merdûd olan âdetler, geçmiş batınlarda makbul olduğu içindir terbiye tarikiyle intikal şerefine mazhar olur, yoksa, hiç olmazsa vaktiyle, nâsın kabul ve tahsinine nail olmayan bir hareket, terbiye tarikiyle intikal edemeyeceğinden âdet kıymetini iktisab edemez. Geçen batınlarca nâsca makbul olan bir kaide, yeni batında merdûd olabilir. O halde makbul âdetler gibi merdûd âdetlerin de mevcud olması tabiî olur. Âdetin makbulü ve merdûdu olduğu halde örfün merdûdu olamaz, örf nâsca makbul olan kaidelerden ibaretdir. O halde makbul âdetler örfde dahil olduğu halde, merdûd âdetler örfün haricinde kalır.

Her âdetin örf olmadığı bu izahlardan anlaşıldı; şimdi de her örfün âdet olmadığını arayalım: Âdet gibi bid'atın da nasca makbul olanı da var, merdûd olanı da. Bid'at, geçmiş batınlardan intikal etmemiş, yeni batında tekevvün etmiş kaidelerdir. Bu kaidelere "ictimaî" sıfatını ilhak etmiyorum. Çünkü bid'atlerin ictimaî olanları yalnız nâsca makbul olanlarıdır. Nâsca merdûd olan bid'atler, ictimaî değil, ferdîdir. Yani başka milletler için ictimaî olduğu halde, maksûd olan cemaata, bazı ferdler tarafından idhal edilmişdir. Bu tahlilden anlaşılıyor ki nâsca makbul olan ictimaî bid'atler örfde dahildir, nâsca merdûd olan ferdî bid'atler ise örfün haricindedir. O halde örfün nâsca makbul olması esaslı bir şartdır ki bu şartı haiz olan makbul âdetlerle makbul bid'atler örfe dahil, bu şartdan âri olan merdûd âdetlerle merdûd bid'atler örfden hariç bulunurlar.

Örf tâbiri yalnız "Nâsca makbul olan kaideler" mânasına delâlet etmez. Örf aynı zamanda "Nâsca makbul ve merdûd olan kaidelere temyiz ve takdir etmek melekesi" demekdir.

Bu melekenin makbul gördüğü kaidelere "ma'rûf", merdûd gördüğü kaidelere "münker" denilir ki birincisi nâsın tahsin, ikincisi takbih etdiği kaideler mânasınadır.

O halde örf hem "ictimaî kaideler"e, hem de "ictimaî vicdan"a alem olmuş olur.

İctimaî kaideler demek olan örfü, ferdî amellerden nasıl tefrik edebiliriz?

Bir kaide ictimaî olabilmek için ferdlerin hem hayatî tabiatı haricinde, hem de iradesi fevkında bulunmak lazımdır. Ferdin hayatî tabiatından sâdır olan ameller ictimaî olamaz. Meselâ sevk-i tabiî ile yapılan fiiler uzvî veraset tarikiyle müntekıl olduğu için hayatî hadiyelerden ma'dûddur; ictimaî hadiseler sırasına giremez. Sırf irademizle yaptığımız, yapıp yapmamakda tamamiyle hür olduğumuz fiiler de ictimaî mahiyeti hâiz değildir, bunlar da ruhî hadiseler zümresindendir.

İctimaî kaideler, hayatî tabiatın haricindedir, çünkü hayat, onu takib eden kimyevî unsurların hâiz olmadığı yeni bir tabiata mâlik olduğu gibi, cemaat da kendini teşkil eden hayatî ferdlerde mevcud olmayan hususî bir tabiata sahibdir.

Cemaat ferdlerin adedî bir yekûnu değil, ferdî ruhların imtizacından husûle gelmiş –nev-i şahsına münhasır– hususî bir şe'niyetdir. Bu şe'niyetin de kendine mahsus bir tabiatı var ki hayatî tabiata benzemez ve hayat kendisini teşkil eden kimyevî unsurların haricinde –çünkü müvellidü'l-mâ', müvellidü'l-humûza, azot, karbon unsurlarından hiçbirisi hayat hassasına mâlik değildir– olduğu gibi "ictimaî ruh" dediğimiz şey de hayatî tabiatın haricindedir. O halde ferdlerin haricinde bulunan bu yeni ruhiyyetin tasavvurları, hükümleri ve bu hükümleri mutazammın olan kaideleri de ferdlerin haricinde olmak lazım gelir.

İctimaî kaideler ferdî iradelerin fevkindedir; çünkü ferdin iradesi kendi mizacının, kendi seciyesinin muhassalasıdır. Her ferd ayrı bir mizaca, ayrı bir seciyeye mâlik olduğu için, ferdî iradelerden sâdır olan ameller yeknasak bir şekilde bulunamazlar ki bir kaide mahiyetini hâiz olabilsinler. Hatta, bu ferdî ameller, bazı hususî sebebler dolayısıyle tesadüfî bir müşabehet gösterseler bile yine "kaide" kıymetini ihraz edemezler.

Çünkü kaide, yapılması yahud yapılmaması lazım yahud vâcib olan bir iş demekdir; bazı fiillerin tesadüfî bir suretde birbirine benzemesi lüzum ve vücûbu istilzâm etmez.

İctimaî kaide yani örf hayatî tabiatın haricinde ve ferdî iradenin fevkinde bulununca, tabiatiyle mevcud olmadığı için, kendisini ferdlere terhîb yahud terğîb tarikiyle kabul etdirmesi iktiza eder. Makbûl âdetleri ve müstahsen bid'atleri tedkik etdiğimiz zaman bunlarda bu iki hassanın hakikaten mevcud olduğunu görürüz. Bunlar ferdleri, ya kuvve-i câziyeleriyle terhîb yahud kuvve-i câzibeleriyle tergîb ederek mevcudiyetlerini ta'mim ve idâme ederler. Bu kuvve-i câziyeye "te'yid kuvveti: sanction", bu kuvve-i câzibeye "i'caz kuvveti: prestige" de denilebilir.

Makbûl bir âdet, yahud müstahsen bir bid'at suretinde tecelli eden ictimaî kaidelere riayet etmediğimiz zaman halkın ya istihzasına, ya takbihine yahud tel'inine dûçar oluruz. Efkâr-ı umumiyyeden gördüğümüz bu aksü'l-amel, ictimaî bir mücazâtdır ki onun korkusuyla birçok müsbet yahud menfi kaidelere müra'ât mecburiyetinde kalırız.

Maamafih bu kaidelere mütâbaat için herkesin bu ictimaî cezayı düşünmeyi ve bu ictimaî korkuyu duyması lazım gelmez. Çünkü ekseriyet bu kaideleri sevdiği, câzibesine müsahhar olduğu için mütâ' tanır. Sevilen bir kanundan korkmağa mahal yokdur. Korku duygusu, ancak bu kanunu sevmeyenlere lazımdır. O halde örf, bizi birinci derecede ilham etdiği aşk kudretiyle, ikinci derecede ihsâs etdiği ceza kuvvetiyle teshiri altına alır. Tabir caiz görülürse "birincisi, örfün cemal sıfatı, ikincisi celâl sıfatıdır" diyebiliriz.

Örfün bu iki sıfatı tezahür edince ma'rûf olan fiillerin, hem yapmasını arzu etdiğimiz hem de yapmaya mecbur olduğumuz işler olduğu anlaşılır. Ma'rûf

"yapılması arzu olunan ve yapılması mecburi olan" bir fiil olmakla beraber aynı zamanda "yapılabilen" bir iş olması da iktiza eder. Bu üçüncü kayd iledir ki ferdî fillerden tamamiyle tefrik olunabilir. Çünkü ferdler bazı ferdî reylerine ictimaî kaide süsü vererek, hatta bunlarda teyid ve i'câz kuvvetlerinin mevcud bulunduğunu iddia edebilirler. Bu ferdlere, mademki dediğiniz işlerin ictimaî kaide mahiyetinde olduğunu iddia ediyorsunuz, o halde alâ melei'n-nâs icra ediniz denilir. Bunu yapamadıkları takdirde ortaya koydukları kaidelerin ictimaî olmadığı meydana çıkar. Çünkü ictimaî bir amel yapılabilen ve yapılınca tahsin olunan bir işdir; bu amelin aleyhinde değil, lehinde olmak üzere bir teyid kuvveti mevcuddur; halbuki yapılamayan bir iş, aleyhinde teyid kuvveti bulunan bir fiil olduğu içindir ki yapılmasına imkân yokdur, o halde katiyen ictimaî bir mahiyeti hâiz olamaz. Fakat yapılmakda olan işlere gelince bunların büyük bir kısmı da ya sevk-i tabiî ve ferdî irade ile, yahud mensub olduğu cemaatın pes-zinde âdetleriyle yabancı milletlerin âdetlerine ittiba' edilerek yapılır. O halde her yapılan iş mutlaka örfden ma'dud değildir. Örf yukarıda gösterilen sıfatları hâiz kaidelerdir.

Örf, cemaat vicdanının teklif etdiği birtakım mefkûrevî kaidelerdir ki ferdler büyük bir iştiyakla bunlara yetişmeye çalışdıkları halde tamamiyle yetişemezler. Cemaat teyid ve icâz kuvvetleriyle ferdleri daima bu "ictimaî 'illiyyîn"e yükseltmeye çalışır. Fakat ferdlerin kıdemleri behîmiyyetde olduğu için "hayatî sâfilîn"den tamamiyle yükselemezler, ictimaî 'illiyyîne ancak nazarları yetişebilir. Örf ile ferdlerin amelleri arasında büyük bir fark olduğu içindir ki Max Nordau gibi bazı feylesoflar örfleri "ictimaî yalanlar" telakki etmişlerdir. Maamafih Max Nordau bu telâkkisinde haksızdır. Çünkü cemaat vicdanı, ferdlerine teklif etdiği kaidelerde gayet samimi olduğu gibi ferdlerde de bu mefkûrelere yetişmek için samimi bir iştiyak ve tehâlük mevcuddur. Bu zahirî yalancılık, hayatî tabiatla ictimaî tabiat arasındaki uçurumdan neşet ediyor. Hayat nasıl kendisini teşkil eden maddeyi tamamiyle teshiri altına alarak her uzviyetde beşerî bir zekâ husûle getirememişse, cemaat da bütün ferdlerini tamamiyle kendi ilhamlarına müsahhar ederek faziletperver insanlar haline koyamaz.

Behîmiyyet ile faziletperverlik arasında büyük bir mesafe mevcuddur. Bunun içindir ki Acem şairi:

Dest-i mâ kütâh u hurmâ ber nahîl

demişdir. Ve İmam Ali bu halin ferd için bir nakise olmadığını şu âlî kelâm ile ifade buyuruyor:

Kıymetu'l-mer'i himmetühu.

Ferdlerin amelleri örfden büyük bir mesafe ile uzak olduğuna binaendir ki Kur'an-ı Kerîm, "Ma'rûfu emrediniz, münker'i nehy ediniz!" buyuruyor. Umumî

bir suretde yapılan işler "ma'rûf", yapılmayan işler "münker" olmuş olsaydı, müminler ma'rûfu emir ve münkeri nehy etmek suretiyle mücahedeye memur olmazlardı.

O halde örfü, cemaatde zâhir olan fiillerde değil, ictimaî bir iman ile inanılan, ictimaî bir aşk ile sevilen kaidelerde aramak iktiza eder. Fiiller, az çok bu kaidelere yaklaşır ve yaklaşmak için de ictimaî tazyiklerin yani teyid ve icâz kuvvetlerinin daimî tesiri altında bulunur; fakat bu kaidelere tamamiyle yetişemez.

İctimaî kaidelerin mefkûrevî bir mahiyeti hâiz olması esasen ictimaî mefkûreden nübe'ân etmesinden dolayıdır.

"Örf nedir?", *İslâm Mecmuası*, sayı: 10 (24 Receb 1332). Yazının sonunda "gelecek makalede bu cihetı izah edeceğiz" denmekle beraber devamı gelmemiştir.

İsmail Hakkı İzmirli'nin bu yazılara verdiği cevaplara bir örnek için bk. Bu kitap, s. 148-154. Diğer yazıların künyeleri, s. 154'deki notta verilmiştir.

V
GAZALÎ VE İBN ARABÎ: İLİM VE NAZARİYE DÜŞMANLIĞI

Peyami Safa

Her münakaşada ilimle nazariyeyi, nazariye ile de faraziyeyi birbirine karıştırıyoruz. Şüphesiz her ilmin nazarî ve her nazariyenin farazî bir tarafı vardır; fakat ilim nazariyeden, nazariye de faraziyeden ibaret değildir.

Âdi ve amelî bilgi doneleriyle hüküm vermeye alışanlar, ilim görüşlerini reddetmek için "bunların birer nazariyeden başka bir şey olmadığını" söyleyip çıkarlar. Bilhassa mânevî ilimlerin, hele iktisat gibi nazariyeleriyle faraziyeleri birbirine karışmış, tekâmülünün ilk safhalarını yaşıyan genç ilimlerin hükümlerini nazarî olmakla suçlandırmakla avam mantığı daha cür'etlidir.

Son ayların pahalılıktan doğan iktisadî münakaşalarında da böyle iki cephe beliriyor: Birisi, iaşe ve geçim davalarının iktisat nazariyelerinin de yardımiyle incelemeye ve çözmeye davrananların cephesi; öteki de ilmî tamimden ve kanundan daima uzak kalarak münferit tecrübelerin hususî vasıfları üzerine umumî hükümler vermeye kalkanların cephesi. Bunlar, düpedüz, ilim ve nazariye düşmanlarıdır.

Bunlar her nazariyenin bir faraziye olduğunu sanıyorlar; bilmiyorlar ki her faraziye bir nazariyedir, fakat her nazariye bir faraziye değildir. Claude Bernard'ın sağlam tarifiyle:

> Nazariye tecrübî tenkidin ve muhakemenin kontroluna vurulduktan onra doğruluğu anlaşılan faraziyedir".

Faraziye olmakla işe başlamış, fakat faraziyelikten çıkarak hakikat olmak nimetine kavuşmuş nazariyeler olduğu gibi faraziye olmakla kalmışları da vardır. Bu ikinciler, hakikat olmaya da iflâs etmeye de namzettirler.

Bu ikisini birbirine karıştırmamızın sebebi, bizde ilim göşünün büyük bir tarihî ananeden mahrum oluşuna keskin bir işaret sayılabilir.

Şarkta bu mahrumluğun dokuz asırlık bir tarihi vardır. Ondan evvel, Farabî ve İbn Sinâ, iki büyük Türk mütefekkiri, Aristo'nun peşinden, insan aklını tabiatla kucaklaştıran ve garpta bugünkü ilim görüşünün temellerini hazırlayan peripatetizmi şarka getirdikleri halde sonraların İbn Rüşd gibi dehali talebelerinin karşısına çıkan Gazalî ve Muhiddin-i Arabî gibi azılı düşmanlar, İslâm şarktan ilim görüşünü koğdular ve yerine iman görüşünü oturttular.

Bu felâletin Türkiye'de resmî bir hüviyet alışı Fatih devrine rastlar. İstanbul'u fetheden büyük Türk, yazıklar olsun ki, Bursalı Hocaoğlu (Hocazâde demek istiyor İ.K.) nu Gazalî'nin müdafaasına memur etmiştir. Gazalî ki, Farabî'lerin, İbn Sinâ'ların, bugünkü ilim görüşüne temel olan tabiatçı felsefelerine karşı kör imanın, tecrübeden ve kontrolden önce gelen mistik sezişin, peşin hükümlerin kahramanıydı. Fatih onun yanında, objektif ve hakikî ilme karşı cephe aldı. İkinci Mehmed'den sonra mistik Muhiddin-i Arabî'yi tenkid etmeye cevaz vermeyen fetvalat çıkarılmaya kadar ileri varıldı.

İstanbul'un fethi, Yunan düşüncesinin yeniden dirilişi demek olan rönesansın doğumuna ve inkişafına bir başlangıç teşkil ettiği halde, İstanbul'un fâtihi, Yunan mucizesini ilk keşfeden Farabî ve İbn Sinâ gibi Türk mütefekkirlerinin şarkta attıkları rönesans tohumlarını Hocaoğlu'nun ayağıyle ezdirmişti.

el-Birunî'nin kronolojisine önsöz yazan Dr. Ed. Sachau şu hükmü verir:

> "Dördüncü asır, İslâmlığın fikir tarihinde bir dönüm noktasıdır; 500 tarihlerinde Ortodoks imanının yerleşmiş olması müstakil araştırmalarının yolunu (ictihat kapısını) ebediyen kapamıştır; Eş'arîler ve Gazalîler olmasaydı Araplar da bir Galilée'ler, Kepler'ler, Newton'lar milleti olurdu".

Arapları bilmem (çünkü Farabî ve İbn Sinâ Türk oğlu Türktür, fakat ilmî düşünceye karşı duran Gazalî, Eş'arî, Muhiddin-i Arabî Araptır) fakat yukarıki iddianın Türk milleti için pek doğru olabileceğini kabul etmekte hiç tereddüdüm yoktur. Yunan tesiri şarkta bütün garbı on birinci asırdan itibaren kaplamaya başlıyan bir Türk rönesansının Farabî ve İbn Sinâ gibi Türk müjdecilerini yetiştirdiği halde Arap tesiri, Gazalî ve Muhiddin-i Arabî tesiri, Türk düşüncesini Avrupa rönesansından yüzlerce sene geri attı. (*Türk İnkılâbına Bakışlar* adlı kitabımda bu felâketli âkıbetin sebepleri aranmıştır).

Eğer bugün Türkiye'de her ilmî görüşün karşısına bir ilim ve nazariye düşmanlığı dikiliyorsa, bunun derin tarih sebeplerini Dr. Ed. Sachau ile beraber –dördüncüye kadar gidilmese bile– onuncu asırdan itibaren İslâm Türk düşüncesinin klâsik kültürden ayrılıp Arap ve İran tesirleri altına yatmasında aramak lâzımdır.

Peyami Safa, "İlim ve nazariye düşmanlığı", *Çınaraltı*, III, sayı: 55 (10 Birinciteşrin 1942). İzmirli İsmail Hakkı'nın bu yazıya uzun cevabı için bk. Bu kitap, s. 184-196.

VI
HİLAFETİN SON ŞEKLİNİ MISIRLILAR NASIL BULDULAR?
Firarî Mustafa Sabri'ye Bir Mısırlının Mühim Cevabı

Abdülgani Seni (Yurdman)

Mısır'a firar eden Hoca Mustafa Sabri, hilafetle saltanatın tefriki hakkında Büyük Millet Meclisi tarafından verilen karar dolayısıyla, Kahire'de münteşir *el-Mukattam* gazetesinde hâinâne maksadla bir makale neşr etmişdi. Mısır'a ayak basdıkları dakikatan itibaren Mısır halkı tarafından nefret ve burûdetle karşılanan bu serseriler, Mısır'da tutunamayacaklarını anlayarak Hicaz'a giderlerken, Mısır'da da ifsadâtda bulunmak istemişlerse de Mısır uleması tarafından kendilerine lazım gelen cevablar verilmişdir. Bu meyanda el-yevm Mısır'da bulunmakda olan, sâbık Beyrut Mektubcusu Abdülgani Seni Bey, Hoca Sabri'ye müskit bir cevab vermişdir. Abdülgani Seni Bey'in *el-Mukattam* gazetesinin 6 Kânun-i evvel tarihli nüshasında intişar eden cevabını aynen nakl ediyoruz:

Beyannameyi bir teenni ve itidal-i demle okudum. Sahibinin ne gibi avâmil ve müessirât altında bunu yazdığını da nazar-ı dikkate aldım. Lâkin bunda muhtac-ı tenvir u izah ve müstahakk-ı redd ü tashih birçok cihetleri görünce kalemi elime almakdan, beyanını üzerine vâcib bildiğim noktaları yazmakdan kendimi alamadım. Bundan maksadım sahib-i beyanın ihraz etmiş olduğu sıfat ve makam-ı âli dolayısıyla sözlerinin, bu dekaikı kavrayamayanlarca husule getirmesi melhuz olan şükûk ve zunûna meydan vermemekdir.

Bununla şahsiyata girişmek, Şeyhulislâm Efendi'nin haysiyet-i zatiyesine dokunmak gayretinde değilim; bütün emelim hakkı nisabına irca, efkâr-ı zaife ashabına ve bu mesâili ta'mîk etmeyenlere ârız olabilecek tereddüdleri def etmekdir.

Beyannâmeyi kelime kelime tedkik etdim. Hakikate tevafuk etmeyen ve hatta bâtıla karışdıran cümlelerin altlarını çizdim. İşte mugalatalı ve sakîm noktalara karşı cevablarım –maa'l-ihtisar– şunlardır:

Evvelen: Şeyhulislâm Efendi: "*Hükümetle hilafeti ayırmak, hükümeti hükümet-i İslâmiye olmakdan tecrîd eder. Bunun da mânası Türk hükümetinin dininden irtidadı demekdir*", diyor.

Reisi, sıfat-ı hilafeti hâiz olmayan her hükümete, şer'an irtidadla, dinsizlikle mi hükm olunur? Kütüb-i şeriyenin hangisinde böyle bir hüküm vardır? Öyle ise halifeninkinden mâda bütün hükümât-ı İslâmiye dinsiz demek olacak! Akıl ve şer' bunu kabul eder mi? Elbette hakikat bunun hilafıdır.

Saniyen: Diyor ki: "*İttihadcılar ve halefleri, Türkler arasında dinsizliği neşre çalışdılar. Bu tarîk, gayelerine vusûl için en kesdirme idi*".

Acaba bu sahih mi? İttihadcılardan bazı efrad dinsiz, akidesiz olabilir; lâkin umumuna dinden çıkmışlık hükmünü vermek caiz midir? Ben İttihadcıları ve mesleklerini müdafaa etmek istemiyorum; onlardan da değilim, lâkin dinsizliği neşr, şeriat-ı İslâmiye ahkâmını ref' etmek istediklerini de asla işitmedim, görmedim. Bunun aksini iddia etmek, bühtan ve isyan olur; zira aleyhine hüccet olacak akvâl ve ef'âl olmadıkca bir müslimin, müslim kardaşını dinden hurûcla mahkum etmesine cevaz yokdur.

Sâlisen: "*Hangisi olursa olsun, hükümât-ı İslâmiyenin mânen sıfat-ı hilafetden hâli olduğunu teslim etmem*" diyor.

Efendi bununla, her hükümet-i İslâmiye sıfat-ı hilafeti de haizdir mi demek istiyor? Eğer fikri bu ise bu sözü, biribirinden ayrı birçok hilafât-ı İslâmiyenin mevcudiyetine delil, kendisi taaddüd-i hilafete kail olmuş olur. Bu fikir ve ictihadına bir şey demem; lâkin Türk Hükümet-i Milliyesi Meclisi'nin, halifesinden teberri etdiğini nasıl iddia eder ki sâbık halifenin makarrından firar ile bu hakkını kendi eliyle ıskat etmesi üzerine o hükümet meclisi yeni halifeyi heman intihab etdi. Halbuki eskisi makamında bulundukca bu sıfatı üzerinden nez' etmemişdi.

Râbi'an: Diyor ki: "*Hangi sebeb, Ankara heyetini icrâ-yı ahkâm salahiyetini nefsine hasr ile sıfat-ı diniye demek olan hilafeti terke sevk etdi?*"

Bundan evvel "Hilafet-i Osmaniye ve Hilafet-i İslâmiye "Dünle yarın arasında mukâyese" unvanıyle yazdığım makalede buna cevab-ı kâfi ve vâfi vardır, Şeyh Efendi ve diğer anlayamayanlar, Türk Meclis-i Millîsi hükümetini, salahiyet-i idareyi niçin nefsine hasr, makam-ı hilafeti umûr-ı siyasiyeden tecrid ile nasıl i'lâ etdiğini oradan anlarlar. Zaten icrâ-yı ahkâm salahiyeti Osmanlı Meşrutiyeti'nin ilanıyla padişahdan nez' edilmiş idi, sultan, ondan sonra sıfat-ı hilafetiyle beraber makam-ı hükümetde Meclis-i Mebusan'ın takdim etdiği kavanîn ve mukarrarâtı tasdik eden bir mümessil-i sûrîden ibaret kalmışdı. Niçin Şeyhulislâm Efendi ve onun fikrinde olanlar bu şekle itiraz etmemiş ve buna muhalif-i şer' u ahkâm-ı din dememişlerdi? Acaba efendi, sultan veya halifenin –Sultan Abdülhamid ve eslâfı zamanlarında olduğu gibi– mutlaku'l-yed, hükmünü istediği gibi icrasını, efâl ve harekâtından mesul olmamasını mı istiyor? Şer-i şerifin mukte-

zıyâtı bu mudur? Haşa... Din, meşvereti emr ediyor. Biz Hazret-i Fahr-ı risâlet Efendimiz'in ashâb-ı kiramına "Entüm a'lemu bi-umûri dünyaküm: Siz dünya umûrunuzu daha iyi bilirsiniz" buyurmaları, umûr-ı dünyanın, amellerinden mesul rical eliyle idare olunması arzusunu ifham etmez mi?

Hâmisen: "*Bu, mücerred nüfuz-ı maddî ğarazıyle hilafet-i diniyeden yüz çevirmek ve daha vâzıh ibare ile dinin i'mâlinden ihmaline geçmekdir*" diyor.

Efendi Hazretleri, el-İnsafu nısfu'd-din!... (İnsaf dinin yarısıdır İ.K.) Evet bu, nüfuz-ı maddiyi ele geçirmek ğaraziyledir, lâkin hilafetden ığrâz, dini ihmal demek değildir. Ben, bu sözü, başına gelenlerden müteessiren söylediğini beyandan teeddüb ederim, lâkin derim ki: Ümmetin müntahabı olan yüzlerce zevatdan müteşekkil bir heyeti dinden çıkmak ve ahkâmına muhalif amellerde bulunmakla mahkum etmeye vicdan ve iman müsade etmez. Düşün ki bu heyet, vatanlarında müskirâtı men', israf ve tebzîr ve bî-mâna mesârifi ref' ile emvâl-i nâsı zıyaından vikaye, vatanlarının istiklâlini mallarıyla, canlarıyla müdafaa etdiler. Bu uğurda nice nice âlâm ve meşakkâta ve dahilî haricî nice mesâib ve nekebâta göğüs gerdiler; en nihayeti nasıl düşmanlarına galib geldiklerini sen de, diğerleri de gördünüz. O düşmanlara ki ta vatanlarının bağrına basmış, çocuklarını öldürmek, mal ve mülklerini yakıp yıkmak suretiyle bin türlü mezâlim îka' etmişlerdi. Ey Şeyh-i Muhterem bunların hepsi dinden yüz çevirmek midir? Halbuki bu ümmet ve ricali ikame-i salavat ve muvazabet-i tâat ederler ve din u millet ve vatanlarının selameti için huzur-ı ilâhîde ahd u misak etmişlerdir; halife-i sâbıkın firarı üzerine makam-ı hilafet hâli kalmamak için de heman yenisini intihabdan geri kalmadılar. Sonra ümmet-i İslâmiyenin kısm-ı azamının, yeni halifeye biatı, emr-i vâkıa rızalarına delil olmaz mı? Sen diyorsunki: "*Bu, kılınç boyunları üzerinde iken oldu*". Bu kılınç, Türk olmayan bu memâlik-i İslâmiyeye nasıl savlet edebilir, yoksa bu memalik halkını hak ve bâtılı tefirk etmeyen hayvanatdan mı ad edeceğiz? Hâşâ içlerinde din ve ilm u edeb ile mütehalli, hakkı bilip onunla âmil nice rical bulunan ümem-i İslâmiyenin kâffesini nasıl cehl-i tam ve hayvaniyetle itham edebiliriz?

Sâdisen: "*İzmir bunun ile ve bunun için mi feth olundu? Esasen i'lâ-yı kelimetullahdan ibaret olmak lazım gelen bu fethin neticesi böyle mi olacakdı?*" diyor.

Fesübhanellah! İzmir'in feth olunduğunu kim iddia etdi? Niçin gâsıb düşmanların elinden anveten feth olundu demiyorsun? İzmir gayrı İslâmî bir şehir idi de Müslümanlar i'lâ-yı kelimetullah için mi onu feth etdi, sonra Türk hükümet-i milliyesi ordularının neşr-i din ve o gaye ile feth-i bilâda koyulduklarını kim söyledi? Şeyhulislâm Efendi, Türk milletinin, ancak zayi etdiği istiklâlini, hürriyetini ve hâlis Türk vatanını istirdad için mücahede etdiğini daha anlayamadı mı?

Sâbi'an: Diyor ki: "*Kemalîlerin yapdığı vâcibât-ı hilafeti ifa emrinde cemaat ve meşvereti re'y-i vâhide tercih etmek değildir. Zira Ankara cemaatı emr-i hilafeti de deruhde etmeyerek kema fi's-sâbık bir şahıs üzerinde bırakdı*".

Hayır efendim iş dediğin gibi değildir! Onlar cemaati, siyaset ve idare cihetinden ferde tercih ve riyaset-i diniye ve sıfat-ı hilafeti müstahakkında ibka etmişlerdir. Ve umûr-ı âmmeyi de meşveretle halle karar vermişlerdir; tenfîz hususuna gelince: İntihab etdikleri ricale tefviz ve mesuliyetlerini üzerlerine tahmil etmişlerdir ki bununla amellerinin netayicinden kendilerini mesul edebilsinler. Lâkin umûr-ı siyaset ve idare evvelleri halifenin elinde iken ne bir ferd, ne bir meclis kendisini fiillerinden mesul edemiyordu; hareketleri mesuliyet taşımayan istibdadî bir şekilde idi. Kalmasını arzu etdiğin şey bu muydu Efendi hazretleri?

Sâminen: "*Hilafetden ayrılan Ankara hükümeti, onunla sıfat-ı diniyeyi hâiz iken şimdi lâ-dinî olmayı kabul etmiş oldu*" diyor.

Garib şey! Ankara hükümetinin hilafetden ayrıldığını kim iddia etdi? O kararında: "Türkiye hükümeti, hilafeti bütün kuva ve vesâit-i maddiyesiyle sıyaneti ve muhafazayı deruhde etmişdir" demiyor mu? Şeyhulislâm Efendi'nin bu "lâ-dinî" tabirinden ne kasd etdiğini anlayamıyorum? Acaba "Ankara hükümeti dininden çıkdı ve sıfat-ı İslâmiyesini terk etdi" mi demek istiyor? Birinci şık bâtınen ve zâhiren hale muhalefetiyle bâtıldır, ikinci şıkda da anlaşılır bir mâna yok. Selim-i evvel hilafeti almadan evvel hükümet-i Osmaniyenin sıfatı ne idi? Yine dinsiz mi idi? Öyle ise evvelce caiz olan bir halin muahharen de caiz olması tabii değil midir?

Tâsi'an: Diyor ki: "*Kadim olsun hadis olsun hilafete vâki olan her teaddiyi red ve takbih ederim ve diyanet-i sahiha sahibi olan Anadolulların da benim bu fikrime şerik olduklarında şübhe etmem. Lâkin ne yapalım ki kılınç boyunlarındadır*".

Ben Efendi'nin red ve takbihine itiraz etmem; lâkin derim ve sorarım ki: Hilafete hangi teaddi vâki olmuşdur? Üzerinde umûr-ı dünyeviye veya idariye ve siyasiye mesuliyetini ref' ve saltanatla istibdadın imkân-ı avdetini men' etdikleri mi? Buna teaddi denmez; bu, hulefayı sıfat-ı saltanatla ele geçecek fırsatlardan bi'l-istifade ve ağraz-ı nefsiye hevadarlarını kullanarak musallat olmalarına meydan bırakmamakdır.

Efendi'nin "Anadolulların da fikrine şerik oldukları"nı iddia etmesi, bir kavl-i mücerreddir veya kendini haklı göstermek için bir tevehhümdür. İyi bilsin ki Anadolu ahalisi, kendisinin Boğaziçi sahilinde öğrenemediği birçok hadisât-ı zamana âgâh oldular ve darbelerin, akabelerin üzerlerine nerelerden gelmekde olduğunu bildiler. Şeyh Efendi, kılıcı boyunları üzerinde zan ediyorsun. Hayır, hayır, kılıç boyunları üzerinde değil, ellerindedir; onunla düşmanlarına üç seneden beri harb meydanlarında savlet edip duruyorlar ve bu gaye ile babalarını, analarını, zevcelerini, kardaşlarını, çocuklarını, rahatlarını bırakarak muazzez vatanlarını kurtarmak için canlarını veriyorlar.

Âşiren: "*Kemal'in cemaati hilafetin boyunduruğundan kurtulmak ve ondan uzaklaşmak istedi ve aynı zamanda ashab-ı saltanatdan başkasına geçmesine*

razı olmadı ki bununla aksâ-yı emeli olan indirâs-ı hilafet hâsıl olsun".

Ben bu cümlenin mânasını anlayamadım; afv edersiniz. Bunu nâkız menkûz şeklinde görüyorum. Mânaları biribirini tutmuyor.

Hâdi aşer: Efendi bu sureti tasvib edenlerin dinlerini tehlikede görüyor. Galiba bunları küfre doğru yanaşdırıyor. Utanmasa o noktayı da fırlatıverecek! Lâkin ben kendisini mazur görür ve elbette bu sözü boşuna olmayacak derim.

Sâni aşer: "*Gülünecek veya ağlanacak bir şey daha varsa o da birtakım kimselerin, din namına bu hadiseyi alkışmalarıdır. 'İslâmın gayrı din isteyenlerin imanı kabul olunmaz, onlar ahiretde hâsirîn zümresindedirler' âyet-i celile* (Âl-i İmran 3/85)" diyor.

Şeyh Efendi, hadiseyi istihsan edenlerin hepsi üzerinden İslâmiyeti nez' ediyorsun ha! Senin bu sözlerini okuyan, Türklerin vatanperverliklerini izhar ile putperestlik ilan ve Allah'ın ve Resûlü'nü inkâr ve diğerlerin de onların bu amellerini tahsin ve kendilerine tebeiyyet etdiklerini zan edeceği gelir! Amma da azim bühtan bu!

Sâlis aşer: Diyor ki: "*Memalikimizden ve sekenesinden zayi etdiklerinin öşr-i mi'şarını istirdad edemedi. Nihayet koca Devlet-i Muazzama-ı Osmaniye-i İslâmiye bir Devlet-i Sağîre-i Türkiye-i Gayrı İslâmiye halini aldı*".

Mevlânâ, memalikin zıyaı hükümet-i vatanıyenin teşekkülünden veya saltanatın hilafetden nez'inden sonra mı vâki oldu, yoksa ta üç asırdan beri devam edegelmiyor muydu? Tarih-i Osmanîyi okumadı mı? 1015 (/1606) tarihinden beri bu intizamsız, idaresiz Devlet-i Muazzama'nın kısım kısım uğradığı halleri öğrenmedi mi? Sonra nasıl cesaret edip de Türkiye devletine "gayrı İslâmiye" diyebiliriz. Afgan devleti gayrı İslâmî midir? Mısır, Acem, Fas, Umman, Zengibar, Tunus, Azerbaycan ve diğer hükümât İslâm hükümetleri değil midirler? Bunların da camilerinde Allah'a ibadet, Peygamber'ine salavat, halife ve hakimlerine dua edilmiyor mu? Bu itibarla Türk hükümetiyle Afgan hükümeti arasında ne fark var?

Nihayet Şeyhulislâm Efendi Mısırlı ihvanımızdan bahs ile onlara karşı bazı tesirâtını ("teessüratını" olmalı. İ.K.) izhar ediyor ki ben buraları geçiyor ve cevab vermek hakkı olanlara bırakıyorum. Kezalik nefsini tebriye etdiği ma'hud fetva meselesini de şahsiyeti ve umumiyata adem-i taalluku noktasından mevzumun harici addediyorum.

Bununla beraber Allah seferinde selamet versin[1] ve kendisine hidayet nasib etsin ve mazhar-ı gufran, bizim de kusurumuz varsa afv buyursun diye söze hıtam veririm.

Hilafet ve Millî Hakimiyet, s. 149-56 (1339).

[1] Çünkü beyannâmesini gazetelere göndermesiyle Hicaz'a gitmek üzre şimendifere girmesi bir olmuşdur.

VII
BEDİÜZZAMAN'LA KONUŞMA

Eşref Edip

Uzun bir ayrılıktan sonra.

Belki yirmi yedi, yirmi sekiz sene oldu Üstad'ı görmeyeli. Onu görmek, mübarek simasını doya doya seyretmek için her zaman gidip ziyaret etmek istediğim halde, meşguliyetten bir türlü vakit bulamadım. Fakat o, kalplerde yaşadığı için, mânevî varlığı ile daima beraberdik. Bu, gönüllerdeki iştiyakı bir dereceye kadar tatmin etmez miydi? Kendisini görüp kucaklaştığımız zaman, onun nuranî simasının verdiği zevk, maddî hasretin de ne kadar büyük olduğunu gösterdi.

Üstad'la tanışmamız kırk seneyi geçti. O zamanlar hemen her gün idarehaneye gelir; Âkifler, Feridler, İzmirlilerle birlikte saatlerce tatlı tatlı musahabelerde bulunurduk. Üstad, kendine mahsus şivesiyle yüksek ilmî meselelerden konuşur, onun konuşmasındaki celâdet ve şehamet bizi de heyecanlandırırdı. Harikulâde fıtrî bir zekâ, ilâhî bir mevhibe. En mu'dil meselelerde, zekâsının kudret ve azameti kendisini gösterir. Daima işleyen ve düşünen bir kafa. Nakillerle pek meşgul değil. O'nun rehberi yalnız Kur'an. Bütün feyiz ve zekâ kaynağı bu. Bütün o lem'alar, doğrudan doğruya bu kaynaktan nebean ediyor. Bir müctehid, bir imam kadar rey sahibi. Kalbi bir sahabî kadar imanla dolu. Ruhunda, Ömer'in şehameti var. Yirminci asırda devr-i saadeti nefsinde yaşatan bir mümin, bütün hedefi iman ve Kur'an.

İslâmın gayetü'l-gayesi olan "Tevhid" ve "Allah'a iman" esası, onun ve Risale-i Nur'un en büyük umdesidir. Devr-i saadette, Müslümanlığın ilk kuruluş zamanlarında olsaydı, Hz. Peygamber, Kâbe'deki putların parçalanması vazifesini ona verirdi. Şirke ve putperestliğe o derece düşmandır.

Mücahede ile gönüllerde iman ve Kur'an hakikatlerini yerleştirmek için

geçen uzun, bir asra yakın bir ömür. Fazilet ve şehametle geçen bir ömür. Harp meydanlarında, mücahidlerin önünde, kılınç elinde, dimdik ayakta düşmana saldıran bir kahraman. Esarette, düşman kumandanına karşı koyan bir kahraman. İdam sehpasında, düşman kumandanını düşündüren, insafa getiren bir kahraman...

Millet ve memleket için canını vermekten zerre kadar çekinmeyen bir fedai. Fitnenin, bozgunculuğun en müthiş düşmanı. Milletin menfaati için, her türlü zulme, işkenceye tahammül ediyor. Ona zulmedenlere beddua bile etmez. Onu zindanlara atanlara, ancak salah ve iman temenni eder. Gaye uğrunda ölüm, onun için en basit bir şeydir.

Kendisi bir çanak çorba, bir bardak su, bir lokma ekmekle tagaddi eder. Elbisesi pek basit ve fakiranedir. Beyaz Amerikan bezinden pamuklu bir hırka. Çamaşırını kirlenmeden değiştirir ve temizletir. Temizliğe fevkalâde itina eder. Kâğıt parayı tutmaz ve üstünde taşımaz. Mâmelek nâmına dünyada hiçbir şeyi yok. Kendi için yaşamaz, cemiyet için yaşar.

Yapısı ufak tefektir, fakat heybetlidir, haşmetlidir. Gözleri birer şems-i tâban gibi nur saçar. Bakışları şahânedir. Maddeten, belki dünyanın en fakir adamıdır; fakat mâneviyat âleminin sultanıdır.

Seksen küsûr senenin âlâmı yüzünde bir buruşuk yapmamış, yalnız saçlarını ağartmıştır. Rengi, pembe beyazdır. Sakalı yoktur. Bir delikanlı kadar zindedir. Halim ve selimdir. Fakat heyecana geldiği zaman bir arslan tavrı alır, iki dizinin üstüne doğrulur, bir şehinşâh gibi konuşur.

En sevmediği şey siyasettir. 35 senedir bir gazeteyi eline almış değildir. Dünya şuûnu ile alâkasını kesmiştir. Akşam namazından sonra ferdası öğleye kadar kimseyi kabul etmez, ibadetle meşgul olur. Pek az uyur. Talebelerini de siyasetten şiddetle meneder. Memleketin her tarafında 600 bini mütecaviz, belki bir milyonu bulan talebeleri memleketin en çalışkan en faziletli evlâtlarıdır. Üniversitenin muhtelif fakültelerinde müsbet ilimler tahsil eden şâkirdleri pekçoktur, yüzlercedir, binlercedir. Hiçbir Nur talebesi yoktur ki, sınıfının en faziletlisi, en çalışkanı olmasın. Memleketin her tarafında bulunan bu yüzbinlerce Risale-i Nur talebesinden hiçbirinin, hiçbir yerde âsâyişi muhill hiçbir hareketi, hiçbir vak'ası yoktur. Her Nur talebesi, hükumetin, nizam ve intizamın tabiî birer muhafızıdır; âsâyişin mânevî bekçisidir.

*

İstanbul seyahatinden muztarip olup olmadığını sordum:

– Bana ıztırap veren, dedi, yalnız İslâmın maruz kaldığı tehlikelerdir. Eskiden tehlikeler hariçten gelirdi; onun için mukavemet kolaydı. Şimdi tehlike içeriden geliyor. Kurt, gövdenin içine girdi. Şimdi, mukavemet güçleşti. Korkarım ki cemiyetin bünyesi buna dayanamaz, çünkü düşmanı sevmez. Can damarını

koparan, kanını için en büyük hasmını dost zanneder. Cemiyetin basiret gözü böyle körleşirse, iman kalesi tehlikededir. İşte benim ıztırabım, yegâne ıztırabım budur. Yoksa şahsımın maruz kaldığı zahmet ve meşakkatleri düşünmeye bile vaktim yoktur. Keşke bunun bin misli meşakkate maruz kalsam da iman kalesinin istikbali selâmette olsa!

– Yüzbinlerce imanlı talebelerimiz size âti için ümit ve teselli vermiyor mu?

– Evet, büsbütün ümitsiz değilim. Ama bu hususdaki ızdırabımı da giderecek umumi bir iman inkişâfı göremiyorum.

Dünya, büyük bir mânevî buhran geçiriyor. Mânevî temelleri sarsılan garp cemiyeti içinde doğan bir hastalık, bir veba, bir taûn felâketi gittikçe yeryüzünde dağılıyor. Bu müthiş sâri illete karşı İslâm cemiyeti ne gibi çarelerle karşı koyacak? Garbın çürümüş, kokmuş, tefessüh etmiş, bâtıl formülleriyle mi? Yoksa İslâm cemiyetinin ter ü taze iman esaslariyle mi? Büyük kafaları gaflet içinde görüyorum. İman kalesini, küfrün çürük direkleri tutamaz. Onun için, ben yalnız iman üzerine mesaimi teksif etmiş bulunuyorum.

Risale-i Nur'u anlamıyorlar. Yahut anlamak istemiyorlar. Beni, skolastik bataklığı içinde saplanmış bir medrese hocası zannediyorlar. Ben, bütün müsbet ilimlerle, asr-ı hazır fen ve felsefesiyle meşgul oldum. Bu hususta en derin meseleleri hallettim. Hatta bu hususta da bazı eserler telif eyledim. Fakat ben, öyle mantık oyunları bilmiyorum. Felsefe düzenbazlıklarına da kulak vermem. Ben, cemiyetin iç hayatını, mânevî varlığını, vicdan ve imanını terennüm ediyorum. Yalnız Kur'an'ın tesis ettiği tevhid ve iman esası üzerinde işliyorum ki; İslâm cemiyetinin ana direği budur. Bu sarsıldığı gün, cemiyet yoktur.

Bana, "Sen şuna buna niçin sataştın?" diyorlar. Farkında değilim. Karşımda müthiş bir yangın var. Alevleri göklere yükseliyor. İçinde evladım yanıyor, imanım tutuşmuş yanıyor. O yangını söndürmeye, imanımı kurtarmağa koşuyorum. Yolda biri beni kösteklemek istemiş de ayağım ona çarpmış. Ne ehemmiyeti var? O müthiş yangın karşısında bu küçük hâdise bir kıymet ifade eder mi? Dar düşünceler! Dar görüşler!

Beni, nefsini kurtarmayı düşünen hodgâm bir adam mı zannediyorlar? Ben, cemiyetin imanını kurtarmak yolunda dünyamı da feda ettim, âhiretimi de. Seksen küsûr senelik bütün hayatımda dünya zevki namına bir şey bilmiyorum. Bütün ömrüm harp meydanlarında, esaret zindanlarında, yahut memleket hapishanelerinde, memleket mahkemelerinde geçti. Çekmediğim cefa, görmediğim eza kalmadı. Divan-ı Harblerde, bir câni gibi muamele gördüm; bir serseri gibi memleket memleket sürgüne yollandım. Memleket zindanlarında aylarca ihtilâttan menedildim. Defalarca zehirlendim. Türlü türlü hakaretlere mâruz kaldım. Zaman oldu ki, hayattan bin defa ziyade ölümü tercih ettim. Eğer dinim intihardan beni menetmeseydi, belki bugün Said topraklar altında çürümüş gitmişti.

Benim fıtratım, zillet ve hakarete tahammül etmez. İzzet ve şehamet-i İslâmiye beni bu halde bulunmaktan şiddetle meneder. Böyle bir vaziyete düşünce, karşımda kim olursa olsun, isterse en zalim bir cebbar, en hunhar bir düşman kumandanı olsa tezellül etmem. Zulmünü, hunharlığını onun suratına çarparım. Beni zindana atar veyahut idam sehpasına götürür, hiç ehemmiyeti yoktur. –Nitekim böyle oldu.– Bunların hepsini gördüm. Birkaç dakika daha o hunhar kumandanın kalbi, vicdanı zulümkârlığa dayanabilseydi Said bugün asılmış ve mâsumlar zümresine iltihak etmiş olacaktı.

İşte benim bütün hayatım böyle zahmet ve meşakkatle, felâket ve musibetle geçti. Cemiyetin imanı, saadet ve selâmeti yolunda böyle nefsimi, dünyamı feda ettim. Helâl olsun. Onlara beddua bile etmiyorum. Çünkü, bu sayede Risale-i Nur, hiç olmazsa birkaç yüzbin, yahut bir milyon kişinin –adedini de bilmiyorum ya, öyle diyorlar. Afyon Savcısı beşyüzbin demişti. Belki daha ziyade– imanını kurtarmaya vesile oldu. Ölmekle, yalnız kendimi kurtaracaktım, fakat hayatta kalıp da zahmet ve meşakkatlere tahammül ile bu kadar imanın kurtulmasına hizmet ettim. Allah'a bin kere hamdolsun.

Sonra, ben cemiyetin iman selâmeti yolunda âhiretimi de feda ettim. Gözümde ne Cennet sevdası var, ne Cehennem korkusu, Cemiyetin, yalnız yirmi milyon Türk cemiyetinin değil, yüzlerce milyon bütün İslâm cemiyetinin imanı nâmına bir Said değil, bin Said feda olsun. Kur'anımız yeryüzünde cemaatsiz kalırsa Cennet'i de istemem; orası da bana zindan olur. Milletimizin imanını selâmette görürsem, Cehennem'in alevleri içinde yanmaya razıyım. Çünkü vücudum yanarken, gönlüm gül-gülistan olur.

Hazret coşmuştu. Bir yanardağ gibi lâvlar saçıyordu. Bir fırtına gibi gönül denizini dalgalara garkediyordu. Bir şelâle gibi haşmetli zemzemelerle ruhun en derin noktalarına çarpıyordu. Çok heyecanlanmıştı. Millet kürsüsünde coşmuş bir hatib gibi devam ediyor, sözünün kesilmesini istemiyordu. Yorulduğunu hissettim. Bu heyecanlı bahsi değiştireyim, dedim.

– Mahkemede sıkıldınız mı? diye sordum.

– Dinî tedrisata, kadınlarımızın, muhterem hemşirelerimizin, terbiye-i İslâmiye dairesinde iffet ve şereflerini muhafaza etmelerine taraftar olmanın, bir suç olduğuna dair kanunlarda bir madde var mı? "Kalbe gelen hakikat" gibi tâbirleri de şahsî nüfuz temini maksadına delil göstermelerinin mânasını da bu ilimle, hukukla meşgul doçentlerden sorarım.

Üstadla görüşmemiz çok uzamıştı. Müsaade alıp ayrıldığım zaman vakit hayli geçmişti.

Tarihçe-i Hayat, s. 597-600 (1987). Bu konuşma 1952 yılında yapılmış ve *Sebilürreşad*'da aynı yıl yayımlanmıştır. Konuşmada sözkonusu edilen mahkeme, Bediüzzaman'ın *Gençlik Rehberi* adlı kitabı dolayısıyla İstanbul'da yine 1952'de yapılan mahkemesidir.

VIII
GÜNALTAY'IN BAŞBAKANLIĞI VE AKİSLERİ

Eşref Edip

Şemseddin Günaltay'a Başbakanlık vazifesinin tevdii haberi yayılır yayılmaz mason mahfillerinde büyük bir endişe husule geldi. Evvelce İlâhiyat Fakültesi riyasetinde bulunan ve İslâmî neşriyatı ile milletin mânevî hayatını gerilik ve düşüklükten kurtararak tazelendirmek ve canlandırmak hususunda müessir mesaisi sebketmiş olan Günaltay'ın hükümet başına geçmesi memlekette dinî bir inkişafa yol açacağı endişesiyle, dinin sımsıkı bağlarla esir ve zelil bir halde bulunmasını istiyenler, çok temiz, dürüst ve fazilet sahibi olan Başbakan'ın şahsına karşı tarizlere ve hücumlara başladılar.

Acaba, zannettikleri gibi, Günaltay hakikaten, birtakım kayıtlar altında günden güne eriyip sürmekte olan, kolu kanadı kırılmış bulunan mânevî varlığı bu esaretten kurtararak canlandırmak, tazelendirmek için mi bu makama getirilmişti? Yoksa bu, sırf bir parti işi miydi? Parti içindeki zümrelerin liderleri arasındaki rekabet ve çarpışmaların bir neticesi miydi?

Vakıa milletin mânevî hayatında –maddî hayatında olduğu gibi, belki daha ziyade– bir ıstırap vardı. Din müesseseleri yıkılmış, uzun seneler millet evladına din namına hiçbir şey öğretilmemiş, öğrenmesine de müsaade edilmemişti. Bu yüzden din ehlinin kökü kurumuş, millet evladının kalpleri bomboş kalmıştı. Din istihkâmlarının yıkılmasiyle muhafazasız kalan mânevî hudutlardan dalâlet eşkıyası sokulmağa yol bulmuş, muzır birtakım ideolojilerle milletin kalbgâhına saldırmağa başlamıştı...

Fakat milletin bu mânevî ıstırabı iktidar partisini ciddi surette alâkalandırarak parti içinde mânevî inkişafı sağlayacak büyük bir cerayan, bir hareket başlamış da bunun tahakkuku için mi ehil bir zat seçilmiş, hükümet başına getirilmişti?

Yakından hâdiselere, partilerin gizli maksat ve gayelerine vâkıf olan masonlar, iktidar partisi arasında böyle mânevî inkişafı sağlayacak ciddi bir cereyan ve

hareket olmadığına, birkaç kişinin bu yolda ufak tefek teşebbüsleri vâki olmuşsa da bunların bir kemmiyet teşkil ve bir keyfiyet ifade etmediğine, teşkilâtsız başıbozuk bir teşebbüsten ibaret olduğuna kani olmakla beraber, Şemseddin Günaltay'ın ötedenberi masonluğa dâhil olmaktan imtina etmesi ve onu o makama getiren Cumhurreisi'nin de mason bulunmaması, onları büsbütün tereddüt ve endişeden kurtaramamıştı. Onun için, hücum siperlerine yerleşerek Başbakan'ın intihap edeceği arkadaşlarla programına intizar ettiler.

*

Kabine teşekkül etti ve program okundu. Kabineye Nihat Erim, (Tahsin) Banguoğlu, Cemil Barlas gibi dinî inkişafa sempatisi olmayanlar alında. Programda da lâiklik üzerinde fazlaca durulduu. Programın bu fıkrasını aynen nakledelim:

> "Türk inkılabının ana prensiplerini titiz bir itina ile savunmakta devam edeceğiz. Bütün diğer hürriyetler gibi vatandaşın vicdan hürriyetini de mukaddes tanırız. Din öğretiminin ihtiyarî olması esasına sâdık kalarak, vatandaşların çocuklarına din bilgisi vermek haklarının kullanmaları için gereken imkânları hazırlayacağız. Fakat lâiklik prensibinden ayrılmamıza asla imkân tasavvur edilmemelidir. Bilhassa din perdesi altında bu milleti asırlar boyunca uyuşturmuş olan hurafelerin yeni baştan belirmesine asla meydan vermeyeceğiz. Dinin siyasete ve şahsî menfaatlere âlet edilmesine de müsamaha etmeyeceğiz. Bu konuda alınmasını gerekli sayacağımız tedbirleri yüksek tasvibinize sunmakta tereddüt etmeyeceğiz. Her türlü vicdan ve düşünce hürriyetinin masuniyeti esastır. Fakat kanaatler ve düşünceler, kanunlarımızın yasak ettiği tahrik ve propaganda mahiyetini aldığı zaman, en ağır suç sayılacaktır. Bu hususiaki kanunlar da kısa zamanda Büyük Meclis'e sunulacaktır".

Kabinenin bu suretle teşekkülü ve programdaki bu ifade tarzı, tereddüd ve endişeleri izale etti; Halk Partisi'nin lâiklik hususunda öteden beri tuttuğu yolda yürüyeceğine kendilerinde bir kanaat husule getirdi.

*

Bu vaziyet karşısında, Şemseddin Günaltay'a şiddetli hücum için hazırlanan ve tapacak, bir Tanrı arayan şair Çağlar'ın elindeki silahlar hiçbir işe yaramadı.

> "Lâiklik hususunda teminat verilmesi, lâiklik üzerinde oynanmış olduğuna, lâikliken fedakârlıkta bulunulduğuna memleket münevverlerince şüpheler olduğuna bizzat kabinenin de kani bulunduğunu"

söylemekten başka bir şey diyemedi. Kim bilir ne maksatla, belki de Demokrat Parti reisini taklit hevesiyle, evvelce tasarladığı istifa için lâikliği ve inkılap umacılığı istismar edemedi.

Demokrat Parti namına programı tenkit eden Adnan Menderes ise bu mesele üzerinde hiç durmadı, "vicdan ve düşünce hürriyetinin esas alınmasını ve lâik-

liğin vicdan hürriyeti prensibi içinde tarif ve izah olunmasını yerinde bulmaktayız" demekle iktifa etti. Bu hususta Halk Partisi ile Demokrat Parti arasında ayrılık gayrılık olmadığını anlatmak istedi.

Programın lâiklik kısmı hakkında yalnız, Millet Partisi namına konuşan Osman Nuri Köni biraz tenkidde bulundu:

> "Hükümetin lâiklik telâkkisinde isabet yoktur. Din adamlarının hükûmet işine karışmamaları nasıl lâzımsa, hükümetin de din meselelerine, din işlerine müdahale etmemeleri gerektir. Meselâ Diyanet İşleri Riyaseti ve dinî evkaf gibi teşekküllerin resmî devlet teşkilâtında yer almamaları şarttır. Bunların, cemaat-i İslâmiye idaresine devirleri lâzımdır. Bu mevzuda Anayasa'ya uygun hareket edilerek lâikliğin ilmaliyle tatbiki cihetine gidilmesi, vehim ve vesveseden âzade bir yol takip olunması lüzumuna kaniyiz. Bu prensiplerle alâkalı kanunlar üzerinde tadilât yapılmalıdır. Artık bu inkılaplar millete mal olmuştur. Suizan devri tarihe karışmıştır".

Emin Soysal da "din işinin Meclis koridorlarında, Meclis kürsüsünde münakaşa edilecek mevzu olmaması lâzım geldiğini ve buraya din işini görüşmek için gelmediklerini" söyledi. Mekteplerde din derslerinin kabulünü ve dinî müesseselerin açılmasını öteden beri müdafaa eden İbrahim Arvas da, "vicdan hürriyetinin serbest tutulmasına teşekkürle, fazilet timsâli olan Şemseddin Günaltay'a muvaffakiyetler temenni" eyledi".

*

İşte programdaki lâiklik bahsi üzerinde bu kadar durulmuş, uzun boylu bir münakaşa mevzuu olmamıştır. Halbuki gazetelerin Ankara muhabirlerinin tahminlerine göre bu meselenin ciddî münakaşalara konu olacağı bildirilmişti. Çünkü kabine reisinin ilmî ve İslâmî bir şahsiyeti vardı ki lâiklikle bunun nasıl telif ve imtizaç edileceği matbuatça merakı mucip olmuştu. Siyasî cereyanların kaynaklarından bîhaber, üstadın ilmî ve ictimaî kanaatlerine gayrı vâkıf bazı genç ve görgüsüz muharirler, Şemseddin Günaltay'ı âdeta bir şeyhülislâm gibi göstermek gayretinde bulunmuşlardı. Hattâ Millî Eğitim Bakanı Banguoğlu bile bir vakfe-i tereddüt geçirmişti. Bazı parti gazeteleri böyle bir fırtına karşısında nasıl dümen kıracaklarını düşünmeğe başladılar. Yalnız ilimde değil, siyasette de yüksek bir kudret ve kiyaset sahibi olan üstat, bu zehapları gidermekte çok sıkıntı çekmedi. Nihat Erim, Banguoğlu, Cemil Barlas gibi zatları kabineye alması ortalığı hayrete düşürdü. Arkasından Halk Partisi'nin lâiklik umdesi hakkında kat'î teminat da verilince, geniş bir ferahlık husule geldi. Parti gazeteleri de dümen kırmak müşkülâtından kurtulduklarına sevindiler.

Bazılarına göre, programda lâikliğe dair kat'î teminat verilmesi ve bu konu üzerinde fazlaca durulması, bazı mahfillerce kabine reisi hakkında hâsıl olan yanlış zehapların izalesi için olduğu ve buna lüzum gösteren daha ziyade Nihat Erim olduğu ileri sürülmektedir. Çünkü Nihat Erim ve arkadaşları, başka türlü,

kabineye giremezler, Günaltay'la teşrik-i mesai edemezlerdi.

*

Mamafih, bizce böyle düşünmek, böyle yersiz zehap ve tevillerle uğraşmak doğru değildir. Eğer Halk Partisi erkânını birbirine bağlayan bağın mânevî bir rabıta olduğu zannedilirse büyük bir hataya düşülmüş olur. Çünkü o vakit Saracoğlu ile Fatin Hoca'dan birinin mutlaka ya kanaatini gizlediğine, yahut feda ettiğine inanmak icap eder. Halbuki bunlar kırk yıl bir kazanda kaynasalar yine mânen birleşemezler. Bunun gibi Nihat Erim ve Banguoğlu'nun iman ve itikat sahasındaki şahsî kanaat ve inançları, Şemseddin Günaltay'ınkine uymamakla beraber, nasıl partide birleşmelerine mâni olmamışsa onun riyaseti altındaki kabineye girmekte de mâni olmaması lâzım gelir. Yani iki taraftan birinin kanaat ve imanını diğerinin kanaat ve imanına kalbetmiş olduğuna hükmedilemez.

Onun için derler ki, din işini dünya işine karıştırmak doğru olmaz. Elbette doğru olmaz. Elbette dünya işlerinin ölçüsü din ölçüsüne uymaz. Din ölçüsüne göre iman ayrılığı bir vahdet sayılmaz. Din ölçüsüne göre, dünya menfaati için Allah yolundan ayrılmak olmaz. Halbuki dünya ölçüsüne göre, menfaat esasdır ve kendilerince meşhur bir haktır. Herhangi bir ticaret işinde menfaat üzerine bir teşekkül vücuda getirildiği gibi siyaset işinde de müşterekü'l-menfaa bir teşekkül vücuda getirildiği gibi siyaset işinde de müşterekü'l-menfaa bir teşekkül vücuda getirebilir ve bu teşekkülün devamı için dünya ölçülerine göre bütün tedbirlerin alınması kendilerince meşru sayılır. Artık burada teşekkülün devam ve bekasından başka onlarca gaye aranmaz.

İşte siyaset işlerinde realite budur. Onun için yanlış fikirlere saplanıp da hâdiseleri yanlış görüşlerle muhakeme etmek doğru değildir!

Böyle olunca muhtelif kanaat ve iman sahibi olan zevatın bir araya gelmesinde, bir parti, bir kabine teşkil etmesinde o kadar şaşılacak bir şey olmaması lâzım gelir, değil mi?

*

Yalnız bir nokta var ki fikirleri şaşırtmaktadır: Öteden beri hükûmet başına gelenler daima menfi kanaat sahibi olmaları teamül olageldiği halde bu defa nasılsa müsbet kanaat ve iman sahibi bir zatın re's-i kâra gelmesi bazı kimselere göre lâikliğe aykırı bir şey gibi telâkki edilmiştir. Belki de bunun için programda lâiklik hakkında kat'î teminat verilmesine lüzum görülmüştür.

Fakat hükümet başına geçecek zevatın mutlaka "komünizm gibi din de bir zehirdir" demesi, yahut "milletteki din hislerinin tamamiyle bertaraf edilmesi için otuz sene daha bu gidişin devamına lüzum var", demesi mi icap eder? Onların Başbakan olmaları ve öyle demeleri lâikliğe aykırı telâkki edilmiyor da, Şemseddin Günaltay'ın Başbakan olması ve

"Din beşerî bir ihtiyaçtır. Dinsiz bir millet yaşayamaz. Dini tahkir, alçaklıktır. Türk milletinin dini olan Müslümanlık ilim ve fazilet dinidir. Bu güzel dini hurafelerden ve taarruzlardan kurtararak sâfiyet-i evveliyesine yükseltmek ve inkişafını sağlamak bütün münevverler için en mühim bir vazifedir".

demesi neden lâikliğe aykırı görülsün.

Öyle ya, mademki lâiklik dinsizlik demek değilmiş, o halde dindar adamların, memlekette dinî inkişafın husulünü candan istiyen imanlı zevatın re's-i kâra gelmesi, hükümet ve devlet reisi olması neden lâikliğe aykırı olsun? Bilâkis, böyle zevatın millet işini deruhte etmesi, dindar ve Müslüman olan millet gibi hissetmek ve düşünmek itibariyle demokrasi esaslarına daha uygundur.

Nitekim Cihat Baban'a göre, baştan başa İslâm dinine salik olan Türk milletine idare edecek kimselerin dine hasım şahıslar olmaması icap eder. Cihat Baban diyor ki:

"Devlet lâik olduğu halde Elhamdülillâh hepimiz Müslümanız ve iktidara kim gelirse gelsin bunlar Müslüman kimseler olacaklardır. Hattâ devlet lâik olmasına rağmen iktidara yükselen kimseler arasında din düşmanları varsa, bunlar memleketin dinî hissiyatına hürmet edemeyecekleri için iskemle sahibi olamamaları da bir bakıma doğru olur" (22/1/949, *Tasvir*, başmakale).

Şemseddin Günaltay'ın ilmî ve ictimaî şahsiyeti, eserlerinde takip ettiği maksat ve gaye nedir? Tedris hayatı, matbuat hayatı, siyasî hayatı uzun uzun tetkik mevzuları olabilir. Şimdilik yalnız şu kadarını söyleyelim ki Şemseddin Günaltay taassup ve hurafeye aleyhtar olduğu kadar masonluğa da düşmandır. Hurafeperestliği muzır gördüğü kadar masonluğu da bu memleket ve millet için muzır telâkki etmektedir. Ve bu hususta Atatürk'ün prensibine sadık kalmıştır. Masonlar bunu bildiği için, onu düşürmek hususunda her çareye başvuracakları tabiidir. Fakat şimdiye kadar etliye sütlüye karışmayan üstadın, ne yaman bir siyaset pehlivanı olduğunu göreceklerdir.

*

Bize gelince, biz üstadımızın şahsî kanaat ve imanına, şahsî fazilet ve dindarlığına itimat etmekle beraber, Halk Partisi'nin dinî inkişafa karşı koyduğu mâniaları, köstekleri bertaraf edecek, din hürriyetini, vicdan hürriyetini hakikî surette temin edecek tedbir ve kararlar alırsa elbette kendisini takdir ve teşekkürle karşılıyacağız. Aksi takdirde, Halk Partisi'nin öteden beri takib ettiği din üzerindeki baskı siyasetini bertaraf etmekle ihmal ve aciz gösterirse tenkidden geri durmayacağımız da tabiîdir.

*

Programa gelince:

Programdaki ifade serttir. Âdeta müfritlerin diline benziyor. Şemseddin

Günaltay gibi bir ilim adamının, bir İlâhiyat Fakültesi reisinin bu hususta daha temkinli, daha mutedil bir lisanla konuşması icap ederdi. "Dini siyasete âlet" sözü, yirmi beş senedir Halk Partisi'nin din üzerindeki baskısını yürütmek için öne sürdüğü paslı bir silâhtır. Din perdesi altında siyaset değil, siyaset perdesi altında dinin kolu kanadı sımsıkı bağlanmıştır. Şimdi bu kâfi değilmiş gibi, demokrasi şerefine, mülga idare-i örfiye kanunları gibi kanunlar mı yapılacak? Demokrasiyi geliştirmek hususunda çalışacağını söyleyen bir kabine için bu türlü konuşmak hiç de demokrasi esaslarına uygun düşmez. Diğer hürriyetlerde demokrasi var da din ve vicdan hürriyetine gelince totaliter prensipler mi tatbik olunacak? Demokrasi bir küldür, tecezzi kabul etmez. Ya bütün hürriyetler tam ve müsavi olarak vardır, yahut yoktur. Her türlü propaganda caiz de yalnız dinî propaganda mı suç olacak? O halde Diyanet Riyaseti'ni derhal lâğvetmeli, bütün vâizları söz söylemekten men etmeli. Çünkü bunlar neşriyatla ve şifahen dinî propaganda yapıyorlar ve dinî propaganda yapmak için Meclis kendilerine tahsisat veriyor. Her müessesenin kendi mevzuu dâhilinde propaganda yapması vazife-i asliyesidir. Tekel idaresinin şarapları, rakıları propaganda yapması suç olmuyor da, dinî müesseselerin din propagandası yapması neden suç oluyor?

*

Sonra demokrasi esaslarına göre hükümetin bütün icraatı tenkid olunabilecek de din üzerindeki baskısını tenkid neden dini siyasete alet telâkki olunarak men edilecek? Bunun açıkçası, her şeyde demokrasi var ama dinde yok! Her şeye karşı müsamaha var ama, dine karşı müsamaha yok.

Demokrasiyi geliştireceğini söyleyen hükümet, din ve vicdan hürriyeti meselesinde böyle şiddetli bir lisan kullanacağı yerde daha mülâyim, demokrasi hükümetlerine yakışır daha demokratik bir dille konuşmalıydı. Bütün hürriyetlerde olduğu gibi din ve vicdan hürriyeti hususunda da Anayasa'ya aykırı kanunlar tadil olunacak, halkı ıstırap içinde inleten maddî, mânevî, kanunî, gayrıkanunî bütün baskılar bertaraf edilecek demeliydi. Bu suretle Halk Partisi'nin totaliter ruhunun gömülmüş olduğuna, hakikî demokrasi güneşinin tulû etmeğe başladığına milletin kalbinde bir itminan hâsıl olurdu.

Yoksa sabık Başbakan Recep Peker'in kafasına göre komünizm gibi din de bir zehir telâkki edilecekse, komünizme karşı alınacak zecrî tedbirler dine karşı da tatbik edilecekse bu, tam bir siyasî irtica olur ki hükümet bindiği dalı kendi eliyle kesmiş olur.

Sonra hükümet hurafelere meydan vermeyeceğini, buna karşı kanunî tedbirler alacağını söylüyor. Eğer bu, kanun çerçevesine girerse hurafe telâkki olunan şeyleri birer birer saymak ve göstermek icap eder. Mutlak olarak böyle "hurafe" kelimesinin kanuna konulması esasât-ı hukukiyye ile kâbil-i telif değildir. Hükümet ne gibi şeyleri, ne gibi maddeleri hurafe telâkki ediyor? Belki onun hurafe saydığı şey, bir esasa müstenittir.

Hem, lâik bir hükümetin böyle dinî meselelerle uğraşması nasıl tecviz edilebilir. Bu hurafeleri hükümet erkânı mı tâyin edecek, yoksa bir meclis-i dinî teşkil ederek mi yaptıracak? Her iki takdire göre de bu, lâik hükûmetin vazifesi haricindedir.

Bir de hükümet bu "hurâfe" kelimesini yalnız dinî sahaya hasr ve tahsis etmektedir. Halbuki mason tarikati baştan başa hurafeden, hem Yahudi hurafesinden ibarettir. Bütün dünya müelliflerinin en muteber eserleriyle bu, sabit bir hakikattir. Sonra Şaman Dede hurafeleri ne olacak? Bu yolda bir sürü hurafeler vardır ki bunları gençlere tarihî hakikatler diye yutturmak isteyenler vardır. Sonra dil-güneş teorisi hurafeleri de var. Bunların hepsini birer birer sayarak kanuna koymak icap eder. Yahudi ve Hıristiyan hurafeleri ne olacak? Bunlar kanunda istisna mı edilecek?

Bizim bildiğimize göre bu hurafeler, kanunla değil, ilmî ve tarihî neşriyatla, nutuklarla, konferanslarla, ilmî ve dinî cemiyetlerin mesaisile kaldırılır. Bu, bir his ve itikat meselesidir. Kanun vicdana müdahale edemez. Müdahale etmek isterse dışarıda kalır, oraya giremez. Hazreti Ali'ye Allah diyenleri yaktılar. Fakat yine önüne geçemediler. Herifler ateşe atılırken "Sen Allahsın" dediler. Bu meseleler irşadla olur, cehli kaldırmakla olur. Günaltay üstadımız bunları bizden çok daha iyi bilir. Bir değil, bin kanun çıkarsa bir Alevînin itikadı üzerinde zerre kadar tesir yapamaz. Bu gibi meselelerde hükümetin müdahale edeceği, etmesi lâzım geleceği yalnız bir mesele vardır. O da asayişin muhafazasıdır. Onun için bütün dünya anayasalarında vicdan hürriyetinden bahsedilirken yalnız asayişi muhafaza kaydı ilâve olunur. Başka hiçbir şey söylenmez. Hurafelerin kanunla men'i hakkında dünyanın neresinde bir kanun vardır?

Lâiklik bahsi üzerinde biz bu hükümetten ciddi fikirler, hukuk-ı esasiyeye uygun müta (satır düşüklüğü var. İ.K.) lere temas etmedi. Hukukşinas muavini ve nazırları lâiklik mevzuunda dine karşı yalnız böyle idare-i örfiye kanunları koydurmasını mı biliyorlar. Bunların modası geçti üstadım. Bu meseleyi böyle bir lisanla konuşmak ilim ve hukuk ile kabil-i telif değildir, bu hususta halli lâzım gelen çok mühim noktalar vardır: Meselâ Diyanet Riyaseti hükümete bağlı resmî bir daire halinde mi kalacak, yoksa diğer unsurlar gibi müstakil bir İslâm cemaati mi teşkil edilecek? Bugün lâik olduğunu iddia ettiğiniz hükümetimizin şahsiyet-i diniyesi de vardır. Çünkü Diyanet Riyaseti resmen hükümetinize bağlıdır, bütçesi Meclis'ten geçer ve muvazene-i umumiyeye dahildir. Bu şekil, lâiklikle kabil-i telif midir? Böyle acayip bir lâiklik dünyanın neresinde vardır? Hukuk-ı esasiyenin oyuncak olduğu zamanlarda böyle şeyler yapıldı. Ama şimdi bunları ilme, hukuk-ı esasiyeye, medenî teşkilâta uydurmak lâzım. Hükümetiniz bu hususta ne düşünüyor? Programda asıl bunu söylemeniz icap ederdi. Hukukşinas muavininiz Meclis kürsüsünde bu babda millete karşı açıkça beyanatta bulunabilir mi? Bulunamaz. Çünkü mızrak çuvala sığmaz.

*

Muhterem üstad,

Halk Partisi müfritlerinin ötedenberi takip ettikleri din duygusu üzerindeki baskı siyasetlerinden bu millet bizar olmuştur. Bundan dolayı bu müfritlere bütün milletin kalbi küskündür. Müfritler milletin itikat ve ibadetlerine kadar müdahale etmişlerdir. Ama yalnız Türk milletinin. Diğer unsurlar, Rumlar, Ermeniler, Yahudilerin ibadetlerine bir müdahale vaki olmamıştır. Lütfen Adliye Nazırı'nızdan sorunuz, Peygamberinin lisanile, Kur'an'ının lisanile "Allahü Ekber" dediği için bugün kaç yüz kişi zindanlarda yatmaktadır? Vicdan hürriyetinden bahsediyorsunuz. Din hürriyeti, vicdan hürriyeti bu mu?

Yine o müfritler Türk milletinin dinî inkişafını kösteklemek için cemiyetler kanununa dinî mahiyette cemiyet teşkili memnu olduğu kaydını ilâve ettirmişlerdir. Bu da yine tatbikatta Türk milletine mahsus bir kayıddır. Çünkü diğer unsurların, Rumların, Ermenilerin, Yahudilerin cemaat teşkilâtları vardır. Bu cemaatler milletlerinin hem dinî, hem dünyevî inkişaflarına çalışmaktadırlar.

Patriğin sarayları, taç ve tahtları, kilise kanunları vardır. Cumhurreislerinin uçaklarıyla seyahet ediyor, sefirler, konsoloslar kendisini ziyaret ediyor. Büyük törenlerle, merasimlerle karşılanıyor. Milletlerce cumhurreisleri arasındaki siyasî münasebetlere düzenlik verme rolünü alıyor. Cumhurreislerinin mesajlarını getiriyor, bizim diyanet reisimiz ise bir apartımanın dairesinde oturuyor. Teşrifattaki mevki derecesini söylemekten insan sıkılır. Türk milletinin haysiyet ve şerefi namına sıkılır. Patrik sarayının uşak odaları bizim Diyanet Reisimizin odasından daha büyüktür. Bunların dinî mahiyette toplulukları ve çalışmaları memnu olmuyor da Türklerin dinlerinin inkişafına toplu bir halde çalışmaları neden menediliyor? Böyle bir kayıt anayasa ile, lâiklik ile, vicdan hürriyeti ile kabil-i telif midir? Bu da hukuk-ı esasîyenin oyuncak telâkki edildiği devirlerde konmuş bir kayıttır. Adalet Nazırınız millet kürsüsünde bunun vicdan hürriyeti ile nasıl kaynaşabildiği hakkında izahat verebilirler mi? Veremezler. Çünkü mızrak çuvala sığmaz.

*

Sonra yine o müfritler Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nu yirmi beş sene tatbik ettirmediler. Mekteblerden din dersini kaldırdılar. Bütün bir neslin kalbini, vicdanını boş bıraktılar. Bu da Türk milletinin çocuklarına karşı yapıldı. Diğer unsurlar, Rumlar, Ermeniler, Yahudiler, çocuklarına mekteblerinde din dersleri verdiler. Nihayet milletin vicdan-ı umumisinin tazyikine selef-i âliniz dayanamayarak Grupta müfritlerin kulaklarını çekerek onlara tokat atar gibi hitab ve itabda bulundu:

– "Efendiler," dedi, "mekteblere din derslerini kabul etmezsek gelecek intihabda partimiz bir rey bile alamayacaktır".

Onun üzerine mekteblere din dersi konulması bir celsede kabul olundu.

Yirmi küsur sene lâikliğe muhaliftir diye men edilen din tedrisatı bugün nasıl kitabına uyduruldu? Rasih Hoca'nın dediği gibi, ilga-yı tedsirat suretinde tatbik edilen Tevhid-i Tedrisat Kanunu mezardan çıkarılarak mevki-i tatbike konuldu. Hükümetiniz de selef-i âlinizin bu kararını kabul etmek himmetinde bulundu. Ancak "ihtiyarî" kaydını niçin ilâve buyurdunuz? Sanki millet, evlâdına din dersi verilmesini vicdan hürriyetine mugayir bir şey, bir cebir telâkki ediyormuş da o mukaddes hürriyete toz kondurmamak için mi bu kaydı ilâve ettiniz? Mûsıkî dersleri, jimnastik dersleri mecburi oluyor da din dersleri mi böyle üvey evlâd gibi telâkki ediliyor?

*

Halkevlerine dinî kitapların girmesini men eden o müfritlerin yirmi küsur sene din üzerindeki baskılarını daha sıralayayım mı? İşte bu yüzden milletin kalbi partinize küskündür, gece gündüz Allah'tan halas ve hürriyet istemektedir. Siz milletin bu yaralı kalbini, bu küskün vicdanını okşamanız icap ederken ona idare-i örfiye kanunlarından bahsediyorsunuz. O kanunlar ebediyen tarihe gömülmüş olsun. Onları hortlatmak bedbahtlığını Allah size nasip etmesin. Allah sizi bu biçare, bu kalbi mahzun millete hürriyetler, saadetler getiren bir rehber, müşfik bir mürşit kılsın...

Hiç korkma! Bırak minarelerde "Allahu ekber" sesleri âfâkı inletsin. Vicdanı köstekleyen bütün bağları kır, parçala. Hiç korkma. Sen millete bu hürriyet ve saadeti verirsen bu asil millet seni başının tacı yapar.

Muhterem üstad,

Ergeç bu iş olacaktır; milletin dini üzerindeki bu baskılar kalkacaktır. Temenni ederim ki bu büyük zaferi Allah sana nasip etmiş olsun. Çünkü senin, bu milletin dinine, ilim ve irfanına çok hizmetin vardır. Bu mazhariyete sen layıksın. "Benim Şemseddinim" diyen Âkif'in ruhu bunu senden bekliyor. Bâki bu kubbede kalan hoş bir sada imiş.

Eşref Edip, "Günaltay'ın Başbakanlığı ve akisleri", *Sebilürreşad*, II, sayı: 29 (Ocak 1949).

IX
1928 DİNİ ISLAH BEYANNAMESİ

Dinî ıslahatımızın esaslarını tetkik ve tesbit etmek üzere ictima eden komisyonumuz bu babtaki ilmî kanaatini ber-vech-i zîr arzeder:

1. Demokrasi sahasında tecelli eden muazzam Türk ınkılabı, lisanî, ahlâkî, hukukî, iktisadî bütün ictimaî müesseseleriyle başlıca iki manzara gösteriyor. Birincisi bütün ictimaî müesseselerin amelîleşmesi. İkincisi: Bütün ictimaî müesseselerin millîleşmesi. Binaenaleyh cemiyetimizin hayatında ilme ve makûlâta ait olan bütün mevzular aklın ve ilmin salahiyeti ile idare edildiği gibi millî hayata ait olan bütün faaliyetlerde infiradçılıktan kurtulmakta ve millî tesanüde dahil olmaktadır.

Türk inkılabı lisanda, ahlâkta, hukukta, iktisatta, sanatta yaptığı bütün tahavvüllerin mebdeini ilmin makûliyetinden ve millî hayatının fezyinden almıştır.

2. Din de ictimaî bir müessesedir. Diğer ictimaî müesseler gibi hayatın zaruretlerine katlanmak, tekâmülün seyrini kovalama mecburiyetindedir.

Bu tekâmül gerçi dinimizin tabiat-ı esasiyesi haricinde olmayacaktır. Fakat bununla dinimizin ilmî, iktisadî ve bedîî emirleri her ne olursa olsun bütün eski şekillere ve eski örflere merbut ve tekâmül kudretinden mahrum kalacağını düşünmek hatadır. Binaenaleyh Türk demokrasisinde din de muhtaç olduğu inkişafı ve hayatiyeti göstermelidir.

3. Böyle bir ıslahat imkânı mevcut olmakla beraber bunu sırrîlerin lâ-aklî ve fevrî olan tesirlerinden beklemek bugünkü cemiyetlerin şartlarına göre bir imkânsızlıktır. Dinî hayat da ahlâkî ve iktisadî hayat gibi ancak ilmî tefekkürler ve ilmî usûllerle bast ve ıslah edilmelidir ki diğer müesseselerde hemâhenk bir surette hususî ve şahsî feyzini verebilsin. Bu ıslahat için encümenimizin tasavvur ettiği tedbirler şunlardır:

4. Evvelâ ibadetin şeklinde: Mabetlerimiz temiz, muntazam, kâbil-i iskân bir hale getirilmelidir. Mabetlerde sıralar, elbiselikler tesis edilmeli ve temiz ayakkabılarla mabetlere girilmesi terviç edilmelidir. Bu, dinî ıslahatın ibadete ait olan sıhhî şartıdır.

Sâniyen ibadetin dilinde: İbadet lisanı Türkçe olmalıdır. Âyetlerin, duaların, hutbelerin Türkçe şekilleri kabul ve istimal edilmelidir. Bunlar yalnız hafızanın sermayesi olarak değil mektûb ve muharrer olarak dahi istimal edilebilmelidir ve mabetlerde bu esasta teşkilat yapılmalıdır.

Sâlisen ibadetin sıfatında: İbadetlerin son derece bedîî, müheyyic, derunî bir şekilde yapılması temin edilmelidir. Bunun için usûl dairesinde teğanniye müstait müezzinler, imamlar yetiştirmek lazımdır.

Ayrıca mabetlere mûsıkî aletlerinin kabulü dahi lazım gelir. Mabetlerde ilâhî mahiyetinde asrî ve estrumantal mûsıkîye katî ihtiyaç vardır.

Râbian ibadetin fikriyatında: Hutbelerin matbu şekilleri kâfi değildir. Hitabet kıraattan ayrı bir şeydir. Hutbelerde mühim olan mahiyet doğrudan doğruya ilmî yahut iktisadî fikirler değil, doğrudan doğruya dinî olan kıymetler ve muakelelerdir(?).

Bunu verebilecek insanlar hitabete muktedir din feylesoflarıdır. Bu mertebede hatiplerimiz İlâhiyat Fakültesi vasıtasıyla kâfi miktarda yetişinceye kadar hariçte mevcut olan din mütefekkirlerinden ve din feylesoflarından istifade etmek lazımdır. Bunlar haricinde yapılacak hizmet din edebiyatının ve din felsefesinin tesisidir.

Bu maksadı eski şekli ile ne doğrudan doğruya ilm-i kelâm, ne doğrudan doğruya tasavvuf temin edemez. Asıl mühim olan şey ne Kur'an-ı Kerîm'in Türkçesi ne de bu Türkçesinin tasnif ve tensik edilmiş şeklidir. Mühim olan şey Kur'an'ın ve İslâm dininin beşerî ve mutlak mahiyetini gösteren felsefî bir rü'yettir. Şimdiye kadar bu yapılamamıştır. Kur'an-ı Kerîm bu gözle görülüp kuvvanî bir zekâ ile anlaşılmadıkça akl-ı mahz ve mantık-ı mücerret ile anlaşılamaz.

Bütün ıslahatın tahakkuku için ilmî bir merkez tarafından vücuda getirilecek olan tatbikat projesinin ihzarı lazım gelir. Bu ilim merkezi İlâhiyat Fakültesi'dir.

Türk inkılabı bu fakülteyi vücuda getirmekle bu ihtiyacı tesbit etmiş oluyor. Fakültemiz üç senelik ilmî tedrise tecrübeleri neticesinde Türk cemiyeti için hayırlı ve şerefli olacağına kani bulunduğu bu ıslahat kanaatına vasıl olmuştur.

Bunun olanca salahiyetle, salahiyettar makamlara arz etmekle millî fayda olacağına da ayrıca kaniyiz(?). Türkiye'nin siyaset-i âliyesini alakadar eden ve bütün İslâm memleketleri için yaratıcı bir tesir yapmak iktidarında olan bu ıslahat esasları kabul ve tasvip edilirse Fakültemiz daha mufassal ve daha âlemşümul hizmetler ifa etmek iktidarını dahi gösterecektir.

Ezcümle âyinlerin sıhhîleşmesi, Türkçeleşmesi, bedîîleşmesi, felsefîleşmesi hususundaki tekliflerin cihet-i tatbikıyesini ve ameliyesini tafsil edeceğiz. Bu babta kitaplar, makaleler neşredeceğiz. Umumi dersler ve konferanslar açacağız ve Türkiye'de mevcut dinî memurların terbiye-i meslekiyesini temin için meslek kursları tesis edeceğiz. İlân edilen günler ve saatlerde Türkiye'nin büyük camile-

rinde Cuma hutbelerini bizzat eda edeceğiz. Ayrıca Fakülte mecmuası vasıtasıyla bu ıslahatın ilmî mütalaalarını ve ilmî mülahazalarını neşredeceğiz.

Bu suretle yeni Türkiye din sahasında yalnız yeni bir vicdan intibahının değil, bütün esir ve geri olan İslâm kavimlerinin hürriyet ve terakkîsinin de bir mürşidi olabilecektir.

Ancak bu suretledir ki Cumhuriyetin bir ilim müessesesi olan İstanbul Darülfünunu İlahiyat Fakültesi vatana karşı borçlu olduğu medenî ve asrî vazifeyi yapmış olacaktır.

Osman Nuri Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, V, 1958-61 (1977).

Not: 1928 Dini Islah Beyannamesi Türkiye'de değişik çevrelerde başka gayelerle sık sık gündeme getirilmektedir. Rivayetlere göre Fuat Köprülü, İsmail Hakkı (Baltacıoğlu), İsmail Hakkı İzmirli, Halil Halit, Halil Nimetullah (Öztürk), Mehmet Ali Aynî, Şerafettin (Yaltkaya), Arapgirli Hüseyin Avni, Hilmi Ömer, Yusuf Ziya (Yörükan) bu beyannameyi imzalamış, Babanzâde Ahmed Naim'le Ferit Kam ise imzalamaya yanaşmamıştır. Osman Nuri Ergin'in de belirttiği gibi (bk. *a.g.e.*, V, 1963) beyanname İsmail Hakkı Baltacıoğlu tarafından kaleme alınmış olmalıdır. İfade bozuklukları ise, üzerinde tartışılan bir metin olmaktan çok aceleye getirilmiş, çırpıştırılmış ve görüşülmemiş intibaını vermektedir. Bu yazıdan sonra okuyacağınız Yusuf Ziya Yörükan'la yapılan konuşma beyannamenin sıhhati ve tezgâhlanma şekli hakkında bir fikir verecektir sanıyorum. Benim görebildiğim kadarıyla beyanname üzerine yazı yazanlar bu konuşmadan haberdar değillerdir veya öyle gözükmektedirler.

X
"DİNİ ISLAH BEYANNAMESİ" ÜZERİNE YUSUF ZİYA YÖRÜKAN'LA KONUŞMA

...

Biz, geçen hafta Ankara'da bulunduğumuz sırada bu zevattan Yusuf Ziya Bey'le görüşürken bu meseleyi bahis mevzuu ettik. Yusuf Ziya Bey o tarihte İlâhiyat Fakültesi'nin umumî katibi, şimdi Diyanet İşleri Riyaseti'nde müşavere heyeti azasından. Kapanmış bir meselenin tekrar tazelenmesinden müteessir olduğunu saklamadılar. Hele hâdisenin noksan ve müphem olarak heyecanlı bir şekilde ortaya atılmasını hiç de doğru bulmadılar.

– Ama, dedim, hakikati niçin efkâr-ı umumiyeye izah etmiyorsunuz? Bu, size düşen bir vazifedir.

– Böyle gelmiş, geçmiş ve çok heyecan uyandırmış meselelere iştirak etmek istemem. Tekrar dedikodulara meydan verir mülâhazasile sükutu ihtiyar ettim. Efkâr-ı umumiyeye izahat vermek lâzımsa bu, daha ziyade Köprülüzâde'ye (Fuat Köprülü) düşer. Çünkü o, fakülte reis vekili idi.

– Fakat o lâyihada sizin imzanızın da olduğu yazılı.

– Hayır, benim imzam yoktur. Yalnız benim değil, hiçbir arkadaşın da imzası yoktur. Böyle bir lâyiha ne müderrisler meclisinde, ne de başka bir komisyonda müzakere bile edilmedi. Arkadaşlardan biri, müderrisler meclisinde müzakere edilmek üzere böyle bir şey kaleme almış, müderrislere birrer suret vermiş, aynı günde bir suret de gazetelerden birine göndermiş. Bir emrivâki karşısında bırakılmak istenildiği anlaşılınca hepimizin çok canımız sıkıldı. Hiçbirimizin meselenin esasından haberimiz yokken bütün müderrisler namına işin gazetelere aksetmesi pek tuhaf bir şeydi. Bunun bir müzakere mevzuu yapılması doğru değildir, denildi ve müderrisler meclisi toplanmadı. Binaenaleyh lâyiha denilen bu şey imza edilmek şöyle dursun, müzakere bile edilmedi.

– Fakat lâyihanın baş tarafında dinî ıslahat esaslarının bir komisyon tarafından tesbit edildiğinden bahsediliyor.

– Hayır, böyle bir komisyon da teşkil edilmemiştir. Esasen böyle bir komisyon da olamazdı. Çünkü o tarihlerde fakülte meclisi iki, hatta üç sene içinde bir defa dahi ictima etmemişti ki içinden bir komisyon ayırmış olsun.

– O halde bu lâyiha nereden çıktı?

– Efendim, biz bu sıralarda fakülte meclisini toplamak ve bir reis seçmek için her türlü kanunî yollara başvuruyorduk. Bir gün üç dört arkadaş reis vekili Fuad Köprülü'yü ziyaretle müderrisler meclisini toplamasını kendisinden isterler. Sebeb olarak birçok müzakere mevzuları gösterirler. Fuad Bey; "Bunlar ehemmiyetsiz şeylerdir. Sizden mühim şeyler, dinî bir ıslahat beklenmektedir. Siz buna bir şey hazırlayın, toplanalım. Onu müzakere edelim" demiş. Bunun üzerine Perşembe günü ictima etmek ve o zamana kadar da müzakereye zemin olmak üzere bir müsvedde hazırlanması bir arkadaşa havale edilmiş. İki gün sonra bu müsveddeden bir suret bize verildi. Bir suret de *Vakit* gazetesine gönderilmiş. Meselenin daha müzakere edilmeden gazeteye aksettiği görülünce reis vekili; "Bu, ne iştir? Henüz müzakere edilmeden nasıl gazeteye verilmiş? Artık ictima edemeyiz, böyle bir mevzuu müzakere edemeyiz" diye haber gönderdi. Bu suretle bu iş kaldı. İşte meselenin hakikati bundan ibarettir.

Şurasını da ilâve edeyim ki İlâhiyat Fakültesi'ndeki müderrisler gayet samimî ve faziletkâr zatlardır. Onlara karşı; "Bu dinî nasıl tepelemek istediler?" (Bu başlığı taşıyan yazıyı merhum Necip Fazıl *Büyük Doğu*'da yayımlamıştı. Yıl: 2, Cilt: III, Sayı: 61, 2 Mayıs 1947, s. 13-14. İ.K.) gibi bir yazı yazmak hürmetsizliktir. Hakikati bilmeden yazı yazmak ise teessüf edilecek bir haldir.

Hem daha o zaman ayni gazetede böyle bir lâyihanın İlâhiyat Fakültesi'nce müzakere mevzuu olmadığı açıklanmıştı.

– Mecmua, merhum Babanzâde Naim Bey'le Ferid (Kam) Bey'in bu lâyihayı imza etmediklerini yazıyor. Bu, ne demektir?

– Bu, tamamile asılsız bir sözdür. Esasen gerek Naim Bey, gerek Ferid Bey İlâhiyat Fakültesi'nde müderris olmadıkları için onların bu mesele ile uzaktan, yakından alâkaları bahis mevzuu değildir.

– Anlaşılıyor ki müderrislerin biri tarafından böyle bir lâyiha müsveddesi yapılmış, fakat gazetelere aksettiği için müzakere bile edilmemiş, öyle kalmış. Peki, bu müsveddeyi kim kaleme almış?

– Bu hususta bir şey söyleyemem. Bu suali Fuad Köprülü ile İsmail Hakkı Baltacıoğlu'na tevcih etmeniz daha doğru olur. Yalnız şunu söyleyebilirim ki İzmirli İsmail Hakkı, Halil Halid, Halil Nimetullah, Mehmed Ali Aynî, Şerafeddin, Hüseyin Avni Beylerin ve benim bu müsveddeden haberimiz bile olmadığına emin olabilirsiniz.

– Bu meselenini esasını tenvir etmekle hakikatin tezahürüne büyük bir hizmette bulunmuş, müderris arkadaşlarınızı suizan altında bulunmaktan kurtarmış

oldunuz. Size en samimî ve derin teşekkürlerimizi sunmayı bir vazife addederiz.

Bizim işittiğimize göre bu mesele gazetede intişar edince Saray'da büyük hiddet ve infial husule gelmiş. Atatürk, reise çok şiddetli sözler söylemiş: "Siz, kime sordunuz da böyle boyunuzdan büyük işlere kalkıştınız?" demiş. Onun üzerine bu işe teşebbüs edenler iki cami arasında beynamaz kalmışlar, işi kapatmışlar.

– Biz de böyle işitmiştik. Bu husus hakkında da Fuad Köprülü size esaslı malumat verebilir.

– Son bir sual daha: Tasarlanan bu dinî ıslahat esasları hakkındaki fikriniz nedir?

– Müsaade ederseniz bugün bu bahsi burada bırakalım. Onu da başka bir zaman konuşuruz.

"Dinî inkılâp ve islâhat hakkında", *İslâm-Türk Ansiklopedisi Mecmuası*, II / 73 (1947).

UMUMİ FİHRİST*

A

a'yân-ı millet, 290
Abbas Halim Paşa, 368, 457, 478, 567
Abbasî hilafeti / halifeleri, 243, 244, 245, 634, 635
Abbasiler, 463, 634, 1016
Abdulaziz Çaviş, 653, 786
Abdulganî Nablusî, 945
Abdulkadir Geylanî, 980, 1038
Abdullah Azmi Efendi, 233
Abdullah b. Sebe', 892
Abdullah Cevdet, 583, 833, 835, 980, 1123
Abdullah Takiyyüddin Bey, 231
Abdurrahman Azzam Bey, 959
Abdurreşid İbrahim, 434
Abdülgani Seni Yurdman, 1144
Abdülhak Hâmid, 970
Abdülhamid II, 136, 141, 638, 639, 662, 663, 915, 979
Âbidât, 354
Acemce, 434
Acemistan, 426
acz ve meskenet, 203, 375, 492
adalet, 125, 126, 188, 190, 199, 223, 224, 227, 242, 313, 351, 496, 517, 518, 523, 690, 703, 704, 705, 884, 983, 1094
adl (ve ihsan), 679, 698, 778
adlî ıslahat, 266
Adnan Menderes, 1154
Adriyatik denizi, 518
Afgan, 250, 385
Afganistan, 1077
Afrika, 77, 457, 471, 1077
agnostik (lâ-edrî), 619
ahali, 695
Ahali Fırkası, 915
Ahbâr, 373, 374, 375
Ahbârî, 375
Ahbâriyyûn, 375, 376
Ahd-i Atîk, 371, 372
Ahd-i Cedîd, 371, 372
ahlâk, 121, 122, 175, 179, 185, 187, 220, 305, 345, 449, 777; (dini), 340; (sızlık), 77, 460
Ahmed Agayef, 533, 899
Ahmed Amiş Efendi, 321, 759
Ahmed Âsım Bey, 673
Ahmed Âsım Efendi, 915
Ahmed b. Mübarek, 807
Ahmed Emin Bey, 347, 348, 350
Ahmed Hamdi Akseki, 819, 899
Ahmed Han, 71
Ahmed Midhat Efendi, 107
Ahmed Muhtar Paşa, 567
Ahundzâde Fethiali, 652
akıl(cılık), 148, 261, 262, 339, 426, 494, 503, 508, 509, 511, 512, 513, 514, 585,

* Fihriste metinde sık sık geçen İslâm, müslüman, Osmanlı, Türkiye, İstanbul... gibi kelimeler alınmamıştır. Emek mahsulü bu Fihristi talebem Ali Adem Yörük hazırladı, kendisine müteşekkirim. (İ.K.)

586, 684, 779, 808, 845, 846, 848, 849, 851, 854, 920, 1064, 1102, 1136, 1137
âlem-i İslâm, 438, 442
Aleviyye, 896
Âl-i Abbas, 682
Ali Kuşçu, 657, 658
Âl-i Osman, 682
Âli Paşa, 423, 646, 647
Âl-i Selçuk, 682
Ali Şuurî Efendi, 107
Allame Adududdin, 246
Alman(lar), 175, 185, 209, 218, 458, 459, 669; (hükümeti), 355, 447; (medeniyeti), 209
Almanya, 90, 142, 215, 266, 440, 554, 556, 559, 936
Altay dağları, 544
Amerika(lılar), 459, 460, 839, 840, 905, 906, 907, 994
An'ane, 354, 355
Anadolu, 367, 464, 465, 466, 472, 664, 668, 820, 916, 924
Anadolu ve Rumeli Müdafaa-yı Hukuk Cemiyeti, 1071
anane(cilik) / ananelik, 69, 70, 410, 1089
anarşi(st), 80, 88, 996
anayasa, 197, 201
Ankara, 367, 368, 568, 636, 670, 980, 1048; (hükümeti), 916, 961, 1071, 1147
Ankara İlâhiyat Fakültesi, 910
Ankara İstiklâl Mahkemesi, 477, 820
Ankara Lisesi, 820
Ankara Türkü, 958
Apocryphe, 358
Apokrif, 359
Arab Dede, 285
Arabistan, 197, 367, 385, 425, 426, 537, 538, 649, 668, 766, 811, 853
Arablaş(tır)mak, 938
Arap(lar), 87, 180, 181, 333, 337, 446, 536, 538, 541, 542, 544, 557, 639, 649, 668, 809, 883, 934, 937, 938, 939, 965, 968, 970, 972, 1013, 1143; (âdet ve itikatları), 766; (âlemi), 537; (harfleri), 654; (Hıristiyan yazarlar), 834; (kongresi), 668; (medeniyeti), 341; (milliyetçiliği), 333; (milliyeti), 937, 939; (vahdeti), 537, 540
Arapça, 74, 269, 434, 535, 568, 614, 644, 648, 649, 650, 651, 652, 653, 688, 726, 727, 759, 819, 820, 909, 937, 938, 939, 957, 964, 966, 969, 970, 971, 973, 975, 1071
Arapçı, 336
Arapgirli Hüseyin Avni, 772, 1164, 1166
Araplık, 387, 540, 939, 968; (vahdeti), 538, 539
Arî medeniyet, 77
Aristo, 99, 101, 103, 715, 716, 717, 718, 719, 720, 723, 1143
aristokrasi, 177, 200, 222, 223
aristokratik, 524; (karakter), 221
aristokratlaşma, 223
Arnavut(lar), 87, 333, 446, 463, 639, 934
Arnavutça, 654
Arnavutluk, 331, 367, 387; (meselesi), 464; (Prensliği), 669
Arusî tarikatı, 65
asabiyet, 337, 536, 539, 540, 541; (-i cahiliye ve kavmiye), 993; (-i milliye), 1019
asilzâde, 198
asrın fenleri, 1090
asrın (icabı), 399; (idrâki), 415; (ihtiyaçları), 853; (teknik ve fenleri), 1089; (ulûm-ı nafiası), 441
asrî(leşmek), 70, 1086, 1087
Asya(lılar), 385, 387, 457, 464, 959, 1017
aşırı tevekkül, 92
atalet, 92, 128, 305, 308, 371, 436, 460, 823, 865, 1095
Atatürk / Gazi Mustafa Kemal Paşa, 625, 635, 640, 642, 643, 654, 670, 899, 980, 1071, 1167
âtî, 415
Atina, 87
Avram Galanti, 654
Avrupa, 80, 85, 88, 93, 95, 120, 141, 181, 262, 299, 300, 305, 332, 341, 348, 377, 387, 394, 401, 419, 438, 457, 480, 503, 506, 509, 515, 519, 523, 535, 548,

554, 562, 563, 581, 586, 587, 702, 741, 781, 783, 809, 841, 877, 881, 886, 919, 922, 923, 963, 983, 994, 1015, 1016, 1017, 1018; (adaleti), 457; (âlimleri/uleması), 69, 796, 801, 808, 840; (dilleri), 654, 964; (efkâr-ı umumiyesi), 457; (esareti), 314; (filozofları), 594; (hukukçuları), 265; (içtimaî yapısı), 81; (ihtirasları), 89; (irfanı), 457, 563; (kadınları), 707; (kanunları), 195; (marifeti), 72; (medenî fikirleri), 77; (medeniyeti), 74, 83, 271, 440, 457, 509, 524, 525, 889, 1044, 1064; (meftunu), 1064; (menfaatleri), 89; (milletleri), 80; (mukallitliği), 927; (ruhu), 525; (sefaheti), 83; (siyaseti), 78; (tahsili), 377; (üniversiteleri), 572; (zâlimleri), 1015; (zihniyeti), 72
Avrupalı(lar), 158, 200, 210, 267, 305, 308, 342, 347, 348, 349, 390, 447, 458, 459, 460, 461, 463, 562, 581, 582, 779, 825, 835, 878, 888, 889, 919, 921, 938, 959, 968; (filozoflar), 507; (ictimaiyâtçılar), 1135
Avusturya (hükümeti), 90, 459
Âyân Meclisi, 231
aydın sınıf / tabaka, 204, 218, 220, 222
azimet ve ruhsat, 856
Aziz Efendi, 673
azm, 390, 392, 412, 463

B

Baba Cafer'lik, 415
Babanzâde Ahmed Naim, 321, 368, 533, 534, 535, 541, 542, 543, 910, 1164, 1166
Babıâli, 650, 668
Babıâli Baskını, 915
Bâbîlik, 426, 1092
Babilonlular, 766
Bağdat, 263, 321, 340, 438, 464, 631, 634, 775, 780, 809, 885, 1100
Bahr-i Umman, 384
Bakkal Ârif Efendi, 477
Balıkesir, 367, 613
Balkan faciaları, 1078
Balkan hükümetleri, 441
balo, 389
banka, 841
barış dini, 861
Barla, 980
Basra, 340, 559, 613
Basralı İbn Heysem, 749
Batı (anayasaları), 196; (cemiyetleri), 159; (dünyası), 502; (felsefesi), 507; (hayranları), 204, 205, 206, 207; (hukuku), 517; (içtimaî yapısı), 160, 162; (medeniyeti), 82, 83, 184, 196, 204, 208, 210, 216, 219, 295, 298; (milletleri), 208; (sanayi ve fenleri), 1087; (siyaset usulü), 162; (taklidi müesseseler, 183; (taklitçiliği), 202
bâtıl (akîdeler), 903; (itikatlar), 892; (tarikatlar), 903
batılılar, 213, 296
batılılaşma, 156, 157, 164, 171, 172, 187, 209
batılılaşmış mütefekkirlerimiz, 158
batılılaştırma, 221, 224
Batınîler / Bâtıniye, 894, 895, 896, 1091
Bayezid Bistamî, 764
Bayezit (Erzurum), 979
Bayezit Kütüphanesi, 760
Bayındırlı Muhammed Şükrü Efendi, 819
Baytar Mektebi, 401
bedbinlik, 618, 620, 1121
Bediüzzaman Said Nursi, 285, 915, 979, 1149
Bedreddin Efendi (Halidî şeyhi), 629
Bedreddin Simavî, 107
Behaiye, 896
beka, 301, 438, 463, 486, 487, 499, 511
Bektaşi(lik), 896, 1093
Belçika, 401
Belh, 263, 340, 1101
Benî Haşim, 540
Benî Ümeyye, 540
Berlin, 337, 401, 422, 458, 459
Bermekiler, 1101
beşeriyet dini, 174, 852
Beyanu'l-hak, 915

Beylerbeyi Rüşdiyesi, 567
beynelmilel din, 852
beynelmilelcilik, 185
Beyrut, 65, 666, 979
Beytüşşebab, 1063
biat, 680
bidat(lar), 379, 428, 432, 433, 437, 512, 514, 783, 1097
Bidil, 755
Bilecik, 915, 1071
birlik, 201, 226, 313, 434, 974
Bitlis, 979
Bizans ve Yunan ananeleri, 1099
Bodrum, 285
Boğazlıyan, 285
Bosna Hersek, 665, 666
Boşnak, 446, 463
Börklüce Mustafa, 1092
Brüksel, 401
Buda, 380
Budizm, 621
Buhara, 263, 378, 431, 1076, 1101
Buharî, 70, 363
Buhranlarımız, 142
Bulgaristan, 65, 666, 667, 759, 819
Bulgarlar, 141, 442, 667
Burdur, 477
Burhanüddin Mergınanî, 259
burjuva, 159, 198
Bürhanettin-i Nesefî, 754
Büyük Sahra, 518

C

Câmiatu'l-Arabiye, 937
Câmiatu'l-Mısriye, 368
Cava, 436, 1077
Cebelilübnan, 669
cehalet, 155, 208, 218, 219, 263, 268, 269, 270, 271, 297, 307, 345, 378, 438, 441, 442, 443, 452, 659, 851, 985, 993, 1075, 1076, 1077
cehlin zulmeti, 67
Celal Nuri, 98, 563, 571, 572, 573, 938
cemaat vicdanı, 1140
Cemaleddin Afganî, 70, 71, 419, 423, 425, 427, 1076, 1077
Cemil Barlas, 1154
cemiyet(ler), 384, 691
Cemiyet-i Akvam, 300
Cemiyet-i İlmiye-i İslâmiye, 915
Cemiyet-i İttihadiye-i İslâmiye, 915
Cemiyet-i Müderrisîn, 915, 980
Cemiyet-i Tedrisiye-i İslâmiye, 66, 141
Cengiz, 407
Cevdet Paşa, 324, 644
Cezayir, 87, 388, 447
cihad, 295, 306, 307, 309, 310, 313, 449, 498, 710
cihad fetvası, 249, 935, 936
Cihat Baban, 1157
cinsiyet, 339, 446
Cûdî Efendi, 759
Cumhuriyet, 247, 636, 813, 820
Cumhuriyet Halk Partisi, 1072
cümûd, 438

Ç

Çağatayca, 431
çalışmak, 439
Çamlıca Kız Lisesi, 613
çan, 389
Çanakkale, 666
Çatalca hattı, 667
Çerkes(çe), 446, 937
Çiçekpazarı Rüşdiyesi, 613
Çiftçilik Makinist Mektebi, 367
Çin(liler), 149, 158, 175, 261, 379, 434, 438, 448, 543, 996, 1077
Çin-i Mâçin, 402
Çorum, 285

D

Dağıstanlı Muhammed Fazıl Paşa, 631
Damad Ferid Paşa, 477, 915
dans, 299, 300, 389
Dâru'l-Hikmeti'l-İslâmiye, 367, 477, 553, 567, 915, 980
Dâru'l-Muallimîn-i Âliye, 673, 1071
Daruşşafaka, 65, 673, 760
Darü'l-Hilâfeti'l-Aliyye medreseleri, 819, 909

Darülfünun, 65, 424, 567, 568
Darülfünun Edebiyat Fakültesi, 613, 673, 1071
Darülfünun İlahiyat Fakültesi, 673, 820, 901, 1071
Darülfünun Ulûm-ı Âliye-i Diniye Şubesi, 819
Darvin(izm), 79, 94, 753, 754, 755
David Hume, 508
dayanışma, 221, 223, 227
Dekart, 516
Delil-i innî, 354
Delil-i limmî, 354
demokrasi, 159, 160, 177, 200, 348, 497, 783, 1158, 1162
demokrat hükümet, 883
Demokrat Parti, 980
demokratik (karakter), 221, 524
demokratlaşma, 222, 223
deniz ve kara kuvvetleri, 308
denizcilik ilimleri, 305
Denizli, 980
Derviş Vahdeti, 979
devlet, 690, 691, 692, 699, 704, 705; (başkanı), 235
devletler hukuku âlimleri, 341
dil, 505
dilin sadeleştirilmesi, 431
din (hürriyeti), 1160; (ile ilim), 71, 98; (kardeşliği), 250; (tedrisatı), 906, 907; (ve devlet), 933; (ve mezhep/vicdan hürriyeti), 867, 868, 907; (-i beşer), 415; (-i fakr), 443; (-i hayat), 415; (-i meskenet), 442, 443; (-i zaruret), 443
dinî (his), 73; (ıslahat/inkılab), 67, 1162, 1165, 1167, 1078; (taassup), 1085
dinsiz(ler), 590, 996
dinsizlik, 211, 221, 292, 534, 584, 586, 587, 588, 589, 591, 810, 823, 919, 942, 984, 1048, 1145, 1157
Divan-ı Mezalim, 706
Diyanet İşleri Başkanlığı, 478, 900, 902, 910, 911
Diyarbakır, 613
Dobruca, 915
Doğu Roma İmparatorluğu, 181
donanma(nın ihyası), 304, 309, 310, 311, 1098
Dozy, 68, 69, 583, 585, 591, 592, 593, 594, 811, 835, 858
Draper, 262
duâ, 437
dünyaya çalışmak, 133
dünyevî ve uhrevî terakkî, 925

E

Ebu Bekir Kumsî, 744
Ebu Bekir Râzi, 718, 742
Ebu Hanife, 244, 271, 726, 727, 728, 737-741, 1082, 1110, 1134
Ebu Haşim Cübbaî, 718
Ebu Huzeyl, 717
Ebu Nasr Farabî, 742
Ebu Sait Ebu'l-Hayr, 749
Ebu Süleyman Büstî, 743
Ebu Süleyman Siczî, 744
Ebu Yakub İshak Kindî, 718, 719
Ebu'l-Feth Nuşençanî, 744
Ebu'l-Hasan Âmirî, 743
Ebubekir Râzî, 452
Ebulula Mardin, 367
Ebussuud Efendi, 101
ecnebi imtiyazları, 642
edebiyat dili, 431
Edirne, 108, 141, 306
Eflâk ve Buğdan, 661
ehl-i bid'at, 1024, 1034, 1067
ehl-i hall ü akd, 680
ehl-i kırâat, 361
ehl-i kitab, 362
ehl-i medrese, 984
ehl-i mekteb, 984
ehl-i Sakife, 634
ehl-i sünnet, 100, 102, 779; (âlimleri), 234
ehl-i tarikat, 1027, 1033
ehl-i tasavvuf, 1035
ehl-i tekke, 984
ehl-i velâyet, 1005, 1032
Elazığ, 613
Elea felsefesi, 101
Elmalı, 477

Elmalılı Hamdi Efendi, 321, 477
Emevî(ler), 100, 463, 634, 706, 1015; (halifeleri), 243; (hilafeti), 244
Emin Soysal, 1155
Emirdağ, 980
Emrullah Efendi, 505, 613
Endülüs, 341, 447, 887, 1017; (medreseleri), 438
Endülüslüler, 463
Engizisyon mahkemeleri, 779
eniyet, 327
Enver Paşa, 142, 557, 654, 996
Erek Dağı, 980
Ergenekon, 334, 335
Ermeni(ler), 466, 557, 561, 639, 668, 1160; (meselesi), 664
Ermenice, 650
Ermenistan, 668
Ernest Renan, 99, 772, 813, 1100
Ertuğrul, 397
Erzurum, 559
Erzurumlu İbrahim Hakkı Efendi, 754
esaret, 173, 250, 301, 436, 445, 876, 1001, 1076
Esbâb-ı nüzûl, 362
eski ictihadlar, 75
Eski Said (Bediuzzaman), 1014, 1066
Eskişehir, 980
Eşari(ye), 100, 102, 508, 677, 764, 954, 1081, 1107
eşitsizlik, 176, 199
Eşref Edib, 367, 1149, 1153
Eşref Efendi (Kazasker), 107
evkaf, 553
Evs ve Hazreç kabileleri, 732
Eyyâm-ı Arab, 363
Ezher, 70, 71, 1076

F

fabrika, 301, 384
Fahreddin Razî, 753, 809, 814, 863
Faik Âli, 613
faiz, 841
fakihler, 1134
falcılık, 133
fal bakmak, 380
Falih Rıfkı, 959, 960
Farabî, 715, 717, 719, 720, 941, 1143
farmason, 404, 426, 996
Farsça, 568, 614, 644, 648, 649, 652, 673, 726, 819, 820, 969, 1071
Fas(lılar), 388, 463
Fatımîler, 463, 634, 895
Fatih Sultan Mehmed, 642
Fatin Efendi, 572
Fatma Aliye, 116
Felemenk, 436
felsefe / felasife, 65, 69, 93, 100, 103, 502, 503, 504, 505, 506, 507, 508, 515, 516, 567, 571, 572, 574, 576, 577, 658, 677, 814, 815, 888, 1044, 1064, 1100, 1105, 1106, 1107, 1108, 1125, 1151
felsefe ve lâik ilimler, 1110
Felsefe-i Tarih, 352-364
felsefî meslek / mezhep, 92, 953
fen(ler), 69, 70, 72, 325, 377, 381, 391, 399, 424, 427, 438, 455, 487, 509, 515, 516, 523, 577, 1000, 1004, 1008, 1087, 1151
fen diyarı, 421
feodalite, 524
ferdin hakları, 178
ferdiyetçilik, 85
Ferid Kam, 565, 910, 944, 945, 1164, 1166
Ferid Vecdi, 832, 957, 960, 961, 962, 963, 964, 966, 967, 968, 974, 975
Fethi Okyar, 231
Fetvahâne, 935, 936
fıkıh, 157, 158, 684, 686, 1130, 1132, 1133
fıkıh usûlü, 687
fırka(cılık), 137, 447, 448, 460, 551, 783; (belâsı), 388
fırkalar, 269, 548
fıtrat dini, 338, 861
fikir hürriyeti, 100, 102, 707, 865, 890
fikr-i kavmiyyet, 387
fikr-i milliyet, 1015
fikr-i unsuriyet, 1015
Filibe, 65
Filipin, 1077
Filistin, 459, 937

filozoflar, 942, 951, 952, 954, 955
Fizan, 65
Fransa, 90, 182, 195, 196, 215, 458, 506, 554, 813, 907, 1071; (İnkılâbı), 898
Fransız(lar), 175, 185, 218, 448, 543, 668; (mahkemeleri), 182; (mektepleri), 182
Fransızca, 399, 454, 567, 568, 613, 614, 647, 1126
frenk, 502; (mukallidleri), 1064; (terbiyesi), 340
Frenk Mukallitliği ve Şapka, 285
Frenkperest, 543
Fuad Köprülü, 910, 1164, 1165, 1166, 1167
funûn, 325, 458, 481, 1064; (-ı hâzıra), 1044; (lâzime-i medeniye), 987
Fuzûlî, 598

G

Galatasaray Sultanisi, 65, 321
Garb(lılar), 390, 394, 420, 421, 1023, 1064
gazete, 386, 651
Gazeteci Lisanı (Said Paşa), 648
Gaznevîler, 463
gemicilik, 304
gerileme / gerilik, 153, 155, 213, 214, 216, 219, 222, 267, 268, 305, 316, 343, 920
Gırnata, 887
Girit Adası, 667
Goldzieher, 70
Gölhisar, 477
görenek(çiler), 379, 390, 428, 695
Gustave le Bon, 776, 799, 904
Gülhane Askerî Rüşdiyesi, 613
gümrükler meselesi, 467
Güney Amerika, 959

Ğ

ğarîza, 325, 326, 327

H

Haber, 354, 357, 361-364
Habeşistan, 769
Habîbullah Han, 438
hac, 434
hacet dilemek, 270
haç, 389
Haçlı ordusu, 782
Hadîs, 354, 362-364
Hâfız, 379
hak (ve hürriyetler), 192, 691, 921; (-ı beka, 692, 695), 696, 698; (-ı hürriyet), 692, 695, 698; (-ı intihab), 700; (-ı istiklâl), 692; (-ı muhtariyet), 692; (-ı tasarruf), 695, 697, 698; (-ı temellük), 500
hakimiyet, 147, 159, 168, 178, 255, 387, 884, 930, 932, 933
hakimiyet milletindir düsturu, 670
hakimiyet-i millet, 481
halife, 236, 237, 238, 245, 247, 248, 250, 255, 258, 272, 480, 482, 522, 679, 680, 1145
halifelik, 1076
halifenin velayeti, 256
Halil Halid, 1164, 1166
Halil Nimetullah Öztürk, 1164, 1166
Halilurrahman Camii Mezarlığı, 980
Halim Sâbit Şıbay, 689
Halis Efendi, 433
Halk Fırkası, 670
Halkalı Baytar Mektebi, 367
Halkalı Ziraat Mektebi, 367
halkçılık temayülleri, 170
Hamdullah Suphi, 959, 960
Hamideye alayları, 987
hamiyet(-i diniye), 1013; (-i milliye), 1013, 1020, 1021, 1022
Hanbelî, 677
Hanefî (fakihleri), 259, 522; (fıkhı), 521; (mezhebi), 271, 273, 685
Hanoto, 82, 426
Harb-i Umumi, 458, 459, 936, 1015
Hâricîlik / Hâricîler, 1066, 1067
Harput, 629
Harun Reşid, 809
Harzemli Mahmut, 751
Hasan Sabbah, 234
Haşim Nahid, 927, 933, 934

havârik, 1009, 1010
Havâriyyûn, 359
Havran meselesi, 464
hayat hakkı, 464
hayat rekabeti nazariyesi, 79
Haydar Efendi, 638
Haydarâbâd, 382, 383
Hayri Efendi, Ürgüplü, 546, 551
Heybeliada Mekteb-i Bahriyesi, 819
Hıdır Bey, 754
Hıristiyan Avrupa, 667
Hıristiyan milletler, 213
Hıristiyanlar, 770, 809
Hıristiyanlık, 810, 871, 881, 942
Hicaz, 367, 433, 464, 916
hikmet, 261, 262, 264, 505, 514
Hikmet Bayur, 726
hilafet, 112, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 244, 245, 247, 248, 249, 250, 251, 254, 256, 258, 260, 264, 269, 302, 303, 350, 351, 479, 481, 482, 497, 633, 634, 636, 670, 679, 681, 682, 683, 929, 958, 983, 985, 1144, 1145, 1146, 1147, 1148
Hilmi Ömer, 1164
Hindistan / Hintliler, 71, 175, 180, 218, 249, 250, 381, 383, 426, 436, 438, 447, 448, 528, 544, 621, 800, 1077
Hint Okyanusu, 518
his(siyat), 508, 509, 511, 512, 513; (-i milliyyet), 382
Hizan, 979
Hoca Abdullah Efendi, 285
Hoca Emin Efendi, 915
Hoca Kadri, 457, 458
Hoca Mustafa Sarılar, 477
Hoca Numan Efendi, 477
Hoca Şakir Efendi, 107
Hoca Tahsin, 424
Hollanda, 668
hukuk, 266, 517, 692; (-ı beşer / insan hakları beyannamesi), 879, 888; (-ı beşer), 496, 696; (-ı esasiye, 1147; (-ı tabiiye), 695, 698, 699; (felsefesi), 521
Hukuk-i Aile Kararnamesi, 231
hulûl meselesi, 892
hurafe(cilik), 74, 77, 179, 234, 240, 263, 428, 1047, 1050, 1157, 1159
hurafeler, 270, 378, 483, 572, 825, 865, 892, 1077, 1078, 1079, 1095, 1097
hurafeperestlik, 823, 1098
Husrev Paşa, 1088
hutbe, 258, 260, 938, 1163
Huzur Dersleri, 285, 477
hükümet, 167, 235, 236, 246, 248, 254, 255, 260, 308, 310, 482, 517, 537, 682, 693, 694, 701, 932, 1145; (başkanı), 167; (-i cumhuriye), 694; (-i meşruta), 481, 694; (-i mutlaka), 694
hür düşünce, 72
hürriyet, 109, 110, 124, 125, 145, 152, 160, 161, 172, 175, 176, 177, 179, 180, 188, 190, 197, 199, 221, 226, 299, 313, 385, 386, 406, 408, 411, 481, 491, 517, 518, 519, 520, 523, 548, 639, 665, 695, 697, 698, 738, 780, 831, 865, 866, 867, 878, 884, 925, 927, 932, 933, 934, 988, 994; (-i beyan), 696; (-i fikriye), 827; (-i tedris ve tederrüs), 697; (-i vicdan), 387, 458, 696; (hakkı), 252, 864; (taraftarlığı), 979
Hürriyet ve İtilâf Fırkası, 666, 915
Hüseyin Avni Efendi, 772, 1164, 1166
Hüseyin Cahit, 550
Hüseyin Daniş, 430
Hüseyin Hilmi Paşa, 141
Hüseyin Kazım Kadri, 1123
hüsün ve kubuh, 684, 685, 1130, 1132, 1136

I

Irak, 249, 537
ırk(çılık), 184, 196, 189, 211, 329, 330, 331, 339, 504
ıslah(at), 67, 70, 73, 182, 195, 196, 205, 399, 400, 401, 587, 931, 932
Islâh-ı Huruf Cemiyeti, 653
ıslâh-ı medâris, 399, 400
Isparta, 980
Isparta Tugay Câmii, 980
Istılahât-ı İlmiye Encümeni, 321, 613, 653

İ

i'dâd-ı kuvvet (kuvvet hazırlamak), 127, 129, 302, 307, 344, 692
i'lâ-yı kelimetullah, 344
i'tilâf hükümetleri, 556, 559
İbn Abidin, 309, 310
İbn Arabî, 625, 626, 627, 628, 678, 715, 760, 765, 793, 800, 945, 946, 947, 1005, 1041, 1042, 1143
İbn Haldun, 541, 679
İbn Hümam, 251, 254, 277
İbn Kemal, 1077
İbn Rüşd, 99, 101, 415, 715, 718, 722, 752, 809, 1109, 1143
İbn Sinâ, 99, 378, 414, 452, 715, 717, 720, 721, 745, 746, 747, 748, 749, 809, 941, 1143
İbn Teymiye, 677, 678
İbn Tufeyl, 752
İbrahim Arvas, 1155
İbrahim Hakkı Paşa, 668
İbrahim Müteferrika, 659, 660
İbrahim Nazzam-ı Belhî, 741
İbrahim Sabri, 916
icma, 281, 680
icra kuvveti, 163, 168, 169, 706
ictihad, 74, 75, 267, 272, 274, 275, 315, 371, 490, 504, 517, 520, 687, 688, 812, 853, 854, 882, 1043, 1044, 1045, 1046, 1080, 1081, 1082, 1083, 1084, 1134; (ve sa'y), 77
ictimaî (adalet), 161; (saadet), 160, 164; (sınıflar), 161; (usûl-i fıkıh), 684, 1133, 1135, 1137; (vicdan), 685, 686, 1136
ictimaiyat(çılar), 433, 1130, 1132, 1133, 1134
içtimaiyyât, 352
idare-i keyfiye, 693
idealizm, 174
İkiçeşmelik İbtidaî Mektebi, 673
İlâhiyat Fakültesi, 908, 909, 1153, 1158, 1163, 1164, 1165, 1166
ilham, 1035
ilim(ler), 69, 72, 114, 115, 120, 132, 184, 261, 264, 267, 268, 296, 297, 315, 316, 317, 323, 324, 325, 340, 345, 394, 399, 421, 426, 438, 440, 443, 455, 493, 494, 503, 504, 505, 506, 507, 509, 510, 515, 516, 521, 523, 573, 659, 679, 851, 871, 881, 884, 885, 887, 888, 889, 925, 933, 1009, 1077, 1100, 1107, 1110, 1142; (dili), 431; (dini), 852; (ve din kavgası), 897; (ve felsefe), 72; (ve fen), 262, 487, 494, 495, 514, 804, 883, 886; (ve marifet), 988
ilimsizlik, 441
ilm-i hadîs, 362
İlm-i Tarih, 352-364
ilmî terakkî, 70
ilmiye, 70, 74, 315, 415, 658, 924
İmam Gazali, 100, 102, 415, 677, 678, 715, 722, 723, 724, 725, 750, 814, 815, 948, 949, 950, 1029, 1077, 1100, 1108, 1109, 1143
İmam Malik, 244
İmam Necmüddin Ömer Nesefî, 245
İmam Şafiî, 405
İmam ve Hatip kursları, 909
İmam ve Hatip mektebi, 901
İmam-ı Rabbânî, 1029, 1038
İncil, 360
İncil tercümesi, 973, 974
İnciller, 790
İndiyyât, 354
İntikâd, 353-355, 358, 364
İntikâd-ı sened, 358
İntikâd-ı tarihî, 358
İngiliz(ler), 350, 401, 436, 459, 465, 647, 1064, 1089
İngilizce, 647, 820
İngiltere, 90, 382, 438, 448, 459, 554, 781, 907, 936; (tahsili), 382
inhitat, 67, 154, 155, 441, 494, 500, 562, 824, 920, 1100, 1110
inkılab, 419; (ın yolu), 422; (ümmeti), 405
inkıraz, 80, 291, 441, 922, 932, 988, 1077, 1091
insanlık, 96, 119, 122, 1080
insiyak, 325
intibah (uyanış), 469, 1072, 1079
intihab, 634, 683

İran, 71, 87, 181, 218, 234, 388, 447, 1076, 1092, 1143; (malı), 392; (ve Hint hurafeleri), 1099
İranîler, 180, 463
irfan, 323
irtica, 407
İsâ, 359, 360, 363
İskeçe, 916
İskenderiye, 809
İskilip, 285
İskilipli Mehmed Âtıf, 283, 915, 980
iskolastik, 156, 180, 399, 504, 1151
İslâm (âlemi), 67, 71, 77, 89, 90, 91, 213, 216, 217, 218, 219, 226, 233, 250, 267, 434, 823, 824, 825, 835, 1063, 1075, 1076, 1077, 1110-1112; (beynelmilelciliği), 186; (birliği), 445; (devleti), 703; (felsefesi), 101, 510, 715; (hilafeti), 88; (ilimleri), 316; (kardeşliği), 127, 154; (mantıkçıları), 508; (medeniyeti), 102, 153, 178, 268, 296, 298, 341, 520, 524, 885; (meşşaîleri), 719; (tarihi), 957, 1091; (tehlikesi), 469; (-Türk medeniyeti, 1090; (ın gerilemesi), 158; (ın ictimaiyatı), 146; (î iskolâstik), 180; (laşmak), 174, 175, 183, 1085, 1087
İslâm Ansiklopedisi, 674
İslâm Türk Ansiklopedisi, 674
İslâmcı-Türkçü, 1071
İsmail Fenni Ertuğrul, 759, 945, 1123, 1126
İsmail Habip Sevük, 858, 859
İsmail Hakkı Baltacıoğlu, 910, 1164, 1166
İsmail Hakkı İzmirli, 910, 1164, 1166
İsmailiye, 896
İsmailiye fırkası, 234
İsmet Paşa, 670
İspanya, 634
israf, 839, 843, 844
İsrailiyat, 96, 362, 433, 572
İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 673
istibdad, 93, 135, 199, 291, 312, 313, 408, 481, 915, 925, 933, 934, 984, 985; (ın vekilleri), 193
İstidlâlât-ı tarihiyye, 358
İstikbal, 67, 412, 416
istiklâl, 87, 164, 226, 343, 371, 382, 387, 389, 407, 463, 467, 468, 491, 581, 668, 693, 782, 866, 884
İstiklâl Mahkemesi, 286
istikra: endüksiyon, 512
istişare, 290, 681, 694, 695, 783
İsviçre, 141, 266
İsviçre Medenî Kanunu, 813
İşbiliye, 340
itaat, 525
İtalya, 90, 665, 666
itikâf, 426
itilâf, 879
İtilâf devletleri, 669
ittihad, 87, 88, 134, 446, 646, 693, 780, 986, 994; (-ı anasır), 993; (-ı millet), 989; (-ı millî), 986
İttihad-ı Muhammedî, 979, 983, 986, 991, 994, 995, 996, 997
İttihat ve Terakki, 107, 136, 141, 203, 547, 639, 643, 653, 654, 666, 669, 915, 924, 935, 979, 996, 1071
İttihat ve Terakki Şehzadebaşı Kulübü, 819
İttihatçılar, 979, 1145
ittikâl, 491, 492
İzhâru'l-Hakk, 360
izmihlal, 69, 187, 380, 387, 389, 447, 581, 1095
İzmir, 65, 231, 673, 979, 1146
İzmir Gelenbevî Lisesi, 1071
İzmirli Hasan Efendi, 673
İzmit, 979

J

Japonlar, 215, 380, 394, 963
Japonya, 93
Jöntürkler, 65
jurnalciler, 924

K

Kabataş Lisesi, 285
Kadıköy, 673
kadın(lar), 113, 114, 115, 342, 499, 637,

707, 708, 709, 710, 712, 713, 714, 740, 781, 829, 833, 834; (hakları), 109, 341, 707, 827; (hürriyeti), 711
Kadisiye Muharebesi, 496
Kafkaslılık, 937
Kafkasya, 431
Kahire, 70, 141, 831, 885, 1144
Kâmil Paşa, 548, 664
kanaat, 442
Kant, 175, 506, 572, 573, 787
kanun, 111, 166, 167, 168, 197, 202, 264, 265, 266, 282, 312, 313, 314, 349, 350, 517, 518, 519, 928, 983, 984; (laştırma hareketi), 517
Kanun-ı Esasi, 109, 110, 112, 191, 192, 193, 194, 196, 197, 198, 200, 201, 203, 314, 383, 481, 517, 518, 557, 560, 639, 653, 662, 663, 665, 925, 927, 933
kanûn-ı tabîat, 371
kapitalizm, 160
kapitülasyon(lar), 466, 642, 643; (ların lağvedilmesi), 91
kara ve deniz kuvvetleri, 301, 307
Karadağ, 666
Karamanlı Süleyman Efendi Medresesi, 819
Kasım Emin, 832
Kastamonu, 367, 459, 613, 980
Kâtip Çelebi, 658, 660
Katoliklik, 71
Kavâid-i külliye ilmi, 352
Kavalalı Mehmet Ali Paşa, 141
Kavânîn-i vakâyi, 352
kavim / kavmiyet(çilik), 87, 122, 343, 387, 446, 535, 539, 540, 541, 542, 543, 545, 695
Kayrevan, 340
kaza hakkı, 705
kelâm(cılar), 103, 514, 677, 755, 951, 952, 953, 954
kelâmî felsefe mektebi, 741
Kemaliye (Erzincan), 1071
kendini bilmemek, 206
keramet, 801, 802
keşifler, 998
Kıbrıs, 303
Kıbrıs İdadîsi, 1071
Kılıçzâde Hakkı, 828, 830, 833
Kınalızâde Ali Efendi, 754
Kırım, 285, 431, 661
Kırımlı İbrahim Tâli Efendi, 285
Kızılbaş, 896
kilise, 150, 159, 361, 779
Kitâbu'l-Harac, 364
Koçi Mustafa Bey, 658, 659
kolaylık dini, 498, 1082
komitecilik, 460
komünist / komünizm, 80, 524, 781, 1156, 1158; (tehlikesi), 469
Konya, 401, 899; (isyanı), 367, 464
Kopernik, 753
Kosova, 613
köy imamları, 74
Krallık, 150
kudemaperestlik, 71
Kudüs, 459, 937
Kûfeliler, 892
Kur'an, 360, 361, 362
Kur'an mütercimi, 965
Kur'an'ın tercümesi, 726, 957, 958, 959, 961, 962, 964, 965, 966, 968, 970, 971, 975
kurban paraları, 73
Kureyş, 238, 241, 246, 247, 633, 680
Kurtuba, 340, 775, 780, 885
Kuteybe, 497
kuvve-i adliye, 482, 691
kuvve-i icraiye, 482, 691
kuvve-i kanuniye, 691
kuvvet, 129, 131, 132, 134, 150, 301, 302, 304, 306, 314, 460, 463, 694, 884, 921, 993
Kuzey Afrika, 434, 448
Kürd Neşr-i Maarif Cemiyeti, 980
Kürdistan, 983, 987
Kürt(ler), 87, 446, 544, 986, 987, 1019, 1022; (uleması), 987
Kürtlük, 983

L

lâ-dinî(liler), 961, 1147; (inkılâb), 957
lâedriye / agnostisizm, 508

lâik ilim hareketi, 1103
lâik ilim ve felsefe hareketi, 1106
lâik ilimler, 1096; (hareketi), 1105
laiklik, 506, 638, 1154, 1155, 1157, 1159, 1161
lâ-ilâhîlik / ateizm, 618, 623, 1121
Lamark, 94
Lâmerkeziye, 668
Latin harfleri, 651, 653, 654, 829, 970
Laz, 446
Lazkiye, 613
Lehistan, 454
Lisan Mektebi, 759, 1126
Londra, 263, 996
Lord Balfur, 937
Lozan, 141, 643, 1071
Luğatçe-i Felsefe, 1123, 1126
Luther, 71, 72
Lütfi Efendi, 107

M

maarif, 120, 129, 131, 134, 262, 313, 440, 933, 983, 984, 986, 987; (i yaygınlaştırmak), 118; (sizlik), 453
Macarlar, 1016
maddî (saadet), 158; (üstünlük), 156
maddiyûn, 1030
Mağrib(îler), 426, 463
Mağrib-i Aksâ, 380
mahalle mektepleri, 440
Mahmud Hamdi Efendi, 477
Mahmut Esat Efendi, 775
Mahmut Şevket Paşa, 141, 285
Makamât-ı Harirî, 430
Makedonya meselesi, 664
Malta, 108, 142, 249
Manastır, 613
Manastırlı İsmail Hakkı, 547
Mançester, 401
Mançurya, 379
manevî vatan, 211
Mansurizade Mustafa Paşa, 657
mantık, 262, 512, 1102
Mantık-ı Tatbîki, 352
Marakeş, 543
marifet, 72, 264, 267, 268, 323, 419, 420, 493, 508, 993; (kudreti), 420
mason, 66, 1157, 1159
masûniyet-i şahsiyye, 252
matbaa / matbuat, 376, 384, 639
materyalistler / materyalizm, 101, 803
Maturidiye, 508
Maveraünnehir, 430
mâzi, 353, 358, 410
mebus, 287, 291
Mecelle, 271, 272, 273, 523, 813; (Cemiyeti), 271, 272
Mecidiye Medresesi, 819
Meclis-i Âlî-i İctihad, 76
Meclis-i Maarif, 477
Meclis-i Mebusan, 193, 194, 197, 203, 231, 477, 479, 518, 549, 560, 1071
Mecusilik, 893
medenî (Avrupa), 385, 388; (haklar), 709; (vahşet), 78; (leşme), 77, 126
medeniyet, 117, 118, 120, 122, 124, 173, 185, 206, 208, 209, 217, 226, 227, 262, 264, 267, 292, 293, 295, 296, 297, 298, 299, 312, 313, 340, 341, 371, 381, 390, 393, 479, 480, 500, 517, 519, 523, 646, 777, 879, 881, 882, 886, 887, 888, 889, 921, 984, 988, 994, 1026, 1064, 1080, 1087, 1090, 1098, 1101; (alemi), 72; (seli), 267; (sergisi), 95
Medine, 537; (devleti), 538
medrese(ler), 74, 379, 398, 399, 400, 401, 405, 414, 415, 419, 481, 521, 657, 658, 673, 886, 909, 979, 984, 987, 1093, 1151
Medrese-i Süleymaniye, 107, 477
Medresetu'l-İrşad, 613, 819
Medresetu'l-Mütehassısîn, 477, 673, 819
Medresetü'l-Vaizîn, 107, 477, 673
Medresetü'z-Zehra, 979
Megâzî, 363, 364
Mehdî, 1028
Mehmed Âkif, 142, 367, 567, 598, 819, 832, 1097, 1161
Mehmed Ali Aynî, 910, 1121, 1164, 1166
Mehmed Cemaleddin Nuri, 107
Mehmed Necib Efendi, 613

Mehmed Rauf Bey, 142
Mehmet Reşad, 141
Mehmed Tahir Efendi, 367
Mehmet Vahdettin, 669, 916
Mekke, 146
Meksikalılar, 175
mekteb-i âlî, 400
Mekteb-i Bahriyye, 400
Mekteb-i Hukuk, 107, 567, 638, 673
Mekteb-i Kudât, 107
Mekteb-i Mülkiye, 68, 321, 400, 477, 613, 673
Mekteb-i Nüvvab, 477, 481
Mekteb-i Sultanî, 107, 454, 455
Mekteb-i Tıbbiye, 400, 567
mektep, 74, 132, 302, 384, 398, 404, 405, 414, 521, 657; (liler), 69, 1013; (sizlik), 453
mektûbât, 354, 355, 357
melâhide, 895
melâhim, 363, 364
Me'mun b. Harunu'r-Reşid, 681
menfi milliyet, 1021; (fikri), 1015, 1019; (çiler), 1018
menfi unsuriyet fikri, 1018
menhec-i tarihî, 354
Menkûlât, 352, 358, 361
Menkûlât-ı kadîme, 355
Merakeş, 537
Mercan İdadîsi, 673
Merv, 340
merviyyât, 353-356, 358, 361, 363
merviyyât-ı kadîme, 355
Meryem, 359
mesai hürriyeti, 931
meskenet, 133, 145, 371, 374, 443, 452, 463, 1077, 1094, 1109
Mesnevî, 567
mesuliyet, 694
meşhûdat, 353
meşrutî (hükümet), 928, 929; (idare), 197, 202, 927, 928, 929, 932, 933
meşrutiyet, 135, 194, 287, 306, 308, 479, 481, 482, 518, 547, 548, 550, 552, 668, 694, 927, 934, 984, 985, 987, 992, 993, 994, 996; (aleyhtarlığı), 934; (idaresi), 201, 202, 203, 925; (-i meşrua), 695
Meşşaîlik, 717, 719, 752
meşveret, 124, 135, 136, 137, 235, 248, 257, 287, 289, 290, 518, 548, 779, 983, 988
metafizik, 214, 574, 575, 576, 621, 804
Metodoloji, 352, 354
Mevlâna Celaleddin Rumî, 108, 438, 753
mezâmîr, 359
mezheb, 274, 275, 278, 279, 890
Mısır, 65, 71, 87, 141, 218, 249, 250, 340, 367, 368, 425, 439, 458, 464, 528, 548, 621, 634, 635, 661, 766, 809, 915, 916, 941, 946, 968, 975, 1144; (münevverleri), 942; (parlamentosu), 959
Midilli İdadisi, 1071
Milaslı İsmail Hakkı, 653
millet(ler), 122, 178, 251, 377, 505, 579, 580, 582, 646, 656, 695, 931, 932, 1024; (in temsilcileri), 165; (in vekilleri), 193
Millet Meclisi, 482
millî (asabiyet fikri), 824; (hakimiyet), 88, 150, 151, 162, 163, 164, 178, 197, 231, 930, 931, 933; (hüviyet), 579, 581, 582; (irade), 151, 152, 163, 168; (meclis), 194, 197; (menfaatlerimiz), 90; (taassub), 1085
Millî Mücadele, 367, 568, 899, 904
milliyet, 83, 185, 186, 189, 194, 200, 209, 299, 330, 333, 334, 387, 391, 394, 447, 504, 533, 535, 536, 539, 543, 826, 937, 938, 940, 969, 986, 993, 1013, 1015, 1016, 1018, 1019, 1021, 1024, 1086, 1087; (cereyanları), 939; (merkezi), 87; (modası), 938; (çiler), 939, 1024; (çilik), 154, 329, 330, 331, 332, 339, 445, 447, 639, 640, 824, 939
Mimar Sinan, 405
Mir'ât, 415, 638
Mirkat, 638
Miskeveyh-i Razî, 745
miskin, 437, 920, 1094
mistisizm, 1094, 1096
misyonerler, 381, 1064
Mithat Paşa, 662, 664, 930, 1126

Mizancı Murad, 613
moda, 842, 844
Modern Türkiye, 960
Moğol(lar), 407, 463
Molla Hüsrev, 638, 1077
Mondros müzakeresi, 669
monizm (vahdetiye), 803
Mora, 465
Muallim Naci, 107
muasırlaşmak, 1085, 1087
Muaz b. Cebel, 853, 1081
mucizât-ı, 361
mucize, 784, 785, 786, 788, 793, 794, 998, 999, 1002, 1003
muhafazakârlık, 71, 504, 1088, 1089, 1090
Muhammed Abduh, 70, 71, 419, 423, 426, 427, 439, 453, 941, 942, 1078
mukallit, 276, 279, 293, 317, 504
murakabe, 163, 168, 169
Musa Carullah Bigiyef, 919, 923, 1041
Musa Kâzım Efendi, 329, 330, 331, 546, 547, 549, 550, 551
Mustafa Âsım Efendi, 547, 567
Mustafa Reşit Paşa, 661
Mustafa Sabri Efendi, 285, 915, 916, 941, 980, 1041, 1144
Mustafa Saffet Efendi, 285, 915, 980
Mustafa Zihni Paşa, 321
mutasavvıfa (sûfiye), 677, 678, 755, 1035
Mutedil Hürriyet ve İtilaf Fırkası, 916
Mutezile, 100, 508
mutlakiyet idaresi, 135, 136, 192, 201, 928, 931, 932, 933
Mübarekoğlu Abdullah, 736
müceddid, 70, 191, 192, 193, 198, 222, 514; (lerimiz), 922
müctehid, 276, 279, 293, 315, 504
Müderrisler Cemiyeti, 285
Mühendishâne, 401
mülkiyet hakkı, 252
Mülteka, 415
mürteci, 405, 407, 996
müsadere, 257
müsamaha, 227
müsavat (eşitlik), 109, 126, 152, 160, 161, 172, 175, 176, 177, 199, 200, 221, 223, 227, 313, 339, 340, 480, 481, 517, 518, 519, 520, 523, 548, 665, 778, 878, 879, 884, 925; (hakkı), 864
müsbet fikr-i milliyet, 1016
müsbet ulûm (ilimler), 421, 510, 577, 803, 845, 851, 909, 979, 1102, 1151
Müslüman (aydın sınıfı), 145; (kadını), 342; (kavimler), 86; (milletler), 89
müşahede, 352, 353, 356, 357
müşavere, 288, 783
mütefekkir sınıf / tabaka, 219, 220, 222
Mütercim Âsım, 1123

N

Naciye Akseki, 883
nakl-i vakâyi, 352, 353
Nakşî tarikatı, 108, 614
Namık Kemal, 263, 432, 644, 645, 651, 652
Nasir Tusî, 753
Nasraniyet, 438, 479, 493
Nasrullah Camii, 367
nazariye / nazariyat, 391, 419, 493, 518, 1142, 1143
necat, 69
nifak, 439, 463, 472, 984
Nihat Erim, 1154
Nijad Tevfik, 1121
Nişabur, 263
Nişaburlu Ebu'l-Maali İbn Cüveynî, 749
Niyazi Bey, 996
Nizamî Mahkemeler, 481
Noel baba yortusu, 843
Norveç, 668
nukûl, 354, 361, 362, 364
Nurs, 979
Nusayriye, 895
nübüvvet, 488, 489, 771
Nüzhet Sâbit, 553

O

Ohannes Aznavur Efendi, 827
opera, 389
Orhan Bey, 397

Osman Bey, 291, 397
Osman Nuri Köni, 1155
Osmanlı İstihlâk-i Millî Kadınlar Cemiyeti, 835
Osmanlıca, 644, 645, 646, 647, 648
Osmanlılık, 86, 87, 88

Ö

ölüler dini, 415
ölümlü dünya, 442
Ömer b. Abdülaziz, 681, 706
Ömer Hayyam, 751
Ömer Rıza Bey, 772
örf, 265, 266, 685, 686, 687, 688, 1130, 1131, 1132, 1133, 1134, 1135, 1137, 1138, 1139, 1140, 1141; (ve âdet), 738, 780
örtü(nme / hicab), 709-712, 834

P

Pancermanistler, 664, 665
Panslavistler, 661, 665
panteizm, 946, 1122
papalık, 351
para, 131
Paris, 263, 387, 458, 614
parlamento, 166, 550
Peyami Safa, 715, 722, 1142
Pomak, 463
pozitivist (felsefe), 506, 804; (ler), 751, 803
pozitivizm, 174
psikoloji, 510
putperestler, 767
putperestlik âdetleri, 1099

R

radikallik / cezrîlik, 1088, 1090
Rafızîlik, 891, 893, 1092
rahbaniyet (ruhbanlık), 340, 479, 480, 498, 869
Rahmetullâh-i Hindî, 360
raks, 631
Rasim Hoca, 548
rasyonalistler, 1107
Recaizâde Mahmud Ekrem, 613
Recep Peker, 1158
Rekâika, 364
Reşid Paşa, 646, 1088
Reşit Rıza, 734
reybîlik, 618, 1121
Rıfat Börekçi, 820
ricat meselesi, 892
Risale-i Nur, 1151
Rivâyât, 354, 355, 362, 363, 364
Rivayet, 353, 354
Robert Kolej, 454
Roma(lılar), 142, 145, 528, 777; (hukuku), 517, 638
Romanya, 819, 915, 916
rönesans, 1143
rufaî dervişleri, 798
ruhaniyet (ruhanîlik), 179, 250, 258, 482
Rum(lar), 466, 557, 559, 561, 639, 1160; (mektepleri), 650
Rumca, 650
Rumeli, 367, 464, 924
Rusça, 434
Ruslar, 661; (laşmak), 377, 454
Rusya, 90, 142, 347, 392, 431, 448, 455, 500, 554, 559, 662; (üniversitesi talebeleri), 96
Rüstem Paşa, 657

S

sa'y, 435, 437; (dini), 437; (ve amel), 371, 373, 781; (ve ictihad), 372, 374
sabır, 442, 443
Sadru'ş-şerîa, 241
Sadullah Paşa, 647
Sahn Medresesi, 549
Sahn-ı Süleymaniye, 673
Said Halim Paşa, 141, 142, 550
Said Paşa, 638, 646, 648, 664, 1123
Sakîfe-i Benî Saîde, 238, 539
saltanat, 236, 239, 240, 241, 255, 670, 875, 1144, 1148; (ve hilafet), 933
Sâmi Efendi, 477

sanat, 884, 1000, 1004
sanayi, 130, 184, 399, 467
sarı tehlike, 82
Sarıgüzel, 367
sarık, 398
seçme ve iktibas, 94
seçmecilik mesleği (intihab, iktitaf eclectisme), 96
sefahet, 839, 843
sefalet, 1075, 1076, 1077, 1095, 1099
Selanik, 613, 669, 979, 996
Selanik Hürriyet Meydanı, 979
Selçukîler, 463
selefiye, 677
sema, 631
Semerkand, 263, 340, 378, 497, 1076
Senato, 170
Serbest Fikir, 827
Serfice Sıbyan Mektebi, 613
servet, 131, 372, 384, 500, 702, 781, 842, 985, 1095
sevk-i tabiî, 325
Sevr Anlaşması, 669, 915
Seyyid Şerif Cürcani, 415
Seyyid Bey, 231, 910
Sıdkî Mehmed Tevfik, 70
sınıf (ayrılıkları), 167, 172, 877
Sırbistan, 661, 666, 669
Sırplar, 669
Sibirya, 332, 431, 434, 980
Sicilya, 142
sika, 354, 361, 362
Simavneli Bedrettin, 754
Sinop, 285
Sistan, 340
siyah tehlike, 82
siyaset-i şer'iye kitapları, 481
siyasî hak ve hürriyetler, 197
siyasî parti, 162, 163, 169, 170, 550, 702
Siyer, 363, 364
Siyer-i Kebîr, 364
Sofya, 87
Sokrat, 716
sosyal dayanışma, 176
sosyalist, 523, 524
sosyalizm, 80, 160, 186, 524
Spencer, 175, 439, 506
Spinoza, 94, 572, 573, 619
Stuart Mil, 508
Sûbût-ı ilmî, 358
Sudan, 419
sûfiler, 947, 949, 954
Sungurlu, 285
Sunusîler, 1079
Suriye(li), 87, 249, 464, 668
Süleyman (Kanunî), 405
Süleyman Nazif, 533, 613, 649
Süleyman Necati Efendi, 673
Süleyman Paşa, 397
Süleymaniye, 405
Süleymaniye Medresesi, 567, 1071
Sünnet-i, 362
Sünnîlik, 215
sürat, 74

Ş

Şabaniye tarikatı, 478
Şâh-ı Nakşibend, 1038
şahıs hürriyeti, 867
Şakir Efendi, 673
Şam, 809; (meselesi), 464
Şam Emeviye Camii, 979
Şamanist(ler), 332, 335
Şamanizm, 544
Şapka Kanunu, 286
Şaranî, 77
Şark, 390, 394, 414, 420, 422, 1013, 1064
Şazeli tarikatı, 673, 678
şe'âir-i İslâm, 480
Şehabettin Sühreverdî, 752
Şehzade Nizamettin Efendi, 916
Şehzade Ziyaettin Efendi, 667
Şemseddin Günaltay, 910, 1071, 1153, 1154, 1156, 1157
Şemseddin Sami, 1123
şer' ve kanun, 699
şer'î kanunlar, 112
Şer'iye Vekâleti, 900
Şerafettin Yaltkaya, 820, 1164, 1166
şerî mahkemeler, 936
şeriatın hâkimiyeti, 152, 153, 165, 167
şevket, 1075

Şeyh Ali Abdürrezzak, 633
Şeyh Galib, 1093
Şeyh Hassan (Şazelî şeyhi), 629
Şeyh Mehmed Celâlî, 979
Şîa / Şiîlik, 215, 890, 891, 894; (âlemi), 76; (fırkası), 234
Şinasi, 646, 650
şirket, 384, 485
şûra, 248, 680, 779
Şurâ-yı Devlet, 141
Şura-yı Saltanat, 916
şüphecilik, 508

T

ta'tîl (ateizm), 527
taassub, 71, 134, 179, 214, 220, 224, 225, 379, 458, 459, 489, 494, 678, 853, 1017, 1157
tabiat (dini), 863; (fikr-i küfrîsi), 1058; (kanunu), 789, 825, 927; (-perest), 1057
tabiî haklar, 864
Tabiiyet Kanunu, 642
tabiiyyûn, 1047, 1052, 1055
Tacettin Dergâhı, 367
tahakküm, 205
Tahir Hayreddin, 142
tahlîl, 354
Tahsin Banguoğlu, 1154
tahte'ş-şuur, 797, 798
taklit(çilik), 94, 201, 202, 205, 209, 217, 222, 261, 262, 263, 267, 268, 269, 270, 271, 274, 275, 276, 293, 295, 297, 299, 345, 382, 394, 428, 429, 482, 504, 849, 1016
taksimu'l-mesai, 984
Talat Paşa, 559, 613
talebe-i ulûm, 924
talil (dedüksiyon), 512
Tanzimat, 638, 642, 661
Tarih, 352-364
Tarih-i İstikbal (Celal Nuri), 571
tarih-i tabii, 79
tarikat(lar), 72, 629, 631, 890, 1025, 1027, 1029, 1031, 1032, 1034, 1036, 1037, 1091, 1092; (taassubu), 1034; (tarikatcilik), 1109
Tarikat-ı Salahiye Cemiyeti, 820
tasarruf, 838, 841
tasavvuf, 379, 953, 1025
Taşkent, 378
Tatarca, 434
te'âzud, 147
teaddüd-i zevcat, 767
teâlî, 124, 379, 390, 547
Teâlî-i İslâm Cemiyeti, 285, 915, 980
teârüf ve teâvün düsturu, 1014
teavün, 461, 462, 701, 1014
teceddüd, 182, 391, 502, 511, 513, 514, 515, 881, 883, 1086, 1087, 1089; (î taassup), 1085; (perverlerimiz, 927
Teceddüd Fırkası, 1071
tecrübe, 513, 803, 804, 999, 1011
tedenni, 120, 292, 441, 484, 989, 992, 1017
tedrici tekâmül, 857, 859
tefrika(cılık), 388, 443, 446, 447, 448, 449, 463, 680, 693, 974, 993
tefsîr, 362, 363
tegallüb tariki, 681
tekâmül, 75, 95, 98, 152, 225, 226, 298, 392, 393, 394, 602, 868, 879, 1080, 1087; (kanunu), 67; (nazariyesi), 745
tekemmül, 124
tekfir, 850
tekke(ler), 629, 1091, 1092, 1093, 1094, 1097, 1098
telfik, 280, 281, 282, 522
temamiyet-i maddiye ve maneviye, 692
temasül / analoji, 512
temellük ve tasarruf hakkı, 864
Temmuz inkılâbı, 191
temsil, 162, 165, 168
Temsilciler Meclisi, 1072
teokrasi, 348
terakki(yat) (ilerleme), 70, 75, 91, 95, 117, 120, 123, 126, 128, 129, 130, 133, 145, 173, 196, 204, 218, 224, 261, 263, 264, 267, 268, 291, 299, 301, 305, 307, 308, 314, 332, 334, 335, 392, 393, 394, 395, 441, 446, 447, 460, 480, 484, 485, 487, 495, 496, 497, 498, 503, 504, 509, 519, 520, 547, 587, 619, 639, 782, 881, 882,

883, 888, 889, 919, 922, 924, 932, 985, 986, 987, 992, 993, 999, 1000, 1001, 1002, 1010, 1021, 1080, 1081, 1087, 1089, 1090; (perver medrese), 71; (ve tecceddüt dini), 882
Terakki-i Osmanî Cemiyeti, 65
terbiye metodları, 188
Terceme-i hâl, 363
tereddi, 222
terkîb, 354
Tersane konferansı, 661
tesanüt, 884
tesettür, 112, 114, 116, 827, 829, 830
teşebbüh, 294
teşkilat-ı esasiye, 692
Teşkilat-ı Mahsusa, 367, 980
teşri, 163, 490; (hakkı), 166, 167, 705; (kuvveti), 163, 168, 169, 171
tevekkül, 92, 435, 442, 443, 452, 490, 491, 492
Tevfik Fikret, 620, 621, 622, 623, 624, 1121, 1122
tevhid (birlik), 528, 552, 806, 811, 877, 993, 1017, 1149; (akidesi), 145, 869; (fikri), 76; (-i kuva), 706; (-i mehakim), 552; (-i mezâhib), 76
Tevhid-i Tedrisat Kanunu, 900, 908, 1160
Tevrat, 360, 363, 790
tevzi'-i adalet, 164
Tırnova, 759
Tırnova Rüşdiyesi, 759
ticaret, 301, 884
Tokat, 915
Tokyo, 300
Topkapı Sarayı, 636
Trablus felaketleri, 1078
Trablusgarp ve Bingazi, 666
Trabzon, 613
Tradition, 354, 355
Tunus, 87, 388, 463
Turan ittihadı, 639
türbe(ler), 76, 269, 1094, 1095, 1096, 1098
Türk(ler), 86, 87, 180, 181, 183, 186, 211, 216, 263, 264, 332-337, 382, 385, 396, 398, 403, 407, 430, 431, 446, 447, 454, 458, 465, 534, 542, 544, 634, 636, 639-642, 646, 650-652, 663, 664, 667, 670, 730, 733, 735, 782, 842, 934, 936, 938, 939, 941, 957, 959, 960, 965, 968, 969, 975, 1013, 1016, 1019, 1022-1024, 1089, 1101-1105, 1112, 1116, 1117; (alfabesi), 654; (askeri), 958; (devlet ricali), 958, 961, 963; (dili), 969, 970, 1115; (hükümeti), 1145; (inkılabı), 898, 1162, 1163; (kadını), 830, 831, 833, 834; (medeniyeti), 211; (milliyetçiliği), 640; (milliyeti), 939; (mülhidleri), 958, 960, 961, 963, 967, 970; (oruğu), 730, 731, 732; (unsuru), 331, 332, 431; (usûlcüleri), 756
Türk Tarih Kurumu, 1071
Türk tarih tezi, 1113
Türkçe, 430, 431, 644, 649, 653, 654, 726, 733, 735, 938, 969, 987, 1022, 1048, 1163
Türkçü(ler), 330, 331, 335, 336, 533, 534, 544, 545, 1020, 1023; (lük), 533, 534, 1019, 1020, 1022, 1023
Türkçü-İslâmcı, 331, 332, 335, 337, 534
Türkistan, 250, 378, 426, 497, 634, 1077
Türkiye Müslümanları, 463, 468
Türkleşmek, 1085, 1087
Türklük, 207, 299, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 387, 447, 544, 939, 1016, 1089

U

uhuvvet (kardeşlik), 126, 313, 329, 340, 490, 496, 497, 518, 542, 543, 548, 824, 826, 884, 992, 1014; (dini), 339; (-i milliye), 1016
ulema, 69, 73, 381, 398, 438, 490, 494, 923, 957, 983, 985
ulûhiyyet, 489
ulûm, 393, 458; (ve fünûn), 692; (-ı İslamiye), 985; (un gayesi), 130
ulûm-ı müsbet, 353
ulûm-ı tabîiyye, 352, 354, 356
ulûm-ı tecrübiyye, 352, 354
unsuriyet, 330, 1015, 1018, 1022, 1024
Urban, 419
Urfa, 980

Ü

üflemek, 452
ümid, 383
ümmet, 513; (in şûrası), 123
Üsküdar Ravza-yı Terakki, 1071

V

vahdaniyet, 507, 516, 771, 806
vahdet, 461, 462, 480, 490, 514, 542, 878, 894, 1014, 1094; (-i lisan), 938; (-i vücud), 527, 528, 760, 761, 941, 942, 943, 946, 947, 948, 951, 953, 954, 955, 1025, 1038, 1040, 1041
vaiz ve hatipler, 985
vakıf, 257
Van, 979, 980
varlıkçı (mutasavvıf mezhebi), 952; (sûfiler), 954, 955
Varşova, 285
vasiyet meselesi, 892
vatan, 387, 693, 700
vatanperverlik, 96
vazife, 691
Vefa, 673
Vefa İdadîsi, 1071
Vehhâbî, 270, 425, 426, 528, 1066, 1067, 1068
velayet, 255, 481, 1025, 1026, 1031, 1037; (hakkı), 252, 253; (-i âmme), 251, 282
vergi, 699
Veysî, 430
vicdan, 696, 700, 788, 1131; (hürriyeti), 873, 1160; (ve fikir istiklâli), 867; (ve kanaat hürriyeti), 1112
Vilayet-i Hisbe, 706
Vilayet-i Mezalim, 705
Viyana, 141, 930
Volkan, 979, 996
Volter, 788
vükela-yı millet, 287

Y

Yahudi(ler), 466, 770, 777, 937, 1160
Yahudilik, 852, 893
Yahya b. Adî, 743
Yakup Kadri, 630, 632
Yamiyye, 896
Yanya, 613
yardımlaşma, 176, 188, 190
Yarın, 916
yaşama hakkı, 388, 864
Yavuz Sultan Selim, 635, 642, 682, 938
Yazır köyü, 477
ye's, 383, 384, 385, 390, 412
Yemen, 613, 629, 664, 1081; (meselesi), 132, 464
yeni Eflatunî tasavvufu, 719
yeni ictihadlar, 75
Yeni Said (Bediuzzaman), 1014, 1066
Yeni Türkiye, 1087, 1088, 1090
Yeni Türkler, 961, 963
yenileşme, 70, 73, 183
yerli malı, 838, 840, 841
27 Mayıs ihtilali, 980, 1072
Yıldırım Bayezid, 397
Yıldız, 409, 413, 451, 985
yirminci asır, 399, 400, 829
Yunan(lılar), 441, 442, 465, 528; (felsefesi), 715, 716; (Harbi), 960; (mucizesi), 717; (ordusu), 472, 958
Yunanistan, 465, 666, 667
Yusuf Akçura, 454
Yusuf Hikmet Bayur, 142
Yusuf Ziya Yörükan, 1164, 1165

Z

zadegân, 658, 876
Zahiriye mezhebi, 688
zamanın ihtiyaçları, 75
Zeki Meğamiz, 832
Zenbilli Ali Efendi, 929, 938
zencir-i atalet, 372
zillet, 173, 375, 384, 445, 1077, 1095
ziraat, 301, 884
Ziraat Mektebi, 401
Ziya Gökalp, 325, 335, 613, 684, 689, 1088
Ziya Paşa, 623
zulmet, 1077
zulüm, 243, 257, 313, 485, 498, 706, 778

Dinî, siyasî ve kültürel bir hareket olarak İslâmcılık batılılaşma ve modernleşme vakıasıyla yüz yüze gelen İslâm dünyasının değişik coğrafyalarında birbirine benzer kalıplarla ortaya çıktı.

II. Abdülhamid döneminde İttihad-ı İslâm adı altında siyasî bir kalkınma ve kurtuluş ideolojisi olarak benimsendi ve tahkim edildi. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra etkili bir fikir hareketi özelliğini kazandı ve din, siyaset, kültür alanlarının hemen hepsinde göz ardı edilemeyecek ürünler verdi. Batılılaşma ve Türkçülük-Milliyetçilik hareketlerinin aksine Cumhuriyet dönemine zayıflayarak yansıdı.

Bu çalışmada İslâmcılık hareketi içinde etkili olmuş fikir ve siyaset adamlarının, değişik alanlarda temel görüşlerini veren metinlerini bulacaksınız.

THG
0669705
CCP

DERGÂH

ISBN: 978-9759955175